

ततस्तौ सत्यसङ्कल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते । रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यवीदतं ।
 तत्र तौ कथयन्तौ स्तां कथा नागाविधाश्रयाः । ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनां ।
 सुवर्णस्वर्णवोदाक्यं मनुं स्थायमैवं प्रति । हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ।
 सुमनोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर । किमेतत् कथमुत्पन्नं फलयोगश्च शंस मे ।
 ॥ मनुस्वाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीस्मितिहासं पुरातनं । शुक्रस्य च बलैश्चैव संशदं वै महात्मनोः ।
 बलैर्वैरोचनस्यैव वैलोकायमनुशासतः । समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुबुधोदहः ।
 तमर्थादिभिरभ्यर्च्य भागवं सोऽसुराधिपः । निषसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 कथेयमभवत्तत्र त्वया या परिकीर्त्तिता । सुमनोधूपदीपानां सम्प्रदाने फलं प्रति ।
 ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवोऽत्रं प्रश्नमुत्तमं ।
 ॥ बलिस्वाच ॥ सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम । प्रदानस्य दिजश्रेष्ठ तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ शुक्र उवाच ॥ तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरं । एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुधौषध एव च ।
 सोमस्यात्मा च बज्रधा सम्भूतः पृथिवीतले । अमृतञ्च विषञ्चैव ये चान्ये तु लज्जातयः ।
 अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्तुष्टिं ददाति च । मनोऽल्पयते तोमं विषं गन्धेन सर्वशः ।
 अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलं । ओषध्या अमृतं सर्व्या विषमोजोऽग्निसम्भवं ।
 मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियश्चापि ददाति च । तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ।
 देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः । तस्य तुल्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ।
 यं यमुदिश्य दीयेरन् देवं सुमनसः प्रभो । मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ।
 श्रेयास्तृणाश्च शैम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् । ओषध्या बज्रवीर्या हि बज्ररूपीस्तथैव च ।
 यज्ञियानाञ्च वृक्षाणामयज्ञीयान्विवेध मे । असुराणि च मान्यानि देवतेभ्यो हितानि च ।
 रत्नसामुरगाणाञ्च यक्षाणाञ्च तथा प्रियाः । मनुष्याणां पितृणाञ्च कान्तायास्तनूःपूर्वशः ।
 वन्या याम्यास्यैह तथा कृष्टोक्ताः पर्वताश्रयाः । अकण्डकाः कण्डकिनो गन्धरूपरसान्विताः ।
 दिविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः । इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावथ ।
 अकण्डकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः । तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ।
 जलजानि च मान्यानि पद्मादीनि च यानि च । गन्धर्व्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ।
 ओषध्या रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्डकान्विताः । शत्रूणामभिचारार्थमथर्व्वेषु निदर्शिताः ।
 तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्डकाः । रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ।
 मनो हृदयमन्दिन्यो विमर्दमधुराश्च याः । चारूपाः सुमनसो मनुष्याणां स्मृता विभो ।
 न तु अज्ञानसम्भूता देवतायतनोद्भवाः । सज्जयेत् पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रक्षःसु च ।
 गिरिसानुहः शैम्या देवानामुपपादयेत् । प्रोक्षिताऽभ्युक्षिताः शैम्या यथायोग्यं यथास्मृति ।
 गन्धेन देवास्तुल्यन्ति दध्नाद्यक्षराक्षसाः । नागाः समुपभोगेन त्रिभिरैतैस्तु मानुषाः ।

४५८

४५९

४६०

४६१

४६२

४६३

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY.

1, Park Street, CALCUTTA-10.

The Book is to be returned on
the date last stamped.

**R. P. CHANDA, COLLECTION.
THE ASIATIC SOCIETY,
CALCUTTA**

THE MALABHÁRATA, AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYÁSA RISHI.

VOL. IV.

CONTAINING

- PART X.—ANUSHÁSANA PARVA.
XIV.—ASHVAMEDHIKA PARVA.
XV.—KSHIRAMABÁSIKA PARVA.
XVI.—MAUSALA PARVA.
XVII.—MAHAPRÁSTHÁNÍKA PARVA.
XVIII.—SÁRGAROHÁNÍKA PARVA.
XIX.—KHILA HARIBANSHA PARVA.

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA, BY NÍMAICHANDRA SÍROMANI, PANDIT OF THE
COLLEGE, AND RAMAGOVINDA, PANDIT TO THE ASIATIC SOCIETY,

AND

RAMAHARI NYÁYA PANCHANAN;

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1839.

श्रीमह नारत

श्रीमन्महर्षिबेदव्यासविरचिता

श्रीमन्महाभारतसंहिता

अनुशासनाच्चमेधिकाश्मवांसिकमौसलमहाप्रस्थानिक
स्वर्गारोहणिकखिलहरिवंशपर्वघटितः

चतुर्थस्कन्धः

साधारणपञ्चाङ्गार्थकथनमिति धनव्ययेन मुद्रितुमारब्धस्तत्परित्याज्यः
गौडदेशीयाया अस्यातिकाव्यसभाया अनुसूया

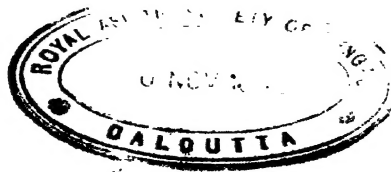
कविकाताकाव्यकाव्या तन्मुद्राकाव्ये

मुद्रितः

संस्कृतपाठभाषाकाव्यमङ्गलितेन श्रीनिमादचन्द्रप्रियोमखिना अस्यातिकाव्यसभाकाव्यमङ्गलितेन
श्रीरामगोविन्दचर्कदलेन श्रीरामहरिद्विधायपञ्चाननेनापि
संग्राहितम्

प्रकाश्याः १७६१

ब० १८२८

॥ श्रीमहाभारतीयचतुर्थखण्डान्तर्गतानुशासनपर्वकचोपचं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
चतुर्थभागान्तर्गतानुशासनपर्वारम्भः ... १		१	पञ्चगादीनां समीपे कालस्यागमने भोभोक्तिः ३		२६
शभोवज्रविधाकारउक्तइत्यादि युधिष्ठिर			अश्विननामानं लुभकं प्रति कालस्य वाक्यं ३		२७
प्रश्नः ... १		२	लुभकं प्रति गौतमीवाक्यं ... ४		५
शराचितशरीरं भोभं दृष्ट्वा युधिष्ठिरविला			गौतमीवाक्यं श्रुत्वा मृत्युप्रभृतीनां स्त्रयान		
पादि ... १		४	गमनादौ भोभोक्तिः ... ४		७
किन्निशाचयया मुच्येम तथा मां शाश्वति			जनमेजयं प्रति वैश्यायनवाक्यं ... ४		१०
युधिष्ठिरप्रश्नः ... १		१५	मृत्युर्निर्जितइत्यादि		
युधिष्ठिरं प्रति भोभोक्तापदेशवाक्यं ... १		१६	युधिष्ठिरप्रश्नः ... ४		१२
तत्र मृत्युगौतमीकाललुभकपञ्चगानां संवाद			इत्याकुवंशविलासकयनादौ भोभोक्तिः ४		१५
रूपेतिहामकयनं ... १		१७	सुदर्शनजन्मादिदृष्टान्तकयने भोभोक्तिः ४		२८
गौतमीपुत्रनाशकं सर्पपाशेन वध्वा गौतमी			सुदर्शनार्थं राज्ञः समीपे ब्राह्मणरूपस्याग्नेः		
प्रति लुभकस्य वाक्यं ... १		२०	प्रार्थनादि ... ३		७
गौतमीलुभकयोः संवादः ... २		१	यज्ञे हव्यवाहने प्रनष्टे ब्राह्मणान् प्रति राज्ञा		
गौतम्याः सर्पनाशाभिप्रायाभावादौ			वाक्यं ... ५		५
भोभोक्तिः ... २		२०	शरणागतान् द्विजान् प्रत्यग्नेर्वाक्यं ... ५		८
सर्पलुभकयोः संवादः ... २		२२	अग्नेर्नित्यमान्निध्यरूपगुल्फं गृह्णीता तस्मै		
गौतमीलुभकपञ्चगानां समीपे मृत्योराग			सुदर्शनप्रदानादि ... ५		१२
मनादौ भोभोक्तिः ... २		६	आग्नेयस्य सुदर्शनस्य जन्मादिकयनं ... ५		१८
पञ्चगं प्रति मृत्योर्वाक्यं ... २		७	सुदर्शनस्य गृहस्थदृष्टिकयनादि ... ५		२२
मृत्युं प्रति सर्पवाक्ये भोभोक्तिः ... ३		१५	आचवतीं खप्रियां प्रति सुदर्शनस्य वाक्यं ५		२४
लुभकं प्रति सर्पवाक्ये भोभोक्तिः ... ३		१८	सुदर्शनं प्रत्याचवतीवाक्यं ... ५		२८
मृत्युसर्पौ प्रति लुभकवाक्यं ... ३		१८	अतिथिरूपेणागतस्य धर्मसौचवतीं प्रति		
मृत्युलुभकयोर्नृत्तिप्रत्युक्ती ... ३		२२	वाक्यं ... ६		१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
श्रावणीधर्मयोगप्रत्युक्ती ६		४	आनृशंसस्य धर्मस्य गुणान् श्रातुमिच्छामीति		
दम्भनानि मृहीत्वा सुदर्शनस्यागमनादि ६		८	युधिष्ठिरप्रश्नः १०		१४
सुदर्शनं प्रत्यतिथिरूपस्य धर्मस्य वाक्यं ... ६		१५	युधिष्ठिरोपदेशार्थं वासवशुक्रसेवादरूपेति		
अतिथिं प्रति त्यक्तमन्योः सुदर्शनस्य वाक्यं ६		२०	हासकथनेभोग्गवाक्यं १०		१५
सुदर्शनं प्रति धर्मस्यात्मपरिचयदानादि ६		२०	वृत्तेण सह श्रावमाणं शुक्रं दृष्ट्वा शक्रस्य		
सुदर्शनसमीपे शक्रस्यागमनादौ भोग्गोक्तिः ७		११	चिन्तादि १०		२२
अतिथिसत्कारप्रशंसाकथनेन भोग्गोपदेशः ७		१४	शुक्रं प्रति ब्राह्मणवेशधारिणः शक्रस्य		
ब्राह्मण्यं त्रिभिर्वर्णैर्हृदिदुष्प्राप्यं तदा विश्वा			वाक्यं १०		२६
मित्रेण कथं प्राप्तमित्यादिप्रश्नः ... ७		२०	शक्रं प्रति शुक्रवाक्ये भोग्गोक्तिः ... ११		३
विश्वामित्रस्य कार्यविशेषज्ञानार्थं युधिष्ठिर			शक्रं प्रति शुक्रोपदेशवाक्यं ११		४
प्रश्नः ७		२२	शक्रवरेण वृत्तस्य पुनः श्रीमत्ताकथनादि	११	१२
ध्रुवचरितज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ८		४	दैवे पुरुषकारे च किं श्रेष्ठतरमिति युधिष्ठिर		
विश्वामित्रोपाख्यानकथनार्थं भोग्गवाक्यं ८		१०	प्रश्नः ११		१७
विश्वामित्रस्य पूर्ववत्प्रवृत्तान्तकथनं ... ८		११	पुरुषकारस्य श्रेष्ठत्वकथनार्थं वशिष्ठब्रह्मणोः		
गांधिं प्रति अचोक्तस्य वाक्यं ८		२०	संवादरूपेतिहासकथने भोग्गवाक्यं ... ११		१८
अचोक्तं प्रति गांधिवाक्यं ८		२१	वशिष्ठं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ११		२१
वरुणं प्रति अचोक्तस्य वाक्येभोग्गोक्तिः ... ८		२२	पुष्पापकर्माणोर्गतिकथनार्थं ययातिप्रभृ		
गांधिकन्यया सत्यवत्यासहअचोक्तस्य विवा			तीनां चरित्रकथनं १२		१६
हादि ८		२८	कर्मव्यतिरेकेण धनभोगाभावकथनं ... १२		१
सत्यवतीं प्रति तन्मातृवाक्यं ८		१	शुभानां कर्मणां फलानि कथयति युधिष्ठिर		
सत्यवतीमातुः सन्तानार्थमृचोक्तस्य वरदा			प्रश्नः १२		१०
नादि ८		४	शुभाशुभयोः फलकथनेन भोग्गोपदेश		
सत्यवतीं प्रति तन्मातृवाक्यं ८		८	वाक्यं १२		११
गर्भव्यात्यासे ज्ञात्वा सत्यवतीं प्रति अचोक्त			आशात्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति भोग्गोपदेश		
वाक्यं ८		१५	वाक्यं १४		१
अचोक्तवाक्यं श्रुत्वा सत्यवतीविलापादि ८		२१	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... १४		७
जमदग्निविश्वामित्रयोर्जन्मादिकथनं ... ८		२५	के पूज्यादित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ... १४		१२
गोत्रकारकाणां विश्वामित्रात्मजानामृषीणां			ब्राह्मणानां पूज्यत्वकथनेन भोग्गोपदेशवाक्यं १४		१४
नामकथनं ८		२८	प्रतिश्रुत्य ये न प्रयच्छन्ति तेषां कागति		

॥ श्रीमहाभारतीयचतुर्थखण्डान्तर्गतानुशासनपर्वसूचीपत्रं ॥

३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः १५	१२	१२	ब्राह्मणस्य देहस्य पवित्रतार्थं दानादौ		
प्रतिश्रुतस्यादांतुर्गंतिकथनेन भीष्मोपदेश			भीष्माक्तिः १८	१४	१४
वाक्यं १५	१४	१४	अधमं प्रत्युपदेशनिवारणार्थं भीष्मवाक्यं	१८	२०
प्राक्तनकर्म्मभोगोपदेशार्थं शृगालवानरसंवाद			कोट्टश्च पुरुष श्रोत्रमतोत्यादियुधिष्ठिरप्रश्नः	१८	२८
रूपेतिहासकथनं १५	१८	१८	लघोस्थितिलक्षणकथनार्थं भीष्मस्यापदेश		
शृगालं प्रति वानरस्य जिज्ञासा ... १५	२२	२२	वाक्यं १८	२८	२८
वानरं प्रति शृगालस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ... १५	२४	२४	श्रीकृष्णाङ्गतां श्रियं दृष्ट्वा रुक्मिणीवाक्यं	१८	३०
वानरं प्रति शृगालस्य जिज्ञासायां			रुक्मिणीं प्रति श्रियाश्चात्मस्थितिकारण		
भीष्माक्तिः १५	२६	२६	कथनं १८	३	३
शृगालं प्रति वानरस्य पूर्व्वकृतकर्म्मकथनं	१५	२७	स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्यार्थः कस्याधिकदति		
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं १५	२८	२८	युधिष्ठिरप्रश्नः १८	२१	२१
न हर्तव्यं विप्रधनमित्यादि भीष्मोपदेश			भङ्गास्त्रनेन शक्यं संवादरूपेतिहासकथने		
वाक्यं १६	१	१	भीष्माक्तिः १८	२२	२२
हीनजातिं प्रत्युपदेशकस्य दोषो भवति न			शकमायामुग्धस्य भङ्गास्त्रनस्य स्त्रीत्व		
वेति युधिष्ठिरप्रश्नः १६	१३	१३	प्राप्त्यादि १८	२७	२७
हीनजातिंप्रत्युपदेशकस्य दोषकथनार्थं			स्त्रीत्वं प्राप्तवतो भङ्गास्त्रनस्य चिन्तादि ... २०	२	२
भीष्मस्थेतिहासकथनं १६	१५	१५	पै रान् प्रति भङ्गास्त्रनस्य स्त्रीत्वप्राप्तिवृत्तान्त		
हिमवतः पार्श्वस्थस्याश्रमस्य वर्णनं १६	१८	१८	कथनं २०	८	८
कुलपतिं प्रति शूद्रस्य वाक्यं १६	२६	२६	पुत्रे राज्यं न्यस्य भङ्गास्त्रनस्य वनगमनादि	२०	१३
शूद्रं प्रति कुलपतेः प्रत्याख्यानवाक्यं	१६	२८	राज्यं भुञ्जानान् भङ्गास्त्रनपुत्रान् दृष्ट्वा		
शूद्रस्य स्थानान्तरे स्वाश्रमनिर्भाषादौ			शक्यं चिन्तादि २०	१६	१६
भीष्माक्तिः १६	३०	३०	शक्रेण भङ्गास्त्रनपुत्राणां परस्परमति		
कस्यचिदुपेः शूद्रपौरोहित्यकर्म्मकरणदि	१७	११	भेदकरणं २०	१८	१८
शूद्रस्य तपःप्रभावेण राजकुले जन्मादि	१७	१७	ब्राह्मणरूपेण शक्यं तापभीं प्रति प्रश्नः	२०	२२
तत्सर्पेस्तत्पुरोहितकुले जन्मादि ... १७	१८	१८	ब्राह्मणरूपिणं शकं प्रति तापस्याः पूर्व्ववृत्ता		
पुरोहितस्य राज्ञश्चेतिप्रत्युक्तौ ... १७	२७	२७	न्तकथनं ३०	२४	२४
पुष्पाहवाचनादौ मां वीक्ष्य किं हससीत्या			तापभीं प्रति शक्यं वाक्यं २०	२८	२८
दि पुरोहितस्य जिज्ञासा ... १८	१	१	स्त्रीभूतस्य हि ये जाता स्नेहसेभ्योऽधिकः		
पुरोहितं प्रति राज्ञः पूर्व्ववृत्तान्तकथनं	१८	४	कथयामि शकप्रश्नः २१	६	६

प्रकरणं	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पङ्क्तिः
शक्रं प्रति तापमीवाक्यं ... २१	७	उपमन्युं प्रति महादेवस्वरूपोपदेशे जननी	७
तापमीं प्रति शक्रस्य प्रमत्ततादौ भीष्मोक्तिः २१	८	वाक्यं ... २६	१३
स्त्रीत्वमेव दृष्टे शक्रदत्त्यादि तापमीवाक्यं २१	१०	महादेवस्य रूपनिरूपणे जननीवाक्यं ... २६	२०
लोकयात्राहितार्थिना पुरुषेण किं कर्तव्यं	१६	महादेवतोऽर्थाद्युपमन्योऽभ्युपगम्यार्थकथनं २७	१८
मिति युधिष्ठिरप्रश्नः ... २१	१७	उपमन्युं प्रति शक्ररूपेण महादेवस्य वाक्यं २७	२६
कायवाक्पानममंयमनेन भीष्मस्योपदेशः २१	२३	शक्ररूपं दृष्ट्वा उपमन्योर्वाक्यं ... २७	२८
महादेवस्य नामानि कथयेति युधिष्ठिर	२४	उपमन्युं प्रति शक्ररूपस्य शिवस्य वाक्यं ... २८	१४
प्रश्नः ... २१	२५	शक्रं प्रत्युपमन्योर्वाक्यं ... २८	१५
महादेवस्य गुणकथने भीष्मस्य स्वाध्यायार्थता	२६	शक्रं प्रति महादेवप्रशंसारूपमुपमन्युवाक्यं २८	४
कथनादि ... २१	२७	उपमन्योर्महादेवदर्शनादि ... ३०	४
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... २२	२८	महादेवस्य रूपवर्णनादि ... ३०	८
श्रीकृष्णं प्रति भीष्मस्य वाक्यं ... २२	२९	महादेवस्यास्त्रादिवर्णनं ... ३०	२२
भीष्मं प्रति वासुदेववाक्यं ... २२	३०	महादेवस्य पार्थद्वर्णनादि ... ३१	१२
वासुदेवस्य महादेवगुणकथने वैशम्पायन	३१	उपमन्युः महादेवस्तवः ... ३१	२३
वाक्यं ... २२	३२	विभूतियोगकथनादिनामहादेवस्य स्मृति	३३
शिवस्य माहात्म्यकथने वासुदेववाक्यं ... २२	३३	कथनं ... ३३	३३
पुत्रार्थं श्रीकृष्णं प्रति जाम्बवतीवाक्यं ... २२	३४	उपमन्युं दृष्ट्वा देवान् प्रति महादेवस्य	३४
उपमन्योराश्रमवर्णनादि ... २३	३५	वाक्यं ... ३४	१०
आश्रमगतं श्रीकृष्णं प्रत्युपमन्योर्वाक्यं ... २४	३६	उपमन्युं प्रति महादेवस्य वाक्यं ... ३४	१५
महादेवप्रभावकथने उपमन्योर्वाक्यं ... २४	३७	महादेवं प्रत्युपमन्योर्वाक्यं ... ३४	१८
शतमुखस्य तपःकथनादावुपमन्युवाक्यं ... २४	३८	महादेवसमीपे उपमन्योर्वर्चस्वरप्रार्थना ... ३४	२८
महादेवादृष्टीणां वरदानादावुपमन्यु	३९	वरदानार्थमुपमन्युं प्रति महादेववाक्यं ... ३४	२
वाक्यं ... २५	४०	श्रीकृष्णं प्रत्युपमन्युवाक्यं ... ३४	१०
शक्रादीनां महादेवाराधनकथनोपदेशे	४१	उपमन्युं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... ३४	१४
उपमन्युवाक्यं ... २५	४२	श्रीकृष्णं प्रत्युपमन्युवाक्यं ... ३४	१७
मातरं प्रत्युपमन्योर्वाक्यं ... २५	४३	महादेवस्य प्रसादार्थं श्रीकृष्णस्य तपः	४४
उपमन्युं प्रति तस्मात्तृवाक्यं ... २५	४४	कथनादि ... ३४	२४
कोयमन् महादेवदत्त्यादि जननीं प्रत्युपमन्या	४५	महादेवस्य रूपवर्णनादि ... ३५	४
वाक्यं ... २६	४६	महादेवपार्थिवानां नामकथनादि ... ३५	८

॥ ओमहाभारतीयचतुर्थखण्डान्तर्गतानुशासनपर्वस्त्रोत्रोपनिषत् ॥

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता
श्रीकृष्णं प्रति महादेवस्य वाक्यं .	७५	२३	शक्रस्य शापात् विमोर्ध्वोऽनश्रदित्यादि		
श्रीकृष्णकृतमहादेवस्तवः	७५	२६	वैशम्पायनवाक्यं	४६	१४
श्रीकृष्णं प्रति महादेववाक्यं ...	७६	१७	महादेवोक्तकथने श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं ...	४६	२८
महादेवसमोपे श्रीकृष्णस्य पुत्रप्राप्तिवर			महादेवप्रशंसायां जैमिष्यवाक्यं ...	४७	४
प्रार्थना	७६	३१	महादेवमाहात्म्यकथने गर्गवाक्यं ...	४७	५
श्रीकृष्णं प्रत्युमायावाक्यं ...	७६	२३	महादेवमाहात्म्यकथने पराशरवाक्यं ...	४७	७
श्रीकृष्णं प्रत्युमायावरप्रदानादि ..	७६	२७	महादेवमाहात्म्यकथने माण्डव्यवाक्यं ...	४७	१४
महादेवोन्मथारन्तर्धाने श्रीकृष्णवाक्यं	७७	१	महादेवमाहात्म्यकथने गालववाक्यं ...	४७	२०
महादेवप्रशंसारूपमुपमन्युवाक्यं ..	७७	४	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ...	४७	२७
तण्डिकृतमहादेवस्तवोपास्थाने उपमन्यु			युधिष्ठिरं प्रति वासुदेवस्य महादेवमाहात्म्य		
वाक्यं	७७	६	कथनं	४७	२८
तण्डिकृतमहादेवस्तववर्णनं	७७	१८	युधिष्ठिरापदेशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	४८	८
तण्डिकृतस्तवेन महादेवप्रसन्नतादावुपमन्यु			यदिदं महधर्म्यादिभीष्मं प्रति युधिष्ठिर		
वाक्यं	७८	१३	प्रश्नः	४८	
तण्डिं प्रति महादेवस्य वाक्यं	७८	१५	दिश्या महाष्टावक्रस्य संवादरूपेतिहास		
महादेवस्थान्तर्धानादावुपमन्युवाक्यं ...	७८	१८	कथने भीष्मवाक्यं	४८	८
युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं	७८	२४	वदान्यर्षिं प्रत्यष्टावक्रस्य वाक्यं	४८	१४
श्रीकृष्णं प्रत्युपमन्योरूपदेशवाक्यं ...	७८	२५	अष्टावक्रं प्रतिवदान्यस्य वाक्यं	४८	१५
श्रिवाष्टोत्तरसहस्रनामश्रवणादिफलकथनं	४०	६	वदान्यं प्रति अष्टावक्रस्य वाक्यं	४८	२५
महादेवस्थाष्टोत्तरसहस्रनामावतारप्रकार			अष्टावक्रस्य हिमालयादिगमने भीष्मोक्तिः	४८	२६
कथनं	४०	१६	अष्टावक्रं प्रति कुवेरस्य वाक्यं	५०	७
महादेवस्थाष्टोत्तरसहस्रनामकथनं ...	४०	२४	अष्टावक्रस्य तोषार्थमप्सरोगणानां नृत्यादि	५०	१३
महादेवस्य दुर्ज्ञेयताकथनादावुपमन्युवाक्यं	४४	२८	अष्टावक्रं प्रति कुवेरस्य वाक्यं	५०	१७
शिवभक्तेः कारणकथनादि	४५	२	कुवेरं प्रत्यष्टावक्रस्याभीष्टादादि .	५०	२०
तण्डिकृतस्तवप्रशंसाकथनादि ..	४५	१३	अष्टावक्रस्य कैरातपर्वतगमनादि	५०	२३
ब्रह्मादिभ्यः परस्परया स्तवस्य प्राप्तिर			वनमध्येऽष्टावक्रस्य काञ्चनगृहदर्शनादि	५०	
यनादि	४५	१८	कन्याभिः सहाष्टावक्रस्य काञ्चनगृहप्रवे		
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्य तपःकथनं	४५	२७	शादि	५१	८
महादेवप्रशंसादिकथनं	४६	१०	कन्याः प्रत्यष्टावक्रस्य वाक्यं ..	५१	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अष्टावक्रं प्रति दृष्ट्यावाक्यं	५१	२०	आद्धादौ सुरर्षिविधानश्रवणार्थं युधिष्ठिर		
परदारानहं भद्रे न गच्छेयमित्याद्यष्टावक्र		प्रश्नः ...	५५	१७	
वाक्यं ...	५१	२८	दैवादिकर्मकालनिरूपणादौ भोगातिः	५५	१८
अष्टावक्रं प्रति स्त्रियोवाक्यं ...	५२		कालव्यत्ययेन कृतेषु दैवादिकर्मसु रक्षसां		
स्त्रियामहाष्टावक्रस्यातिप्रत्युक्तौ भोगवाक्यं	५२	भागकथनं .	५५	१८	
जरयाद्दितां स्त्रियं दृष्ट्याष्टावक्रस्य चिन्तादि	५२	आद्धायोग्यब्राह्मणनिर्देशादि ...	५५	२८	
स्त्रीकृताष्टावक्रमेवादौ भोगातिः ...	५२	१५	आद्धस्यानयोग्यब्राह्मणनिर्देशादि ..	५६	१०
अष्टावक्रेण सह स्त्रियः संवादः ...	५२	२६	ब्राह्मणादिवर्णानां जातकर्मादिविधि		
न विभेति कथं सा स्त्रीत्यादि युधिष्ठिर		विशेषकथनं ...	५६	२४	
प्रश्नः ...	५२	१३	दैवं पितृवं वा द्रव्यं केषु दत्तं महाफलं		
जरायाः कारणज्ञानार्थमष्टावक्रप्रश्ने		स्यादिति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५७	५	
भोगातिः ...	५३	१४	दानस्य योग्यपात्रनिर्देशे भोगवाक्यं ..	५७	६
अष्टावक्रसमीपे स्त्रियः परिचयदानादि	५३	१५	येन कर्मणा निरयं गच्छन्ति तदुपदेशेन		
अष्टावक्रस्य प्रत्यागमनादौ भोगवाक्यं ...	५३	२४	भोगवाक्यं ...	५७	१७
वदान्याधिं प्रत्यष्टावक्रस्य सर्ववृत्तान्तकथनं	५३	२६	स्वर्गलोकभार्गवनां कर्मनिरूपणेन भोगोप		
अष्टावक्रं प्रति परितुष्टस्य वदान्यस्य वाक्यं	५३	२८	देशः	५८	११
कन्यां परितुष्ट्याष्टावक्रस्य हर्षादौ भोगातिः	५३		हिंसां वर्जयित्वा केन कर्मणा ब्रह्मघातोति		
ब्राह्मणाः पात्रं किमाहुर्नित्यादि युधिष्ठिर		युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५८	४	
प्रश्नः ...	५४	ब्रह्मघातिजनभिरूपणे भोगवाक्यं ...	५८	५	
पात्ररूपनिरूपणे भोगवाक्यं ...	५४	प्रथित्या यानि तोर्थानि तानि श्रातुमिच्छा			
युधिष्ठिरभोगयोः प्रश्नान्तराणि ..	५४	मोति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५८	१७	
प्रथित्यादीनां संवादरूपेतिहासकथने		तोर्थानां विशेषकथनोपदेशार्थं गौतमाङ्गि			
भोगातिः ...	५४	११	रमोः संवादकथनं ...	५८	१८
प्रथिवीकाश्यपाप्मिमाकण्डेयानां क्रमशो			तोर्थविशेषज्ञानादिफलकथने गौतमं		
वाक्यं ...	५४	१२	प्रत्यङ्गिरोवाक्यं ...	५८	२३
युधिष्ठिरभोगयोः प्रश्नान्तराणि ..	५४	१८	अङ्गिरः कथिततोर्थश्रवणफलकथनादि	६१	२५
कोदृशाः साधवोविप्रादित्यादि युधिष्ठिर			जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ..	६१	२८
प्रश्नः ...	५५	६	शराचितशरीरस्य भोगस्य समीपे अत्रि		
साधूनां लक्षणकथनादौ भोगातिः	५५	७	वशिष्टादीनामागमनकथनं ..	६२	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता
युधिष्ठिरादितमूनिप्रणामादि	... ६२	१०	वाक्यं	६६	१८
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं	... ६२	१५	ब्राह्मण्यं कामयानोऽमित्यादि मतङ्ग		
के देशाः के जनपदादित्यादियुधिष्ठिर			वाक्यं ६६		२१
प्रश्नः ६२		१६	मतङ्गं प्रति शक्रस्य प्रत्याख्यानवाक्ये		
शिलाञ्जलवृत्तिमिद्वयोः संवादरूपेतिहाम			भोग्भाक्तिः ६६		२२
कथने भोग्भावाक्यं ६२		१७	मतङ्गस्य कठोरतपः कथने भोग्भावाक्यं	६६	२७
मिद्वं प्रति के देशाः के जनपदादित्यादिशिल			तपश्चरन्तं मतङ्गं प्रति शक्रस्य वाक्यं	६६	२८
वृत्तेः प्रश्नः ६२		२२	ब्राह्मण्यप्राप्तेर्दुर्लभताप्रकारकथनं	६७	३
शिलवृत्तिं प्रति मिद्वस्य देशाद्युपदेशः ... ६२		२४	मतङ्गस्य ब्राह्मण्यप्राप्त्यर्थं तपःकथने भोग्भा		
गङ्गातीर्थमाहात्म्यकथने मिद्वस्य वाक्यं ... ६२		२६	वाक्यं ६७		१५
युधिष्ठिरं प्रति मिद्वोपदेशेन भोग्भावाक्यं	६५	१८	चण्डालयोनौ जातेन नावाप्यं वै कथञ्चनेति		
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... ६५		२२	शक्रस्य वाक्यं ६७		१६
भोग्भाप्रश्नारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ... ६५		२५	मतङ्गं प्रति शक्रस्य वाक्यं ६७		२०
येन ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात्तत्कथयेति युधिष्ठिर			शक्रं प्रति किं मां तुदमि दुःखार्त्तमित्यादि		
प्रश्नः ६५		२८	मतङ्गस्य वाक्यं ६७		२८
युधिष्ठिरं प्रति भोग्भास्य ब्राह्मण्यप्रापकक्राव्याप			शक्रमभोपे मतङ्गस्य वरप्रार्थनायां वैशम्पाय		
देशः ६५		३०	नोक्तिः ६८		६
मतङ्गगर्हभोमंवादरूपेतिहामकथने भोग्भा			मतङ्गं प्रति शक्रस्य वरप्रदानं ६८		८
वाक्यं ६६		२	श्रुतं ते महदाख्यानमित्यादि युधिष्ठिर		
मतङ्गं वहन्तं स्वपुत्रं प्रति मतङ्गनिन्दारूपं			वाक्यं ६८		१३
गर्हभोवाक्यं ६६		६	वीतहृद्येन कथं ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्यादि		
कथं मां वेत्सि चण्डालमित्यादि गर्हभों प्रति			युधिष्ठिरप्रश्नः ६९		१५
मतङ्गप्रश्नः ६६		१०	वीतहृद्यस्य ब्राह्मण्यप्राप्तिवृत्तान्तस्य कथने		
मतङ्गं प्रति गर्हभोवाक्यं ६६		१२	भोग्भाक्तिः ६८		१७
गर्हभोवाक्यं श्रुत्वा मतङ्गस्य गृहेप्रत्यागम			मनुवंशे श्रुत्यातिप्रसूतीनां जन्मादिकथनं	६८	१८
नादि ६६		१३	दिवोदासस्य राज्याभिषेकादि ६८		२७
पितरं प्रति मतङ्गस्य गर्हभ्युक्तस्वजन्मवृत्तान्त			पराजितस्य दिवोदासस्य भरद्वाजाश्रम पलाय		
कथनं	६६	१६	नादि ६८		३
ब्राह्मण्यार्थं तपश्चरन्तं मतङ्गं प्रति शक्रस्य			दिवोदासं प्रति भरद्वाजस्य वाक्यं	६८	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भरद्वाजं प्रति दिवोदासस्य वाक्यं ... ६८			राज्ञोवाक्यं ... ७२		३
दिवोदासं प्रति भरद्वाजवाक्यं ... ६८			वृषदत्तं प्रति श्येनस्य वाक्यं ... ७२		८
दिवोदासपुत्रस्य प्रतर्दनस्य जम्बादिकथनं ६८		१३	श्येनवाक्येन राज्ञोविषये भोगवाक्यं ... ७२		१५
वैतह्व्यैः सह युद्धार्थं प्रतर्दनस्य गमनादि ६८		१८	श्येनं प्रति वृषदत्तस्य राज्ञोवाक्यं ... ७२		१६
वैतह्व्यैः सह प्रतर्दनस्य युद्धवर्णनं ... ६८		२२	राजानं प्रति तुल्यस्य धृतं स्वमांसं प्रयच्छेति		
पराजितस्य वीतह्व्यस्य भृगोराश्रमे गमनादि ६८		२६	वाक्यं ... ७२		१८
भृगोराश्रमे वीतह्व्यबधायप्रतर्दनस्य गमनं ६८		२८	राज्ञः स्वमांसप्रदानादिकथनं ... ७२		२१
भृगुं प्रतीतोवीतह्व्यो विस्मर्त्ततामित्यादि			शरणागतरक्षकस्य वृषदत्तस्य स्वर्गमनादि ७२		२८
प्रतर्दनस्य वाक्यं ... ७०			तदतिदेशेन युधिष्ठिरं प्रति भोगस्यापदेशः ७२		२
नेहास्ति चक्षिथः कश्चिदित्यादि प्रतर्दनं			राज्ञः कार्य्याणां किं गरीयस्यत्यादि युधि		
प्रति भृगुवाक्यं ... ७०		५	धिरप्रभ्रः ... ७३		१
भृगुं प्रति वृष्टस्य प्रतर्दनस्य वाक्यं ... ७०		६	ब्राह्मणानामनुष्ठानं राज्ञः कृत्यतममित्यादि		
भृगुवाक्येन वीतह्व्यस्य ब्राह्मणप्राप्त्यादि ७०		८	भोगस्यापदेशः ... ७३		११
ब्राह्मणं प्राप्तृतो वीतह्व्यस्य वंशकथनं ... ७०		१२	ब्राह्मणमाहात्म्यकथने भोगवाक्यं ... ७३		१६
के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन्नित्यादि युधिष्ठिर			ब्राह्मणप्रशंसाकथनेन युधिष्ठिरापदेशे भोग		
प्रभ्रः ... ७०		२२	वाक्यं ... ७४		८
नारदवासुदेवसंवादरूपेतिहासकथने भोग			ब्राह्मणप्रशंसार्थं वासुदेवप्रथिवीसंवादरूपेति		
वाक्यं ... ७०		२३	हासकथने भोगवाक्यं ... ७४		२७
भगवन् कान् मनस्यमीति नारदं प्रति			गृही केन कर्मणा पापं व्यपोहतीति वासुदेव		
श्रीकृष्णप्रभ्रः ... ७०		२५	प्रभ्रः ... ७४		२८
श्रीकृष्णं प्रति नमस्त्यक्त्यनिरूपणे नारद			वासुदेवं प्रति ब्राह्मणनिव भवेत्तित्यादि प्रथिवी		
वाक्यं ... ७०		२६	वाक्यं ... ७४		२८
वासुदेवं प्रति ब्राह्मणपूजार्थं नारदस्यापदेशः ७१		१७	युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्यं ... ७५		८
दुर्गातितरणप्रकारोपदेशे नारदवाक्यं ... ७१		१८	ब्राह्मणप्रशंसारूपं भोगवाक्यं ... ७५		११
शरणागतरक्षकस्य धर्मविशेषप्रवणार्थं युधि			ब्राह्मणप्रशंसार्थं पूर्वंगीतगाथाकथनं ... ७५		१४
धिरप्रभ्रः ... ७१		२८	ब्राह्मणबलकथनोपदेशेन भोगवाक्यं ... ७५		२३
शरणागतरक्षकस्यफलकथनार्थं भोगस्येति			शक्रशम्बरसंवादरूपेतिहासकथने भोगवाक्यं ७६		५
हासकथनं ... ७२		१	शम्बरं प्रति केन सम्बरं वृत्तेन खजात्यानधि		
श्येनभयात् शरणागतं कपोतं प्रति वृषदत्तस्य			तिष्ठतीतिशक्रप्रभ्रः ... ७६		७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नास्तथामि यदा विप्रानित्यादि शम्बर			वाक्यं ७८		१८
वाक्यं ७६			भार्यारिचार्थं शिष्यं विपुलं प्रति देवशर्मणो		
शम्बरस्य पितरं प्रति ब्राह्मणप्रशंसारूपं भोम			वाक्यं ७८		२६
वाक्यं ७६			१७ विपुलस्यगुरुवाक्यस्त्रीकारेभोभोक्तिः ... ७८		२८
शम्बरोपदेशेन शक्यतब्राह्मणसम्माने			गुरुं प्रति कानि रूपाणि शक्येत्यादि		
भोभोक्तिः ७६			२३ विपुलस्य वाक्यं ७८		३०
किं पात्रं स्यात् पितामहेत्यादि युधिष्ठिर			शक्यं बहुरूपकथने देवशर्मणोवाक्यं ... ८०		२
प्रश्नः ७६			२५ गुरुवाक्यं श्रुत्वा विपुलस्य चिन्तादि ... ८०		१५
युधिष्ठिरं प्रति भोभस्यापदेशवाक्यं ... ७६			२७ विपुलकृतगुरुस्त्रीरक्षाप्रकारकथनादि ८०		२८
अपीडया च भूतानामित्यादि युधिष्ठिर			देवशर्मणश्चाश्रमे शक्यस्यागमनादौभोभोक्तिः ८१		५
प्रश्नः ७६			३० रुचिं प्रति शक्यं वाक्यं ८१		११
श्वलिगादयः सर्वे पूज्यादित्यादि भोभोप			विपुलस्ययोगबलेन वद्धायाश्चाउत्थानाम		
देशः ७७			मर्यतादि ८१		१४
स्त्रीणां स्वभावं श्रौतुमिच्छामीति युधिष्ठिर			शक्यं दिव्यचक्षुषा रुचिशरीरे विपुलस्य रूप		
प्रश्नः ७७			१५ दर्शनादि ८१		२१
स्त्रीस्वभावकथनार्थं नारदपञ्चचूडासंवाद			शापभयाङ्गीतं शक्यं प्रति विपुलस्य वाक्यं ८१		२५
रूपेतिहासकथने भोभवाक्यं ... ७७			१७ शापभयात् शक्यस्यान्तर्धाने भोभवाक्यं ... ८१		२
स्त्रीस्वभावज्ञानार्थं पञ्चचूडां प्रति नारद			स्वाश्रमागताय गुरवे विपुलकृतभार्या		
प्रश्नः ७७			२१ समर्पणादि ८१		४
स्त्री सती स्त्रियोनिन्दितुं न शक्यामीत्यादि			विपुलं प्रति देवशर्मणोवरप्रदानादि ... ८२		७
पञ्चचूडावाक्यं ७७			२२ विपुलस्य तीव्रतपःकरणौदा भोभवाक्यं ८२		१३
नारदं प्रति स्त्रीणां स्वभावकथने पञ्चचूडा			स्वर्गीयपुष्पानयनार्थं विपुलं प्रति गुरोर्वाक्यं ८२		२४
वाक्यं ७७			२६ गुरुवाक्यं श्रुत्वा विपुलस्य पुष्पानयनार्थं		
स्त्रीणां निन्दारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ... ७८			१८ चेष्टादि ८२		२५
स्त्रीणां रत्नणे कः समर्थः स्यादित्यादि युधि			विपुलस्य वनेकलहं कुर्वीतोमिथुनस्यदर्शनादि ८२		२८
ष्ठिरप्रश्नः ७८			मिथुनस्याभिशापं श्रुत्वा विपुलस्य चिन्तादि ८२		३
स्त्रीणां स्वभावादिकथनार्थं भोभवाक्यं ... ७८			यथा पुरुषाणां तादृशवाक्यं श्रुत्वा विपुलस्य		
स्त्रीणां सृष्टिप्रकारकथने भोभवाक्यं ... ७८			मन्तापादि ८३		८
विपुलकृतगुरुस्त्रीरक्षापाख्यानकथने भोभ			विपुलं प्रति देवशर्मणो वाक्ये भोभोक्तिः ८३		१७

प्रकरणं	एछे	पंक्तौ	प्रकरणं	एछे	पंक्तौ
विपुलं प्रति गुरोर्वाक्यं ८३	१८	प्रश्नः	८६	२२	
ब्रह्मर्षे मिथुनं किन्तदित्यादि विपुलस्य		कन्यायादायाधिकारिताकथने भोग्गवाक्यं	८६	२३	
जिज्ञासा ८३	१८	पुत्रादिविक्रितुर्गतिकथनार्थं यमोद्गीतगाथा			
विपुलं प्रति देवशर्माणोवाक्यं ८३		कथने ८६	२८		
तस्मात्तत्त्वित्यो रक्ष्याः सदैवहीत्यादि भोग्गो		कन्यादानप्रकारकथने भोग्गोक्तिः	८७	७	
पदेशः ८४		भोग्गस्य स्त्रीप्रशंसाकथनादि ८७	१०		
यन्मूलं सर्वधर्माणां तद्गृहीति युधिष्ठिर		धर्ममार्गानुवर्तिना नरेण किं कर्त्तव्यमित्या			
प्रश्नः ८४	१५	दि युधिष्ठिरप्रश्नः	८७	२३	
शीलवृत्ते कन्या दयेत्यादि भोग्गोपादेशः ८४	१७	चतुर्णां वर्णानां धर्मकथने भोग्गवाक्यं ... ८७	२८		
ब्राह्मादिविवाहकथने भोग्गवाक्यं ... ८४	१८	तत्र भोग्गस्य ब्राह्मणात् गृह्णत्यां जातस्य दश			
ब्राह्मणादिवर्णानां विवाहसंख्यादिनिरूपणे		भोग्गभागित्वकथनादि .. ८८			
भोग्गोपादेशः ८४	२४	भर्त्तृधने स्त्रियाश्चधिकारप्रकारकथनादि ८८	१५		
शुल्कमन्येन दत्तं स्याददामोत्याह चापरः		ब्राह्मणात् गृह्णत्यां जाताय कथं दशभोग्गो			
इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ८५		दीयतइत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ... ८८	२०		
यत्किञ्चित् कर्म मानुष्यमित्यादि भोग्गोप		ब्राह्मण्याः श्रेष्ठत्वकथनादौ भोग्गोक्तिः ... ८८	२३		
देशः ८५	५	चक्षयादीनां नियमश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ८८	१०		
युधिष्ठिरस्य कन्यायां प्राप्तशुल्कायामित्यादि		चक्षियस्य विभागादिधर्मविशेषकथनादौ			
विवाहविषयकप्रश्नः ८५	१२	भोग्गोक्तिः ८८	११		
विवाहप्रकाराद्युपदेशे भोग्गवाक्यं ... ८५	१५	वैश्यस्य विभागादिधर्मकथने भोग्गवाक्यं ... ८८	१७		
अहं विचित्रवोर्यस्य द्वे कन्ये समुदावहमि		गृह्णस्य नियमधर्मकथनादौ भोग्गवाक्यं ८८	२०		
त्यादि भोग्गवाक्यं ८५	२२	वर्णशङ्कराणां को धर्मइत्यादि युधिष्ठिर			
सत्यवन्तं प्रति कन्याशुल्कविषये जनानां प्रश्ने		प्रश्नः	८८	२७	
भोग्गोक्तिः ८६		वर्णशङ्करधर्मनिरूपणादौ भोग्गोक्तिः ... ८८	२८		
जनान् प्रति सत्यवतः उपदेशवाक्यं ... ८६		जन्मव्यत्ययेन जातानां वर्णशङ्कराणां नामादि			
कन्यायाः पतिश्रेष्ठ स्यात्तदा का प्रतिपत्ति		कथने	८०	७	
रिति युधिष्ठिरप्रश्नः ८६	१३	कल्पयेनान्नं नरं कथं विद्मइति युधिष्ठिर			
पुत्रकस्य सा प्रतिपाल्यत्वादि भोग्गोपादेश		प्रश्नः	८१		
वाक्यं ८६	१४	कर्मभिर्योनिशुद्धता विज्ञेयेत्यादि भोग्गो			
कन्यायादायाधिकारिताज्ञानार्थं युधिष्ठिर		पदेशवाक्यं ८१			

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ, प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
कीदृशः कीदृशः पुत्रा इत्यादि युधिष्ठिर		नञ्जवस्य समीपे गविजातस्य मुनेरागमनादि	८४	४
प्रश्नः	८१	२३ गविजातं मुनिं प्रति नञ्जवस्य वाक्यं	८४	७
आत्मा पुत्रस्य विज्ञेयइत्यादि भोग्गवाक्यं	८१	२५ नञ्जवं प्रति गविजातस्य मुनेर्वाक्ये भोग्गोक्तिः	८४	१०
षडुपध्वंसजाः के क्षुरित्यादि युधिष्ठिर		अवनं प्रति गवाकीतोमोति नञ्जववाक्यं	८४	१४
प्रश्नः ८१		२८ गोप्रशंसाकथनादौ अवनस्य वाक्यं	८४	१५
षडुपध्वंशजलक्षणकथने भोग्गवाक्यं	... ८१	२९ निषादअवनयोरुक्तिप्रत्युक्तौ	... ८४	२४
अपसदपुत्राणां लक्षणकथनादि	... ८२	अवनप्रभावेन निषादानां मत्स्यानाञ्च स्वर्ग		
चेचजादिपुत्रविषये युधिष्ठिरभोग्गयोः		मनादौ भोग्गोक्तिः	... ८४	२८
प्रश्नात्तराणि	... .. ८२	परशुरामावतारादिदृष्टान्तश्रवणार्थं युधि		
कीदृशः छतकः पुत्रइत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	८२	११ छिरप्रश्नः	... .. ८५	८
छतकपुत्रस्य लक्षणकथनादौ भोग्गवाक्यं	८२	१२ विश्वामित्रस्य जन्मादिदृष्टान्तश्रवणार्थं		
छतकस्य संस्कारः कथं प्रयोक्तव्यइति युधि		युधिष्ठिरप्रश्नः	... .. ८५	१२
छिरप्रश्नः	... .. ८२	१४ अवनोपाख्यानकथनार्थं कुशिकअवनसंवादक		
छतकस्य संस्कारप्रकारकथने भोग्गवाक्यं	८२	१५ पेंतिहासकथने भोग्गवाक्यं	८५	१५
दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे चेत्यादि युधि		अवनं प्रति कुशिकस्य वाक्यं	... ८५	१८
छिरप्रश्नः	... .. ८२	२२ कुशिकस्य अवनपरिचर्याकथने भोग्गवाक्यं	८५	२१
नञ्जवअवनसंवादकपेंतिहासकथने भोग्ग		अवनं प्रति कुशिकस्य वाक्यं	... .. ८५	२४
वाक्यं	... .. ८२	२३ दम्पती प्रति अवनस्य वाक्यं	... .. ८५	२८
अवनस्य द्वादशवर्षादवामप्रतकथनादि	८२	२५ दम्पतिस्तुतअवनपरिचर्याकथनादि	.. ८५	१
मसैः सह जाले पतितस्य अवनस्यार्क		तस्मिन्निर्दिष्टे राजा किमकरोदित्यादि		
णादि	... .. ८३	युधिष्ठिरप्रश्नः	... .. ८५	१८
अवनं प्रति मत्स्यजीविनां निषादानां वाक्यं	८३	१५ कुशिकस्य अवनपरिचर्याकथनादौ भोग्ग		
निषादान् प्रति अवनस्य वाक्यं	... ८३	१७ वाक्यं	.. ८५	२०
आवनवाक्यं श्रुत्वा निषादानां नञ्जवस्य समी		अवनस्य भवणीयद्रव्यकथनादि	... ८७	५
पगमनादि	... .. ८३	१८ कुशिकसमीपे अवनस्याश्विष्टाचारकथनं	८७	८
अवनसमीपे नञ्जवस्यागमनादौ भोग्गोक्तिः	८३	समाख्यां मां रथेनाशु वहेत्यादि कुशिकं		
नञ्जवअवनयोः संवादः	... .. ८३	२३ प्रति अवनस्य वाक्यं	... .. ८७	१५
अवनस्य वाक्यं श्रुत्वा नञ्जवस्य चिन्तादौ		रथं सुमञ्जः कृत्यअवनं प्रति कुशिकस्य वाक्यं	८७	१८
भोग्गोक्तिः	... .. ८४	कुशिकं प्रति अवनस्य वाक्यं	८७	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पौरवर्गाणां राज्ञः प्रशंसाकरणं	... ८८	३	भीष्मापदेशेन युधिष्ठिरस्याश्रमवासाभिप्राया		
अयनस्य प्रसादादौ भीष्मोक्तिः	... ८८	७	भावेवैश्यायनोक्तिः	... १०३	२६
दम्पती प्रति अयनस्य वाक्यं	... ८८	१०	आरामादीनां यत् फलं तत् श्रोतुमिच्छा		
कुशिकअयनयोरुक्तिप्रत्युक्ती	... ८८	१२	भीति युधिष्ठिरप्रश्नः	... १०३	१०
सभार्यस्य कुशिकस्यान्तःपुरागमनादि	... ८८	२३	तडागादीनां गुणविशेषकथनार्थं भीष्म		
तदने कुशिकस्य प्रसादादिदर्शने भीष्मवाक्यं	८८		प्रतिज्ञा	१०४	
तत् सर्वं दृष्ट्वा कुशिकस्य विस्मयादि	८८	१६	तडागस्य गुणकथनेन तत्कारिणो लोकप्राप्ति		
अयनस्य योगप्रभावदर्शनादि	... ८८	१८	कथनं	... १०४	३
योगबलं दृष्ट्वा षष्ठस्य कुशिकस्य भार्या प्रति			द्विधवृत्तजातीनामारोपणे फलकथनं	१०४	२२
वाक्यं	... ८८	२५	दानानां किं श्रेष्ठमित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	१०५	४
कुशिकं प्रति अयनस्य वाक्यं	... १००		श्रद्धागकथनं भीष्मवाक्यं	१०५	६
अयनं प्रति कुशिकस्य वाक्यं	... १००		शरणागतस्वकस्य पुरुषश्रेष्ठलकथनादि	१०५	१३
वरस्य गच्छतां मत्तदत्यादि अयनस्य वाक्यं	१००	१४	ब्राह्मणभ्यादानस्य प्रशंसाकथनादि	१०५	१८
मद्गृहे वासस्य कारणं श्रोतुमिच्छामीत्यादि			ब्राह्मणानां पूज्यलकथने भीष्मवाक्यं	१०५	२६
कुशिकस्य प्रश्नः	... १००	१५	शूद्रादीनां ब्राह्मणसेवायारीतिकथनादि	१०६	५
प्रदणु सर्वमशेषेणेत्यादि अयनस्य वाक्यं	... १००	२३	स्वकृतब्राह्मणसम्मानकथने भीष्मवाक्यं	१०६	१०
कुशिकं प्रति अयनस्य वरप्रदानं	... १०१	१२	याचकायाचकयोर्मध्ये कक्षौ दत्तं श्रेष्ठमिति		
कथमेवेति विप्रत्वं कुलं मेदत्यादिअयनं			युधिष्ठिरप्रश्नः	... १०६	१६
प्रति कुशिकस्य प्रश्नः	... १०१	१	अथाचते दानं श्रेष्ठमित्यादि भीष्मलोपदेश		
कुशिकवशे विश्वामित्रस्य ब्राह्मणत्वप्राप्त्यादि			वाक्यं	... १०६	१८
वृत्तान्तकथनार्थं अयनवाक्यं	... १०१	२२	येषां दाराः प्रतीचनेदत्यादि दानधर्म्य		
अयनवाक्यं श्रुत्वा कुशिकस्य हर्षादौ			कथनं	१०७	
भीष्मोक्तिः	... १०२		दानयज्ञादीनां किं परलोके महाफलमित्या		
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरस्यानुतापवाक्यं	... १०२	१५	दि युधिष्ठिरप्रश्नः	... १०७	८
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मापदेशे वैश्यायनोक्तिः	१०२	२०	दानधर्म्यकथनेन भीष्मापदेशवाक्यं	... १०७	११
येन कर्षणा या परलोकगतिसादुपदेशेन			समृद्धः संप्रयच्छत्वं ब्राह्मणभ्यदत्यादि युधि		
भीष्मवाक्यं	... १०२	२१	ष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	... १०७	१८
गो प्रदातुः परलोकगतिकथनं	... १०३	११	राज्ञां कर्त्तव्योपदेशे भीष्मवाक्यं	... १०८	१
आदानादिना परलोकगतिकथनं	... १०३	१६	किं सिद्धानं श्रेष्ठमिति युधिष्ठिरप्रश्नः	... १०८	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रथिवीदानस्य श्रेष्ठलकयनादिना भीष्मो			नारदात् शुक्ला कुशाभ्यां देवक्या उपदेशे भीष्म		
पदेशवाक्यं १०८	१८		वाक्यं ११४	२५	
भूमिदानस्य प्रशंसाकथनादि १०८	४		सुवर्णादिदानविशेषस्य फलकथने भीष्म		
भूमिगीतगाथाकथनेन भीष्मस्यापदेशवाक्यं १०८	२१		वाक्यं ११४	२७	
दानविषये दृढस्यतिशक्तसंवादरूपेतिहास			उपानहो दानस्य फलज्ञानार्थं युधिष्ठिर		
कथनं ११०			प्रश्नः ११५	१८	
केन दानेन स्वर्गतः सुखमधतद्व्यादि दृढस्य			उपानदानस्य फलकथने भीष्मवाक्यं ... ११५	१८	
तिं प्रति शक्तस्य प्रश्नः ११०	१०		तिलादिदानजन्यफलज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ११५	२९	
दानधर्मकथनेन शक्तं प्रति दृढस्यतेरुपदेशः ११०	१२		तत्र तिलदानफलकथने भीष्मवाक्यं ... ११५	२३	
तत्र भूमिदानस्य श्रेष्ठलकयने दृढस्यति			भूमिभागे यज्ञकरणार्थं ब्रह्माणं प्रति देवानां		
वाक्यं ११०	१३		प्रायना	११६	६
भूमिहरणादिना नरकगतिकथनादौ दृढस्य			यज्ञकरणार्थं देवेभ्यो ब्रह्माणे भूमिदानं	११६	८
निवाक्यं १११	१		ब्रह्माणं प्रति देवानां वाक्यं ... ११६	१०	
सस्यविशिष्टभूमिदानफलकथने दृढस्यति			देवानां यज्ञकरणदौ भीष्माक्तिः	११६	११
वाक्यं १११			निर्णीतमृदुदानफलकथने भीष्मवाक्यं	११६	१५
गुणाधिकेभ्यः कानि दानानि दद्यादित्यादि			गोदानफलकथने भीष्मवाक्यं ... ११६	२५	
युधिष्ठिरप्रश्नः १११	१६		अन्नदानस्य फलकथने भीष्मवाक्यं	११७	१३
भीष्मनारदयोः संवादकथने भीष्मवाक्यं ... १११	२८		विस्मरेणान्नादिदानस्य श्रवणार्थं युधिष्ठिर		
अन्नदानस्य प्रशंसाकथने नारदवाक्यं .. १११	३०		प्रश्नः ११७	२५	
अन्नदानोपदेशार्थं युधिष्ठिरं प्रति भीष्म			विस्मरेणान्नादिदानफलकथने भीष्मवाक्यं	११७	२७
वाक्यं ११३			देवादोनां अन्नस्य कथनादि ११८	८	
अन्नदानेन प्रायानां लोकानां कथने भीष्म			तिलः दीनां दानफलश्रवणार्थं पुनर्युधिष्ठिर		
वाक्यं ११३	१०		प्रश्नः ११८	१६	
नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रूहोत्यादि			तिलादीनां दानफलकथनार्थं ब्राह्मणयमयोः		
युधिष्ठिरप्रश्नः ११३	१८		संवादरूपेतिहासकथने भीष्मवाक्यं ... ११८	१७	
अथ देवकीनारदसंवादरूपेतिहासकथने			कश्चिद्भूतं प्रति यमस्य वाक्यं ११८	२०	
भीष्मवाक्यं ११३	२०		प्रतिषिद्धमानीतं दृष्ट्वा यमस्य वाक्यं ... ११८	२६	
नक्षत्रविषये इत्यविशेषस्य दानफलकथने			ब्राह्मणं प्रति यमस्य वाक्यं ११८	२८	
देवकीं प्रति नारदवाक्यं ११३	२३		यमं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ११८	३०	

प्रकरणं	पृष्ठं	पक्षी प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
ब्राह्मणं प्रति तिलदानस्य प्राधान्यकथने		नादि	१२२	१५
यमस्य वाक्यं	११८	चोरस्य नयः कस्य भोज्यादिति धर्मं प्रति		
यमस्य समीपे शस्त्रिणश्चानयनादौ भोज्यवाक्यं	११८	नाचिकेतस्य प्रश्नः	१२२	२३
दानविधिं भूयः कथयस्वेति युधिष्ठिर		नाचिकेतं प्रति यमस्य वाक्यं	१२२	२५
प्रश्नः	११८	२२ उद्दालकं प्रति नाचिकेतस्य वाक्यं	१२३	११
गोपृथ्वीमरस्वतीनां तिस्रणां दाने फलस्य		नाचिकेतं प्रति यमस्यापदेशे नाचिकेत		
तुल्यताकथनादौ भोज्यवाक्यं	११८	२५ वाक्यं	१२३	१२
देयाः किं लवणागावदत्यादि युधिष्ठिर		दानधर्मप्रशंसायां नाचिकेतस्य वाक्यं	१२३	१७
प्रश्नः	१२०	५ गोदानानां फलविशेषकथनादि	१२३	२६
गवां दानपात्रस्य निरूपणे भोज्यवाक्यः	१२०	६ उक्तं ते गोप्रदानं वै इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	१२४	६
ब्राह्मणस्वापहारनिषेधार्थं नृगोपाख्यानकथने		गोप्रदातृणां लोकप्राप्तिज्ञानार्थं युधिष्ठिर		
भोज्यवाक्यं	१२०	१७ प्रश्नः	१२४	
क्ष्वत्वासुररूपस्य नृगस्य कृपादुद्धारार्थं याद		गोदानेन लोकप्राप्तिकथने ब्रह्मशकसंवाद		
वानां चेष्टादि	१२०	रूपेतिहासकथने भोज्यवाक्यं ...	१२४	
कृपादुद्भूतं नृगं प्रति श्रीकृष्णप्रश्नः	१२०	२४ गोदातृणां लोकश्रवणार्थं ब्रह्माणं प्रति शकस्य		
श्रीकृष्णं प्रति नृगस्यात्मवृत्तान्तकथनं	१२०	२८ वाक्यं	१२४	११
मवार्थं ब्राह्मणयोर्विवादे नृगवाक्यं	१२०	प्रश्नाभिनन्दनरूपं ब्रह्मणोवाक्यं	१२४	१८
नृगं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ...	१२१	६ गोलोकवसतिसुखकथने ब्रह्मणोवाक्यं	१२४	२१
यमलोकगतं नृगं प्रति यमस्य वाक्यं	१२१	गोप्रदातृणां फलकथने ब्रह्मणोवाक्यं	१२५	६
श्रीकृष्णं प्रति नृगस्य वाक्यं ...	१२१	१५ गोदानपात्रनिरूपणे ब्रह्मणोवाक्यं	१२५	३०
ब्राह्मणस्य न चत्तव्यमित्यादि यादवान् प्रति		अननुद्दानफलकथने ब्रह्मणोवाक्यं	१२६	८
श्रीकृष्णोपदेशः	१२१	१८ जानन् यो गामपहरेदित्यादि शकप्रश्नः	१२६	१७
गोदानफलश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	१२१	२३ गवामपहरणादौ दोषकथने पितामहस्य		
उद्दालकनाचिकेतयोः संवादरूपेतिहास		वाक्यं	१२६	१८
कथने भोज्यवाक्यं	१२१	२४ गोप्रदाने सुवर्णदक्षिणा देयेति कथनं	१२६	२३
नाचिकेतं प्रत्युद्दालकस्याभिप्रायः	१२१	२८ युधिष्ठिरं प्रति भोज्यवाक्यं	१२६	२७
पुत्रं पतितं दृष्ट्वा उद्दालकस्यानुतापः	१२२	व्रतनिधमस्त्राध्यायानां किं फलमित्यादि		
उद्दालकं प्रत्यागतस्य नाचिकेतस्य वाक्यं	१२२	७ युधिष्ठिरप्रश्नः	१२७	४
यमसदने नाचिकेतस्य पुण्यकृतां लोकदर्श		व्रतादीनां फलकथने भोज्यवाक्यं	१२७	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मत्स्यस्य फलकथने भोगवाक्यं	१२८	३	येष्टलप्राप्त्यर्थं गवां तपश्चर्याकथनादौ वशिष्ठ		
ब्रह्मचर्यफलकथने भोगवाक्यं ..	१२८	८	वाक्यं	१३२	४
पितृमातृमेवायाः फलकथने भोगवाक्यं	१२८	१४	कपिलादिगोदानफलकथने वशिष्ठवाक्यं	१३२	१२
पुनर्गोदानविधिश्चरणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	१२८	१८	गोप्रदानिके मौदामं प्रति वशिष्ठस्य वाक्यं	१३३	३
न गोदानात् परं किञ्चिदित्यादि भोग			मौदामस्य गोदानफलप्रवणौ भोगवाक्यं ..	२३३	२१
वाक्यं	१२८	१८	पवित्राणां पवित्रं यत्कथयेति युधिष्ठिर		
गोदानविधिकथने भोगवाक्यं	१२८	२२	प्रश्नः	१३३	२४
गोदातुः फलकथनादौ भोगोक्तिः ..	१२८		गवां परमपवित्रताकथने भोगवाक्यं .	१३३	२५
गोप्रदानेनोन्नोन्नगोदानो स्तुतकथनादि	१२८	१६	गोप्रदानिके व्यामगुक्तमवां द्रुपेतिहाम		
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ...	१२८	२१	कथने भोगवाक्यं	१३३	३०
भोगं प्रति युधिष्ठिरस्य गोदानविधिप्रश्ने			व्यामं प्रति को यज्ञः मर्त्ययज्ञानां परिष्ठ		
वैशम्पायनोक्तिः	१२८	२६	इत्यादि गुक्तस्य प्रश्नः ...	१३४	१
गोप्रदानगुणान् पुनर्ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्नः	१२८	२७	गवां पवित्रताकथनादौ व्यामवाक्यं .	१३४	६
गोदानविधिना फलकथने भोगवाक्यं ...	१२८	२८	गवां लोकस्य कथने व्यामवाक्यं .	१३४	१२
कपिलाप्रदानस्य विशेषफलश्रवणार्थं युधि			गवां पुनोपस्य पवित्रताश्रवणार्थं युधिष्ठिर		
ष्ठिरप्रश्नः	१३०	५	प्रश्नः	१३५	१४
कपिलाविषये पूर्वोक्तेतिहासकथने भोग			गोभिः श्रियाः संवादरूपेतिहामकथने भोग		
वाक्यं	१३०	७	वाक्यं	१३५	१५
कपिलावत्समुखनिर्गतफनस्य महादेवशिरसि			कामि देवोत्यादि श्रियं प्रति गवां प्रश्नः	१३५	१७
पतनादि	१३०	१७	गवां समीपे श्रियाश्चात्मपरिचयदानादि	१३५	१८
फनपतनेन क्रुद्धं महादेवं प्रति प्रजापते			गवां श्रियाश्चोक्तिप्रत्युक्तौ	१३५	२४
र्वाक्यं	१३०	२१	गोशक्त्यनूने श्रियावामार्थं गवां वाक्यं ..	१३६	७
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ..	१३१	४	गवां समीपे श्रियाः महर्षवाक्यं ..	१३६	८
वशिष्ठमौदाससंवाः कथने भोगवाक्यं ..	१३१		गोप्रदाहणां फलकथनादौ भोगवाक्यं	१३६	१३
चैलाक्ये किं पवित्रतममिति वशिष्ठं प्रति			गवां परमपवित्रं पितामहशक्तमवां द्रुपेति		
मौदासस्य प्रश्नः	१३१	१०	हामकथनं	१३६	१८
मौदासं प्रति वशिष्ठस्य गवां परमपवित्रत्वं			देवानामुपरिष्ठाद्गवां लोकः कथमित्यादि		
कथने भोगवाक्यं	१३१	११	शक्तप्रश्नः	१३६	२५
वशिष्ठस्य गोदानफलकथने भोगोक्तिः ..	१३१	१७	गवां साहाय्यकथने शक्तं प्रति ब्रह्मणेवाक्यं	१३६	२७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दक्षदक्षितुः सुरभ्यास्तपःकथनादि ... १३७			तारकासुरबधोपायकथने ब्रह्मणेवाक्यं	१४१	
किमर्थं तथैवे देवोत्यादि सुरभिं प्रति			ब्रह्मणेवाक्येन देवानामग्नेरन्वेषणादि	१४१	१८
ब्रह्मणेवाक्यं ... १३७	१४	देवान् प्रति मण्डूकस्य वाक्यं ...	१४१	२३	
ब्रह्माणं प्रति सुरभोवाक्यं ... १३७	१६	मण्डूकं प्रत्यग्नेरभिशापादि ...	१४१	२८	
सुरभिं प्रति ब्रह्मणेवरदानादि ... १३७	१७	मण्डूकान् प्रति देवानां वरदानादि	१४२	१	
शक्रकृतगोमृक्षानादौ भोग्गवाक्यं ... १३७	२८	अश्वत्थस्याऽग्निरित्यादि देवान् प्रति द्विरदस्य			
उक्तं पितामहेनेदमित्यादि भोग्गं प्रति		वाक्यं	१४२	५	
युधिष्ठिरवाक्यं ... १३८		द्विरदान् प्रति वज्रेरभिशापप्रदानं ...	१४२	६	
सुवर्णस्य पवित्रताश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	१३८	१२	द्विरदान् प्रति देवानां वरदानादि ...	१४२	८
सुवर्णस्य पवित्रताकथनार्थं भोग्गवाक्यं ... १३८	१५	देवानां शमोगर्भे वज्रेदर्शनादि ...	१४२	१४	
सूत्र्य पवित्रतार्थमृषीन् प्रति जामदग्न्यस्य		व्रत यज्ञवतां कार्यमित्यादि देवान् प्रत्यग्ने			
वाक्यं ... १३८		वाक्यं	१४२	२१	
जामदग्न्यं प्रति मुनीनां वाक्यं ... १३८	१२	अग्निं प्रति देवानां आभिप्रायकथनं	१४२	२२	
पवित्रद्रव्यकथने जामदग्न्यं प्रति मुनीनां		गङ्गागर्भे वज्रेऽमृतानोत्पादनादि	१४२	२६	
वाक्यं ... १३८	१७	अग्निं प्रति तेजोविमूढायागङ्गायावाक्यं	१४३	२	
सुवर्णस्य जन्मादिवृत्तान्तकथने जामदग्न्यं		गर्भधारणार्थं गङ्गां प्रति वज्रेर्वाक्यं	१४३	७	
प्रति वशिष्ठवाक्यं ... १३८	२०	सुमेरुपर्वते गङ्गायागर्भोत्सर्जनादि	१४३	८	
सुवर्णस्य माहात्म्यकथनार्थं वशिष्ठस्य प्राची		गङ्गां प्रति वज्रेर्वाक्यं ...	१४३	१२	
नेतिहासकथनं ... १४०		अग्निं प्रति गङ्गायागर्भवृत्तान्तकथनं	१४३	१४	
पार्वतीरुद्रविवाहे रुद्रं प्रति देवानां		शरवने कार्तिकेयस्य वृष्ट्यादि ...	१४३	२३	
वाक्यं ... १४०		जामदग्न्यं प्रति वशिष्ठस्य वाक्यं	१४३	३०	
प्रजोच्छेदे मति देवान् प्रति पार्वत्याश्रमि		रुद्रस्यैश्वर्यदर्शनार्थं देवादीनामागमनादि	१४४	२	
शापः ... १४०	२०	तैजमद्रव्योत्पत्तिप्रकारकथनादि ...	१४४	११	
तारकासुरमन्त्रापितानां देवानां ब्रह्माणं प्रति		भृगुप्रसूतीनां जन्मप्रकारकथनादि ...	१४४	१७	
वाक्यं ... १४१		ब्रह्माणं प्रत्यग्नेर्वाक्यं ...	१४५	१	
समाऽहं सर्व्वभूतानामित्यदि देवान् प्रति		अग्निं प्रति ब्रह्मणेवाक्यं ...	१४५	२	
ब्रह्मणेवाक्यं ... १४१		ब्रह्माणं प्रति देवानां वाक्यं ...	१४५	४	
वरदानाङ्गवता दैतेयोबलगर्भितइत्यादि		भृगुवंशवृत्तान्तकथनादि ...	१४५	११	
देवानां वाक्यं ... १४१		अङ्गिरावंशवृत्तान्तकथनादि ...	१४५	१२	

प्रकरणं	पंक्ता	प्रकरणं	पंक्ता
ब्रह्माणं प्रति महर्षीणां वाक्यं १४५	२५	पक्षिण्यावनानां लक्षणकथने भोग्नाक्तिः	१५० १५
सुवर्णमाहात्म्यकथनादि १४६	५	परोक्षितब्राह्मणेभ्यो दानस्य फलकथनादि	१५१ १
कार्तिकेयस्य देवसेनापतित्वादिकथने	५४६	१६ केन सङ्कल्पितं श्राद्धमित्यादि युधिष्ठिर	
वशिष्ठवाक्येन जामदग्न्यस्य सुवर्णदानादौ		प्रश्नः १५१	१८
भोग्नावाक्यं २४६	१८	श्राद्धस्य प्रवृत्तिवृत्तान्तकथने भोग्नावाक्यं	१५१ २१
तारकासुरस्य बधप्रकारश्रवणार्थं युधिष्ठिर		श्राद्धप्रवर्तकं निर्मिं प्रत्यचिवाक्यं	१५२ ८
प्रश्नः १४६	२३	श्राद्धविधिकथने निर्मिं प्रत्यचिवाक्यं	१५२ १०
कार्तिकेयस्य पालनार्थं कृत्तिकानां प्रेरणादौ		श्राद्धभागाहर्षणां देवानां नामकथनादि	१५२ १७
भोग्नावाक्यं १४६	२७	अथद्वेयधान्यादिद्रव्यकथने निर्मिं प्रत्यचि	
कार्तिकेयस्य दर्शनार्थं रुद्रादीनां गमनं	१४७	७ वाक्यं १५२	२६
कार्तिकेयस्य क्रोडाथै देवानां द्रव्यदानादि	१४७	१३ मुनीनां निर्मिप्रवृत्तश्राद्धविधिकरणादौ	
सैनापत्यं प्राप्य कार्तिकेयेन तारकबधादि	१४७	२० भोग्नावाक्यं १५३	६
श्राद्धविधिश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... १४७	२८	पितृगणभोग्नायोरुक्तिप्रत्युक्ती १५३	८
भोग्नाक्तश्राद्धविधौ वैशम्पायनोक्तिः ... १४७	३०	निवापान्नेन पोडितानां पितृणां ब्रह्माणं प्रति	
श्राद्धस्य विशेषविधिकथने भोग्नावाक्यं ... १४८	१	१ वाक्यं १५३	१३
प्रतिपदादिपु कृतस्य श्राद्धस्य फलकथनादि	१४८	७ पितृन् प्रत्यर्घ्वाक्यं १५३	१५
पितृभ्यः किं दत्तमलथं भवतीति युधिष्ठिर		श्राद्धस्य विधिविशेषकथने भोग्नावाक्यं ... १५३	१८
प्रश्नः १४८	१८	श्राद्धविषये युधिष्ठिरभोग्नायोरुक्तिप्रत्युक्ती	१५४ १
द्रव्यविशेषेण पितृणां हविर्विशेषकथनादौ		कथं सदीपवामीत्यादित्यादि युधिष्ठिर	
भोग्नावाक्यं १४८	२०	प्रश्नः १५४	८
पितृगोतगाथाकथने भोग्नावाक्यं ... १४८	३०	नियमितभोजनादीनामुपवासादिममल	
नवत्रविशेषे यमोक्तश्राद्धविशेषकथनादौ		कथने भोग्नावाक्यं	१५४ १०
भोग्नावाक्यं १४८		दातृप्रतिग्रहोत्रोः काविशेषइतियुधिष्ठिर	
कीदृशेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः श्राद्धं प्रदातव्यमिति		प्रश्नः	१५४ १८
युधिष्ठिरप्रश्नः १४८	२१	दातृप्रतिग्रहोत्राविशेषकथने भोग्नावाक्यं	१५४ १८
श्राद्धविधौ ब्राह्मणानां परोक्षणादौ भोग्ना		अत्र द्वादशैः सप्तर्षाणाञ्चमंवादरूपेतिहास	
वाक्यं १४८	२२	कथने	१५४ २०
अपाङ्केयजननिरूपणे भोग्नावाक्यं ... १४८	२६	अधीनं प्रति द्वादशैर्वाक्यं	१५४ ३०
पक्षिदूषणानां लक्षणकथने भोग्नावाक्यं ... १५०		द्वादशैर्वाक्यं प्रति अधीनां वाक्यं	१५५ ६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
हेमगर्भोद्भूतं दृष्ट्वा मुनोन् प्रत्यचिवाक्यं	१५५	१२	जमदग्निधातुधान्योक्तप्रत्युक्ती	... १५७	१२
मन्त्रिणः प्रति वशिष्ठस्य वाक्यं १५५	१५५	१६	अहन्त्यतीयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती	... १५७	१४
मन्त्रिणः प्रति कश्यपस्य वाक्यं १५५	१५५	१७	गण्डयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती	... १५७	१६
मन्त्रिणः प्रति भरद्वाजस्य वाक्यं ... १५५	१५५	१८	पशुसखयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती	... १५७	१८
मन्त्रिणः प्रति गौतमस्य वाक्यं १५५	१५५	१९	शुनःसखयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती	... १५७	२०
मन्त्रिणः प्रति विश्वामित्रस्य वाक्यं ... १५५	१५५	२०	शुनःसखानास्मिन्नेरभिशापेन कृत्यायाना		
मन्त्रिणः प्रति जमदग्न्यहन्त्यतीगण्डानां			शादि १५७	२२	
क्रमशोवाक्यं १५५	१५५	२१	मृणालार्थं अत्रिवशिष्ठकश्यपानां क्रमशः		
मन्त्रिणः प्रति पशुसखस्य च्छवीणाञ्च वाक्यं	१५५	२४	शपथकरणं १५८	१	
हेमगर्भाणि फलानि हित्वा च्छवीणां गमने			मृणालार्थं भरद्वाजजमदग्निगौतमानां क्रमशः		
भीष्माक्तिः १५५	१५५	२६	शपथकरणं १५८	६	
वृषादग्निं राजानं प्रति मन्त्रिणां वाक्यं	१५५	२७	मृणालार्थं विश्वामित्राहन्त्येत्याः शपथकरणं	१५८	१२
होमाज्जानां कृत्यां प्रति सप्तवीणां बधार्थं			मृणालार्थं गण्डपशुसखशुनःसखानां क्रमशः		
वृषादग्निंवाक्यं १५६	१५६	२	शपथकरणं १५८	१७	
अत्रिप्रभृतीनां शुना महागतस्य परिब्राज			शुनःसखं प्रति विसृजेत्येत्या कृतमिति		
कस्य दर्शनादौ भीष्माक्तिः १५६	१५६	५	सप्तवीणां वाक्यं १५८	२२	
परिव्राजकं दृष्ट्वा वशिष्ठादीनां सप्तवीणां क्रम			सप्तवीन् प्रति शुनःसखस्य कृत्यावृत्तान्त		
शोवाक्यं १५६	१५६	८	कथनादि १५८	२३	
परिव्राजकस्य सप्तर्विसमीपगमनादौ			शक्रेण सह सप्तर्वीणां स्वर्गमनादौ भीष्माक्तिः	१५८	२८
भीष्माक्तिः १५६	१५६	१५	राजर्विभिः सह द्विजर्वीणां संवादरूपेतिहास		
पश्चिनीं रत्निनीं कृत्यां प्रति मृणालभक्षणार्थं			कथने भीष्मवाक्यं १५८	६	
गतानां सप्तर्वीणां प्रश्नः १५६	१५६	२२	शुक्रप्रभृतीनामृषीणां दिलोपादीनां राज्ञाञ्च		
कृत्याया यातुधान्या सह सप्तर्वीणां वाक्यं	१५६	२५	तीर्थयात्राकथनं १५८	८	
अत्रियातुधान्योक्तप्रत्युक्ती १५६	१५६	२८	शुक्रादीनृषीन् प्रति पद्मलैल्यमाशङ्कागस्त्यस्य		
वशिष्ठयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती १५७	१५७	१	वाक्यं १५८	१६	
कश्यपयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती १५७	१५७	३	अगस्त्यं प्रति च्छवीणां वाक्यं १५८	२३	
भरद्वाजयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती १५७	१५७		अगस्त्यस्य पुष्करार्थं भृगुवशिष्ठकश्यपानां		
गौतमयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती १६७	१६७	७	क्रमशःशपथकरणं १५८	२५	
विश्वामित्रयातुधान्योक्तप्रत्युक्ती ... १५७	१५७		गौतमाद्विरोधुन्मुमाराणां क्रमशः शपथकरणं	१५८	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दिलीपपुत्रवःशुक्रजमदग्रीनां क्रमशः शपथ			युधिष्ठिरप्रश्नः १६२	६	
करणं १६०	१		कुलं जमदग्निं प्रति सूर्यस्य वाक्यं ... १६२	८	
शिविथयातिनृपाम्बरोषाणां क्रमशः शपथ			जमदग्निसूर्ययोर्वाक्यप्रत्युक्ती १६२	१०	
करणं १६०	५		सूर्यं प्रति प्रमत्तस्य जमदग्नेर्वाक्ये भोग्नाक्तिः १६२	१३	
नारदनाभागकविश्वामित्राणां क्रमशः शपथ			जमदग्नये सूर्यस्य कृतोपानहदाने		
करणं १६०	८		भोग्नाक्तिः १६२	१८	
पर्वतभरद्वाजाष्टावक्रगालवानां क्रमशः शपथ			कृत्स्नं दत्त्वा जमदग्निं प्रति सूर्यस्य वाक्यं .. १६२	१८	
करणं १६०	१३		कृतोपानहदानार्थं युधिष्ठिरं प्रति भोग्ना		
अबन्धत्या वालिखिस्थानाश्च क्रमशः शपथ			वाक्यं १६२	२१	
करणं १६०	१७		गार्हस्थ्यं धर्मं प्रवृत्तहोत्यादि भोग्ना प्रति युधि		
शुनः सखस्य सुरभेस्य क्रमशः शपथकरणं १६०	१८		ष्ठिरप्रश्नः १६२	२८	
शपथान् श्रुतवतः शक्रस्य हर्षे भोग्नाक्तिः १६०	२१		प्रथिवीवासुदेवभवादरूपेतिहासकथने भोग्ना		
शक्रस्याश्वीर्वाद्रूपशपथकरणं १६०	२४		वाक्यं १६२	३०	
शक्रं प्रत्यगस्यस्य पुष्करार्थं प्रार्थना ... १६०	२७		गार्हस्थ्यधर्मज्ञानार्थं प्रथिवीं प्रति वासुदेव		
अगस्त्यस्य प्रसादार्थं प्रति शक्रस्य वाक्यं १६०	२८		वाक्यं १६३	२	
आद्धादिषु कृतोपानहदानस्य प्रवृत्तिवृत्तान्त			वासुदेवं प्रति गार्हस्थ्यधर्मापदेशे प्रथिवी		
अवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः १६१	७		वाक्यं १६३	३	
कृतोपानहोत्पत्तिवृत्तान्तकथनार्थं जमदग्नि			युधिष्ठिरं प्रति प्रथियुक्तगार्हस्थ्यधर्मापदेशे		
सूर्यसंवादरूपेतिहासकथने भोग्नावाक्यं १६१	१०		भोग्नावाक्यं १६३	२३	
लिश्रशरानयनार्थं रेणुकां प्रति जमदग्नि			अलोकदानस्य प्रवृत्तिनादिवृत्तान्तप्रवणार्थं		
वाक्यं १६१	१६		युधिष्ठिरप्रश्नः १६३	२६	
रेणुकायाः शरानयने सूर्यसन्तापादिकथनं १६१	१७		अत्र मनुप्रजापतिसुवर्णयोः संवादरूपेतिहास		
रेणुकां प्रति कुलस्य जमदग्नेर्वाक्यं ... १६१	२१		कथने भोग्नावाक्यं १६३	२७	
जमदग्निं प्रति सूर्यसन्तापखिन्नायारेणुकाया			पुण्यैर्देवतार्थनं कथमुत्पन्नमिति मनुं प्रति		
वाक्यं १६१	२२		सुवर्णस्यैर्वाक्यं १६४	२	
सूर्यप्रहारार्थं जमदग्नेः शरग्रहणादौ भोग्ना			अत्र शुक्रवलिस्संवादरूपेतिहासकथने मनु		
वाक्यं १६१	२५		वाक्यं १६४	५	
जमदग्निं प्रति ब्राह्मणरूपेण सूर्यस्य वाक्यं १६१	२६		सुमनोऽधूपदोषानां प्रदाने किं फलमिति		
सूर्यं प्रयाचति जमदग्निः किं कृतवानिति			शुक्रं प्रति वलिप्रश्नः १६४	१०	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सुमनसां जन्मादितृत्तान्तकथने शुक्रस्य वाक्यं	१६४	११	प्रश्नः	१६८	१५
आसुरदैवतप्रभृतिमाख्यानां लक्षणकथने			अत्र चित्रबन्धुचाण्डालसंवादरूपेतिहासकथने		
शुक्रस्य वाक्यं १६४	१८		भीष्मवाक्यं १६८	१६	
धूपानां विविधप्रकारकथने शुक्रस्य वाक्यं	१६५	२	चाण्डालं प्रति राजन्यस्य वाक्यं ... १६८	१७	
दोषदानस्य फलादिकथने शुक्रवाक्यं ... १६५			ब्राह्मणस्वहारिणां गतिकथनादौ राजन्यं प्रति		
वलिकर्म्मणां गुणकथने वलिं प्रति शुक्रस्य			चाण्डालवाक्यं १६८	१८	
वाक्यं १६५			चाण्डालं प्रति राजन्यस्यापदेशवाक्यं ... १६८	१९	
पुनः पुण्यादिदानस्य फलश्रवणार्थं युधिष्ठिर			राजन्योपदेशेन चाण्डालस्य शरीरत्यागादौ		
प्रश्नः १६६	२		भीष्मवाक्यं १६८	२०	
अत्र नङ्गपागस्त्यसंवादरूपेतिहासकथने			सुवृत्तिनां लोका एके भिन्नावेति युधिष्ठिर		
भीष्मवाक्यं १६६			प्रश्नः	१६८	१६
स्वर्गलोके नङ्गपस्य क्रियाकथनादि ... १६६	७		कर्मभिर्लोकानां नानात्वकथने भीष्मवाक्यं	१६८	१७
अश्वङ्गरानङ्गपस्य सर्वक्रियाभ्रंशादिकथनं	१६६	१२	अत्र गौतमवासवसंवादरूपेतिहासकथने		
अगस्त्यं प्रति शक्रवाचक नाम्बोधोऽपि वाक्यं	१६६	१६	भीष्मवाक्यं १६८	१८	
अधोऽन प्रति नङ्गपस्य भ्रंशार्थमगस्त्यवाक्यं	१६६	१८	धृतराष्ट्ररूपेण शक्रस्य गौतमपालितहस्तिहर		
नङ्गपभ्रंशार्थं अगस्त्यं प्रति भृगुवाक्यं ... १६६	२४		णादि १६८	२१	
नङ्गपः कथं विपन्नदत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	१६७	२	धृतराष्ट्ररूपिणं शक्रं प्रति गौतमस्य वाक्यं	१६८	२२
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोपदेशवाक्यं ... १६७	४		गौतमं प्रति धृतराष्ट्ररूपिणः शक्रस्य वाक्यं	१६८	२६
वाहनाय नङ्गपस्यागस्त्यैर्गच्छानादि ... १६७	१६		धृतराष्ट्रं प्रति गौतमस्य वाक्यं १६८	२८	
नङ्गपस्य पातनार्थमगस्त्यशिरमि भृगो			धृतराष्ट्रगौतमयोः संवादः १७०	१	
वामादि १६७	१८		शक्रकृतगौतमयोः कृतिप्रयुक्तौ	१७२	१२
योजयस्य मां निप्रमित्यादि नङ्गपं प्रत्यगस्त्य			गौतमस्य ब्रह्मलोकगमने भीष्मे क्तिः .. १७२	२३	
वाक्कादि १६७	२०		तपसा यत्परं तत् कथयेति युधिष्ठिरप्रश्नः	१७२	२६
भृगोरभिशापेन सर्पभूतस्य नङ्गपस्य पतनादि	१६७	२५	परममपःकथनादौ भीष्मवाक्यं १७२	२८	
नङ्गपं प्रति भृगोः प्रसादवाक्यं १६८	२		अत्र भगीरथब्रह्मणोः संवादरूपेतिहास		
नङ्गपं पातयित्वा ब्रह्मणः समोऽने भृगोर्गम			कथनं	१७२	२८
नार्दि १६८	५		ब्रह्मलोकगतं भगीरथं प्रति ब्रह्मणोः वाक्यं	१७३	१
दोषदानमाहात्म्यकथने भीष्मवाक्यं ... १६८	११		ब्रह्मणं प्रति भगीरथस्य वाक्यं .. १७३	२	
ब्राह्मणस्वहारिणां का गतिरिति युधिष्ठिर			ब्रह्मकृतभगीरथसम्मानादौ भीष्मवाक्यं .. १७३	११	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
आयुष्मान् अन्त्यायुष्या केन भवतीत्यादि			भीष्मस्यापदेशवाक्यं	१७८	२७
युधिष्ठिरप्रश्नः १७४	१६		अविवाहकृत्यायालक्षणकथनादि	१७८	२८
अन्त्यायुषादीर्घायुषस्य कारणकथने भीष्म			युधिष्ठिरं प्रत्याचारविधिकथनेन भीष्मस्याप		
वाक्यं १७४	१८		देशः १७८	४	
आचारलक्षणकथनेन भीष्मस्यापदेशवाक्यं	१७५		सुतुकालाभिगमननियमादिकथनं ... १७८	१७	
परदारगमनेनायुःक्षयकथनादि ... १७५			यया ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते तत् कथयेत्यादि		
प्रमाधनस्य केशानामित्याद्याचारलक्षणकथनं	१७५		युधिष्ठिरप्रश्नः १७८	२६	
नारुन्तुदःस्यान्न नृशंसवादीत्यादि भीष्मोप			ज्येष्ठवृत्तात् वर्तस्त्रेयादि भीष्मोपदेशवाक्यं	१७८	२७
दशवाक्यं १७५	१७		ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुन		
आचारधर्मकथनोपदेशे भीष्मवाक्यं ... १७६	१		रित्यादि भीष्मोपदेशवाक्यं १८०	१	
तत्र भोजनस्य नियमकथनेन युधिष्ठिरप्रत्युप			भाह्मणा दायाधिकारिताकथनादि ... १८०	६	
देशः १७६	११		आचार्यादीनां क्रमः श्रेष्ठलकथनादि	१८०	८
उच्छिष्टे गवादीन् न स्पृशेदित्याद्याचार			स्त्रेच्छानामपि कथमुपवासे मतिर्भवतीत्यादि		
धर्मोपदेशः १७६	१८		युधिष्ठिरस्याशङ्का १८०	१७	
आयुः क्षयादौ यमोद्गीतगाथाकथने भीष्म			उपवासोपासनां फलज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	१८०	१८
वाक्यं १७६	२८		युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्ये वैश्यायनोक्तिः	१८०	२३
आज्ञाणादीनामवज्ञाननिषेधादिना भीष्मोप			उपवासस्य फलकथनार्थमिति हामकथने		
देशः १७७	४		भीष्मवाक्यं १८०	२४	
अनुमान्यः प्रमाद्यस्य गुरुरित्याद्याचारनियम			उपवासस्य लक्षणादिकथने अङ्गिरेवाक्यं	१८०	२७
कथनादि १७७	७		मार्गशीर्षादिष्वेकभक्तस्य फलकथनादि ... १८१	३	
प्रतिषिद्धपिप्पलादिभक्षणनिषेधादिकथनं	१७७		१८ तिथ्यादिपुप्रवासफलकथनादि ... १८१	१७	
आचमनस्य नियमकथनादि १७७	३०		मामान्यतः प्राहारनियमेन फलकथनादि	१८१	२५
परापवादं न ब्रूयान्प्रियञ्चेत्यादि भीष्मोप			पचान्तराहारिणः फलकथनादि ... १८२	३	
देशवाक्यं १७८			अनशनव्रतमाहात्म्यकथने भीष्मवाक्यं ... १८२	८	
नाक्षत्राण्यश्वाद्याचारलक्षणकथनादिनोप			उपवासमाहात्म्यकथनादि १८२	२१	
देशः १७८	७		अङ्गिरप्रवर्तितापवासाविधिश्रवणफलकथ		
नक्तं न कुर्यात् त्रिवाणेत्यादि भीष्मोपदेश			नादि १८२	२७	
वाक्यं १७८	१७		इरिद्वैरपिकर्तुं शक्यं यश्चविधिं कथयेति		
परिवारं न च ब्रूयात्परिवामात्मनस्तथेयादि			युधिष्ठिरप्रश्नः १८३	१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
यज्ञफलतुल्यविधिकयने भोगवाक्यं ...	१८३	५	नादि	१८६	१९
भोजननियमेन दरिद्राणां यज्ञफललाभ			पश्चाद्विंशत्यादिदिने एकाहारिणः फलकय		
कयनं	१८३	८	नादि	१८६	१५
विषवणस्त्रायिनः गोमिधयज्ञस्य फलप्राप्ति			अष्टाविंशत्यादिदिने एकाहारिणः फलकय		
कथनादि	१८३	२७	नादि	१८६	२७
सप्तमदिवसे एकाहारिणः मरुत्तोकप्राप्ति			मासे गते एकाहारिणः फलकथनादि ...	१८७	७
कथनादि	१८४	२	सर्वतोर्यानां यद्दरं तद्वृत्तीत्यादि युधिष्ठिर		
अष्टमदिवसे एकाहारिणः पौण्डरीकयज्ञस्य			प्रश्नः	१८७	२६
फललाभादिकयनं	१८४	६	तोर्यानां गुणविशेषकयने भोगवाक्यं ..	१८७	२७
नवमदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८४	८	शौचप्रकारकयने भोगवाक्यं ..	१८८	१
दशमदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८४	१३	मर्वेषामुपवासानां यत् सुमहत् फलं तत् कथ		
एकादशदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८४	२८	येति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	१८८	१८
द्वादशदिने घृतमात्रभोजिनः फलकथनादि	१८४	२५	उपवासविशेषस्य फलकयने भोगवाक्यं ...	१८८	१८
त्रयोदशदिने घृतमात्रभोजिनः फलकय			केशवादिद्वादशनामकयनं	१८८	२०
नादि	१८४	३०	भोगं प्रति युधिष्ठिरप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः	१८८	६
चतुर्दशदिवसे घृतमात्रभोजिनः फलकय			अज्ञानं रूपवैभाग्यं कथं भवेदित्यादि		
नादि:	१८५	५	युधिष्ठिरप्रश्नः	१८८	७
पञ्चदशदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८५	८	अज्ञविधिकयने भोगवाक्यं	१८८	८
षोडशदिवसे एकाहारिणः फलकथनादि	१८५	१४	मर्त्यानां भस्मारविधिं ज्ञातुमिच्छामोत्यादि		
सप्तदशदिवसे एकाहारिणः फलकथनादि	१८५	१८	युधिष्ठिरप्रश्नः	१८८	१७
अष्टादशदिवसे एकाहारिणः फलकथनादि	१८५	२३	वृहस्पतिरयमायात्येनं पृच्छेत्त्यादि भोग		
एकोनविंशतिदिने एकाहारिणः फलकय			वाक्यं	१८८	२१
नादि	१८५	२७	भोगममोपे वृहस्पतिरागमने वैशम्पायनोक्तिः	१८८	२२
विंशतिदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८५	३०	मर्त्यस्य सहायः कः कोवा मृतं मर्त्यमनु		
एकविंशतिदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८६	३	गच्छतीति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	१८८	२५
द्वाविंशतिदिने एकाहारिणः फलकथनादि	१८६	६	मर्त्यस्यामहायलकयने वृहस्पतिवाक्यं ..	१८८	२८
त्रयोविंशतिदिने एकाहारिणः फलकय			धर्म्यैकोनगच्छतीत्यादि वृहस्पतिवाक्यं	१८९	१
नादि	१८६	८	शरीरनिर्णयं ज्ञातुमिच्छामोत्यादि युधिष्ठिर		
चतुर्विंशतिदिने एकाहारिणः फलकय			प्रश्नः	१८९	६

॥ श्रीमद्भारतीयचतुर्थखण्डान्तर्गतानुशासनपर्वसूचीपत्र ॥

२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तः प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तो
शरीरनिश्चयादिकथने दृश्यतिवाक्यं ... १८०		भोषं प्रति युधिष्ठिरप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः १८५		१८
कथं रेतः प्रवर्तते इति युधिष्ठिरप्रश्नः १८०		१४ कर्मणा हिंसां कुर्वन् कथं दुःखान्मुच्यते इति		
रेतो जम्भप्रकारकथने दृश्यतिवाक्यं ... १८०		१५ युधिष्ठिरप्रश्नः ... १८५		१८
जातस्तु पुरुषो यथा प्रपद्यते तदुच्यतामिति		अहिंसाधर्म्यकथने भोषवाक्यं ... १८५		२१
युधिष्ठिरप्रश्नः ... १८०		मांसमन्त्रणनिषेधे भोषवाक्यं ... १८५		२५
जीवः कस्मिन् स्थितः सुखदुःखे समश्नुत इति		आद्वेषु पितृन् आमिषकाङ्क्षिणो भवानाह		
युधिष्ठिरप्रश्नः ... १८०		२२ अहत्वा च मांसं कुत इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः १८६		१
जीवस्य सुखदुःखभागित्वकथने दृश्यतिवाक्यं १८०		२३ मांसप्रचक्राणां दोषज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः १८६		१
कर्मणा जीवस्य गतिविशेषकथने भोषवाक्यं १८१		२ मांसमन्त्रणत्यागेन धर्मविशेषकथने भोष		
पतितात् प्रतिपदेण जीवस्य गर्हभादिरूप		वाक्यं ... १८६		१४
जम्भकथनं ... १८१		४ मांसमन्त्रणनिषेधे स्पर्शोऽपि संवादकथनं ... १८६		१६
गुरुभाष्यातिक्रमेण शिष्यस्य नरकगति		मांसमन्त्रणत्यागिनः फलकथनादि ... १८६		२३
कथनं ... १८१		११ अहिंसापरमोधर्मइत्यादि भोषोपदेशवाक्यं १८७		२
मातापित्रोर्दोषेण पुत्रस्य नरकगतिकथनं १८१		१७ मांसमन्त्रकस्य बध्नजन्यपापभागित्वकथनादि १८७		१६
न्यासापहारिणां नरकगतिकथनादि ... १८१		२३ प्रोचितादिमांसमन्त्रणत्यापस्यान्यत्वकथनादि १८७		२२
परदारभिमर्षेण नरकस्य प्रकारकथनादि १८२		२ मांसमन्त्रणनिषेधप्रमाणान्तरकथने भोष		
हृतपुत्रस्य नरकगतिकथनादि ... १८२		१८ वाक्यं ... १८७		७२
दध्यादिचौर्येण नरकविशेषकथनादि ... १८२		२६ मांसस्यामन्त्रेण फलविशेषकथनादि ... १८८		८
धान्यादिचौर्येण नरकविशेषकथनादि १८३		१८ मांसत्यागिनां राज्ञां नामकथनादि ... १८८		१५
धर्मस्य गतिं श्रुतुमिच्छामोति युधिष्ठिर		अमांसमन्त्रणविधिश्रवणफलकथनादि १८८		८२
प्रश्नः ... १८४		२ मांसस्यामन्त्रेण चे गुणामन्त्रे ये दोषा यत्तान्		
पापानि कृत्वा येन शुभां गतिं याति तत्क		श्रुतुमिच्छामोति युधिष्ठिरप्रश्नः १८८		५
यने दृश्यतिवाक्यं ... १८४		मांसस्य गुणकथने भोषवाक्यं ... १८८		११
अन्नादिदानेन पापानि मुक्ता शुभगति		मांसमन्त्रकस्य दोषकथनादि ... १८८		१५
प्राप्त्यादि ... १८४		११ वृत्तिधाणां मांसविषयकविधिकथनादि १८८		१८
अहिंसादीनां मध्ये पुरुषं प्रति किं श्रेय इति		मर्त्येषु दद्यावतः प्रशंसाकथनादि १८८		२४
युधिष्ठिरप्रश्नः ... १८५		मांसमन्त्रणहितस्य स्वर्गादिफलकथनं २००		७
सर्वप्रेतानि धर्म्याणीत्यादि दृश्यतिवाक्यं १८५		७ अहिंसापरमोधर्मइत्यादि भोषोपदेशवाक्यं २००		१२
दृश्यतेः स्वर्गमेव वैशम्पायनवाक्यं ... १८५		१६ युद्धे मृतानां गतिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः २००		१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अस्मिन् संसारे प्राणिभेदेन भविष्यति निरता			कथने भोगवाक्यं ...	२०३	५
स्वल्पयामोति भोगवाक्यं ...	२००	२२	व्यासं प्रति भैवेयस्य जिज्ञासा ...	२०३	८
अत्र दैपायनकोटयोः संवादरूपेतिहासकथने			भैवेयं प्रति लघुदैपायनस्योपदेशवाक्यं	२०३	१३
भोगवाक्यं ...	०००	२४	व्यासं प्रति भैवेयप्रश्ने भोगोक्तिः ...	२०४	३
कीटं प्रति व्यासस्य जिज्ञासा ...	२००	२७	अनुज्ञाप्रार्थनायां भैवेयवाक्यं ...	२०४	४
व्यासं प्रति कीटस्य वाक्यं ...	२००	२८	भैवेयं प्रति व्यासस्य वाक्यं ...	२०४	५
कुतः कीटं सुखं तवेत्यादि कीटं प्रति व्यास			व्यासं प्रति भैवेयस्योपदेशवाक्यं ...	२०४	६
वाक्ये भोगवाक्यं ...	२०१		भैवेयप्रश्नादौ व्यासवाक्ये भोगोक्तिः ...	२०४	२१
व्यासं प्रति सर्वत्र निरतो जिवइत्यादि कीटस्य			अहं दानं प्रशंसामीत्यादि व्यासवाक्यं ...	२०४	२५
वाक्यं ...	२०१		सत्स्लोणां समुदाचारं श्रोतुमिच्छामीत्यादि		
कीटस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनं ...	२०१	७	युधिष्ठिरप्रश्नः ...	२०५	१२
कीटं प्रति व्यासस्योपदेशवाक्यं ...	२०१	१८	स्वोत्सभावकथनार्थं कैकेयोऽष्टाण्डिलो संवाद		
व्यासप्रसादेन कीटस्य चत्विष्वङ्गे जन्मादि	२०१	२६	रूपेतिहासकथने भोगवाक्यं ...	२०५	१३
व्यासं प्रति राजपुत्रतां प्राप्तवतः कीटस्य			अष्टाण्डिलो प्रति कैकेयाः प्रश्नः ...	२०५	१४
वाक्यं ...	२०२	१	कैकेयोः सुमनां प्रति स्लोणां समाचारकथने		
कीटं प्रति व्यासस्य वाक्यं ...	२०२	८	अष्टाण्डिलो वाक्यं ...	२०५	१८
राजपुत्रतां प्राप्तस्य कीटस्य तपःकथने भोग			सन्निवापि प्रदाने च व्यायः किमिति युधि		
वाक्यं ...	२०२	१६	ष्ठिरप्रश्नः ...	२०६	५
कीटं प्रति व्यासस्य वाक्यं ...	२०२	१८	साम्बो गुणकथनार्थं भोगस्येतिहासकथनं	२०६	६
कीटस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तौ भोगवाक्यं ...	२०२	२१	ब्राह्मणं प्रति राजमस्य प्रश्नः ...	२०६	११
ब्राह्मणत्वं प्राप्तवन्तं कीटं प्रति व्यासस्योपदेश			राजस्य प्रति हरिणकृशकाख्येन ब्राह्मणस्य		
वाक्यं ...	२०२	२४	वाक्यं	२०६	१३
व्यासं प्रति सुखात् सुखतरं प्राप्तमित्यादि			श्रेयार्थिना दरिद्रेण यत्कर्तव्यं तत् कथ		
कीटस्य वाक्यं ...	२०२	२८	येत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः ...	२०७	१५
व्यासप्रसादेन कीटस्य ब्रह्मलोकप्राप्तौ भोग			युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्ये वेदव्यायनोक्तिः	२०७	१७
वाक्यं ...	२०२	२८	गृहस्थावहितो राज्ञित्यादि भोगवाक्यं	२०७	१८
विद्यातपोदानानां किं विध्यत इति युधि			वासवं प्रति शक्रदूतस्य वाक्ये भोगोक्तिः ..	२०८	२
ष्ठिरप्रश्नः ...	२०३	४	देवान् प्रति पितृणां वाक्यं ...	२०८	७
अत्र भैवेयस्य लघुदैपायनयोः संवादरूपेतिहास			पितृन् प्रति देवदूतस्य प्रश्नः ...	२०८	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवदूतं प्रति पितृणां वाक्यं	२०८	१८	देवादीन् प्रति मनुष्यधर्मोपदेशे वायुवाक्यं	२१२	२६
देवदूतं प्रति शक्रस्य वाक्यं	२०८		लोमशस्य रहस्यधर्मोपदेशवाक्यं ...	२१३	८
शक्रं प्रति विद्युत्प्रभवाक्षौ देवदूतस्य वाक्यं	२०८		अरन्धतीं प्रति अय्यादीनां प्रश्ने भोगवाक्यं	२१३	२४
वृहस्पतिं प्रति शक्रस्य प्रश्नः	२०८	१२	अय्यादीन् प्रत्यरन्धतीवाक्यं	२१३	२५
शक्रं प्रति वृहस्पतेरुपदेशवाक्यं	२०८	१५	अरन्धतीं प्रति ब्रह्मणो वरदानं ..	२१४	५
पितरः केन तुल्यन्तीत्यादि देवादीनां प्रश्नः	२०८	२५	चित्रगुप्तस्य रहस्यधर्मोपदेशकथने यमस्य		
देवादीन् प्रति पितृणां वाक्यं	२०८	२८	वाक्यं	२१४	६
पितृन् प्रति वृद्धगार्ग्यस्य प्रश्नः	२१०		प्रमथान् प्रति देवादीनां वाक्ये भोगे क्तिः	२१५	४
वृद्धगार्ग्यं प्रति आङ्गधर्मकथने पितृणां			देवादीन् प्रति प्रमथानां रहस्यधर्मोपदेश		
वाक्यं	२१०		कथनं	२१५	८
केन ते प्रीतिर्भवतीति विष्णुं प्रति शक्रप्रश्ने			देवादीन् प्रति ब्रह्मणोवाक्ये भोगाक्तिः ...	२१५	१८
भोगाक्तिः	२१०	१२	दिग्गजान् प्रति रेणुकस्य वाक्यं ..	२१५	२४
शक्रं प्रत्यात्मतोषकारणकथने विष्णुवाक्यं	२१०	१३	दिग्गजानां रहस्यधर्मोपदेशवाक्यं ..	२१५	२६
चक्रादिकं किमर्थं प्रशंसतीति शक्रप्रश्नः	२१०		देवादीन् प्रति महादेवस्य धर्मारहस्यकथनं	२१६	८
शक्रं प्रति विष्णुवाक्ये भोगाक्तिः	२१०	२२	देवादीन् प्रति स्कन्दस्य धर्मारहस्यकथनं	२१६	१८
देवान् प्रति वलदेवस्योपदेशवाक्यं	२१०	२८	धर्मारहस्यश्रवणादिफलकथने विष्णुवाक्यं	२१६	२५
आत्मतोषकारणकथने देवानां वाक्यं	२११		युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्यं	२१७	२
देवान् प्रति धर्मस्योपदेशवाक्यं	२११		के भोज्याब्राह्मणस्येत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	२१७	६
पादेन गवादिस्पर्शं दोषकथनेऽग्निवाक्यं	२११	१०	शूद्रद्रव्यतिरेकेण वस्त्रिणादयो ब्राह्मणस्य भोज्या		
देवादीन् प्रति विश्वामित्रस्योपदेशवाक्यं	२११	१६	द्रव्यादि भोगवाक्यं	२१७	८
देवादीन् प्रति गवां वाक्यं	२११	१८	शूद्रद्रव्यभक्षणदोषकथनादौ भोगवाक्यं	२१७	११
ब्राह्मणं प्रति सप्तर्षीणां प्रश्ने भोगाक्तिः ...	२११	२४	हव्यकथनप्रतिपदे अभोज्यभक्षणप्रायश्चित्त		
सप्तर्षीन् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	२११	२८	श्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	२१७	२८
दैवरहस्ये विभावमोर्वाक्यं	२१२		घृतादिप्रतिग्रहजन्यदोषस्य प्रायश्चित्तकथने		
दैवरहस्ये श्रियोवाक्यं	२१२		भोगवाक्यं	२१८	
दैवरहस्ये ऽङ्गिरसोवाक्यं	२१२	११	मृतस्य तृतीयदिने तदन्नभक्षणादीनां प्राय		
दैवरहस्ये गार्ग्यस्य वाक्यं	२१२	१२	श्चित्तकथनादि	२१८	१३
दैवरहस्ये घौम्यस्योपदेशवाक्यं	२१२	१८	दानादिना ब्रह्मलोकादिप्राप्तिविषये युधि		
देवादीन् प्रति जमदग्निवाक्यं	२१२	२२	ष्ठिरप्रश्नः	२१८	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दानफलनात्रेयादीनां श्लोकप्राप्तिकथने भोग			मित्यादि पार्वतीवाक्यं	२२३	१७
वाक्यं	२१८	२६	उमां प्रति महेश्वरवाक्ये भोगोक्तिः ..	२२३	२१
दानं कतिविधं तत् श्रोतुमिच्छामीत्यादि			पञ्चवक्त्रोत्पत्तिप्रकारकथने पार्वतीं प्रति		
युधिष्ठिरप्रश्नः	२१८	२८	शिवस्य वाक्यं	२२३	२४
दानविधिकथने युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्यं	२२०		श्रीमत्सु वाहनेषु सत्सु वृषभः कथं वाहन		
भोगप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ..	२२०		इत्युमायाः प्रश्नः	२२४	२
युधिष्ठिरं प्रति भोगवाक्ये वैशम्पाय			वृषभस्य वाहनत्वे कारणकथने महेश्वरवाक्यं	२२४	३
नोक्तिः	२२०	१६	निवासान् संत्यज्य कथं ज्ञानाने रमयेदित्यादि		
भोगस्य श्रीकृष्णकथाकथनप्रतिज्ञा ..	२२०	१७	पार्वतीवाक्यं	२२४	६
श्रीकृष्णस्य द्वादशवार्धिकप्रतकरणदौ			ज्ञानस्थितिकारणकथने महेश्वरवाक्यं ...	२२४	८
भोगवाक्यं	२२०	१८	शिवं प्रति धर्मः किं लक्षण इत्यादि पार्वती		
विष्णुयाम्बिवान् मुनीन् प्रति नारायणस्य			प्रश्नः	२२४	१३
वाक्यं	२२१	२	मुनिगणकृतपार्वतीपूजायां नारदवाक्यं ...	२२४	१७
श्रीकृष्णं प्रति ऋषीणां वाक्यं	२२१	५	धर्मस्वरूपकथनादौ महेश्वरवाक्यं	२२४	१८
ऋषीन् प्रति वासुदेवस्य वाक्यं	२२१		चातुर्वर्ण्यस्य योऽधर्मस्तं श्रोतुमिच्छामीत्यु		
यद्यदाश्चैथ्यं श्रुतं दृष्टं वा तत्कथयतेत्यादि			मायाः प्रश्नः	२२४	२१
वासुदेवप्रश्नः	२२१	१८	ब्राह्मणादीनां धर्मकथने महेश्वरवाक्यं	२२४	२३
इतिहासकथनार्थं नारदं प्रति मुनीनां वाक्यं	२२१	२७	चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं विस्तरणं प्रकीर्तयेत्यु		
नारदस्य शिवपार्वतीसंवादरूपेतिहासकथने			मायाः प्रश्नः	२२४	२७
भोगवाक्यं	२२२	१	वाङ्मयेन चातुर्वर्ण्यधर्मकथने महेश्वरवाक्यं	२२४	२८
वासुदेवं प्रति शिवस्य तपस्यार्था कथने नारद			सर्वसाधारणधर्मस्य श्रवणार्थमुमायाः प्रश्नः	२२५	२४
वाक्यं	२२२		ब्राह्मणानां धर्मकथने महेश्वरवाक्यं ...	२२५	२५
महादेवतपोदर्शनार्थं देवतामुनिगन्धर्वै			त्रिवर्गधर्मकथने महेश्वरवाक्यं	२२६	८
किन्नरादीनां तत्र स्थितिः	२२२	१३	भोगधर्मकथने महेश्वरवाक्यं	२२६	१३
शिवसमीपे पार्वत्यागमनवर्णनादि ...	२२२	२३	अविधर्मश्रवणार्थं महेश्वरं प्रत्युमायाः प्रश्नः	२२६	२४
शिवस्य तृतीयनयनोत्पत्तिप्रकारकथनादि	२२२	२७	उमां प्रति मुनिधर्मकथने महेश्वरवाक्यं	२२६	२८
महादेवं प्रत्युमायाः प्रश्नः	२२३	११	नद्यादिदेशेषु वसतां मुनीनां विधिं श्रोतु		
उमां प्रति महेश्वरस्य वाक्यं	२२३	१४	मिच्छामीत्युमायाः प्रश्नः	२२७	२१
शिवं प्रति केन ते वक्त्रं चञ्चलमियदर्शन			वानप्रस्थधर्मकथने महेश्वरवाक्यं ...	२२७	२४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
सिद्धिवादेषु मुनीनां धर्मस्य श्रवणार्थमुमायाः			केन कर्मणा दीर्घमायुर्लभने केन वा क्षीणायुः		
प्रश्नः	२२८	१	भवतीत्यादिपार्वतीप्रश्नः २३३	२	२
स्त्रिंशत्वारिणां तापसानां धर्मकथने महादेव			मर्त्यानां कर्मफलभागार्थं जन्मादिकथने		
वाक्यं २२८	१२		महादेववाक्यं २३३	८	
आर्क्षवप्रशंसायां महादेववाक्यं ... २२८	१८		किंशैलः स्वर्गं प्राप्नोतीत्यादि पार्वतीप्रश्नः २३३	१२	
आश्रमाभिरतादयः केन कर्मणा महाफलं			स्वर्गजनकशैलानां लक्षणकथने महादेवस्य		
प्राप्नुवन्तीत्याद्युमायाः प्रश्नः ... २२८	२४		वाक्यं २३३	२३	
आश्रमरतादीनां धर्मकथने महादेवस्य वाक्यं २२८	२८		नरकप्रापकशैलानां लक्षणकथनादौ महा		
अनशनादिप्रतानां फलकथने महादेवस्य			देवस्य वाक्यं २३४		
वाक्यं २२८	६		केन कर्मणा पुरुषः प्रज्ञावान् भवतीति पार्वती		
केन कर्मणा वैश्यागच्छति गृहद्रुतामित्यादि			प्रश्नः २३५	४	
पार्वतीप्रश्नः २२८	२१		सत्संसर्गादिना प्रज्ञावान् भवतीत्यादि महा		
ब्राह्मणादीनां प्रतिलोमजननः कारणकथने			देववाक्यं २३५	८	
महादेववाक्यं २२८	२६		वाच्यं निरवद्यस्य कर्म किमित्यादि पार्वती		
गृहद्रुतस्य दोषकथने महादेवस्य वाक्यं २३०	७		प्रश्नः २३५	१५	
गृहद्रुकर्त्तव्यानां कर्मणां निरूपणे महादेव			पार्वतीं प्रति महादेवस्योपदेशवाक्यं ... २३५	१६	
वाक्यं २३०	१७		केन कर्मणा स्त्र्यपविज्ञानादयो भवन्तीत्यादि		
चत्त्रियकर्त्तव्यानां कर्मणां निरूपणे महादेव			पार्वतीप्रश्नः २३५	१८	
वाक्यं २३०	२६		पार्वतीं प्रति तदुत्तरकथने महादेवस्य वाक्यं २३५	२२	
ब्राह्मणस्य कर्मणां कथने महादेवस्य वाक्यं २३१	१२		पार्वतीं प्रति महादेववाक्ये नारदवाक्यं २३५	२७	
नृणां धर्माधर्मयोश्चानार्थमुमायाः प्रश्नः २३१	२२		स्त्रीधर्मज्ञानार्थं पार्वतीं प्रति महादेवस्य		
पार्वतीं प्रति महादेवस्य धर्मोपदेशवाक्यं २३१	२५		प्रश्नः २३५	२८	
येन रूपेण वाचा बध्यते मुच्यते च तत्श्रोतु			गङ्गादीनामागमनकथने महादेवं प्रति		
मिच्छामीति पार्वतीप्रश्नः २३२			पार्वतीवाक्यं २३६	८	
मृत्युवाक्येन स्वर्गप्राप्तिकथने महादेववाक्यं २३२	१०		स्त्रीधर्मकथनार्थं गङ्गां प्रत्युमायावाक्यं २३६	१८	
केन कर्मणा मनसा बध्यते तत्श्रोतुमिच्छा			उमां प्रति गङ्गायावाक्यं २३६	२२	
मीति पार्वतीप्रश्नः २३२	१८		महादेवसमीपे उमायाः स्त्रीधर्मकथने		
मानसधर्मादिना स्वर्गादिकथने महादेवस्य			भोगोक्तिः २३६	२८	
वाक्यं २३२	२१		महादेवकृतलोकविशर्जनादौ भोगोक्तिः २३७	२५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ । प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वासुदेवस्य माहात्म्यं श्रुतुमिच्छामोति		भोगवाक्यं	२४७	८
महादेवं प्रति मुनीनां वाक्यं	२३७	२८ सावित्रीमन्त्रकथनार्थं व्यासकृतपराशर		
वासुदेवमाहात्म्यकथने महादेवस्य वाक्यं	२२७	२८ प्रणामादि	२४७	१४
तच्च श्रीकृष्णस्य पूर्ववशक्रमवर्णनादि	२३८	२० श्रौकपादहिर्मध्वाद्याद्याकादशरुद्रकथनं	२४७	१६
वासुदेवात् श्रीकृष्णस्य जन्मादि वृत्तान्त		द्वादशादित्यकथने भोगवाक्यं	२४७	१८
कथनं	२३८	१ कर्मसाक्षिणां मृत्युप्रभृतीनां नामकथनादि	२४७	२२
श्रीकृष्णात् सनत्कुमारादीनामुत्पत्तिकथ		स्यविसत्तमाणां यवक्रोतादीनां नामकथनादि	२४८	३
नादि	२३८	१२ प्राच्यादिदिगाश्रितानामृषीणां नामकथ		
वासुदेवमाहात्म्यकथने महादेववाक्यं	२३८	१७ नादि	२४८	७
उमामहेश्वरसंवादापमंहारे नारदवाक्यं	२४०	४ धर्मप्रभृतीनामृषीणां नामोच्चारणस्य फल		
श्रीकृष्णं प्रति तपोवननिवासिनां मुनीनां		कथनं	२४८	१५
वाक्यं	२४०	१३ कीर्त्तनीयपृथुप्रभृतीनां राज्ञां नामकथनादि	२४८	२१
श्रीकृष्णं प्रणम्य मुनीनां गमनादौ युधिष्ठिरं		सावित्रीमन्त्रोच्चारणस्य फलश्रुतिकथनादि	२४८	१
प्रति भोगवाक्यं	२४०	२१ सावित्रीमन्त्रमाहात्म्यकथनादि	२४८	१८
श्रीकृष्णमाहात्म्यकथने युधिष्ठिरं प्रति भोग		के पूज्याः के नमस्कार्या इत्यादि युधिष्ठिर		
वाक्यं	२४०	२६ प्रश्नः	२५०	
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्थोपदेशवाक्यं	२४१	१ प्रथमतो ब्राह्मणानां पूज्यत्वकथनादौ भोग		
भोगवाक्येन धृतराष्ट्रादीनां विस्मये वैशम्पाय		वाक्यं	२५०	२
नोक्तिः	२४२	५ तपो येषां धनं नित्यमित्यादि ब्राह्मणस्य भाव		
भोगं प्रति पुनर्युधिष्ठिरप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः	२४२	११ कथनं	२५०	
किमेकं दैवतं लोके इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	२४२	१२ ब्राह्मणपूजायाः किं फलं वृद्धा लौकोति		
श्रीकृष्णस्य परमदैवतत्वकथनादौ भोग		युधिष्ठिरप्रश्नः	२५०	२५
वाक्यं	२४२	१४ ब्राह्मणपूजाफलकथने पवनाश्रुनयोः संवाद		
विष्णुसहस्रनामकथने भोगवाक्यं	२४२	२४ रूपेतिहासकथने भोगवाक्यं	२५०	२६
विष्णुसहस्रनामश्रवणादिफलकथने भोग		कार्त्तवीर्याश्रुनस्य दत्तात्रेयोपासनाकथ		
वाक्यं	२४६	१२ नादि	२५०	२७
वासुदेवमाहात्म्यकथने भोगवाक्यं	२४६	२५ दत्तात्रेयं प्रति कार्त्तवीर्याश्रुनस्य वर		
किं जयं तदनुमर्हसीत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	२४७	५ प्रार्थना	२५१	१
व्यासप्रोक्तसावित्रीमन्त्रस्य माहात्म्यकथने		सदर्पमर्जुनं प्रत्याकाशवाणी	२५१	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
आकाशवाणीं श्रुत्वाऋजुस्य वाक्यं ...	२५१		नारदवाक्येन देवानां ब्राह्मणप्रशंसाकथनं	२५६	१२
कार्तवीर्याऋजुनं प्रति वाद्योर्वाक्यं ...	२५१	१७	जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थमित्याद्यऋजुनवाक्यं ...	२५६	१५
वायुं प्रति कार्तवीर्याऋजुनस्य वाक्यं ...	२५१	२१	अऋजुनं प्रति ब्राह्मणान् पालयस्वेत्यादि वाद्य		
अऋजुनं प्रति ब्राह्मणानां गुणकथने वायुवाक्यं	२५१	२४	वाक्यं	२५६	१८
ब्राह्मणानां पूज्यत्वकथने वायुवाक्यं ...	२५२	१४	ब्राह्मणानन्तमे राजन्नित्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	२५६	२०
उत्तमस्य तेजस्विताकथने वायुवाक्यं ...	२५२	२२	एष ते केशवः सर्वं समाख्यास्यतीत्यादि		
वरुणज्ञतां भार्य्या श्रुत्वा नारदं प्रत्युत्तय्य			भीष्मवाक्यं	२५६	२२
वाक्यं	२५२		भगवन्माहात्म्यकथने भीष्मवाक्यं	२५६	२६
नारदं प्रति वरुणस्य वाक्यं	२५३	४	ब्राह्मणपूजायाः फलं कथयेत्यादि श्रोत्रुष्णं		
वरुणवाक्यं श्रुत्वा तथ्यं प्रति नारदवाक्यं ...	२५३		प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	२५८	२१
क्रुद्धस्योत्तमस्यस्त्राभिशापप्रदानादि ...	२५३		ब्राह्मणगुणकथने युधिष्ठिरं प्रति श्रोत्रुष्ण		
अगस्त्यस्यमाहात्म्यकथने वायुवाक्ये भीष्मोक्तिः	२५३	१८	वाक्यं	२५८	२२
तत्रागस्त्यं प्रति देवानां वाक्यं	२५३	२२	ब्राह्मणपूजायां किं फलमित्यादि श्रोत्रुष्णं		
अगस्त्यतेजसा दानवानां नाशदि कथनं	२५३	२५	प्रति प्रद्युम्नप्रश्नः	२५८	२४
वशिष्ठस्य माहात्म्यकथनार्थं वायुवाक्ये			ब्राह्मणपूजाफलकथने प्रद्युम्नं प्रति श्रोत्रुष्ण		
भीष्मोक्तिः	२५४		वाक्यं	२५८	२७
अत्रिमाहात्म्यकथनार्थं वायुवाक्ये भीष्मोक्तिः	२५४	१५	आत्मकृतदुर्वासःपरिचर्याकथनेन श्रोत्रुष्ण		
अत्रिं प्रति दानवपीडितानां सुराणां वाक्यं	२५४	१८	स्यापदेशवाक्यं	२५८	४
देवान् प्रत्यत्रिवाक्यं	२५४	२१	श्रोत्रुष्णं प्रति प्रमन्नस्य दुर्वासमोवाक्यं ...	२५८	२७
दम्भश्चवनयोः संवादकथनं	२५५		रुक्मिणीं प्रति प्रमन्नस्य दुर्वासमोवाक्यं ...	२६०	५
कार्तवीर्याऋजुनं प्रति श्यवनस्य माहात्म्यकथने			दुर्वाससः प्रसादेन श्रोत्रुष्णस्यैश्वर्यलाभ		
वायुवाक्यं	२५५	७	कथनादि	२६०	१२
ब्राह्मणानां माहात्म्यकथनार्थं वायुवाक्ये			दुर्वाससः प्रसादेन यद्विज्ञानं प्राप्तं तत्कथय		
भीष्मोक्तिः	२५५	२१	येत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः	२६०	२०
ब्राह्मणं प्रति देवानां वाक्यं	२५५	२४	शतरुद्रोयस्त्वत्कथनादौ श्रोत्रुष्णवाक्यं	२६०	२२
देवान् प्रति ब्राह्मणावाक्यं	२५५	२५	महादेवस्य माहात्म्यकथने वासुदेववाक्यं	२६१	२८
देवताब्राह्मणानामुक्तिप्रत्युक्ती	२५५	२६	महादेवस्य रूपनामोर्व्विशेषकथने वासुदेव		
वयं कपान् विजेष्यामहेत्यादि ब्राह्मणानां			वाक्यं	२६२	
वाक्यं	२५६	६	प्रथमोक्षोप देव नाभित्यादि महादेवमाहात्म्यकथ		

प्रकरणं	पंक्तौ	प्रकरणं	पंक्तौ
नादि २६२	२८	पुण्यजनकपर्वतानां नामकथने भोगवाक्यं	२६७ १३
भोगं प्रति युधिष्ठिरप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः २६३	६	देववंशादिकीर्तनस्य फलफयनादि .	२६७ १८
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्त्रोपदेशवाक्यं ... २६३	८	पूर्वदिक्स्थितानां कीर्तनीयब्राह्मणानां	
प्रत्यक्षलोकतः सिद्धिरित्यादि युधिष्ठिर		नामकथनादि २६७	२०
प्रश्नः २६३	१६	दक्षिणदिक्स्थितानां कीर्तनीयमुनीनां	
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्त्रोपदेशवाक्यं ... २६३	१७	नामकथनादि २६७	२२
पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुञ्चते इत्यादि		पश्चिमदिक्स्थितानां कीर्तनीयमुनीनां नाम	
युधिष्ठिरप्रश्नः २६३	२३	कथनादि २६७	२४
युधिष्ठिरोपदेशार्थं भोगवाक्यं २६३	२५	उत्तरदिक्स्थितानां कीर्तनीयमुनीनां नाम	
धर्मनिन्दकधर्मोपसेवकयोगतिज्ञानार्थं युधि		कथनादि २६७	२६
ष्ठिरप्रश्नः २६४		कीर्तनीयानां राज्ञां नामकथनादि ..	२६८ १
अधार्मिकधार्मिकयोगितिकथने भोगवाक्यं २६४		वैशम्पायनं प्रति जनमेजयवाक्यं ..	२६८ १७
सन्तोऽसन्तस्य कीदृशास्तत्कथयेति युधिष्ठिर		भोगं प्रति व्यासवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ..	२६८ २०
प्रश्नः २६		युधिष्ठिरं प्रति भोगस्त्रानुज्ञावाक्यं ..	२६८ २५
असतो सताश्च लक्षणकथने भोगवाक्यं ... २६४		मपरिवारस्य युधिष्ठिरस्य हस्तिनापुरगम	
तत्र त्रिष्टाचारप्रकारकथने भोगवाक्यं ... २६४	११	नादि २६८	१
नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुखलवानपीत्यादि		अनुशासनपर्वान्तर्गतस्वर्गारोहणरूपवर्णारम्भः २६८	६
युधिष्ठिरजिज्ञासा २६५	१२	युधिष्ठिरकृतनारोमान्वनादौ वैशम्पाय	
ईहमानः समारम्भान् यदि नासादयेद्धन		नोक्तिः	२६८ ७
मित्यादि भोगोपदेशवाक्यं ... २६५	२३	भोगसंस्कारार्थं युधिष्ठिरस्य निर्घोषादि	२६८ १३
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्त्रोपदेशवाक्यं ... २६५	२८	शरतज्यगत् भोगं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ..	२६८ २४
भोगं प्रति युधिष्ठिरप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः २६६	१४	भोगस्य भारतादिदर्शने वैशम्पायनोक्तिः	२७० २
किं श्रेयः पुरुषस्येतेत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः २६६	१५	युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य वाक्यं	२७० ४
युधिष्ठिरं प्रति भोगस्य देववंशकथनमाहात्म्य		धृतराष्ट्रं प्रति भोगस्त्रोपदेशवाक्यं ..	२७० ८
कथनं २६६	१७	श्रीकृष्णं प्रति भोगवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२७० १४
देववंशकथने भोगवाक्यं २६६	२१	वासुदेवं प्रति भोगस्य वाक्यं	२७० १५
ज्ञतद्रूपश्रुतीनां नदीनां नामकथने भोग		भोगं प्रति वसुलोकप्राप्त्यर्थं वासुदेववाक्यं	२७० २५
वाक्य २६७		पाण्डवादीन् प्रति भोगवाक्ये वैशम्पाय	
प्रयागादितीर्थकथने भोगवाक्यं २६७		नोक्तिः	२७० २७

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता
योगेन भीष्मस्य प्राणधारणादौ वैशम्पाय			कारन्धमराजोपाख्यानकथने व्यासवाक्यं	२७५	१४
नोक्तिः २७१			३ मरुत्तस्य कथां कथयेति युधिष्ठिरप्रश्नः ... २७५		१६
भीष्मस्य स्वर्गारोहणादि २७१			मरुत्तोपाख्यानकथनार्थं मन्वादिवंशप्रणमरा		
भीष्मस्योदकक्रियाकरणायं युधिष्ठिरादीनां			कथनं २७५		१७
गमनादि २७१	२३		कारन्धमस्य राज्ञो उत्तान्तकथनादि ... २७५		२८
कौरवान् प्रति शोकविह्वलायागङ्गायावाक्यं २७१	२४		तत्पुत्रस्य मरुत्तस्योपाख्यानकथनादि ... २७६		८
शोचन्तीं गङ्गां प्रति श्रोतृणां वाक्यं ... २७२	२		मरुत्तयज्ञस्य विशेषश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः २७६		१५
श्रोतृणां वाक्येन गङ्गायाः शोकाभावादौ			मरुत्तस्य विशेषवर्णने व्यासवाक्यं ... २७६		१७
वैशम्पायनोक्तिः २७२	८		मरुत्तस्य कर्म दृष्ट्वा वृहस्पतिं प्रति शक्रस्य		
अनुशासनपर्वसमाप्तिः २७२	१०		सर्पवाक्यं २७७		१
			शक्रं प्रति तत्प्रसंगारूपं वृहस्पतिवाक्यं ... २७७		६
श्रुत्यभेधिकपर्वारम्भः २७३	१		वृहस्पतिवाक्यं श्रुत्वा शक्रस्य हर्षं वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रादीनां शोककथनेन वैशम्पायनवाक्यं २७३	२		नोक्तिः २७७		१२
शोचन्तं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्य परिताप			वृहस्पतिमरुत्तयोः संवादरूपेतिहासकथने		
वाक्यं २७३	७		व्यासवाक्यं २७७		१४
विदुरेककथनेन धृतराष्ट्रस्य परितापवाक्यं २७३	१२		वृहस्पतिमरुत्तयोरुक्तिप्रत्युक्तौ .. २७७		१८
युधिष्ठिरं प्रति श्रोतृणां वाक्ये वैशम्पाय			अभत्यं याजयित्वा कथं मयं याजयिष्येइत्यादि		
नोक्तिः २७३	२२		वृहस्पतिवाक्यं २७७		२१
शोचन्तं युधिष्ठिरं प्रति श्रोतृणां पदेषु			प्रत्याख्यातं मरुत्तं प्रति नारदवाक्यं २७७		२३
वाक्यं २७४			नारदं प्रणि मरुत्तस्य वाक्यं ... २७७		२८
श्रोतृणां प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं २७४			मरुत्तं प्रति नारदवाक्ये व्यासोक्तिः २७७		३०
शोचन्तं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं ... २७४	१३		नारदमरुत्तयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ... २७८		१
युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न मम्यक् इत्यादिव्यास			सम्बन्तानयनार्थं मरुत्तस्य वाराणस्यां गमनादौ		
वाक्यं २७४	२२		व्यासवाक्यं २७८		११
पापमेककर्मकथनेन व्यासोपापदेशवाक्यं २७४	२५		कथमस्मि त्वया ज्ञातइत्यादि सम्बन्तवाक्यं २७८		१८
व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्याभिप्रायकथनं ... २७५			सम्बन्तं प्रति मरुत्तस्य वाक्यं ... २७८		२१
हिमालयस्थितद्रविणानयनार्थं व्यासोपदेश			सम्बन्तमरुत्तयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ... २७८		२२
वाक्यं २७५	११		मरुत्तवाक्यं श्रुत्वा सम्बन्तस्य हर्षादौ		
कथं यज्ञे मरुत्तस्येत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नः २७५	१३		व्यासोक्तिः २७८		२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सम्बन्धं प्रतिमहत्तस्य वाक्यं २७८	१	महत्तसम्बन्धयोः संवादकथनं २८३	८		
महत्तं प्रति सम्बन्धस्य वाक्यं २७८	७	महत्तयज्ञे शक्रस्यागमनादौ वैशम्पायनोक्तिः २८३	२५		
यावत्तपेत् सदृशंशूरित्यादि महत्तस्य		महत्तं प्रति संवर्त्तस्य वाक्यं २८३	२८		
वाक्यं २७८	१०	शिवेन भो पश्येत्यादि महत्तवाक्यं .. २८३	३०		
महत्तं प्रति सम्बन्धस्य वाक्यं २७८	१२	जानामि ते गृहमेतमित्यादि महत्तं प्रति			
महादेवस्य तपश्चर्याकथनादौ सम्बन्धवाक्यं २७८	१७	शक्रवाक्यं	२८४	१	
महादेवस्तत्रकथनादौ सम्बन्धवाक्यं ... २७८	२८	यज्ञाधिष्ठानार्थं शक्रं प्रति महत्तस्य वाक्यं २८४	३		
कश्चित् सुखं स्वपिमीत्यादि वृहस्पतिं प्रति		देवान् प्रति सभाकरणार्थं शक्रवाक्यं			
शक्रस्य वाक्यं २८०	२७	व्यामोक्तिः २८४	५		
शक्रं प्रति वृहस्पतिवाक्यं २८०	२८	महत्तं प्रति प्रीतस्य शक्रस्य वाक्यं ... २८४	१०		
शक्रवृहस्पत्याः संवादकथनं २८१	१	महत्तस्य यज्ञविधिकथनादि २८४	१३		
इन्द्रं प्रत्यग्निवाक्यं २८१	१२	व्यामवाक्येन युधिष्ठिरस्य चर्षादौ वैशम्पाय			
ततः प्राद्याह्नमकेतुरित्यादि व्यासवाक्यं ... २८१	१४	नोक्तिः	२८४	२१	
अग्निं रूपिणं दृष्ट्वा व्यासं प्रति महत्तस्य		युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्ये वैशम्पायनोक्तिः २८४	२४		
वाक्यं २८१	१६	युधिष्ठिरोपदेशार्थं वासुदेववाक्यं ... २८४	२७		
अग्निमहत्तयोरुक्तिप्रत्युक्तौ २८१	१७	इन्द्रवृत्रयोः संवादरूपेतिहासकथने वासुदेव			
अग्निं प्रति सम्बन्धस्य वाक्यं २८१	२८	वाक्यं २८४	२८		
न ते वाचरोचयने महत्तद्व्यास्यग्निं प्रति		शक्रवृत्रयोर्युद्धवर्णनं २८५	१		
शक्रवाक्यं २८२	२	द्विविधो जायते व्याधिरित्यादि वासुदेवस्त्रोप			
अग्निं प्रति पुनर्गमनार्थं शक्रवाक्यं ... २८२	५	देशवाक्यं २८५	१६		
गन्धर्व्वेराट् यालयमित्याद्यग्निवाक्यं ... २८२	७	युधिष्ठिरोपानमन्त्रे वासुदेववाक्यं	२८५	२३	
अग्निशक्रयोरुक्तिप्रत्युक्तौ २८२	१०	न वाह्यं द्रव्यमुत्पृज्य सिद्धिर्भवतीति वासुदेव			
शक्रं प्रत्यग्रेहप देशवाक्यं २८२	१७	स्त्रोपदेशवाक्यं	२८६		
एवमेतद्गुह्यबलं गरीयदित्यादि शक्रवाक्यं २८२	२६	वासुदेवकृतयुधिष्ठिरसमाश्रये वैशम्पायन			
महत्तं प्रति शक्रप्रहितस्य धृतराष्ट्रनाम्नो		वाक्यं	२८६	२८	
गन्धर्व्वस्य वाक्यं २८२	३०	युधिष्ठिरस्य शोकादिपरित्यागादौ वैशम्पायन			
महत्तगन्धर्व्वयोरुक्तिप्रत्युक्तौ २८३	२	वाक्यं २८७	२		
सम्बन्धं प्रति महत्तस्य कार्यनिवेदने व्यास		युधिष्ठिरमुपदिश्यनारदादीनामन्तर्धानं	२८७	८	
वाक्यं २८३	७	भोगसौख्यं देहि कार्यं युधिष्ठिरस्य दानादि			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कथनं २८७	१२	प्रश्नः	२८०	१६	
पाण्डवे विजिते वासुदेवधनञ्जयौ किञ्चकतु		वासुदेवं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं २८०	१८	१८	
रिति जनमेजयप्रश्नः २८७	१८	आयुःकीर्त्तिकराणोद्देत्यादि काश्यपं			
पाण्डवे विजिते वासुदेवाञ्जुनयोः कार्यकथने		प्रति सिद्धस्यापदेशः २८			
वैशम्पायनोक्तिः २८७	१८	जोवस्य गर्भवासादिवृत्तान्तकथने सिद्धस्य			
अञ्जुनं प्रति वासुदेववाक्यं २८७	२८	वाक्यं	२८१	२३	
दारवतीगमनार्थमञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं २८८	८	गुडभागुडभक्त्यभोगादिकथने ब्राह्मणस्य			
आश्वमेधिकपर्वान्तर्गताश्वमेधपर्वसमाप्तिः २८८	२३	वाक्यं	२८१	२८	
—		दानं व्रतं ब्रह्मचर्यमित्यादि ब्राह्मणस्योपदेश			
आश्वमेधिकपर्वान्तर्गतानगोतपस्वारम्भः २८८	२५	वाक्यं २८२	१३		
सभायां केशवाञ्जुनयोः का कथा समभवदि		आत्मदर्शनेन भासारिकदुःखनिवृत्तिकथ			
त्यादिजनमेजयप्रश्नः २८८	२६	नादि २८२	२८		
कृष्णाञ्जुनयोः सभादर्शनादौ वैशम्पायनोक्तिः २८८	२७	भंसारोत्तराणोपायकथने ब्राह्मणस्य वाक्यं	२८३	५	
श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं २८८	१	योगशास्त्रापदेशे ब्राह्मणस्य वाक्यं २८३	१८		
वासुदेवकृताञ्जुनालिङ्गनादौ वैशम्पाय		योगाचारप्रकारकथने ब्राह्मणस्य वाक्यं	२८४	७	
नोक्तिः २८८	४	भुक्तं भुक्तिमदं कोष्ठैः कथमन्नं विपच्यते इत्यादि			
अवितस्त्रं मया गुह्यमित्यादि वासुदेव		ब्राह्मणं प्रति प्रश्नः २८४	१३		
वाक्यं २८८	५	श्रीकृष्णं प्रति ब्राह्मणस्योत्तरवाक्यकथनादि	२८४	२०	
ब्रह्मलोकात् कस्यचिद्ब्राह्मणस्यलग्ननादि		अञ्जुनं प्रति वासुदेवस्य ब्राह्मणोक्तमोचधर्म			
कथनं २८८	११	कथनादि २८४	२८		
श्रीकृष्णं प्रति ब्राह्मणस्य मोचधर्मकथनं २८८	१३	दस्यत्याः संवादरूपेतिहामकथने वासुदेव			
काश्यपकृतसिद्धमेवादिकथने ब्राह्मणस्य		वाक्यं २८५	१३		
वाक्यं २८८	२१	ब्राह्मणं प्रति मोचार्थिन्या ब्राह्मणावाक्यं	२८५	१४	
काश्यपं प्रति सिद्धस्य वाक्यं २८८	२६	ब्राह्मणो प्रति ब्राह्मणस्योपदेशवाक्यं २८५	१७		
प्रोतोस्मि ते महाप्राज्ञ इत्यादि काश्यपं प्रति		शरीरतलोपदेशे ब्राह्मणो प्रति ब्राह्मणस्य			
सिद्धस्य वाक्यं २८०	१०	वाक्यं २८६			
कश्यपकृतसिद्धपादग्रहणादौ वासुदेव		दशहोतृणां विधानरूपेतिहामकथने ब्राह्मणस्य			
वाक्यं २८०	१५	वाक्यं	२८६	१३	
सिद्धं प्रति कथं शरीरं च्यवते इत्यादि काश्यप		कस्मात् वागभवत्पूर्वमित्यादि ब्राह्मणी			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रश्नः २८६	२२	प्राणं प्रत्यपानस्य वाक्यं	२८८	२५	
मानसादीनां गतिकथने ब्राह्मणस्य वाक्यं २८६	२४	अपानं प्रति व्यानोदानयोर्वाक्ये ब्राह्मणोक्तिः २८८	२७		
स्यावरंजङ्गमस्यैवेत्यादिब्राह्मणस्योपदेशवाक्यं २८६	२८	व्यानं प्रति प्राणादीनां वाक्ये ब्राह्मणोक्तिः २८८	३०		
अनुत्पत्तेषु वाक्येषु मरुतो किं व्याजहारेति		विवदमानान् प्राणादीन् प्रति ब्रह्मणोवाक्ये			
ब्राह्मणोपश्नः २८७	७	ब्राह्मणोक्तिः २८८	८		
प्राणेन या सम्भवते इत्यादि ब्राह्मणस्योपदेश		नारददेवमतयोः संवादरूपेतिहासकथने			
वाक्यं २८७		ब्राह्मणोक्तिः २८८	१३		
घ्राणादिमन्त्रोद्देशाणां विधानकथने ब्राह्मणस्य		प्राणादीनां कः पूर्व्वं प्रवर्त्तते इति देवमत			
वाक्यं २८७	१२	प्रश्नः २८८	१४		
सूक्ष्मवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शन		येनायं सृज्यते जन्तुरित्यादि नारदवाक्यं २८८	१५		
इत्यादि ब्राह्मणोपश्नः २८७	१५	केनायं सृज्यते जन्तुरित्यादि देवमतस्य			
गुणज्ञानमविज्ञानमित्यादि ब्राह्मणस्योप		प्रश्नः २८८	१६		
देशवाक्यं २८७	१६	सङ्कल्पाज्जायते हर्षइत्यादि नारदस्योपदेश			
इन्द्रियाणां मनस्य संवादरूपेतिहासकथने		वाक्यं २८८	१७		
ब्राह्मणस्य वाक्यं २८७	२४	करणादीनां चतुर्णां होहृणां विधानकथने			
तत्रेन्द्रियान् प्रति मनसोवाक्यं २८७	२५	ब्राह्मणस्य वाक्यं ३००	१		
मानसं प्रतीन्द्रियाणां वाक्यं २८७	२८	एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्तीत्यादि ब्राह्मण			
प्राणादीनां पञ्चहोहृणां विधानकथने		स्योपदेशवाक्यं ३००	२०		
ब्राह्मणस्य वाक्यं २८८	१२	पञ्चगदेवर्षिप्रभृतीनां संवादरूपेतिहासकथने			
पञ्चहोहृणां परभावज्ञानार्थं ब्राह्मणी		ब्राह्मणवाक्यं ३००	२६		
प्रश्नः २८८	१४	ब्राह्मणो प्रति ब्राह्मणस्योपदेशवाक्यं ... ३०१	१०		
प्राणेन मन्त्रतोवायुरित्यादि ब्राह्मणस्योप		क तदनमित्यादि ब्राह्मणोपश्नः ... ३०१	१२		
देशवाक्यं २८८	१५	नैतदस्ति पृथग्भावइत्यादि ब्राह्मणस्योप			
यो नो ज्येष्ठस्तमाचखेति ब्राह्मणं प्रति प्राणा		देशवाक्यं ३०१	१३		
दीनां वाक्यं २८८	१७	गन्धार्शजिघ्रामोत्यादि ब्राह्मणस्य वाक्यं ... ३०२	६		
प्राणान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं २८८	१८	अध्वर्युयतिसंवादरूपेतिहासकथने ब्राह्मणस्य			
मयि प्रक्षीने प्रलयं व्रजन्तीत्यादि प्राणस्य		वाक्यं ३०२	१४		
वाक्यं २८८	२०	नायं क्वागो विनश्यतीत्यादि यतिं प्रत्यध्वर्यो			
प्राणं प्रति समानोदानयोर्वाक्ये ब्राह्मणोक्तिः २८८	२२	वाक्यं	३०२	१६	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	पङ्क्त्यं	पृष्ठं	पंक्तिः
प्राणैर्विवोगे कागस्येत्यादि श्रद्धयै प्रति यते			अनर्कं प्रति जिज्ञायावाक्यं ३०४		१५
आकाशं ३०२	१८		अनर्कं चन्द्रिययोक्तृप्रत्युक्तौ ३०४		१७
भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ते इत्याद्यध्वर्युवाक्यं ३०२	२७		अनर्कं श्रोत्रेन्द्रिययोक्तृप्रत्युक्तौ ३०४		२०
अक्षरस्य चरश्चैव दैधीभावोयमात्मनइति			अनर्कं चलुरिन्द्रिययोक्तृप्रत्युक्तौ ३०४		२३
यतेत्याक्यं ३०२	३०		अनर्कं बह्विन्द्रिययोक्तृप्रत्युक्तौ ३०४		२६
मङ्गिरेवेह संवामः कार्यं इत्याद्यध्वर्युवाक्यं ३०३	३		इन्द्रियजयार्थमनर्कस्य तपःकरणादौ		
यतेरुपदेशेनाध्वर्युमोहनाशे ब्राह्मणवाक्यं ३०३	६		ब्राह्मणेतिः ३०४		२८
कार्तवीर्यममुद्रयोः संवादरूपेतिहामकथने			त्रयो वै रिपवोऽन्तो नवधागुणतः स्मृताः		
ब्राह्मणस्य वाक्यं ३०३	८		इत्यादि ब्राह्मणस्यापदेशवाक्यं ३०५		८
कार्तवीर्यार्जुनं प्रति भीतस्य ममुद्रस्य			ब्राह्मणजनकयोः संवादरूपेतिह मकथने		
वाक्यं ३०३	१२		ब्राह्मणस्य वाक्यं ३०५		२५
मत्स्यो यदि कश्चिदस्ति तत्कथयेति समुद्रं			विषये मे न वस्तुमिति ब्राह्मणं प्रति जनकस्य		
प्रति कार्तवीर्यार्जुनस्य वाक्यं ३०३	१४		वाक्यं ३०५		२६
आमदम्यस्तवातिथ्यं कर्तुं तर्हतीति समुद्र			आचक्ष्व विषयं राजन्नित्यादि जनकं प्रति		
वाक्यं ३०३	१५		ब्राह्मणस्य वाक्यं ३०५		२७
समुद्रवाक्येन कुद्रस्यार्जुनस्य रामाश्रम			ब्राह्मणं प्रति जनकराजस्य वाक्यं ३०६		३
गमनादि ३०३	१६		ब्रूहि कां गतिं नास्याय मम च वर्जितं त्वयेति		
गमकृतकार्तवीर्यार्जुनबाहुच्छेदनादि ३०३	१८		जनकं प्रति ब्राह्मणस्य प्रश्नः ३०६		८
गमभयात्त्वन्नियाणं दृष्टवताप्राप्त्यादि ३०३	२२		ब्राह्मणं प्रति जनकस्यापदेशवाक्यं ३०६		१०
युद्धान्निवृत्त्यर्थं परशुगमं प्रत्याकाशवाणो ३०३	२७		नाहं तथा भोह चरामीत्यादि ब्राह्मणीं प्रति		
युद्धान्निवृत्त्यर्थं गमं प्रति पितृणां वाक्यं ३०४	१		ब्राह्मणस्य वाक्यं ३०६		२३
रामं प्रति पुरातनैतिहासकथने पितृणां			येनात्मविषयकमतिर्भवति तदुपायं कथये		
वाक्यं ३०४	३		इत्यादि ब्राह्मणोवाक्यं ३०७		५
मनसो मे बलं जातमित्यलर्कस्य चिन्ता			ज्ञानाग्नेः साधनकथने ब्राह्मणस्य वाक्यं ३०७		७
कथनं ३०४	७		ब्राह्मणो ब्राह्मणयोरात्मतत्त्वविषये उक्तिः		
अलर्कं प्रति मनसो वाक्यं ३०४	८		प्रत्युक्तौ ३०७		८
घ्राणं प्रति शरान् मोक्ष्यामीत्यलर्कस्य चिन्ता ३०४	११		तस्या ब्राह्मण्या मतिः चेत्तज्ज्ञे प्रवर्ततेइत्य		
अलर्कं प्रति घ्राणस्य वाक्यं ३०४	१२		र्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ३०७		१४
जिज्ञां प्रति शरान् मोक्ष्यामीत्यलर्कवाक्यं ३०४	१४		कुचसा ब्राह्मणीत्याद्यर्जुनप्रश्नः ३०७		१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मनो मे ब्राह्मणं विद्धीत्यादि श्रीकृष्णवाक्यं	३०७	१६	ज्यातिःषु त्रिगुणानां स्थितिकथनादि	३१२	८
ब्रह्म यत् परमं ज्ञेयं तद्वाख्यातुमर्हस्येत्याद्य			स्वावरादावपि त्रिगुणानां स्थितिकथनादि	३१२	१३
कृष्णप्रश्नः ३०७	३०७	१८	सूषीन् प्रति ब्रह्मणश्चात्मतत्त्वोपदेशवाक्यं	३१२	२४
गुरुशिष्यसंवादरूपेतिहासकथने श्रीकृष्ण			यउत्पन्नोमहान् पूर्वमहद्भारः स उच्यते		
वाक्यं ३०७	३०७	१८	इति ब्रह्मणोवाक्यं ३१३	३१३	
कुतश्चाहं कुतश्च त्वमित्यादि शिष्यस्य प्रश्नः	३०७	२४	अदङ्गारात् महाभूतानां प्रथिव्यादीनां सृष्टि		
शिष्यं प्रति गुरोरुत्तरवाक्ये वासुदेवोक्तिः	३०७	२०	कथनादि ३१३	३१३	१५
शिष्यं प्रति गुरोरात्मतत्त्वोपदेशवाक्यं	३०८	२	शब्दस्यार्थदीनां सृष्टिप्रकारकथनादि	३१३	२०
प्रजापतिभरद्वाजादीनां ब्रह्मणः समीप			आकाशं प्रथमं भूतमित्यादि ब्रह्मण उपदेश		
गमनादौ गुरुवाक्यं ३०८	३०८	१४	वाक्यं ३१४	३१४	
कथं कर्म क्रियायाः साधु इत्यादि ब्राह्मणं			तत्राधिभूतानां तदधिष्ठातृणां देवानाञ्च		
प्रति मुनीनां प्रश्नः ३०८	३०८	१८	नामादिकथनं ३१४	३१४	५
सत्याद्भुतानि जानानीत्यादि ब्रह्मणोवाक्यं	३०८	२१	भूतानां स्थानजन्मादिकथनं	३१४	१६
तदव्यक्तमनुद्रिकमित्यादि ब्रह्मणश्चात्मतत्त्वोप			आकाशादिभूतकथने ब्रह्मणोवाक्यं	३१४	२५
देशः ३०८	३०८	१२	मनुष्यादीनां स्वामिनोन्निरूपणादौ ब्रह्मणो		
तत्र गुणानां सत्त्वादीनां परस्परश्रयकथ			वाक्यं ३१५	३१५	२४
नादि ३०८	३०८	१५	नियतधर्मस्य लक्षणकथने ब्रह्मणोवाक्यं	३१५	१३
तमोगुणकार्यममोहादिकथनं ३०८	३०८	२३	प्रथिव्यादीनां गुणस्य तदद्यादकस्य च निरूप		
तामसवृत्तपरिवादकथादिकथनं	३०८	२७	पणे ब्रह्मणउक्तिः ३१६	३१६	२२
तामसमनुष्यकथने ब्रह्मणोवाक्यं	३१०	२	यदादिमध्यपर्यन्तं नामलक्षणमनुकञ्च सर्वं		
पापकर्षिणां ध्यानिकथने ब्रह्मणोवाक्यं	३१०	४	वद्व्याप्तीतिब्रह्मणउक्तिः ३१७	३१७	७
रजोगुणस्य विशेषकथने ब्रह्मणोवाक्यं	३१०		ब्राह्मणान् प्रति ब्रह्मणउपदेशवाक्यं	३१७	३०
तत्र रजोगुणकार्याणां संघातरूपाया			ब्रह्मणान् प्रति धर्मोपदेशं ब्रह्मणो वाक्यं	३१८	२६
मादीनां कथनं ३१०	३१०	२१	तत्र ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणं ३१८	३१८	१७
सत्त्वगुणस्य विशेषकथने ब्रह्मणोवाक्यं	३११		ज्ञानप्रत्यक्षधर्मकथनादौ ब्रह्मणोवाक्यं	३१८	८
तत्र सत्त्वगुणकार्याणामनन्दप्रोत्युद्भेदादीनां			मोक्षार्थितामुत्तमवृत्तिकथनादि	३१८	१४
कथनं ३११	३११	११	मन्त्राभं तपइत्याहुतिरित्यादि ब्रह्मणउपदेश		
नैव इत्या गुणान् वक्तुमित्यादि ब्रह्मणो			वाक्यं ३२०	३२०	२५
वाक्यं ३११	३११	२७	केचित् ब्रह्ममयं वृत्तमित्यादि ब्रह्मणो ब्रह्म		

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
निरूपणवाक्यं ३२१	१४		प्रत्यर्जुनवाक्यं ३२६	१६	
ब्रह्माणं प्रति ब्राह्मणानां पुनः प्रश्नोक्तु			अर्जुनयज्ञे श्रोत्राण्यस्य वासादि .. ३२७	१५	
वाक्यं ३२१	२७		श्रुणां प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं .. ३२७	२१	
ब्रह्माणं प्रति श्रुणां प्रश्नः ... ३२१	२८		दारकागमनार्थं युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुन वाक्यं ३२७	२३	
श्रुणां प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ... ३२२	१८		श्रोत्राणं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं .. ३२७	२५	
एवमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्यादित्यादि ब्रह्मण			श्रोत्राण्यस्य दारकागमनादिकथनं .. ३२८	८	
उपदेशवाक्यं ३२३	१		तथा प्रथान्तं वर्षेयमित्यादि वैशम्पायन		
प्रकृत्यादीनां गुणकार्यकथने ब्रह्मणोवाक्यं ३२३	२०		वाक्यं ३२८	१६	
गन्धस्य गुणविशेषकथने ब्रह्मणो वाक्यं ३२३	२०		पयि श्रोत्राण्यस्योतङ्कमुनिर्देशनादि .. ३२८	२२	
षड्विधरसकथनादि ३२४	२		श्रोत्राण्यं प्रत्युतङ्कस्य जिज्ञासा ३२८	२५	
रूपस्य शृङ्गादिप्रकारकथने ब्रह्मणो वाक्यं ३२४	५		होतृयज्ञोभया पूर्णमिन्द्रायुतङ्कं प्रति श्रोत्राण्य		
वायोर्गुणविशेषकथने ब्रह्मणोवाक्यं ... ३२४	७		वाक्यं ३२८	३०	
आकाशगुणस्य शब्दस्य गुणकथनादि ... ३२४	१०		श्रोत्राण्यं प्रति सक्रोधस्योतङ्कस्य वाक्यं .. ३२८	६	
मनसः कार्यकथने ब्रह्मणोवाक्यं ... ३२४	१७		उतङ्कं प्रति वासुदेववाक्यं ३२८	८	
एवं धो वेत्ति विद्वान् वै इत्यादि ब्रह्मणउप			ब्रुहि केशव तत्त्वेनेत्याद्युतङ्कस्य प्रश्नः .. ३२८	१४	
देशवाक्यं ३२४	२२		उतङ्कं प्रति श्रोत्राण्यस्य तत्त्वोपदेशः .. ३२८	१५	
तपःप्रशंसाकथनादिना ब्रह्मणउपदेशवाक्यं ३२५	१		जानामि जगतः कर्तारं त्वमित्याद्युतङ्क		
तत्र चित्तं चित्तादुपागम्येत्यादि ब्रह्मणो			प्रश्नः ३३०	८	
वाक्यं ३२५	१४		उतङ्कस्य विश्वरूपदर्शने वैशम्पायनोक्तिः ३३०	११	
शिव्यं प्रति मुनेर्वाक्यं ३२५	२८		विश्वरूपं दृष्ट्वा भोतस्योतङ्कस्य वाक्यं .. ३३०	१५	
अर्जुनं प्रति वासुदेववाक्यं ३२६	१		श्रोत्राण्योतङ्कयोर्हक्तिप्रत्युत्तेयवैशम्पायनवाक्यं ३३०	१८	
कोऽपि ब्राह्मणः कस्य शिव्यइत्याद्यर्जुनप्रश्नः ३२६	३		श्रोत्राण्यं प्रत्युतङ्कस्य वरप्रार्थना . ३३०	२१	
अहं गुरुर्वाहाहाहाइत्यादि वासुदेवस्योप			तोयकांविणउतङ्कस्य भगवच्चिन्तादि . ३३०	२३	
देशवाक्यं ३२६	४		भगवन्तं प्रत्युतङ्कस्य वाक्यं ३३१	२	
इक्ष्तिनापुरगमनार्थं श्रोत्राण्यं प्रत्यर्जुनवाक्ये			उतङ्कं प्रति श्रीभगवद्वाक्यं ३३१	४	
वैशम्पायनोक्तिः ३२६			वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ३३१	१८	
इक्ष्तिनापुरगमनोद्योगकथने वैशम्पायन			उतङ्कस्य तपःकथनादौ वैशम्पायनोक्तिः ३३१	१८	
वाक्यं ३२६	१२		उतङ्कं प्रति गौतमस्य वाक्यं ३३२	१	
तत्त्ववादाख्यः प्राप्तइत्यादि रथस्थं श्रोत्राण्यं			भवद्भने मनसा जरयं नावबुद्धेत्यादि गौतमं		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रत्युत्कृष्टस्य वाक्यं ३३२	२	ब्राह्मणरूपेणोतङ्गं प्रति शक्रवाक्यं वैशम्पाय	२३४	२८	
मृद्वगमनार्थमुतङ्गं प्रति गौतमस्याभ्यनुज्ञा ३३२	६	नोक्तिः ३३४	२३४	२६	
गुर्वर्थं कं प्रयच्छामीत्याद्युतङ्गवाक्यं ... ३३२	८	ब्राह्मणं प्रत्युत्कृष्टस्य वाक्यं	२३४	२८	
उतङ्गाय गौतमस्य कन्याप्रदानादि ... ३३२	८	उतङ्गस्य नागलोकागमनादौ वैशम्पायनवाक्यं ३३४	३३४	२८	
गुर्वर्थं कं प्रयच्छामीत्यादि गुरुपत्नीं प्रत्युत्कृष्ट		नागलोकागतमुतङ्गं प्रति तुरगस्य वाक्यं ३३५	३३५	६	
वाक्यं ३३२	१२	कथं भवन्तं जानीयामित्याद्युतङ्गस्य वाक्यं ३३५	३३५	८	
उतङ्गं प्रत्यङ्गस्यायावाक्यं ३३२	१५	गुरोर्गुरुं मां जानीहीत्याद्यश्वस्य वाक्यं ... ३३५	३३५	१०	
गुर्वर्थदानार्थं गुरुपत्नीं प्रति पुनरुतङ्गवाक्ये		नागलोकात् कुण्डलप्राप्तिप्रकारकयनादि ३३५	३३५	१३	
वैशम्पायनोक्तिः ३३२	१६	उतङ्गं प्रति नागलोकानां प्रणामादि ... ३३५	३३५	१८	
भौदासपत्नीविष्टने मणिकुण्डले ममानयेति		उतङ्गस्य गुरुपत्न्यै कुण्डलप्रदानादि .. ३३५	३३५	२४	
गुरुपत्नीवाक्यं ३३२	१७	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः .. ३३५	३३५	२७	
उतङ्गे गते गौतमस्ययोरुक्तिप्रत्युत्की ... ३३२	२०	श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनादौ वैशम्पायनोक्तिः ३३५	३३५	२८	
उतङ्गस्य भौदासदर्शनादौ वैशम्पायनोक्तिः ३३२	२५	वैतपर्वतस्य वर्णनादि ३३६	३३६	१	
उतङ्गं प्रति भौदासस्य वाक्यं ३३२	२७	श्रीकृष्णं प्रति युद्धवृत्तान्तज्ञानार्थं वासु			
उतङ्गभौदासयोरुक्तिप्रत्युत्की ३३२	२८	देवप्रश्नः	३३६	२१	
भौदासोत्कृष्टयोः संवादः ३३३		श्रीकृष्णस्य कुरुपाण्डवयुद्धवृत्तान्तकथने			
उतङ्गं प्रति भौदासमदयन्तीवाक्यं ... ३३३	१५	वैशम्पायनोक्तिः ३३६	३३६	२४	
मणिकुण्डलयोगुणकथने मदयन्तीवाक्यं ३३३	१७	साकल्येन युद्धवृत्तान्तकथने वासुदेववाक्यं ३३६	३३६	२५	
मदयन्तीं प्रति भौदासस्य वाक्यं ... ३३३	२६	युद्धं श्रुतवन्तं यादवानां दुःखादौ वैशम्पाय			
उतङ्गायमदयन्त्याः कुण्डलप्रदानादि ... ३३३	२८	नोक्तिः	३३७	२५	
उतङ्गं प्रति भौदासस्य वाक्यं ३३३	२८	अभिमन्युबंधं श्रुत्वा दुःखितस्य वसुदेवस्य			
भौदासं प्रत्युत्कृष्टवाक्यं ३३४	४	श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं ३३८	३३८	२	
ब्रूहि विप्र यथाकाममित्यादि भौदासस्य		वसुदेवं प्रत्यभिमन्युयुद्धकथने श्रीकृष्णवाक्यं ३३८	३३८	१२	
वाक्यं ३३४	५	पुत्रशोककर्षितां सुभद्रां प्रति कुन्तीवाक्ये			
उतङ्गभौदासयोरुक्तिप्रत्युत्की ३३४	६	वासुदेवोक्तिः ३३८	३३८	२८	
कुण्डले मृद्वीवोतङ्गस्य हन्यासमोपगमनादौ		उत्तरां प्रति कुन्तीवाक्ये वासुदेवोक्तिः ... ३३८	३३८	५	
वैशम्पायनवाक्यं ३३४	११	वसुदेवस्य श्राद्धकरणदौ वैशम्पायनोक्तिः ३३८	३३८	८	
पथि नागेन कुण्डले हने उतङ्गस्य भूमिखन		वासुदेवादिकृताभिमन्युश्राद्धादि ... ३३८	३३८	१४	
नादि	३३४	१८	कुन्ती उत्तराञ्च प्रति व्यासवाक्ये वासुदे		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
वोक्तिः २३८	१८	३	यदूनां समीपे पाण्डवानामागमनादि ... २४६	३	३
युधिष्ठिराश्वमेधवृत्तान्तज्ञानार्थं जनमेजय			पाण्डवान् प्रति श्रोत्राण्यस्य गमनादौ वैशम्पाय		
प्रश्नः २४०	१	१२	नोक्तिः २४६	१२	१२
आहूतं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः २४०	२	२५	व्याख्यं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं २४६	२५	२५
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य वाक्यं २४०	११		अश्वमेधयज्ञकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्याख		
पाण्डवानां दिग्विजयार्थं गमनादि ... २४०	१८	९८	वाक्यं २४६	९८	९८
दिग्विजयप्रकारकथने वैशम्पायनोक्तिः ... २४०	२६	२०	युधिष्ठिरस्याश्वमेधोद्योगे वैशम्पायनोक्तिः २४६	२०	२०
युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां वाक्यं ... २४१	८	१	श्रोत्राण्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं २४७	१	१
युधिष्ठिरं प्रति महादेवोपहारार्थं ब्राह्मणानां			युधिष्ठिरं प्रति वासुदेवस्य वाक्यं ... २४७	६	६
वाक्यं २४१	१५	१२	यज्ञदीवार्थं युधिष्ठिरवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः २४७	१२	१२
युधिष्ठिरवृत्तोपहारकथनादि ... २४१	१७	१४	युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं २४७	१४	१४
युधिष्ठिरस्य धनलाभादि २४१	२८		युधिष्ठिरस्य यज्ञोद्यमश्रावणे वैशम्पाय		
अश्वमेधदर्शनार्थं श्रोत्राणादीनां हस्तिनापुरा			नोक्तिः २४७	१८	१८
गमनादि २४२	८	२४	अश्वयागार्थं व्याख्यं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ... २४७	२४	२४
परिविज्जन्मवृत्तान्तकथनादौ वैशम्पाय			युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः २४७	२६	२६
नोक्तिः २४२	१६	४	अश्वरक्षार्थमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... २४८	४	४
श्रोत्राण्यं प्रति कुन्तीवाक्यं २४२	२२		पुररक्षार्थं भीमादीनां नियोगे वैशम्पाय		
श्रोत्राण्यं प्रति सुभद्रायाः समयवाक्यं वैशम्पाय			नोक्तिः २४८	७	७
नोक्तिः २४२	८	१०	युधिष्ठिरस्य दीव्यादौ वैशम्पायनोक्तिः ... २४८	१०	१०
श्रोत्राण्यस्य सुभद्रावाक्यस्त्रीकारे वैशम्पाय			अश्वस्य पञ्चाङ्गमिनमर्जुनं दृष्ट्वा धैराणां		
नोक्तिः २४३	२८	२३	वाक्यं २४८	२३	२३
श्रोत्राण्यस्योत्तरागर्भप्रवेशस्त्रीकारादि ... २४४	१		अश्वार्थे विगर्भैः महार्जुनस्य युद्धवर्णनादौ		
समीपागतं श्रोत्राण्यं प्रत्युत्तरायावाक्ये ... २४४	८	१९	वैशम्पायनोक्तिः २४८	१९	१९
उत्तरादीनां विलापकथने वैशम्पायनोक्तिः २४४	२५	२९	सूर्यवर्माज्जुनयोर्युद्धवर्णनं २४८	२९	२९
अङ्गे पुनर्मारेण्य उत्तरायाविलापः ... २४४	२८	२७	वर्माज्जुनयोर्युद्धवर्णनं २४८	२७	२७
अश्वरासमीपे परिचिद्वरणार्थं श्रोत्राण्यं			अश्वस्य प्रागेत्यातिशयपुरगमनादौ वैशम्पाय		
प्रतिज्ञा २४५	१०	१७	नोक्तिः २५०	१७	१७
श्रोत्राण्यकृतब्राह्मणखड्गहारे वैशम्पायनोक्तिः २४५	२०	२१	मगदत्तमुत्तवच्च दत्तेन सद्यर्जुनस्य युद्धवर्णनं २५०	२१	२१
परिचिद्वन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः २४६	१		अर्जुनं प्रति वसुदत्तस्य वाक्यं वैशम्पाय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ । प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नोक्तिः २५१		पुत्रवाणपोषितस्यार्जुनस्य मोहादि ... २५६		१
भगदत्तनाम्ना हस्तिनार्जुनस्य युद्धवर्णनं २५१	१५	अर्जुनवाणेन पुत्रस्य वभ्रुवाहनस्य मोहादि २५६		४
अर्जुनवाणेन भगदत्तनागस्य पतनादि ... २५१	२५	कन्यामुलूषीं प्रति देवोवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः २५६		८
नामोपतिने वञ्चदत्तं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... २५१	२७	अर्जुनं पतितं दृष्ट्वा चित्राङ्गदायाविलापः २५६		१५
शैल्यैः महार्जुनस्य युद्धवर्णने वैशम्पाय		उलूषीं प्रति चित्राङ्गदाया वाक्यं ... २५६		१८
नोक्तिः २५२		चित्राङ्गदामोहादौ वैशम्पायनोक्तिः ... २५६		२६
अर्जुने मुग्धे देवर्षिप्रभृतीनां पार्यजयप्रार्थ		मातरं पतिनां दृष्ट्वा भर्त्रा लब्धयानो वभ्रुवाहन		
नादि २५२	२५	स्य विलापः २५६		२७
देववर्द्धितेजसोऽर्जुनस्य पुनर्युद्धकरणदि २५२	२८	ब्राह्मणान् प्रति दुःखितस्य वभ्रुवाहनस्य		
अर्जुनयुद्धकथने वैशम्पायनोक्तिः ... २५३		वाक्यं २५७		३
शैल्यवान् प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं २५३	१०	उलूषीं प्रति दुःखितस्य वभ्रुवाहनस्य वाक्यं २५७		८
युधिष्ठिरवाक्यं स्मृत्वाऽर्जुनस्य चिन्तादि २५३	१४	सन्धान् प्रति दुःखितस्य वभ्रुवाहनस्य वाक्यं २५७		१२
शैल्यवान् प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं २५३	१८	वभ्रुवाहनस्य प्रयोपवेगादौ वैशम्पायनोक्तिः २५७		१८
अर्जुनवाक्येन क्रुद्धानां शैल्यवानां युद्धकरणं २५३	२०	वभ्रुवाहनं प्रत्यलूषीवाक्यं २५७		२१
शैल्यवानां रत्नार्थं धृतराष्ट्रात्मजाया दुःशलायाः		मणिसर्पनाऽर्जुनस्य मोहनागादि ... २५७		२८
आगमनादि २५३		अर्जुने उत्थिते देवानां पुष्पदन्त्यादिकरणं २५८		१
दुःशला दृष्ट्वा तां प्रति धनञ्जयस्य वाक्यं २५४		वभ्रुवाहनं प्रत्यर्जुनस्य जिज्ञासा ... २५८		५
अर्जुनं प्रति दुःखिताया दुःशलाया वाक्यं २५४		उलूषी पृथगतानि यर्जुनं प्रति वभ्रुवाहनस्य		
युद्धनिवारणार्थं धनञ्जयं प्रति दुःशलाया		वाक्यं २५८		
वाक्यं २५४	१४	किमागमनकथं ते दयाद्युलूषीं प्रत्यर्जुनस्य		
दुःशलां प्रति दुःखितस्यार्जुनस्य वाक्यं ... २५४	१८	प्रश्नः २५८		१०
शैल्यवान् जिलाऽर्जुनस्य श्यानुगमनं ... २५४	२२	अर्जुनं प्रत्यलूषीवाक्यं २५८		१४
मणिपुरदेशेऽर्जुनमागतं दृष्ट्वा तत्पुत्रस्य वभ्रु		भोक्षवञ्जयपापप्रचार्यमेवं कृतमिन्द्राद्युलूषी		
वाहनस्य गमनादौ वैशम्पायनोक्तिः २५४	२८	वाक्यं २५८		१८
स्वपुत्रं वभ्रुवाहनं प्रत्यर्जुनस्य साचेपवाक्यं २५४		उलूषीं प्रति प्रसन्नस्यार्जुनस्य वाक्यं ... २५८		२
युद्धकरणार्थं वभ्रुवाहनं प्रत्यलूषीवाक्यं ... २५५		वभ्रुवाहनं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं २५८		३
पिचाऽर्जुनेन सह युद्धार्थं भुवाहनस्य गमनं २५५	११	पितरमर्जुनं प्रति वभ्रुवाहनस्य वाक्यं ... २५८		५
वभ्रुवाहनाऽर्जुनयोर्द्विवर्णनं २५५	१४	वभ्रुवाहनं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं २५८		६
वभ्रुवाहनं प्रति सन्तुष्टस्यार्जुनस्य वाक्यं २५५	२२	सहदेवात्मजमेव धन्विधनञ्जययोर्द्विवर्णने		

प्रकरणं	पङ्क्तिः	पंक्तौ	प्रकरणं	पङ्क्तिः	पंक्तौ
वैश्वामयनोक्तिः	२५८	१४	समागतान् राज्ञो दृष्ट्वा भीमं प्रति युधि		
अर्जुनं प्रति मेघमन्त्रवाक्यं	२५८	१६	ष्ठिरस्य वाक्यं	२६३	१८
मेघमन्त्रं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं	२५८	२१	युधिष्ठिरयज्ञदर्शनार्थं श्रीकृष्णचागमनादि	२६३	२१
मेघमन्त्रधनञ्जययोगेन्द्रवर्णनं	२५८	२२	युधिष्ठिरमभीष्टार्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६३	२४
पराजितं मेघमन्त्रं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं ...	२६०	६	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनप्रशंसारूपं युधिष्ठिर		
अर्जुनं प्रति पराजितोऽस्मीत्यादि मेघमन्त्र			वाक्यं	२६३	२८
वाक्यं	२६०	१०	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६४	१
अर्जुनस्य दक्षिणदिग्गमने वैश्वामयन			श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य जिज्ञासा ...	२६४	१०
वाक्यं	२६०	१६	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य वाक्यं ...	२६४	१७
दशार्णदेशे शिवाङ्गदेन सहाजुनस्य युद्ध			द्रौपद्यादिभिः श्रीकृष्णस्य सात्त्विकरणादि	२६४	२०
कथनादि	२६०	२०	यज्ञस्य द्वितीयदिवसोत्थमदोस्तत्रवर्णनादि	२६४	२६
निपादैः सहार्जुनस्य युद्धवर्णनं	२६१	२२	अर्जुनादिप्रशंसारूपं सर्वैरावाक्यं ...	२६४	२८
द्रविडादिदेशाङ्गवैरर्जुनस्य युद्धवर्णनं ...	२६०	२६	श्रीकृष्णादीनां धृतराष्ट्रसगमनादि ...	२६५	१
अश्वारुगस्वार्जुनस्य पश्चिमदिग्गमनादि	२६१	३	श्रीकृष्णादीनां कुन्तीरक्षप्रवेशादि ...	२६५	६
शकुनिपुत्रेणार्जुनस्य युद्धकथने वैश्वामय			द्रौपद्यादिकृतचिवाङ्गदानस्मृत्यानादैः वैश्वामय		
नोक्तिः	२६१	७	नोक्तिः	२६५	१०
तत्र शकुनिपुत्रं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं ...	२६१	१०	वभुवाहनस्य अर्जुनपुत्रस्य धृतराष्ट्रदिममीप		
अर्जुनवाक्येनारुह्यतस्य शकुनिपुत्रस्य युद्ध			गमनादि	२६५	१४
करणं	२६१	१५	युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य वाक्यं	२६५	२१
पराजितस्य शकुनिपुत्रस्य पलायनादि	२६१	२०	अश्वमेधयज्ञे युधिष्ठिरस्य दोषादि ...	२६५	२७
पराजितं शकुनिपुत्रं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं ...	२६१	२८	ययत्विधियज्ञादिकृत्यनादि	२६६	६
क्षतिनापुरे हयस्य गतिनिवृत्त्यादौ वैश्वामय			यज्ञोत्सववर्णनादि	२६६	१५
नोक्तिः	२६२	३	यज्ञोपायालभनादौ वैश्वामयनोक्तिः ...	२६६	२२
भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं	२६२	८	युधिष्ठिरस्य व्यासाय प्रथिभेदानादि ...	२६६	२८
भीमस्य यज्ञस्थाननिर्माणादिकथनं ...	२६२	१३	प्रथिवीं लब्ध्वा युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य वाक्यं	२६६	३०
युधिष्ठिरराजसूयदर्शनार्थं राज्ञामागम			निप्रान् प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं	२६७	२
नादि	२६२	२१	युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य वाक्यं	२६७	७
यज्ञप्रवर्तनादौ वैश्वामयनोक्तिः	२६२	२०	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य वाक्यं ...	२६७	१०
यज्ञसम्भारवर्णनादौ वैश्वामयनोक्तिः ...	२६३	२	ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरस्य धनदानादि ...	२६७	१३

श्रीमहाभारतोरचतुर्यखण्डान्तर्गताश्वमेधिकपर्वद्विचोपपन्नं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
राजभ्यो युधिष्ठिरस्य धनदानादि ... ३६७	२३	खर्गमनार्थं ब्राह्मणं प्रति धर्मरूपस्यातिथे	...	३७१	२०
पितामहस्य यज्ञे यदाश्चर्यमभूत्तद्वक्तुमर्हति।		व्याकं	...	३७१	२०
जनमेजयप्रभः ३६८	८	ब्राह्मणादीनां खर्गमनादौ नकुलस्य वाक्यं	...	३७१	२७
यज्ञोयाश्चर्यकथने वैशम्पायनवाक्यं ... ३६८	८	कथमेवंविधं स्याद्देवत्यादि सभ्यान् प्रति	...	...	...
विलग्नस्य नकुलस्य राजपभायां वाक्यं ३६८	१२	नकुलस्य वाक्यं	...	३७२	१
नकुलवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां भविष्यवाक्यं ३६८	१६	जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ...	...	३७२	६
ब्राह्मणैरुक्तस्य नकुलस्य सभ्यान् प्रति वाक्यं ३६८	२५	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रभः	...	३७२	१०
दानस्य फलकथनार्थमुक्त्वत्तत्र ब्राह्मणस्योपा		यज्ञस्य सविधिफलकथने वैशम्पायनोक्तिः	...	३७२	१६
स्थानकथने नकुलवाक्यं ३६८	३०	पत्यास्तम्भनक्रमये पश्यन् दृष्ट्वा सदयानाम्	...	...	...
यवप्रसन्नचूर्णं विभजतां ब्राह्मणादीनां समी		घोषां शक्रं प्रति वाक्यं	...	३७२	२०
पेक्षितियेरागमनादि ३६८	११	विवादभञ्जनाय वसुं राजानं प्रति मनोनां	...	...	...
श्रुतिर्यं प्रति ब्राह्मणादीनां वाक्यं ... ३६८	१५	प्रभः	...	३७२	२८
भार्या प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ३६८	२१	मनोन् प्रति वमेव्येत्यादि	...	३७२	३०
ब्राह्मणं प्रति भार्यायावाक्यं ३६८	२६	तस्मान्न वाच्यं ह्येतैत्यादि वैशम्पायनोक्तिः	...	३७३	९
श्रुतिथेराह्वारार्थं चिन्तितं पितरं दृष्ट्वा		धर्मागतेन त्यागेन खर्गमनसि चेदित्यादि	...	...	...
पुत्रस्य वाक्यं ३७०		जनमेजयप्रभः	...	३७३	१७
पुत्रं प्रति सन्तुष्टस्य पितुर्व्याकं ... ३७०		अत्र पुरातनेतिहासकथने वैशम्पायनोक्तिः	...	३७३	२०
पितरं प्रति पुत्रस्य नीतिवाक्यं ३७०	११	अनादृष्टिं दृष्ट्वा अगस्त्यप्रभे स्त्रितानां	...	...	...
पुत्रात्सकूनदायातिथये प्रदानादि ... ३७०	१२	मनोनां चिन्ता	...	३७३	२७
असन्तुष्टमतिर्यं दृष्ट्वा चिन्तितं श्वशुरं प्रति		श्वशोर्न प्रत्यगस्त्यस्य वाक्यं	...	३७४	९
वधूवाक्यं ३७०	१५	अगस्त्यं प्रति दृष्टानामृषीणां वाक्यं ...	...	३७४	१६
वधूं प्रति श्वशुरस्य वाक्यं ३७०	२०	कोऽसौ नकुल इत्येत्यादि जनमेजयप्रभः	...	३७४	२६
श्वशुरं प्रति श्वशुरायावाक्यं ३७०	२४	नकुलस्य पूर्ववृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	...	३७४	२७
अनेन नित्यं साध्वीत्वमित्यादि श्रुत्वा प्रति		क्रोधस्वरूपेण धर्मस्य पिटरमध्यप्रवेशादि	...	३७४	२८
श्वशुरस्य वाक्यं ३७०	२७	जमदग्निं प्रति क्रोधरूपस्य धर्मस्य वाक्यं ...	...	३७५	२
उक्त्वदृष्टिं ब्राह्मणं प्रति सन्तुष्टस्यातिथे		क्रोधं प्रति जमदग्निवाक्यं	...	३७५	५
व्याकं २७०	३०	जमदग्निपापाद्धर्मं न नकुलत्वप्राप्त्यादि ...	...	३७५	७
दानफलकथनार्थं ब्राह्मणं प्रति धर्मस्यातिथे		अश्वमेधिकपर्वान्तर्गतानुगोतपव्यसमाप्तिः	...	३७५	११
व्याकं ३७१	८	अश्वमेधिकपर्वसमाप्तिश्च	...	३७५	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
आश्रमवासिकपर्वारम्भः ३७६	१	युधिष्ठिरकृतधृतराष्ट्रमुखमार्ज्जनादौ			
आश्रमवासिकपर्वान्तर्गताश्रमवासपर्वारम्भः ३७६	१	वैशम्पायनोक्तिः ३८०	१८	१८	१८
राज्यं प्राप्य पाण्डवाः कथमासन्नित्यादि		युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	३८०	२१	२१
जनमेजयप्रश्नः ३७६	२	युधिष्ठिरस्य धृतराष्ट्राच्चक्षुर्गनादौ वैशम्पाय			
पाण्डवानां प्रथिवीपालनादिकथने वैशम्पाय		नोक्तिः	३८०	२६	२६
नोक्तिः ३७६	५	अनुज्ञानोहि मां राजन्नित्यादि युधिष्ठिरं			
धृतराष्ट्राय युधिष्ठिरस्य राजभोग्यद्रव्यदानादौ		प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ३८१	१	१	१
वैशम्पायनोक्तिः ३७६	१८	धृतराष्ट्रं प्रति दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं	३८१	५	५
कुन्धादीनां गान्धारीपर्युपासने वैशम्पाय		धृतराष्ट्रस्य वनगमनार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य			
नोक्तिः ३७७	३	वाक्यं	३८१	११	११
एवं सम्पूजितोराजेत्यादि वैशम्पायनवाक्यं ३७७	१०	व्यासं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३८१	१६	१६
युधिष्ठिरादीनां धृतराष्ट्रपर्युपासनादि		युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३८१	१८	१८
कथनं ३७७	१६	धृतराष्ट्रवनगमने युधिष्ठिराभ्यनुज्ञायां वैशम्पाय			
युधिष्ठिरादीनां व्यवहारकथने वैशम्पाय		नोक्तिः	३८१	२८	२८
नोक्तिः ३७७	२४	धृतराष्ट्रं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं	३८१	३०	३०
युधिष्ठिरधृतराष्ट्रयोरुपास्यभावकथने		धृतराष्ट्रादीनां स्वष्टहगमनादौ वैशम्पाय			
वैशम्पायनोक्तिः ३७८	१२	नोक्तिः	३८२		
सभायां धृतराष्ट्रं प्रति भीमस्याचेपवाक्यं ३७८	१६	युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्योपदेशवाक्यं	३८२		
भीमवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य निर्वेदादि ३७८	२२	मण्डलानि च बुद्धेया इत्यादि धृतराष्ट्रस्य राज			
स्वजनान् प्रति दुःखितस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ३७८	२८	धर्मोपदेशवाक्यं ३८३	१८	१८	१८
गान्धार्या सह वनगमनार्थं युधिष्ठिरं प्रति		सन्धिविग्रहमप्यत्र पश्येयाराजसत्तमेत्यादि			
धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ३७८	११	राजधर्मोपदेशवाक्यं ३८४	११	११	११
धृतराष्ट्रं प्रति दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ३७८	२३	एवमेतत् कारिष्यामि यथात्य प्रथिवीपति			
तापस्ये मे मनसात वर्त्तते क्षुब्धनन्दनेत्यादि		इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ३८५	५	५	५
धृतराष्ट्रवाक्यं ३८०	८	वनगमनार्थं धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ३८५	१२	१२	१२
सञ्जयादीन् प्रति धृतराष्ट्रानुनयवाक्ये		वनगमनदर्शनार्थं ब्राह्मणादीनामाह्वाने			
वैशम्पायनोक्तिः ३८०	१०	वैशम्पायनोक्तिः ३८५	१५	१५	१५
धृतराष्ट्रं विषंष्टं दृष्ट्वा दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य		ब्राह्मणादीन् प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ... ३८५	१८	१८	१८
वाक्यं ३८०	१५	धृतराष्ट्रवाक्येन सन्तप्तान् ब्राह्मणादीन् प्रति			

पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रवाक्यं ३८६		कुन्तीं प्रति भीमस्य वाक्यं ... ३८२	१७	
धृतराष्ट्रवाक्येन ब्राह्मणादीनां मोहादौ वैशम्पाय		युधिष्ठिरादीन् प्रति कुन्तीवाक्यं ३८२	२६	
नोक्तिः ३८६	२१	कुन्तीवाक्येन पाण्डवानां सत्यादौ वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रवाक्यं श्रुतवतां सर्वेषां विषादे		नोक्तिः ३८३	१८	
वैशम्पायनोक्तिः ३८६	२६	गान्धारीं प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ... ३८३	२१	
धृतराष्ट्रं प्रति ब्राम्हणस्य ब्राह्मणस्य वाक्यं ३८७		कुन्तीवनगमनादिकथनं ३८३	२८	
धृतराष्ट्रं प्रति ब्राह्मणस्य वाक्यं ३८७	१८	धृतराष्ट्रादीनां भागीरथीतोरे निवासदि		
ब्राह्मणवाक्यस्य सम्भागादौ वैशम्पायनोक्तिः ३८८	११	कथनं ३८४	३	
युधिष्ठिरसमीपे विदुरस्य प्रेषणादौ वैशम्पाय		धृतराष्ट्रादीनां कुत्सेनगमनादौ वैशम्पाय		
नोक्तिः ३८८	१६	नोक्तिः ३८४	२१	
युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य वाक्यं ३८८	१८	शतयूपाद्भृतराष्ट्रस्यारण्यविधिशिष्यादि ३८४	२५	
विदुरवाक्यं श्रुत्वा भीमं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं ३८८	२४	शतयूपाश्रमे कुन्त्यादीनां तपःकथनादि ३८४	२८	
अर्जुनं प्रति सञ्जीवस्य भीमस्य वाक्यं ... ३८८		धृतराष्ट्रसमीपे नारदादीनामागमनादौ		
भीम ज्येष्ठोऽगुरुर्मे त्वमित्याद्यर्जुनवाक्यं ... ३८८	१३	वैशम्पायनोक्तिः ३८५	३	
विदुरं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ३८८	१५	केकयाधिपतिप्रभृतीनां वनवासेन स्वर्गम		
विदुरं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ३८८	१८	नादौ नारदोक्तिः ३८५	८	
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य युधिष्ठिरोक्तकथने		धृतराष्ट्रसन्तोषजनकं नारदवाक्यं ... ३८५	१७	
वैशम्पायनोक्तिः ३८८	२८	नारदवाक्येन धृतराष्ट्रादीनां हर्षे वैशम्पाय		
भीमादीनां स्वर्गप्राप्त्यर्थं युधिष्ठिरस्य दानादौ		नोक्तिः ३८५	२३	
वैशम्पायनोक्तिः ३८९	१५	नारदं प्रति शतयूपराजपर्ववाक्यं	३८५	२७
गान्धार्था सह धृतराष्ट्रस्य वनप्रयाणादौ		शतयुपं प्रति नारदस्य वाक्यं ... ३८६	३	
वैशम्पायनोक्तिः ३८९		नारदवाक्येन सर्वेषां हर्षादौ वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रे गते युधिष्ठिरादीनां शोकादि ... ३८९		नोक्तिः ३८६	१०	
अन्येषां धृतराष्ट्रानुयायिनां निवृत्त्यादौ		धृतराष्ट्रादौ वनं गते पाण्डवानां शोकादौ		
वैशम्पायनोक्तिः ३८९	२२	वैशम्पायनोक्तिः ३८६	१३	
मातरं कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यादि ३८९	२८	कथं नु राजा वृद्धः स वने वसतीत्यादि		
युधिष्ठिरं प्रति कुन्तीवाक्यं ३८९	१	युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां प्रश्नः ... ३८६	१५	
युधिष्ठिरादीनां विषादे वैशम्पायनोक्तिः ३८९	८	कुन्तीं स्मृत्वा दुःखितानां पाण्डवानां शोकादौ		
कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... ३८९	११	वैशम्पायनोक्तिः ३८६	२०	

पञ्चरत्नं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रादीन् दिङ्मुखं युधिष्ठिरं प्रति सद्यः			आश्रमवासिकपर्वान्तर्गताश्रमवासपर्व		
देवस्य वाक्यं ३८७	८		समाप्तिः ... ४०३	३	
युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यं ३८७	१३		आश्रमवासिकपर्वान्तर्गतपुत्रदर्शनपर्वारम्भः ४०३	५	
धृतराष्ट्रसमीपगमनार्थं सेनापतीन् प्रति			वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ... ४०३	६	
युधिष्ठिरवाक्यं ३८७	१७		जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं ... ४०३	११	
धृतराष्ट्रदर्शनार्थं युधिष्ठिरादीनां निर्धाये			धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्य वाक्यं ... ४०३	२०	
वैशम्पायनोक्तिः ३८७	२७		व्यासागमनेन सन्तुष्टस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ४०३	२८	
युधिष्ठिरादीनां धृतराष्ट्राश्रमगमनादौ			तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवित		
वैशम्पायनोक्तिः ३८८	१६		मित्यादि वैशम्पायनोक्तिः ... ४०४	११	
सहदेवस्य कुन्तीपादस्पर्शनं ३८८	२४		व्यासं प्रति शोकसन्तप्तायागान्धार्यावाक्यं ४०४	१३	
युधिष्ठिरादिभिर्धृतराष्ट्रादीनामाश्रमसंवासे			यत्ने मनसि वर्तन्ते तद्गृहीत्यादि कुन्तीं प्रति		
वैशम्पायनोक्तिः ३८८	७		व्यासवाक्यं ४०४	२८	
तापसान् प्रति युधिष्ठिरादीनां परिचयदाने			व्यासं प्रति कुन्तीवाक्यं ४०५	१	
सञ्जयोक्तिः ३८८	११		कुन्तीं प्रति व्यासवाक्यं ४०५	२०	
द्रौपद्यादीनां परिचयदाने सञ्जयोक्तिः ३८८	१६		मृतपुत्रान् भ्रातृन् द्रुपद्यामीत्यादि गान्धार्यं		
तापसानां कुशलप्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः ... ३८८	२७		प्रति व्यासवाक्यं ४०५	२६	
युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्य कुशलप्रश्नादि ४००			कुरुपाण्डवानां परिचयदाने व्यासोक्तिः ४०५	३०	
धृतराष्ट्रं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासवाक्येन सर्वेषां गङ्गातीरगमने वैशम्पाय		
नोक्तिः ४००	११		नोक्तिः ४०६	१५	
धृतराष्ट्रं प्रति युधिष्ठिरस्य कुशलप्रश्नादि ४००	१२		धृतराष्ट्रादीनां व्याससमीपगमने वैशम्पाय		
युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पाय			नोक्तिः ४०६	२२	
नोक्तिः ४००	१७		मृतानां योधानां पुनर्दर्शनार्थं व्यासकृता		
विदुरस्य योगकथनादौ वैशम्पायनोक्तिः ४००	२६		ज्ञानादि ४०६	२५	
युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यं ... ४०१			व्यासाज्ञानेन सलिलाङ्गीभ्रादीनामुत्था		
पाण्डवानां विचित्रकथाश्रवणादौ वैशम्पाय			नादि ४०६	२८	
नोक्तिः ४०१	१२		धृतराष्ट्रगान्धार्यादीनां पुत्रादिदर्शनं ... ४०७	८	
तापसेभ्यो युधिष्ठिरस्य धनदानादि .. ४०१	२३		भीमादीनां सौहार्देन परस्परसमागमे		
धृतराष्ट्राश्रमे व्यासस्य गमनादि .. ४०२			वैशम्पायनोक्तिः ४०७	१४	
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ४०२			मृतानां पतिपुत्रादीनां पुनर्दर्शनेन नारोनां		

	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शोकत्यागादि	४०७	२३	आश्रमवासिकपर्वान्तर्गतनारदागमनपर्वः		
योधाणां वारुणादिलोकगमनादि	४०७	२८	रत्नः	४११	२२
पतिव्रतानां गङ्गाजलप्रवेशादि	४०८	३	युधिष्ठिरसमीपे नारदागमनादौ वैशम्पायन		
एतच्छ्रुत्वा नृपोविद्वानित्यादि सौतिवाक्यं	४०८	१६	वाक्यं	४११	२३
अविप्रणाशः सर्वेषामित्यादि वैशम्पायन			युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	४११	२८
वाक्यं	४०८	१८	धृतराष्ट्रादीनां वृत्तज्ञानार्थं नारदं प्रति		
विदुरादीनां सिद्धिप्राप्तौ वैशम्पायनवाक्यं	४०८	६	युधिष्ठिरवाक्यं	४११	२८
ममापि वरदेव्यासोदग्रं धेत् पितरं यदी			स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तमित्यादि नारद		
तः दिज्जनमेजयप्रश्नः ..	४०८	८	वाक्यं	४१२	
परीक्षिताद्यानयने सौतिवाक्यं	४०८	११	दावाग्निं वृष्ट्वा सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	४१२	१६
आस्तीकं प्रति जनमेजयवाक्यं	४०८	१५	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४१२	१८
जनमेजयं प्रत्यास्तीकवाक्यं	४०८	१७	नैव मृत्युरनिष्टेनः इत्यादि सञ्जयं प्रति		
आस्तीकं प्रति जनमेजयवाक्ये सौतिवाक्यं	४०८	२२	धृतराष्ट्रवाक्यं	४१२	२०
मृतपुत्रादीन् पुनर्वृष्ट्वा धृतराष्ट्रः किमकरो			धृतराष्ट्रादीनां दावाग्निना शरीरदाहादि		
दीति जनमेजयप्रश्नः	४०८	२५	कथनं	४१२	२२
पुत्रदर्शनेन शोकापनोदनादौ वैशम्पाय			धृतराष्ट्रनिर्धाणं श्रुत्वा युधिष्ठिरादीनां		
नोक्तिः	४०८	२७	शोकादौ वैशम्पायनवाक्यं	४१३	३
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्य वाक्यं	४१०	१	नारदं प्रति परिदेवनरूपं युधिष्ठिरस्य		
युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	४१०	८	वाक्यं	४१३	११
धृतराष्ट्रं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	४१४	
नोक्तिः	४१०	१८	धृतराष्ट्रादीनामुदककरणार्थं युधिष्ठिरादीनां		
युधिष्ठिरं प्रति गान्धारीवाक्यं	४१०	२०	गङ्गातीरगमना	४१४	१३
कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	४१०	२२	आश्रमवासिकपर्वान्तर्गतनारदागमनपर्वः		
युधिष्ठिरं प्रति सप्तदेवस्य वाक्यं , ...	४११	२	समाप्तिः	४१५	
सप्तदेवं प्रति कुन्तीवाक्यं	४११	४	आश्रमावासिकपर्वस्य समाप्तिश्च	४१५	२
राज्यं प्रति गन्ध्यामरत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	४११	१०			
युधिष्ठिरादीनां प्रत्यागमनादिकथनं ...	४११	१५	भोषणपर्वारम्भः	४१६	
आश्रमवासिकपर्वान्तर्गतपुत्रदर्शनपर्वः			युधिष्ठिरस्य विपरीतनिमित्तदर्शनादौ वैशम्पाय		
समाप्तिः	४११	१८	नोक्तिः	४१६	

श्रीमहाभारतं

॥ अनुशासनपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रे नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शमो बज्रविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह । न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुतेदमोदृशं ।
अस्मिन्नर्थे बज्रविधा शान्तिरुक्ता पितामह । स्वहृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बज्रविधादपि ।
शराचितशरीरं हि तोव्रत्रणमुदीक्ष्य च । शर्म नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ।
रुधिरैणावसिक्ताङ्गं प्रस्वन्नं यथाचलं । त्वां दृष्ट्वा पुरुषस्याह सीदे वर्षास्त्रिवाङ्मुखं ।
अतः कष्टतरं किञ्च मत्कृते यत्पितामहः । इमामवस्थां गमितः प्रत्यामित्रैरणजिरे ।
तथा सान्ये नृपतयः सहपुत्राः सवान्धवाः । मत्कृते निधनं प्राप्ताः किञ्च कष्टतरं ततः ।
वर्यं हि धार्तराष्ट्रास्य कालमन्युवशं गताः । हृत्वेदं निन्दितं कथं प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ।
इदन्तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप । इमामवस्थां सम्प्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ।
योऽहं तव ह्यन्नकरः मुहुरधकरस्तथा । न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वं दुःखितं चित्तौ ।
दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः । निहतः क्षत्रधर्मोऽस्मिन् दुरात्मा कुलपावनः ।
न स पश्यति दृष्टात्मा त्वामद्य पतितं चित्तौ । अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ।
अहं हि समरे वीर गमितः शत्रुभिः क्षयं । अभवित्यं यदि पुरा सहभ्रातृभिरच्युत ।
न त्वामेवं सुदुःखार्त्तमद्राचं सायकाहितं । नूनं हि पापकर्माणां धात्रा सृष्टाः सहे नृप ।
अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येयं किंलिषात् । तथा प्रशाधि मां राजन्मम चेदिच्छसि प्रियं ।
॥ भीष्म उवाच ॥ परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि । कर्मणां हि महाभाग सूक्ष्मं श्रौतदतोन्द्रियं ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादे मृत्युगोतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ।
गौतमी नाम कौन्तेय स्वविरा श्रमसंयुता । सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्व्रतचेतनं ।
अर्थं तं स्त्रायुपाशने बध्ना सर्पममर्षितः । लुब्धकोऽर्जुनको न प्र गौतम्याः समुपाययत् ।
स चाश्रवीदर्थं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः । ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे बध्दतां केन हेतुना ।
अग्नौ प्रक्षिप्यतामेव क्षिप्रतां खण्ड्योऽपि वा । न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ।

• ॥ गौतम्युवाच ॥ विस्वजैनमवद्विस्वमवधोऽर्जुनक त्वया । को आत्मानं गुरुं लुब्धोऽप्राप्तव्यमविचिन्तयन् ।

सुवन्ते धर्मलक्ष्मणी लोकोऽभ्युपि यथाज्ञवाः । मञ्जन्ति पापगुरवः श्रद्धं स्वकर्मिवोदके ।

हत्वा चैनं नामृतः स्यादयं मे जीवत्यस्मिन्कोऽत्ययः स्यादयं ते । अस्मिन्नेव प्राणयुक्तस्य जन्तोर्नृणोर्लोकं को नु गच्छेद्वनन्तं ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ जानाम्यहं देवि गुणगुणैश्च सर्वैर्भित्तियुक्ता गुरवो भवन्ति । स्वस्वस्यैते हृत्पदेशा भवन्ति तस्मात्तुष्टं सर्पं मेनं हनिष्ये ।

ब्रमार्थिनः कालगतिं वदन्ति सद्यः शुद्धं त्वयं विदस्वजनि । अथः सर्वं शोचति नित्यमोहान्तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे । २५

॥ गौतम्युवाच ॥ आग्निर्नैवं विद्यतेऽस्मादिधानां धर्मोऽस्मान् सर्वदा वज्रना हि । नित्यायसो बालकोऽप्यस्ति तस्मादीदृशं नाहं पञ्चगव्यं प्रमाये ।

न ब्राह्मणानां केभ्योऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना । मार्दवात् स्थूलतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ हत्वा लाभः श्रेयसवाक्ययः स्वाक्षय्यो लाभः स्वाहलिभ्यः प्रशस्तः । कास्मान्नाभो यस्य सत्यो भवेत् श्रेयो लाभो कुस्तिरेऽस्मिन् न ते स्यात् ।

॥ गौतम्युवाच ॥ काथ प्रीतिर्दृष्ट्यश्च निहत्य का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुञ्चा । कस्मात्सौम्योऽहं न चमे नो भुजङ्गे मोक्षार्थं वा कस्य हेतोनं लुब्धो ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ अस्मादेकाद्वहो रक्षितव्या नैको बह्वभ्यो गौतमि रक्षितव्यः । कृतानयं धर्मो विदस्वजनि मरीच्यपं पापमिमं अहि त्वं ।

॥ गौतम्युवाच ॥ नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे सम्प्राप्यते लुब्धक जीवितं वै । गुणं चान्यं नास्ति वधे प्रपश्ये तस्मात्सर्वं लुब्धक मुञ्च जीवं ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ तुत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभावे यश्च हत्वा भागमवाप सैव । शूलो देवो देवदत्तं चर त्वं क्षिप्रं सर्पं जहि माभूते विशङ्का ।

॥ भीष्म उवाच ॥ असहन्नाच्यमानापि गौतमो भुजङ्गं प्रति । लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिं ।

इवदुक्कसम्मानयुः क्षत्रार्थं सत्यं पन्नगः । उत्सृज्य गिरं मन्दः मानुषो पात्रपोषितः ।

॥ सर्प उवाच ॥ को न्यर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिष्ठ । अस्मत्तन्मं हि मं मृत्युर्विषां यदबूषुदत् ।

तस्यायं वचनाद्दृष्टो न कोपेन न काम्यथा । तस्य तत्किं निषं लुब्ध विद्यते यदि किं निषं ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ यद्यन्यवशेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभं । कारणं वै त्वमथ न तस्मात्त्वमपि किं निषी ।

मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डककादयो यथा । कारणेन प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ।

किं निषी चापि मे वधः किं निषी चापि पन्नग । आत्मानं कारणं ज्ञानं त्वमाख्यासि भुजङ्गम ।

॥ सर्प उवाच ॥ सर्वं एते क्षत्रवशा दण्डककादयो यथा । तथाहमपि तस्मान्मे नैव दोषो मतस्तत्र ।

अथ वा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोऽज्ज्ञाः । कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ।

एवं सति न दोषो मे नास्ति वधो न किं निषी । किं निषं समवाये स्वात्मन्येष यदि किं निषं ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ कारणं यदि न स्यादै न कर्त्ता स्वात्ममप्युत । विनाशकारणं त्वच्च तस्माद्विद्योऽसि मे मतः ।

असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते । तस्मात्तावैव हेतुः स्यादध्यः किं वञ्च मन्यसे ।

॥ सर्प उवाच ॥ कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यं सत्यपि कारणे । तस्मात्समोऽस्मिन् हेतो मे वाच्यो हेतुर्विब्रेषतः ।

यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्ततः । अन्यः प्रयोगे स्यादन्यः क्लिप्तिषी जनुनाशने ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ बध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे शालघाती नृशंसकृत् । भाषसे किं वञ्च पुनर्बध्यः सन् पन्नगाधम ।

॥ सर्प उवाच ॥ यथा हवींषि जङ्गमा मखे वै लुब्धकर्त्विजः । न फलं प्राप्नुवन्त्यश्च फलयोगे तथाह्वहं ।

॥ भीम उवाच ॥ तथा भुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते । आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चेदमब्रवीत् ।

॥ मृत्युर्वाच ॥ प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदं । विनाशहेतुर्नास्ति त्वमहं न प्राणिनः त्रिशोः ।

यथा वायुर्जलधरान् विकर्षति ततस्ततः । तदज्जलदवत्सर्प कालस्याहं वशागुगः ।

शालिका राजशासैव तामसा ये च केचन । भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते च जन्तुषु ।

जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वः यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्वे कालात्मकमिदं जगत् ।

प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंसाथैव च निवृत्तयः । तासो विवृतयो यासु सर्वे कालात्मके स्मृतं ।

आदित्यश्चन्द्रमा वायुरापो विष्णुः शतक्रतुः । अग्निः खं पृथिवी, मित्रः पर्जन्या वषवो दितिः ।

सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग । सर्वे कालेन सञ्चरन्ते द्वियन्ते च पुनः पुनः ।

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे । अथ चैवं गते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ।

॥ सर्प उवाच ॥ निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वं मृत्यो ब्रवीत्यहं । त्वयाहं चोदित इति ब्रवीत्येतावदेव तु ।

यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेत्यति । दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयं ।

निर्दोषस्त्वस्य दोषस्य मया कार्या यथा तथा । मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनं ।

॥ भीम उवाच ॥ सर्पोऽयार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितं । नानागणं मां प्राप्तेन सन्तापयितुमर्हसि ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ मृत्यो श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम् । नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ।

मृत्युस्त्वैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने । उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणं ।

धिष्णुत्यश्च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सतां । त्वैवाहं वदित्वा ममिष्यामि पापं पापस्य कारणं ।

॥ मृत्युर्वाच ॥ विवशौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ । नावां दोषेण मन्त्र्यौ यदि सम्यक् प्रपश्यसि ।

॥ लुब्धक उवाच ॥ युवामभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ । हर्षकेधौ यथास्यातामेतदिच्छामि वेदितुं ।

॥ मृत्युर्वाच ॥ या काचिदेव चेष्टा स्यात्सम्यक् कालप्रचोदिता । पञ्चभवेतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ।

तस्मादुभौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ । नावां दोषेण मन्त्र्यौ त्वया लुब्धक कर्त्तवित् ।

॥ भीम उवाच ॥ अयोपगम्य कालस्तु तस्मिन्मर्त्यार्थसंश्रये । अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ।

॥ काल उवाच ॥ मत्सहं नाप्ययं मृत्युर्नार्थं लुब्धक पन्नगः । क्लिप्तिषी जनुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ।

अकरोद्यदर्थं कर्त्तुं तन्नोऽर्जुनक चोदकं । विनाशहेतुर्भान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्षणा ।

यदनेन ज्ञाते कर्त्तुं तेनायं निधनं गतः । विनाशहेतुः कर्त्तव्यस्तु सर्वं कर्त्तव्यं वा वयं ।

कर्त्तव्यायादवशोऽहं कर्त्तुं सम्मन्त्र्यसज्जः । कर्त्तव्याणि चोदयन्तीह यथाह्योऽन्ये तथा वयं ।

यथा मृत्पिण्डतः कर्त्ता कुर्वते यद्यदिच्छति । एवमात्मकतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ।

यथा श्वाद्यातपौ नित्यं सुसम्प्लव्यौ निरन्तरं । यथा कर्म च कर्त्ता च सम्प्लवात्मात्मकर्मभिः ।

७१

एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् । न सेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणं ।

तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप । स्वकर्मप्रत्ययालोकान्मलार्जुनकमब्रवीत् ।

॥ गौतम्युवाच ॥ नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणं । स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ।

मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः । यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगं ।

॥ भीम उवाच ॥ ततो यथागतं जम्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः । अभूदिशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ।

७२

एतच्छ्रुत्वा श्रमं गच्छ माभूः शोकपरो नृप । स्वकर्मप्रत्ययालोकान्सर्वे गच्छन्ति वै नृप ।

नैतत्त्वथा कृतं कर्म नापि दुःखेऽधनेन वै । कालेन तत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः । युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदञ्च धर्मवित् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि गौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकाशखंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशस्त्रविशारद । श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमताम्बर ।

भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थमहितं नृप । कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तमे व्याख्यातुमर्हसि ।

७३

केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्म्ममाश्रित्य निर्जितः । इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेनापि च पार्थिव ।

॥ भीम उवाच ॥ अत्राश्रुदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्म्ममाश्रित्य निर्जितः ।

मनोः प्रजापते राजन्निष्ठाकुरभवत्सुतः । तस्य पुत्रगतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवचनैः ।

दशमस्तत्र पुत्रस्तु दशायो नाम भारत । माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्म्मात्मा सत्यविक्रमः ।

दशमस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः । सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ।

७४

मदिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः । धनुर्वेदं च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ।

मदिराजस्य पुत्रोऽभूत् धृतिमान्नाम पार्थिवः । महाभागो महातेजा महासत्त्वा महाबलः ।

पुत्रो धृतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः । सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ।

धर्म्मात्मा कौशवंश्यापि देवराज इवापरः । सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ।

मुदुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । दुर्क्यथस्त्रेन्द्रवपुषः पुत्रोऽंशिसदृशधृतिः ।

७५

दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तम । तस्त्रेन्द्रसमवोर्यस्य संग्रामेऽन्विनिवर्त्तिनः ।

विषये वामवस्तस्य सत्यमेव प्रवर्धति । रत्नैर्धनैश्च पशुभिः शस्त्रैश्चापि पृथग्विधैः ।

नगरैर्विषयस्यास्य प्रतिपूर्णसादाभवत् । न तस्य विषये चाभूत्क्षपणो नापि दुर्गतः ।

व्याधिषो वा क्षत्रो वापि तस्मिन्नाभून्नरः कश्चित् । सुदक्षिणो मधुरवागमस्तुष्टितेन्द्रियः ।

धर्म्मात्मा आनुशंसस्य विक्रान्तोऽय्यविकृत्यनः । यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ।

७६

न वावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः । तं गर्भदा देवनदी पुण्या ग्रीतजला शिवा ।

चक्रे पृथ्व्याश्च खेन भावेन भारत । तस्यां जज्ञे तद । नद्यां कन्या राजीवलोचना

नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना । तादृगूपा न नारीषु भूतपूर्वा । युधिष्ठिर ।
 दुर्ध्याधनमुता यादृग्भवद्वरवर्णिनी । तामग्निश्चक्रे सावाद्राजकन्या सुदर्शना ।
 भूला च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृप । दरिद्रश्चासवर्णश्च मभायमिति पार्थिवः । १५
 न दिक्षति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शना । ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टेऽभूद्व्यवाहनः ।
 ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह दिजांस्तदा । दुष्कृतं मम किञ्च स्याद्भवता वा दिजर्षभाः ।
 येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेस्त्रिव । न ह्यस्य दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः ।
 भवतां चाथ वा मध्वं तत्तेनैतद्दिमृष्यतां । तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।
 नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः । तान्दर्शयामास तदा भगवान् हव्यवाहनः । १६
 खं रूपं दीप्तिमत्तत्वा शरदकंसमद्युति । ततो महात्मा तानाह दहने ब्राह्मणर्षभान् ।
 वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्ध्याधनमुतामिति । ततस्ते कस्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
 ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना । ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मादिनां ।
 श्रवाथ परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् । प्रधात च तं शुक्लं भगवन् विभावसुं ।
 नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति । तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवं । १७
 ततः सान्निध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावषोः । इष्टं हि सहदेवेन दिशं विज्ञयता तदा ।
 ततस्त्वं समलक्ष्य कन्यामाहृतवाससं । ददौ दुर्ध्याधनो राजा पावकाय महात्मने ।
 प्रतिजयाह चाग्निस्तु राजकन्या सुदर्शना । विधिना वेददृष्टेन वषोर्द्धाराभिवाध्वरे ।
 तस्या रूपेण श्रीलेन कुलेन वपुषा श्रिया । अभवत् प्रीतिमानग्निर्गर्भं चास्या मनो दधे ।
 तस्यां समभवत्पुत्त्रो नास्त्राग्नेयः सुदर्शनः । सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णैन्दुसदृशोपमः । १८
 शिशुरेवाध्यात्मस्य परं ब्रह्म सनातनं । अथैषवाक्त्राम नृपो नृगस्त्रासीत्पितामहः ।
 तस्याथैषवती कन्या पुत्रशौचरथोऽभवत् । तामोघशान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुतां ।
 सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थं देवरूपिणी । स गृहस्थाश्रमरतस्तथा सह सुदर्शनः ।
 कुरुक्षेत्रेऽवसद्भ्राजन्नेषवत्या समन्वितः । गृहस्थावस्थावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
 प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीप्ततेजा विशास्यते । तामथैषवतीं राजन् स पावकसुतोऽब्रवीत् । १९
 अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथञ्चन । येन येन च तुल्येन नित्यमेव लयातिथिः ।
 अथात्मनः प्रदानेन न ते कार्यो विचारणा । एतद्भूतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते ।
 गृहस्थानाञ्च सुश्रोणि नातिर्योष्यन्ते परं । प्रमाणं यदि वामोह वचस्ते मम शोभने ।
 इदं वचनमप्यथा हृदि त्वं धारयेः सदा । निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे ।
 नातिथिलोऽवमनस्यः प्रमाणं यद्यहं तव । तमब्रवीदोषवती तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । २०
 न मे त्वदचनात्किञ्चिदकर्तव्यं कथञ्चन । जिगीऽमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनं ।
 पृष्ठतोऽन्वगमद्भ्राजन् रश्मिर्वापेक्षी तदा सदा । इभार्थञ्च गते तस्मिन्निपुत्रे सुदर्शने ।

अतिथिब्रह्मणः श्रीमान्स्नानाद्यौघवती तदा । अतिथिं कृतमिच्छामि तयाद्य वरवर्णिनि ।
 प्रमाणं यदि धर्मोऽयं गृहस्थाश्रमसंमतः । इत्युक्त्वा तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
 विधिना प्रतिजग्राह वेदेनोक्तं विद्याभ्यसे । आसनञ्चैव पाद्यञ्च तस्मै दत्त्वा दिजातये । १९६
 प्रोवाद्यौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते । तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शना ।
 तया ममार्थः कस्यापि निर्विघ्नश्चैतदाचर । यदि प्रमाणं धर्मोऽयं गृहस्थाश्रमसंमतः ।
 प्रदानेनात्मनो राक्षि कर्तुमर्हसि मे प्रियं । स तया हृष्टमानोऽन्यैरीक्षितैर्नृपकन्यया ।
 नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वज्रे वरं दिजः । सा तु राजसुता स्नात्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
 तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभ । ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविशेह । १९७
 संस्तव्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः । अथैभानमुपादाय स पावकहृत्पागमत् ।
 मृत्युना रौद्रभावेन निधं बन्धुरिवान्वितः । ततस्त्वाश्रममागम्य स्वं पावकसुप्तसादा ।
 तां व्याजहारौघवतीं कासि धातेति चासकृत् । तस्मै प्रतिवचः सातु भर्ते न प्रददौ तदा ।
 करान्धां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता यतो । उच्छिष्टास्तीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
 तूष्णींभूताऽभवत्साध्वी नचोवाचाऽयं किञ्चन । अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः । १९८
 क्व सा साध्वी कुतो याता गरीयः किमतो मम । पतिव्रता सत्यमोला निधं चैवाजंवे रता ।
 कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा । उटजस्यस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शन ।
 अतिथिं विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च मां । अनया हृष्टमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
 तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मज्ञेया वृता मया । अनेन विधिना सेवं मामर्चति शुभानना ।
 अनुरूपं यदचान्यत्तत्त्वान् कर्तुमर्हति । कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगान् । १९९
 हीनप्रतिष्ठमचैनं बधियामीति चिन्तयन् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्षणा चक्षुषा गिरा ।
 त्यक्तैर्धस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदं । भुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम ।
 गृहस्थस्य तु धर्मोऽयः सम्प्राप्तेऽतिथिपूजनं । अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य हि गच्छति ।
 नान्यक्षणात्परो धर्म इति प्राङ्मर्शनीविणः । प्राणा हि मम दाराश्च यथान्यद्विद्यते वसु ।
 अतिथिभ्यो मया देधमिति मे व्रतमाहितं । निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतन्मे समुदाहृतं । २००
 तेनार्हं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
 बुद्धिरात्मा मनः कालो दिग्धैव गणा दश । नियमेति हि पर्याप्तं देहिना देहसंयुताः ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभूतान्तर । यथैवा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता ।
 तेन सत्येन मां देवाः पासयन्तु दहन्तु वा । तेता नादः समभवद्दिनु सभ्यासु भारत ।
 असकृन् सत्यमित्येवं नैतन्मियोति सत्यतः । उटजास्तु ततक्षणाक्षिप्तकाम स वै दिजः । २०१
 वपुषा द्याश्च भूमिश्च व्याप्त वायुरिवोद्यतः । क्षरेण विप्रः प्रैक्ष्येण नदीशोकाननुगादयन् ।
 उवाच येन धर्मोऽयं पूज्यमानस्तु नामतः । धर्मोऽहमस्मि भद्रो नो जिह्वाद्यर्थै तवानघ ।

प्राप्तः सत्यश्च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वधि । विजितश्च त्वया मृत्युर्व्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
 रत्नान्विषो तव सदा त्वया धृत्वा वशीकृतः । न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्यं कल्पयितुं ह्येषोत्तम ।
 पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोदीक्षितमप्युत । रक्षिता लङ्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ।
 अभृथ्वा यदिहं ब्रूयान्तथा तत्त्वान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्नेह संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।
 पावनार्थश्च लोकश्च सरिच्छेष्टा भविष्यति । अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमिह पश्यसे ।
 अर्द्धेनौघवती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति । शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ।
 अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसाजितान् । यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान् सनातनात् ।
 अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपश्यसे । निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यश्च तवोत्तम ।
 पञ्चभूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोजवः । गृहस्वधर्मेणानेन कामकोटौ च ते जितौ ।
 स्नेहा रागश्च तन्म्री च मोहेद्रेकश्च केवलः । तव शुश्रूषया राजन् राजपुत्र्या विनिर्जिताः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ शुक्रानामन्तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमं । युक्तं प्रगट्वा भगवान् वासवोऽप्याजगाम तं ।
 मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च । बुद्धिः कालो मनो योऽम कामकोटौ तथैव च ।
 तस्माद्गुहाश्रमस्थस्य नान्यद्देवतमस्ति वै । चते ऽतिथिं नरव्याघ्र मनवैतद्विचारय ।
 अतिथिः पूजितो यद्धि ध्यायते मनसा शुभं । न तत्कृतश्रुतेनापि तुल्यमाऽर्घ्यमीषिणः ।
 पात्रं त्वत्प्रियमासाद्य श्रीलोक्यं यो न पूजयेत् । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यादाय गच्छति ।
 एतत्ते कथितं पुत्र मया ख्यानमनुत्तमं । यथाहि विजितो मृत्युर्गृहे हस्तेन पुराभवत् ।
 धन्यं यश्चस्माद्युष्मिदमाख्यानमुत्तमं । बुभूषताभिमन्यन् सर्व्वदुश्चरितापहं ।
 इदं यः कथयेद्दिद्वानहन्त्यहनि भारत । सुदर्शनस्य चरितं पुण्यालोकानवाप्नुयात् ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि सुदर्शनोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्राप्यं चिभिर्व्वर्णैर्नराधिप । कथं प्राप्तं महाराज कस्त्रियेण महात्मना ।
 विश्रामिनेण धर्मात्मन ब्राह्मणत्वं नरवर्षभ । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तस्मै ब्रूहि पितामह ।
 तेन क्षामितवीर्य्येण वशिष्ठस्य महात्मनः । चतं पुत्रशतं सद्यस्तपसापि पितामह ।
 यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्त्रिगतेजसः । मन्दुनाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ।
 महान् कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसङ्कुलः । स्थापितो नरलोकोऽस्मिन्निद्वान् ब्राह्मणवंस्तुतः ।
 चक्षीकस्यात्मजश्चैव शुनःश्रेफो महातपाः । विमोचितो महासचात्पशुतामप्युपागतः ।
 हरिश्चन्द्रः क्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा । पुत्रतामनुसम्प्राप्तो विश्रामिचक्ष धीमतः ।
 नाभिवाद्यते ज्येष्ठं देवराते नराधिप । पुत्राः पञ्चाष्टदेवापि शत्राः श्वपचतां गताः ।
 विश्वकुर्व्वन्नुभिर्मुक्त रेखाकुः प्रीतिपूर्व्वकं । अवाक् शिरा दिवं नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशं ।
 विश्रामिचक्ष विपुला नदी देवर्षिर्बेविता । कौशिकी च श्रिवा पुण्या ब्रह्मर्षिचरुबेविता ।
 ततो विप्रकरी चैव पञ्चभूषा सुवक्षता । रक्षा नामासुराः शपाद्यस्य शैलममगता ।

१५४

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

तथैवास्त्र भयाद्दध्वा वशिष्ठः सलिले पुरा । आत्मानं मञ्जयन् श्रीमान् विप्राशः पुनर्दत्तितः ।
 तदाप्रभृति पुण्या हि विप्राशाभृत्सहानदी । विख्याता कर्मणा तेन वशिष्ठस्य महात्मनः ।
 वाग्मिश्च भगवान् येन देवसेनाधगः प्रभुः । सुनः प्रीतमनाश्चासीच्छापाचैर्भगमुद्धत ।
 भ्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षिणां तथैव च । मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशं । १९५
 तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि च कौरव । चक्षियस्यात्मनो जानमिदं कौतूहलं मम ।
 किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ । देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ।
 एतत्तत्त्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमर्हसि । मतङ्गस्य यथा तत्त्वं तथैवेतद्ब्रूस्व मे ।
 स्थाने मतङ्गो ब्राह्मण्यं नालभङ्गरतर्षभ । चण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्तवान् ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि विश्वामित्रोपाख्यानं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा । ब्राह्मण्यं गतस्मात् ब्रह्मर्षित्वं तथैव च । १९६
 भरतस्थान्तये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः । बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्ममृताम्बरः ।
 तस्य पुत्रो महानासोऽञ्जनुर्नाम नरेश्वरः । दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ।
 तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुदोपो महायशः । सिन्धुदोपाश्च राजर्षिर्बलाकथ्या महाबलः ।
 वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्ब्रह्म देवापरः । कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ।
 कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः । श्रुतः प्रसवेनार्यो वनवासमुद्रावपत् । १९७
 कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः । नाम्ना सत्यवतो नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 तां वव्रे भार्गवः श्रीमांश्च वनस्थात्मसम्भवः । अचोकरति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ।
 स तां न प्रददौ तस्मै अचोकाय महात्मने । दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः श्रुत्वा निर्वहणः ।
 प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः । शुल्कं प्रदीयतां मच्चं ततो वेत्स्यसि मे मुतां ।
 ॥ अचोकोवाच ॥ किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप । दुहितुर्ब्रह्मसंभक्तो माभूत्तव विचारणा । १९८
 ॥ गाधिरुवाच ॥ चन्द्रश्चित्रकाशानां हयानां वातरंहसां । एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भृगुशार्दूलस्त्यवनस्थात्मजः प्रभुः । अत्रवीदरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसा ।
 एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्धसां । सहस्रं वातवेगानां भिले त्वां देवसत्तम ।
 तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमः । उवाच यच्च ते क्रन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ।
 ध्यातमाने अचोकेन हयानां चन्द्रवर्धसां । गङ्गाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलैजपां । १९९
 अदूरे कान्तकुञ्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमं । अद्यतीर्थं तदद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते ।
 ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभं । अचोकाः प्रददौ प्रीतः शुल्कांश्च तपसाम्बरः ।
 ततः स विस्मृतो राजा गाधिः प्रापभयेन वै । ददौ तां समस्तद्वय कथां भृगुसुताय वै ।
 जघाह विधिवत्पार्ष्णिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः । सा च तं पत्निमासाद्य परं धर्ममवाप ह ।
 मनुतोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत । अन्ध्यामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनां । २००

मात्रे तत्सर्वमाचखौ सा कन्या राजसत्तम । अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाप्नुवीं ।
ममापि पुत्ति भर्त्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हसि । अपत्यस्य प्रदानेन समर्थस्य महातपाः ।
ततः सा लरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । मातुस्त्रिकीर्षितं राजभृषोकसामधात्रवीत् ।
गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति । मम प्रसादात्कन्याणि मोक्षन्ते प्रणयोऽन्यथा ।
तव चैव गुणस्त्राघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् । अस्मदंशकरः श्रीमान् सत्यमेतद्रवीमि ते ।
अतुच्छाता च साश्चत्यं त्वञ्च दृष्टमुत्तमं । परित्वजेयाः कन्याणि तत एवमवाप्स्यथः ।
चरदयमिदं चैव मन्त्रपूतं श्रुचिस्मिते । त्वञ्च सा चोपभुञ्जीतं ततः पुत्राववाप्स्यथः ।
ततः सत्यवती शृष्टा मातरं प्रत्यभाषत । यदृषीकेन कथितं तच्चाचखौ चरदयं ।
तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा । पुत्ति पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ।
भर्त्ता य एष दत्तस्ते चरुर्गन्धपुरस्कृतः । एनं मह्यं प्रयच्छ त्वं मदीयं त्वं शृणुष्व च ।
व्याधीषं दृष्टव्योऽयं करवाव शुचिस्मिते । यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ।
स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं दृष्टव्यमाविषं । व्यक्तं भगवता त्वात्र कृतमेवं भविष्यति ।
तत्तेभ्ये लक्षरौ भावः पादपे च सुमध्यमे । कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ।
तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा । अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ।
दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्ता भार्या स च महानृषिः । उवाच तां सत्यवतीं दुर्मेना भृगुसत्तमः ।
व्याधिनेनापयुक्तस्ते चरुर्गन्धं भविष्यति । व्याधायः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ।
मया हि विश्वं यत् ब्रह्म लक्षरौ संनिवेशितं । लक्षनीयं च सकलं चैरा तस्या निवेशितं ।
त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि । सा च कर्त्तुं विशिष्टं वै तत एतच्छतं मया ।
व्याधायस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा च ते शुभे । तस्मात् सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ।
क्षत्रियभूयकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि । न हि ते तत्कृतं साधु मादृशेदेन भाविनि ।
सा श्रुत्वा शोकसन्तप्ता पपात वरवर्णिनी । भूमौ सत्यवती राजंश्चिह्नैव रुचिरा लता ।
प्रतिलम्ब्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च । उवाच भार्या भर्त्तारं गाधेयो भार्गवर्षभं ।
प्रसादयन्तां भार्यायां मयि ब्रह्मविदाम्बरं । प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्वाह्मक्षत्रियः सुतः ।
कामं ममोयकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति । न तु मे स्वात्सुतो ब्रह्मज्ञेय मे दीयतां वरः ।
एवमस्त्विति शैवाच स्त्रा भार्या सुमहातपाः । ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभं ।
विश्वामित्रश्चाजनयद्वाधिवार्या यश्चस्त्रिणो । श्ववेः प्रसादाद्रजिन्द्र ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवादिनं ।
ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः । क्षत्रियः सोऽय्य तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ।
तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्द्धनाः । तपस्त्रिणो ब्रह्मविदो गे. वकर्त्तार एव च ।
मधुष्कन्दस्य भगवान्देवरातस्य वीर्यवान् । अक्षीणस्य शकुन्तस्य वभुः कालपथस्तथा ।
याज्ञवल्क्यस्य विख्यातस्तथा ख्यूणो महाव्रतः । उलूकोऽथ मुद्गलस्य तथार्पिः सैन्धवायनः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

वल्गुजङ्घास्य भगवान् गालवस्य महानृषिः । हविर्वैश्वसाया ख्यातः सालङ्कायन एव च ।
 खीलाब्धो द्युर्दक्षैव तथा कूर्षामुखः स्रुतः । वाङ्मलिर्मुषलक्षैव वयोधीवस्यैव च ।
 आङ्घ्रिकौनिकदृक् चैव शिखायूपः प्रितः शुचिः । चक्रको भासतन्मन्यो वातज्ञोऽध्याम्यसाधनः ।
 श्यामायनोऽथ गार्ग्यस्य जम्बालिः सुभुतस्तथा । कारीरिविरच्यस्युद्यः परपौरवतन्मवः ।
 महानृषिस्य कपिलस्तथर्विषाङ्कायनः । तथैव चोपगहनस्तथर्विषासुरायणिः ।
 मार्गमर्षिर्हरिष्ठाचो जङ्गारिर्व्याभ्रवायणिः । स्रुतिर्विभूतिः स्रुतस्य स्रुरक्षन्तु तथैव हि ।
 अराणिर्नाचिकस्यैव चाप्येयोज्जयनौ तथा । नवतन्तुर्व्यक्कनकः सयनो यतिरेव च ।
 अभोरुहस्यामस्याशी शिरीषी चाथ गङ्गैभिः । उर्व्येयोनिरुदापेक्षी नारदी च महानृषी ।
 विश्वामित्रात्मजाः सर्व्ये मुनयो ब्रह्मवादिनः । तथैव क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ॥
 अक्षोकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर । एतस्ते सर्व्यमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याग्नितेजसः । यत्र यत्र च सन्देहो भूयसो राजसत्तम ।
 तच्चैतत्र च मां ब्रूहि केन्तास्मि तव संज्ञयान् ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि विश्वामित्रोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आनृषंस्य धर्मस्य गुणान् भक्तजनस्य च । श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वासवस्य च संवादं शुक्रस्य च महात्मनः ।
 विषये काशिराजस्य यामात्रिकाम्य लुब्धकः । सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगं ।
 तत्र चामिवलुब्धेन लुब्धकेन महावने । अविदूरे मृगान् दृष्ट्वा बाणः प्रमिसमाहितः ।
 तेन दुर्व्यैरिताक्षेण निमित्तचपलेपुषा । महान् वनतरुस्तत्र विद्धो मृगजिघांसया ।
 स तोह्लणविषदिग्धेन शरैणातिबलात्कुतः । उल्लुज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ।
 तस्मिन् वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोवितः । न जहति शुक्रो वासं तस्य भक्ता वनस्थिते ।
 निग्रचारो निराहारो ज्ञानः शिथिलवागपि । क्षतश्च सद्य वृक्षेण धर्मात्मा सोऽप्यशुश्रूत ।
 तमुदारं महासत्त्वमतिमानुवर्चोष्ठितं । समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशासनः ।
 ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमर्थं विजः । तिर्यग्गैरनावसकैवावमानुषैश्चमवस्थितः ।
 अथ वा नात्र चिन्त्यं हि अभवदासवस्य तु । प्राणिनामपि सर्व्वेषां सर्व्वः सर्व्वत्र दृश्यते ।
 ततो ब्राह्मणवेज्ञेन मानुषं रूपमास्थितः । अवतीर्थ्य महीं शक्रसं पण्डितमुवाच ह ।
 शुक्र भोः पचिर्णां अष्ट दाक्षेयी सुप्रजास्तथा । पृच्छे त्वां शुक्रमेन त्वं कस्मान्न त्वजसि द्रुमे ।
 अथ पृष्टः शुक्रः प्राह मूर्खा समभिवाच्य तं । स्वागतं देवराज त्वं विज्ञातस्तपसा मया ।
 ततो द्रव्यज्ञताज्ञेन साधु साध्विति भाषितं । अथो विप्रमनमिथैव मनसा पूजितस्ततः ।
 तमेवं शुभकर्माणं शुक्रं परमधार्मिकं । विज्ञानमपि तौ प्रीतिं प्रपञ्च्य बलसूदनः ।
 निन्यबलफलं शुक्रमनश्चरस्यं पतचिर्णां । किमर्थं खेपसे वृक्षं संदा मरुदिदं वन ।

१४३

१४०

१४५

१४०

१४१

अन्येऽपि बहवो वृत्ताः पञ्चसङ्ख्यकोटराः । शुभाः पर्याप्तसङ्ख्या विद्यन्तेऽस्मिन् महावने ।

१००

गतायुषमसामर्थ्यं बीणशरं हतम्रियं । विमृश्य प्रज्ञया धीर जहोमं स्खिरं द्रुमं ।

॥ भीम उवाच ॥ तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुक्रः शक्रेण भाषितं । सुदोर्घमतिनिःसख्यं दीनो वाक्यमुवाच ह ।

अनतिक्रमणीयानि देवतानि शचीपते । यत्राभवत्तव प्रअस्त्रस्त्रिवोध सुरोत्तम ।

अस्त्रिजघं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः । बालभावेन सङ्गुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ।

किमनुक्रोश्य वैफल्यमुत्पादयति मेऽनघ । आनृशंखाभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च ।

१०१

अनुक्रोशो हि साधूनां महद्वर्कस्य लक्षणं । अनुक्रोशस्य साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ।

त्यमेव देवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंश्रयान् । अतस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ।

नार्हते मां महत्त्वाच्च द्रुमं त्याजयितुं चिरात् । समर्थमुपजीव्येभं त्यजेयं कथमस्य वै ।

तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः । शुक्रं प्रोवाच धर्मात्मा आनृशंखेन तोषितः ।

वरं वृषीष्येति तदा स च वने वरं शुक्रः । आनृशंखपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य सख्यं ।

१०२

विदित्वा च दृढं भक्तिं तां शुक्ले शीलसम्पदं । प्रीतः चिप्रमथो वृक्षममृतेनावशितवान् ।

ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः । शुक्रस्य दृढभक्तिन्यात् श्रीमतां प्राप स द्रुमः ।

शुक्रस्य कर्मणा तेन आनृशंखेन तेन वै । आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसखोक्तां ।

यमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमत्तं समाश्रितः । सर्वार्थसिद्धिं लभते शुक्रं प्राप्य यथा द्रुमः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि शुक्रवासवसंवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रभूताम्बर । दैवपुरुषकारे च किंलिङ्गिष्ठतरं भवेत् ।

१०३

॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासे पुरातनं । वशिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणस्य युधिष्ठिर ।

देवमानुषयोः किंलित्कर्मणाः श्रेष्ठ उच्यते । पुरा वसिष्ठो भगवान् पितामहमपूज्यत ।

ततः पद्मोद्भवा राजन् देवदेवः पितामहः । उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्भूतमुभितं ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ नावीजं जायते किंलिख वीजेन विद्या फलं । वीजादीजं प्रभवति वीजादेव फलं स्मृतं ।

यादृशं वपते वीजं चेन्नमासाद्य कर्मकः । सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं दृश्यते फलं ।

१०४

यथा वीजं विना चेन्नममं भवति निष्कलं । तथा पुरुषकारेण विना दैवं न विध्यति ।

चेत् पुरुषकारस्तु दैवं वीजमुदाहृतं । चेन्नवीजसमायोगात्ततः सस्यं समुत्थते

कर्मणः फलनिवृत्तिं स्वयमश्रानि कारकः । प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापक्षितस्य च ।

शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा । कृतं फलति सर्वत्र नाहृतं भुङ्गते क्षचित् ।

कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठा भाग्यसंयुतां । अकृती लभते भ्रष्टः क्षते चारावशेषनं ।

१०५

तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च । प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ।

तथा स्वर्गस्य भोगाश्च निष्ठा या च मनीषिता । सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहापस्तभ्यते ।

ज्यातीषि चिदशा नागा यथाश्वाङ्गार्कमाहताः । सर्वं पुरुषकारेण मानुष्यादेवतां गताः ।

योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तं तृष्णां त्यजतः सुखं । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरं ।
 एवं पूर्वैकतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अशेषमानानि यथा पुण्याणि च फलानि च ।
 स्वकालं नातिवर्त्तेत तथा कर्म पुरा कृतं । जोर्यन्ति जोर्यतः केशा दन्ता जोर्यन्ति जोर्यतः ।
 चक्षुःश्रोत्रं च जीर्यते तृणैका न तु जीर्यते । येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
 प्रीणाति मातरं येन शशिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्थातुं ब्रह्मा पूजितं ।
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्मै त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्मै सर्वोत्साहाफलाः क्रियाः ।

१९३

१९०

॥ देशमायन उवाच ॥ भोक्तृत्वैतदथः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुङ्गवाः । आसन् प्रहृष्टमनसः प्रीतिमनोऽभवंलडा ।
 यन्मन्त्रे भवति दृष्टोपयुज्यमाने यस्मै भवति दृष्टाभिषूयमाणे । यथाग्नौ भवति दृष्टाभिह्वयमाने तत्सर्वं भवति दृष्टा
 भिधोयमाने ।

इत्येतद्दृष्ट्वा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो । शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि फलिकोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कौ पूज्या के नमस्कार्या कात्रमस्मि भारत । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येभ्यः स्पृहयसे नृप ।
 उत्तमापङ्गतस्यापि यत्र ते वर्त्तन्ते मनः । मनुष्यलोके सर्वेऽस्मिन् यदमुवेह चाधुत ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ स्पृहयामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनं । येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गलपः स्वाध्यायसाधनं ।
 येषां बालास्तु दृष्ट्वास्तु पितृपैतामहं धुरं । उदहन्ति न सीदन्ति तेभ्यो वै स्पृहयाम्यहं ।
 विद्यास्वभावनित्यानां दानानां मृदुभाषिणां । श्रुतवृत्तापपन्नानां सदाश्रवविदां सतां ।
 शंसन्तु वदतां तात रंसानामिव शंस्रः । मङ्गलरूपा रुचिरा दिव्यजोमूतनिस्रवाः ।
 सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर । शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ।
 ये चापि तेषां श्रोताः सदा सदैव सन्मताः । विद्वानगुणसम्पन्नास्तेभ्यस्तु स्पृहयाम्यहं ।
 सुसंस्कृतानि प्रयतः शुचीनि गुणवानि च । ददत्यन्तानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 ये चापि सततं राजसींभ्यस्तु स्पृहयाम्यहं । शक्यं श्वास्वै योद्धुं न दातुमनस्यपि तं ।
 शूरा वीरास्तु व्रतश्रः सन्ति लोके युधिष्ठिर । तेषां सङ्गायमानानां दानशूरो विशिष्यते ।
 धन्यः स्या यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा । कुले जातो धर्मगतिस्तेषां विद्यापराश्रयः ।
 न मे लज्जाः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पाण्डुनन्दन । लज्जास्यापि प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 यथा मम प्रियतमास्त्वत्तो विप्राः कुरुन्तम । तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र स ज्ञाननृपः ।
 न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् । न मे पितुः पिता वापि ये चाभ्येऽपि सुहजनाः ।
 न हि मे वृजिर्न किञ्चिद्विद्यते ब्राह्मणेभ्यः । अणुवा यदिवा स्थूलं विद्यते साधुर्कर्मसु ।
 कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परन्तप । यस्मै कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाह न तपाम्यहं ।
 ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तथावाचास्मि तोषितः । एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतं ।
 पश्यामि लोकानमस्मान् शुचीन् ब्राह्मणयोजिनः । तेषु मे तात गन्तव्यमज्ञाय च विराय च ।

१९५

१९०

यथा भर्ताश्रयो धर्मः स्तोत्रं लोके युधिष्ठिर । स देवः सा गतिर्मान्या क्षत्रियस्य तथा दिशाः ।

क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी द्विजोत्तमः । पितापुत्रौ च विशेषेण तयोर्हि ब्राह्मणो गुरुः ।

नारी तु पत्युर्भवे वै देवरं कुरुते पतिं । पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिं ।

१८५

पुत्रवच ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच ते । अग्निवचोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसन्तम ।

अजून्यतः सत्यशीलात्मन्मभूतहिते रतान् । आशोविषानिव क्रुद्धान् दिजान् परिचरत्सदा ।

तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्ये युधिष्ठिर । उभे चैते परित्यजे तेजश्चैव तपस्तथा ।

श्वषायस्तयोः शीघ्रमुभयेरेव विद्यते । हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ।

भयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणस्यदकोपनात् । कुर्यादुभयतः श्रेष्ठं दत्तश्रेष्ठं न श्रेष्येत् ।

१८६

दण्डपाणिर्था गोषु पालो नित्यं हि रक्षयेत् । ब्राह्मणान् ब्रह्म च तदा क्षत्रियः परिपालयेत् ।

पितेव पुत्रान् रक्षेया ब्राह्मणान् धर्मचेतसः । गृहे चैवामवेवेयाः किंस्विदस्तीति जीवनं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भीष्मनिख्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणानाम्ना ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह । न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महाद्युते ।

एतन्मे तत्ततो ब्रूहि धर्मं धर्मश्चताम्रर । प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बह्व । आशालस्य हताः सर्वैः क्षीयन्त्येव प्रजापालं ।

१८७

थां रात्रिं जायते जीवो थां रात्रिञ्च विनश्यति । एतस्मिन्नन्तरे यद्यकुर्वतं तस्य भारत ।

यच्च तस्य ऊतं किञ्चिद्दत्तं वा भरतर्षभ । तपस्तप्तमयो वापि सर्वं तस्योपहन्यते ।

अथैतद्वचनं प्राक्षर्धर्मशास्त्रविदो जनाः । निश्चयं भरतस्त्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ।

अपिचोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः । अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण समुच्यते ।

अथैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इन्द्रगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ।

१८८

तौ सखायौ पुरा ह्यासौ मानुषले परम्परा । अन्यां योनिं समापन्नो शार्गाक्षीं वानरीं तथा ।

तथा परास्त्रन् खादन्तं इन्द्रगालं वानरोऽब्रवीत् । अश्वानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजानि मनुस्मरन् ।

किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणं । यस्त्वं अश्वाने मृतकान् पूतिकानसि कुप्सितान् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच इन्द्रगालो वानरं तदा । अश्वानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजानि मनुस्मरन् ।

ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाहृतं । तत्कृते पापकीं योनिमापन्नोऽस्मि सुवृज्जम ।

१८९

तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इन्द्रगालो वानरं प्राह पुनरेव नरोत्तम । किं त्वया पापकं कर्म कृतं येनासि वानरः ।

॥ वानर उवाच ॥ सदा चाहं फलाहारो ब्राह्मणाणां विहङ्गम । तस्मात् ब्राह्मणस्त्वमु हर्तव्यं विदुषा सदा ।

समं विवाहो भोक्तव्यो दातव्यश्च प्रतिश्रुतं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतदुवतो राजन् ब्राह्मणस्य मया श्रुतं । कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीं ।

१९०

श्रुतस्यापि मया भूयः क्षणस्यापि विश्राम्यते । कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाठ्यम् ।

न हर्षेण विप्रधनं वृत्तं तेषु नित्यशः । बाह्याश्च नावमन्मथा दरिद्राः कृपणाश्चपि ।
 एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः सन्दिशन्ति वै । प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशः कार्यः द्विजोत्तमे ।
 ब्राह्मणोऽष्टाश्रया पूर्वं कृतया प्रथिवीपते । सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तदिधः स्मृतः ।
 यं निरीक्ष्येत सकृद् आश्रया पूर्वंजातया । प्रदृष्टे च हितं राजन् कलमवय्यभुग्मया ।
 स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिगन्धति । भवत्यगदशङ्काशो विषये तस्य भारत
 पुत्रान् पौत्रान् पशून्स्यैव बान्धवान् सचिवास्तथा । पुरश्चनपदस्यैव शान्तिरिष्टेन पोषयेत् ।
 एतद्धि परमन्तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते । सख्यकिरणस्येह सवितुर्द्धरणीतले ।

१२५

तस्माद्वातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर । यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतमत्तम ।
 ब्राह्मणस्य हि दत्तेन पुत्रं स्वर्गे ज्ञानुत्तमः । शक्यः प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ।
 दत्तो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ।
 महद्भि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते । बेलायां न तु कस्याश्चिद्भुक्छेदिप्रो ह्यपूजितः ।

५४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि शृङ्गालवानरखंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मित्रयौहर्दयोगेन उपदेशं करोति यः । आत्याधमस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ।
 एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातं वै पितामह । सुखा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन् यथाक्रमं । श्रवणो वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा पुरा ।
 उपदेशो न कर्त्तव्यो जातिहीनस्य वै कचित् । उपदेशे महान् दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ।

१२५

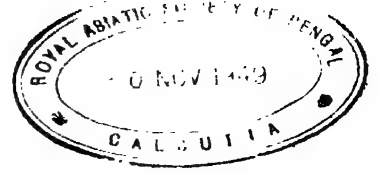
निदर्शनमिदं राजन् शृणु मे भरतर्षभ । दुस्तवचनो राजन्यथा पूर्वं युधिष्ठिर ।
 ब्राह्मणश्रमपदे वृत्तं पार्थ हिमवतः शुभे । तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृत्तगणायुतं ।
 नानागुल्लालताकीर्णं मृगदिजनिषेवितं । सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं पुष्पितकाननं ।
 त्रतिभिर्बुधभिः कीर्णं तापसैरुपसेवितं । ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसन्निभैः ।
 नियमव्रतसम्पन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः । दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यथाहारेः कृतात्मभिः ।
 तपोऽध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ । बालखिलैश्च बह्विभिर्यतिभिश्च निषेवितं ।
 तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रे दद्यान्वितः । आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ।
 तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान् देवकुलान् महौजसः । विविधाः वरुतो दीवाः सम्प्रहृत्यत भारत ।
 अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ । ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संस्पृष्ट्वा भारत ।
 भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं वक्तुं दिजर्षभ । तस्मात्वं भगवन् वक्तुं प्रजाजितुमर्हसि ।
 वर्षावरोहं भगवच्छूद्रे । आत्याश्रित सत्तम । शूद्राणां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ।
 कुलपतिरुवाच ॥ न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वक्तुं । आस्यतां यदि ते बुद्धिः शूद्रान्निरतो वस ।
 शूद्रपुत्रा परान् लोकानवाप्स्यसि न संशयः ।

४४०

१२५

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रेऽचिन्त्यकृप । कथमत्र मया कार्यं शूद्रा वर्गे परा च मे ।

४४०

आनुशासनिक प०। अध्याय १०।]

॥ अनुशासनपर्व ॥

१७

विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः । गत्याश्रमपदादूरमुटजं कृतवांस्तु सः ।
 तत्र वेदोच्च भूमिश्च देवतायतनानि च । निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्योऽभवन्मुनिः ।
 अभिषेकांश्च नियमान् देवतायतनेषु च । बलिश्च कृत्वा कृत्वा च देवताश्चायुपूजयत् ।
 सङ्कल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः । नित्यं सन्निष्ठानामिह श्रौषधीभिः फलैस्तथा ।
 अतिथीन् पूजयामास यथावत्समुपागतान् । एवं हि सुमहान् कालो व्यत्याक्रामत तस्य वै ।
 अथास्य मुनिरागच्छत्कृत्वा वै तमाश्रमं । सम्पूज्य स्वागतेनार्थिं विधिवत्सन्तोषयत् ।
 अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत । ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 एवं सुवज्रस्तस्य शूद्रश्च भरतर्षभ । सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रश्च नरर्षभ ।
 अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ । पित्रकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ।
 वाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ । शूचिर्भूत्वा स शूद्रश्च तस्यैव पाथमानयत् ।
 अथ दर्भाश्च वन्याश्च श्रौषधीर्भरतर्षभ । पवित्रमासनञ्चैव वृषीश्च समुपाययत् ।
 अथ दक्षिणमावृत्वा वृषीश्चरमशैषिकीं । कृतामन्यायतो दृष्ट्वा तं शूद्रमुषिरब्रवीत् ।
 कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षा भवांश्चोदस्तुखः शूचिः । स च तत्कृतवान् शूद्रः सत्यं यद्विरब्रवीत् ।
 यथोपदिष्टं मेधावी दर्भाभ्यादि यथातथं । हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ।
 ऋषीणां पित्रकार्यं च स च धर्मपथे स्थितः । पित्रकार्यं कृते चापि विद्यष्टः स जगाम ह ।
 अथ दीर्घस्य कालस्य स तथान् शूद्रतापसः । वने पञ्चलमगमत्सुकृतेन च तेन वै ।
 अजायत महाराजवंशे स च महाद्युतिः । तथैव स ऋषिसात कालधर्ममवाप ह ।
 पुरोहितकुले विप्रः सञ्जातो भरतर्षभ । एवमौ तत्र सम्भूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ।
 क्रमेण बह्वितौ चापि विद्यासु कुशलावुभौ । अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिष्ठितः ।
 कल्पप्रयोगे चोत्पत्तौ ज्योतिषे च परङ्गतः । साङ्ख्ये चैव परा प्रीतिसत्यं चैव व्यवहृत ।
 पितृभ्युपरते चापि कृतशौचस्तु पार्थिवः । अभिषिक्तः प्रकृतिभोराजपुत्रः स पार्थिवः ।
 अभिविक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः । स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
 राज्यं ब्रह्मास धर्मेण प्रजाय परिपालयन् । पुष्ट्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
 उत्स्रज्यन् प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितं । एवं स बज्रशो राजान् पुरोध्यमुपासयत् ।
 लज्जयित्वा पुरोधास्तु बज्रशक्तं नराधिपं । उत्स्रज्यन्तस्तु सततं दृष्ट्वाऽप्यै मनुमाविशत् ।
 अथ शूद्रस्य पुरोधास्तु सह राजा समागतः । कथाभिरनुकूलाभोराजान्स्वाभ्यरामयत् ।
 ततोऽब्रवीद्वरेण्यं स पुरोधा भरतर्षभ । वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ।

॥ राजीवाच ॥ वराणां ते शतं दद्यां किमुतैकं दिजोत्तमः । स्नेहाच्च बज्रमाणाश्च नास्वदेयं हि मे तव ।

॥ पुरोहित उवाच ॥ एवं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव । प्रतिजानीहि तावत्तु सत्यं तदहं नानृतं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ वाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर । यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानस्य तु संवदे ।

॥ पुरोहित उवाच ॥ पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् । शान्तिहेमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य मां ।
समीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया । कामाय प्रापितो राज्ञान्यथा वक्तुमर्हसि ।

मुष्यन्तं कारणं ह्यत्र न ते हास्यमकारणं । कौटुहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व वै ।

॥ राजोवाच ॥ एवमुक्ते त्वया त्रिप यदवाच्यं भवेत्तु । अवश्यमेव वक्तव्यं प्रष्टुम्वैकमना दिज ।

पूर्वदेहे यथावृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम । जातिं स्मरान्यहं ब्रह्मन्निबोधनेन मे प्रष्टु ।

४८३

शूद्रेऽहमभवं पूर्वं तपसा भृशसंयुतः । अपिरुपतपास्त्वस्य तदाऽभूद्विजयतम ।

प्रीयतां हि तदा ब्रह्मन्ममानुयहबुद्धिना । पितृकार्यं त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ।

वृथान्देहेषु हव्येषु कव्ये च मुनिषत्तम । एतेन कर्मदेवोऽपि पुरोधास्त्वमजायथाः ।

अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययं । मत्तत्त्वेषूपदेशस्य त्वयावाप्तमिदं फलं ।

एतस्मात्कारणात् ब्रह्मन् प्रहसे त्वां द्विजोत्तम । न त्वां परिभवन् ब्रह्मन् प्रहसामि गुरुर्भवान् ।

४८४

विपर्ययेण मे मन्यसेन सन्त्यजेते मनः । जातिं स्मरान्यहं तुभ्यमतस्त्वं प्रहसामि वै ।

एवं तवोऽयं हि तप उपदेशेन नाश्रितं । पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्त्वं पुनर्भवे ।

इतस्त्वमधमामन्या मा घोनिं प्राप्स्यसे दिज । गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो विष्टेष्टा राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः । ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ।

कृत्राणि चोर्ला च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमैः । तीर्थानि चापि गत्वा वै दानानि विविधानि च ।

४८५

इत्था गाक्षैव विप्रेभ्यो पूतात्माभवदात्मवान् । तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ।

ततः सिद्धिं परां प्राप्नो ब्राह्मणो राजसत्तम । समतश्चाभवत्तेषामाश्रमे तन्निवासिनां ।

एवं प्राप्नो महत्काष्ठमग्निः स नृपसत्तम । ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्मादर्थवरे जने ।

ब्राह्मणाः कत्तियाः वैश्यास्त्वयो वर्णा द्विजातयः । एतेषु कथयन् राजन् ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ।

तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किञ्चिदयतः । सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्गम्या ह्यज्ञतात्मभिः ।

४८६

तस्मात्सौमनेन मुनयो दीर्घां कुर्वन्ति चादृताः । दुरुक्तस्य भयाद्वाजनाभाषतो च किञ्चन ।

धार्मिका गुणसम्पन्नाः सत्यार्जवसमन्विताः । दुरुक्तभाषाभिहितैः प्राप्नुवन्ति सुदुष्कृतं ।

उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् । उपदेशाद्धि तत्प्रापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ।

विश्वस्य तस्मात्प्राज्ञेन कर्तव्यं धर्ममिच्छता । सत्यानृतेन हि हत उपदेशो हिनस्ति हि ।

वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विनिश्चयं । स घोपदेशः कर्त्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ।

४८७

एतत्तु सर्वमाख्यातमुपदेशो ह्येतो मया । महान् क्रोधो हि भवति तस्मात्सोपदेशेदिह ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि शूद्रमुनिववादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ । श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे वृद्धिं पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथावृत्तं यथाशुतं । दक्षिणी देवकोपज्ञवधिषो पर्यष्टकृत ।

नारायणस्याङ्गतां जलन्तीं दृष्ट्वा त्रिधं पद्मसमानवर्णां । कौटुहलाद्विहितचादनेनोपपन्नं माता मकरध्वजस्य ।

कानोह भूतान्युपसेवसेवं सन्तिष्ठसे कानि न सेवसे त्वं । तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते तत्वेन मे ब्रूहि महर्षिकृत्ये । ११
एवं तदा श्रीरभिभाव्यमाणा देव्या समन्तं गच्छध्वजस्य । उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखो प्रमत्ता ।
॥ श्रीरवाच ॥ वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्त्तमाने । अक्रोधने देवपरे छतत्रे जितेन्द्रिये नित्य
मुदीर्णसत्वे ।

नाकर्ण्यशोले पुरुषे वसामि न नास्तिके साङ्गारिके छतत्रे । नभिरुत्तेन न नृशंसवर्णे न चापि चारे न गुरुस्वसृये ।
ये चात्यन्तेजोवस्त्रसत्त्वमाणाः क्षिप्रान्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र । न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु सङ्गुप्तमनोरथेषु ।
यस्यात्मनि प्रार्थयते न किञ्चिद्यस्य स्वभावोपहतान्तरात्मा । तेवत्यसन्तोपरतेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि शक्यम् । १११
स्वधर्मशोलेषु च धर्मवित्तु दृष्टोपसेवानिरतेषु दान्ते । छतात्मनि चान्तिपरे ममर्थे चान्तासु दान्तासु तथाबलासु ।
सत्यस्वभावार्जवमंयुतासु वसामि देवद्विजपूजकासु । प्रकीर्णभाण्डामनपेक्षकारिणं सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनां ।
परस्य वेश्याभिरतामलज्जामेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि । वसामि नारीषु पतिव्रतासु कल्याणश्रीलासु विभूषितासु ।
सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु । पापामचाचामवलहेहिनीसु व्यपेतधैर्या कलहप्रियासु ।
निद्राभिभूतां सततं श्रयानामेवंविधां तां परिवर्जयामि । यानेषु कन्यासु विभूषणेषु यन्मेषु मेवेषु च दृष्टिमत्सु । ११२
वसामि फुलासु च पद्मिनीषु नचत्रवीथीषु च शारदीषु । गजेषु गोष्ठेषु तथासनेषु सरससु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।

नदीषु हंसखननादितासु कौञ्जवघुष्टासु सुशोभितासु । प्रकीर्णकूलद्रुमराजितासु तपस्विमिद्धद्विजमेवितासु ।
वसामि नित्यं सुवक्त्रकासु सिद्धैर्गजैश्चाकुलितोदकासु । मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे सिंहासने सत्यक्षेत्रेषु नित्यं ।
यस्मिन् जने हव्यभुजं जुहोति योमास्त्राणं चार्चति देवतासु । काले च पुण्यैर्बल्यः क्रियन्ते तस्मिन् गृहे नित्यमुपैमि वासं ।
स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षाले च धर्माभिरते सदैव । वैद्ये च छव्याभिरते वसामि शूद्रे च शूद्रश्रवणनित्ययुक्ते । ११३
नारायणे त्वेकमना वसामि सर्वेण भावने शरीरभूता । तस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वं ।
नाहं शरीरेण वसामि देवि नैव मया शक्यमिहाभिधातुं । भविन यस्मिन्निवसामि पुंसि स वद्धते धर्मवशोऽयकामैः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि रुक्मिणीश्रीसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् । एतस्मिन् संश्रये राजन् यथावदङ्गुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमनितिहासं पुरातनं । भङ्गास्त्रेण शक्यं यथा वैरमभूत्परा ।

पुरा भङ्गास्त्रेणो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः । अपुत्रः पुरुषस्यापु पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् । ११०

अग्निष्टुतं स राजर्षिरिन्द्रदिष्टं महाबलः । प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामेषु चेयते ।

इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः । अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्विषतात्मनः ।

नचैवास्थान्तरं राजन् स ददर्श महात्मनः । कस्याचित्तथ कास्यस्य मृगयाङ्गुनवास्पुः ।

इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपमनोदहत् । एकोऽयं च राजर्षिर्ध्यानं इन्द्रेण मोक्षितः ।

नदिभ्योऽबिन्दत् नृपः क्षुत्पिपासाहंतस्तदा । इतयेतस्य वै धावन् अमरदृष्ट्यापितो नृपः । १११

सरोऽपश्यत् मरुचिरं पूर्णं परमवारिषा । सोऽवगाह्य सरसात् पावद्यामास वाजिनं ।

अथ पीतोदकं सोऽर्चं दृष्टे बद्धा नृपोत्तमः । अकगाह्य ततः स्नातस्त्रज स्त्रीत्वमवाप्तवान् ।

आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा प्रीडितो नृपसत्तमः । चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ।

आरोहिष्ये कथं त्वं कथं यास्यामि वै पुरं । इहेनाग्निष्टुता चापि पुत्राणां शतमौरवं ।

जातं महाबलानां मे तान् प्रवक्ष्यामि किन्त्वहं । दारेषु चात्मनाथेषु पौरजानपदेषु च ।

मृदुत्वञ्च तनुत्वञ्च वीर्यत्वं तथैव च । स्त्रीगुणा अपिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।

व्यायामे कर्षश्च वीर्यञ्च पुरुषे गुणाः । पौरुषं विप्रनष्टं वै स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।

स्त्रीभावात्पुनरयं तं कथमारोदुमुत्सहे । महता त्वय यत्नेन आरुह्याशं मराधिपः ।

पुनरायातुरं तात स्त्रीकृतो नृपसत्तमः । पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।

किमिदं लिति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः । अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदताम्बरः ।

मृगयामस्मि निर्धातो बलैः परिवृतो दृढं । उद्धान्तः प्राविशं घोरामटवीं देवचोदितः ।

अटव्याश्च मुघोरायां दृष्ट्वा तौ नष्टचेतनः । सरः सुवचिरप्रस्थमपश्य पविर्मिष्टं ।

तत्रावगाढः स्त्रीभूतो देवेनाहं कृतः पुरा । नामगोत्राणि चाभास्य दाराणां मन्त्रिणान्तथा ।

आह पुत्रांस्तथा सोऽथ स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः । सम्प्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।

एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ह । गत्वा चैवाश्रमं सा तु तापथं प्रत्यपद्यत ।

तापथेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽभवच्छतं । अथ सादाय तान् सर्वान् पूर्वं पुत्रानभाषत ।

पुरुषत्वे सुता यूथं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः । एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।

वृद्धिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तथा । तान् दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान् राज्यमुत्तमं ।

विजितयामास देवेन्द्रो मनुनाथ परिभुतः । उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापद्यतं मया ।

ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः । भेदयामास तान् गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ।

भ्रातृणां नास्ति धैर्याच्च येऽप्येकस्य पितुः सुताः । राज्यहेतोर्विवादिताः कश्यपस्य सुरासुराः ।

ययं भङ्गास्त्रनापत्यास्त्रापसस्त्रे सुताः । कश्यपस्य सुरास्यैव असुराश्च सुतास्तथा ।

युष्माकं पितृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः । इन्द्रेण भेदितस्ति तु युद्धेऽप्येन्यमपातयन् ।

तच्छ्रुत्वा तापथी चापि सन्तप्ता प्रसरोद ह । ब्राह्मणरूपनाभ्येत्य तामिन्द्रेऽयान्पृच्छत ।

केन दुःखेन सन्तप्ता रोदिषि त्वं वरानने । ब्राह्मणश्च ततो दृष्ट्वा सा स्त्री कश्यपमब्रवीत् ।

पुत्राणां दे शते ब्रह्मन् कालेन विनिपातिते । अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मम ।

समुत्पन्नं स्वरूपाणां पुत्राणां ब्राह्मणोत्तम । कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गच्छे वने ।

अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम । पुत्रान् राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ।

स्त्रियाश्च मे पुत्रशतन्तापथेन महात्मना । आश्रमे जनितां ब्रह्मक्रीतां तत्नगरं मया ।

तेषाञ्च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै दिज । एतच्छास्त्रात्सहं ब्रह्मन् देवेन समभिभुता ।

इन्द्रका दुःखितां दृष्ट्वा अत्रवीत्यवयं वचः । पुरा युद्धेऽहं भद्रे मम दुःखं मया कृतं ।

इन्द्रदिष्टेन यजता मामनाग्र्य धिष्ठितं । इन्द्रेऽहमस्मि दुर्भुङ्क्षे वैरं ते यातितं मया ।

इन्द्रं दृष्ट्वा तु राजर्षिः पादयोः क्षिरसा गतः । प्रसीद चिदब्रमेष्ठ पुत्रकामेण स क्रुतुः ।
 इष्टस्त्रिदशशार्दूलं तत्र मे चक्षुमर्हसि । प्रणिपातेन तस्मिन्ः परितुष्टो वरं ददौ ।
 पुत्रासौ कतमे राजन् जीवन्नेतत्प्रसक्त मे । स्त्रीभूतस्य हि ये जाता पुत्रवत्तेऽथ चेऽभवन् ।
 तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः । स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रासौ मे जीवन्तु वासव ।
 इन्द्रस्य विक्षिप्तो दृष्ट्वा स्त्रियं पप्रच्छ तं पुनः । पुत्रवत्पादिता ये ते कथं देव्याः सुतास्तव ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्नेहोऽधिकः कथं । कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।
 ॥ स्त्री उवाच ॥ स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहा न तथा पुत्रस्य वै । तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जातास्त्रीकृतस्य वै ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्तस्ततस्त्रिन्ः प्रीतो वाक्यमुवाच ह । सर्वं एवैव जीवन्तु पुत्रासौ सख्यवादिनि ।
 वरं दृष्ट्वा राजेन्द्र यन्ममिच्छसि सुव्रत । पुत्रवत्तमय स्त्रीत्वं मनो यदभिकाङ्क्षसे ।
 ॥ स्त्री उवाच ॥ स्त्रीत्वमेव दृष्टे शक्र पुंस्त्वं नेच्छामि वासव । एवमुक्तस्य देवेन्द्रस्य स्त्रियं प्रत्युवाच ह ।
 पुत्रवत् कथं त्वत्ता स्त्रीत्वोदयसे विभो । एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजवत्तमः ।
 स्त्रियाः पुत्रवत्तयेने प्रीतिरभ्यधिका सदा । एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव दृष्टोत्सहं ।
 रमे चाभ्यधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देववत्तम । स्त्रीभावेन हि तुष्टास्मि गम्यतां त्रिदशाधिप ।
 एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छ चिदिवं गतः । एवं स्त्रिया महाराज अभ्यधिका प्रीतिरुच्यते ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भद्रास्त्रोपाख्येन द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कर्त्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रादितार्थिना । कथं वै लोकयात्रायां किंलोचन समाचरेत् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ कायेन त्रिविधं कर्म्मवाचा वापि चतुर्विधं । मनसा त्रिविधश्चैव दश कर्म्मपथास्त्वजेत् ।
 प्राणानिपातः स्त्रैश्च परदारमथापि वा । त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ।
 असत्प्रलापं पादव्यं पैशुन्यमनृतमथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र न ज्ञेयानुचिन्तयेत् ।
 अनभिध्या परस्त्रेषु सर्वसन्नेषु योऽहं । कर्म्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ।
 तस्मादाकायमनसा नाचरेद्देश्च भं नरः । शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्रुते फलं ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि लोकयात्राकथने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वथापनेय नामानि श्रुतानोह जगत्पतेः । पितामहेशाय विभो नामान्धास्य शश्वे ।
 बभ्रवे विशरूपाय महाभाग्यस्य तत्त्वतः । सुरासुरगुरौ देवे शङ्करेऽप्यक्तयोनये ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अन्नतोऽहं गुणान्मनुं महादेवस्य धीमतः । यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ।
 ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च । ब्रह्मादयः पित्राचान्ता यं हि देवा उपासते ।
 प्रकृतीनां परत्वेन पुत्रवत्स्य च यः परः । चिन्तयते यो योगविद्भिर्देविभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 अचरं परमं ब्रह्म अथवा सदस्य च । प्रकृतिं पुत्रवच्चैव चोभयित्वा स्ततेजसा ।
 ब्रह्माप्यमरजन्मस्माद्देवदेवः प्रजापतिः । को हि शक्तो गुणान्मनुं देवदेवस्य धीमतः ।
 गर्भजमजरायुतो मर्त्यो मृत्युसमन्वितः । को हि शक्तो भवं ज्ञातुं मदभिः परमेष्ठरं ।

अते नारायणात्पुत्रं ब्रह्मचक्रगदाधरात् । एष विद्वान् गुणश्रेष्ठो विष्णुः परमदुर्जयः ।

दिव्यचक्रमहातेजा वीर्यते योगचक्षुषा । इन्द्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्भ्रमं महात्मना ।

तं प्रसाद्य तदा देवं वदथ्यौ किल भारत । अर्थोत्प्रेष्यतरत्नञ्च सर्वलोकेषु वै तदा ।

प्राप्तवानिव राजेन्द्र सुवर्णाचामहेश्वरात् । पूर्णं वर्षं वदस्वन्तु तप्तवानेष माधवः ।

प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवं । युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः ।

भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः । ऐश्वर्यं बाहूश्च तस्य जगद्येनेमहात्मनः ।

तदयं दृष्टवान् माचात्पुत्रार्थं हरिरच्युतः । तस्मात्परतरश्चैव गान्धं पश्यामि भारत ।

व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषतः । एष शक्तो महाबाहोर्ध्वं भुगवतो गुणान् ।

विभूतैश्चैव कार्त्तव्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायन्त्राः । भवमाद्यात्तद्व्यंशुकमिदमाह पितामहः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सुरासुरगुरो देव विष्णो लं वक्तुमर्हसि । शिवाय विषयकपाय यन्मां वृक्षयुधिष्ठिरः ।

नामां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना । नित्रेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणे यत्पुराभवत् ।

दैपायनप्रभृतयस्तथा चेमे तपोधनाः । अथयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ।

ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोत्रे विषयजे ऽग्नये । महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुष्टिमेऽय कपर्दिने ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः । हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।

न विदुर्यस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः । स कथं नरमात्रेण शक्तो ज्ञातुं सतां गतिः ।

तस्याहमसुरव्रतस्य कांक्षिङ्गवतो गुणान् । भवतां कीर्त्तयिष्यामि ब्रह्मण्य यथातथं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान् गुणैस्तस्य महात्मनः । उपसृष्ट्य शृष्विर्भूला कथयामास धीमतः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणुष्वध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वच्च तात युधिष्ठिर । त्वस्यपगेय नामानि शृणुष्वेह कपर्दिने ।

यद्वत्तं मया पूर्वं श्राम्यहेतोः सुदुष्करं । यथावद्भगवान् दृष्टो मया पूर्वं समीधिना ।

श्रान्ते निवृत्ते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता । अतोते दाद्रे वषं जाम्बवत्यवबोद्धि मां ।

प्रद्युम्नचारुदेष्यादीन् रक्मिण्या वीर्यं पुत्रकान् । पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ।

सूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्पयं । आत्मातुल्यं मन मुतं प्रयच्छांश्चुत मा चिरं ।

नहि तेऽप्राप्यमहीह विषु श्लोकेषु किञ्चन । लोकान् सृजेस्त्वमपरानिश्चन् यदुक्तुमोदह ।

त्वया दादश्वर्षाणि त्रितीभूतेन शृण्वता । आराध्य पश्यभर्त्तारं रक्मिण्यां जनिताः सुताः ।

चारुदेषः सुचारुश्च चारुवेगो यशोवरः । चारुश्रवाश्चारुयशः प्रद्युम्नः बभ्रुरेव च ।

यथा ते जनिताः पुत्राः रक्मिण्यां चारुविक्रमाः । तथा ममापि तनयं प्रयच्छ मधुसूदन ।

इत्येवं प्रोदितो देव्या तामवोषं सुमध्यमां । अनुजानीहि मां राक्षि करिष्ये वचनं तव ।

सा च मामब्रवीद्ब्रह्म शिवाय विजयाय च । ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च यशो देवा मुनेऽनुगाः ।

धैर्यवधो यशवाहाः श्चन्द्राष्टविगणा धरा । समुद्रा दक्षिणाक्षोभा चक्राणि पितरो यशः ।

देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च । मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमा चविता हरिः ।

सुवित्री ब्रह्मविद्या च चतुर्वेदस्तरास्तथा । ज्ञानं सत्त्वा मूढर्तुताश्च निवेश युगपथयाः ।

रक्षन्तु सर्वत्र गते त्वा यादव सुखाय च । अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ।

एवं कृतस्त्वख्यनसयाहं ततोऽभ्यनुज्ञाय कवीन्द्रपुत्री । पितुः समीपं नरसत्तमस्य मातुश्च राज्ञश्च तथाऽऽकथ्य ।

गत्वा समावेद्य यदब्रवीत्तां विद्याधरेभ्यश्च सुता भृशार्त्ता । तावभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखात् गदं तथैवातिबलश्च
राम ।

अथोचतुः प्रीतियुतो तदानीं तपःसमृद्धिर्भवतोऽस्त्वविभ्रं ।

प्राप्यानुज्ञां गुरुजनान्दहं तार्क्ष्यमचिन्तयं । सोऽत्र सद्धिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयं ।

तत्राहमद्भुतान् भावानपार्थं गिरिसत्तमे । चेन्नश्च तपसां श्रेष्ठं परधान्यद्वुतमुत्तमं ।

द्विष्यं वैद्यान्नपादस्य उपमन्योर्महात्मनः । पूजितं देवगन्धर्वैर्गोत्रैश्च लक्ष्म्या समावृतं ।

धवककुभकदम्बनारिकेलैः कुरवककोतकजम्बुपाटलाभिः । बटवत्तणकवत्सनाभविनैः सरलकपित्थपिथालशाल-
तालैः ।

वदरीशृङ्गपद्मागैरशोकास्त्रातिमुक्तकैः । मधुकैः कोविदारैश्च चम्पकैः पद्मसैस्तथा ।

वन्धैर्जडविभ्रैर्दृवैः फलपुष्पप्रदेयुतं । पुष्पगुल्मलताकोणैः कदलीषण्डशोभितं ।

नागाशङ्खनिसर्पजैः फलैर्दृवैरलङ्कृतं । यथास्नानविनिश्चितैर्भूषितं भस्मराशिभिः ।

हस्वाननश्चादृशसिंहदीपिसमाकुलं । कुरङ्गवर्हिषाकोर्यं मार्जारभुजगावृतं ।

यूथैश्च शृगजातोनां महिषैर्वनिषेवितं ।

सहस्रप्रभिवैश्च गर्जैर्विभूषितं प्रहृष्टनानाविधपञ्चिवेवितं । सुपुष्पितैरम्बुधरप्रकाशैर्बहोदहाणाश्च वनैर्जिषितैः ।

नागापुष्परजोमिश्रजडानाधिवासितः । दिव्यस्त्रोगीतवज्रलोभास्ततोऽभिमुखो बभौ ।

धारानिनादैर्भिहगप्रणादैः शुभैस्तथा वृंहितैः कुक्षराणां । गीतैस्तथा किञ्चराणामुदारैः शुभैः स्वनैः सामगानाश्च
वीर ।

अचिन्त्यं मनसाऽप्यन्यैः सरोभिः समलङ्कृतं । विमलैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुपुमावृतं ।

विभूषितं पुष्पपवित्रतोयथा सदावजुष्टं नृप जङ्गुकन्यथा । विभूषितं धर्मभूताम्बरिष्टैर्महात्मभिर्मन्त्रिसमन्वितैः ।

बाष्पाक्षरैरम्बुपैर्जनिष्टैः सम्प्रवासैर्योगिभिर्धाननिष्टैः । धूमप्रागैरुन्नयैः वीरपैश्च सज्जुष्टैश्च भास्वणैश्चैः समन्तात् ।

गोचारिणोऽप्याश्मकुटा दन्तोत्खलिकास्तथा । मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव शृगचारिणः ।

चम्पत्यफलभक्षाश्च तथा शुद्रकशायिनः । वीरचक्राम्बरधरास्तथा वल्कलधारिणः ।

सुदुःखाजिथभासांसांसात्महतः सुतपोधनान् । पश्यन् धृतीन् वज्रविधान् प्रवेष्टुमुपपन्नमे ।

सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः शिवादिभिर्भारतं पुण्यकर्मभिः । रराज तथाश्रममण्डलं सदा दिवीव राजन् शशिमण्डलं
यथा ।

कोऽपि सर्वेर्षकुलाश्च गैर्वाचाश्च निवृत्तः । प्रभावादीततपसां शक्तिर्वात्महात्मना ।

तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे । सेविते दिग्गजादूर्ध्वैर्देवेदाङ्गपारगैः ।
 नानानियमविख्यातैः क्षत्रिभिः सुमहात्मभिः । प्रविशन्नेव चापश्यं अटाचीरधरं प्रभुं ।
 तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलं । श्रितैरनुगतं ज्ञानं युवानं ब्राह्मणवर्धनं ।
 शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत । स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः । १४६
 यः पूज्यः पूजयसि मान्द्रष्टव्ये । द्रष्टुमिच्छसि । तमहं प्राञ्चलिर्भूत्वा मृगपक्षिन्ध्यामिषु ।
 धर्मं च श्रित्यवर्गे च समपृच्छमनामयं । ततो मां भगवांसाह खात्वा परमवल्गुना ।
 लक्ष्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंश्रयं । तपः सुमहदास्त्राय तोषयेज्ज्ञानजीवरं ।
 इह देवः सपत्नीकः समाक्रोडत्यधीषण । दूरेणन्दैवतश्रेष्ठ देवाः सविगणाः पुरा ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च । तीव्रधिला शुभान् कामान् प्राप्तवन्तो जगद्गन । १४७
 तेजसां तपसाश्चैव निधिः स भगवानिच्छ । शुभाशुभान्निताम् भावान् विरुज्जन संक्षिपन्नपि ।
 आसौ देव्या महाचिन्तेया यं प्रार्थयसि ब्रह्महन् । शिरस्यक्षत्रिपुण्यैः शुभहानवो मेवकल्पनः ।
 तेन सर्वामरैश्चर्यं श्रुत्वा त्वां प्राप्तं समारुदं । तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विभ्रतः ।
 महादेववराच्छक्रं वर्षार्थमुदमयोधयत् । विष्णोश्चक्रस्य तद्गौरं वज्रमास्त्रच्छलस्य च ।
 श्रीणि पुराभवत्तात यदस्त्राङ्गिषु केचन । यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं यत्कं तवानघ । १४८
 जलान्तरचरं हला दैत्यस्य बलगम्भितं । उत्पादितं हृषाक्षेण दीप्तिं जलजसन्निभं ।
 दत्तं भगवता तुभ्यं सुदुर्धनोक्तेषाङ्गुतं । न ब्रह्मं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनं ।
 सुदर्शनं भवत्येवं भवेमीकं तदा तु तत् । सुदर्शनं तदा तस्य लोको नाम प्रतिष्ठितं ।
 तन्मीर्णमभवत्तात यदस्त्राङ्गिषु केचन । यदस्त्रातिबलस्त्राङ्गि वरदन्तस्य धीमतः ।
 न ब्रह्माणि वहन्यङ्गे यत्कं वज्रव्रतान्यपि । अर्हमानास्य विनुधा यदेष सुवलीयसा । १४९
 शिवदन्तवरान् जग्नुरसुरेन्द्रान् सुरा अधः । तुष्टो विसृज्यभस्त्रापि चिलोकोत्तरतां ददौ ।
 शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकोत्तरोऽभवत् । ममिवाणुधरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ।
 तथा पुत्रसहस्राणामयुतस्य ददौ प्रभुः । कुशदीपस्य स ददौ राज्येन भगवानजः ।
 तथा शतमुखी नाम धापा दृष्टो महाधुरः । येन वर्षवर्षं सायमात्मर्मावैर्जैतोऽनलः ।
 तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति ब्रह्मरः । तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽङ्गुतः १५०
 बलस्य देवतश्रेष्ठ ब्राह्मणं सम्प्रयच्छ मे । तथैति भगवानाह तस्य तदचर्न प्रभुः ।
 स्त्रायन्मुवः क्रतुस्यापि पुत्नार्थमभवत्पुरा । चाविश्य योगेनात्मानं भीष्मि वर्षव्रतान्यपि ।
 तस्य च प्रददौ पुत्नान् सहस्रं क्रतुव्रतान् । योगेश्वरं देवगीतं वेत्स्य कृष्ण न संश्रयः ।
 याज्ञवल्क्य इति ख्यातः क्षत्रिः परमधार्मिकः । आगच्छ स महादेवं प्राप्तवानतुलं ययः ।
 वेदेव्यासस्य योगात्मा पराशरसुतो मुनिः । सोऽपि ब्रह्मरमाराण्य प्राप्तवानतुलं ययः । १५१
 बासुखिख्या मन्त्रवता ज्ञानज्ञाताः पुरा किल । तैः क्रुद्धैर्भगवान् बह्वक्षयसा तीव्रितो जग्भूत् ।

तांश्चापि देवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः । सुपथं बोधहरितारं तपसोत्पादयिष्ये ।
महादेवस्य रोषाच्च आपो मृष्टाः पुराभवन् । तस्य सप्तसपासेन देवेनाभ्याः प्रवर्तिताः ।
ततः पाणीयमभवत्प्रसक्तं ज्वलन्के भुवि । चचेर्भूर्भूयाऽपि भर्तारं सप्तस्य ब्रह्मादिनी ।
नाहं तस्य मुनेर्भूर्यो वज्रगाथां कथञ्चन । इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छत् त्वरथं क्रिय । १८८
गिराहारा भयादभेकीषि वर्षप्रतान्यपि । श्रेष्ठे मुषसेष्वेव प्रसादायै भवत्सा वा ।
तामब्रवीद्भुवनं देवो भविता वै सुतस्य । विना भर्ता च वद्रेष भविष्यति न संशयः ।
वंशे तदैव नात्मा तु ख्यातिं यास्यति चेष्टितां । विकर्षेच्च महादेवं तथा भक्तमुत्साहय ।
प्रसाद्य भगवान् चिह्निं प्राप्तवान्मधुसूदन । ब्राह्मणः संजितात्मा वै न च वर्षप्रतान्यपि ।
आराधयामास भवं मनोयशेन केचन । तस्याह भगवांस्तुष्टो षण्मकारो भविष्यति । १८९
वत्सास्यया च ते कीर्तिर्लोकेश्वरे च भविष्यति । अथयन्तु कुलं तेऽहं महर्षिर्भिरसकृत् ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठः स्रष्टृकर्ता सुतस्य । सप्तर्षिश्चापि विख्यातः श्विराद्योत्कृते युगे ।
इह तेन तपसात्तं पठिं वर्षप्रतान्यथ । तमाह भगवान् वद्रेषाचास्तुष्टोऽपि तेऽनघ ।
षण्मकारो विख्यातो भवितास्मरामरः । ब्रह्मेण तु पुरा देवो वाराणसां जगार्दन ।
आराधितोऽभूज्जनेन दिम्बाया भक्तगुणितः । आराध्य च महादेवं देवराज्यमवाप्तवान् । १९०
नारदेन तु भक्ताऽप्यै भव आराधितः पुरा । तस्य तुष्टो महादेवो जगो देवगुरुर्गुहः ।
तेजसा तपसा कीर्त्या लल्लो न भविष्यति । गीतेन वादित्येन नित्यं मामनुधास्यि ।
मयापि च यथा वृष्टो देवदेवः पुरा विभो । साक्षात्पश्यपतिज्ञात तत्रापि शृणु माधव ।
यदर्थञ्च मया देवः प्रयतेन तथा विभो । प्रयोधितो महातेजास्त्वह्यपि शृणु विश्वर । १९१
यदवाप्तञ्च मे पूर्वं देवदेवाकरोचरात् । तत्त्वमर्निखिलेनाथ कथयिष्यामि तेऽनघ ।
पुरा कृतयुगे तात श्विरासींश्चाह तपाः । व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारमः ।
तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः । कदाचित्तप्य काकस्य धौम्येन सह माधव ।
आगच्छ माम्ममं श्रीरघुनीनां भावितात्मनां । तत्रापि च मया वृष्टा दुःखमाणा पयस्विनी ।
ललितञ्च मया धीरं स्नादुतो ज्ञातुतोऽपमं । ततोऽहमनुवं वाक्याज्जननीमात्मानसदा ।
धीरौदनसमायुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ मे । अभावाच्चैव दुःखस्य दुःखिता जगनी तदा । १९२
ततः पिष्टं समाक्षीप्य तीयेन सह माधव । आकष्योः धीरमिथैव पाणार्थं समुपायवत् ।
अथ गन्धं पथसात कदाचित्प्रसितं मया । पिपासं यन्नकाको हि गीतो ज्ञातिकुलं महत् ।
तत्र साचरते देवो दिव्या गौः सुरमन्दिनी । तस्याहं तत्पथः पीत्वा रणेन ज्ञातुतोऽपमं ।
ज्ञात्वा धीरगुणैश्चैव उपकम्प्य हि सन्धवं । स च पिष्टरथसात न मे ग्रीतिमुपयवत् ।
ततोऽहमनुवं वाक्याज्जननीमात्मानसदा । नेदं धीरौदनं मातर्ध्वमेव हनत्कथि । १९३
ततो मामब्रवीन्माता दुःखोक्तं कथमनिता । पुनश्चैवात्परिजम्ब मूर्ध्निचाप्राप माधव ।

कुतः कीरौदनं वत्स मुनीनां भावितात्मना । वने निवसतो नित्यं कन्दमूलफलाग्निना ।
 आस्थितानां नदीं दिव्यां बालखिलैर्मिवेतितां । कुतः कीरं वनस्थानां मुनीनां गिरिवाशिनां ।
 पावमानां वनाशानां वनाश्रमनिवासिनां । घाम्याहारनिवृत्तानामरक्षकश्रीभिर्जितां ।
 नास्ति पुत्रपयोऽरक्षे सुरभीगोचरजिते । नदीगङ्गरत्रैक्षु तीर्थेषु विविधेषु च । ०१३
 तपसा जप्यनित्यानां शिवो नः परमा गतिः । अमराद्य विरूपाक्षं वरदं स्थापुमन्वयम् ।
 कुतः कीरौदनं वत्स सुखानि वसनानि च । तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभवेन ब्रह्मरं ।
 तपसादाय कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रकम् । जनन्यासादयः शुभा तदाप्रभृति ब्रह्महम् ।
 प्राप्स्यसिः प्रपथो भूत्वा इदमन्मामयोदयम् । कोऽप्यमन्म मशदेवः स कथञ्च प्रसीदति ।
 कुत वा वसते देवो ब्रह्मणो वा कथञ्चन । तुल्यते वा कथं सर्वो रूपं वा तस्य कीदृशम् । ०१४
 कथं श्रेयः प्रपथो वा दर्शयेज्जननी मम । अथमुक्त्वा तदा कथ्य माता मे सुतवत्सवा ।
 मूर्धन्याघाय गोविन्दं सवास्ताकुललोचना । प्रमार्जनीव नाभायि मम वै मधुसूदन ।
 दैन्यमालम्ब्य जननो इदमाह सुरोत्तम ।

॥ अमोवाच ॥ दुर्मित्रेभ्यो मशदेवो दुराधरो दुरन्तकः । दुरावाधस्य दुर्गोक्षो दुर्द्वेष्टो ज्ञातात्मभिः ।
 यस्य रूपान्धनेकानि प्रवदन्ति मनीषिणः । ज्ञानानि च विचिन्वासि प्रसादाद्यायमेकत्रः । ०१५
 को हि तत्त्वेन तदेव ईदृशं चरितं द्रुमं । कृतवान्यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ।
 कीदृते च यथा श्रम्यः प्रसीदति यथा च वै । इदित्तः सर्वभूतानां विशरूपो महेश्वरः ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनञ्च यथाश्रुतं । मुनीनां भुवतां दिव्यमीशानचरितं द्रुमं ।
 कृतवान् यानि रूपाणि कथितानि दिवौकसेः । अनुपकार्यं विप्राणां द्रुगु वत्स समासतः ।
 तानि ते कीर्त्तयिष्यामि यथा मं परिपृच्छसि । ०१६

॥ अमोवाच ॥ ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां इन्द्रादित्याग्निनामपि । विचिन्वामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ।
 नराणान्देवगोरीणां तथा प्रेतपिशाचयोः । किरातश्वराणाञ्च जलजानामनेकत्रः ।
 करोति भगवान् रूपमटथो श्वराणां च । कूर्मी मत्स्यस्याया ब्रह्मः प्रवासाक्षुरभूषणः ।
 यक्षराक्षसमर्षाणां दैत्यदानवघोरपि । वपुर्धारयते देवो भूषणं विशवासिनां ।
 क्षात्रविंशद्गणाणाञ्च तरुवृक्षपतञ्जिकां । उलूखञ्चद्रुमाणां रूपाणि कुदतेऽपि च । ०१७
 हंसकाकमधूराणां शकसायकसारथां । रूपाणि च वल्गाकानां द्युम्रचक्राङ्गघोरपि ।
 करोति चायं रूपाणि धारयत्यपि पर्वतान् । गोरूपस्य मशदेवो हस्तयोश्चरारुतिः ।
 आगमार्द्ररूपस्य अनेकमृगरूपधृक् । अण्डगणाञ्च दिव्यानां वपुर्धारयते भवः ।
 दण्डो ऋषी च कुण्डो च विजानां धारयत्यथा । वण्डुषो वै वज्रमुखाजिनेनो वज्रवीर्यकः ।
 अनेककटिपादस्य अनेकोदरवज्राधृक् । अनेकपाशियार्थस्य अनेकगणधरुतः । ०१८
 अविगन्धर्वरूपस्य विद्वत्पारयणधृक् । भक्षपाक्षुरगावश्च चक्रार्कस्तनूयकः ।

अनेकरावधुष्ट्यानेकस्तुतिर्बहुतः । सर्वभूतान्तकः सर्वैः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ।
 सर्वलोकान्तरात्मा वै सर्वगः सर्ववाद्यपि । सर्वत्र भगवान् श्रेयो हृदिष्ठः सर्वदेहिनां ।
 यो हि यं कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेऽर्चते पुनः । तत्सर्वं वेत्ति देवेशसं प्रपद्यदीश्वरि ।
 मन्दते कुप्यते चापि तयाङ्गहारयत्यपि । चको शूची गदापाणिर्भुवशी चङ्गपट्टिनी । ७४
 भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली । नागचक्रोपवीती च नागचर्मोत्तराक्षरः ।
 हसते गायते चैव नृत्यते च मनोहरं । वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि भवैर्युतः ।
 वस्त्राते जृम्भते चैव रुदते रोदधन्वपि । उष्णतप्तमनोरूपश्च भाषते चापि सुस्वरः ।
 अतीव हसते तीरस्त्रासयस्यनेर्जनं । जागर्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखं ।
 जपते जयते चैव तपते तप्यते पुनः । इदानीं प्रतिमृच्छति युञ्जते ध्यायतेऽपि च । ७५
 वेदोमथे तथा यूषे गोष्ठमथे ज्ञताग्ने । इक्षतेऽदृक्षते चापि बाहो वृद्धो युवा तथा ।
 क्रौरते च्षिकन्याभिर्ध्विपञ्चोभिरेव च । जर्दुर्केने महाश्रेयो गत्रोविक्रतयोचनः ।
 गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूसरोहितः । विक्रतायोऽविश्रायाः दिग्भावाः सर्ववासकाः ।
 अरूपस्याक्षरूपश्च अतिरूपाक्षरूपिणः । अनाद्यन्तमश्रयान् वेत्स्यते कोऽस्य तपतः ।
 हृदि प्राणोऽग्नेो जीवो योगात्मा योगबंधितः । ध्यानन्तपरमात्मा च भावयाद्यो महेश्वरः । ७६
 वादको गायनश्चैव सहस्रव्रतयोचनः । एकवक्त्रो दिवक्त्रश्च निवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ।
 तङ्गकस्तद्गतो नित्यं तस्मिन्स्थाय रायणः । भज पुन महादेवं ततः प्राप्स्यसि चेष्टितं ।
 जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति श्रुत्वा । मम भक्तिर्नृदेवे नैष्ठिकी समपद्यत ।
 ततोऽहं तप आस्त्राय तोषयामास अक्षरं । एकं वर्षं वृक्षान्नु वामाङ्गुष्ठायविहितः ।
 एकं वर्षं शतस्रैव फलाहारस्ततोऽभवं । द्वितीयं श्रीर्षपर्षात्री तृतीयञ्चानुभोजनः । ७७
 व्रतानि व्रत चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवं । एकं वर्षं वृक्षान्नु दिव्यमाराधितो मया ।
 ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकोत्तरः प्रभुः । एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुर्वते तदा ।
 शक्ररूपं स काला तु सर्वैर्देवैर्गणैर्दृतः । सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्ब्रह्मायमाः ।
 सुधावदन्तं रक्ताक्षं सत्यकर्णं मद्योत्कटं । आवेष्टितकरं चोरं चतुर्द्वै महागणं ।
 समाहितः स भगवान् दीप्यमानः स्तनेनवा । आजगाम किरोडी तु हारकोधूरभूषितः । ७८
 पाण्डुरेणातपत्रेण प्रियमाणेन मूर्ध्नि । सेव्यमानोऽसुरोभिश्च दिव्यगन्धर्व्यनादितैः ।
 ततो मामाह देवेशस्तुष्टोऽहं दिजोत्तम । वरं वृणीष्व ममस्यं यत्ते मनसि वर्णिते ।
 शक्रश्च तु वचः श्रुत्वा गार्ध प्रीतिमनाभवं । अनुवक्ष्य तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ।
 गार्धं तप्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि देवतात् । महादेवादुते शौन्यं यद्यमेतद्भवीति ते ।
 यद्यं यद्यं हि नः शक्र वाक्पमेतस्तुनिश्चितं । न यन्महेश्वरं त्यक्त्वा कथाया मम रोचते । ७९

पशुपतिवचनाङ्गवाणि यद्यः कृमिरश्च वा तद्वरयनेकशास्त्रः । अपशुपतिवरप्रसादतो मे विभुवनराज्यविभूतिरयमिष्टा ।

जम्ब श्वाकमथोऽपि मेऽसु हरचरणवन्दनरतस्य । मा चानीश्वरभक्तो भवामि भवनेऽपि ब्रह्मस्य ।

वाय्वभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखस्यः सुतस्यस्य । भवति सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ।

। भिक्षोर्वा कथोभिरप्यन्वयैषु क्ताभिः । येषां कथमपि दक्षिणे हरचरणस्पर्शविशेषः ।

हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनर्थायै युगं प्राप्य । संसारभयं न भवति हरभक्तिरसायनं पीत्वा ।

७३५

दिवसं दिवसाह्नं वा मुञ्चते वा सर्वं सर्वं । न ह्यस्य प्रसादस्य भक्तिर्भवति ब्रह्मरे ।

अपि कीटः पतङ्गो वा भवेद्यं ब्रह्मराक्षसा । न तु ब्रह्म त्वका दर्शनं तैलोक्यमपि कामये ।

अपि महेश्वरवचनाद्भवामि स हि नः परःकालः । चिद्व्रगणराज्यमपि खलु मेच्छाम्यमहेश्वराक्षरं ।

न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं न च निम्बसालं । न सर्व्यस्मान्नामखिलान् दृष्टोमि हरस्य दास्यत्वमहं दृष्टोमि ।

श्रावस्वशास्त्रद्वयसामस्य ब्रह्मैश्वर्यं प्रीयते पश्यपतिर्भगवान्महेन्द्रः । तावज्ज्वरामरवज्ज्वरताभिधातैर्दुःखानि देशनिहितानि

समुद्भवानि ।

७३६

दिवसकरप्रशास्त्रवर्जं दीप्तं त्रिभुवनधारमधारमाद्यमेकं । अजरममरमप्रसाद्य हर्षं जगति पुनर्निहं को लभेत शान्तिं ।

यदि नाम जम्ब भूयो भवति मदीयैः पुनर्दीयैः । तस्मिंस्तस्मिन् जम्बामि भवे भवेनोऽप्यथा भक्तिः ।

॥ ब्रह्म उवाच ॥ कः पुनर्भवेनेतुरीये कारयकारये । यणे ब्रह्मादुनेऽप्यस्मात्प्रसादं नामिकाद्ब्रह्मि ।

॥ उपमन्युस्त्वाच ॥ सदस्यस्तत्त्वमयानं यमाज्जनेष्टवादिनः । गित्येकमेकमेकस्य वरं तस्मादृषीमहे ।

अनादिमध्यपर्यन्तं ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितं । आत्मानं परमं यस्माद्हरं तस्मादृषीमहे ।

७३७

ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययं । अवीजादीजसम्भूतं वरमस्मादृषीमहे ।

तमसः परमं ज्योतिस्तपस्तपस्विना परं । यं ज्ञात्वा नामुशोचन्ति वरं तस्मादृषीमहे ।

भूतभावनभावज्ञं सर्वभूतादिभावनं । सर्वैर्न सर्वैर्देवं पूजयामि पुरन्दर ।

हेतुवादैर्भिर्निर्भुक्तं बाह्ययोगार्थदं वरं । समुपायनि तत्पश्चात् वरं तस्मादृषीमहे ।

मघवमघवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरं । सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्मादृषीमहे ।

७३८

यः पूर्वमसृजदेवं ब्रह्माणं लोकभावनं । अस्मत्माकाशमापूर्य वरं तस्मादृषीमहे ।

अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी चं बुद्धिश्च मनो महान् । सृष्टा यैषां भवेद्यैः ज्ञेयां ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।

मनो मतिरहङ्कारस्तन्माषाणीन्द्रियाणि च । ब्रूहि यैषां भवे ब्रह्म कोऽप्येति वरमः त्रिधात् ।

स्रष्टारं भुवनक्षेत्रं वदन्तीह पितामहं । काराण्य च तु देवेभ्यमस्मि महतीं शिषं ।

भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरीषमं । विद्यते वै महादेवादृष्टि कः वरमेश्वरात् ।

७३९

देवदागवमुखाणामाधिपत्यारिर्मेहेनात् । कोऽप्यः शक्नोति देविवादितां यस्यादितुं सुतान् ।

दिक्काक्षद्वयैर्गोत्राणि पञ्चवाय्वनुतारकाः । विद्धि मेने महादेवादृष्टि कः परमेश्वरात् ।

अथोत्पत्तौ विनाशे वा ब्रह्मस्य त्रिपुरस्य च । देवदागवमुखाणामाधिपत्यारिर्मेहेनात् ।

किञ्चात्र ब्रह्मभिः सृष्टैरेतुवादैः पुरन्दर । सद्यस्मन्मघं ब्रह्मा त्वमेव सुरक्षसंभ ।

पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च अविभिन्नया । देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं बुद्धिकोत्तम ।
 अत्यक्तमुक्तकेनाय सन्मगच्छेदमात्मकं । चेतनाचेतनाद्येषु शकं विद्धि महेश्वरात् ।
 भुवाद्येषु महान्तेषु लोकासोक्तान्तरेषु च । दीपस्थानेषु मेरोश्च विधवेत्यन्तरेषु च ।
 भगवन्माधवन् देवं वदन्ते तत्त्वदर्शिनः । यदि देवासुराः शकं पश्यन्मन्या भवाकृति ।
 किं न गच्छन्ति शरणं मर्हितासासुरैः सुराः । अभिघातेषु देवानां सद्यसोऽस्मरणां ।
 परस्परविनाशेषु स्तब्धानैश्वर्यदे भवः । अन्यकस्याय शुकस्थ दुन्दुभोर्हिवस्य च ।
 यज्ञेन्द्रवत्तरचःसु निवातकवेषु च । वरदानावघाताय ब्रूहि कोऽन्या महेश्वरात् ।
 सुरासुरगुरोर्बन्धो कस्य रेतः पुरा कृतं । कस्य वान्यस्य रेतस्येन हैमो गिरिः कृतः ।
 दिग्मासाः कथ्यते कोऽन्यो लोको कस्योऽङ्गरेतवः । कस्य चाङ्गे स्त्रिता कामा अनङ्गः केन निर्जितः ।
 ब्रूहीन् परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते । शशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ये वा कोऽभिभाष्यते ।
 कस्यैश्वर्यं समानस्य भूतैः को वापि क्रीडते । कस्य तुल्यबला देवगणाद्यैश्वर्यदर्पिताः ।
 धुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य चैलोक्यपूजितं । वर्धते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः ।
 कस्याचौषधिसम्पत्तिः को वा धारयते वसु । प्रकामं क्रीडते को वा चैलोक्ये सचराचरे ।
 ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैः सेव्यमानस्य योगिभिः । अधिगन्धर्वसिद्धैश्च विद्धि तं कारणं हरे ।
 कर्मयज्ञक्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः । नित्यं कर्मफलैर्हीनं तमहं कारणं वदे ।
 स्थूलं सूक्ष्ममौपम्यमग्राह्यं गुणशोचरं । गुणहीनं गुणाश्रयं परं माहेश्वरं पदं ।
 स्त्रित्युत्पत्त्याः कारणस्य लोकासोक्तान्तकारणं । भूतं भव्यं भविष्यस्य जनकं सर्वकारणं ।
 अक्षरचरमत्यन्तं विद्याविद्ये कृताकृते । धर्माधर्मौ यतः शकं तमहं कारणं वदे ।
 प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र प्रपद्य लिङ्गं भगाद्धितं । देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ।
 मात्मा पृथ्वी ममाख्यातं कारणं लोककारणं । नास्ति देवान्तरं शकं तं प्रपद्य यदीच्छसि ।
 प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगलिङ्गाङ्गवं चैलोक्यं सविकारनिर्गुणगुणं ब्रह्मादि रेतोङ्गवं ।
 यद्ब्रह्मेन्द्रमहेन्द्रविष्णुसंहिता देवाश्च दैत्येश्वरा नान्यत् कामसहस्रकल्पितधियः श्रवन्ति ईशात्परं ।
 तं देवं सचराचरस्य जगतो व्याख्यातवैद्योत्तमं कामार्थं वरयामि संयतमना मोक्षाय सद्यः श्रिवं ।
 हेतुभिर्वा किमन्यैस्तैरीशः कारणकारणं । न शुभमुपयदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्च्यते सुरैः ।
 कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्ता महेश्वरं । अर्च्यतेऽर्चितपूज्यं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते युतिः ।
 यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च लक्ष्म्यपि सह दैवतैः । अर्चयेथाः सदा लिङ्गं तस्माज्ज्येष्ठतमो हि सः ।
 न पद्माङ्गा न चक्राङ्गा न वज्राङ्गाः यतः प्रजाः । लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ।
 देव्याः कारणरूपभावजनिता सर्व्वा भगाङ्गा स्त्रियो लिङ्गेनापि हरस्य सर्व्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिह्नोक्ताः ।
 योऽन्यत्कारणमोश्वरात्प्रवदते देव्या च यन्नाद्धितं चैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्वाहो भवेदुन्मतिः ।
 पुंलिङ्गं सर्व्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं विद्धि चायुमां । दाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ।

अस्माद्वरमर्धं काङ्क्षे निधनस्यापि कौशिक । गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र युधेष्टं बलसूदन ।
 काममेव वरो मेऽस्य शपो वाध महेश्वरात् । न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलमपि ।
 एवमुक्त्वा तु देवेन्द्र दुःखादाकुलितेन्द्रियः । न प्रबोदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन् ।
 अथापश्यं चणैव तमेवैरावतं पुनः । संसकुन्देन्दुसदृशं कृपालरजतप्रभं ।
 वृषरूपधरं साक्षात् वीरीदम्बि सगरं । कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनं ।
 वज्रधारमयैः शृङ्गैर्निहतकनकप्रभैः । तीक्ष्णैश्च कदुरक्तायैर्हृत्पद्मनिवाकैः ।
 जाम्बूनदेन दास्ता च सर्वतः समलङ्कृतं । सुवक्त्ररुणासञ्च सुकर्णं सुकटीतटं ।
 सुपाशैर्विपुलस्तान्यं सुरूपं चारुदर्शनं । कक्षदं तस्य चाभाति स्तान्ध्रमापूर्य्य धिष्ठितं ।
 तुषारगिरिकूटाभं शिताम्बुशिखरोपमं । तमाश्लितश्च भगवान् देवदेवः सद्यो मया ।
 अगोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोदुराट् । तस्य तेजोभवो वक्त्रिः समेषस्तनयिषुमान् ।
 सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्य्य धिष्ठितः । ईश्वरः सुमहातेजः सर्वार्त्तक इवानलः ।
 युगान्ते सर्वभूतानां दिधकुरिव चोद्यतः । तेजसा तु तदा व्याप्तं दुर्गिरीशं समन्ततः ।
 पुनरुद्दिग्धमनसः किमेतदिति चिन्तयन् । मुहूर्त्तमिव तत्तेजो व्याप्तं सर्वा दिशो दृश्य ।
 प्रशान्तं दिक्षु सर्वोऽय देवदेवस्य मायया । अथापश्यं श्वितं स्थापुं भगवन्म महेश्वरं ।
 सौरभेयगतं शैल्यं विधूममिव पावकं । सहितं चारुसर्वाङ्गा पार्वत्या परमेश्वरं ।
 नीलकण्ठं महात्मानमयन्तं तेजसा निधिं । अष्टाक्षभुजं स्थापुं सर्वोभरणभूषितं ।
 शृङ्गाम्बरधरं देवं शुक्लमाख्यानुलेपनं । मुकुटध्वजमनाध्वं शुक्लयज्ञोपवीतिनं ।
 गायत्रिर्नृत्यमानैश्च वादयद्भिश्च सर्वतः । कृतं पार्श्वचरैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ।
 बालेन्दुमुकुटं पाण्डु शरचन्द्रमिवोदितं । त्रिभिर्भैवैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैर्विवोदितैः ।
 अगोभत च देवस्य मासा गात्रे धितप्रभे । जातरूपमयैः पद्मैर्गथिता रत्नभूषिता ।
 मूर्त्तमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च । मया कृष्टानि गोविन्द भवस्त्वामिततेजसः ।
 इन्द्रायुधसवर्णभं धनुस्तस्य महात्मनः । पिनाकमिति विख्यातमभवत् पद्मगो महान् ।
 सप्तशीर्षो महाकायसोऽष्टदंष्ट्रो विषोष्णः । व्यावेष्टितमहापीवः श्लिष्टः पुरुषविधरः ।
 शरस्य सूर्यसङ्काशः कालानलवमद्युतिः । यत्तदस्त्रं महाशौरं दिव्यं पाशुपतं महत् ।
 अदितोयमग्निर्दृश्यं सर्वभूतभयावहं । सस्फुल्लिङ्गं महाकायं विस्मज्जन्मनिवागलं ।
 एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरं । सहस्रभुजजिह्वाश्चमुद्गिरन्मनिवागलं ।
 ब्राह्म्यान्नारायणश्चैन्द्रादाग्रेयादपि वारणात् । यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वैश्वर्यविधातनं ।
 ज्ञेन तत्पुनरं दग्ध्वा क्षणाद्भोजितं पुरा । शरैरेकेन गोविन्द महादेवेन क्षीलया ।
 निर्दहेत च यत्कृतं चैलोक्तं सचराचरं । महेश्वरभुजोऽसृष्टं निमेषाङ्गं च संशयः ।
 नावध्यो यस्य लोकोऽस्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेभ्यपि । तदहं दृष्टवांस्तात आसुर्यास्तुतमुत्तमं ।

८२९

८३४

८३५

८३६

८३७

गुह्यमस्त्वं परं यच्च तुल्यमभ्यधिकं हि वा । यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ।
 हारयेद्वा महीं कृत्वा शीर्षयेद्वा भवेदधि । बहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विदुष्टं शूलं पाणिना ।
 यौवनाशो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा । चक्रवर्त्ती महातेजास्त्रिलोकविजयो नृपः ।
 महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः । कस्त्रेणैव गोविन्द खण्डयेद् रक्षसः ।
 तच्छूलमतितीक्ष्णाय सुभीमं लोमहर्षणं । त्रिशूलं भूशूलं कृत्वा तर्ज्यमानमिष स्थितं ।
 विधूमं सर्षिषं कृष्ण कालस्त्र्यम्बिवोदितं । सर्पहस्तमनिर्दृश्यं पाशहस्तमिवानाकृतं ।
 दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं हृद्रक्षयिषौ । परशुस्तोक्ष्णधारश्च दत्तो रामश्च यः पुरा ।
 महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां जयङ्करः । कार्त्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्त्ती महामृधे ।
 त्रिःसप्तकलः प्रथिवी येन निःक्षत्रिया कृता । जामदग्न्येन गोविन्द रामेणाक्षिष्टकर्मणा ।
 दीप्तधारः सुरोद्गासः सर्पकण्ठायधिष्ठितः । अभवच्छूलिनोऽध्यासे दीप्तवर्द्धितोऽयमः ।
 असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः । प्राधान्यतो मयैतानि कीर्त्तितानि तवानघ ।
 सद्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः । दिव्यं विमानमाख्याय हंसयुक्तं मनोजवं ।
 वामपार्श्वगतस्यापि तथा नारायणः स्थितः । वैजयन्तं समारुह्य शङ्खचक्रगदाधरः ।
 स्कन्दो मयूरमाख्याय स्थितो देव्याः समीपतः । सन्निधौ समादाय द्वितीय इव पावकः ।
 पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दं पश्याम्यवस्थितं । शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करं ।
 स्थायश्रुवाद्या मनवो भ्रुवाद्या षडयस्तथा । शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ।
 सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधास्तथा । तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
 अस्तुवन् विविधैः स्तोत्रैर्भगदेवं सुरास्तदा । ब्रह्मा भवं तदास्तौषीद्रयन्तरमुदोरयन् ।
 ज्येष्ठसाक्षा च देवेशं जगौ नारायणस्तदा । गृणन् ब्रह्मा परं शक्रः शतद्वित्रियमुत्तमं ।
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः । अशोभन्त महात्मानस्तयस्तय इवाग्रयः ।
 तेषां मध्यगतो देवो रराज भववाञ्छिवः । शरदभ्रविनिर्मुक्तः परिधिस्थ इवांशुमान् ।
 अयुतानि च चन्द्रकानपथ्यं दिवि केशव । ततोऽहमस्तुर्वन्देवं विमल्य जगतः पतिं ।
 ॥ उपमन्युत्वाच ॥ नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः । शक्ररूपाय शक्राय शक्रवेशधराय च ।
 नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलाधारणाय च । पिनाकपाणये नित्यं शङ्खशूलधराय च ।
 नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णाकुञ्चितमूर्द्धजे । कृष्णाजिनोत्तरोयाय कृष्णास्त्रभिरताय च ।
 शुक्लवर्षाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च । शुक्लभस्मावलित्राय शुक्लकर्णरताय च ।
 नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च । रक्तध्वजपताकाय रक्तखेगनुलेपिने ।
 नमोऽस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च । नमोऽस्तु पीतच्छत्राय किरीटधरधारिणे ।
 अर्द्धहाराद्धकेयूरार्द्धकुण्डलकर्णने । नमः पवनवेगार्थं नमो देवाय वै नमः ।
 सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेश्वराय नमोऽस्तु ते । नमः पद्माङ्गमासाय उत्पलैर्बिम्बिताय च ।

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

अर्द्धचन्द्रनक्षत्राय अर्द्धसगनुलेपिने । नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ।
 नम आदित्यवर्षाय आदित्यप्रतिमाय च । नमः सोमाय वैश्याय सौम्यवक्त्राधराय च ।
 सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषिणे । नमः श्यामाय गौराय अर्द्धपीतार्द्धपाण्डवे । ८२०
 नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते । नमो हृषभवाचाय गन्धर्वगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च । नमोऽस्तु कृष्णगीताय गणहृन्दरताय च ।
 गणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रताय च । नमः श्वेताश्ववर्षाय सन्ध्यारामप्रभाय च ।
 अनुदिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते । नमो रक्तापवासाय रक्तसूत्रधराय च ।
 रक्तमालाविषिचाय रक्ताम्बरधराय च । मणिभूषितमूर्द्धाय नमस्तुभ्योर्द्धाभूषिणे । ८२१
 विचित्रमणिमूर्द्धाय सुसुमाहृधराय च । नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रवृत्रिलोचने ।
 अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु गहनाय च । खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ।
 भूचराय भुवनाय अचराय चराय च । नमो दिग्वासवे नित्यमधिवाससुवासवे ।
 नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिमुखाय च । नित्यमुहूर्तमुकुटे महाकेयूरधारिणे ।
 सर्पकण्ठोपहाराय विचित्राभरणाय च । नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रवृत्रलोचने । ८२२
 स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः साक्ष्याय योगिने । शंभोरभिस्त्रयन्ताय अथर्व्याय नमो नमः ।
 नमः सर्वार्तिनाशाय नमः शोकहराय च । नमो मेघनिनादाय वज्रमायाधराय च ।
 वीजवेलाभिपांसाय खट्वाराय नमोनमः । नमः सर्वे सुरेशाय विश्वेशाय नमोनमः ।
 नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे । नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ।
 नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः । ब्रह्मशिरोपहृताय मणिवज्राय वै नमः । ८२३
 नमस्त्रिरूपधाराय सर्वरूपधराय च । नमस्त्रिपुरहताय यज्ञविध्वंसनाय च ।
 नमः कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च । नमः स्कन्धविनाशाय ब्रह्मदण्डाय वै नमः ।
 नमो भवाय शर्व्याय विश्वरूपाय वै नमः । ईशानाय भवनाय नमोऽस्त्वन्मकामतिने ।
 नमो विश्वाय मायाय चिन्ताचिन्ताय वै नमः । तं नो गतिस्तु श्रेष्ठस्तमेव हृदयन्तया ।
 तं ब्रह्मा सर्वदेवानां हृद्गाणां नीललोहितः । आत्मा च सर्वभूतानां साक्षो पुरुष उच्यते । ८२४
 स्वयमस्तं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः । गृहस्वस्वमाश्रमिणामीश्वराणां महेश्वरः ।
 कुबेरः सर्वथेयाणां क्रैतूनां विष्णु उच्यते । पर्यंतानां भवान्नेर्दण्डबाणाश्च चक्रमाः ।
 वशिष्ठस्त्वष्ट्रीणां पशूणां सूर्य उच्यते । आरण्यानां पशूनाश्च सिंहस्य परमेश्वरः ।
 धान्याणां गोवृषस्यासि भवाः सौम्यप्रजितः । आदित्यानां भवान्निष्णुर्धनश्चैव पावकः ।
 पक्षिणां वैजतेयस्त्वमनन्तो भुजिषु च । सामवेदश्च वेदानां यजुषां व्रतवर्द्धिषु । ८२५
 सनत्कुमारी योगिनां साक्ष्यानां कपिलो ह्यसि । शंक्रोऽसि महतां देव पितॄणां स्वभावासि ।
 ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यते । कीरोदः वागराणाञ्च त्रैलोक्यं हिमवान् गिरिः ।

वर्धनां ब्राह्मणस्यासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः । आदिस्त्वमसि लोकानां संवर्ता काल एव च ।

यच्चान्यदपि लोके वै सर्वतोऽधिकं स्मृतं । तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ।

नमस्ते भगवन् देव नमस्ते भक्तवत्सल । योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ।

८९

असीद मम मैत्रस्य दीनस्य क्षपणस्य च । अनैसर्ग्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ।

यथापरार्धं कृतवानशाला परमेश्वरं । भङ्गक इति देवेश तत्सर्वं सन्तुर्महसि ।

मोहितस्यासि देवेश तथा रूपविपर्ययात् । नार्थन्ते न मया दत्तं पाद्यञ्चापि महेश्वरः ।

एवं सुखाद्भोगान् पाद्यमर्थेभ्यः भक्तिः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदय ।

ततः शीतान्धसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता । पुष्पट्टिष्ठः शुभा तात पात मम मूर्ध्नि ।

९०

दुन्दुभिस्य तदा दिव्यसाडितो देवकिङ्करैः । ववौ च मासतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ।

ततः प्रोतो महादेवः सपत्नीको दृषध्वजः । अन्नवीलिदंशस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ।

पश्यध्वं निदशाः सर्वे उपमन्योर्भवात्कामः । मयि भक्तिं परां नित्यमेकभावाद्दवस्थिता ।

एवमुक्तास्तदा कृष्ण सुरास्ते शूरास्तथापिना । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा दृषध्वजं ।

भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते । सभतां सर्वकामेभ्यः फलं ततो द्विजोक्तमः ।

९१

एवमुक्तातः शर्षः सुरैर्ब्रह्मादिभिराया । आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शङ्करः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तत्सुोपमन्यो तृष्टेऽसि पश्य मां मुनिपुङ्गव । दृढभक्तोऽसि विप्रैर्मे मया जिज्ञाक्षितो ह्यसि ।

अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहं । तस्मात्सर्वान् ददाम्यद्य कामांस्तव यथेष्टितान् ।

एवमुक्त्य चैवाथ महादेवेन धीमता । हर्षादश्रूष्वर्त्तन्त रोमहर्षस्त्वजायत ।

अब्रुवच्च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा । जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ।

९२

अथ जातो ह्यहं देव सफलं जनमं वाद्य मे । सुरासुरगुरुर्देवो यत्तिष्ठति ममायतः ।

अथ पश्यन्ति चवार्धा देवा ह्यमितविक्रमं । तमहं दृष्टवान् देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ।

एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनं । तद्विशेषमिति ख्यातं यदजं ज्ञानमश्वरं ।

स एव भगवान् देवः सर्वसत्त्वादिस्थितः । सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषः परः ।

योऽस्य जडविषादज्ज्ञातृ ब्रह्मायं लोकसम्भव । वामपार्श्वोक्तया विष्णुं लोकरक्षार्थमोश्वरः ।

९३

युगान्ते चैव सम्प्रति रुद्रमोशोऽस्य जगत्प्रभुः । स रुद्रः संहरन् कालं जगत्सत्त्वावरजज्जम ।

कालो भूत्वा महातेजाः सर्वकर्त्तक इवानसः । युगान्ते सर्वभूतानि यस्यैव व्यवस्थिता ।

एष देवो महादेवो जगत्पट्टा चराचरं । कस्यान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाणिष्य तिष्ठति ।

सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः । आसीत् सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदेवतैः ।

यदि देवो वरो मह्यं यदि तृष्टेऽसि मे प्रभो । भक्तिर्भवतु मे नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ।

९४

अतीतानागतज्ञैव सर्वमानस्य यदिभो । जानीयामिति मे बुद्धिः प्रसादात्सुरसत्तम ।

वीरौदनस्य भुञ्जीयामस्यैव सच्चिदानन्दैः । आश्रमे च सदास्माकं वाञ्छितं परमस्तु ते ।

एवमुक्तः स मां प्राह भगवान् लोकपूजितः । महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुहः शिवः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अजरसामरसैव भव त्वं दुःखवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ।

अक्षयौषामभिगम्यश्च मत्प्रसादाद्भविव्यसि । श्रीलवान् गुणसम्पन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।

८१०

अथयं यौवनं तेऽस्तु तेजसैवानलौपमं । क्षीरौदः सागरसैव यच्च यन्नेष्टुमि प्रियं ।

तत्र ते भविता कामं साक्षिध्वं पयसोनिधेः । क्षीरौदनञ्च भुङ्क्ष्व त्वममृतेन समन्वितं ।

बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि । अथवा बान्धवाश्चैव कुलं गोत्रञ्च ते वदा ।

भविव्यति दिक्त्रेष्ठ मयि भक्तिञ्च प्राप्यतो । साक्षिध्वञ्चाश्रमे नित्यं करिष्यामि दिजोत्तम ।

तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठाञ्च करिष्यसि । क्षुमस्त्वया पुनर्भूष्य करिष्यामि च दर्शनं ।

८११

एवमुक्त्वा स भगवान् सूर्यकोटिसमप्रभः । ईशानः स वरान् दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।

एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना । तदवाप्तञ्च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ।

प्रत्यक्षसैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान् व्यवसितान् । अक्षीन् विद्याधरान् यज्ञान् गन्धर्व्याश्चरसत्तथा ।

पश्य वृक्षलतागुल्मान् सर्वपुष्पफलप्रदान् । सर्वर्तुकुसुमेयुक्तान् सुखपत्रान् सुगन्धिनः ।

सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितं । प्रसादाद्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मनः ।

८१२

॥ वासुदेव उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वत्सस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनं । विस्मयं परमं गत्वा अभ्रवन्मम महाभुमिं ।

धन्यस्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्तदन्वोऽस्ति पुण्यकृतः । यस्तु देवाधिदेवस्यो साक्षिध्वं कुरुते श्रमे ।

अपि तावन्ममाप्येवं दद्यात्स भगवाञ्छिवः । दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादञ्चापि शङ्करः ।

॥ उपमन्यु उवाच ॥ द्रष्टव्ये पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशयः । अक्षिरूपैव कालेन यथादृष्टो मया नव ।

चतुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रमं । षष्ठे मासि महादेवं द्रष्टव्ये पुन्योत्तम ।

८१३

षोडशाष्टौ वराश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात् । सप्तौकाष्टकुशेष्ठ सत्यमेतद्भवीहि ते ।

अतीतानागतस्यैव वर्त्तमानञ्च नित्यशः । विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमतः ।

एतान् सहस्रशस्यान्यान् समनुयातवान् हरः । कस्मात्प्रसादं भगवान् कुर्यान्तव माधव ।

त्वादृशेन हि देवानां स्थावरीयः समागमः । ब्रह्मणेनानृश्वेन अहधनेन चायुत ।

जयन्तु ते प्रदास्यामि येन द्रष्टव्यसि शङ्करं ।

८१४

॥ श्रीविष्णु उवाच ॥ अभ्रवन्ममहं ब्रह्मस्त्वप्रसादात्प्रहामुने । द्रष्टव्ये दितिजसंधानां मर्द्देन विद्वेश्वरं ।

एवं कथयतस्तस्य महादेवाश्रितां कथां । दिगान्यष्टौ ततोऽजमुर्मुहूर्तमिव भारत ।

दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितेऽहं यथाविधि । दण्डो मुण्डो कुशो क्षीरो घृताक्तो मेखलीकृतः ।

मासमेकं फलाहारो द्वितीयं खलिलाशनः । तृतीयञ्च चतुर्थञ्च पञ्चमञ्च जलाशनः ।

एकपादेन तिष्ठञ्च ऊर्ध्ववाजरतश्चितः । तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ।

८१५

तस्य मन्त्रगतञ्चापि तेजसः पाण्डुनन्दन । ईश्वराद्युपनिष्ठां विष्णुस्मात्सर्गवाचकं ।

नीलशैलचयप्रख्यं वसुधाभूषितं च न । तत्र क्षितञ्च भगवान् देव्या सह महायुतिः ।

तपसा तेजसा कान्धसा दीप्तस्तु सप्त भार्यया । रराज भगवांस्तत्र देव्या सप्त महेश्वरः ।

सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्त्रितस्तथा । संहृष्टरोमा कौन्तेय विष्णोर्वापुस्त्र्यलोचनः ।

अपश्यदेवसंघातान् गतिमार्तिहरं हरं ।

१८०

किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिं । पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभाङ्गदं बालधरो
पवीतं ।

दिश्या मात्स्यमुरसामेकवर्णौ समुद्रहन्तं गुह्यदेवावलम्बः । चन्द्रं यथा परिविष्टं ससन्धं वर्षात्यये तददपश्यमेनं ।

प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितं । शरदीव सुदुष्येत्सं परिविष्टं दिवाकरं ।

एकादशव्रतान्येव वज्राणां वृषवाहनं । अस्तुवन्नियतात्मानं कर्माभिः शुभकर्माणं ।

आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथायिनौ । विश्वाभिः स्तुतिभिर्देवं विश्वेदेवं समस्तुवन् ।

१८१

व्रतकृतस्य भगवान्निष्पुण्यादिति नन्दनौ । ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ।

योगीश्वराः सुबह्वो योगदं पितरं गुरुं । ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ।

पृथिवी चान्तरीक्षं नवचाणि यज्ञास्तथा । मासाङ्गमासा चतवो रात्रिः समन्तरः क्षणाः ।

मुक्ताक्षः निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः । दिव्या राजन्नमस्त्यन्ति विद्याः सत्यविदस्तथा ।

सन्तुक्नुमारा देवाश्च इतिहासास्तथैव च । मरौचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

१८२

मनवः सप्त सोमश्च अथर्व्या च दृष्टस्ततिः । भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वज्रिष्ठः काश्यप एव च ।

हन्दांसि यज्ञा दीक्षाश्च दक्षिणाः पावका हविः । यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति बुधिष्ठिर ।

प्रजानां पातकाः सर्वे सरितः पद्मगा नगाः । देवानां मातरः सर्व्वी देवपत्न्यः सकन्यकाः ।

सहस्राणि मुनीनाञ्च अयुतान्यर्बुदानि च । नमस्त्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्व्वताः सागरा दिग्भः ।

गन्धर्व्व्यासुरसस्यैव गीतवाद्भिर्कोविदाः । दिव्यतालेषु गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतं ।

१८३

विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राजसास्तथा । सर्व्व्याणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

नमस्त्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्माभिर्विभुं । पुरस्ताद्धिष्ठितः शर्व्वो ममासीत्तिदमेश्वरः ।

पुरस्ताद्धिष्ठितं दृष्ट्वा ममेक्षणश्च भारत । सप्रजापतिश्चक्रान्तं जगन्मामभ्युदेक्षत ।

ईक्षितुश्च महर्देव न मे शक्तिरभूत्तदा । ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ।

तथा क्षाराधितश्चाहं व्रतशोऽयं सदस्ववः । तत्समो नास्मि मे कश्चित्पितु लोकेषु वै मियः ।

१८४

शिरसा वन्दिते देवे देवो प्रीता क्षुमाभवत् । ततोऽहमब्रुवं स्थाणुं सुतं ब्रह्मादिभिः पुरैः ।

॥विष्णुर्वाच॥ नमोऽस्तु ते श्वाशतपुण्ययोगेने ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति । तपस्य सत्यश्च रजस्तमश्च त्वामेव संत्यज्य वदन्ति सन्तः ।

त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः । धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्व्वतोमुखः ।

त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । त्वया सृष्टमिदं कर्तुं त्रैलोक्यं सचराचरं ।

यानीन्द्रियाणीह मनस्य कर्तुं ये वायवः सप्त तथैव चाग्नयः । ये देवर्षेऽस्मास्तव देवताश्च तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति । १८५

वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पावका हविः । यज्ञोपगस्य यत्किञ्चिद्भगवांसादसंशयः ।

रष्टं दक्षमधीतश्च ब्रतानि नियमाश्च ये । द्रोः कीर्तिः श्रीर्धृतिस्तृष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणो ।

कामः क्रोधो भयं लोभो मदः संभ्राज्य मत्सरः । आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनुयास्तव ।

कृतिर्विष्कारः प्रलयः प्रधानं वीजमव्ययं । मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि श्रावतः ।

अव्ययः पावनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्मयः । आदिर्गणानां सर्वेषां भवान् वै जीविताश्रयः । १०९

महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विषयः प्रभुः स्वयम्भुवः । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च भवित् स्यातिर्धृतिः संतिः ।

पथ्यायवाचकैः शब्दैर्ब्रह्मनात्मा विभाव्यते । तं बुद्ध्या ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं विनियच्छति ।

चदयं सर्वभूतानां चैव जस्त्वष्टविभुतः । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽचिर्गिरीमुखः ।

सर्वतः श्रुतिमाश्लोकैः सर्वमावृत्य तिष्ठसि । फलं त्वमसि तिग्मांशोऽनिमेषादिषु कथ्यते ।

तं वै प्रभाषिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संश्रितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ऽतिरव्ययः । ११०

त्वयि बुद्धिर्भक्तिलोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये । ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्त्वधत्ता जितेन्द्रियाः ।

यस्त्वां भुवं वेदयते गुहाश्रयं प्रभुं पुराणं पुरुषश्च विपश्च । हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ।

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वाञ्च मूर्च्छितः । प्रधानविधियोगस्त्वस्मानेव विव्रते बुधः ।

एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्त्तिविनाशने । चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादं तदाकरोत् ।

तं विप्रसङ्गाच्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयं सि । रजोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव तदा प्रणेमुः । १११

मम मूर्च्छिं च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनां । राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुमुखो ववौ ।

निरीक्ष्य भगवान् देवैः क्षुभां माञ्च जगद्धितः । शतक्रतुश्चाभिवीक्ष्य स्वयमाह स शङ्करः ।

विश्वः कृष्ण परां भक्तिमत्तासु तव श्रुद्दन् । श्रियतामग्रमनः श्रेयः प्रीतिर्हि त्वयि मे परा ।

दृष्ट्वाव्याष्टौ वरान् कृष्ण दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि मेघवाहनोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ मूर्च्छा निपत्य नियतन्नेजः सन्नियते ततः । परमं हर्षमागत्य भगवन्तमयाश्रुवं । ११५

धर्मो दृढत्वं युधि श्रुत्वा तं यशस्तयाग्रं परमं वल्लभ । योगं प्रियत्वं तव सन्निकर्षं दृष्टे सुतानाञ्च शतं ब्रतानि ।

एवमस्त्विति तदाकथं मयोक्तः प्राह शङ्करः । ततो मां जगतो मातृधारिणो सर्वपावनी ।

उवाचो मां प्रणिहिता श्रव्याणी तपसोनिधिः । दत्तो भगवता पुत्रः शम्भा नाम तवानघ ।

मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टुम् मयाह तं ददामि ते । प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ।

द्विजेन्द्रकीपं पिबतः प्रसादं शतं सुतानां परमञ्च भोगं । कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं श्रमप्राप्तिमावृणो चापि दाक्ष्यं । ११६

॥ उवाच ॥ एवं भविष्यत्परमप्रभाव नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् । भार्यासहस्राणि च षोडशैव तासु प्रियत्वञ्च तथा च यश्च ।

प्रीतिश्चाग्र्यां बान्धवानां सकाशाद्ददामि तेऽहं वपुषः कान्यताञ्च । मात्स्यन्ते वै सप्तर्षि वै ब्रतानि मये तुभ्यमतिथीनाञ्च नित्यं ।

॥ श्रीवासुदेव उवाच ॥ एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवो च भारत । अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन् मगणो भीमपूर्वजः ।
एतदव्यङ्गतं पूर्वं ब्राह्मणायतिजेभ्यः । उपमन्यौ मया कर्तुं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम ।
नमस्कृत्वा तु म प्राह देवदेवाद्य सुव्रत ।

१११

॥ उपमन्युवाच ॥ नास्ति सर्व्वसमो देवो नास्ति सर्व्वसमा गतिः । नास्ति सर्व्वसमो दानो नास्ति सर्व्वसमो रणे ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि मेघवाहनोपमन्युनि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
॥ उपमन्युवाच ॥ अक्षिरासीत्कृतं तात तण्डिरित्येव विश्रुतः । दशवर्धमहस्याणि तेन देवः समाधिना ।
आराधितोऽभूद्भक्तैः तस्योदकैः निशामय । स दृष्टवान्महादेवमस्तौषोच स्त्रैर्विभुम् ।

११२

इति तण्डिस्तोयोगात्परमात्मानमव्ययं । चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह मुविस्मितः ।
यस्म्यठन्ति सदा साक्षाच्चिन्तयन्ति च योगिनः । परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरं ।
उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधाः । देवामुरमुनीनाञ्च परं यस्मान्न विद्यते ।
अजन्तमहमीशानमनःदिनिधनं प्रभुम् । अत्यन्तसुखिनन्देवमनघं शरणं व्रजे ।

एवं ब्रुवन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिं । तमव्ययमनौपम्यमचिन्त्यं शश्वतं भुवं ।
नियुक्तं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरं । योगिनां परमानन्दमचरं मोक्षमञ्जितं ।
मनोरिन्द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिं । अपाह्नमचलं शुद्धं बुद्धिधातुं मनोमयं ।
दुर्विधेयममङ्गलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः । योनिं विश्वस्य जगत्समसः परतः परं ।
यः प्राणवन्तमात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः । तन्देवन्दर्शनाकोद्भूतो बह्वन्वधगणनृपिः ।
तपस्युधे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरं ।

११३

॥ तण्डिवाच ॥ पवित्राणां पवित्रस्वं गतिर्मानिमताम्बर । अत्युयं तेजसां तेजस्तपसां परमन्तपः ।

विश्यावसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत । भूरिकल्याणद विभो परं सत्यं नमोऽस्तु ते ।
जातोमरणभीरुणां यतोणां यततां विभो । निर्व्वाणदं सहस्रांशो नमस्तोऽस्तु सुखाश्रय ।
ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विदेवा महर्षयः । न विदुस्त्वन्तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वधं ।
तत्तः प्रवर्त्तते सर्व्वं त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितं । कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ।
तनवस्ते सृतास्त्रिस्तुः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः । अभिपौरुषमव्यात्ममधिभूताधिदेवतं ।
अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि । त्वं विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि ।
विदंसे दान्ति निर्भुक्ताः परं भावमनामयं । अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकशः ।
द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च । त्वं वै स्वर्गस्य मोक्षस्य कामः कौधस्त्वमेव च ।

११४

सत्त्वं रजस्तमस्यैव अधश्चोर्द्ध्वं त्वमेव हि । ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कन्देन्द्रो सविता यमः ।
वरुणेन्दु मनुर्द्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः । भूर्भवायुः सलिलोऽग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्गतिः ।
कर्म्म सत्वामृतं चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च । दक्षिण्याणीन्द्रियायाश्च प्रकृतिभ्यः परं भुवं ।
विश्याविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि । यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्चैतत्परमं पदं ।

११५

या गतिः साङ्ख्ययोगानां स भवाकाच संशयः । नूनमद्य कृतार्थाः स्य नूनं प्राप्ताः सतां गतिं ।

या गतिं प्रार्थयन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः । अहो मूढाः स्य सुचिरमिमं कालमचेतवः ।

यच्च विद्यः परं देवे श्रायतं यं विदुर्भूधाः । सेयमावादिता सात्त्विकज्ञतिर्जन्मभिर्यथा ।

भक्तानुग्रहस्तद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते । देवासुरमुनोगान्तु यच्च गुह्यं सनातनं ।

१०६

गुह्यायां निहितं ब्रह्म दुर्बिज्ञेयं सुरैरपि । स एव भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।

सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता । देहस्तद्देहभृद्देहो देहभुग्देहिनां गतिः ।

प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः । अथात्मगतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनां ।

अपुनर्भवकामानां या गतिः सोऽयमोक्षरः । अथश्च सर्वभूतानां प्रभुभाऽभगतिप्रदः ।

अथश्च जन्ममरणे विद्वत्सर्वजन्तुषु । अयं स सिद्धिकामानाम् शोणां सिद्धिदः प्रभुः ।

१०७

भूराद्यान् सर्वभुवनानुत्पाद्य स दिवौकसः । दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो विभर्ति च ।

अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । अस्मिंश्च प्रलयं याति अथमेकः सनातनः ।

अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परं सतां । अपवर्गश्च युक्तानां कैवल्यसात्त्ववेदिनां ।

अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुह्यायां गोपितः प्रभुः । देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो भवेदिति ।

तं त्वा देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवं । मोहिताः खल्वनेनैव हृदिस्थिताप्रकाशिना ।

१०८

ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगिनं भाविताः । तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृत्स्थयः ।

यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणञ्चापि विद्यते । यं त्रिदिव्या परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ।

यं सन्ध्या परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः । यां सूक्तां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमचरं ।

यं साङ्ख्या गुणतत्त्वज्ञाः साङ्ख्यशास्त्रविशारदाः । सूक्ष्मज्ञानरताः सूक्ष्मं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ।

यश्च वेदविदो वेद्यं वेदान्ते च प्रतिष्ठितं । प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ।

१०९

आङ्गाररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरं । अयं स देवयानानामादित्या दारमुच्यते ।

अथश्च पिबयानानां चन्द्रमा दारमुच्यते । एष काष्ठा दिग्भक्षैव संवत्सरयुगादि च ।

दिव्यादित्यः परो लाभो अयने दक्षिणेक्षरे । एनं प्रजापतिः पूर्वमारुह्य बभ्रुभिः स्तवैः ।

प्रजार्थं व्रयामास नीललोहितसंज्ञितं । अग्निर्धमनुशान्ति तत्त्वं कर्षेण बह्वचः ।

यजुर्धनं त्रिधा वेद्यं जुहोत्यध्वर्यवोऽध्वरे । सामभिर्यश्च गायन्ति सामगाः प्रोद्धुबुद्धयः ।

११०

अतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वव्याप्यर्षणा दिजाः । यज्ञस्य परमा योनिः पतिशायं परः स्मृतः ।

रात्र्यहः श्रोत्रनयनः पञ्चमः शशिरोभुजः । ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यन्तर्गुह्यो रूपादवान् ।

मृत्युर्थेनो ऊताग्रश्च कालः मंशारवेगवान् । कालस्य परमा योनिः कालस्यायं सनातनः ।

अद्भुतद्विधा सनत्तत्रै यहास्य षष्ठ वायुना । ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ।

प्रधानं महदव्यक्तं विशेषानां सवैकृतं । ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं भूतादिः सदसच यत् ।

१११

अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः । अस्य देवस्य यज्ञागं कृत्स्नं सत्परिवर्तते ।

एतत् परममानन्दं यत्तच्छान्तमेव च । एषा गतिर्विरक्तानामेव भावः परः सती ।

एतत्परममुद्दिश्यमेतद्ब्रह्म सनातनं । शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्भ्यान् पदं परं ।

इयं सा परमा कला इयं सा परमा कला । इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ।

इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्द्वेतिः परा । इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं सतिः ।

१०५

यं प्राप्य कृतकृत्याः सा इत्यमन्यन् योगिनः । अथात्मगतिरिष्टानां विदुषां शान्तिरव्यया ।

यजतां कामधानां मखैर्विपुलदक्षिणैः । या गतिर्यज्ञश्रीलानां सा गतिस्त्वन्न संशयः ।

संशययोगजपैः शान्तिनियमैर्हतापैः । तप्यतां या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ।

कर्मन्यासकृतानाञ्च विरक्तानां ततस्ततः । या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ।

अपुनर्भारकामानां वैराग्ये वर्त्तताञ्च या । प्रकृतोनां सत्यानाञ्च सा गतिस्त्वं सनातन ।

११०

ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ।

वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्युताः । तत्प्रसादाद्भिः सम्भन्ते न सम्भन्तेऽन्यथा विभो ।

इति तण्डितपोराशिस्तृष्टावेशानमात्मना । जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृञ्जगौ ।

॥ उपमन्युस्त्वाच ॥ एवं सुतो महादेवस्त्वण्डिना ब्रह्मवादिना । उवाच भगवान् देव उमया सहितः प्रभुः ।

ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः । न विदुस्तस्मिन् ततस्तुष्टेः प्रोवाच तं शिवः ।

११५

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अस्य स्यादव्ययैव भविता दुःखवर्जितः । यश्चो तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ।

अदोषामभिगम्य स्रजकर्त्ता सुतस्तव । मत्प्रसादाद्भिज्ज्येष्ठ भवियति न संशयः ।

कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यदत्स कः क्षुभे । प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढानु मे ।

॥ उपमन्युस्त्वाच ॥ एतान्देवा वन्द्यमानः सुरर्षिभिः । स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ।

अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर । अघिराश्रममागम्य समैतलोक्तवानिह ।

११९

यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम । नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु भिद्वये ।

दश नाम सहस्राणि देवेभ्यश्च पितामहः । शर्वस्य शर्वस्तेषु तथा दश नाम शतानि वै ।

गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत । देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि मेघवाहनेपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर । प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसङ्ग्रहमादितः ।

॥ उपमन्युस्त्वाच ॥ ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसम्भवेः । सर्वलोकेषु विख्यातं सुतं श्रोतव्यमि ज्ञामभिः ।

११५

महर्षिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः । अविषा तण्डिना भक्त्या कृतैर्वेदकृतात्मना ।

यथोक्तैः साधुभिः ख्यातैर्भुनिभिरात्मदर्शिभिः । प्रवरं प्रथमं स्वर्गं मर्त्यभूतर्हितं शृभं ।

सुतैः सर्वैश्च जगति ब्रह्मलोकावतारितः । सत्यैस्तत्परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रोक्तैः सनातनं ।

वक्ष्ये यदुक्तुमश्रेष्ठ शृणुष्वभावहितो मम । उरथैनं भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरं ।

तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनं । न शक्यं विसरास्तु त्वं वक्तुं शर्वस्य केनचित् ।

११९

युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्शनैरपि । यस्यादिं मध्यमं तच्च सुरैरपि न गम्यते ।
 कस्तस्य ब्रह्मयादन्तुं गुणान् कालेन माधव । किन्तु देवस्य महतः सन्निपत्यैपदाचरं ।
 शक्तिनसुरितं वक्ष्ये प्रसादान्तस्य धीमतः । अप्राप्य तु ततोऽनुज्ञां न शक्यः सोऽतुमीश्वरः ।
 यदा तेनाभ्यनुज्ञातः सुतो वै स तदा मया । अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ।
 नास्मां किञ्चित्समुद्देशं वक्ष्याम्यन्तयोनिनः । वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः । ११९
 शृणु नास्माञ्चयं कृष्ण यदुक्तं पद्मयोनिना । दश नाम सहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।
 तानि निर्धेय मनसा दध्ने घृतमिवोद्धृतं । गिरिः सारं यथा हेम पुष्पमारं तथा मधु ।
 घृतात्सारं यथा मण्डलैयतत्सारमुद्धृतं । सर्वपापापहमिदं चतुर्विदं समन्वितं ।
 प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्थ्यञ्च प्रयतात्मना । माङ्गल्यं पौष्टिकञ्चैव रजोघ्नं पावनं महत् ।
 इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्धाधानास्तिकाय च । नाश्रद्धाधनरूपाय नास्तिकायाजितात्मने । १२०
 यस्याभ्यस्यते देवं कारुणात्मनमोश्वरं । स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहात्मजैः ।
 इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमं । इदं जपमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमं ।
 यं ज्ञात्वा श्रन्तकालेऽपि गच्छेत् परमां गतिं । पवित्रं मङ्गलं मेधं कन्याणमिदमुत्तमं ।
 इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः । सर्वस्तवानां राजले दिव्यानां समकल्पयत् ।
 तदाप्रभृति चैवायमोश्वरस्य महात्मनः । स्ववराज इति ख्यातो जगद्यमरपूजितः । १२१
 ब्रह्मलोकादयं स्वर्गो स्ववराजोऽवतारितः । यतस्तण्डिः पुरा प्राप तेन तण्डिततोऽभवत् ।
 स्वर्गाश्चैवात्र भूतलैकं तण्डिना ह्यवतारितः । सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 निगदित्वे महःबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवं । ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परं ।
 तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः । शान्तानामपि यः शान्तः युतोनामपि या युतिः । १२२
 दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः । देवानामपि यो देव ऋषीणामपि यस्त्वृषिः
 यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः । रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभा प्रभवतामपि ।
 योगिनामपि यो योगो कारणाणाञ्च कारणं । यतो लोकाः सभवंति न भवन्ति यतः पुनः ।
 सर्वभूतः स भूतस्य हरस्यामिततेजसः । अष्टोत्तरसहस्रन्तु नास्मां सर्वैष्य मे शृणु ।
 यच्छ्रुत्वा मनुजव्याघ्र सर्वान् कामानवाप्स्यसि । ओ स्त्रियः स्याणुः प्रभुर्भीमः प्रबरो वरदो वरः ।
 सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः । जटो चर्मो शिखण्डो च सर्वोङ्गः सर्वभावनः । १२३
 हरस्य हरिणाक्षस्य सर्वभूतहरः प्रभुः । प्रवृत्तिस्य निवृत्तिस्य नियतः श्रान्तो भुवः ।
 अशानवालो भगवान् खो गोचरोऽर्हन् । अभिवाद्यो महाकर्षा तपस्वी भूतभावनः ।
 सन्मन्त्रवेशप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः । महाकृपो महाकायो वृषकृपो महाघृशः ।
 महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनु । लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादेः हृद्यर्हृभिः ।
 पवित्रश्च महेश्वर नियमो नियमाश्रितः । सर्वकृष्ण सत्यभूत आदिरादिकरो निधिः । १२४

सहस्राणो विद्यालाभः शोभो नवनवाधकः । चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्पक्षो ग्रहपतिर्धरः ।
 अचिरव्यागमस्करतां मृगवाणार्पणोऽनघः । महातपा चौरतपा अदीनो दीनवाधकः ।
 शैवसरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमन्तपः । योगी योग्यो महावीजो महारता महाबलः ।
 सुवर्णरताः सर्वज्ञः सुवीजो वीजवाहनः । दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
 विष्णुरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः । गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्मासाः काम एव च । ११४
 मन्त्रवित्परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः । कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
 अश्वनी शतघ्नी खत्री पट्टिशी चायुधी महान् । सुवहस्तः सुरूपश्च तेजसेजस्करो निधिः ।
 उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उद्गो विनतस्तथा । दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
 शृगालरूपः विद्वार्थो मण्डः सर्वशुभहृत् । अजश्च वक्त्ररूपश्च गन्धधारी कपर्दीपि ।
 ऊर्ध्वरता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभःखलः । निजटखोरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः । ११५
 अहश्चरो नक्तश्चरस्त्रिगमन्युः सुवर्चसः । गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणकरः ।
 सिंहशाईलरूपश्च आर्द्रचर्माभराटुतः । कालयोगी महानभदः सर्वकामस्यतुष्यथः ।
 निम्बाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः । वज्रभूतो वज्रधरः खर्भानुरमिता गतिः ।
 नृत्यप्रियो नित्यनर्त्ता नर्त्तकः सर्वलालसः । चोरो महानतपाः पाप्मो नित्यो गिरिरुहा नभः ।
 सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतन्द्रितः । अधर्वणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः । ११६
 दक्षयागापहारी च सुसहा मध्यमस्तथा । तेजोऽपहारी बलहा मुदिनोऽयौ जितोऽजरः ।
 गम्भीरधापो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः । न्ययोऽधुरूपो न्ययोऽधो वृत्तकर्णसिन्धुः ।
 सुतीक्ष्णदृशनयैव महाकायो महाननः । विष्णुर्भेनो हरिर्यज्ञः संयुगापी इवाहनः ।
 तीक्ष्णतपश्च हर्षश्च महायः कर्षकालवित् । विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वज्रवामुखः ।
 उताशनसरायश्च प्रमान्तात्मा उताशनः । उयतेजा महतिजा जयो विजयकालवित् । ११७
 ज्योतिषामथर्षं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च । शिखी मुण्डो जटो ज्वलो मूर्त्तिजो मूर्द्धनो बली ।
 वैष्णवी पञ्चवी ताली खली कालकटहूटः । नचत्रविग्रहमतिगुणशुद्धिलयेऽगमः ।
 प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागः सर्वगोऽमुखः । विमोचनः सुधरणो हिरण्यकवचैः श्वः ।
 मेघजो बलचारी च महीचारी क्षतस्तथा । सर्वार्थनिनादो च सर्वतोद्यपरिग्रहः ।
 व्यालरूपो गुहावापी गुहो माली तरङ्गवित् । चिदशस्त्रिकालधृक् कर्षो सर्वबन्धविमोचनः । ११८
 बन्धनस्त्रसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः । साङ्ख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वबाधुनिवेवित् ।
 प्रस्कन्दनो विभागश्चो अतुल्यो यज्ञभागवित् । सर्वदासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽजरः ।
 हैमो हैमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः । क्षोहितलो महाचक्षुः शंखवाणो विशारदः ।
 शंखो निग्रहः कर्त्ता सर्पशीरनिवासनः । मुखोऽमुखश्च देहश्च काहलः सर्वकामदः ।
 सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् । सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः । ११९

आकाशनिर्विकल्पश्च निपातो ह्यवशः खगः । रौद्ररूपोऽंशुरादित्यो वज्ररश्मिः सुवर्चसी ।
 वसुवेगो महावेगो मनेवेगो निशाचरः । सर्वबाहो शिवाबाहो उग्रदेवकरोऽकरः ।
 मुनिरात्मनिरालोकः सन्मग्नश्च सहस्रदः । पक्षो च पक्षरूपश्च अतिदोष्टो विशान्पतिः ।
 उन्मादो मदनः कामो ह्यन्यथोऽयं करी यशः । वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ।
 सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः । भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो मृदुरव्ययः ।
 महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवान्पतिः । वज्रहस्तश्च विष्कम्भो च भूतक्षयश्च एव च
 वृत्तावृत्तकरस्तालो नधुर्धधुकलोचनः । वाचस्पत्यो वाजसनेो नित्यमाश्रमपूजितः ।
 ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विशारद्वित् । दैवान् दैत्यैः कालो निशाचारी पिनाकधृक् ।
 निम्नित्तलो निम्नित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः । नन्दोत्तरश्च नन्दो च नन्देनो नन्दिवर्द्धनः ।
 भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पितामहः । चतुर्भुजो महालिङ्गश्चालिङ्गस्तथैव च ।
 लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षो युगावहः । वीजाध्यक्षो वीजकर्त्ता अथात्मानुगतो बलः ।
 इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽयं निशाकरः । दम्भो हृदम्भो वेदम्भो वज्रो वज्रकरः कलिः ।
 लोककर्त्ता पशुपतिर्ब्रह्मकर्त्ता ह्यनौपधः । अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक्त एव च ।
 नीतिर्ज्ञानीतिः ऋद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः । वज्रप्रवादः सुखप्रो दर्पणोऽयं लम्बिजित् ।
 वेदकारी मन्त्रकारी विद्वान् समरमर्दनः । महामेघनिवाहो च महाघोरो वधोकरः ।
 अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूवो जतो हविः । वृषणः ब्रह्मरो नित्यं वर्चस्वो धूमकेतनः ।
 नीलस्तथाङ्गस्तुभ्यश्च शोभनेो निरवयवः । खलिदः खलिष्ठावश्च भागो भागकरो लघुः ।
 उत्तङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः । लम्बवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियं सर्वदेहिनां ।
 महापादो महाहस्तो महाकायो महायशः । महामूर्द्धो महामात्रो महानेत्रो निजालयः ।
 महान्तको महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः । महानाथो महाकन्धुर्बाहयोवः शशानभाक् ।
 महावक्त्रो महोरस्त्रो ह्यन्तरात्मा मृगालयः । लम्बनेो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।
 महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः । महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।
 प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिवाधनः । खेदोऽखेदश्चैव अजितंश्च महामुनिः ।
 वृत्ताकारी वृषकेतुर्नखी वायुवाहनः । गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च ।
 अथर्वशीर्षः सामास्यश्चक्षुश्चक्षामितिबलः । यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
 अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः । उपकारः प्रियः सर्वैः कनकः काञ्चनश्च हविः ।
 नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करस्थपतिः स्त्रियः । दादशस्त्राखनस्तथो यशो अश्वसहितः ।
 नक्तं कलिश्च कालश्च भकरः कालपूजितः । सगणो गणकारश्च भूतवाहनधारयिः ।
 भस्माश्रयो भस्मगोप्ता भस्मभूतसदृशः । लोकपालस्तथा लोको महात्मा सर्वपूजितः ।
 शुक्लस्त्रिशुक्लः सन्धश्च शुचिर्भूतनिवेधितः । आश्रमस्थः शिवावलो विष्कम्भमितिर्वरः ।

११८

११९

११९

१२०

१२१

१२२

विशालशाखलाशोढो अमृजालः सुनिखलः । कपिलः कपिशः शुक्ल आयुधैव परोऽपरः ।
 गन्धर्वो ह्रदितिसाल्यः सुविशेषः सुभारदः । परश्वधायुधो देव अनुकारी सुबान्धवः ।
 तुम्बवीणो महाक्रोधो जर्जरतो जलेश्वरः । उषो वंशकरो वंशो वंशनादो अग्निन्दितः ।
 सर्वोत्कृष्टो मायावी मुहुरो अग्निलोऽनलः । बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविभोचनः ।
 सयश्चारिः सकामारिर्ब्रह्मादंष्ट्रो महायुधः । बज्रधानिन्दितः ब्रह्मः ब्रह्मरः ब्रह्मरीऽधनः । १२१५
 अमरेशो महादेवो विश्वदेवः मुरारिहा । अश्विधुष्योऽग्निसाभश्च केकितानो हरिलथा ।
 अजैकपाच कापालो चित्रहुरजितः शिवः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दा वैभवशलाघा ।
 धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्वष्टा ध्रुवो धरः । प्रभावः सर्वेण वायुरर्यमा सविता रविः ।
 उषस्त्रय विधाता च मान्वाता भूतभावनः । विभुर्वर्षविभावी च सर्वकामगुणावहः ।
 पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽग्निलोऽनलः । बलवर्षापशान्तश्च पुराणः पुण्यचक्षुरीः । १२१६
 कुरुकर्त्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणौघधः । सर्वोद्यो गर्भचारी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
 देवदेवः मुखासक्तः सदसत्सर्व्वरत्नवित् । कैलासगिरिवासी च हिमवद्भिरिन्द्रियः ।
 कूलहारी कूलकर्त्ता बज्रविशो बज्रप्रदः । बणिजो वङ्कको दृष्टो वकुलसन्दमन्धरः ।
 शारपोषो महाजचुरसोऽक्षश्च महावधः । सिद्धार्थकारो सिद्धार्थः कन्दो व्याकरणोत्तरः । १२१७
 सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः । प्रभावात्मा जगत्कालः कालो लोकहितसाह ।
 शारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः । भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः ।
 वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः । अभाषः संयतो ह्यशो भोजनः प्राणधारणः ।
 धृतिमान्प्रतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः । गोपालिर्गोपतिर्धामो गोचर्यवसनी हरिः ।
 हिरण्यवाजश्च तथा गुहापालः प्रवेशिना । प्रहृष्टारिर्ब्रह्माह्वो जितकामो जितेन्द्रियः ।
 गान्धारश्च सुवासश्च तपःशक्तो रतिर्नरः । महागीतो महानृत्यो ह्यष्टरोगणसेवितः । १२१८
 महाकेतुर्ब्रह्माधातुर्नैकसानुचरस्यलः । आवेदनोय आवेशः सर्वगन्धसुखावहः ।
 तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः । संयोगो वङ्कनो दृष्टो अतिदृष्टो गुणधिकः ।
 नित्यआत्मासहायश्च देवासुरपतिः पतिः । युक्तश्च युक्तवाजश्च देवो दिविशुभर्षणः ।
 आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः । वपुर्वावर्त्तमानेशो वसुश्रेष्ठो महापथः ।
 शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणलक्षितः । अक्षश्च रथयोगो च सर्वयोगो महाबलः । १२१९
 समानायोऽसमानायसोद्यदंष्ट्रो महावधः । निजोऽपि जीवने मन्त्रः शुभलो बज्रकर्त्तृप्रः ।
 रत्नप्रभूतो रत्नाङ्गो महार्थवनिपानवित् । मूलं विशालो अमृतो व्यक्ताव्यक्तस्योपनिधिः ।
 आरौहणोऽधिरोहश्च शीलधारी महायज्ञाः । सेनाकन्यो महाकन्यो योगो योगकरो हरिः ।
 युगकपो महाकपो महानागह्नो बधः । न्यायनिर्व्वपणः पादः पक्षितो ह्यपलोपमः ।
 बज्रमालो महामालः शशी हरसुलोचनः । विशारो लवणः कूपसिन्धुगः सफलोदयः । १२२०

निनेचक्ष विषयाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः । विन्दुर्विषगः सुमुखः शरः सर्वोद्युधः सहः ।
 निवेदनः सुखाजातः सुगन्धरो महाधनुः । गन्धपासी च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणां ।
 मन्वानो वज्रलो वायुः सकलः सर्वलोचनः । तलसालः करखासी ऊर्ध्ववहनो महान् ।
 क्वचं सुकृचो विख्यातो लोकः सर्वोत्थः क्रमः । मुष्टो विरूपो विहता दण्डो कुण्डो विकुर्व्वधः ।
 हर्ष्यवः ककुतो वज्जी शतजिह्वः सहस्रपात् । सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः । १२५
 सहस्रबाहुः सर्वोद्गः शरणः सर्वलोककृत् । पवित्रं त्रिककुम्भन्तः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ।
 ब्रह्मादण्डिर्निर्माता शतज्ञोपाशशक्तिमान् । पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ।
 गर्भसिर्ब्रह्मकृत् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्रह्मणो गतिः । अनन्तरूपो नैकात्मा त्रिमतेजाः स्वयम्भुवः ।
 ऊर्ध्वगात्मापशुपतिर्व्यातरहा मनोजवः । चन्दनी पद्मनालायः सुरभुक्तरणो नरः ।
 कर्णिकारमहाङ्गव्यो नीलमैलिः पिनाकधृक् । उमापतिर्हमाकान्तो जाङ्गवोऽष्टगुमाधवः । १२६
 वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहात्मनः । महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतविज्जलः ।
 पीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक् । सर्वोपार्थसुखस्त्यक्तो धर्मसाधारणो वरः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोटधेश्वरः । साध्यर्थिर्व्यसुरादित्यो विवस्वान् सविता मृतः ।
 व्यासः सर्गः सुसङ्कोपो विसरः पर्य्ययो नरः । श्वतुः संवत्सरो मासः पञ्चः सङ्काशमापनः ।
 कलाः काष्ठा खवा माना मूढतोहः क्षपाः क्षणाः । विश्वेश्वरं प्रजावीरं लिङ्गमाद्यस्तुतिर्गमः । १२७
 सदसङ्गात्मव्यक्तं पिता माता पितामहः । स्वर्गदारं प्रजादारं मोक्षदारं विविष्टपं ।
 निर्वाणं ह्यादनश्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः । देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ।
 देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः । देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाग्र्यः ।
 देवासुरगणाग्र्यो देवासुरगणाग्रणीः । देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ।
 देवासुरेश्वरो विश्वो देवासुरमहेश्वरः । सर्वदेवमयोऽचिन्तो देवतात्मात्मसम्भ्रमः । १२८
 उल्लिखितविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः । ईशो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देवर्षिर्देव नरर्षभः ।
 विबुधोऽयवरः सूक्ष्मः सर्वदेवसपोमयः । सुयुक्तः शोभनो वज्जी प्रासानां प्रभवोऽव्ययः ।
 गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः । शृङ्गी शृङ्गप्रियो बभ्रूराजरजो निरामयः ।
 अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः । ललाटाग्रो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्षसः । •
 स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्द्धनः । सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽचिन्तः सत्यव्रतः शुचिः । १२९
 व्रताधिपः परं ब्रह्म भक्तानां परमा गतिः । विमुक्तो मुक्तेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ।
 यथा प्रवीरं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया । यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तप्तेन नयन् ।
 स्तोतव्यमर्थं वन्द्यं कस्तोऽयति जगत्पतिं । भक्त्या त्वेवं पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्निर्भः ।
 ततोऽभ्यनुज्ञां वस्त्राय स्तुतो मतिमताम्बरः । शिवमेभिः स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिवर्द्धनैः ।
 नित्ययुक्तः शुचिर्भूतः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना । एतद्धि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति । १३०

स्वयमेव देवाश्च स्वयमेतेन तत्परं । स्वयमानो महादेवः स्वयते नियतात्मभिः ।

भक्तानुकम्प्यो भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः । तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।

आस्तिकाः अदधानाश्च बह्विर्जन्तभिः सौवः । भक्त्या ज्ञानमोक्षानं परं देवं सनातनं ।

कर्षणा मनसा वाचा भवेनामिततेजसः । शयाना जाग्रमाणाश्च प्रजुपविशंस्तथा ।

उन्मिषन्मिषिष्वैव चिन्तयन्तः पुनः पुनः । प्रहृष्टन्तः प्रावयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवं ।

१९०

स्त्वन्तः स्वयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च । जन्मकोटिसहस्रेषु ज्ञानासंसारयोगिषु ।

जन्तोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते । उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावनः ।

भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा । एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ।

निर्विघ्ना निर्विघ्ना रुद्रे भक्तिरस्यभिचारिणी । तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणां ।

येन यान्ति परां विद्धिं तद्भावनतचेतसः । ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरं ।

१९१

प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान् समुद्धरेत् । एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः संसारमोचनं ।

मनुष्याणामृते देवं नान्या भक्तिस्तपोवत् । इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान् सदस्यतपिः ।

कृत्तिवासाः स्मृतः कृष्णकण्ठिना शुभबुद्धिना । स्वमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।

गीयते च स बुध्येत ब्रह्मा ब्रह्मरसजिधौ । इदं पुण्यं पवित्रञ्च सर्वदा पापनाशनं ।

योगदं मोक्षदञ्चैव स्वर्गदं तोषदन्तथा । एवमेतत्पठन्ते य एकभक्ता नु ब्रह्मरे ।

१९२

या गतिः साङ्ख्ययोगानां प्रजन्ते तां गतिं तदा । स्वमेतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सजिधौ ।

अष्टमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलं । एतद्रहस्यं परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितं ।

ब्रह्मा प्रोवाच ब्रह्माय ब्रह्मः प्रोवाच मृत्युवे । मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत ।

महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसञ्जनि । तण्डिः प्रोवाच शुक्राक्ष गौतमाय च भार्गवः ।

वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव । नारायणाय साध्याय मनुरिष्टाय धीमते ।

१९३

यमाय प्राह भगवान्साध्या नारायणोऽच्युतः । नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।

मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत । मार्कण्डेयान्नया प्राप्ते नियमेन जनार्दन ।

तवायुहममिन्न खवं दद्यां ह्यविश्रुतं । स्वर्गमारोग्यमायुश्च धन्यं वेदेन संमितं ।

नास्य विघ्नं विकुर्वन्त दानवा यक्षराक्षसाः । पिशाचा वातुधाना वा गुह्यका भुजगा अपि ।

यः पठेत शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अभययोगो वर्षन्तु सोऽस्यमेधफलं लभेत् ।

१९४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिक पर्वणि महादेवसहस्रनाम्नोक्ते शतश्लोकाः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ महायोगी ततः प्राह कृष्णदैपायनो मुनिः । पठस्व पुनः भद्रन्ते प्रीयतां ते महेश्वरः ।

पुरा पुनः मथा मेरौ तथ्यता परमं तपः । पुनर्हेतार्क्षे हारज स्व एषोऽनुकीर्तितः ।

सम्भवानीक्षितान् कामानहवै पाण्डुनन्दन । तथा त्वमपि सर्वार्हं सर्वान् कामानवाप्स्यसि ।

कपिलस्य तथा प्राह साङ्ख्यार्थिर्देवसम्मतः । मया जन्मान्यनेकानि भक्ता चाराभिर्नो भवः ।

भीतश्च भगवान् ज्ञानं ददौ मम भवान्कर्म । चारुवीर्यशतः प्राह ब्रह्मण्य दयितः सखा । १९०
 आसन्मायन इत्येवं विभुतः कुरुषात्मकः । मया गोकर्णमाद्यश्च तपसाज्ञा प्रतं वनाः ।
 अथेतिजानां दानानां धर्मज्ञानां सुवर्षां । अजरामरदुःखानां व्रतवर्षसहस्रिणां ।
 सन्धे पुनश्चतं सर्व्यात्परा पाण्डुनृपात्मज । बाष्पौकिद्याह भगवान् युधिष्ठिरमिदं वचः ।
 विवादे चाग्निमुनिभिर्ज्ञातो वै भवानिति । उक्तः सखेन चाविष्टसेनाधर्मेण भारत । १९१
 सोऽहमीशानमनघममोघं व्रणं गतः । मुक्तश्चास्मि ततः पापैस्ततो दुःखविनाशनः । १९२
 आह मां निपुत्रो वै यश्चक्षोऽग्रं भविष्यति । जामदग्न्यस्य कौन्तेयमिदं धर्मभूतान्वर ।
 स्वपिमध्ये स्थितः प्राह जलसिखि दिवाकरः । पितृविप्रवधेनाहमाज्ञां वै पाण्डवापण ।
 शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोऽस्मि व्रणं नृप । नामभिस्त्रासुवं देवं ततस्तृष्टोऽभवद्भवः ।
 परशुश्च ददौ देवो दिव्यान्वस्त्राणि चैव मे । पापञ्च ते न भविता अजेयस्य भविष्यति ।
 न ते प्रभविता मृत्युरजरस्य भविष्यति । आह मां भगवानेवं शिखण्डो शिवविपद्यः । १९३
 तदवाप्तस्य मे सर्वं प्रसादान्तस्य धीमतः । विष्कामिचक्षुदोवाच सखियोऽहं तदाभवं ।
 ब्राह्मणोऽहं भवामीति यथा चाराधितो हरः । तत्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ।
 अस्थितो देवसखैव प्राह पाण्डुसुतं नृप । श्रापाच्छकस्य कौन्तेय विभो धर्मोऽनन्यदा ।
 तन्मे धर्मं यश्चागम्यमायुष्यैवाददत्तभुः । स्वपिर्गुह्यमदो नाम ब्रह्मण्य दयितः सखा ।
 प्राज्ञाजमीढं भगवान् वृहस्पतिसमद्युतिः । वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः । १९४
 व्रतकृतोरचिन्त्यस्य सखे वर्षसहस्रके । वर्तमानेऽब्रवीदाक्यं चाग्निं श्लाघारिते मया ।
 रथन्तरे दिज्जिह्व न सम्यगिति वर्तते । समीचस्य पुनर्बुद्ध्या पापं त्यक्त्वा विनोक्तम ।
 अयश्चवाहिने पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्धते । एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह ब्रह्म पुनर्वचः ।
 प्रज्ञया रहितो दुःखी नित्यभीतो वनेचरः । दशवर्षसहस्राणि दशष्टौ च व्रतानि च ।
 नष्टपानोयपवने मृगैरन्यैश्च वर्ज्यते । अयश्चीयद्रुमे देहे सहस्रिहनिषेविते । १९५
 भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः । तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
 ततो मां व्रणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः । अजरसामरस्यैव भविता दुःखवर्जितः ।
 साम्यं समस्तु ते वैश्वं युवयोर्भर्तृतां क्रतुः । अनुग्रहानेकमिव करोति भगवान् प्रभुः ।
 परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा । अचिन्त्य एव भगवान् कर्मणा मनसा गिरा ।
 न मे तात युधिष्ठेष्ठ विद्यया पण्डितः समः । वासुदेवस्यदोवाच पुनर्वातिमत्तान्वरः । १९६
 सुवर्णाक्षो महादेवसपत्नीपतिो मया । ततोऽयं भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर ।
 अर्थाग्नियतरः कृष्ण मत्प्रसादाद्भवित्यसि । अपराजितस्य युद्धेषु तेजसैवानलौपमं ।
 एवं सहस्रब्रह्मात्मा महादेवो वरं ददौ । मणिमन्त्रोऽयं त्रैलोक्ये पुरा संपूजितो मया ।
 वर्धायुतसहस्राणि सहस्रव्रतमेव च । ततो मां भगवान् भीत इदं वचनमब्रवीत् ।

वरं वृषोच्च भद्रं ते वरं भगवि वर्तते । ततः प्रकथ्य शिरसा इदं वचनमब्रुव ।
 यदि प्रीतो महादेवो भक्ता परमया विभुः । नित्यकालं तवेष्टान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
 स्वमस्थिति भगवांस्ततोऽन्तरधीयत ।
 ॥ जैगोषव्य उवाच ॥ ममाष्टगुणैश्चैव्यं दत्तं भगवता पुरा । यत्नेनान्येन वलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ।
 ॥ गर्ग उवाच ॥ चतुः पञ्चभद्रदत्तकलाज्ञानं ममाहुतं । सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनीषेण पाण्डव ।
 तुल्यं मम वदस्वतु सुतानां ब्रह्मवादिनां । आचुर्धैवं सपुत्रस्य संवत्सरप्रतापुतं ।
 ॥ पराशर उवाच ॥ प्रसाद्येह पुरा सर्व्यं मनसाचिन्तय नृप । महातपा महतिजा महयोगी महाधन्वाः ।
 वेदेत्यासः त्रियावासे ब्रह्मण्यः कुरुषान्वितः । अयसावोक्षितः पुत्रो मम स्यादौ महेश्वरात् ।
 इति मत्वा इति मत्तं प्राह मां सुरसन्तमः । मयि सुभावनायास्याः फलात्कृष्णो भविष्यति ।
 बावर्णस्य मनोः सर्गं सप्तर्षिषु भविष्यति । वेदानाञ्च सर्वे वक्ता कुरुष्वंशकलायाः ।
 इतिहासस्य कर्त्ता च पुत्रसौ जगतो हितः । भविष्यति महेश्वर दयितः स महामुनिः ।
 अरजसामरथैव पराशर सुतस्तव । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 युधिष्ठिर महायोगी दीर्घवानसुखोऽव्ययः ।
 ॥ माण्डव्य उवाच ॥ अचौरचौरब्रह्महायां शूले भिक्षो आह तदा । तत्रैव न सुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ।
 मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च ज्ञोविष्यसि समार्जुन । राजा शूलाकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
 आधिभिर्योधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि । पादाश्चतुर्धास्तभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
 त्वं भविष्यस्वपुत्रो ममैवैव सफलं कुरु । तीर्थभिर्वेकं सकलं तमवित्रेन चाप्स्यसि ।
 स्वर्गं चैवाप्त्यं विप्र विदधामि तवोर्षितं । एवमुक्त्वा तु भगवान् वरेण्या वृषवाहनः ।
 महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः । सगणो देवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 ॥ गालव उवाच ॥ निशामिचाभ्यनुज्ञातो आहं पितरमागतः । अन्नवीजो ततो माता दुःखिता इदतो मृगं ।
 कौशिकेनाभ्यनुज्ञातो पुत्रं वेदविभूषितं । न तात तदर्थं दानं पिता त्वां पश्यतिऽनघ ।
 श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने । नित्यतात्मा महादेवमपश्यं शोऽग्रवीक्ष मां ।
 पिता माता च ते लब्ध पुत्र मृत्युविवर्जिताः । भविष्यत विश चिद्रं ब्रूयादसि पितरं वयं ।
 अनुज्ञातो भगवता मृदं गत्वा युधिष्ठिर । अपश्यं पितरं तात इति क्त्वा विनिःसृतं ।
 उपसृष्ट्य मृहीलेभ कुशांश्च शरणाकुरुन् । तान् विस्मज्य च मां प्राह पिता सास्त्राविलेखणः ।
 प्रणमन् परित्विज्य मूर्ध्निपात्राप पाण्डव । दिक्षां ब्रूयादसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतान्यह्नुतान्येव कर्त्तव्या मयात्मनः । प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विद्यायामास पाण्डवः ।
 ततः कृष्णोऽग्रवीक्षां पुनर्भूतितमात्सरः । युधिष्ठिरं धर्मनिधिं पुनर्कृतमिवेश्वरः ।
 ॥ बासुदेव उवाच ॥ उपमन्युर्वापि प्राह तपस्त्रिव दिवाकरः । अश्रुभैः पापकर्षणो ये नराः कलुषीकृताः ।
 ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसङ्गतयः । ईश्वरं चम्पुपद्यन्ते हिजा भावितभावनाः ।

१११०

१११५

११२०

११२५

११३०

११३५

सर्वथा वर्त्तमानेऽपि यो भक्तः परमेश्वरे । सद्गुणोऽरुणवासानां मुनीनां भावितात्मना ।

११९

ब्रह्मलं केशवत्वं वा ब्रह्मलं वा सुरैः सह । चैलाक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति ।

मनसाऽपि त्रिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवाः । विभूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते ।

भिक्षा भिक्षा च कूलाणि हत्वा सर्वमिदं जगत् । यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ।

सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः । सर्वैर्मुदति तत्पापं भावयन्निवमात्मना ।

कीटपक्षिपतङ्गानां तिरस्त्रामपि केशव । महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते कश्चित् ।

११८

एकमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि । न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मतिः ।

ततः कृण्वोऽन्नवीडाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।

॥ विष्णुस्त्वा च ॥ आदित्यचन्द्रावनिखोऽनलस्य सौमैरिरापो वसवोऽय विभे । धाताऽय्यमा इन्द्रकटहस्तौ च रुद्राः ससाध्या
वरुणोऽय गोप ।

ब्रह्मा ब्रह्मो मास्ते ब्रह्म सत्यं वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदेवाहाः । सोमो यष्टा यच इष्यं हविश्च रक्षा दीक्षा संयमा ये च
केचित् ।

स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेयो धर्मं चाग्नं कालचक्रं बलञ्च । यज्ञो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च इन्द्राभ्युत्थं ये मुनयश्च
यत्न ।

११०

अग्न्या बुद्धिर्धनसा दर्शनेन स्वर्गसाग्न्यः कर्मणा या च सिद्धिः । गणा देवानामुत्तमाः सोमपाश्च लोकाः सुवामास्तुविता
ब्रह्मकायाः ।

आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरूपाश्च मनोविरूपाः । इन्द्राश्च निर्घोषरताश्च देवाः स्वर्गाग्रजा दर्शपा आण्य
पाश्च ।

चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्या ये चाप्यन्ये देवतास्त्राजमोढ । सुपर्शगन्धर्वपिशाचदानवा यक्षास्तथा चारणपक्षगाश्च ।

खूलं सुस्रुक्षं मृदु पाण्यस्रुक्षं दुःखं सुखं दुःखमनन्तरञ्च । सांख्यं योगं यत्पराणां परञ्च सर्वोपार्जितं विद्धि यत्की
र्त्तितं मे ।

..

तत्सम्भूता भूतकृतो मरेष्वाः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः । अविद्येर्मा धरणीं वेऽभ्यरचन् पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिं । ११०

विचिन्त्यन्त्यपसा तत्सर्ववीयः किञ्चित्कत्वं प्राणहेतोर्नैतोऽस्मि । ददातु देवः स वरानिहेष्टानभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ।

इमं सत्वं सन्नियतेन्द्रियश्च भूत्वा इन्द्रियैः पुरुषः पठेत् । अभययोगो नियतो मासमेकं सम्प्राप्नुयादस्यमेधे फलं यत् ।

वेदान् कृत्स्नाब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जयेन्नृपः पार्थ मही वृ कृत्स्ना । वैश्यो लाभं प्राप्नुयात्त्रैपुण्यञ्च इन्द्रो गतिं प्रेत्य तथा
सुखञ्च ।

क्षत्रराजनिभं हत्वा रुद्राय दधिरे मनः । सर्वदेवापहं पुण्यं पवित्रञ्च यश्चस्त्रिनः ।

चावन्मयस्य शरीरे तुरोमकूपानि भारत । तावन्मयश्च सदासि स्वर्गे वसति मानवः ।

१११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि मेघवाहनोपाख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं सहधर्मैति प्रोच्यते भरतर्षभ । पाणिपक्षपाकाद्ये तु क्लोषामेतत्कथं स्मृतं ।

आर्व एव भवेद्भूमिः प्राजापत्योऽथवानुरः । यदेतत्सहधर्मैति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ।
सन्देहः सुमहानेव विरुद्ध इति मे मतिः । इह यः सहधर्मो वै प्रेयायं विहितः क नु ।
स्वर्गो मृतानां भवति सहधर्मैः पितामह । पूर्वमेकसु विद्यते क चैकस्मिन्नेव वद ।
नानाधर्मोपलोपिता नानाकर्मणिषासिताः । नानागिरयनिष्ठान्मा मानुषा बहवो यदा ।
अनृताः स्त्रिय इत्येव सूचकारो व्यवस्थिति । यदाऽनृताः स्त्रियस्तात सहधर्मैः कुतः स्यतः ।
अनृताः स्त्रिय इत्येव वेदेऽपि हि पथते । धर्मोऽयं पूर्विका संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ।
गङ्गारं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशं । निःसन्देहमिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ।
यदेतद्यादृशधैतयथा चैतन्भवति । निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ।

११८

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अष्टावक्रस्य संवादं दिश्या सह भारत ।
निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः । अष्टावक्रस्य वदाम्यस्य वग्रे कन्या महात्मना ।
सुप्रभां नाम वै नास्मा रूपेणाप्रतिमां भुवि । गुणप्रभावशीलेन चारित्र्येण च शोभनां ।
सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना । वनराजो यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाक्षिता ।
अष्टावक्रमाह देवा मे सुता तुभ्यं हि तच्छृणु । गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ।

११९

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् । तयेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ।

११९

॥ वदाम्य उवाच ॥ धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतान् । रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितं ।
संहृष्टैः पार्थदैर्ज्यैश्च नृत्यद्भिर्विविधाननैः । दिव्याङ्गरागैः पैशाचैरन्यैर्नानाविधैः प्रभैः ।
पाणितलैः सुतालैश्च श्रुतालैः समैस्तथा । सम्यग्दृष्टैः प्रनृत्यद्भिः सर्वैस्तत्र निपद्यते ।
इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्विद्यमति शुश्रुम । नित्यं सन्निहितो देवस्तथा ते पार्थिवः स्मृताः ।
तत्र देव्या तपस्तप्तं शङ्करार्थं सुदुस्तरं । अतस्तदिष्टं देवस्य तथोभाया इति श्रुतिः ।
पूर्वं तत्र महापार्थ्यं देवलोत्तरतस्तथा । अतः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवलोपासते सर्वे रूपिणः किल तत्र ह । तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ।
ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसन्निभं । रमणीयं मनोघाति तत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियं ।
तपस्विनीं महाभागां रुद्रानन्दोत्सामनुष्ठितां । द्रष्टव्या सा त्वया तत्र सम्पूज्या चैव यत्नतः ।
तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं पक्षीयसि । यद्येष समयः सर्वैः साध्यतां तत्र गम्यतां ।

१२०

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ तथाऽस्तु साधयिष्यामि तत्र साध्यान्संग्रहं । यत्र त्वं वदसे साधो भवान् भवतु सत्यवाक् ।

१२०

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽगच्छन्स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशं । हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितं ।
स गत्वा दिग्गद्गदलो हिमवन्तं महागिरिं । अभ्यगच्छन्स हिं पुण्यां वाज्जदां धर्मशालिनीं ।
अशोकविमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्प्य देवताः । तत्र वासाय शयने चैव सुखमुवास ह ।
ततो रात्र्या व्यतीतायां प्रातस्तथा च दिशः । स्नात्वा प्रादुसकाराणि स्नात्वा चैनं प्रधानतः ।
रुद्राणो रुद्रमासाह इदं तत्र समाश्रयत् । विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभिने ययौ ।

१२१

सोऽपश्यत्काञ्चनं दारं दीपमानमिव श्रिया । मन्दाकिनीञ्च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ।
 अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीं । प्रत्युत्थिता भगवन्तं माणिभद्रपुरोगमाः ।
 स तान् प्रत्यक्षयामास राक्षसान् भीमविक्रमान् । निवेदयत मेां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ।
 ते राक्षसास्तथा राजन् भगवन्तमयाम्रवन् । असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽनृतिकं । १४९५
 विदितो भगवानस्य कार्यमागमनस्य यत् । पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तमसा ।
 ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य भ्रष्टावकमनिन्दितं । विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ।
 सुखं प्राप्तो भवान् कश्चित्किं वा मत्तश्चिकीर्षति । ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां वत्स्यसि वै द्विज ।
 भवन् प्रविश त्वं मे यथाकाममिदं जेतम । सत्कृतः कृतकार्यस्य भवान् यास्यात्यविप्रतः ।
 प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहोत्था तं दिजोत्तमं । आसनं स्वं ददौ चैव पादमर्थं तथैव च । १४९०
 अथोपविष्टोऽस्त्राव भाणिभद्रपुरोगमाः । निवेदुस्तत्र कैवैरा यच्चगन्धर्वमक्षिराः ।
 ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् । भवच्छब्दं समाश्राय नृत्येरक्षस्वरागणाः ।
 आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा । संवर्त्ततामित्युवाच मुनिर्बधुरया गिरा ।
 अथोर्व्वरा मिश्रकेशो रत्ना चैवोर्व्वशी तथा । अलम्बुषा घृताघो च मित्रा चित्राङ्गदा हविः ।
 मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हविनी प्रभा । विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च । १४९५
 एतास्यान्यास वै बन्धुः प्रनृत्तास्तरुषः शुभाः । अवादयन्स गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् । दिव्यं संवत्सरं तत्रारमतैष महातपाः ।
 ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह । सायः संवत्सरो जातोऽविप्रेह तव पश्यतः ।
 ह्यय्योऽयं विषयो ब्रह्मन् गान्धर्व्वा नाम नामतः । कन्दतो वर्त्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ।
 अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदस्य भवतो गृहं । सर्वमाज्ञायतामाशु परवन्तो वयं त्वयि । १४९०
 अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान् प्रत्यभाषत । अर्चिताऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ।
 प्रीतोऽस्मि सदृशश्चैव तव सर्वं धनाधिप । तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेः महात्मनः ।
 नियोगादस्य यास्यामि तृप्तिमानृद्धिमान् भव । अथ निष्कृत्य भगवान् प्रययावुत्तरामुखः ।
 कैलासं मन्दरं हेमं सर्वाननुचचार ह । तानतोत्य महाशैलान् कैरतिं स्नानमुत्तमं ।
 प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसा मतः । धरणीमवतीर्थ्याथ पूतात्मा सोऽभवत्तदा । १४९५
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः । समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ।
 ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयसपश्यत । सर्वर्तुभिर्मूलफलैः पद्मिभिश्च समन्वितैः ।
 रमणीयैर्व्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितं । तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ।
 शैलासु विविधाकाशान् काञ्चनान् रत्नभूषितान् । मणिभूमौ निविष्टांसु पुष्करिण्यस्तथैव च ।
 अन्यान्यापि सुरम्याणि पश्यतः सुबह्वन्यथ । गृहं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः । १४९०
 स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्व्वरत्नमयं गृहं । ददर्श ह्युत्तमं च धनदस्य गृहादरं ।

महानो यत्र विविधा मणिकाञ्चनपर्वताः । विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ।
मन्दारपुष्पैः संकीर्णा तथा मन्दाकिनो नदी । स्वयंप्रभास मणयो वज्रैर्भूमिषु भूषिता ।
नानाविधैश्च भवैर्विचित्रमणितोरणैः । मुक्ताजालविनिःसृष्टैर्विणिरत्नावभूषितैः ।
मनोदृष्टिहरैरस्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः । अविभिन्नाद्यतं तत्र आश्रमं तं मनोहरं । १४७
ततस्तस्यामवचिन्ता कुत्र वासो भवेदिति । अथ दारं समभितो गत्वा स्त्रिणा ततोऽप्रवीत् ।
अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु चेऽत्र वै । अथ कन्याः परितृता गृह्णात्तस्मादिनिर्गताः ।
नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्व्वा मनोहराः । सां सामपश्यत्कन्यां वै सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
न च शक्नो वारयितुं मनोऽस्याथावसीदति । ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
अथ तं प्रमदाः प्राङ्मर्गवान् प्रविशति । स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य हि । १४८
कौटुहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः । तत्रापश्यञ्जरायुक्तामरजोऽम्बरधारिणीं ।
वृद्धां पर्यङ्गमासीनां सर्व्वाभरणभूषितां । स्वस्तीति तेन चैवीक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ।

॥ अष्टावक उवाच ॥ सर्व्वाः स्नानालयान् यान्तु एका मामुपतिष्ठतु । अज्ञाता या प्रशान्ता या शेषा गच्छन्तु क्रन्दतः ।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तान्मृदुषिं तदा । निश्चक्रमुर्गृह्णात्तस्मात्वा वृद्धाय व्यतिष्ठत । १४९
अथ तां संविशन् प्राह श्रयणे भास्वरे तदा । तयाऽपि सुषतां भद्रे रजनो ह्यतिवर्त्तते ।
संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता । द्वितीये श्रयणे दिव्ये संविवेश महाप्रभे ।
अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा । व्यपदिश्य महर्षेर्वै श्रयनं व्यवरोहत ।
स्नागतेनागतं तान्तु भगवानभ्यभाषत । सोपागूहदुग्धाभ्यान्तु अविं प्रोत्था नरर्वभ ।
निर्व्विकारमृद्विष्यापि काष्ठकुक्षोपमं तदा । दुःखिता प्रेक्ष्य सञ्चत्पमकार्षीद्विषिण सह । १५०
ब्रह्मस्य कामतोऽन्याऽस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः । कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व मां ।
प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह । उपगूह च मीं विप्र कामान्ताऽहं भृशं त्वयि ।
एतद्धि तव धर्मात्मसंपदः पूज्यते फलं । प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व मां ।
मम चेदं धनं सर्व्वं यद्यान्यदपि पश्यसि । प्रभुस्त्वं भव सर्व्वत्र मयि चैव न संशयः ।
सर्व्वान् कामान् विधास्यामि रमस्व सहितो मया । रमण्ये वने विप्र सर्व्वकामफलप्रदे । १५१
त्वदश्राहं भविष्यामि रंखले च मया सह । सर्व्वान् कामानुपप्राप्तामे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
जातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन । यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलं ।
आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते नार्य्यो मन्मथयोदिताः । न च दहन्ति गच्छन्त्यः सुतत्रैरपि पांशुभिः ।
॥ अष्टावक उवाच ॥ परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कदाचन । दूषितं धर्मैश्चास्त्रैः परदारभिभवैश्च ।
भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै श्रमे । विषयेष्वनभिष्टोऽहं धर्मार्थं किल सन्ततिः । १५२
एवं लोकान् गमिष्यामि पुनैरिति न संशयः । भद्रे धर्मं विज मोहि ज्ञात्वा चोपरमस्व च ।

॥ स्त्री उवाच ॥ गान्धिवीर्येण वरुणे न चान्ये चिदत्रा दिज । प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिश्रीला हि धोषितः ।

सहस्रे किल नारीणां प्रायेतैका कदाचन । तथा व्रतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ।

नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरं । न भ्रातृन् च भर्तारं न च पुत्रान् देवरात् ।

स्त्रीलायन्यः कुलं व्रन्ति कूलानीव सरिद्धराः । दोषान् सर्वेषां मत्वा प्रजापतिरभाषत । १४०६

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स श्वशुरेकापत्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत । आस्तां वृषितम्बन्दः किञ्च कार्यं ब्रवीहि मे ।

सा स्त्री प्रोवाच भगवन्स्त्वय्येष देशकालतः । वस तावन्महाभाग व्रतकृत्यो भविष्यति ।

ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर । वत्सेऽहं यावदुत्साहो भवत्या गात्र संशयः ।

अथर्षिरभिसम्प्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयाऽर्दितां । चिन्तां परमिकां भजे सन्तत इव चामवत् ।

यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यन्त्या विप्रर्षभसदा । नावसन्तत्र तत्रास्य दृष्टोरूपविरागिता । १४०७

देवतेयं गृहस्थास्य शापात्किञ्च विरूपिता । अस्यास्य कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ।

इति चिन्ताविरक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः । व्यगच्छन्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ।

अथ सा स्त्री तथोवाच भगवन् पश्य वै रवेः । रूपं सन्ध्याभ्रसंरक्तं किमुब्रूयात्तया तव ।

स उवाच ततस्तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय । उपाश्रित्य ततः सन्ध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अष्टावक्रदिकम्पादे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ सा स्त्री तमुवाच वाढभवं भवत्विति । दिव्यं तैलमुपादाय स्नानश्रीटीमुपानयत् । १४०८

अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना । अयास्य तैलेनाङ्गानि सर्वेष्वेवाभ्यसृजत ।

अनैशोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् । भद्रासनं ततश्चित्रमृषिरन्वगमन्वव ।

अथोपविष्टस्य यदा तस्मिन् भद्रासने तदा । स्नापयामास शनकैस्तर्पणं सुखहसवत् ।

दिव्यञ्च विधिवचक्रे सोपचारं मुनेस्तदा । स तेन सुसुखेऽप्येन तस्या हस्तमुखेन च ।

व्यतीतां रजनीं कृत्वा गजानास्य महाव्रतः । तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविक्रितः । १४०९

पूर्वस्थां दिशि सूर्यञ्च सोऽपश्यदुदितं दिवि । तस्य बुद्धिरियं किमु मोहस्तत्तमिदं भवेत् ।

अथोपास्य सत्संशुङ्गं किं करोमीत्युवाच तां । सा चामृतरसप्रणम्यपेरन्नमुपाहरत् ।

तस्य स्नादुतयाञ्जस्य न प्रभूतस्यकार सः । व्यगमञ्चाप्यहःशेषं ततः स ध्यागमत्पुनः ।

अथ सा स्त्री भगवन्तं मुपतामित्यचोदयत् । तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ।

पृथक्चेव तथा सुप्ता सा स्त्री स च मुनिस्तदा । तथाऽर्द्धरूपां सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत् । १४१०

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ न भद्रे परदारेषु मनो भे सम्प्रसज्जति । उत्तिष्ठ भद्रे भद्रने स्वयं वै विरमस्व च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सा तदा तेन विप्रेण तथा तेन निवारिता । स्तनत्वाऽमीत्युवाचार्धं न धर्म्यं क्लृप्तमस्ति ते ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ नास्ति स्तनत्वा स्त्रीणामस्तनत्वा हि धोषितः । प्रजापतिमतं श्वेतम् स्त्री स्नातन्यमर्हति ।

॥ स्त्री उवाच ॥ बाधते मैत्रुणं विप्र मम भक्तिञ्च पश्य वै । अधर्म्यं प्राप्स्ये विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकं । प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वशयनं व्रज । १४११

॥ स्त्री उवाच ॥ शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि । भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ।
यदि वा दोषजातत्वं परदारेषु पश्यसि । चात्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे दिज ।
न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्भवोन्महं । स्तन्यां मां विजानीहि यो धर्मः सोऽस्तु वै मयि ।
तथावेक्षितचिन्ता च स्तन्याऽस्मि भजस्व मां ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ स्तन्या लं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै । नास्ति त्रिलोके स्त्रीकाचिद्या वै स्वातन्त्र्यमर्हति । ११०

पिता रचति कैमारं भर्ता रचति यौवने । पुत्राश्च स्थाविरे काले नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ।

॥ स्त्री उवाच ॥ कैमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः । पक्षीं कुह्व मां विप्र शृङ्गां विजहि मा मम ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम । जिज्ञासेयम्वेषस्तस्य विप्रः सत्यं न किं भवेत् ।

आसत्यं परमं हीदं किन्तु श्रेयो हि मे भवेत् । दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ।

किन्त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः । कन्या रूपमिहाद्यैवं किमिवाचोत्तरं भवेत् । १११

यथाऽपरं शक्तिधृतेर्न व्युत्पाद्ये कथञ्चन । न रोचते हि व्युत्पन्नं सत्येनासादयाम्यहं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अष्टावक्रदिकथंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न विभेति कथं सा स्त्री शापाच्च परमद्युतेः । कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।

॥ भीम उवाच ॥ अष्टावक्रोऽवष्टब्धतां रूपं विकुरुषे कथं । न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ।

॥ स्त्री उवाच ॥ द्यावापृथिव्योऽर्थैरेषा काम्या ब्राह्मणसत्तम । गृह्ण्यावहितः सर्व्वं यदिदं सत्यविक्रम ।

जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्त्रिरीकर्तुं तवानघ । अव्युत्पानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम । ११२

उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलस्य ते । स्थाविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैयुनज्वरः ।

तुष्टः पितामहलोऽद्य तथा देवाः सवासवाः । स लं येन च कार्य्येण सम्प्राप्तिो भगवानिह ।

प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्या पित्रा द्विजवर्भ । तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्व्वं मया कृतं ।

क्षेमैर्गमिष्यसि गृहं श्रमस्य न भविष्यति । कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्त्रिणी च भविष्यति ।

कान्त्या पृष्टवांस्त्व मां ततो व्याहतमुत्तमं । अनतिक्रमणीयैवा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा । ११३

गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किञ्चान्यच्छ्रेतुमिच्छसि । यावद्भवोमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथं ।

अविषा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्दिजवर्भ । तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितं ।

॥ भीम उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः । अनुज्ञातसत्या चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ।

गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छ च । अभ्यगच्छ च तं विप्रं न्यायतः कुहनन्दन ।

पृष्टस्य तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतिदग्धनं । प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना । ११४

भवता समनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनं । तस्य चोत्तरतो देभे दृष्टं मे दैवतं महत् ।

तथा चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः । अवितस्यापि तद्वाक्यं गृहस्थाभ्यागतः प्रभो ।

तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिगृहाण मे । मन्त्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् ।

॥ भीम उवाच ॥ अष्टावक्रं स्वेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां विभो । कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।

कन्या तां प्रतिवृद्धैव भार्या परमेशाभंगा । उवाच मुदितस्तत्र स्वाश्रमे विगतज्वरः ।

११२०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अष्टावक्रादिकुसुमादि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमाज्जमेरुतमेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः । ब्राह्मणं लिङ्गिन्मैव ब्राह्मणं चाप्यलिङ्गिनं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ खट्वन्तिमभिपश्याय लिङ्गिने चैतराय च । देयमाज्जमेरुताराय उभावेतौ तपस्विनौ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अङ्गुष्ठापरया पूतो यः प्रयच्छेद्दिजातये । इत्थं कथं तथा दानं को दासः स्थापितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अङ्गुष्ठापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः । पूतो भवति सर्वत्र किमुत त्वं महाधुते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ब्राह्मणं परीक्षेत देवेषु सततं नरः । कथ्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्य ब्राह्मणं विदुः ।

११२१

॥ भीष्म उवाच ॥ न ब्राह्मणः साधयते इत्थं देवात्मबिध्यति । देवप्रसादादिव्यक्ते यजमानेन संशयः ।

ब्राह्मणान् भरतमेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः । मार्कण्डेयः पुरा प्राह इह लोकेषु बुद्धिमान् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपूर्वोऽयथ वा विद्वान् सम्बन्धी वा यथा भवेत् । तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु यः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कुलीनः कर्मज्ञश्चैव सत्यैवाऽप्यनृशंसवान् । द्वीमानृजः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ये चयः ।

तत्रेनं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतं । श्रुत्वा काश्यपस्याग्निर्माकण्डेयस्य चैव हि ।

११२२

॥ श्रुत्युवाच ॥ यथा महार्थे विप्रः सिद्धिं नेष्टुर्निश्चयति । तथा दुश्चरितं सर्वं विद्वत्पात्रं निमज्जति ।

॥ काश्यप उवाच ॥ सर्वे च वेदाः न ह वज्रिरज्जैः साक्षां पुराणञ्च कुले च जन्म । नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति शीलव्यपेतस्य नृप दिवस्य ।

॥ अग्निर्वाच ॥ अधीयानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यज्ञः परेषां । प्रभश्यतेऽवै चरते न सत्यं लोकास्तस्य ह्यनवन्तो भवन्ति ।

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतं । नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्द्धमवाप्नुयात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा ते जमुराशु चत्वारोऽमिततेजसः । श्रुत्वा काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ।

११२३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं ब्राह्मणा लोके कृतिनो भुञ्जते हविः । दत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः । भुञ्जते ब्रह्मकामाय त्रतलुप्ता भवन्ति ते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनेकान्तं ब्रह्मदारं धर्ममाज्जमेरुतोषिणः । किं निष्ठितं भवेदत्र तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधश्चाननृशंसं दमस्तथा । आर्ज्यवक्ष्येव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणं ।

ये तु धर्मं प्रशंसन्तस्तरन्ति पृथिवीमिमां । अनाचरन्तस्तद्वर्षे सङ्करोऽभिरताः प्रभो ।

११२४

तेभ्यो चिरस्थं रत्नं वा गामर्षं वा ददाति यः । दशवर्षाणि विष्टा य भुङ्क्ते निरयमास्त्रितः ।

मेदानां पुङ्गवानश्च तथैवान्तेऽवसायिनां । कृतं कर्त्तव्यं कृतं वाऽपि रागमोहेन जप्यतां ।

वैश्वदेवश्च ये मूढा विप्रश्च ब्रह्मचारिणः । ददते मेह राजेन्द्र ते लोकान् भुञ्जतेऽशुभान् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं परं ब्रह्मचर्यञ्च किं परं धर्मलक्षणं । किञ्च श्रेष्ठतमं ग्रैवं तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्रह्मचर्यात्परं तात मधुमांसस्य वर्जनं । मर्यादायां स्थितो धर्मः ब्रह्मसैवाय लक्षणं ।

११२५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मिन्काले चरेद्भूमौ कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् । कस्मिन्काले सुखो च स्यात्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कस्म्यर्थं निवेत ततो धर्ममनन्तरं । पश्चात्कामं निवेत न च गच्छेत्प्रशङ्गितं ।

ब्राह्मणस्यैव मन्यते गुरुंश्चाभ्यभिपूजयेत् । सर्वभूतानुलोमस्य हृदुश्लोः प्रियंवदः ।

अधिकारे यदनुतं यच्च राजसुपैशुनं । गुरोस्वासीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्याया ।

प्रहरेन्नरं त्रेषु न हन्याद्वा तथैव च । भूषहत्यासमस्यैव उभयं यो निवेदते ।

११८०

नाग्निं परित्यज्ज्वातु न च वेदान् परित्यजेत् । न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं नद्ब्रह्महत्याया ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलं । कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अक्रोधना धर्मपराः सत्यनिष्ठा दमे रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ।

अमानिनः सर्वसहा दृढार्था विजितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता मेचालेभ्यो दत्तं महाफलं ।

असुन्धाः शुचयो वैद्या ह्योमनः सत्यवादिनः । स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलं ।

११८१

साक्षांश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजवर्गभः । सद्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ।

ये त्वेवं गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलं । सहस्रगुणमाप्नोति गुणाह्वयं प्रदायकः ।

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन श्रीलेन च समन्वितः । तारयेत् कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजवर्गभः ।

गामश्वं विप्लमश्वं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् । द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ।

तारयेत्तत्कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजोत्तमः । किमङ्ग पुनरेवै तस्मात्पात्रं समाचरेत् ।

११८२

निश्चयश्च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्मतं । दूरादानोय सत्कृत्य सर्वतस्याभिपूजयेत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि वज्रप्राम्निगे दाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आद्रुकाले च दैवे च पितृष्वपि च पितामह । इच्छाम्यहं त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दैवं पूर्वार्द्धिकं कुर्यादपराद्धे तु पैतृकं । मङ्गलाचारसम्पन्नः कृतशौचः प्रथमवान् ।

मनुष्याणाम् मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिभिः । कालहीनन्तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ।

सङ्घातं चावलीढञ्च कलिपूर्वञ्च यत्कृतं । रजस्वलाभिदुष्टञ्च तं भागं रक्षसां विदुः ।

११८३

अवघुष्टञ्च यद्गुरुमज्जतेन च भारत । परामृष्टं शूना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ।

केशकोटावपत्तिं कुतश्चभिरवेक्षितं । रुदितश्चावधूतञ्च तन्भागं रक्षसां विदुः ।

निराकारेण यद्गुरुं सन्नक्षेण च भारत । दुरात्मना च यद्गुरुं तं भागं रक्षसां विदुः ।

परोक्षिष्टञ्च यद्गुरुं परिभुक्तञ्च यद्भवेत् । दैवे पितृष्वपि च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविश्यते । विभिर्वर्णैर्नरैश्चेष्ट तं भागं रक्षसां विदुः ।

११८४

आव्याज्रतिं विना चैव यत्किञ्चित्परिविश्यते । दुराचारेण यद्गुरुं तं भागं रक्षसां विदुः ।

ये भागा रक्षसां प्राप्तास्त उक्ता भरतवर्धन । अत ऊर्ध्वं विचर्गस्य परीचां ब्राह्मणे शृणु ।

यावन्तः पतिता विप्रा जडेभ्यस्तास्तथैव च । दैवे वाऽप्यथ वा पितृष्वपि राजन्नार्हन्ति केतनं ।

शिवो क्षीवश्च कुटी च तथा यश्चाहृतश्च यः । अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नार्हन्ति केतनं ।

चिकित्सका देवसका वृथानियमधारिणः । सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनं ।

११८५

गायमा गर्भकाश्चैव प्रवक्ता वादकास्तथा । कथका योधकाश्चैव राजमार्हन्ति केतनं ।
 होतारो वृषलानाञ्च वृषलाध्यापकास्तथा । तथा वृषलशिश्याश्च राजमार्हन्ति केतनं ।
 अनुयोक्ता तु यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत । नार्हन्ति सावपि आहुं ब्रह्मविक्रयिणो हि ते ।
 अपणीर्यः कृतः पूर्वं वर्षावरपरिग्रहः । ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजमार्हन्ति केतनं ।
 अनग्रयश्च ये विप्रा मृतनिर्व्यासकाश्च ये । सोमाश्च पतिताश्चैव राजमार्हन्ति केतनं । १४०
 अपरिज्ञातपूर्व्याश्च गणपूर्व्याश्च भारत । पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च आहुं नार्हन्ति केतनं ।
 क्षणकर्त्ता च यो राजन् यस्य वार्ष्णेयिको नरः । प्राणविक्रयदन्तिश्च राजमार्हन्ति केतनं ।
 स्त्रीपूर्व्याः काण्डपुष्टाश्च यावन्तो भरतर्षभ । अजपा ब्राह्मणाश्चैव आहुं नार्हन्ति केतनं ।
 आहुं देवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ।
 चीर्णदन्ता गुणैर्युक्ता भवेयुर्व्योऽपि कर्धकाः । सावित्रीक्षाः क्रियावन्तो राजन् केतनचमः । १४१
 क्षात्रधर्माणमयाजौ केतयेत्कुलजन्मजं । न त्वेव वणिजं तात आहुं च परिकल्पयेत् ।
 अग्निहोत्रो च यो विप्रो यामवासी च यो भवेत् । अस्तेनश्चातिथिश्च स राजन् केतनचमः ।
 सावित्रीं जपते यस्य विकासं भरतर्षभ । मिश्रावृत्तिः क्रियावाञ्छा स राजन् केतनचमः ।
 उदितास्तमितो यस्य तथैवास्तमितोदितः । अहिंसया रूपदोषश्च स राजन् केतनचमः ।
 अकल्मषो ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ । संयमं भैक्ष्यदन्तिश्च स राजन् केतनचमः । १४२
 अत्रतो कितवः स्तेनः प्राणविक्रयको वणिक् । पश्याच्च पीतवान् सोमं स राजन् केतनचमः ।
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैरपि कर्मभिः । भवेत्संज्ञातिथिः पश्यात्स राजन् केतनचमः ।
 ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चाजितं धनं । अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च क्लैयादुपाजितं ।
 क्रियमाणेऽपवर्गे च यो दिजो भरतर्षभ । न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतं ।
 आहुश्च ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा । सोमक्रयश्च मांसञ्च यदारणं युधिष्ठिर । १४३
 आहुः अपवर्गे विप्रश्च स्वधा वै मुदिता भवेत् । क्षत्रियस्यापि यो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ।
 अपवर्गे तु वैश्यस्य आहुः कर्मणि भारत । अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ।
 पुष्टाह्वाचनं दैवं ब्राह्मणस्य विधीयते । एतदेव निरोद्धारं क्षत्रियस्य विधीयते ।
 वैश्यस्य देवे वक्तव्यं प्रीयन्ता देवता इति । कर्मणां मानुपूर्व्येण विधिपूर्वं कृतं शृणु ।
 जातकर्मभारिकाः सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत । ब्रह्मचर्ये हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर । १४४
 विप्रस्य रसना मौञ्जी मौर्वी राज्यगामिनी । वालजोत्थेव वैश्यस्य धर्मो एव युधिष्ठिर ।
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्मधर्मो विमो शृणु । ब्राह्मणस्यानृते धर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः ।
 चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्रतः । नान्यच्च ब्राह्मणोऽश्रीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
 यवीद्यान् पशुहिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि । तथा राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्रीयात्स केतितः ।
 यवीद्यान् पशुहिंसायां भागाहुं समवाप्नुयात् । दैवं वाऽप्यथ वा पित्र्यं योऽश्रीयात् ब्राह्मणादिषु । १४५

अस्त्रातो ब्राह्मणे राजंस्त्राधाधर्षो गवानृतं । अश्वौचो ब्राह्मणो राजन् योऽश्वौचाद्ब्राह्मणदिषु ।
ज्ञानपूर्वमयो लोभात्स्त्राधाधर्षो गवानृतं । अर्थेनान्येन यो लिप्तेत्कर्षार्थेनैव भारत ।
आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्माधर्षोऽनृतं स्मृतं । अवेदप्रतचारित्रास्त्रिभिर्वैधुधिष्ठिर ।
मन्त्रवत् परिविद्यन्ते तस्माधर्षो गवानृतं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पिब्यं वाऽप्यथ वा दैवं दीयते यत्पितामह । एतदिच्छास्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलं । ११९०

॥ भीष्म उवाच ॥ येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुदृष्टिमिव कर्षकाः । उच्छ्वेषपरिश्रेष्ठं हि तान् भोजय युधिष्ठिर ।

चारित्रनिरता राजन् ये कृशाः कृषिदत्तयः । अर्थिमक्षोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलं ।

तद्गत्वास्तद्गृहा राजंस्तदस्त्रास्तदपाश्रयाः । अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलं ।

तत्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भवार्त्ता युधिष्ठिर । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलं ।

अकल्मषस्य विप्रस्य रौक्ष्मात्करकृतात्मनः । वटवो यस्य भिन्नानि तेषु दत्तं महाफलं । ११९५

हतस्त्रा हतदाराश्च ये विप्रा देशसंज्ञवे । अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलं ।

प्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतमन्त्रताः । तत्समाप्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलं ।

अत्युत्कान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसुमयेषु च । कृशप्राणाः कृशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ।

कृतमर्षस्त्रहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः । स्पृहयन्ति च भुक्ताश्च तेषु दत्तं महाफलं ।

तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्ष्यचराश्च ये । अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलं । ११९०

महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ । निरर्थं ये न गच्छन्ति स्वर्गश्चैव हि तच्छृणु ।

गुर्वर्थं वा भयार्थं वा वर्ज्यमित्वा युधिष्ठिर । येऽनृतं कथयन्ति सा ते वै निरयगामिनः ।

परदारान्निहन्तारः परदारान्निर्वर्षणः । परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ।

ये परस्त्रापहन्तारः परस्त्रानाश्च नाशकाः । सूचकाश्च परेषाश्च ते वै निरयगामिनः ।

प्रपाणाश्च सभागाश्च संक्रमाणाश्च भारत । अगाराणाश्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः । ११९५

अनाथां प्रमदां बाणां दंडां भीतां तपस्विनीं । वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ।

वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदश्च भारत । मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ।

सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः । अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ।

पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाश्च दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः । •

विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव दंडिषु । लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिनः । ११९०

धूर्तमव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः । प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ।

कृताश्रं कृतनिर्देशं कृतभक्तं कृतश्रमं । भेदैर्यं व्यवक्रुषन्ति ते वै निरयगामिनः ।

पथ्यश्रन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा । उत्सन्नपिबद्देतेज्यास्ते वै निरयगामिनः ।

वेदविकथिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः । वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।

चातुराश्रमवाङ्मास्य श्रुतिवाङ्मास्य ये नराः । विकर्षाभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः । ११५
 केव्विक्रयका राजन् विषविक्रयकाश्च ये । क्षीरविक्रयकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 ब्राह्मणानां गवाक्षैव कन्यानाञ्च युधिष्ठिर । येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ।
 शस्त्रविक्रयकाश्च कर्त्तारश्च युधिष्ठिर । शस्त्रानां धनुषाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 शिलाभिः शङ्खभिर्व्याऽपि शस्त्रैर्व्या भरतर्षभ । ये मार्गमनुवृत्तन्ति ते वै निरयगामिनः ।
 उपाध्यायांश्च श्रुत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ । ये त्यजन्धविकारांस्त्रींश्चैव निरयगामिनः । ११६
 अप्राप्तदमकाश्चैव नाशानां वेधकाश्च ये । बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ।
 अगोप्ताश्च राजानो बलिषड्जागतस्कृतः । समर्थाश्चाप्यदातारश्चैव निरयगामिनः ।
 शान्तान् दान्तांस्तथा प्राजान्दीर्घकालं सञ्चेषितान् । त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ।
 बालानामथ दृष्टानां दासानाञ्चैव ये नराः । अदत्त्वा भक्षयन्त्येते वै निरयगामिनः ।
 एते पूर्वं विनिर्दिष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः । भागिनः स्वर्गलोकश्च वक्ष्यामि भरतर्षभ । ११७
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु देवपूर्वेषु भारत । इन्ति पुत्रान् पशून् कृत्स्नान् ब्राह्मणतिक्रमः स्मृतः ।
 दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर । ये धर्ममनुवर्त्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 शुश्रूषाभिरूपोभिश्च विद्यत्मादाय भारत । ये प्रतिपद्यन्ति स्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 भयात्यापाप्तया बाधाद्दरिद्राद्वाधिधर्षणात् । यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 समावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः । मङ्गलाचारसम्पन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः । ११८
 निवृत्ता मधुर्मांसेभ्यः परदारैश्च एव च । निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 आश्रमाणाञ्च कर्त्तारः कुलानाञ्चैव भारत । देशानां नगराणाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 वस्त्राभरणदातारो भक्षयानाञ्च दास्तथा । कुटुम्बानाञ्च दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ।
 सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वैश्वराश्च ये । सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 मातरं पितरश्चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः । भ्रातृणाञ्चैव सखेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः । ११९
 आद्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत । ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 अपराङ्मुषे सखेहा मृद्वो मृदुवत्सलाः । आराधनसुखान्तापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः ।
 सहस्रपरिवेष्टारश्चैव च सहस्रदाः । चातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 सुवर्णश्च च दातारो गवाश्च भरतर्षभ । यानानां वाहनानाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 वैवाहिकानां त्र्याणां प्रेक्षणाञ्च युधिष्ठिर । दातारो वासवाश्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः । १२०
 विहारावसथोद्यानकूपारामभमाप्रयाः । वप्राणाञ्चैव कर्त्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 निवेष्टनानां चेचाणां वसतीनाञ्च भारत । दातारः प्रार्थितानाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 रसानाञ्चाथ वीजानां धान्यानाञ्च युधिष्ठिर । स्वचमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ।

यस्मिंस्त्रिंशन् कुले जाता बह्वपुत्राः ब्रतायुषः । सानुकोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ।
 एतदुक्तममुच्यते देवं पितृञ्च भारत । दानधर्मश्च दानञ्च यत्पूर्वमपिभिः कृतं । १८५
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानकथने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इदं मे तत्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत । अहिंसयित्वाऽपि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहं । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने । अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ।
 इति पृष्टो मया राजन् पराशरश्चरीरजः । अब्रवीन्निपुणो धर्मो निःसंशयमनुत्तमं ।
 ब्राह्मणं स्वयमाह्वय भिक्षार्थं गुणवृत्तिनं । ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्यात् ब्रह्मघातिनं । १८६
 मध्यस्त्वहं विप्रस्य योऽनुचानस्य भारत । वृत्तिं हरति दुर्भुद्धिस्तं विद्यात् ब्रह्मघातिनं ।
 गोकुलस्य दशार्त्तस्य जलार्थं वसुधाधिप । उत्पादयति यो विप्रं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ।
 यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्बुक् शस्त्रं वा मुनिभिः कृतं । दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ।
 आत्मज्ञां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे । न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ।
 अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै दिजातिषु । दद्यान्मर्त्यातिगं भोक्तं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं । १८७
 चक्षुषा विप्रहीनस्य पङ्क्तस्य जडस्य च । हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ।
 आश्रमे वा वने वाऽपि ग्रामे वा यदि वा बह्वरे । अग्निं समुत्तुजेन्नाश्रमं विद्याद्ब्रह्मघातिनं ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि ब्रह्मघातकथने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानञ्च भरतर्षभ । अवणञ्च महाप्राज्ञ आतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ । वक्तुमर्हसि मे तानि आताऽस्मि निश्चयं प्रभो ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इदमङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते । आतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमं । १८८
 तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिः । पप्रच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः संशितव्रतः ।
 अस्मि मे भगवन् कश्चिन्तीर्थेभ्यो धर्मसंग्रहः । तत्सर्वं आतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने ।
 उपसृष्ट्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने । प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथाऽस्ति तथा वद ।
 ॥ अङ्गिरा उवाच ॥ सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्सामूर्ध्वमालिनीं । विगाञ्च वै निराहारे निर्मलो मुनिवद्भवेत् ।
 काशीरमण्डले गंधा याः पतन्ति महानदं । ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् । १८९
 पुष्करञ्च प्रभासञ्च नैमिषं सागरोदकं । देविकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्णविन्दुं विगाञ्च च ।
 विबोध्यते विमानस्यः सोऽप्सुरोभिरभिष्टुतः । हिरण्यविन्दुं विबोध्य प्रथतश्चाभिव्याध च ।
 कुशेयञ्च देवतां धूयते तस्य किल्बिषं । इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ ।
 करतोयां कुरङ्गे च निराग्रेयोपिपितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति विगञ्छा प्रयतः श्रुचिः ।
 गङ्गादारे कुशावर्त्ते विषके नीलपर्वते । तथा कनकखले खाला धूताप्राग् दिवं व्रजेत् । १९०
 अपां इद उपसृष्ट्य वाजिमेधफलं लभेत् । ब्रह्मचारी जितक्रोधाः सत्यसन्धस्त्वहिंसकः ।

यत्र भागीरथी गङ्गा पतते दिग्भुक्तारं । मधेश्वरस्य चित्तानि यो नरस्त्रभिषिच्यते ।

एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः । सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ।

मुधां वै लभते भागं यो नरो जायते पुनः । महाश्रम उपसृश्य सोऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।

एकमासं निराहारः सिद्धिं माप्स्ये स व्रजेत् । महाश्रद्ध उपसृश्य भृगुगुह्ये त्वष्टासुपः ।

१०५

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया । कन्याकूप उपसृश्य बलाकायां कृतोदकः ।

देवेषु लभते कीर्तिं यत्रया च विराजते । देविकायामुपसृश्य तथा सुन्दरिकाश्रदे ।

अश्विन्यां रूपवर्षस्कं प्रेत्य वै लभते नरः । महागङ्गामुपसृश्य कनिकाङ्गारके तथा ।

पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्भलः । वैमानिक उपसृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।

निवासोऽश्वरां दिव्ये कामचारी महीयते । कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ।

१०६

ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात् । आश्रमे कनिकागान्धुं स्नात्वा यक्षार्पयेत्पितृन् ।

तोषयित्वा महादेवं निर्भलः स्वर्गमाप्नुयात् । महापुर उपसृश्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

चक्षानां स्थावराणाञ्च द्विपदानां भयं त्यजेत् । देवदारवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ।

देवलोकां समाप्नोति सप्तरात्रोपितः शुचिः । शरस्वाम्ने कुञ्जलाम्ने द्रोणशर्करपदे तथा ।

अप्रां प्रपतनासेवो सेव्यते सोऽश्वरोगणैः । चिचकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।

१०७

विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्म्या निवेद्यते । श्यामायास्त्राश्रममौगत्वा उषिता चाभिषिच्यते ।

एकपक्षं निराहारस्नानार्थानफलं लभेत् । कौञ्जिकोक्तु समासाद्य वायुभक्षस्त्रासुपः ।

एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमाप्नोति नरः । मत्तकृवाण्यां यः स्नायादेकरात्रेण विद्वति ।

विगाहति क्षणालम्बमन्त्रकं वै सनातनं । नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपसृश्य जितेन्द्रियः ।

फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः । गङ्गाश्रद्ध उपसृश्य तथा शैवात्पलावने ।

१०८

अश्वमेधमाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः । गङ्गायमुनयोक्तोर्थे तथा कालाक्षरे गिरौ ।

दशश्वमेधानाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः । षष्टिश्रद्ध उपसृश्य चाक्षदागादिष्विच्यते ।

दशतीर्थश्रद्धाणि तिस्रः कौन्वसया पराः । समागच्छन्ति माघ्यान्तु प्रयागे भरतर्षभ ।

माघमीसे प्रयागन्तु नियतः संश्रितव्रतः । स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्भलः स्वर्गमाप्नुयात् ।

मरुद्गण उपसृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः । वैश्वस्तस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ।

१०९

तथा ब्रह्मवरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः । एकमासं निराहारः सेमलोकां समाप्नुयात् ।

उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रं कृतोदकः । दादशासं निराहारो चयमेधफलं लभेत् ।

अश्वश्रद्धे गंधायाश्च निरावन्द्ये च पर्वते । तृतीयां कौञ्जपद्याश्च ब्रह्महत्यां विशुध्यते ।

कनिकाङ्ग उपसृश्य विद्याय बज्रभो कलं । अष्टेऽप्युरे नरः स्नात्वा अग्निकन्यापुरे वसेत् ।

नक्षत्रपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः । देवश्रद्ध उपसृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ।

११०

पुनरावर्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै । नन्दने सेव्यते दान्तस्वपरोभिरर्चयकः ।

उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः । लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ।
 रामद्वद उपसृश्य विषाशायां हतोदकः । दादशाहं निराहारः कक्षलादिप्रमुच्यते ।
 महाद्वद उपसृश्य शुद्धेन मनसा नरः । एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ।
 विन्ध्यं सन्ताप्य चात्मानं सत्यसन्धस्त्वहिकः । विनयात्तप आस्थाय मासैरेकेन सिध्यति । १०२५
 नर्षदायामुपसृश्य तथा सूर्यारकोदके । एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ।
 जम्बूमागे चिभिर्मासैः संवतः सुसमाहितः । अश्वरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ।
 कोकामुखे विगाह्याय गत्वा चाष्टालिकाश्रमे । शकभक्ष्योपवासः कुमारोर्विन्दे दश ।
 वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत् कदाचन । यस्य कन्याद्वदे वासो देवलोकं स गच्छति ।
 प्रभासे लेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः । सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायतेऽनरः । १०२६
 उज्जानक उपसृश्य आर्द्धिसेनस्य चाश्रमे । पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 कुल्यायां समुपसृश्य जम्बा चैवाधमर्षणं । अश्वमेधमवाप्नोति विरात्रोपोषितो नरः ।
 पिण्डारक उपसृश्य एकरात्रोपधितो नरः । अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ।
 तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मोपशोभितं । पुण्डरीकमवाप्नोति उपसृश्य नरः शुचिः ।
 मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च । कामं जित्वा च वै मासं सर्वमेधफलं लभेत् । १०२७
 कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसं । अभ्येत्य योजनशताङ्गुलं विप्रमुच्यते ।
 नन्दीश्वरस्य मूर्तिं नु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः । स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
 विख्यातो हिमवान्पुण्यः शङ्करश्चशुभो गिरिः । आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ।
 शरीरमुत्तुजेत्तत्र विधिपूर्वमनाश्रमे । अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तो द्विजः ।
 अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा । ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनं । १०२८
 कामं क्रोधश्च लोभश्च यो जित्वा तीर्थमावसेत् । न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थभिगमनाद्भवेत् ।
 यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च । मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थमलोचया ।
 इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्गमनुत्तमं । इदं रहस्यं वेदानामाज्ञायां पावनं तथा ।
 इदं दद्याद्भिक्षातीनां सधिरात्माहितस्य च । सुहृदाश्च जपेत्कर्णे शिष्यामुगतस्य च ।
 दत्तवान् गौतमस्यैतदङ्गिरा वै महातपाः । अङ्गिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धोमता । १०२९
 महर्षीणामिदं जयं पावनानां तथोत्तमं । जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्भलः स्वर्गमाप्नुयात् ।
 इदं यस्यापि शृणुयाद्रहस्यं लङ्गिरोमतं । उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिश्च संस्मरेत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अङ्गिरसस्तीर्थयात्रायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः संप्रं । पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसं ।

गाङ्गेयमर्जुनिनाजौ निहतं भूरितेजसं । आतृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्येष्वक्क्षुधिरः ।

शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमभ्युतं । आजगृभरतश्रेष्ठं ऋक्षकामा महर्षयः । १०३०

अत्रिर्विशिष्टोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुयतात्मवान् ।
 विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः । वृहस्पत्युग्रनोऽप्यसाध्यवनः काश्यपो ब्रुवः ।
 दुर्वासा जामदग्न्यश्च मार्केण्डेयोऽथ गालवः । भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च यवक्रोतस्त्रितस्तथा ।
 स्थूलाक्षः श्रवलाक्षश्च कलौ मेधूतिचिः कृशः । नारदः पर्वतज्ञैव सुधन्वाऽथैकतो दिशः ।
 नितम्भूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः । जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः । १०१
 समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः । तेषां महात्मानां पूजामागतानां युधिष्ठिरः
 ब्राह्मिभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्व्यशः । ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चकुर्वन्महर्षयः ।
 भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः । भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा स्वपीणां भावितात्मनां ।
 मेने दिविष्ठमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः । ततस्ते भीष्ममामय्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
 अन्तर्धानंगताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यतां । तानृषीन् सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि । १०२
 पाण्डवास्तुष्टुवः सर्वे प्रणेभुश्च मुञ्चुर्मुञ्जः । प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुक्षेत्रम् ।
 उपतस्थुर्येयाद्यन्तादित्यं मन्त्रकोविदाः । प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
 प्रकाशतो दिशः सर्वा विक्षयं परमं ययुः । महाभागं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
 पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चकुलदाश्रयाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कथन्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः । धर्म्यं धर्मावृतः प्रश्रं पथ्यश्चक्रे युधिष्ठिरः । १०३
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के देशा के जनपदाः आश्रमाः के च पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेयाः नद्यः पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । शिलोष्कवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ।
 इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणां । असकृद्विपदां श्रेष्ठश्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ।
 शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनाऽर्चितः । उवाच रजनीं तत्र सुमुखः सुखभाग्यपि ।
 शिलवृत्तस्तु यत्कथं प्रातस्तत्कृतवाञ्छुचिः । कृतकृत्यमुपातिष्ठत्सिद्धकर्मनिश्चिन्तदा । १०४
 तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः । चक्रतुर्व्येदमंबद्वास्तु क्वेवकृतलक्षणाः ।
 शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामय्य यत्नतः । प्रश्रं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 ॥ शिलवृत्तिस्त्वीच ॥ के देशाः के जनपदाः केऽश्रमाः के च पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यतां ।
 ॥ सिद्ध उवाच ॥ ते देशास्ते जनपदास्ते अश्रमास्ते च पर्वताः । येषां भागीरथो गङ्गा मध्येनैति सरिद्धरा ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्रागेण वा पुनः । गतिं न लभते जन्मर्गङ्गां संश्लेष्य यां लभेत् । १०५
 स्पृष्ट्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तैर्गोत्राणि देहिनां । न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गादिधीयते ।
 सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तैः कार्याणि देहिनां । गान्धक्षा मानवा विप्र दिवि तिष्ठान्ति ते जनाः ।
 पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्मृग्यन्तां गतिं ।
 स्नातानां शुचिभिस्तैर्गोत्रैः प्रयतात्मनां । गृष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ।
 यावदस्ति मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति । तावदर्धमहस्याणि स्वर्गलोके महीयते । १०६

अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः । तथाऽपहृत्य पापानं भाति गङ्गाजलोत्थितः ।
 विद्योमा इव शर्व्वेर्था विपुष्याक्षरवो यथा । तद्वद्देशा दिशस्यैव हीना गङ्गाजलैः शिवैः ।
 वर्षाश्रमा यथा सर्व्वे धर्मज्ञानविर्वाज्यताः । क्रतवस्तु यथा सोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ।
 यथा हीनं नभोऽर्कैः भूः शैलैः खल्ववायुना । तथा देशा दिशस्यैव गङ्गाऽहोमा न संशयः ।
 त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व्वे एव ते । तर्प्यमाणाः परां दृष्टिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ।
 यस्तु सूर्य्येण निष्टम् गङ्गायं पिबते जलं । मया निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तदिश्विद्यते ।
 इन्दुम्रतमहस्तन्तु यस्मिन्नेकाग्रशोधनं । पिवेद्यस्यापि गङ्गाश्वः समौ स्यातां न वा समौ ।
 तिष्ठेद्युगमहस्तन्तु पादैर्नैकेन यः पुमान् । मासमेकन्तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ।
 सन्नेतावाक्स्थिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् । तिष्ठेद्येष्टं यस्यापि गङ्गायां स विशिष्यते ।
 श्रमो प्राप्तं प्रधूयेत तथा त्वत्वं द्विजोत्तम । तथा गङ्गावगाढस्य सर्व्वपापं प्रधूयेत ।
 भूतानामिह सर्व्वेषां दुःखोपहतचेतसां । गतिमन्वेवमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ।
 भवन्ति निर्व्विधाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् । गङ्गाया दर्शनात्तदसर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अप्रतिष्ठास्य ये केचिदधर्मशरणास्तु ये । तेषां प्रतिष्ठा गङ्गे च शरणं शर्म कर्म च ।
 प्रकृष्टैः शुभैर्गन्तानैकैः पुष्पाधमान् । पततो नरके गङ्गा संश्रितान् प्रेत्य तारयेत् ।
 ते संविभक्ता मुनिर्भूतं देवैः सवासवैः । येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गां मतिमताम्बर ।
 विनयाचारहीनास्तु अश्रिवास्तु नराधमाः । ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ।
 यथा सुराणाममृतं पितृणाञ्च यथा स्वधा । सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजनं नृणां ।
 उपासन्ते यथा बाला मातरं लुधयाऽर्हिताः । श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनाः ।
 स्वायम्भुवं यथा स्नानं सर्व्वेषां श्रेष्ठमुच्यते । स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तददिहोच्यते ।
 यथोपजोविनां धेनुर्द्वैवादीनां धरा स्मृता । तथोपजोविनां गङ्गा सर्व्वप्राणमृतामिह ।
 देवाः सोमार्कंस्थानि यथा सचादिभिर्मलैः । अमृतान् उपजोवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ।
 जाह्नवीपुलिनात्याभिः भिक्ताभिः समुचितं । आत्मानं मन्यते लोको र्विठामिव शोभितं ।
 जाह्नवीतीतरमन्त्रां मृदं मूर्द्ध्ना विभर्ति यः । विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय निर्व्वलं ।
 गङ्गार्थिभिर्यथा दिग्धः पुरुषं पवनो यदा । स्पृशते सोऽस्य पापानं सर्व्वमेवापकर्षति ।
 व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः । गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ।
 हमारवैः कोकरवैरवैरत्यैश्च पविणं । पश्येद्गङ्गां गन्धर्व्वान् पुलिनैश्च शिलैश्च यात् ।
 हंसादिभिः सुषड्भिर्विविधैः पविभिर्दृता । गङ्गां गोकुलसम्बाधं दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ।
 न सा प्रीतिर्द्विविधस्य सर्व्वकामानुपाश्रितः । सम्भवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणां ।
 वाक्पनःकर्णार्थैः पापैरपि पुमानिह । वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूते । अत्र मे नास्ति संशयः ।
 सप्तावरान् सप्त परान् पितृंस्तैश्च ये परे । पुमास्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वाऽवगाह्य च ।

१०८१

१००

१०५

१०९

१०९५

१०९९

श्रुताऽभिलषिता पीता स्पृष्टा दृष्टाऽवगाहिता । गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ।
 दर्शनात्सर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्त्तनात् । पुनात्यपुण्यान्यरूपाश्चतस्रोऽप्य सहस्रशः ।
 य इच्छेत्फलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च । स पितृस्त्वर्यपेङ्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ।
 न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा नू च तत्फलं । प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ।
 जात्यन्तैरिह तुल्यासे मृतैः पङ्क्तुभिरेव च । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवां ।
 भूतभयभविष्यद्वैर्षहर्षिभिरुपस्थितां । देवैः सेन्धैश्च को गङ्गां नोपमेवेत मानवः ।
 वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्नृणां चारिभिः । विद्यावर्द्धः श्रितां गङ्गां पुमान् को नाम नाश्रयेत् ।
 उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः । चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ।
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः । आदेष्टपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ।

१८१५

महापुण्याश्च गगनात्पतन्तीं वै महेश्वरः । दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते ।
 अलङ्कृतास्तये लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः । यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान् भवेत् ।
 दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितृणाञ्चैव चन्द्रमाः । देवेशश्च यथा नृणां गङ्गा च सरिता तथा ।
 मात्रा पित्रा सुतैर्ह्यारैर्विष्मिकृष्य धनेन वा । न भवेद्भि तथा दुःखं यथा गङ्गाविद्योगजं ।
 नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः । तथा प्रसादो भवति गङ्गां वोक्ष्य यथा भवेत् ।
 पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसोदति । तथा त्रिपथगां दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसोदति ।
 तद्भावस्तद्गतमनास्त्रिष्टस्तत्परायणः । गङ्गां योऽनुगतो भक्ता स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ।
 भूस्थैः खलैर्दिविष्टैश्च भूतैश्चावचैरपि । गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सतां ।
 विश्वलोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः । यत्पुत्रान् सगरस्येता भस्माख्याननयद्दिवं ।

१८१६

८२

बाह्वीरिताभिः सुमनोहराभिर्द्रुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः । गङ्गोर्षीभिर्भानुमतोभिरिद्धाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ।
 पथस्थिनीं घृतनीमत्युदारां समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्जिगाह्यां । गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विच्छेदं गता धीरास्ते विबुधैः
 समन्तं ।

१८१७

अम्भान्जडान् द्रव्यहोनांश्च गङ्गा यशस्विनी दृष्ट्वा विश्वरूपा । देवैः सेन्धैर्मुनिभिर्मानवेभ्य निवेदिता सर्वकामैर्युनक्ति ।
 उज्जीवितो महापुण्या मधुमतीं त्रिवर्त्मगां । त्रिलोकगोत्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ।
 यो वत्स्यति द्रव्यं वाऽपि सर्व्यस्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः । तद्भाविताः स्वर्गदर्शनेन इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ।
 दक्षां वृश्चिं दृष्ट्वा विप्रकृष्टां शिवात्कृष्टां भागिनीं सुप्रसन्नां । विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ।
 ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गाञ्च नित्यं पुरादिशो विदिश्यावतस्य । तस्या जलं सेव्य सरिद्धराया मर्द्याः सर्वे कृतकृत्या
 भवन्ति ।

१८१८

इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा गुह्यस्य रक्षस्य च गर्भयोषा । प्रातस्त्रिवर्गा घृतवहा विपाश्वा गङ्गाऽवतोर्षा विथेता विश्वोया ।
 सुताऽवभोधस्य हरस्य भार्या दिवो भुवश्चापि कृतानुरूपा । भव्या श्रियया भागिनी चापि राजन् गङ्गा लोकानां पुत्रदा वै
 त्रयाणां ।

अधुस्तत्र घृतधारा धृताः शिर्षाः शोभिता ब्राह्मणैश्च । दिवश्च्युता शिरसां शिवेन गङ्गाऽवनोभातिदिवस्य माता ।
योनिर्विरिष्टा विरजा वितन्वी श्रया चिरादारिवहा यशोदा । विद्यावती चाकृतिरिष्टमिष्टा गङ्गाचितानां भुवनस्य पथ्याः ।
ज्ञान्या मन्त्रा गोपने धारणे च दीप्या कृशानोत्पन्नस्य चैव । तुल्या गङ्गा सम्पत्ता ब्राह्मणानां गुह्यं ब्रह्मण्यतया
च नित्यं । १८१

अष्टविष्टां विष्णुपदीं पुगणं सुपुण्यतोयां मनसाऽपि लोके । सर्वात्मना जातुर्भूये प्रपन्नास्ते ब्रह्मणः सदनं सम्य
याताः ।

लोकानवेक्ष्य जननीव पुत्नान् सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् । तत्स्थानकं ब्राह्मणभोषमानैर्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ।
उक्षां पुष्टीं मिषतीं विश्वभोज्यामिरावतीं रेवतीं भूधराणां । शिष्टाश्रयाममृतं ब्रह्मकान्तां गङ्गां श्रेयदात्मवान् मिद्धि
कामः ।

प्रमाद्य देवान् स विभून् समस्तान् भगोरयस्तपसायेण गङ्गा । गामानयन्तामभिगम्य श्रयत्पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात् ।
उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या । शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं गुणान् सर्वान् परिमातुं
तथैव । १८४

मेरोः समुद्रस्य च सर्वरदौः मङ्गोपलानामुदकस्य वापि । शक्यं वक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणस्थानं परिमातुं तथैव ।
तस्मादेतान् परया श्रद्धयाक्तान् गुणान् सर्वान् जाह्नवीयान् सदैव । भवेदाचा मनसा कर्मणैव भक्ता युक्तः श्रद्धया श्रद्धाधनः ।
लोकानिभंस्त्रीन् यशसा वितत्य सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापां । गङ्गाकृतानचिरेणैव लोकान् ययेष्टमिष्टं विहरिष्यति त्वं ।
तव सम च गुणैर्भहानुभावा जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः । अभिमतजनवत्सला हि गङ्गा जगति युनक्ति सुखेभ्य
भक्तिमन्तं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इति परममतिर्गुणानशेषांश्चलितरथे त्रिपथगानुयोगरूपान् । बह्विधमनुशास्य तथ्यरूपान् गगनतलं
द्युतिमान् विवेश विद्वान् । १८५

शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः स्मोदितस्तदा । गङ्गामुपास्य विधिवत् सिद्धिं प्राप सुदुर्लभां ।

तथा त्वमपि कौन्तेय भक्ता परमया युतः । गङ्गामन्येहि सततं प्राश्य मे सिद्धिमुत्तमां ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ श्रुतिरिहासं भोगोक्तं गङ्गायास्तत्रभयुतं । युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगमद्भाटभिः सह ।

इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत्तत्त्वा । गङ्गायास्तवमयुक्तं समुद्येत्सर्वैकिल्पिणैः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि गङ्गाभाहात्यकथने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन श्रीलेन च यथा भवान् । गुणैश्च विविधैः सर्वैर्यसा च समन्वितः । १८६

भवान् विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा । तस्माद्भवत्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभूताम्बर ।

नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति नराधिप । क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तस्मै व्याख्यातुमर्हसि । तपसा वा सुमहता व्रतणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मण्यं तात दृष्टार्थं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः । पञ्च हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर । १८७

बह्नीस्तु संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पर्याये तात कस्मिंश्चिद्वाङ्माणां नाम जायते ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । मतङ्गस्य च संवादं गर्द्भास्य युधिष्ठिर ।

द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् । मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वैः समुदितो गुणैः ।

स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोस्तृष्टः परन्तप । प्राचाद्गर्द्भभयुक्तेन रथेनाप्याग्रगामिना ।

म बालं गर्द्भं राजन् वहन्तं मष्टुर्लुप्तिके । निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ।

१८७५

तत्र तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्द्भो पुत्तगृद्धिनो । उवाच मा शूचः पुत्त चण्डालस्त्वर्धतिष्ठति ।

ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रे ब्राह्मण उच्यते । आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ।

अयन्तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयां । स्वयोनं मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ।

एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्य दारुणं रामभीवचः । अवतीर्थ रथान्तूर्णं रामभीं प्रत्यभाषत ।

ब्रूहि रामभि कत्याणि माता मे येन दूषिता । कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रामभि ब्रम्भ मे ।

१८७६

कथं मां वेत्सि चण्डालं ब्राह्मण्यं येन नश्यते । तत्तेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ।

॥ गर्द्भ्युवाच ॥ ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह । जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनघत् ।

एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्ब्रूहि प्रति । तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ।

मया त्वं यज्ञसंमिद्धौ निमुक्तो गुरुकर्मणि । कस्मात् प्रतिनिवृत्तोऽसि कश्चिन्न कुशलं तव ।

॥ मतङ्ग उवाच ॥ अन्यथेयानिरयोनिर्बालं कथं म कुशलो भवेत् । कुशलन्तु कुतस्तस्य यस्येयं जननो पितः ।

१८७७

ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्यैदयतोव मां । अमानुषो गर्द्भीयं तस्मात्क्षये तपो महत् ।

एवमुक्त्वा म पितरं प्रतस्थे क्षतनिश्चयः । ततो गत्वा महारण्यमतप्यत् सुमहत्तपः ।

ततः सन्तापयामास विबुधांस्तपमाऽन्वितः । मतङ्गः सुखसंप्रेषुः स्थानं मुचरितादति ।

तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः । मतङ्ग तस्य मे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ।

वरं ददामि ते हन्त वृणोष्व त्वं यदिच्छसि । यच्चाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वं तद्ब्रूहि माचिरं ।

१८७८

॥ मतङ्ग उवाच ॥ ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धकंस्तपः । गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृत्तो मया ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः । मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ।

ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः । विनश्चिष्यसि दुर्मुद्धे तदुदारम माचिरं ।

श्रेष्ठतां सर्वभूतेषु तपोऽर्थं नातिवर्त्तते । तदग्रे प्रार्थयानस्त्वमचिराद्दिनश्चिष्यसि ।

देवताऽमरमर्त्येषु यत्प्रविचं परं स्मृतं । चण्डालथेनौ जातेन न तत् प्राप्यं कथञ्चन ।

१८७९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दशमस्तङ्गसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु संश्रितात्मा यतव्रतः । अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युतः ।

तमुवाच ततः शक्रः पुनस्तथा महायशाः । ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लस्यसे ।

मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन् निश्चिष्यसि । मा कथाः साहसं पुत्र नैव धर्मपथस्तत्र ।

न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्धने । अप्राप्यं प्रार्थयानो हि न चिराद्दिनश्चिष्यसि ।

मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणोऽसकृन्मया । चिकीर्षस्त्वेव तपसा सर्वथा न भविष्यमि ।
 तिर्यग्गोर्निगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुङ्गवो वा चण्डालो वाऽप्यसंशयः ।
 पुङ्गवः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लज्जते । स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्त्तते ।
 ततो दशशते काले लभते शूद्रतामिति । शूद्रयोनावपि ततो वज्रशः परिवर्त्तते ।
 ततस्त्रिंशद्वे काले लभते वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिधिर्भवेत् ।
 ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते । ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुतां ।
 ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठतां ।
 काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु त्रिशते काले लभते अपतामपि ।
 तच्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु तुःशते काले श्रौत्रियो नाम जायते ।
 श्रौत्रियले चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । तदेवं शोकहर्षौ तु कामद्वौ च पुच्छक ।
 अतिमानातिवादै च प्रविशेते द्विजाधमं । तांश्चेज्ययति शत्रून् स तदा प्राप्नोति सङ्गतिं ।
 अथ ते वै जयन्त्येनं तालापादिव पात्यते । मतङ्ग सम्प्रदायैर्ध्वं यदहं त्वामचूचुर्दं ।
 वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि इन्द्रमतङ्गसंवादे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु संश्रितात्मा यतव्रतः । महस्त्रमेकपादेन ततो ध्याने व्यतिष्ठत ।
 तं सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् । तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ।
 ॥ मतङ्ग उवाच ॥ इदं वर्षमहस्त्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः । अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाभुयां कथं ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ चण्डालेनैवा जनेन नावायं वै कथञ्चन । अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः ।
 एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु शृशं शोकपरायणः । अत्यतिष्ठद्वयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ।
 सुदुर्लभं वहन् योगं शक्रो धमनिमन्ततः । लग्नस्त्रिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतं ।
 तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजपाह वासवः । वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते विरुद्धमिह दृश्यते । ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपन्थिभिः ।
 पूजयन् सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् । ब्राह्मणः सर्वभूतानां योगक्षेममर्पिता ।
 ब्राह्मणेभ्योऽनुदण्यते पितरो देवतास्तथा । ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ।
 ब्राह्मणः कुरुते यद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति । बह्वीम् संविशन् धेनोर्जायमानः पुनः पुनः ।
 पर्याये नात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणमिह विन्दति । तदुत्सृज्यैह दुष्प्रापं ब्राह्मणममृतात्मभिः ।
 अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः ।

॥ मतङ्ग उवाच ॥ किं मां तुदमि दुःखार्तं मृतं मारयथे च मां । त्वं न शोः तमि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषे ।
 ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्धर्मेः शतकृतो । सुदुर्लभं सदाऽवाप्य नानुतिष्ठति मानवाः ।
 यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः । ब्राह्मण्यं यो न जानते धनं लब्ध्वैव दुर्लभं ।

दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनं । दुःखापहमवाप्यैतन्नामुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 एकारामोह्यं शक्र निर्दह्यो निष्परिग्रहः । अहिंसादममाख्याय कथं नार्हामि विप्रतां । १२९
 दैवन्तु कथमेतद्देयदहं मातृदोषतः । एतामवस्थां संप्राप्ता धर्मज्ञः सन् पुरन्दर ।
 नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्त्तितुं । यदर्थं यत्नवानेवं न लभे विप्रतां विभो ।
 एवं गते तु धर्मज्ञ दातुमर्हसि वरं । यदि तेऽहमनुयाज्यः किञ्चिदा सुकृतं मम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वृणोष्येति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीदिदं ।
 यथाकामविहारी स्या कामरूपो विहङ्गमः । ब्रह्मचर्याविरोधेन पूजाञ्च प्राप्तुयामहं । १३०
 यथा ममाक्षया कीर्त्तिर्भवेत्चापि पुरन्दर । कर्त्तुमर्हसि तदेव शिरसा त्वां प्रसादये ।
 ॥ शक्र उवाच ॥ कन्दोदेव इति स्थातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्त्तिञ्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ।
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा वामवोऽन्तरधीयत । प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमं ।
 एवमेतत् परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत । तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दन्द्रमतङ्गसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं ते महदाख्यानमेतत् कुरुकुलोदह । सुदुष्प्रापं यद्वदोषि ब्राह्मण्यं वदताम्बर । १३१
 विश्रामिचेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत । श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ।
 वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः । तदेव तावद्वाङ्मेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
 स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तम । वरेण तपसा वाऽपि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ गृणु राजन् यथा राजा वीतहव्यो महायशः । राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतं ।
 मनोर्भहात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः । बभूव पुत्रो धर्मात्मा श्रय्यातिरिति विश्रुतः । १३२
 तस्यान्ववाये दौ राजन् राजानौ सम्बभूवतुः । हैहयस्तालजङ्घश्च वत्सस्य जयताम्बर ।
 हैहयस्य तु राजेन्द्र दशसु स्त्रीषु भारत । शतं बभूव पुत्राणां प्रहाराणामनिवर्त्तिनां ।
 तुल्यरूपप्रभावानां बलिनां युद्धशालिनां । धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ।
 काशिश्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः । हर्ष्यश्च इति विख्यातो बभूव जयताम्बर ।
 स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ । गङ्गायमुनयोर्भक्ष्ये संपाप्ते विनिव्रातितः । १३३
 तन्तु हत्वा नरपतिं हैहयास्ते महारथाः । प्रतिजम्मुः पुरीं रम्यां वत्स्यानामकुतोभयाः ।
 हर्ष्यश्च च दायादः काशिराजो व्यधिच्यत । सुदेवो देवसङ्काशः सालाङ्गर्ष इवापरः ।
 स पालयामास महो धर्मात्मा कः शिनन्दनः । तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ।
 तमयाजौ विनिर्जित्य प्रतिजम्मुर्ध्यागतं । सौदेवस्त्वय काशीशो दिवोदामोऽभ्यधिच्यत ।
 दिवोदामस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनां । वाराणसीं महातेजा निर्भमे शक्रशासनात् । १३४
 निप्रचक्षिपसम्भाधां वैश्यप्रहृष्टसमाकुलां । नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणपण्यां ।
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम । गोमत्या दक्षिणे कूले शक्रस्यैवामरावतीं ।

तत्र ते राजशार्दूलं निवसन्तं महोपतिं । आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ।
 स निष्क्रम्य ददौ युद्धं तेष्ये राजा महाबलः । देवासुरसंघं घोरं दिवोदासो महावृत्तिः ।
 स तु युद्धे महाराज दिगानां द्रुपदीर्हम् । हतवाहनभूयिष्ठकृता दैन्यमुपागमत् ।
 हतयोधस्ततो राजन् वीरकोपस्य भूमिपः । दिवोदासः पुरीं त्यक्त्वा पलायनपरोऽभवत् ।
 गलाश्रमपदं रम्यं भरद्वाजस्य धीमतः । जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिन्दुम् ।
 तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुत्रो वृहस्पतेः । पुरोधः शीलसम्पन्नो दिवोदासं महोपतिं ।
 किमागमनकृत्य ते सर्वं प्रब्रूहि मे नृप । यत्ते प्रियं तत् करिष्ये न मेऽवाप्ति विचारणा ।
 ॥ राजोवाच ॥ भगवन् वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः । अहमेकः परिद्यूनां भवन्तं शरणं गतः ।
 त्रिस्थलेहन भगवन्स्वं मां रवितुमर्हसि । एकमेवः कृतो वंशो मम तैः पापकर्माभिः ।
 तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् । न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयं ।
 अहमिष्टिं करिष्यामि पुत्रार्थं ते विश्राम्यते । वीतहव्यसहस्राणि येन त्वं प्रहरिष्यसि ।
 तत दष्टिञ्चकार पश्चिस्तस्य वै पुत्त्रकामिकीं । अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्हन् इति स्मृतः ।
 स जातमात्रो वृष्टिं समाः संवत्सरोदयः । वेदश्चापि जगौ कृत्स्नं धनुर्वेदश्च भारत ।
 योगेन च समाविष्टो भरद्वाजिन धीमता । तेजो लौक्यं च संयुज्य तस्मिन्देवे समाविशत् ।
 ततः स कवची धन्यो ख्यमानः सुरर्षिभिः । वन्दिभिर्यन्त्रमानस्य बभौ सूर्य इवोदितः ।
 स रथो बहूनिस्त्रिंशो बभौ दोष इवानलः । प्रययौ स धनुर्धन्वन् खड्गो चर्मी शरासनो ।
 तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ । मेने च मनसा दग्धान् वैतहव्यान् स पार्थिवः ।
 ततोऽसौ धौवराज्यं च स्थापयित्वा प्रतर्हन् । कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत् ।
 ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महोपतिः । पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्हन् मरिन्दमं ।
 शरयः स तु सन्तोष्य गङ्गामाशु पराक्रमो । प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरस्त्रयः ।
 वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथेषां समुद्रतं । निर्ययुर्नगराकारैरथैः पररथावजैः ।
 निष्क्रम्य ते नरयात्रा दंशितास्त्रिचयोधिनः । प्रतर्हन् समाजग्मुः शरवैर्बहदायुधैः ।
 शस्त्रैश्च विविधाकारैरथैश्चैव युधिष्ठिर । अव्यवर्धन् राजानं हिमवन्तमिवानुदाः ।
 अक्षैरस्त्राणि ध्वार्य तेषां राजा प्रतर्हन् । जघान तान् महातेजा वज्रानलसमेः शरैः ।
 कृत्तोत्तमाङ्गुलिं राजन् भक्षैः शतसहस्रतः । अपतन्मुधिरार्द्राङ्गा निक्ष्वा इव किंशुकाः ।
 हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेजस्य । प्राद्रवन्नगरं हिला भृगोराश्रममयुत ।
 ययौ भृगुश्च शरणं वीतहव्या नराधिपः । अभयश्च ददौ तस्मै राज्ञे राजन् भृगुसदा ।
 अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्हन् । स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ।
 भो भो केऽचाश्रमे सन्ति भृगाः शिष्या महात्मनः । द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचरत मामिति ।
 स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा । पूजयामास च तमे विधिना नृपसत्तमं ।

१८९

१९०

१९००

१९०१

१९००

१९०१

उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव । स बोवाच नृपससौ यदामगनकारणं ।

॥ राजोवाच ॥ अयं ब्रह्मन्निना राजा वीतह्वयो विस्मयतां । तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन् वंशः प्रणशितः ।

उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसञ्चयः । एतस्य वीर्यदृप्तस्य हतं पुत्रव्रतं मया ।

१८९

अश्वेदानीं बधादद्य भविष्याम्यनृणः पितुः । तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृताम्बरः ।

नेहासि क्षत्रियः कश्चित् सर्वे स्त्रीमे हिजातयः । एतन् वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्ह्यनः ।

पादावुपस्थस्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् । एवमप्यस्मि भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ।

य एष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया । अनुजानीहि मां ब्रह्मन् ध्यायस्व च शिवेन मां ।

त्याजितो हि मया अतिमेष राजा भृगूदह । ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो यथै राजा प्रतर्ह्यनः ।

१८९५

अथागतं महाराज मुक्ता विषमिवोरगः । भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षिर्गतः ।

वीतह्वयो महाराज ब्रह्मवादिवमेव च । तस्य गृहसमदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।

प्रकृत्स्नमिति यो दैत्यैर्निर्गृहीतः किलाभवत् । अश्वेदै वर्त्तते चाग्रा श्रुतिर्यस्य महात्मनः ।

यत्र गृहसमदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते । स ब्रह्मचारो विप्रर्षिः श्रीमान् गृहसमदोऽभवत् ।

पुत्रो गृहसमदस्यापि सुचेता अभवद्भिजः । वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विद्वत्सस्य चात्मजः ।

२०००

विद्वत्सस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्य चात्मजः । वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ।

श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवस्तस्य भवन्तमः । तमसस्य प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजन्तमः ।

प्रकाशस्य च वागिन्द्रो बभूव अपताम्बरः । तस्यात्मजस्य प्रमतिर्विदेवेदाङ्गपारगः ।

घृताच्या तस्य पुत्रस्तु रुक्मैर्लोदपद्यत । प्रमदरायान्तु हरोः पुत्रः समुदपद्यत ।

शृणुको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽयं शौनकः । एवं विप्रलमगमद्वीतह्वयो नराधिपः ।

२००५

भृगोः प्रसादाद्रजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ । तथैव कथितो वंशो मया गार्तमदस्तव ।

विस्तरेण महाराज किमन्यदनुष्टुप्सि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि वीतह्वयोपाख्यानं त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन् मानवा भरतर्षभ । विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथयतः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रवायुः शहरन्मीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ।

नारदै प्राञ्चलिं दृष्ट्वा पूजयान् दिग्दर्शमान् । केशवः परिप्रच्छ भगवन् काश्वमस्यसि ।

२०१०

वज्रमानपरस्त्रेभु भगवन् काश्वमस्यसि । शक्यस्तेऽष्टौतुमिच्छामि ब्रूयतेऽहं विन्तम ।

॥ नारद उवाच ॥ शृणु गोविन्द यानेतान् पूजयाम्यरिमर्हन् । तन्नोऽन्यः कः पुमास्तोके श्रोतुमेतदिहार्हति ।

वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसं । स्थाणुं स्कान्दं तथा रुक्मीं विष्णुं ब्राह्मणमेव च ।

वाचस्पतिश्चन्द्रमसमपः श्रुषीं सरस्वतीं । सततं ये नमस्यन्ति ताश्वमस्यान्यं विभो ।

तपोधनान् वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् । महार्हान् वृष्णिर्बार्हल्ल सदा संपूजयाम्यहं ।

२०१५

अभुक्ता देवकार्याणि कुर्वन्ते ये विकृत्यनाः । सन्नुष्टाश्च क्षमायुक्ताश्चाश्वमस्यान्यं विभो ।

मम्ययजन्ति ये चेष्टीः चान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सत्यं धर्मं चित्तां गात्रं तान्ममसामि यादव ।

ये वै तपसि वर्त्तन्ते वने मूलफलाश्रयाः । असञ्चयाः क्रियावन्तस्त्रात्रमसामि यादव ।

ये भृत्यभरणे शक्ताः सततश्चातिथिप्रताः । भुञ्जते देवशेषाणि तान्ममसामि यादव ।

ये वेदं प्राप्य दुर्द्ध्वा वाग्मिनो ब्रह्मचारिणः । याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान् पूजयाम्यहं ।

१९*

प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः । आश्रयतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान् पूजयाम्यहं ।

गुरुप्रसादे स्वाध्याये सतन्ते ये स्त्रिरव्रताः । शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान् नमस्यामि यादव ।

मुत्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसङ्गराः । वेढारो हव्यकत्यानां तान्ममसामि यादव ।

भैक्ष्यचर्यामु निरताः क्षत्रा गुरुकुलाश्रयाः । निःसुखा निर्धना ये तु तान्ममसामि यादव ।

निर्ममा निष्प्रतिदन्दा निष्क्रिा निष्प्रयोजनाः । ये वेदं प्राप्य दुर्द्ध्वा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ।

२०*

अहिसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः । दान्ताः श्रमपराश्चैव तान्ममसामि यादव ।

देवतातिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः । कपीतटुत्तथो नित्यं तान्ममसामि यादव ।

धेवां त्रिवर्गछत्वेषु वर्त्तन्ते नेपहीयते । शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्ममसाम्यहं सदा ।

ब्राह्मणाः श्रुतसंस्तवां ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः । अलोलुपाः पुण्यंशीलास्त्रात्रमसामि केशव ।

अन्नं वा वायुभवाश्च सुधाभवाश्च ये सदा । व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्त्रात्रमसामि माधव ।

२०*

अयोनीनग्नियोनीश्च ब्रह्मयोनीस्तथैव च । सर्वभूतात्मयोनीश्च तान्ममसाम्यहं सदा ।

नित्यमेतास्त्रमसामि कृष्ण लोककरानृषीन् । लोकज्येष्ठान् कुलज्येष्ठान्स्त्रमेष्टान् लोकसत्तमान् ।

तस्मात्तमपि वार्ष्णेय दिजान् पूजय नित्यदा । पूजिताः पूजनार्हा हि मुखं दास्यन्ति तेऽनघ ।

अश्लोको सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः । चरन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति मुखं तव ।

ये सर्वान्तिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च । नित्यं सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

२१*

नित्यं श्रमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः । नित्यस्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

सर्वान्देवास्त्रमस्यन्ति ये चैकं वेदमाश्रिताः । अद्धानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

तथैव विप्रप्रवरास्त्रमस्कृत्य यतव्रताः । भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

तपस्त्रिनश्च ये नित्यं कौमारव्रतचारिणः । तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

देवतातिथिभृत्यानां पित्राणाञ्चर्चने रतः । शिष्टास्त्रभोजिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

२२*

अग्निमाधाय विधिवत् प्रणता धारयन्ति ये । प्राप्ताः सोमाहुतिश्चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

मातापित्रेर्गुरुषु च सम्यग्वर्त्तन्ति ये सदा । यथा त्वं दृष्टिगार्हपत्येति यो विरराम सः ।

तस्मात्तमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिधोन् । सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कृष्णनारदसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । त्वेताऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ।

शरणागतं ये रक्षन्ति भूतयामस्तुर्बन्धं । किन्तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्ततः ।

२३*

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः । इतिहासं पुराटनं वरपार्थ महाफलं ।

प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः । वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं वरणं गतः ।

स तं वृष्ट्वा विशुद्धात्मा चासादङ्गमुपागतं । आश्लाश्लासिहीत्साह न तेऽस्मि भयमवज्ज ।

भयं ते सुमहत् कस्मात् कुच किं वा कृतं तया । येन त्वमिह संप्राप्ता विश्वेन्द्रा भ्रान्तचेतनः ।

नवनीलोत्पलापीड्यारुवर्णं सुदर्शन । दाडिमामोक्षपुष्पाद्यमा वसस्त्राभयं तव ।

११०

मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित् समुत्सहेत् । मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यवपुरस्कृतं ।

काशिराज्यं तदर्थैवं तदर्थं जीवितं तया । त्वमेवं भव विश्रब्धः कपोत न भयं तव ।

॥ श्येन उवाच ॥ ममैतद्विहितं भव्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि । अतिक्रान्तञ्च प्राप्तञ्च प्रयत्नाक्षोपपादितं ।

मांसञ्च रुधिरश्चास्य मज्जामेदस्य मे हितं । परितोषकरो ह्येष स ममास्त्रायतो भव ।

दृष्ट्वा मे बाधतेऽत्युपा जुधा निर्हृतीव मे । मुञ्चैनं न हि शक्यामि राजन् मन्दयितुं जुधां ।

१११

मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पत्न्यनखविलतः । किञ्चिदुच्छ्वास निःश्वसं न राजन् गोमुमर्हसि ।

यदि स्त्रविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणां । खेचरस्य दृष्टान्तस्य न त्वं प्रभुर्योक्तमः ।

यदि वैरिषु मृत्येषु स्त्रजनव्यवहारयोः । विषयेऽस्मिन्प्रियाणाञ्च आकाशे मा पराक्रम ।

प्रभुलं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते । यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रुष्टुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा श्येनस्य तदाक्यं राजर्षिर्विस्मयङ्गतः । र्षभाष्य चेनं तदाक्यं तदर्थं प्रत्यभाषत ।

११२

॥ राजोवाच ॥ गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा मर्हिषोऽपि वा । तदर्थमद्य क्रियतां जुधाप्रश्नमनाय ते ।

शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितं । न मुञ्चति ममाङ्गानि दिजोऽयं पश्य वै दिज ।

॥ श्येन उवाच ॥ न वराहं न चोवाणं न चान्यान् विविधान् दिजान् । भक्षयामि महाराज किमत्राद्येन तेन मे

यस्तु मे विहितो भव्यः स्वयं देवैः सनातनः । श्येनाः कपोतान् खादन्ति स्थितिरेवा सनातनो ।

उज्जीनर कपोते तु यदि खेदस्तवानघ । ततस्त्वं मे प्रयच्छास्य स्वमांसं तुलया धृतं ।

११३

॥ राजोवाच ॥ महाननुग्रहे मेऽद्य यस्त्वमद्य मिहात्य मां । वाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वाऽपि राजवत्तमः ।

उत्कृत्यात्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् । अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ।

हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः । तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ।

बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिस्वनः । निरुद्धं गगनं सर्वं व्यभ्रं मेघैः समन्ततः ।

महो प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्षणा । स राजा पार्श्वतश्चैव बाह्यभ्यामूहतस्य यत् ।

११४

तानि मांसानि सञ्चिद्य तुलां पूरयतेऽग्रनैः । तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ।

अस्त्रिभूतो यदा राजा निर्मांसो रुधिरखवाः । तुलां ततः समाकूटः स्वमांसवयमुत्सृजन् ।

ततः खेद्रास्त्रयो लोकान् नरेन्द्रमुपस्थिताः । भैरव्याकाशगैलाच वादिता देवदुन्धुभिः ।

अमृतनिर्वासकस्य वृषदर्भो नरेश्वरः । दिव्यस्य सुसुखैर्भास्वोरभिवृष्टः पुनः पुनः ।

देवगन्धर्व सङ्गातैरपरोभिद्य सर्वतः । नृपतैश्चैवोपगीतस्य पितामह इव प्रभुः ।

११५

क्षेमप्रासादसम्बाधमणिकासुगतीरणं । स वैदूर्यमणिसम्भं विमानं समविष्ठितः ।
 स राजर्धिर्यतः स्वर्गं कर्मणा तेन श्राव्यते । शरणागतेषु चैव त्वं कुरु सर्व्वं युधिष्ठिर ।
 भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानाञ्च रक्षिता ! दयावान् सर्व्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ।
 साधुवृत्तो हि यो राजा सकृत्तमनुतिष्ठति । किञ्च प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजिनेह कर्मणा ।
 स राजर्धिर्य्यशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः । काशीनामोन्मयरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा । १०८०
 योऽप्यन्यः कारयेदेवं शरणागतवत्क्षणं । सोऽपि गच्छेत्तामेव गतिं भरतसत्तम ।
 इदं वृत्तं हि राजर्षेर्वृषदर्भस्य कौर्त्तयन् । पूतात्मा वै भवेत्लोकैः शृणुयाद्यस्य नित्यशः ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि श्येनकपोताख्येन द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं राज्ञः सर्व्वलक्षणानां गरीयः स्यात् प्रितामह । कुर्व्वन् किं कर्म नृपतिर्यमौ लोकौ
 समश्नुते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतद्वाञ्छः क्षयतममभिषिक्तस्य भारत । ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ।
 कर्त्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तद्विद्धि भरतर्षभ । श्रीचियान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा नित्यमेव अभिपूजयेत् । १०८५
 पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च वज्रश्रुवान् । सन्त्वेन भोगदानेन नमस्करोत्ययाऽर्चयेत् ।
 एतत् क्षन्तव्यं राज्ञो नित्यमेवोपलब्धयेत् । यथात्मनः यथा पुत्रांस्तथैतान् प्रतिपालयेत् ।
 ये चाप्येषां पूज्यतामालान् दृढं प्रतिपूजयेत् । तेषु ज्ञानेषु तद्वाङ्मं सर्व्वमेव शिराजते ।
 ते पूज्यास्ते नमस्कृत्या मान्यास्ते पितरो यथा । तेष्वेव यावा लोकाः न भूतानामित्र वासवे ।
 अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा । निःश्रेयं कुपिताः कुर्य्युः सत्यपराक्रमाः । १०९०
 नान्तमेयां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः । कुपिताः समुदोचन्ते दावेवग्निशिखा इव ।
 विभ्यत्येषां साहसिका गुणलोषामतीव हि । कृपा इव दण्डः कृपा विशुद्धा पौरिवापरे ।
 प्रसङ्गकारिणः केचित् कार्पासमृद्वोऽपरे । सन्ति येषामतिशठालयेवान्ये तपस्विनः ।
 हविगोरक्षमथ्येके भैक्षमन्येऽप्यनुष्ठिताः । शिरास्थान्येऽनृत्यास्थान्ये तथाऽप्ये नृनृनर्त्तकाः । १०९५
 सर्व्वकर्मसहायान्ये पार्थिवेऽस्त्रितरेषु च । विविधाकारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 नानाकर्मसु रक्तानां वज्रकर्म्मपजोविनां । धर्मज्ञानं सतां तेषां नित्यमेवानुको र्त्तयेत् ।
 पितृणां देवतानाञ्च मनुष्यरगरक्षणां । पुराऽप्येते महाभागा ब्राह्मणा वै जनाग्रि ।
 नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्व्वैर्न राजर्षैः । नासुरैर्न पित्राचैश्च शक्या जेतुं दिज्ञातयः ।
 अर्द्धैर्न देवतं कुर्य्युर्देवतस्याप्यर्द्धवत् । यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यो मेष्टः स पराभवेत् ।
 परिवादस्य ये कुर्य्युर्ब्राह्मणानामचेतसः । सत्यं व्रजोमि ते राजन् त्रिनश्येयुर्न संशयः । ११००
 निन्दाप्रशंसाकुशलाः कौर्त्तकीर्त्तिपरायणाः । परिकुप्यन्ति ते राजन् सततं द्विषतां द्विजाः ।
 ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुण्यः स प्रवर्द्धते । ब्राह्मणैर्न पराकृतः पराभूयान् वज्राद्धि सः ।
 शका यद्वनकाम्बोजास्त्रास्ताः क्षत्रियजातयः । दृषत्सर्व्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।

द्राविडस्य कलिन्दास पुलिन्दासायुधीनराः । कौलिचर्षा माद्विषकासाक्षाः सन्धियजातयः ।

वृषखलं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् । श्रेयान् पराजयसेभ्यो न जयी जयताम्बर ।

११५

यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणस्य न तत् खमं । ब्रह्मवध्या महादोष इत्याहुः परमर्षयः ।

परिवादो दिजातीनां न श्रोतव्यः कथञ्चन । आसीताधोमुखस्त्रुषीं समुत्थाय प्रजेष वा ।

न स जातो जनित्यदा पृथिव्यामिह कश्चन । यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ।

दुर्योधो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शस्त्रो । दुर्द्धरा पृथिवी राजन् दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानेव सततं भूयं सम्परिपूजयेत् । एते हि सेमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ।

११६

एते भोगैरलङ्कारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः । सदा पूज्या नमस्कृत्यैवैव पितृवश्चपु ।

ततो राजस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् । जायतां ब्रह्मवर्धस्त्री राजे वै ब्राह्मणः शुचिः ।

महारथस्य राजस्य एष्टव्यः ब्रजुतापनः । ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मश्रं संशितव्रतं ।

वासधेतु गृहे राजन् तस्मात् परमस्ति वै । ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।

पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परं । आदित्यसुन्दरमा वायुरापो भूरम्बरं दिशः ।

११७

सर्वे ब्राह्मणमावेश्य सदाश्रमुपभुञ्जते । न तस्याश्रान्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।

देवाश्चायस्य नाश्रन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः । ब्राह्मणेषु तु तृष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।

तथैव देवता राजन्नाच कार्या विचारणा । तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्विविः ।

न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च परां गतिं । येन येनैव हरिषा ब्राह्मणं क्षर्षयेत्परः ।

तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा । ब्राह्मणदेव तद्वत् प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।

११८

यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति । वेदैव मार्गः स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।

आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदान्वरः । ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मश्चैव वेद यः ।

ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवं । न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवं ।

यद्ब्राह्मणमुखात् प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः । भूतात्मानो महात्मानस्तो न यान्ति पराभवं ।

चत्त्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च । ब्राह्मणेभ्येव शान्त्यन्ति तेजांसि च बलानि च ।

११९

भृगवस्त्राजङ्गाः शोपानाङ्गिरजोऽजयन् । भरद्वाजो वैतहृष्यौनर्नास भरतर्षभ ।

चित्रायुधाश्वायज्यज्ञेते क्षणाजिनध्वजाः । प्रक्षिप्याथ च कुम्भायं पारगामिनमारभेत् ।

यत्किञ्चित् कथ्यते लोकैः श्रूयते पश्यतेऽपि वा । सर्वं तद्ब्राह्मणेभ्येव गूढोऽग्निरिव दाहयु ।

अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । संवादं वासुदेवस्य पृथ्याश्च भरतर्षभ ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मातरं सर्वभूतानां पृच्छेत् त्वां शंभवं शुभे । केनस्मिन् कर्षणा पापं व्यपोहति नरो गृह्ये । ११९

॥ पृथिवी उवाच ॥ ब्राह्मणानेव सेवेन पवित्रं ह्येतदुत्तमं । ब्राह्मणान् सेवमानस्य राजः सर्वं प्रणश्यति ।

अतो भूतिरतो कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते । महारथस्य राजस्य एष्टव्यः ब्रजुतापनः ।

इति मां आरदः प्राह सततं सर्वभूतये । ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्म्यं संसितं शुचिं ।

अपरेषां परेषाञ्च परेभ्यश्चैव ये ऽपरे । ब्राह्मणा ये प्रशंसन्ति स मनुष्यः प्रवर्द्धते ।

अथ यो ब्राह्मणान् क्रुद्धः पराभवति सोऽचिरात् । यथा महार्णवे क्षिप्ता सोतालेष्टुर्विजगति ।

०१२५

तथा दुस्वरितं सर्वं पराभावाय कल्पते । पश्य चन्द्रकृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकः ।

तथा भगवत्क्षेपे महेन्द्रः परिचिक्षितः । तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो क्षयौ ।

व्रतकतुः समभवत् पश्य माधव यादृशं । इच्छन् कीर्त्तिञ्च भूतिञ्च लोकाञ्च मधुसूदन ।

ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत् पुरुषः शुचिरात्मवान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः । साधु साध्विति कौरव्य मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ।

११२०

एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणवर्षभान् । सततं पूजयेयास्व ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते । नमस्यः सर्वभूतानामतिथिप्रसूताग्रभुक् ।

सर्वार्थाः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः । गोभिर्होतृलघुक्राभिरनुधायन्तु पूजिताः ।

सर्वलोो दिवतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः । गोभिर्होतृलघुक्राभिरभिव्यासुरपूजिताः ।

अथ गाथाः पुरा गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । खट्वा द्विजातीन् धाता हि यथा पूर्वं समादधत् ।

११२५

न चान्यदिह कर्त्तव्यं किञ्चिदूर्ध्वं यथाविधि । गुप्तो गोपायते ब्रह्म श्रेयो वसेन शोभनं ।

स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्षो ब्राह्मो भविव्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां प्रगहाञ्च भविष्यति ।

न श्रोत्रं कर्म कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता । श्रोत्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपहृते ।

श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी । स्वाध्याये चैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यते ।

ऊत्वा चाहवनीयस्व महामाग्ये प्रतिष्ठिताः । अथभोज्या प्रसूतोनां श्रिया ब्राह्म्याऽनुकल्पिताः ।

११३०

अद्भुता परया युक्ता ह्यनभिष्टोहलन्धरा । दमस्त्राध्यायनिरताः सर्वान् कामानवास्थय ।

यथैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन । सर्वान्कृतपसा साध्वं ज्ञानेन नियमेन च ।

इत्येवं ब्रह्मगीताक्षे समाख्याता मयाऽनघ । विप्राणामनुकल्पार्थं तेन प्रोक्तं हि धीमता ।

भूयस्तेषां नलं मन्ये यथा राज्ञसपत्निनः । दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः शिप्रकारिणः

सन्धेयां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथाऽपरे । वराहसृगसत्त्वाश्च जलसत्त्वास्तथाऽपरे ।

११३५

सर्पस्यर्ध्रसमाः केचित्तथान्ये मकरस्युग्रः । विभास्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्होऽपरे ।

सन्ति चाग्नीविषसमाः सन्ति मन्दास्तथाऽपरे । विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।

मेकला इविडा लाटाः पौण्ड्राः कोत्क्षिरास्तथा । शौण्डोका दरदा दर्व्यौशैराः श्ववरवर्चराः ।

किराता यवनाश्चैव ताक्षाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ।

ब्राह्मणानां परिभवादसुराः खिले श्रयाः । ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गेनिवासिनः ।

११४०

अश्वत्थं खट्वुमाकाशमचाक्षो हिमवान् गिरिः । अभार्या भेतुनः गङ्गा दुर्व्यया ब्राह्मणा भुवि ।

न ब्राह्मणविरोधेन ब्रह्मा शान्तं वसुन्धरा । ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ।

तान् पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यथा । यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलां ।

प्रतिपक्षेण तेजो हि विप्राणां शान्तिरुभय । प्रतिपक्षं ये नैच्छेयुस्तोभ्यो रक्ष्यं त्वया नृप ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि ब्राह्मणप्रश्नायां पञ्चाविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शक्रश्चम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

३१५

शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटो भूत्वा रजोऽरुणः । विरूपं रयमास्याय प्रश्रं पप्रच्छ शम्बरं ।

॥ शक्र उवाच ॥ केन शम्बर उक्तेन स्त्रजात्यानधितिष्ठसि । श्रेष्ठं तं केन मन्यन्ते तदै प्रब्रूहि तत्ततः ।

॥ शम्बर उवाच ॥ नास्त्वयामि यदा विप्रान् ब्राह्मणेव च मे मतं । शास्त्राणि वदतो विप्रान् संमन्यामि यथासुखं ।

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कश्चित् । अभ्यर्च्याभ्यनुष्णामि पादौ गृह्णामि धीमतां ।

ते विस्त्रयाः प्रभाषन्ते संष्टञ्जन्ते च मां सदा । प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जाग्रद्वि ।

३१७

ते मां शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनस्ययुक्तं । समासिद्धान्ति भ्रातारः शौद्रं मध्विव मच्चिकः ।

यच्च भाषन्ति सन्तुष्टास्व च गृह्णामि मेधया । समाधिमार्त्तानो नित्यमनुजोममचिन्तयं ।

मोऽर्धं वाग्यमिष्टानां रसानामवलोककः । स्त्रजात्यानधितिष्ठामि नवत्राणीव चन्द्रमाः ।

इतत् पृथिव्याममृतमेतच्चतुरनुत्तमं । यद्वाङ्मणमुखाञ्छास्त्वमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ।

इतत् कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा । युद्धं पिता मे ष्टयात्मा विभ्रितः समपद्यत ।

३१८

दृष्ट्वा च ब्राह्मणानान्तु महिमानं महात्मनां । पर्थ्यष्टञ्जत् कयममो सिद्धा इति निशाकरं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणास्तपसा सर्वे विद्वन्ते वाग्वक्ताः सदा । भुजवोर्थाश्च राजानो वाग्वक्ताश्च द्विजातयः ।

प्रणवज्ञायधीयत ब्राह्मो दुर्व्यसतीर्व्यसन् । निर्गन्धुरपि निर्वाणो यतिः स्नातु समदर्शनः ।

अपि च ज्ञानवन्धनः सर्वान् वेदान् पितुर्गृहे । श्लाघ्यमान इवाधीयाद्भ्रातृ इत्येवं तं विदुः ।

भूमिर्नैति निगिरति सर्पो विलसयानिव । राजानश्चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणश्चाप्रवासिनं ।

३१९

अभिमानः श्रिंशं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः । गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ।

इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् । ब्राह्मणान् पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वेतदचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतं । द्विजान् संपूजयामास महेन्द्रमवपा च ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दशशम्बरसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपूर्वञ्च भवेत् पात्रमय वाऽपि क्षिरोषितः । दूरादभ्यागतश्चापि किं पात्रं स्यात् पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ किंवा भवति केषाञ्चिदुपाशुव्रतमुत्तमं । यो यो याचेत यत्किञ्चित् सर्वञ्च दद्याम इत्यपि ।

३२०

अपोऽयम् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम । पोऽयम् भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ।

अपूर्वञ्च भावयेत् पात्रं यचापि स्थाक्षिरोषितं । दूरादभ्यागतश्चापि तत् पात्रञ्च विदुर्मुधाः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपोऽयथा च भूतानां धर्मेऽस्ति सद्यः तथा । पात्रं विद्यान्तु तत्त्वेन यथै दत्तं न सन्नपेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ श्रितिकपरोहिताचार्याः शिष्यसन्निधान्धवाः । सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तोऽनसूयकाः ।

अतोऽन्यथा वर्णमानाः सर्वे नार्हन्ति शक्तित्वा । तस्माद्विषयं परोक्षेन प्रवृत्तान् प्रणिधाय वै ।

अक्रोधः सत्यवचनहिंसा दम आर्ज्यं । अद्वेष्टिऽनभिमानश्च शीलतिहा दमः शमः ।

यस्मिन्नितानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत । स्वभावतो निविष्टानि तत् पात्रं मानमर्हति ।

तथा पिरोषितश्चापि सम्यग्त्यागतमेव च । अपूर्वस्यैव पूर्वस्य तत् पात्रं मानमर्हति ।

अग्रामाश्वश्च वेदाणां शास्त्राणाञ्च भिलङ्गनम् । अथर्वणा च सर्वत्र एतस्मादग्रममात्मनः ।

भवेत् पण्डितमानो यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः । आग्निचिकीर्षं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिका ।

हेतुवादान् हुवन् सत्यु विजेता हेतुवादिकः । अक्रोष्टा चातिवक्त्रा च ब्रह्मणानां सदैव हि ।

सर्वोभिग्रही मूढश्च बालः कटुकवागपि । बोद्धव्यस्तादृशस्मात् नरं शानं हि तं विदुः ।

यथा शो भविष्यत्येव हन्तुश्चैवावस्यते । एवं सम्भाषणार्थाय सर्वं शास्त्रवधाद्य च ।

लोकायाश्च च द्रष्टव्या धर्मस्यात्महितादि च । एवं नरो वर्तमानः शास्त्रोर्वर्द्धते समाः ।

क्षणमुन्मुच्य देवानामृषीणाञ्च तथैव च । पितृणामथ विप्राणामतिथीनाञ्च पञ्चमं ।

पर्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन कर्मणा । एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन् धर्मान् होयते ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि पात्रपरोचार्थां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम । स्त्रियो हि मूलं देशाणां लघुचित्ता हि ताः स्मृताः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संवादं पुंश्चत्वा पञ्चचूडया ।

लोकानमनुचरन् सर्वान् देवर्षीर्नारदः पुरा । ददर्शाश्वरसे ब्राह्मो पञ्चचूडामनन्दिताम् ।

तां दृष्ट्वा चारुसर्माङ्गीं पप्रच्छाश्वरसे मुनिः । संशयो हृदि कश्चिन्ने ब्रूहि तन्मे सुमध्यमे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्ताऽथ सा विप्रं प्रत्युवाचाय नारदं । विषये सति वक्ष्यामि ममर्था मन्यसे च मां ।

॥ नारद उवाच ॥ न त्वामविषये भद्रे निधोऽस्यामि कथञ्चन । स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचसस्त्य देवर्षेः श्रोतमात्मा । प्रत्युवाच न श्रक्ष्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ।

विदितास्ते स्त्रियो यास्य यादृशाश्च स्वभावतः । न मामर्हसि देवर्षे निधोऽङ्गं कार्यं ईदृशे ।

तामुद्युच्य स देवर्षिः सत्यमेव सुमध्यमे । मृगवादे भवेदोषः सत्ये दोषो न विद्यते ।

इत्युक्त्वा सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी । स्त्रीदोषाञ्चाश्रयतान् सत्यान् भाषितुं संप्रैकमे ।

॥ पञ्चचूडोवाच ॥ कुलोना रूपवत्यस्य नाथवत्यस्य योषितः । मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ।

न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यदे पापीयस्तरमस्ति वै । स्त्रियो मूलञ्च दोषाणां तथा त्वमपि वेत्य ह ।

समाश्रितान् नृद्विमतः प्रतिक्रियन् वशे स्थितान् । पतीनन्तरमावाद्य गालं नार्थः प्रतीचिंतुं ।

असङ्कर्षस्त्वर्थं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो । पापीयसे नरान् यदे लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ।

स्त्रियं हि यः प्रार्थयते सन्निकर्षञ्च गच्छति । ईदृशं कुरुते सेवां तमेवैर्हन्ति योषितः ।

अनर्थित्वाकानुश्रवां भवात् परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्त्रिष्ठनि भर्तुः ।

नासां कसिदग्न्याऽस्ति नासां वयसि निश्चयः । विरूपं रूपवत् न वा पुमान्स्त्रिये भुञ्जते ।

न भयाच्चाप्यनुक्रोशाच्चाथैतोः कथञ्चन । न ज्ञातिकुलसम्बन्धात् स्त्रियस्त्रिष्ठनि भर्तुः ।

यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवासरां । नारोणां क्षैरवृत्तीनां सुहृदयनि कुलस्त्रियः ।

१२९०

यास्य शय्यद्वज्रमता रचने दयिता स्त्रियः । अपि ताः सम्प्रसज्यन्ते सुखान्वज्रवामनैः ।

पशुष्वपि च देवेषु ये चान्ये कुस्त्रिता नराः । स्त्रीषामग्नौ लोकोऽस्मिन्नास्ति कसिदाहामुने ।

यदि पुंसां गतिर्भद्वान् कथञ्चिद्योपपद्यते । अयन्मोक्षं प्रवर्त्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तुः ।

अस्त्राभात् पुरुषाणां हि भयात् परिजनस्य हि । बधवन्वभयाच्चरन्ति कथं गुप्ता भवन्ति ताः ।

चलस्त्रभावा दुःश्रेया दुर्घोद्या भावतस्तथा । प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ।

१२९१

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगनां महोदधिः । गानकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ।

इदमन्यच्च देवेषु रक्षसं सर्वथोषितां । दृष्ट्वैव पुरुषं ह्यसं योगिः प्रक्षिपते स्त्रियाः ।

कामानामपि दातारं कर्त्तारं मनसां प्रियं । रक्षितारं न ह्यन्यन्ति स्वभर्तारमसं स्त्रियः ।

न कामभोगान् विपुलाज्जालकारास्र संश्रयान् । तथैव वज्र मन्यन्ते यथा रत्नमनुग्रहः ।

अनन्तः पवनो मृत्युः पातालं वज्रवामुखं । चुरधारा विषं सर्पो बह्निरत्येकतः स्त्रियः ।

१२९२

यतश्च भूतानि महान्ति पश्य यतश्च लोका विहिता विधाया । यतः पुमांसः प्रमदास्य निर्मितास्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि पञ्चचूडानारदसंवादे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ शुधिष्ठिर उवाच ॥ रमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्यभीक्ष्णशः । मोक्षेन परमाविष्टा देवदृष्टेन पार्थिव ।

स्त्रियस्य पुरुषेणैव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकं । अत्र मे संशयस्तोत्रो यदि संपरिवर्त्तते ।

कथमासां नराः सङ्गं कुर्वन्ते कुलनन्दन । स्त्रियो वा केषु रज्यन्ते विरज्यन्ते च ताः पुनः ।

इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्यास्तु रक्षितुं । प्रमदाः पुरुषेणैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

१२९३

एता हि रममावास्तु वञ्चयन्तीह मानवान् । न सासां भुञ्जते कश्चित् पुरुषो हस्तमागतः ।

गावो नवदणानीव गृह्णन्त्येता सर्वं नवं । शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।

बलेः कुम्भीनसंघैश्च सर्वास्ता योषितो विदुः । हसन्तं प्रहसन्त्येता इदमर्त्तं प्रहसन्ति च ।

अप्रियं प्रियवाक्यैश्च यं हन्ते कालयोगतः । उग्रना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद दृढस्यतिः ।

स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्यते तास्तु रज्याः कथं नरैः । अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यञ्चापि तथा नृतं ।

१२९४

इति यास्ताः कथं वीर अरुह्याः पुरुषैरिह । स्त्रीणां बुद्ध्यर्थनिष्कर्षार्थशास्त्राणि ब्रूवन् ।

दृढस्यतिप्रवृत्तिभिर्बन्धे बद्धिः क्षातानि वै । संपूज्यमानाः पुरुषैर्बिभृवन्ति मनो नृषु ।

अपास्तास्य तथा राजन् विभुर्वन्ति मनः स्त्रियः । इमाः प्रजा महाबल्यो धार्मिक्य इति नः श्रुतं ।

सत्कृतासत्कृताश्चापि विभुर्वन्ति मनः सदा । कस्याः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ।

तथा ब्रूहि महाभाग कुर्वन् वंशवर्द्धन । यदि ब्रह्मा कुर्वेत्रेव रक्षा तांसां कदाचन ।

१११

कर्तुं वा कृतपूर्व्यं वा तन्मयाख्यातुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि स्त्रीसंभावकथने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमेव महाबाहो माच मित्याऽस्मि किञ्चन । यथा ब्रूवसि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ।

अथ ते वर्त्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं । यथा रक्षा कृता पूर्व्यं विपुलेन महत्तमना ।

प्रमदाश्च यथा खट्वा ब्रह्मणा भरतवर्धन । यदर्थं तथ ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ।

न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किञ्चिदस्ति वै । अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ।

११२

क्षुरधारा विषं सर्पौ वज्रिरत्येकतः स्त्रियः । प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतं ।

स्वयं गच्छन्ति देवं ततो देवानिवाद्भ्यं । अथाभ्यगच्छन् देवलो पितामहमरिन्दम ।

निवेद्य मानसञ्चापि तूष्णीमासन्नधोमुखाः । तेषामन्मर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।

मानवानां प्रमोहायै कृत्या नायैऽऽजगत् प्रभुः । पूर्व्यसर्गे तु कैनेय साध्यो नायै इवाभवन् ।

असाध्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्या सर्गात् प्रजापतेः । ताभ्यः कामान् यथाकामं प्रादाद्भिः स पितामहः ।

११३

ताः कामस्तुभ्याः प्रमदाः प्राबाधन् नरान् सदा । क्रोधं कामस्य देवेशः स हायश्चाऽजगत् प्रभुः ।

असज्जन प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवज्रकृताः । न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।

निरिन्द्रिया अज्ञास्वास्तु स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः । अय्याशनमंस्कारमखपाणमनार्थतां ।

दुर्मग्नं रतिश्चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः । न तांसां रक्षणं कर्तुं ब्रह्मं पुंसां कथञ्चन ।

अपि विश्रुता तात कुतश्च पुरुषैरिह । वाचा च बध्नन्त्येव्मा क्रौञ्चैर्वा विविधैस्तथा ।

११४

न ब्रह्मा रक्षितुं नार्थं वा हि नित्यमसंयताः । इदञ्च पुरुषव्याघ्र पुरस्तात् श्रुतवानहं ।

यथा रक्षा कृता पूर्व्यं विपुलेन गृहस्त्रियः । अक्षिराक्षीकहाभागे देवशर्मेति विमुक्तः ।

तस्य भार्या रक्षिणी रूपेणासदृशी भुवि । तस्य रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।

विशेषेण तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः । नारीणाञ्छरितश्च देवशर्मा महामुनिः ।

यथाशक्ति यथोत्साहं भीर्यान्तामभ्यरक्षत । पुरन्दरञ्च जानीते परस्त्रीकामचारिणं ।

११५

तस्माद्वलेन भार्यायां रक्षणं स चकार ह । स कदाचिद्विस्तात यज्ञं कर्तुमनासदा ।

भार्यावरणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् । रक्षाविधानं मनसा स सञ्चिन्ध महातपाः ।

आह्वय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवः ।

॥ देवशर्मोवाच ॥ यज्ञकारी गमिष्यामि रक्षिष्येमां सुरेश्वरः । यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथावत् ।

अप्रमत्तेन ते भार्ये सदा प्रति पुरन्दरं । स हि रूपाणि कुर्वते विविधानि क्षुण्णतम ।

११६

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तो विपुलसेन तपस्वी नियतैर्भ्रियः । सदैवोद्यतपा राजगन्धर्वकंसदृष्टश्रुतिः ।

धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत । पुनश्चैवं महाराज प्रपञ्च प्रस्थितं गुरुं ।

॥ विपुल उवाच ॥ कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने । वपुसेजस्य कीदृमै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भगवांस्तस्यै विपुलाय महात्मने । आचक्षते यथातथं मायां ब्रह्मस्य भारत ।

॥ देवशर्मे वच ॥ ब्रह्ममायः स विप्रैर्भगवान् पाकशासनः । तांस्तान् विवुरते भवान् ब्रह्मण्य मुञ्चर्षुजः । १९०६

किरीटी वज्रध्वजौ मुकुटी बङ्गकुण्डलः । भवत्यय मुञ्चर्षेण चण्डालसमदर्शनः ।

शिखी जटी क्षीरवासाः पुनर्भवति पुनश्च । वृहच्छरीरस्य पुनर्क्षीरवासाः पुनः क्षत्रः ।

गौरं श्यामस्य कृष्णस्य वर्षैर्विवुरते पुनः । विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च । प्रतिलोमोऽनुलोमस्य भवत्यय व्रतकतुः ।

शुक्लवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् । सिंहेव्याघ्रगजानाञ्च रूपं धारयते पुनः । १९०७

देवं दैत्यमथो राक्ष्सां वपुर्धारयते पुनः । अक्षयो वायुभृताङ्गः ब्रह्मनिर्विकृतस्तथा ।

चतुष्पादश्चरुपक्ष्य पुनर्भवति बालिशः । मक्षिकामश्वकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ।

न ब्रह्ममेव यद्वर्णं कर्षुं विपुलं केनचित् । अपि विशङ्कता तात येन सृष्टमिदं जगत् ।

पुनरन्तर्हितः शक्नो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा । वायुभूतस्य स पुनर्देवराजो भवत्युत ।

एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः । तस्माद्विपुलं यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमां । १९०८

यथा रुचिं नावल्लिहेद्देवेन्द्रा भृगुमत्तम । क्रतावुपहिते न्यस्तं हविः श्रेय दुरात्मवान् ।

एवमाख्याय स मुनिर्व्यञ्जकारोऽगमस्तदा । देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ।

विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेक्षिवान् । रक्षाञ्च परमाश्चक्रे देवराजान्महाबलात् ।

किञ्च ब्रह्मं मया कैतुं गृहदाराभिरक्षणे । मायावो हि सुरेन्द्रोऽपि दुर्दैवं स्यापि वोर्ध्ववान् ।

नापिधायाग्रमे ब्रह्मो रक्षितुं पाकशासनः । उडङ्गं वा तथा ज्ञात्वा नानाविधसरूपता । १९०९

वायुरूपेण वा ब्रह्मो गृहपतीं प्रधर्षयेत् । तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थाप्येऽहमय वै ।

अथवा पौरुषेणैव न ब्रह्मो रक्षितुं मया । ब्रह्मरूपो हि भगवान् श्रूयते पाकशासनः ।

गात्रेण गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्ये हि रक्षितुं । यद्युच्छिष्टाग्निमां पत्न्योमय पश्यति मे गुरुः ।

शस्त्रत्यसंश्रयं कोपीदिव्यज्ञानो महातपाः । न चेयं रक्षितुं ब्रह्मो यथाऽन्या प्रमदा नृभिः ।

मायावो हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्नोऽस्मि संश्रयं । अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनं । १९१०

दर्शिते तदहं कुर्यान्माश्चर्यं स्थात् क्षतं मया । योगेनाथ प्रवेष्टो हि 'गृहपत्याः कलेवरं ।

अशक्तः पद्मपत्रस्यो जलविन्दुर्यथा चलः । निर्बलस्तस्य रजोरूपास्त्रापराधो भवेन्नाम ।

यथा हि शूद्रान् पश्यकः सभामध्यादसेत् पथि । तथाऽद्यावावयिष्यामि गृहपत्याः कलेवरं ।

स्थमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः । इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।

तपस्य विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च । इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भर्गवः । १९११

अन्वर्तष्टत् परं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव । गृहपतीं समासीनो विपुलः स महातपाः ।

उपासीनामनिन्दाङ्गो यथार्थं समलोभयत् । नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रक्षिं संयोज्य रक्षिभिः ।

विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा । क्षयणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।

अविचेष्टकतिष्ठद्वायेवात्तदितो मुनिः । ततो विद्वन् विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरं ।
उवाच रक्षणे युक्तो न च सा तन्मनुष्यः । चं काचं नामतो राजन् गुरुसख महात्मनः ।
कतुं समाप्य खट्वहं तं काचं सोऽभ्यरक्षत ।

११०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वेऽपि आनुशासनिके पर्वेऽपि विपुलोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः । इदमन्तरमित्येवमभ्यगात्तमयाश्रमं ।

रूपमप्रतिमं कृत्वा सोमनीचं जगत्पिपः । दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेच तमाश्रमं ।

य इदर्शं तमासीनं विपुलस्य कलेवरं । निक्षेष्टं सन्मनस्यं यथा लेख्यगतं तथा ।

रक्षिष्य रक्षिरापाङ्गीं पीनश्रोत्रिपयोधरां । पद्मपत्रविशाखाक्षीं सन्पूर्वेन्दुनिभाननां ।

१११

या तमालोक्य खट्वा प्रत्युत्थातुमियेष ह । रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यय वक्तुमिवैरुतो ।

उत्थातुकामा तु सती विद्वन्ना विपुलेन सा । निरुद्धीता मनुष्यैश्च न ब्रह्माक विचेष्टितुं ।

तामावभाषे देवेन्द्रः साक्षा परमबलवता । तदर्घ्यमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां इष्टिस्थिते ।

क्षिप्र्यमाणमग्नेन त्वय्यक्षय्यभवेन ह । तत्सम्प्राप्तं हि मां सुभु पुरा काशोऽतिवर्त्तते ।

तमेवंवादिनं ब्रह्मं इष्ट्वा विपुलो मुनिः । गुरुपत्न्याः ब्ररीरक्षो इदर्शं चिदशाधिपं ।

११२

न ब्रह्माक च सा राजन् प्रत्युत्थातुमनिन्दिता । वक्तुश्च नात्रकङ्काजन् विद्वन्ना विपुलेन सा ।

आकारं गुरुपत्न्यास्तु य विज्ञाय भृगूदहः । निजपाद महतेजा योगेन बलवत् प्रभो ।

ववन्ध योगवज्जैश्च तस्याः सम्यग्निद्याधि यः । तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव ब्रवीपतिः ।

उवाच ब्रूहिता राजंशो योगवज्जलोचिता । रक्षेद्यीति ततः सा तु प्रतिवक्तुमियेष तं ।

य तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्व्यवर्त्तयत् । भोः किमागमने कृत्यमिति तस्यास्तु निःसृजा ।

११३

वक्ताच्छास्त्रसदृशाक्षणी संस्कारभूषणा । ब्रूहिता सा तु तदाक्यमुक्ता परवक्तासदा ।

पुरन्दरस्य तत्रस्यो बभूव विमना भूषं । य तदैकतमास्तस्य देवराजो विज्ञायते ।

अवैद्यत सखसाक्षसदा दिव्येन चक्षुषा । य इदर्शं मुनिं तस्याः ब्ररीराम्परोचरं ।

प्रतिविम्बमिवादर्शं गुरुपत्न्याः ब्ररीरगं । य तं चोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरन्दरः ।

प्रविपत सुधैरलाः प्रापभीतस्तदा विभो । भिमुच्य गुरुपत्नीन् विपुलः सुमहातपाः ।

११४

स्वकलेवरमाविश्य ब्रह्मं भीतमथाब्रवीत् ।

॥ विपुल उवाच ॥ अजितेन्द्रिष दुर्भेदो पापात्मक पुरन्दर । न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वं मानुषास्तथा ।

किञ्च तदिक्षुतं ब्रह्म न तन्मनसि ते स्थितं । गौतमेनासि यन्मनो भगवत्परिचिन्तितं ।

जाने त्वं बालिशमतिमकृतात्मानमीश्वरं । मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतं ।

नाहं त्वामद्य मूढात्मन् इदर्थं हि स्तुतेजसा । कृपायमानस्तु न ते दम्भमिच्छामि वासय ।

११५

य च चोरतरो धीमान् गुरुसखा पापचेतसं । दृष्ट्वा त्वं निहृदेदद्य क्रोधदोतेन चक्षुषा ।

मैवन्तु ब्रह्म कर्त्तव्यं पुनर्यान्याद्य ने दिजाः । आगमः खसुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मण तर्हितः ।

अमरोऽसीति यदुक्लिं समाख्याय प्रवर्त्तते । माऽवमन्था न तपसामन्थां नाम किञ्चन ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचः क्रको विपुलस्य महात्मनः । अकिञ्चिदुक्त्वा प्रोडात्तस्यैवान्तरधीयत ।

मुहूर्त्तयाते तस्मिन् देवग्रन्थो महातपाः । कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वर्गमभ्यम् ।

१११३

आगतोऽय गुरौ राजन् विपुलः प्रियकर्म्मकृत् । रक्षितो गुरवे भार्य्या न्यवेदयदग्निन्दितां ।

अभिवाच च ज्ञान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः । विपुलः पर्युपातिष्ठयथा पूर्व्वमवहितः ।

विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्य्यया । निवेदयामास तदा विपुलः श्रक्तकर्मो तत् ।

तच्छ्रुत्वा स मुनिश्रेष्ठो विपुलस्य प्रतापवान् । बभूव प्रोक्तवृत्ताभ्यां तपसा निष्क्रमेण च ।

विपुलस्य गुरौ दृष्टिं भक्तिमात्मनि तन्मभुः । धर्म्यं च स्मिरतां दृष्ट्वा बाधु बाधित्यमायत ।

१११४

प्रतिशम्भ च धर्म्यात्मा श्रियं धर्म्यपरायणं । वरेण च्छन्दयामास देवग्रन्थो महात्मनिः ।

स्थितिञ्च धर्म्यं जपाच्च तस्माद्गुरुवत्सलः । अनुज्ञातस्य गुरुणा चचारानुपममनसः ।

तथैव देवग्रन्थाऽपि सभार्य्यः स महातपाः । निर्भयेऽ बलद्वयज्ञाच्चार विजने वने ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि अनुशासनिक्के पर्व्वणि विपुलोपाख्येन एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ विपुलस्यकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्भ्यः । तपोयुक्तमयात्मानममन्यत स वीर्य्यवान् ।

स तेन कर्मणा सङ्केन दृष्टिर्वो दृष्टिवोपते । चचार गतभोः प्रीतो लब्धकीर्त्तिर्वरो नृप ।

१११५

उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः । कर्मणा तेन कैरव्य तपसा विपुलेन च ।

अय काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कुरुगन्दन । इत्या भगिन्या आदानं प्रभूतभगधान्य वत् ।

एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिदराज्जना । विभ्रतो परमं रूपं जगामाय विहाय सा ।

तस्याः प्ररीरात् पुण्याणि पतितानि महीतले । तस्याश्चमस्याविकूरे दिव्यगन्धानि भारत ।

तान्यमृक्तापतो राजन् दक्षिणैलितलोचना । तदा निमग्नकक्षस्था चक्रेभ्यः क्षिप्रमागमत ।

१११६

तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नात्या प्रभावती । भार्य्या चिचरयत्याद्य बभूवाक्त्रेश्वरस्य च ।

पिनस्त तानि पुण्याणि क्षेत्रेषु वरवर्णिनी । आमन्त्रिता ततोऽगच्छच्चिरञ्जयतेर्यं ।

पुण्याणि तानि दृष्ट्वा तु तदाङ्गेश्वराज्जना । भगिनीसोदयामास पुण्यार्थे चारुलोचना ।

सा भर्त्तुं सर्व्वमाचष्ट रुचिः सुहृच्चिराजना । भगिन्या भाषितं सर्व्वमृषिषाभाभ्यनन्दत ।

ततो विपुलमानाय देवग्रन्थो महातपाः । पुण्यार्थे सोदयामास गच्छ न क्वेति भारत ।

१११७

विपुलस्तु गुरोर्भ्योऽप्यमविचार्य्यं महातपाः । स तथैत्यजवीज्जानंस्तान् देवं जगाम ह ।

यस्मिन्देशे तु तान्यासन् पतितानि नभस्तथात् । अस्मानान्यपि तत्रासन् सुसुमान्यपराण्यपि ।

स ततस्तानि जपाच्च दिव्यानि रुचिराणि च । प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ।

सम्प्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्भ्यश्चनकारकः । तदा जगाम दूर्णञ्च स्याद्व्यक्तमाक्षिणी ।

स वने निर्ज्जने तात ददर्श मिथुनं नृपं । चक्रवत् परिवर्त्तनं मृहीला पाणिना करं ।

१११८

तच्चैकस्त्रणभगमत तत्पदे च विवर्त्तयन् । एकस्तु न तदा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ।

त्वं श्रीं गच्छस्येति श्रुत्वाऽब्रवीत्तेति तथाऽपरः । नेति नेति च तौ राजन्परस्परमयौ चतुः ।

तथेव्विस्सङ्कतोरेवं प्रपद्योऽयमभूत्तदा । सहसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमयोचतुः ।

आवधारनृतं प्राह यस्तस्याभूद्विजस्य वै । विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ।

एतच्छ्रुत्वा च विपुलो विषयवदनोऽभवत् । एवं तीव्रतपासाहं कष्टसायं परिस्रमः ।

气功(组)

मिथुनस्यास्य किं मे ज्ञात् कृतं पापं यथागति । अनिष्टा बन्धुभूतानां कोत्तितांऽनेन मेऽद्य वै ।

एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम । अवाप्नुवो दोनमना दध्या दुष्कृतमात्मनः ।

ततः षडन्यान् पुरुषानसौः काश्यपराजतः । अपश्यद्दीव्यमानान् वै सोमर्षान्वितांस्तथा ।

कुर्वन्तः अथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु । विपुलं वै समुद्दिश्य तैऽपि वाक्यमयाश्रुवन् ।

लोभमास्थाय योऽस्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् । विपुलस्य परे लोके या गतिश्चामवाप्नुयात् ।

११३०

एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्वृक्षसङ्करं । जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ।

स प्रदध्यौ तथा राजस्यैवमिदिरिवहितः । दक्षमानेन मनसा प्रापं श्रुत्वा तथाविधं ।

तस्य चिन्तयतशात वक्ष्ये। दिननिशा ययुः। इदमासीन्मनसि च हृद्या रचणकारितं।

सत्यं सत्यमेव वदनं वदनेन च । विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ।

एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलसदा । अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संश्रयः ।

4422.

स चत्वार्यो नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ । पूजयामास च गुरुं विधिवत् स गुरुप्रियः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि त्रिप्रलोपाख्याने द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४२॥

॥ भीम उवाच ॥ तमागतमभिप्रेत्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् । देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु जनाधिप ।

॥ देवशर्मावाच ॥ किमे विपुल दृष्टं वै तस्मिन् शिष्य महाबले । ते त्वां जानन्ति विपुल आत्मा च त्वचिरेव च ।

॥ विपुल उवाच ॥ ब्रह्मर्षे भियुलं किमात्के च ते पुत्रवा विभौ । ये मां जानन्ति तत्त्वेन यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

॥ देवप्रभावाच्च ॥ यदै तन्मिथुनं मङ्गलमोराचं हि विद्मि तत् । सकृत्परिवर्त्तेत तस्मै आनर्ति दुष्कृतं । ११०

६६३०

ये च ते पुरुषा विप्र अत्रैर्दोष्यन्ति दृष्टवत् । अत्रंशानभिजानोहि ते ते जानन्ति दुष्कृतं ।

म मां कसिद्धिजायते इति श्रुत्वा न विश्वसेत् । नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्षं वै द्विज ।

कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि स्व्यदा । पश्यन्ति चतवसापि तथ दिगन्निबोध्यनु ।

तथैव हि भवेद्युक्ते लोकाः पापक्षता यथा । कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम तच्च यथाकृतं ।

ते त्वां चर्धक्षितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकं । स्मारयन्तस्तथा प्राञ्जले यथा श्रुतवान् भवान् ।

455

अक्षरात्रं विजानाति अतएवापि नित्यम् । पुरुषे पापकं कर्म शुभं वाऽशुभकर्मिणः ।

* तत् त्वया मम यत् कर्म व्यभिचाराद्भयात्कर्म । नाख्यातमिति जानन्तसे त्वामाहुस्तथा विज ।

तेनैव हि भवेयुस्तैः साक्षाः पापक्षतो वया । क्षमा नाचक्षतः कर्म भम यच्च लया क्षतं ।

तस्याऽप्रक्या च दुष्टत्वा रक्षितुं प्रमदो दिज । न च तं कृतवान् किञ्चिदेनः प्रीतोऽस्मि तेन ते ।

यदि त्वं तं दुर्भूतमद्राष्ट्रं दिव्यसत्तमं । प्रपद्यं त्वामहं क्रोधात्तु मेऽत्रास्ति विचारणः ।

५५५०

वञ्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः । अन्यथा रक्षतः त्रपिऽभविश्येने मतिश्च मे ।
 रक्षिता च त्वया तात मम चापि निवेदिता । अहं ते प्रीतिमान् पुत्र खलुः सुगुं गमिष्येति ।
 इत्युक्त्वा विपुलैः प्रीतो देवशर्षा महानृषिः । भुमोद खर्गमाख्याय सहभाष्यः सन्निवृत्तः ।
 इदमाख्यातवाचापि ममाख्यानं महानृषिः । मार्कण्डेयः पुरा राजन् गङ्गाकुले कथान्वरे ।
 तस्माद्भवोमि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्ष्याः सदैव हि । उभयं दृश्यते तासु वततं बाध्वसाधु वा । १२५
 स्त्रियः साध्व्या महाभागाः समन्ताल्लोकमातरः । धारयन्ति महीं राजस्त्रिमो सवनकाननैः ।
 असाध्यस्यापि दुर्दन्ताः कुलघ्नाः पापनिश्चयाः । विज्ञेया खलुषैर्दुष्टैः खगाचसहजैर्नृप ।
 यवेनेताः सुरक्षा वै शर्षाः कर्तुं महात्मभिः । अन्यथा राजशाङ्कू न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ।
 एता हि मनुजस्यात्र तोक्षणास्तीक्ष्णपराक्रमाः । नाशामक्षि प्रियो नाम मेघुने सङ्गमेति यः ।
 एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतवभ । न चैकस्मिन् रमन्तेऽतः पुरुषे पापुनन्दन । १२६
 नासां खेदेः नरैः कार्यस्तथैवेत्यां जनेश्वर । खेदमाख्याय भुञ्जीत धर्ममाख्याय चैव च ।
 निहत्याद्वयथाकुर्वन्वरः कौरवमन्दन । सर्वथा राजशाङ्कू न युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ।
 तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः । नान्यः शक्तस्त्रिलोकेऽस्त्रिष्विदं नृप योषितं ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि विपुलोपाख्याने चित्रनारिभोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यन्मूलं सर्वधर्माणां धर्मस्त्वित्यतमो मतः । कौटुम्बिक प्रदेयां स्नातुं कन्येति वसुधाधिप ।
 अयं हि सर्वधर्माणां धर्मस्त्वित्यतमो मतः । कौटुम्बिक प्रदेयां स्नातुं कन्येति वसुधाधिप । १२७
 ॥ भीम उवाच ॥ श्रोतुमेवैवमात्राय विद्यां योगिञ्च धर्मं च । सङ्गिरैव प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे ।
 ब्राह्मणानां वंतामेव ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर । अवाङ्मावदेदेवं यो दद्यादनकुलतः ।
 श्रिटानां क्षत्रियाणाञ्च धर्म एव वनातनः । आत्मानिप्रेतमुत्पुञ्ज कन्याभिप्रेत एव यः ।
 अभिप्रेता च या यस्त तस्मै देया युधिष्ठिर । गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राञ्जलैर्द्विदो जनाः ।
 धनेन वज्रभा श्रीला सम्प्रत्तिश्च च वाञ्छवान् । असुराणां नृपैतं वै धर्ममाज्जर्णोविणः । १२८
 इला जित्वा च श्रीर्वाणि वदतीं वदतीं गृह्णात् । प्रसङ्ग हरणं तात राक्षसो विधिदृश्यते ।
 पञ्चानान्तु तयो धर्म्या दावधर्म्यौ युधिष्ठिर । पेशाचसासुरश्चैव न कर्तव्यो कथञ्चन ।
 ब्राह्मः चासोऽय गान्धर्व एते धर्म्या नरवर्भ । प्रथम्वा यदि वा मित्राः कर्तव्या नात्र संशयः ।
 तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य दे भार्ये क्षत्रियस्य तु । वैश्यः क्षत्रात्या विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ।
 ब्राह्मणो तु भवेज्ज्येष्ठ क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु । रथार्थमपि गृह्णा स्त्रीत्याज्जरपरं जनाः । १२९
 अपत्यजस्य गृह्णाणां न पञ्चैवेति बाधवः । गृह्णाणां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ।
 त्रिंशद्वेदे दशवर्षे भार्या विन्देत नृपिणः । एकविंशतिवर्षे वा सप्तवर्षेभवाभ्याम् ।
 यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतवर्भ । नोपयज्येत तां जातु पुत्रिकाधर्षिणी हि सा ।
 चीणि वर्षाष्टुदीर्घेन कन्या चतुर्मती वती । चतुर्थे तथ संप्राप्ते खयं भर्तारमजयेत् ।

प्रजा न हीयते तस्मा रतिश्च भरतर्षभ । अतोऽन्यथा वर्त्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ।
 स्वसपिच्छा च या मातुरस्योवा च या पितुः । इत्येतामनुगच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शुक्लमन्येन दत्तं स्याद्दामोत्याश्च चापरः । वखादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ।
 पाण्डिपुत्रीया चान्यः स्यात्कस्य भार्या पितामह । तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवति नो भवान् ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यत्किञ्चित्कर्त्तव्यं मानुष्यं संस्थानाय प्रदृश्यते । मन्त्रवक्त्रमन्त्रितं तस्य मुषावाइह पातकः ।
 भार्यापत्यलिङ्गिणाचार्यः शिष्यापाध्याय एव च । मृषीन्निदृष्टमर्हन्ति नेत्याहुर्परजनाः ।
 न ह्यकामेन संवासं मनुरेवं प्रशंसति । अयमस्यमधर्म्यश्च यन्मुषा धर्मकोपनं ।
 नैकालो दोष एकलिङ्गदा केनोपपद्यते । धर्मतो या प्रयच्छन्ति याश्च क्रोषन्ति भारत ।
 बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रज्ञेनैव प्रयोजयेत् । तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादनायाः कथञ्चन ।
 यस्त्वव मन्त्रमनयो भार्यापत्योर्भिद्यः कृतः । तमेवाङ्गरीयांसं यस्याथैवातिभिः कृतः ।
 देवदत्तां पतिभार्या वेत्ति धर्मस्य शासनात् । स देवीं मानुषीं वाचमनृतं पश्येदस्यति ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कन्यायां प्राप्तशुक्लायां व्यासं नेति निदिष्टं । कामार्थस्यमो वाच्यमवानृतं न वा ।
 तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वन्ने प्रः समाचरेत् । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नैव निडाकरं शुक्लं दद्यात् । कन्यायां प्राप्तशुक्लायां व्यासं नेति निदिष्टं ।
 अन्यैर्गुणैरुपेतान् शुक्लं याचन्ति बान्धवाः । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 यच्च ताश्च ददत्येवं न शुक्लं विक्रयो न च । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वम् न भाविता । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 तस्मादायहणात् पाण्डेयाश्चयन्ति परस्परं । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्युचिचोदितं । तस्मात्ततोऽपि नैव प्रीतिमो मतः ।
 समीक्ष्य च बह्वन् देवान् संवाचादिद्वि पाण्डोः । अथा निडाकरं शुक्लं न जात्यासीत्तथा शृणु ।
 अहं विचित्रवीर्यस्य दे कन्ये समुदावहं । जिज्ञा च मां गन्धर्वान् कौशलीनश्च च कोऽब्रवीत् ।
 गृहीतपाण्डुरेकासीत् प्राप्तशुक्ला पराऽभवत् । कन्या गृहीता तत्रैव विषज्या इति मे पिता ।
 अत्रवीदितरं अन्यभावहेति स कैारवः । अन्यन्यामनुपपच्छ बह्वन्तानः पितुर्ध्वजः ।
 अतीव ह्यस्य धर्मोऽपि पितुर्ध्वजोऽपि भवेत् । ततोऽहमनुवं राज्ञाचारैरुचिदिदं क्वच ।
 आचारं तत्ततो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः । ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभूतामरः ।
 पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् । यदि वः शुक्लतो निडा न पाण्डिपुत्रीयास्तथा ।
 साजान्तरमुपासीत प्राप्तशुक्लमिति स्मृतं । न हि धर्मविदः प्राज्ञः प्रज्ञासं वाक्यतः स्मृतं ।
 येषां वै शुक्लतो निडा न पाण्डिपुत्रीयास्तथा । प्रसिद्धं भावितं दाने नैवा प्रत्याचने पुनः ।
 ये मन्यन्ते कथं शुक्लं न ते धर्मविदो नराः । न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।

१४२०

१४२५

१४३०

१४३५

१४४०

१४४५

न श्रेय भार्या क्रोतव्या न विप्रव्या कथञ्चन । ये च क्रीणन्ति दावीन् विक्रीणन्ति तथैव च ।
 भवेत्तेषां तथा निष्ठा सुखार्ता पापचितर्था । अस्मिन्नेव सत्त्ववर्गं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
 कन्यायाः प्राप्तशुक्लाद्याः शुक्लदः प्रथमं गतः । पाणिपहीता चान्यः खादन् नो धर्मवैश्वर्यः ।
 तन्मन्त्रिन्मि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञवैमतः । तत्तज्जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु मे भवान् ।
 तानेवं ब्रुवतः सर्वान् संश्रयान् व्याकृतमब्रवीत् । अचिष्टं तत्र देया खाद्यान् काव्या विचारणा ।
 कुर्वन्ते जीवतोऽप्येवं मृते भवन्ति संश्रयः । देवैर् प्रविशेत् कन्या तथेदपि तपः पुनः ।
 तमेवानुम्रता भूत्वा पाणिपादस्य कान्यया । सिद्धन्वितम् कौशिकिदपरेषां प्रवैरपि ।
 इति ये सन्मदन्यत्र त एव निश्चयं विदुः । तत्पाणिपदस्यात् पूर्वमनारं यत्र वर्तते ।
 सर्वमकुलमन्त्रा वै श्रुत्वा वादस्तु पातकः । पाणिपदस्य कन्यायां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे ।
 पाणिपादस्य भार्या खाद्यस्य चाग्निः प्रदीयते । इति देयं वदन्यत्र त एव निश्चयं विदुः ।
 अनुकूलामनुवंशां भाषा इत्थामुपाश्रिता । परिक्रान्त यथान्यायं भार्या विधेत् द्विजोत्तमः ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनो विप्रश्च विचारकवने चतुस्रवारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

२३०

२३१

२३२

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कन्यायाः प्राप्ता स्त्रियाः पतिव्रताः । अन्तर्गताः प्रतिपत्तिः स्नातके ब्रूहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ या पुत्रकक्षं च द्रुष्यन्ति तेषां । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 तत्कार्येऽपत्यमोहेत येन न्ययेन ब्रह्मचारिणः । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 स्वयं वृत्तेन सावित्री पिता वै प्रत्यप्यन्तर्गताः । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 एतत्तु नापरे चक्रुरपरे आतु साधुः । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 अस्मिन्नेव प्रकरणे सुकलुषाः कथमब्रवीत् । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 असदाचरिते मार्गे कथं खादन्मन्त्रिणः । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 अथेदेव हि धर्मस्य प्रदानं धर्मं चास्ति । अन्तर्गताः प्राप्ताः श्रुत्वा क्रोता शुक्लप्रदस्य वा ।
 भार्यापथिहि सन्मन्त्रः स्त्रीपुंशोः स्वस्य एव तु । इति साधारणो धर्म इति वाच स पाथिवः ।

२३३

२३४

२३५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ केन प्रमायेन पुंशमादीयते धर्मं । पुत्रकक्षं पितृकक्षं कन्या भवितुमर्हति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुरिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धर्मं हरेत् ।
 मातुश्चैतत्कं यस्यान् सुमारीभाग एव सः । दौहित्र एव तत्रिष्यमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
 ददाति हि स पित्राणु वै पितृभोतामहस्य च । पुत्रदौहित्रवेत्तेव विप्रो नास्ति धर्मतः ।
 अन्यत्र जामया काङ्क्षे प्रकाणां पुत्र ईदमे । दुरिताऽन्यत्र जातेन पुत्रेणापि विजियति ।
 दौहित्रकेण धर्मस्य नात्र पुंशामि कारणं । विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ।
 असुखवत्सधर्मिष्ठाः परस्मादाधिनः ब्रह्माः । आसुरादधिबभूवः धर्मोद्विग्नमहत्तयः ।
 अथ गत्या यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । धर्मज्ञा धर्मज्ञास्तेषु निबद्धा धर्मवेत्तुः ।
 यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति । कन्या वा जीवितार्थाय यः शुक्लेन ग्रथयति ।

सप्तावरे महाधारे । खेदं मूचं पुरीवस्य तस्मिन्मूकः सममुते ।
 आर्वे गोमिथुनं शुभं । तत् । यत्नो वा वज्र वा राजन् विक्रयसाधदेवसः । १३०
 यद्यप्याचरितः कैश्चिदेव । ॥ यन्नेवानपि दृष्टान्ते लोकात् ।
 वश्यां कुमारीं वसतो धेताः । ॥ इते पापस्य कर्तारसमन्वये च धरेते ।
 अन्योऽप्यथ न विक्रयो मनुजः । अधर्ममूर्खैर्हि धनैस्तेन धर्मोऽथ कथम् ।
 इति श्रीमहाभारते । पत्न्ये विवाहधर्मकथने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ प्राचेतसस्य वचनं । पुराविदः । यस्या किञ्चिन्नाददते ज्ञातये न स विक्रयः ।
 अहं तत् कुमारीणामानुशंसतमम् । प्रतिदेयं ज्ञातुं कन्यायै तद्विवेकः । १३१
 पित्रभिर्भ्रातृभिश्चापि यद्गुरुरेव । वज्रकस्यापमोषुभिः ।
 यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांश्च न । पुनः पुंश्च प्रजो न प्रवर्द्धते ।
 पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं । यत्र च पूज्यो रमन्ते तत्र देवताः ।
 अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वेऽसौभाग्यदाः क्रियाः । कुलं नास्ति यदा शोचन्ति धामयः ।
 यामीशानि गेहानि निरुक्तानीव कथयत । वर्द्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव । १३२
 स्त्रियः पुंशं परिददे मनुजैर्मनुभिर्दिवं । अगत्याः । सुचरः सत्यजिहवाः ।
 ईर्ष्यो मानकामाश्च यस्याः शत्रुहरेः मुधाः । नि ता मानयत मानवाः ।
 स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च क्वेवहाः । भवन्तु वः ।
 उत्पादनमपत्यस्य ज्ञातस्य परिपालनं । प्रीत्यर्थं स्त्रीं ।
 संमन्यमानाश्चेता हि सर्वकार्यास्तथा स्त्रयः । लोकमगायत । १३३
 नास्ति यत्क्रिया काचिन्न आहुं गोपवासकं । धर्मः । स्वर्गं गच्छन्तु ।
 पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने । पुत्राश्च ज्ञाविरे । ज्ञातव्यमर्हति ।
 श्रिय एताः स्त्रियो नाम वत्कार्था भूतिमिच्छता । पालिता । श्रीः स्त्री भवति भारत ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वे विंशत्यध्यायः ॥ ४६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेऽस्मान्निधानज्ञ राजधर्मभूताम्बर । अतीव । भवान् वै प्रथितः चितो ।
 कश्चित्पु संश्रयो मेऽस्ति तमे ब्रूहि पितामह । ज्ञातेऽस्मिन् संश्रये राजन् । कथम् । १३४
 यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममः शत्रुवर्जना । एतत्सर्वं महाबाहो भवान् ।
 चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह । ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या । कृतः ।
 तत्र ज्ञातेषु पुत्रेषु सर्वेषां सुदयन्तम । आनुपूर्व्येण कसोवां पितुं दायाश्चमर्ह ।
 केन वा किं ततो हार्थं पितृविन्नात् पितामह । एतद्विद्वामि कथितं ।
 ॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्चैव वर्धा दिजातयः । एतेषु धर्मो विहितो । युधिष्ठिर । १३५
 वैवश्याद्य वा सोभात् कामादाऽपि परमप । ब्राह्मणस्य भवेत् ब्रूहा न तु दृष्टान्तः कृता ।

शूद्रां शयनमारीय ब्राह्मणो यात्यधोगतिं । प्रायस्त्रितीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 तत्र जातेष्वपत्येषु दिगुषं स्वायुधिष्ठिर । आपद्यमानस्तथानु धेप्रवक्ष्यामि भारत ।
 सख्यं गोदृष्टौ धानं यत् प्रधानतमं भवेत् । ब्राह्मणास्तद्वरीपुत्र एकांशं वै पितुर्भवात् ।
 त्रैवन्तु द्रवधा कार्यं ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हर्षव्यासवारीकृतः पितुर्भवात् ।
 क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यथग्रयः । स तु मातृविशेषेण धर्मज्ञानं हर्षुमर्हति ।
 वर्षे दत्तोये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि । क्षिरं त्रयेण हर्षव्यासो ब्राह्मणस्वायुधिष्ठिर ।
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः क्षतः । अल्पस्यापि प्रदीयते शूद्रापुत्राय भारत ।
 द्रवधा प्रविभक्तस्य धनस्यैव भवेत् क्षमः । सर्वथास्तु तु जाताको ह्येकान् भागान् प्रकल्पेयत् ।
 अत्राह्मणानु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनेपुणात् । त्रिषु वर्षेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ।
 स्यतास्तु वर्षासत्वारः पञ्चमे जाधिगम्यते । हरेत् द्रवमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्भवात् ।
 तन्तु दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्षुमर्हति । अवश्यं हि हि देयं शूद्रापुत्राय भारत ।
 आनृष्यं परो धर्म इति तस्यै प्रदीयते । यत्र तत्र भूतस्यै गुणधैवोपपद्यते ।
 यद्यप्येष सपुत्रः स्वादपुत्रो यदि वा भवेत् । नाभिः द्रवमाहवास्तु शूद्रापुत्राय भारत ।
 वैवाषिकाद्यदा भक्तादधिकं स्नाद्विजस्य तु । यजेत तं द्रव्येण न दद्यात् साधयेद्गुणं ।
 त्रिसहस्रपरो दायस्त्रिधा देधो धनस्य वै । भर्ता तत्र धनं दत्तं यथाधैवोक्तमर्हति ।
 स्त्रीष्वानु पतिदावाद्यमुपभोगफलं क्षतं । भूयिष्ठं स्त्रियः कुर्व्युः पतिविघातं कथञ्चन ।
 स्त्रियास्तु यज्ञवेदिनं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर । ब्राह्मणास्तद्वरेत् कन्या यथा पुत्रकथा हि वा ।
 वा हि पुत्रसमा राजन् विदित्वा कुलमन्त्रेण । ऐशमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ ।
 एतं धर्ममनुकृत्य न दद्यात् साधयेद्गुणं ।

१४१०

१४१५

१४१६

१४१७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः क्षतः । केन प्रतिविशेषेण द्रवमेऽप्यस्य दीयते ।

ब्राह्मणा ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः कार्यं श्रेष्ठः । क्षत्रियायां तथैव स्वादेष्टायांमपि वैव हि ।
 कक्षान् विवर्गं भागं भजेत्सुभक्तः पितृदा सर्वे च यो वर्षासत्वारोक्ता ब्राह्मणा इति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दारा इत्युक्तं तस्यै नास्तीति परमप । प्रोक्तिर्येव नावायं विशेषः सुमहान् भवेत् ।

तिस्रः कृत्वा पुरा भार्याः यथाविहितं ब्राह्मणी । वा ज्येष्ठा वा च पुत्र्या स्वात्मा च भार्या गरीयसी ।

१४१८

स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दत्तधावनमन्त्रं । इत्थं कथञ्च यथान्यद्वैकधुतं गृहे भवेत् ।

न तस्य । जातु तिष्ठन्नामन्त्रं तत्कृतुमर्हति । ब्राह्मणीमेव कुर्यादा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

अन्नं पानञ्च मांसञ्च वाषिष्ठाभेरणानि च । ब्राह्मण्यै तानि देवानि भर्तुः वा हि गरीयसी ।

मनुनाऽभिहितं ब्राह्मणं यथापि कुलमन्त्रं । तत्राप्येव महाराज दृष्टो धर्मः समातनः ।

अथ चेदन्यथा कुर्याद्विदं कामाद्युधिष्ठिर । यथा ब्राह्मणस्यास्माकः पूर्वोद्दृष्टस्यैव सः ।

१४१९

ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायास्तु यो भवेत् । राजन् विशेषो यस्तत्र वर्षेयोहमधीरपि ।

न तु जात्या समा लोके ब्राह्मणाः क्षत्रिया भवेत् । ब्राह्मणाः प्रथमः पुन्रो भूयान् क्षात्राजसत्तम ।
भूयो भूयोऽपि संहार्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर । यथा न सदृशी जातु ब्राह्मणाः क्षत्रिया भवेत् ।
क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् । शीघ्रं राज्यस्य कोपस्य क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
विहितं दृश्यते राजन् सागरान्ता च मेदिनी । क्षत्रियो हि स्वधर्मेण त्रियं प्राप्नोति भूयसी ।
राजदण्डधरो राजन् रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् । ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
तेषु राजन् प्रवर्त्तते पूजया विधिपूर्वकं । प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययं ।
सुप्रमानं स्वधर्मेण क्षत्रियो ज्ञेयं रक्षति । दस्युभिर्द्विजमाणस्य धनं दारांस्य सर्वशः ।
सर्वेषामेव वर्णानां जाता भवति पार्थिवः । भूयान् स्यात् क्षत्रियापुन्रो वैश्यापुत्राश्च संश्रयः ।
भूयस्तेनापि हर्त्तव्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ।

११०

१११

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तं ते विधिवद्भ्राजन् ब्राह्मणस्य पितामह । इतरेष्वानु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ क्षत्रियस्यापि भार्ये दे विहिते कुरुनन्दन । द्वितीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ।

एष एव क्रमो हि स्यात् क्षत्रियाणां युधिष्ठिर । अष्टधा तु भवेत् कार्यं क्षत्रियस्य जनाधिप ।
क्षत्रियाया हरेत् पुत्रसहस्रोऽंशान् पितुर्द्विनात् । युद्धावधारिकं यच्च पितुः स्यात् स हरेत् तत् ।
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीणं शूद्रापुत्रस्तथाऽष्टमं । सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्त्तुमर्हति ।
एकैव हि भवेत् भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन । द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ।
वैश्यस्य वर्त्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ । शूद्रायाश्चापि कौन्तेय तयोर्जिनियमः स्मृतः ।
पञ्चधा तु भवेत् कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ । तथोरपत्ये वक्ष्यामि विभागश्च जनाधिप ।
वैश्यापुत्रेण हर्त्तव्यास्तत्पराऽंशाः पितुर्द्विनात् । पञ्चमस्तु स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत ।
सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्त्तुमर्हति । त्रिभिर्वर्षैः सदा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ।
शूद्रस्य स्यात् सर्वेष्वेव भार्या नान्या कथञ्चन । समभागाश्च पुत्राः सुखेदि पुत्रशतं भवेत् ।

११२

११३

जातानां समवर्षायाः पुत्राणामविशेषतः । सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धनात् स्मृतः ।
ज्येष्ठस्य भगो ज्येष्ठः स्त्रियोऽंशो यः प्रधानतः । एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयम्भुवा ।
समवर्षासु जातानां विशेषोऽस्त्वपरो नृप । विवाहवैश्विज्यकृतः पूर्वपूर्वो विशिष्यते ।
हरेज्येष्ठः प्रधानांशमेकमुत्थासु । तेष्वपि । मध्यमो मध्यमश्चैव कनीयास्तु कनीयसं ।
एवं जातिषु सर्वसु सर्वेषु श्रेष्ठता गतः । महर्षिरपि चेतदे मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ।

११४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि रिक्तविभागकथने सप्तत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानास्त्वानिश्चयात् । अज्ञानादाऽपि वर्णानां जायते वर्णशङ्करः ।

तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णशङ्करे । को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यस्य केवलं । असृजत् स हि यशार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ।

भार्यास्तत्सो विप्रस्य दयोरारामा प्रजायते । आनुपूर्व्याद्ब्रूयोर्ज्ञेयौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ।

११५

परं भवाद्वाङ्मण्यैष पुनः शुद्रोऽपुनं पारशवं तमाहुः । शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य संस्थात् स्वचारिण्यं निदमथो न जज्ञात् ।

सर्वानुपायानथ सम्प्रधाय समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्म । ज्येष्ठा यवीयानथ यो द्विजस्य शुश्रूषथा दानपरायणः स्यात् ।

तिस्रः क्षत्रियसम्भवात् इत्येरात्माऽस्य जायते । हीनवर्णास्तृतीयायां शुद्रा ज्ञया इति स्मृतिः ।

द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य इत्येरात्माऽस्य जायते । शुद्रा शुद्रस्य चायेका शुद्रमेव प्रजायते ।

अतोऽविशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः । वाङ्मं वर्षं जनयति चातुर्ध्वर्ष्यविगर्हितं ।

९४०

विप्रायां क्षत्रियो वाङ्मं स्रुतं सोमक्रियापरं । वैश्यो वैदेहकश्चापि मोद्गल्यमपवर्जितं ।

शुद्रश्चाण्डालमृत्युर्धं बध्यग्रं वाङ्मवासिनं । ब्राह्मणां संप्रजायन्त्य इत्येते कुलपांसनाः ।

एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्षे सङ्करजाः प्रभो । बन्दी तु जायते वैश्यान्माणिधो वाक्यजीवनः ।

शुद्राक्षिपादो मत्स्यः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् । शुद्रादायोगवस्त्रापि वैश्यायां पान्यधर्षणः ।

ब्राह्मणैरप्रतिपाद्यस्त्वस्य स्वधनजीवनः । एतेऽपि सङ्क्रान्त् वर्षान् जनयन्ति स्वयोनियु ।

९४१

माहजात्यां प्रसूयन्ते क्षत्रवरा हीनयोनियु । यथा चतुर्षु वर्षेषु इत्येरात्माऽस्य जायते ।

आनन्तर्यात् प्रजायन्ते तथा वाङ्माः प्रधानतः । ते चापि सदृशं वर्षं जनयन्ति स्वयोनियु ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् । यथा शुद्रेऽपि ब्राह्मणा जन्तुं वाङ्मं प्रसूयते ।

एवं वाङ्मतराद्वाङ्मचातुर्ध्वर्ष्यात् प्रजायते । प्रतिलोमन्तु वर्द्धन्ते वाङ्मात् वाङ्मतरात् पुनः ।

हीनाङ्गीनाः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव तु । अगम्यागमनाश्चैव जायते वर्षे सङ्करः ।

९४२

वाङ्मानामनुजायन्ते भैरन्ध्रां मागधेषु च । प्रसाधनोपचारश्च मांसं दासजीवनं ।

अतस्यायोगवत् स्रुते वागुराबन्धजीवनं । भैर्यकश्च वैदेहः संप्रसूतेऽथ माधुकं ।

निषादो मङ्गुरं स्रुते दासं नावोपजीवनं । मृतपञ्चापि चाण्डालः अपाकमिति विश्रुतं ।

चतुर्गे मागधी स्रुते क्रूरान् मायोपजीविनः । मांसं खादुकरं चोद्रे सौगन्धमिति विश्रुतं ।

वैदेहकाश्च पापिष्ठं क्रूरं मायोपजीविनं । निषादाश्चक्रनाभश्च खरयानप्रयायिणं ।

९४३

चाण्डालात् पुक्कमश्चापि खरांस्यगजभोजिनं । मृतचैलप्रतिष्कृष्य भिन्नभाजभोजिनं ।

आयोगवोपु जायन्ते हीनवर्णास्तु ते चयः । शुद्रो वैदेहकादभो विद्विष्यप्रतिश्रयः ।

कारावरो निषाद्यान्तु चर्मकारात् प्रसूयते । चाण्डालात् पाण्डुभौपाकश्च कसारव्यवहारवान् ।

आहिण्डको निषादेन वैदेह्यां संप्रसूयते । चाण्डालेन तु भौपाके चाण्डालममृत्सिमान् ।

निषादी चापि चाण्डालात् पुक्कमन्तेऽवसायिनं । अज्ञानगोचरं स्रुते वाक्षैरपि वशिक्तं ।

९४४

इत्येते सङ्करे जाताः पितृमातृव्यतिक्रमात् । प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्माभिः ।

चतुर्धामेव वर्णाणां धर्मो नान्यस्य विद्यते । वर्णाणां धर्महीनेषु सङ्क्रान्ता नास्माह कस्यचित् ।

यदृज्योपसम्यैर्यज्ञसाधुवहिष्कृतैः । वाङ्मावाङ्मैस्तु जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयं ।

चतुष्पथस्त्राणानि शैलांश्चान्यान् वनस्यतीन् । कार्णायसमलङ्कारं परिदृष्ट्वा च नित्यशः ।

वसेयुरेते विज्ञाता वस्यन्तः स्वकर्माभिः । युञ्जन्तो वाऽप्यलङ्कारांलयापकरणानि च ।

१४८५

गोत्राङ्गाण्य साहाय्यं कुर्वन्ना वै न संशयः । आनृशंस्यमनुकोशः सत्यवाक् तया क्षमा ।

स्वशरीरैरपि चाणं वाङ्मानं सिद्धिकारणं । भवन्ति मनुजव्याघ्र तत्र मे नास्ति संशयः ।

यथोपदेशं परिकीर्त्तितासु नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् । निहीनयोगिर्हि सुतोऽवसादयेत्ततोर्विमाणं हि यथोप-
लो जले ।

अविदासमलं लोके विदासमपि वा पुनः । नयन्ति ह्यपथं नार्यः कामकोधवशानुगं ।

स्वभावस्यैव नारीणां नराणामिह दूषणं । अत्यर्थं न प्रसज्यन्ते प्रमदासु विपश्चितः ।

१४९०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्षापेतमविज्ञाय नरं कलुषयोगिजं । आर्यरूपमिवानार्थं कथं विद्यामहे वयं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ योगिसङ्कल्पे जाकं नानाभावसमन्वितं । कर्माभिः सज्जनाचोर्णैर्विज्ञेया योगिऽद्विता ।

अनार्थत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोगिजं ।

पितृव्यं वा भजते शीलं माह्वजं वा तयोभयं । न कयञ्चन सङ्कोर्णः प्रकृतिं स्वं नियच्छति ।

यथैव सद्गुणो रूपे मातापित्रोर्हि जायते । यः प्रसिन्नैस्तया योगिं पुरुषः स्वं नियच्छति ।

१४९५

कुले स्नातसि संज्ञके यस्य स्वाद्योगिसङ्करः । संशयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमय वा बद्ध ।

आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि । सुवर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शालि निश्चये ।

नानादृष्टेषु भूतेषु नामाकर्म्मरतेषु च । जन्मवृत्तसमं श्लोके सुसिद्धं न विरज्यते ।

शरीरमिह सत्त्वं न तस्य परिक्रम्यते । ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुच्छसत्त्वं प्रमेदते ।

व्यायासमपि शोलेन विहीनं नैव पूजयेत् । अपि दृष्ट्वा धर्मज्ञं सद्गुणमपि पूजयेत् ।

१४९९

आत्मानमाख्याति हि कर्माभिर्नरैः सुशीलचारिचकुलैः शुभाशुभैः । प्रणष्टमप्याशु कुलं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुरुते
स्वकर्मातः ।

योगिन्वेतासु सर्व्वासु सङ्कोर्णास्त्रितरासु च । यत्रात्मानं न जनयेदुधस्तां परिवर्जयेत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि वर्षसङ्करकथने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तात कुक्षेत्रे वर्षाणां लं पृथक् पृथक् । कोदृशां कोदृशाणापि पुत्राः कस्य च केच ते ।

विप्रवादाः सुबद्धवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः । अत्र नो मुहूर्ता राजन् संशयं केनुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ आपत्ता पुत्रस्य विज्ञेयस्तत्त्वान्तरजस्य यः । निरुक्तजस्य विज्ञेयः सुतः प्रसूतजस्तथा ।

१५००

पतितस्य तु भार्यायां भर्ता सुधमवेतया । तथा दत्तकतौ पुत्रावधोदस्य तथाऽप्यरः ।

षडुपध्वंसजास्यापि कानोनापसदास्तथा । इत्येते वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ षडुपध्वंसजाः केस्युः के वाऽप्यपसदास्तथा । एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ विषु वर्षेषु त्रे पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । वर्षयोश्च दयोः स्नातां यौ राजन्यस्य भारत ।

एको विष्णुर्एवाय तथाऽनैवोपसन्नितः । षडुपध्वंसजास्तै हि तथैवापसदाऽङ्कण ।

१५०५

चाष्टासो ब्राह्मवैद्या च ब्राह्मण्यां चक्षियासु च । वैश्यायांश्चैव शूद्रस्य लक्ष्यनेऽपसदास्तथा ।

मागधो वामकश्चैव दौ वैश्यलोपलक्षितौ । ब्राह्मण्यां चक्षियायाश्च चक्षियस्यैव एव तु ।

ब्राह्मण्यां लक्ष्यते स्मृत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः । पुत्रा ज्ञेते न शक्यन्ते मिथ्याकर्तुं नराधिप ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सेवजं केषिदेवाङ्कः सुतं केचित्तु शूद्रकजं । तुल्यवितौ सुतौ कस्य तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ रेतजो वा भवेत् पुत्रस्त्वस्य वा सेवजो भवेत् । अथोऽहः समर्थं भिन्नेत्यतदेव निबोध मे । ११५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ रेतजं विप्र वै पुत्रं सेवजस्यागमः कथं । अथोऽहं विप्र वै पुत्रं भिक्षा तु समर्थं कथं ।

॥ भीम उवाच ॥ आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यत्नयेत् कारणान्तरे । न तत्र कारणं रेतः सेवजस्वामिनो भवेत् ।

पुत्रकामो हि पुत्रार्थं यां दृष्टीते विशास्यते । सेवजन्तु प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ।

अन्यत्र सेवजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ । न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टानोपगतो ह्यथै ।

कचिच्च कृतकः पुत्रः सङ्गहादेव लक्ष्यते । न तत्र रेतः सेवं वा यत्र ह्यलक्ष्येत भारत । ११६

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कोदुःखः कृतकः पुत्रः सङ्गहादेव लक्ष्यते । शूद्रं सेवं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ मातापितृभ्यां यत्नकः पयि वृक्षं प्रकल्पयेत् । न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां स हि कृत्रिमः ।

अस्त्रामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन् सम्प्रति लक्षयेत् । यो वर्षः पोषयेत्तस्य तदर्घस्यस्य जायते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथं । देया कन्या कथञ्चेति तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ आत्मवत्तस्य कुर्वात संस्कारं स्वामिवत्तया । त्वक्तो मातापितृभ्यां यः सर्वार्थं प्रतिपद्यते । ११७

तद्गोचरभुजं तस्य कुर्यात् संस्कारमच्युत । अथ देया तु कन्या स्वान्तर्दण्डस्य युधिष्ठिर ।

संस्कर्तुं वर्षगोचस्य मातृवर्षाविनिश्चये । कानीनाथूढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्राक्षिप्त्विषौ ।

तावपि स्वाविव सुतौ संस्कारार्थाविति निश्चयः । सेवजो वाऽप्यपसदो येऽप्याढास्तेषु चाप्यथ ।

आत्मवदै प्रयुक्तीरन् संस्कारान् ब्राह्मणादयः । धर्मशास्त्रेषु वर्षानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।

एतत्तं सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

११४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि पुत्रप्रतिनिधिकथने जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दर्शनेऽक्रोदुःखः खेदः संवासे च पितामह । महाभागं गवाक्षैव तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीम उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते । नृपस्य च संवादं महर्षेऽस्त्ववगच्छ च ।

पुरा महर्षिस्त्यवनो भागवी भरतर्षभ । उदवासकृतारक्षो बभूव स महाव्रतः ।

निहत्य मानं क्रोधश्च प्रहर्षं शोकमेव च । वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलशरैः धृतव्रतः ।

आदधत् सर्वभूतेषु विश्रम्भं परमं शूभं । जलेचरेषु सर्वेषु शीतरक्षिरिव प्रभुः ।

११५

स्वाणुभूतः शूचिर्भूत्वा देवताभ्यः प्रणम्य च । गङ्गायमुनयोर्मये जलं संप्रविवेश ह ।

गङ्गायमुनयोर्वैगं सुभोमं भीमनिखनं । प्रतिजपाद् गिरसा वातवेगधमं जवे ।

गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च । प्रदक्षिणमुपिच्छकृन् येन पथ्यौघयन् ।

अन्तर्जलेषु सुव्याप काष्ठभूतो महामुनिः । ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ।

जलौककां च सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः । उपाजिघ्रन् च तदा तस्यैवं दृष्टमानसाः ।
तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवत्तद्वान् । ततः कदाचित् समये कर्काश्विनीनजीविनः ।
तं देशं समुपाजमुर्जालक्षणा महायुते । निषादा बहवस्तत्र मत्स्यादूरणनिक्षयाः ।
व्यायता बलिनः शूद्राः सलिलेष्वनिवर्तिनः । अभ्याययुसु तं देशं निक्षिता जालकर्षणि ।
जालं ते योजयामासुर्नःश्रेष्ठेण जनाधिप । मत्स्यादकं समासाद्य तदा भरतसज्जम ।
ततस्ते बभ्रुभिर्योगैः कैवर्त्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः । गङ्गायमुनयोर्वारि जलैरभ्यकिरंस्ततः ।
जालं सुविततं तेषां नवस्तनकृतं तथा । विस्तारायामसम्पन्नं यत्तत्र सलिलेऽलुचिपन् ।
ततस्ते सुमहत्तैव बलवच्च सुवर्तिनः । अचतीर्य ततः सर्वे जालस्तद्विधेरे तदा ।

११५०

११५१

११५२

अभीतरूपाः संवृष्टा अन्योन्यवशवर्तिनः । बबभ्रुस्तत्र मत्स्याश्च तथाऽन्यान् जलचारिणः ।
तथा मत्स्यैः परितृतं च्यवनं भृगुनन्दनं । आकर्षयन्महाराज जालेनाद्य यदृच्छया ।
नदीशैवालदिग्वाघ्रं हरिश्चम्रजटाधरं । लघैः बभ्रुनखैर्गानैः क्रौञ्चैश्चैरिवार्पितं ।
तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारंगं । सर्वे प्राञ्चलयो दायाः शिरोभिः प्रापतन् भुवि ।
परिखेदपरिचासा जालस्याकर्षणेन च । मत्स्या बभ्रुर्व्यापन्नाः स्खलसंस्पर्शनेन च ।
स मुनिस्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदमं कृतं । बभ्रुव लपसाविष्टो निषयंस्य पुनः पुनः ।
॥ निषादा ऊचुः ॥ अज्ञानाद्यत् कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु । करवाम प्रियं किन्ते तस्मै ब्रूहि महामुने ।
इत्युक्तो मत्स्यमथस्वस्त्वयनो वाक्यमब्रवीत् । यो मेऽद्य परमः कामस्तं शूद्रपुंश्च समाहिताः ।
प्रापोत्सर्गं विषयं वा मत्स्यैर्वास्थान्यहं सह । संवासाक्षोत्सहे त्यक्तुं सलिलेऽलुचितामहं ।
इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभ्रुवं भयकम्पिताः । सर्वे विवर्णवदना नञ्जवाच न्यवेदधन् ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि च्यवनोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

११५३

११५४

११५५

॥ भीम उवाच ॥ नञ्जवस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतं । स्मरितः प्रथमो तत्र सहामात्यपुरोहितः ।
शैवं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रथमो नृपः । आत्मानमाचषधे च च्यवनाय महात्मने ।
अर्धयामास तस्मापि तस्य राज्ञः पुरोहितः । सत्यव्रतं महात्मानं देवकस्य विश्राम्यते ।
॥ नञ्जव उवाच ॥ करवाणि प्रियं किन्ते तस्मै ब्रूहि द्विजोत्तम । सर्वे कर्त्ताऽस्मि भगवन् यद्यपि स्वात् सुदुष्करं ।
॥ च्यवन उवाच ॥ अत्रेण महता युक्ताः कैवर्त्ता मत्स्यजीविनः । मम मूखं प्रथमैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ।
॥ नञ्जव उवाच ॥ सहस्रं दीयतां मूखं निषादेभ्यः पुरोहित । निष्कवार्यै भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ।
॥ च्यवन उवाच ॥ सहस्रं नाहमर्शामि किं वा त्वं मन्यसे नृप । सदृशं दीयतां मूखं खगुड्या निषयं कुरु ।
॥ नञ्जव उवाच ॥ सहस्राणां व्रतं विप्र निषादेभ्यः प्रदीयतां । स्वादिदं भगवन्मूखं किं वाऽन्यन्नन्यसे भवान् ।
॥ च्यवन उवाच ॥ नाहं व्रतसहस्रेण निमेयः पार्थिववर्षभ । दीयतां सदृशं मूखममात्यैः सह चिन्तय ।
॥ नञ्जव उवाच ॥ कोटिः प्रदीयतां मूखं निषादेभ्यः पुरोहित । यदेतदपि नो मूखमतो भूयः प्रदीयतां ।
॥ च्यवन उवाच ॥ राजन्मार्धान्धं कोटिं भूयो वाऽपि महायुते । सदृशं दीयतां मूखं नात्थायैः सह चिन्तय ।

॥ नञ्जय उवाच ॥ अर्द्धं राज्यं समपं वा निषादेभ्यः प्रदीयतां । एतन्मूखमहं मन्ये किं वाऽन्यन्नन्यस्ये दिज ।

॥ अयम उवाच ॥ अर्द्धं राज्यं समपं वा मूर्खं नार्हामि पार्थिव । सदृशं दीयतां मूखमपिभिः सह चिन्मता । २१८०

॥ भीष्म उवाच ॥ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नञ्जयो दुःखकारितः । स चिन्तायामास तदा सञ्जामात्यपुरोहितः ।

तत्र तन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः । नञ्जयस्य समोपस्यो गवि जातोऽभवन्मुनिः ।

स तमाभास्य राजानमब्रवीद्विश्रुतमनः । तोषयिष्याम्यहं शिष्यं यथा तुष्टो भविष्यति ।

नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां स्त्रैरेव्यपि कुतोऽन्यथा । भवती यदहं ब्रूयां तत् कार्यमविश्रुत्या ।

॥ नञ्जय उवाच ॥ ब्रवीतु भगवन्मूर्खं महर्षेः सदृशं भृगोः । परिचायस्व मामस्मद्विषयश्च कुलस्य मे । २१८५

हस्याद्धि भगवान् कृद्वस्त्रैस्तोक्षमपि केवलं । किं पुनर्मां तपोहीनं बाह्वीर्यपरायणं ।

अग्राधेऽस्मिन्नि मग्नस्य सामात्यस्य सहस्रिजः । श्रुत्वा भव महर्षे तं कुरु मूर्खविनिश्चयं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नञ्जयस्य वचः श्रुत्वा गवि जातः प्रतापवान् । उवाच हर्षयन् सर्म्यानमात्यान् पार्थिवश्च तं ।

अनर्घेया महाराज दिजा वर्षेषु शोभन्तमाः । गावस्य पुरुषस्यापि गौर्मूखं परिकल्प्यतां ।

नञ्जयस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप । हर्षेण महता युक्तः सञ्जामात्यपुरोहितः । २१९०

अभिगम्य भृगोः पुत्रं अयमनं प्रेषितव्रतं । इदं प्रोवाच नृपते वाचा समर्पयन्निव ।

॥ नञ्जय उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव । एतन्मूखमहं मन्ये तव धर्मभृताम्बर ।

॥ अयम उवाच ॥ उत्तिष्ठत्येष राजेज्ज सस्यक् क्रीतोऽसि तेऽनघ । गोमिच्छस्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाश्रुत ।

कीर्त्तनं श्रवणं दानं दर्शनञ्चापि पार्थिव । गदां प्रशस्यते वीर सर्म्यपापहरं त्रिवं ।

गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते । अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः । २१९५

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ । गावो यज्ञस्य नेत्र्या वै तथा यज्ञस्य ता मुख ।

अमृतं द्रव्ययं दिव्यं सरमि च वहन्ति च । अमृताद्यतनक्षेताः सर्म्यडोकनमक्षताः ।

तेजसा वपुषा चैव गावो वल्लिसमा भुवि । गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनाञ्च सुखप्रदाः ।

निविष्टं गोकुलं यत्र आश्रयं मुञ्चति निर्भयं । विराजयति तं देशं पापघ्नास्यापकर्षति ।

गावः स्वर्गस्य शोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः । गावः कामदुहो देव्यो नान्यत् किञ्चित् परं स्मृतं । २०००

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतवर्धन । गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ।

॥ निषादा जघुः ॥ दर्शनं कथनञ्चैव सञ्जामाभिः कृतं मुने । सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ।

हवींषि सर्म्याणि ययत् क्षुपभुङ्क्ते ज्ञताशनः । एवं त्वमपि धर्मात्मा पुरुषाग्निः प्रतापवान् ।

प्रसादयामहे विद्वन् भवन्तं प्रणता वयं । अनुग्रहाद्यर्थमस्माकमिदं गौः प्रतिगृह्णातां ।

॥ अयम उवाच ॥ कृपणस्य च यच्चतुर्भुजेराश्रीविषयश्च । नरं समूलं दहति कश्चमग्निरिव ज्वलन् । २००५

प्रतिगृह्णाति वो धेनुं कैवर्षी मुक्तकल्मषाः । दिवं गच्छत वै चित्रं मत्स्यैः सह जलोद्गमैः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तस्य प्रभावान्ते महर्षेर्भवितात्मनः । निषादास्तेन वाक्तेन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ।

ततः स राजा नञ्जयो विक्षितः प्रेक्ष्य धीवराब् । आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्याश्च भरतवर्धन ।

ततस्तौ गविजसैव च्यवनस्य भृगूदहः । वराभ्यामनुकूपाभ्यां हृन्दयामासतुर्नृप ।

ततो राजा महावीर्यो नञ्जयः पृथिवीपतिः । परमित्यब्रवीत् प्रीतस्तदा भरतसत्तम ।

१०१०

ततो जपाह धर्मो स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः । तथेति बोद्धितः प्रीतस्तद्वीरो प्रत्यपूजयत् ।

समाप्तदोषश्च्यवनस्ततोऽगच्छत् स्वमाश्रमं । गविजस्य महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ।

निषादास्य दिवं जम्भुतो च मत्स्याजनाधिपः । नञ्जयोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेकसूक्तं पुरं ।

एतन्ते कथितं तात धर्मा लं परिदृच्छसि । दर्शने यादृशः स्नेहः संवाधे वा युधिष्ठिर ।

महाभाग्ये गवाक्षैव तथा धर्मनिनिश्चयं । किम्भूयः कस्यान्तां वीरं किन्ते हृदि व्यवस्थितं ।

१०१५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि च्यवनोपाख्याने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ संग्रयो मे महाप्राज्ञ सुमहान् सागरीपमः । तं मे दृष्टुं महाबाहो श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हसि ।

कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो । रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

कथमेव समुपजो रामः सत्यपराक्रमः । कथं ब्रह्मविधेशोऽयं सप्तधर्मा व्यजायत ।

तदस्य सभ्यं राजनिखिलेनानुकीर्तय । कौशिकाच्च कथं वंशात् चत्वारिंशद्वाप्योऽभवत् ।

अहो प्रभावः सुमहानासीद्दे सुमहात्मनः । रामस्य च नरस्याथ विश्वामित्रस्य चैव हि ।

१०२०

कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां जम्भूव्याभवत् । एष दोषः सुतान् हत्वा तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ।

एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा । आगामिनं महाबुद्धिः स्ववशे मुनिधत्तमः ।

निश्चित्य मनसा सर्व्यं गुणदोषं बलावशं । दग्धुकामः कुलं सर्व्यं कुशिकाणां तपोधनः ।

च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् । वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ।

१०२५

॥ कुशिक उवाच ॥ भगवन् सह धर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते । प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ।

यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मोदारं तपोधनं । तत् कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुने । कुशिको भार्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः ।

प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाशमभै न्यवेदयत् । कारयामास सर्व्याश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ।

ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि । पाह्वयामास चायशो महात्मा नियतव्रतः ।

१०३०

सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत् । भगवन् परवन्तौ स्त्रौ ब्रूहि किं करवावहे ।

यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः भक्षितव्रत । यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्व्यं ददासि ते ।

इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मोत्तमस्य ते । राजा त्वमपि साधुर्दोषोऽयं स परधाक्षयि ।

एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा । कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः ।

न राज्यं कामथे राजस्य धनं न च योषितः । न च गा न च वै देशश्च यज्ञं शूयतामिदं ।

१०३५

नियमं किञ्चिदारस्ये युक्तेवार्थं हि रोचते । परिचर्योऽस्मि यन्ताभ्यां युवाभ्यामविद्वह्या ।

एवमुक्ते तदा तेन दम्यतो तौ जहर्षतुः । प्रत्यब्रूतास्तु तमृषिमेवमस्त्विति भारत ।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रविशत्यदनुत्तमं । गृह्णाद्दिशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् ।
 इयं ब्रह्मा भगवतो यथाकाममिच्छोक्तता । प्रयतिस्थावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ।
 अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अथर्विषोऽद्यामास पानमजं तथैव च । १०४०
 तमपृच्छन्तो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा । किमज्ञातमिष्टुनो किमुपस्थापयाम्यहं ।
 ततः स परया प्रोत्था प्रत्युवाच नराधिप । औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छसेति भारत ।
 तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ।
 ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पतीं प्राह धर्मवित् । सन्निभश्चाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ।
 ततः ब्रह्मा गृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः । संविवेक नरेभ्यस्तु सपत्नीकस्त्रितोऽभवत् । १०४४
 न प्रबोध्योऽस्मि संसृज इत्युवाचाय भार्गवः । संवाहितयौ मे पादौ जायतव्यश्च तेऽनिशं ।
 अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न प्रबोधयतानौ च तं तथा रजनीश्वर्ये ।
 यथा तथा महर्षेस्तु ऋशूपापरमौ तदा । बभूवतुर्माहाराज प्रयतावय दम्पती ।
 ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपं । सुखापेक्षेन पार्थेन दिवसानेकविंशतिं ।
 स तु राजा निराहारः सभार्यैः कुहनन्दन । पर्युपासत तं हृष्टस्त्वगनाराधने रतः । १०५०
 भार्गवस्तु समुत्तस्यै स्वयमेव तपोधनः । अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृह्णाद्विष्यकाम महातपाः ।
 तमन्वगच्छतां तौ तु कुशितौ श्रमकषितौ । भार्यापती मुनिभेदस्तावेनौ नावलोकयन् ।
 तथोक्तु प्रेक्षतेरेव भार्गवाणां कुलोदहः । अन्तर्हितोऽभूद्भानेन्द्र तनो राजाऽपतत् चितौ ।
 स मुहूर्तं समाश्राज्य सह देव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेयषे यत्नमकरोत् परमं तदा ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अथनीपाख्यानो द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा । भार्यां चास्य महाभागा तस्मै ब्रूहि पितामह । १०५५

॥ भीष्म उवाच ॥ अदृष्ट्वा स महीपालस्तद्विषं सह भार्यया । परिभ्रान्तो निवृत्ते श्रोत्रितो नष्टचेतनः ।

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेवं चिन्तयामास अथनखं विचेष्टितं ।

अथ गृह्येण मनसा प्रविश्य स्मरहं नृपः । ददंश्च ब्रधने तस्मिच्छयानं भृगुनन्दनं ।

निमित्तौ तादृशिं दृष्ट्वा तदाश्रय्ये विचिन्त्य च । दर्शनात्तस्य तु तदा विभ्रान्तौ सम्भूवतुः ।

यथास्थानन्तु तौ स्त्रिया भूयस्तं संववाहतुः । अथापरेण पार्थेन सुखापं स महाभुजिः । १०६०

तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत् स वीर्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयवद्विज्ञातं ।

प्रतिबुद्धस्तु स मुनिसौ प्रेवाच विश्रान्तः । तैस्त्राभ्यङ्गो दीयतां मे स्त्राख्येऽहमिति भारत ।

तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकषितौ । श्रतपाकेन तैलेन महाहर्षोपोपतस्ततुः ।

ततः सुखाखीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः । न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ।

यदा तौ निर्विकारौ तु लब्धयामास भार्गवः । तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह । १०६५

कृतमेव तु तत्राशीत् स्नानीयं पार्थिवोचितं । अवत्कृत्य च तत् सर्वं तथैवान्तरधीयत् ।

स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नास्त्रयाश्चक्रतुलौ च दम्पती भरतर्षभ ।
 अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनन्दन ।
 स हृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिः । सिद्धमन्त्रमिति प्राप्नो निर्विकारो न्यवेदयत् ।
 आनीयतामिति मुनिस्तस्मात्वाच वराधिपं । स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्यया । १३००
 मांसप्रकारान् विविधाञ्छाकानि विविधानि च । रसास्त्रापूपकांसिचाम्बोदकानथ खाण्डवान् ।
 रसान् नानाप्रकारांश्च वन्यश्च मुनिभोजनं । फलानि च विचित्राणि राजभोग्यानि भूरिशः ।
 वदरेन्द्रकाश्वर्थभक्ष्यातकफलानि च । गृहस्थानाश्च यज्ञोग्यं यथापि वनवासिनां ।
 सर्व्वमाहारयामास राजा श्रापभयान्ततः । अथ सर्व्वमुपन्यस्तमयतश्च्यवनस्त तत् ।
 ततः सर्व्वं समानीय तच्च ग्रथ्यासनं मुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । १३०१
 सर्व्वमादोषयामास च्यवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रतः क्रोधं दम्पती सुमहामती ।
 तयोः सम्प्रेक्षितोरेव पुनरन्वर्हिताऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्यौ तां रजनीं तदा ।
 सभार्यौ वाग्यतः श्रीमान् कोपं स समाविशत् । नित्यं संस्कृतमन्नानु विविधं राजवेष्टुनि ।
 श्रयणानि च मुख्यानि परिवेषाश्च पुष्कलाः । वस्त्राश्च विविधाकारमभवत् समुपाजितं ।
 न शशाक ततो ब्रह्मन्तरं च्यवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपं । १३०२
 सभार्यौ मां रथेनाशु वक्ष्ये यत्र ब्रवीम्यहं । तथेति च प्राह नृपो निर्व्विशङ्कस्तपोधनं ।
 क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांपातिको रथः । इत्युक्तः स मुनीराज्ञा तेन हृष्टेन तदथः ।
 च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरश्चयं । सञ्जीव्य रथं क्षिप्रं यत्ने सांपातिको रथः ।
 सायुधः क्षपताकश्च शनोक्तकथयष्टिमान् । किङ्किणीस्त्रनर्घोबो युक्तसोरणकल्पनैः ।
 जानूनर्दिनबद्धैश्च परमेष्ठुशतान्वितः । ततः स तत्तयेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथं । १३०३
 भार्या वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तदा । त्रिदण्डं वज्रसूत्रयं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
 सर्व्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमयाब्रवीत् । भगवन् कं रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन ।
 यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः । एवमुक्तश्च भगवान् प्रत्युवाचाय तं नृपं ।
 इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः । अमो मम यथा न स्यात्तथा मे च्छन्दचारिणौ ।
 सुसुखश्चैव वोढव्यो जनः सर्व्वश्च पश्यतु । गोत्सार्थ्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वृष द्वाहं । १३०४
 ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि । सर्व्वान्दास्यान्मशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
 कियतां निखिलैर्नैतन्मा विचारय पार्थिव । तस्य तदन्नं श्रुत्वा राजा भृत्यानवाब्रवीत् ।
 यद्यद्ब्रूयाम्मुनिस्तत् सर्व्वं देयमशङ्कितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्मभजाविकं ।
 कृताकृतश्च कनकं गजेन्द्राश्चाक्षोपमाः । अन्वगच्छन्त तमूर्षिं राजामात्याश्च सर्व्वशः ।
 हाहाभूतश्च तत् सर्व्वमासीन्नगरमार्त्तवत् । तौ तीक्ष्णयेज सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । १३०५
 वृष्टे विद्वौ कटे चैव निर्व्विकारौ तमूहतुः । वेपमानौ निराश्वौ पश्चाद्वाचिकर्षितौ ।

कथञ्चिदूचतुर्धरौ दम्पती तौ रथोत्तमं । वज्रो भगविद्धौ तौ सवन्तौ च शतोद्भव ।
 ददृशौ महराज पुष्पिताविष किंशुको । तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्य भयं शोकमनाकुलः ।
 अग्निशपभयक्षो न च किञ्चिदुवाच ह । इन्द्रश्चाभुवन् सर्वे परश्वधं तपसो बलं ।
 क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं न ह प्रकुमः । अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 राक्षसापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यन्त आदृशं । आन्तावपि हि हृत्क्षेपेण रथमेतं समूहतुः ।
 न चैतयोर्विचारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ।

१४००

॥ भीम उवाच ॥ ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोदहः । वज्र विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ।
 तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ।
 अवतीर्य रथश्रेष्ठोऽव्यती तौ मुनेश्च ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्तौ वाक्यमुवाच ह ।
 खिगघनक्षीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया । ददामि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत ।
 मुकुमारौ च तौ विद्धौ करान्धा मुनिसत्तमः । पश्यशान्दतकन्याभ्यां खेडाद्वरतसत्तम ।
 अथाब्रवीन्नुपौ वाक्यं श्रुतो नाख्यावयोरिह । विश्रान्तौ च प्रभावान्ते जघेतुस्तौ च भार्गवं ।
 अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्टस्त्वनसदा । न हृथा व्याहृतं पूर्वं यक्षया तद्भविव्यति ।
 रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभं । किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामोह पार्थिव ।
 गम्यतां खपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि । इदं मया सभार्यस्त्वं द्रष्टासि शौ नराधिप ।
 न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयसो समुपस्थितं । यत् काङ्क्षितं हृदिस्ते ते तत् सर्वं हि भविव्यति ।
 इत्येवमुक्तः कुत्रिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रोवाञ्च मुनिशार्ङ्गलमिदं वचनमर्थवत् ।
 न मे मन्युर्लभभाग पूतो स्त्रो भर्गेवंस्त्वया । संवृतां योवनस्तौ स्त्रो वपुष्मनौ बलान्वितौ ।
 प्रतोदेन प्रणा ये मे सभार्यस्तु तया कृताः । तावत् पश्यामि गात्रेषु स्त्रस्तौऽस्मि सह भार्यया ।
 इमाश्च देवीं पश्यामि वपुषाऽस्त्ररसोपमां । श्रिया परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया ।
 तत्र प्रसादसंवृत्तमिदं सर्वं महामुने । नैतच्छिष्यन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुत्रिकं च वनसदा । आगच्छेथाः सभार्यस्तु त्वमिहेति नराधिप ।
 इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाच तं । प्रययौ वपुषा युक्तो नगरीं देवराजवत् ।
 तत एनमुपाजमुरमात्याः अपुरोहिताः । बलस्त्रा गणिकायुक्ताः सर्व्याः प्रकृतयस्तथा ।
 तैर्हृतः कुत्रिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रविशेत्तु पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽस्य बन्धिभिः ।
 ततः प्रविश्य नगरं कलां पूर्वाङ्किकीः क्रियाः । भुक्ता सभार्यो रजनीमुवाच स महाश्रुतिः ।

१४०५

१४०६

१४०७

१४०८

ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य शौचं परस्परं विगतस्त्राविवामरौ । नमन्दतुः श्रयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ विजयरत्नयथा
 तदा ।

अथाप्युर्विधंगुकुलकोर्त्तिवर्द्धनसोपाधनो वनमभिरामस्त्विमत् । मनीषया वज्रविधरज्जुभूयितं सर्वजं यक्ष पुरि व्रतक्रतोरपि ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कुत्रिकोपाख्याने विपश्चादोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स राजा राज्येने प्रतिबुद्धो महामनाः । कृतपूर्वार्थिकः प्रायात् सभार्यस्तदमं प्रति । १८२१

ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनं । मणिसम्पन्नसहस्राक्षं गन्धर्वनगरोपमं ।

तत्र दिव्यान्भिप्रायान् ददर्श कुशिकसदा । पर्वतान् रूपयानंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः ।

तत्र शाखाश्च विविधास्तोरणानि च भारत । शादलोपचिता भूमिं यथा काञ्चनकुडिमां ।

सहकारान् प्रफुल्लाश्च केतकोद्दालकान् धवान् । अशोकान् सह कुन्दाश्च फुल्लैश्चेवातिमुत्तमान् ।

चम्पकांसिलकान् भव्यान् पनसान् वज्रुलानपि । पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । १८२०

श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽऽष्टपादिका लताः । तत्र तत्र परिकृप्ता ददर्श स मनोपतिः ।

वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्तुकुसुमांश्च । विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्चैलसखिभान् ।

श्रीतलानि च तोयानि कश्चिदुष्णानि भारत । आसनानि विचित्राणि त्रयनप्रवरणि च ।

पर्यङ्गान् रत्नसौवर्णान् पराङ्गास्तरणावृतान् । भक्ष्यभोज्यमनन्तश्च तत्र तत्रोपकल्पितं ।

वाणीवादाञ्चक्रकांश्चैव सारिकान् सङ्गराजकान् । कोकिलाञ्चतपसांश्च सकोयष्टिककुसुमान् । १८२५

मयूरान् कुकुटांश्चापि दात्यूहान्जीवजीवकान् । चकोरान् वीनरान् हंसान् सारसांश्चकसाङ्गयान् ।

समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान् । कश्चिदप्सरसां संघान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिवं ।

कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्कृतान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ।

गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिं । हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शृणुवा पार्थिवः ।

तं दृष्ट्वाऽत्यहृतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्मृत्वाऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु । १८३०

अहो सह शरीरेण प्राप्नोऽस्मि परमाङ्गतिं । उत्तरान् वा कुरुन् पुन्यान्धवाऽप्यमरावतीं ।

किञ्चेदं महदाश्चर्यं संप्रश्रामीत्यचिन्तयत् । एवं सच्चिन्तयत्तेव ददर्श मुनिपुङ्गवं ।

तस्मिन् विमाने शैवर्गे मणिसम्पन्नसमाकुले । महार्हे त्रयने दिव्ये त्रयान् भृगुनन्दनं ।

तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया । अन्तर्हितस्ततो भुयस्त्वयः त्रयनश्च तत् ।

ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तं । कैश्यां वृथ्वा समासीनं जपमानं महाव्रतं । १८३५

एवं योगबलादिप्रो मोहयामास पार्थिवं । लघेन तद्वलञ्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः ।

गन्धर्वाः पादपाञ्चैव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकुलं पुनर्नृप ।

कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्यलोचन कर्षणा ।

विस्मयं परमं प्राप्य तद्वृष्टा महदहृतं । ततः प्रोवाच कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः ।

पश्य भद्रे यथा भावास्त्रिधा दृष्टाः सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् । १८४०

तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः । त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ।

तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्त्वपोबलात् । अहो प्रभागे ब्रह्मर्वेष्ट्यवनस्य महात्मनः ।

इच्छयैष तपोवीर्यादन्त्यान् लोकान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्षणः ।

उत्सहेदिह क्लमेव कोऽन्यो वै न्यवनादृते । ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुखमं नरैः ।

ब्राह्मणस्य प्रभावाद्भि रथे युतोऽस्यैव । इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च वनस्थ वै ।

१८५४

सम्प्रेत्येवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्यसु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिं ।

शिरसा वन्दनोद्यन्तमवन्दत च पार्थिवः । तस्याश्विषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नरार्थिधनं ।

निषीदेत्यब्रवीद्धोमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ । ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप ।

उवाच सत्त्वैवा वाचा तर्पयन्निव भारत । राजन् सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चस्रस्रं तया ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि ह्यष्टान्मुनोऽसि तेन वै । सम्यगाराधितः पुत्र तया प्रवदताम्बर ।

१८५०

न हिते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते । अनुजानीहि मां राजन् गमिष्यामि यथागतं ।

प्रीतोऽसि तव राजेन्द्र वरस्य प्रतिमृच्छतां ।

॥ कुशिक उवाच ॥ अग्निमध्यगतेनैव भगवन् सन्निधौ मया । वर्त्तितं भृगुशार्दूल यस्य दग्धोऽसि तदङ्ग ।

एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन । यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् कुलं ज्ञातञ्च मेऽनघ ।

एष मेऽनुग्रहे विप्र जीविते च प्रयोजनं । एतद्राज्यफलञ्चैव तपस्य फलं मम ।

१८५५

यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र मयि वै भृगुनन्दन । अस्मिं मे श्रवणः कश्चित्कमे व्याख्यातुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कुशिकच्यवनसंवादे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ च्यवन उवाच ॥ वरस्य मृच्छतां मेतो यस्य ते संशयो हृदि । तं प्रवृत्तिं नरश्रेष्ठ सर्वं सम्पादयामि ते ।

॥ कुशिक उवाच ॥ यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव । कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितं ।

श्रयन्त्यैकपाशेन दिवसानेकविंशतिं । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं वहिष्य मुनिपुत्रव ।

अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनं । पुनश्च श्रयनं विप्र दिवसानेकविंशतिं ।

१८६०

तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । समुपानीय विविधं यद्गन्धं ज्ञातवेदसा ।

निर्धाणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं तया । धनानाञ्च विसर्गञ्च वनस्थापि च दर्शनं ।

प्रासादानां वङ्गनाञ्च काञ्चनार्गं महामुने । मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्काणाञ्च दर्शनं ।

पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणं । श्रोतव्यं श्रुत्वा मुञ्चामि चिन्तयानो भृगूदह ।

न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयं । एतदिच्छामि कार्त्तमेव सत्यं श्रोतुं तपोधन ।

१८६५

॥ च्यवन उवाच ॥ ऋणु सर्वमश्रेष्ठेण यदिदे येन हेतुना । न हि शक्यमनास्थातुमेवं पृष्ठेन पार्थिव ।

पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतवानसि यद्राजंस्तस्य निगदतः ऋणु ।

ब्रह्मचर्यविरोधेन भविता कुलसङ्करः । पौत्रस्ये भविता राज्ञेजिगीवीर्यसमन्वितः ।

ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः । चिकीर्षन् कुशिकोऽप्येदं सन्दिग्धः कुलनाव ।

ततोऽहमागम्य परे ताम्रवोचं महीपते । निषमं कश्चिदारस्ये ऋणूवा किथतामिति ।

१८७०

न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे । तेन जीवसि राजर्षे न भवेयांस्त्वमन्यथा ।

एवं मुहुर्नि समास्त्राय दिवसानेकविंशतिं । सुप्तेऽसि यदि मां कश्चिद्वोधयेदिति पार्थिव ।

यदा त्वया सभार्येण संसृप्तो न प्रबोधितः । अहन्तदेव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ।

उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां लं महोपते । पृथ्विः क यास्यगोयेऽपि यं त्वामिति प्रभो ।

अनर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते मृदे । योगमाध्याय धंसुतो दिवसानेकविंशति ।

१८८१

कुपितो मामसुखेयाः श्रम इति नराधिप । एवं बुद्धिं समाख्याय कर्तव्यो वा सुधा मया ।

न च तेऽभूत् सुखस्येऽपि मनुर्ममि पार्थिव । सभार्यं न नरेष्ठ तेन ते प्रोतिनानहं ।

भोजनञ्च समानाय यत्तदा दीपितं मया । क्रुयेया यदि मास्तथादिति तन्मर्मपितञ्च मे ।

ततोऽहं रथमारुह्य त्वमधिपं नराधिप । सभार्यो मां वदस्विति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ।

अविश्रब्धो नरपते प्रीतोऽहश्चापि तेन ह । धनोत्सर्गोऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रचरेयेत् ।

१८८२

ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत् कृतं तव । सभार्यस्त्वं वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ।

प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं कृतं । यत्ते वनेऽस्मिन्नपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनं ।

स्वर्गोद्देशस्तथा राजन् सशरीरेण पार्थिव । मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ।

निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप । तच्च यावत् स्पृहा राजंस्तथापि विदितं मया ।

ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हितं तपस्य पृथिवीपते । श्रवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप ।

१८८३

एवमेतद्यथास्व त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभं । ब्राह्मणे सति चर्षितं च धिते च तपस्विता ।

भविष्यत्येव ते कामः कौशिकात् कौशिको द्विजः । तृतीयं पुत्रं तुभ्यं ब्राह्मण्यं गमिष्यति ।

वंशस्ये पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा । पौत्रस्ये भविता विप्रस्तपस्यो पावकधुतिः ।

यः सदेवमनुयाणां भयमुत्पादयिष्यति । यथाणामेव लोकानां सत्यमेतद्भवीमि ते ।

वरं मृदहाण राजर्षे यत्ते मनसि वर्तते । तोर्यायाचां गमिष्यामि पुरा कलौऽभिवर्तते ।

१८८४

॥ कुशिक उवाच ॥ एष एव वरो मेऽह्य यस्य प्रीतो महामुने । भवलेतत् स्यात्स्व त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ ।

ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेव मे वरः । पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण वै ।

कथमेव्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन । कस्यासौ भविता बन्धुर्भम कस्यापि सत्यतः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अथनकुशिकध्वदे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ अथन उवाच ॥ श्रवणं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव । यदर्थं त्वामुक्तेऽनु संप्राप्तो मनुजाधिप ।

भृगूणां चक्षिया याव्या नित्यमेतज्जनाधिप । ते च भेदं गमिष्यन्ति देवयुक्तेन हेतुना ।

१८८५

चुक्षियास्तु भृगून् सर्वान् बधिष्यन्ति नराधिप । आगर्भादनृकान्तो देवदण्डनिरीकृताः ।

तत उत्पत्यतेऽस्माकं कुलगोचविवर्द्धनः । ऊर्ध्वो नाम महतेजा अत्र उगार्कसमधुतिः ।

स चैलाकविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति । महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ।

कश्चिन् कालस्तु वज्रिञ्च स एव शमयिष्यति । समुद्रे वज्रवावक्त्रे प्रविष्य मुनिसत्तमः ।

पुत्रं तस्य महाराज अक्षीकं भृगुनन्दनं । साक्षात् कृत्वा धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ।

१८८६

चक्षियाणामभावाय देवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिमृद्वैव पुत्रं संकल्पयिष्यति ।

जमदग्निः महाभागे तपसा भावितात्मनि । स चापि भृगुब्राह्मणं वेदं धारयिष्यति ।

कुलासु तव धर्मात्मन् कन्या योऽर्क्षिणि यति । उद्धावमर्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ ।
गाधेर्दुश्चित्रं प्राप्य पौलीं तव महातपाः । ब्राह्मणं च त्रधर्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति ।
क्षत्रियं विप्रकर्षाणं वृहस्पतिमिवौजसा । विश्वामित्रं तव कुले गाधिः पुनं सुधानिकं ।
तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महायुते । स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः ।
पितामहनिधेगादौ नान्यथैतद्भविष्यति । द्रतोये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणलमुपैष्यति ।
भविता त्वच्च सम्बन्धी भृगूणां भवितात्मना ।

१६१३

॥ भीष्म उवाच ॥ कुशिकस्तु मुनेर्वीर्यं च्यवनस्य महात्मनः । श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्वाजा वाक्यं ह्येदमुवाच ह ।
एवमस्ति धर्मात्मा तदा भरतवत्तम । च्यवनस्तु महतीकाः पुनरेव नराधिपं ।
वरार्थं ह्येदयामास तमुवाच स पार्ययः । वाढमेवं करिष्यामि कामं त्वतो महामुने ।
ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्म्यं चास्य मनो भवेत् । एवमुक्त्वथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवो मुनिः ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तोर्यथाचं धियो तदा । एतत्ते कथितं सर्वमश्रेयेण मया नृप ।
भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणं । यद्योक्तमृषिणा चापि तदा तदभवत्तु यः ।
जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि ।

१६१४

१६१५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कुशिकच्यवनववादे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुञ्जामीव निम्नग्राह्यं चिन्तयानः पुनः पुनः । हीनो पार्ययसंचारैः श्रीमद्भिः प्रयिवीमिमां ।

प्राप्य राव्यानि श्रतशो महीं जिला च भारत । कोटिशः पुरुषान् हत्वा परित्यजे पितामह ।
का नु तासां वरस्त्रोणां समवस्था भविष्यति । या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्नातुलैर्भ्रातृभिरस्य ।
वयं हि तान् कुर्वन् हत्वा श्रातिंश्च सुहृदोऽपि वा । अवाक्शोर्षाः पतिव्यामो नरके नाच संशयः ।
शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोऽपि भारत । उपदिष्टमिदं विच्छामि तत्त्वतोऽहं विश्रान्तते ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकथं श्रुत्वा भीष्मो महात्मनाः । परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ।

१६१६

रहस्यमहुतश्चैव द्रष्टुं वक्ष्यामि यत्नयि । या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे विश्रान्तते ।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते ययः । आयुःप्रकर्षो भोगाश्च साधन्ते तपसा विभो ।
ज्ञानविज्ञानमारोग्यं रूपं सम्पन्नयैव च । सौभाग्यश्चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ।
धनं प्राप्नोति तपसा भौनेनाज्ञां प्रयच्छति । उपभोगस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितं ।

१६१७

अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले । फलमूलाग्निनां राज्यं स्वर्गः पथं अग्निनां भवेत् ।
पयोभक्तो दिवं याति दानेन द्रविणाधिकः । गुरुऽऽश्रूयचाऽपि ह्यं नित्यब्राह्मेण सन्ततिः ।
गवाक्षः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाप्नुयान्निभो । स्त्रियस्त्रियवयं ह्यात्मा वार्युं पीत्वा क्रतुं क्षमेत् ।
नित्यस्वाधी भवेद्दक्षः संध्ये तु दे जपन् द्विजः । मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाश्रके ।

श्रय्यासनानि दानानि योगयुक्ते तपोधने । भृष्टिप्रवेगे निवर्तं ब्रह्मलोके महोयते ।

१६१८

स्वर्गल्ले श्रयमाणानां गृहाणि श्रयणानि च । श्रीरवस्तुवाचोभिर्ब्रह्माक्षभरणानि च ।

रसानां प्रतिषंहरात् सौभाग्यमिह विन्दति । अभिषप्रतिषंहरात् प्रजास्यायुष्मती भवेत् ।

उदवासं वसेद्यस्तु स नाकाधिपतिर्भवेत् । सत्यवादी नरश्रेष्ठ देवतैः सह मोदते ।

कीर्त्तिर्भवति दानेन तयारोग्यमहिंसया । दिजशुश्रूषया राज्यं दिजस्यैवापि पुष्कलं ।

पानीयस्य प्रदानेन कीर्त्तिर्भवति शाश्वती । अन्नस्य तु प्रदानेन दृश्यते कामभोगतः ।

५८५

सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्हिमुच्यते । देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं स्थिरम् ।

दीपाशोकप्रदानेन चक्षुषान् भवते नरः । प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ।

गन्धमाख्यप्रदानेन कीर्त्तिर्भवति पुष्कला । केशस्यश्च धारयतामग्न्या भवति सन्ततिः ।

उपवासञ्च दीवाञ्च अभिषेकञ्च पार्थिव । छत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्नानादिश्रियते ।

दांसीदाममलङ्कारान् चेन्नाणि च गृहाणि च । ब्रह्मदेयं सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्वभ ।

१८५

क्रतुभिश्चोपवासैश्च विदितं याति भारत । लभते च शिवं श्रुतं फलपुष्पप्रदो नरः ।

सुवर्णशृङ्गे स्व विराजितानां गवां सहस्रस्य नरः प्रदानात् । प्राप्नोति पुण्यं दिवं देवलोकमित्येवमाजर्हिव देवसेवाः ।

प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कंक्षोपदोषं कनकायशृङ्गां । तैस्त्रैगुणैः कामदुहाऽस्य भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावत् कालं प्राप्य स गोप्रदानात् । पुत्राञ्च पौत्राञ्च कुलञ्च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र ।

सदक्षिणां काञ्चनचारशृङ्गां कंक्षोपदोषां द्रविणोत्तरीयां । धेनुं तिलानां ददतो दिजाय लोका वसूनां मुलभा भवन्ति ।

१८६

स्वकर्म्मभिर्मानवं सन्निरुद्धं तोत्रान्धकारे नरकी पतन्तं । महार्णवे नैरिव वायुयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र ।

यो ब्रह्मदेयान्तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति चाखं विधिवच्च यस्य स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ।

नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो दिजाय । स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुहपूत्तरेषु ।

धूर्यप्रदानेन गवां तथा वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनां । स्वर्गाय चाञ्जस्तु हिरण्यदानं ततो विशिष्टं कनकप्रदानं ।

रुद्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं यानं तथोपानहसंप्रदाने । वस्त्रप्रदानेन फलं मुख्यं गन्धप्रदानात् सुरभिर्नरः स्यात् ।

१८७

पुष्पोपगं वाऽयं फलोपगं वा यः पादपं स्वयं ददाति दिजाय । स स्त्रीसमृद्धिं वज्ररत्नपूर्णं लभत्यथलोपगतं गृहञ्च ।

भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदाता सर्वान् समाप्नोति रसान् प्रकामं । प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ।

स्वधूपगन्धान्यनुलेपनानि स्नानानि माख्यानानि च मानवी यः । दद्याद्विजैभ्यः स भवेद्रोगस्तथाभिरुपन्नं नरैश्च लोके ।

वीजैरश्रुतं शयनेऽपेनं दद्याद्गृहं यः पुष्टो दिजाय । पुष्पाभिरामं वज्ररत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ।

सुगन्धचित्रास्तरणोपधानं दद्यान्नरो यः शयनं दिजाय । रूपान्वितां पञ्चवतीं मनोज्ञां भार्यामथत्रोपगतां लभेत् सः ।

१८८

पितामहस्नानवरो वीरश्चाथो भवेन्नरः । नाधिकं विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुहनन्दनः । नाश्रमेऽरोचयदाखं वीरमार्गः भिक्षाङ्गया ।

ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान् पुरुषर्वभ । पितामहस्य यदाक्यं तदो रोचलिति प्रभुः ।

ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी । युधिष्ठिरस्य तदाक्यं वाऽमित्यभ्यपूजयन् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सप्तपञ्चाध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आरामाणां तज्जगतां यत्फलं कुरुपुत्रव । तदहं श्रोतुमिच्छामि ततोऽद्य भरतर्वभ ।

१८९

॥ भीष्म उवाच ॥ सुप्रदर्भा बलवती चित्रा धातुविभूषिता । उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोद्यते ।

तस्याः चैवविशेषाश्च तडागानाञ्च वन्दनम् । श्रौदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्यम् ।

तडागानाञ्च वक्ष्यामि कृताङ्गाद्यापि ये गुणाः । विषु स्त्री तेषु सर्वत्र पूजनीयस्तडागवान् ।

अथवा मिवसदनं मेवं मिवविवर्द्धनं । कीर्त्तयिष्यन्मम श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ।

धर्मस्थार्यस्य कामस्य फलमाकर्षणीयम् । तडागं सुकृतं देशे चैवमेकं महाश्रयम् ।

१८५५

चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलबधेत् । तडागानि च सर्वाणि दिव्यानि श्रियमुत्तमां ।

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः । स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाश्रयम् ।

तस्मात्तांसे प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः । या च तत्र फलावाप्तिर्हविषिभिः समुदाहृता ।

वर्धाकाले तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति । अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाकर्षणीयम् ।

शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति । गोशुद्धस्य सम्येय्य सभते फलमुत्तमम् ।

१८५०

हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति । स वै वज्रमूर्धस्य च यस्य सभते फलम् ।

यस्य वै शिशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् । तस्माग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाकर्षणीयम् ।

तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं च समुपाश्रुते ।

निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति । वाजिमेषफलं तस्य फलं वै मनुजैर्विदुः ।

स कुलं तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाश्रये । गावः पिवन्ति सलिलं बाधवश्च नराः सदा ।

१८५३

तडागे यस्य गावस्तु पिवन्ति हविता जलं । मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं सभेत् ।

यत् पिवन्ति फलं तत्र स्थायते विश्रमन्ति च । तडागदस्य तत् सर्वं प्रेत्यानन्याय कथ्यते ।

दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै । पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति श्रान्तो ।

तिलान् ददत पानीयं दीपान् ददत चायतनम् । ज्ञातिभिः सह मोदन्वभेत् तत् प्रेत्य सुदुर्लभम् ।

सर्वदानैर्गृह्णत सर्वदानैर्विप्रिष्यते । पानीयं नरब्राह्मणस्तस्माद्दातव्यमेव हि ।

१८५०

एवमेतत्तडागस्य कीर्त्तितं फलमुत्तमम् । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामवरोपणं ।

स्थावराणाञ्च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्त्तिताः । वृक्षगुणलतावह्यस्तृक्षुपारास्तृणजातयः ।

एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्रिमे । कीर्त्तयिष्यामि मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं ह्यहम् ।

सभते नाम लोके च पितृभिश्च महोद्यते । देवलोके गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ।

अतीतानागते चोभे पितृवंशे च भारत । तारयेद्वृक्षरोपी च तस्मादुवांश्च रोपयेत् ।

१८५५

तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संश्रयः । परलोकगतः स्वर्गे लोकैः चाग्निः सोऽन्यथान् ।

पुण्यैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् । कायथा चातिथिं तात पूजयन्ति महोदहाः ।

किन्नरोरगराक्षसि देवगन्धर्वमानवाः । तथा च विगणः सैव संश्रयन्ति महोदहान् ।

पुण्याताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् । वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षाकारयन्ति परत्र तु ।

तस्मात्तडागे तद्वृक्षा रोप्याः श्रेयोयिना सदा । पुत्रवत् परिपाक्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ।

१८५०

तडागकट्टचरोपी दृष्टयक्ष्म यो द्विजः । एते स्मर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ।

तस्मान्नडागं कुर्वन्ति आरामांश्चैव रोपयेत् । यजेच्च विविधैर्घ्निः सत्यञ्च सततं वदेत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यानोमानि बहिर्भेदा दानानि परिचक्षते । तेभ्यो विप्रिष्टं किं दानं मतन्ते कुरुपुत्रव ।

कौटुहलं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो । दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत् प्रपन्न मे ।

॥ भीम उवाच ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः । यथाभिलषितं दद्यान्मृचितायाभिधाचते । १०५

दत्तं मन्येत यद्दत्ता तद्दानं अष्टमुच्यते । दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतवर्षम् ।

हिरण्यदानं गोदानं प्रथिवोदानमेव च । एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतं ।

एतानि पुत्रव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा । दानानि हि नरं पापाक्षोऽप्यग्नि न संशयः ।

यद्यदिष्टमं लोके यथास्य दत्तं गृहे । तत्तदुपपद्यते देयं तदेवाद्ययमिच्छता ।

मिषाणि सभते नित्यं मिषदः मिषकृतया । मिषो भवति भूतानामिह चैव परच च । १०६

याचमानमभीमानादानसक्तमकिञ्चनं । यो नार्हति यथाशक्ति स नृपंशो युधिष्ठिर ।

अमित्रमपि चेद्दानं शरणैविणमागतं । व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुत्रवत्सलः ।

कृषाय कृतविधाय दृष्टिबोषाय सीदते । अपह्न्यात्तुधां यस्तु न तेन पुत्रवः समः ।

क्रियानियमितान् साधून् पुत्रदारैश्च कर्षितान् । अयाचमानान् कौन्तेय सर्वेपाचैर्निमग्नयेत् ।

आश्विं ये न देवेषु न च मर्त्येषु कुर्वन्ते । अर्धेनो नित्यसन्नुष्टास्तया लब्धोपजीविनः । १०७

आश्वीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत । तान्मुनैरपजिज्ञास्व तथर्त्विजवरोत्तमान् ।

कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेभ्यः सपरिच्छदैः । निमग्नयेद्याः कौरव्य सर्वकामसुखावहे ।

यदि ते प्रतिगृह्णीयुः अद्वापूतं युधिष्ठिर । कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्षिणः ।

विद्यास्त्राता व्रतस्त्राता ये व्यपाश्रित्यजीविनः । गूढस्त्राध्यायतपसो ब्राह्मणा संश्रितव्रताः ।

तेषु शुद्धेषु दानेषु खदारपरितोषिषु । यत् करिष्यसि कश्चाप्यं तत्ते लोके युधान्विते । १०८

यथाग्निहोत्रं मुहुतं सायंप्रातर्दिजातिना । तथा दत्तं दिजातिभ्यो भवत्यथ यथात्मसु ।

यद्य ते विततो यक्षः अद्वापूतः सदक्षिणः । विप्रिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्त्रातु वर्त्ततां ।

निवापादानसलिलस्र्वाद्ग्रेषु युधिष्ठिर । निवसन् पूजयंश्चैव तेभ्यो नृपंशे नियच्छति ।

य एव नैव क्षुध्यन्ते न क्षुब्धन्ति हृष्यन्त्यपि । त एव नः पूज्यतमा ये चापि मिथवादिनः । १०९

यतेन वज्रमन्यन्ते न प्रवर्त्तन्ति चापरे । पुत्रवत् परिपाख्यासो नमस्तेभ्यस्तथोभयं ।

अनिकपुरोहिताचार्यो मृदुमज्जाधरा हि ते । आग्नेषापि हि संसृष्टं तेजः प्राप्यति वै द्विजे ।

अस्मि मे वलवानस्मि राजाऽस्मीति युधिष्ठिर । ब्राह्मणान् मा स्म पर्यङ्गीर्ष्यामोभिरग्नेन च ।

यथैवाभार्यं वलार्थञ्च वित्तमस्ति तवानघ । तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुमिताः ।

नमस्कार्य्यास्तथा विभ्रा वर्त्तमाना यथातथं । यथासुखं यथोत्साहं त्वजन्तु त्वयि पुत्रवत् । ११०

को ह्यव्ययप्रसादानां सुखदामव्यतोविषां । वृत्तिमर्हत्यवचेतुं तदन्यः सुखसप्तमः ।

१०९

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके वनातनः । सदैव चा गतिर्नान्धा तथाऽस्माकं दिजातयः ।

यदि नो ब्राह्मणास्नात सन्त्यजेयुरपूजिताः । पश्यन्तो दारुणं कर्म वततं क्षत्रिये क्षितं ।

अवेदानामयज्ञानामलोकानामवर्त्तिनां । क्लेशां जीवितेनार्चयन् विना ब्राह्मणाश्रयं ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं वनातनं । राजन्वो ब्राह्मणान् राजन् पुरा परिचचार ह ।

वैश्या राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः । दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

११३

संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च । मृदुभावात् सत्यश्रीलात् सत्यधर्मानुपालनान् ।

आशीविषानिव कुङ्कुमासुपाचरत दिजान् । अपरेषां परेषाञ्च परेभ्योऽपि ये परे ।

क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च । ब्राह्मणेभ्यः श्लाघन्ति तेजांसि च तपोंसि च ।

न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः । न मे पितुः पिता राजसचात्मा न च जीवितं ।

त्वत्स्य मे प्रियतरः इष्टियां नृसि कश्चन । ततोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतवर्भ ।

११०

ब्रवोमि सत्यमेतच्च यथाऽहं पाशुनन्दन । तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् यत्र च शान्तम् ।

पश्येयञ्च सतां लोकान् शूचीन् ब्रह्मपुरस्कृतान् । तत्र मे तात गन्तव्यमग्राय च चिराय च ।

योऽहमेतादृशलोकां दृष्ट्वा भरतसप्तम । यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तथे तेन पार्थिव ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने जनवष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यो च ज्ञाता चरणेनोपपन्नो यो विद्यया सदृशो जगन्नाथ । ताभ्यां दानं कृतमस्मै विशिष्टमयाच
मानाय च याचते च ।

॥ भीम उवाच ॥ श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमाज्जरयाचते । अर्हन्तसो वै धृतिमान् छपणादधृतात्मनः ।

१०५

क्षत्रियो रक्षणाधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः । ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् देवान् प्रोषाति तुष्टिमान् ।

याच्यमाज्जरनीयश्च अभिहारश्च भारत । उद्वेजयन्ति याचन्ति यदा भूतानि दक्षुवत् ।

क्षियते याचमानो वै न जातु क्षियते ददत् । ददत्-अस्त्रोवयत्येनमात्मानञ्च युधिष्ठिर ।

आनृशंसं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते । अयाचतः शीदमानान् सर्वोपायैर्विमनयते ।

यदि वै तादृशं ब्राह्मणं वसेयुस्तो दिजोत्तमाः । भस्मच्छान्निवाग्नीशान् कुड्येधासं प्रयत्नतः ।

१०८

तंपसा दीप्यमानास्तु दहेयुः पृथिवीमपि । अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तथाविधाः ।

पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः । तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीया ब्राह्मणेभ्यः परम्परा ।

ददद्द्विधाञ्च दायानुपागच्छन्त्याचतां । यदग्निराग्ने सुज्जते साधंप्रातर्भवेत् फलं ।

विद्यविदव्रतवति तद्दानमलमुच्यते । विद्यविदव्रतज्ञातामव्यपास्यजोविनः ।

गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान् संश्रितव्रतान् । कृतैरावसेयैर्ह्यैः सप्रेमैः सपरिच्छदैः ।

१०५

निमग्नयेथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्हिंसात्मकान् । अपि ते प्रतिगृह्योयुः सद्देहेन युधिष्ठिर ।

कार्यमित्येव मन्थाना धर्मज्ञाः सृष्टादग्निनः । अपि ते ब्राह्मणा भुक्ता गताः शौक्यरथान् गृह्णन् ।

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः । अजानि प्रातः सवने निधता ब्रह्मचारिणः ।
 ब्राह्मणास्मात् भुञ्जानास्तेताग्निं प्रीणयन्त्युत । मध्यम्विने ते सवनं ददत्तसात वसन्तां ।
 गोद्विरष्ट्यानि वासांसि तेनेष्टः प्रीयतां तव । तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
 यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विभेभ्यश्च प्रयच्छति । अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागाश्च भागवतः ।
 दमस्व्यागो धृतिः सत्यं भवत्यवभृथाय ते । एष ते विततो यज्ञः अद्वापूतः सुदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वथज्ञानां नित्यं तात प्रवर्ततां ।

१००

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानं यज्ञक्रिया चेह किंस्तिन् प्रेत्य महाफलं । कस्य व्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ।

एतद्दिश्यामि विशातुं यायातयेन भारत । विदन् जिज्ञासमानाय दानधर्मान् प्रचक्ष मे ।

१०१

अनर्घ्यैश्चाश्च यद्दत्तं अद्भुता चानृगंस्ततः । किंस्तिनैःश्रेयसं तात तस्य ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रौद्रं कर्षं क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते । तस्य वैतानिकं कर्म दानश्चैवेह पावनं ।

न ते पापहतां राक्षां प्रतिगृह्णन्ति साधवः । एतस्मात् कारणाद्यश्रेयजेद्राजाप्तदक्षिणैः ।

अथचेत् प्रतिगृह्णीयुर्दद्याद्दहरहर्नृप । अद्भुतास्त्वाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमं ।

ब्राह्मणास्त्रयन् द्रव्यैस्तो यश्चे यतव्रतः । मेचान् साधून् वेदविदः श्रीशुद्धनतपोर्विंशान् ।

१०२

यस्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति । यज्ञान् साधय साधुभ्यः स्वादसान् दक्षिणावतः ।

दृष्टं दत्तञ्च मन्येया आत्मानं दानकर्षणा । पूजयेया सायजूकांस्तथाश्वशो भवेद्यथा ।

प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान् स्वर्गकारिणः । प्रजावंक्षेन भवति यथा जनयिता तथा ।

सावतः साधुधर्मान् वै सन्तः सम्पुङ्गयन्त्युत । सर्वस्वैश्चापि भर्त्सया नरा ये नष्टकारिणः ।

समृद्धः सम्प्रयच्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर । धेनूरनकुहोऽश्वानि च्छन्नं वासांस्तुपायनहौ ।

१०३

आज्यानि यजमानेभ्यस्तथाऽज्यानि च भारत । अश्ववन्ति च यानानि वेष्मनि शयनानि च ।

एते देवा युष्टिमनो लक्ष्मपायाश्च भारत । अजुगुप्ताश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् दत्तिकर्षितान् ।

उपपञ्चनं प्रकाशं वा दत्त्वा तान् प्रतिपालयेत् । राजसूयाश्चमेधाभ्यो श्रेयस्तत् क्षत्रियान् प्रति ।

एवं पापैर्विर्जिनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि । सस्यसिला पुनः कोषं यद्ग्राह्यं पालयिष्यसि ।

तेन त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि धनानि च । आत्मनश्च परेवास्य दृष्टिं संरक्ष भारत ।

१०४

पुत्रवत्क्षपि भृत्यान् स्नान् प्रजाश्च परिपालय । योगः क्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेव्यस्तु भवत ।

तदर्थैः जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनं । अनर्थो ब्राह्मणस्यैव दक्षिणनिषयो महान् ।

श्रिया क्षमीह्णं संवासे दर्पथेत्संप्रमोहयेत् । ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणष्टेद्भुवं ।

धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्वास्य संश्रयः । योरस्तिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुप्यति ।

यश्चे राजाद्भुवं तस्मादानयन्नमिति ब्रुवन् । यथादाय तदाज्ञप्तं भीतं दत्तं सुदारयन् ।

१०५

यजेद्राजा न भं यज्ञं प्रभंसन्त्यथा साधवः । अपीडिताः सुधृष्टा ये ददत्यनुकृततः ।

तादृशेनाभुपायेन यद्व्यं मोक्षमाप्नोति । यदा परिनिवेति निहितो वै यथाविधि ।
 तदा राजा महायज्ञैर्धजेत बज्रदक्षिणैः । दृढबालधनं रत्नमन्त्रस्य रूपणस्य च ।
 न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तो धनं हरेत् । कृतं रूपणवृत्तं हि राष्ट्रं हनि नृपत्रियं ।
 दद्याच्च महतो भोगान् कुह्यं प्रणुदेत्सतां । येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालकाः । १०८०
 नाश्रयन्ति विधिवत्तानि किन्तु प्रापतरं ततः । यदि ते तादृशो राष्ट्रं विद्वान् सीदेत्कुधा द्विजः ।
 भूणहत्याश्च गच्छेद्याः कृत्वा पापमिवोत्तमं । धिक् तस्य जीवितं राष्ट्रो राष्ट्रं यस्यावसीदति ।
 द्विजोऽन्यो वा मनुजोऽपि भिविराज वषो यथा । यस्य स विषये राष्ट्रः स्वातकः सीदति कुधा ।
 अष्टद्विमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सहराजकं । क्रोशन्त्या यस्य वै राष्ट्रद्विगुण्यन्ते तरसा स्त्रियः ।
 क्रोशतो पतिपुत्राणां मृतोऽप्यै न च जीवति । अरक्षितारं हतारं विजोप्तामनाथकं । १०८५
 ते वै राजकुलं हन्युः प्रजाः सन्नद्धा निर्घृणं । अहं वा रक्षितेत्युक्ता यो न रक्षति भूमिपः ।
 स संहृत्य निहन्त्यः श्वेव सोऽस्माद् आतुरः । पापं कुर्वन्ति यत् किञ्चित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य पापस्य राजा विन्दति भारत । अयाजः सर्वमेवेति भूयोऽर्द्धमिति निश्चयः ।
 चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनं । श्रुभं वा यच्च कुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत । जीवन्ते त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर । १०९०
 पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिश्राण्डजाः । कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
 ज्ञातयस्त्वनुजीवन्तु सुहृदश्च परन्तप ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने एकधेष्टाध्यायः ॥ ६९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिरादरात् । बज्रदेयाश्च राजानः किञ्चिदानमनुत्तमं ।

॥ भोज्य उवाच ॥ अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते । अथवा अथवा भूमिर्दोग्ध्री कामानिवोत्तमान् ।

दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून् मोहिषवांस्तथा । भूमिदः सर्वभूतेषु श्रायतोरेधते समाः । १०९५

यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते । न भूमिदानमिह तोह परं किञ्चिद्युधिष्ठिर ।

अथर्षं प्रददुः सर्वं पृथिव्या इति नः श्रुतं । भूमिमेव ददुः सर्वं भूमिन्ते भुञ्जते जनाः ।

सकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च । भूमिर्भूमिर्भूमादेवो दातारं कुरुते प्रिय ।

यं एतां दक्षिणं दद्यादस्यं राजसत्तम । पुनर्नरं सन्प्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ।

यथा दानं तथा भोग इति मे धर्मनिश्चयः । संपाप्ते वा तनुं जह्याद्दद्याच्च पृथिवीमिमं । ११००

इत्येतत् सत्तमन्नां वदन्ति परमां श्रियं । पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति श्रुश्रुम ।

अपि पापसमाचारं मन्त्राज्जपि चानृतं । श्वेव पापं ज्ञावयति श्वेव पापात् प्रमोक्षयेत् ।

अपि पापकृतां राक्षसां प्रतिवृत्तानि साधवः । पृथिवीं गान्धर्वादिभ्यः पावनी जननी यथा ।

नामास्याः प्रियदत्तेति गुणं देव्याः वनातनं । दानं वाऽप्यथ वादानं नामास्याः प्रथमं प्रिय ।

य एतां विदुषे दद्यान् पृथिवीं पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिदं स राजा राज्यमिती प्रजेत् । ११०५

पुनश्चासौ जनं प्राप्य राजवत्स्थास्य संशयः । तस्मात् प्राप्यैव पृथिवीं दद्यात् विप्राय पार्थिवः ।
 नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन । न चापात्रेण वा पाद्मा दत्तदानेन वाचरेत् ।
 ये चान्ये भूमिमेच्छेयः कुर्युरेव न संशयः । यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ।
 भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमुत्तमां । प्रेत्य चेह च धर्मात्मा सम्प्राप्नोति महद्ययः ।
 यस्य विप्रास्तु ग्रंथन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि । न तस्य शत्रवो राजन् प्रशंसन्ति वसुध्वरां ।
 यत् किञ्चित् पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः । अपि गोचर्यमात्रेण भूमिदानेन पूयते ।
 येऽपि सङ्कीर्णकर्षाणां राजानो रौद्रकर्षिणः । तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं ।
 अन्त्यान्तरमिदं श्रयत् पुराणा मेनिरे जनाः । यो यजेताश्चमेधेन दद्यादा साधवे महीं ।
 अपि चेत् सुकृतं कृत्वा शङ्करश्चापि पण्डिताः । अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमं ।
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्ता वस्त्रानि च । सर्वमेतन्महाप्राज्ञो ददाति वसुधां ददत् ।
 तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसन्धता । गुरुदैवतपूजा च एता वर्त्तन्ति भूमिदं ।
 भर्तुर्भिः श्रेयसे युक्तास्त्वन्तात्मानो रणे हताः । ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदं ।
 यथा स्वपुत्रं जननो क्षीरेण भरते सदा । अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वैरसैर्माही ।
 मृत्युर्वै किङ्करो दण्डस्त्रो वज्रः सुदारुणः । घोराश्च दारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदं ।
 पितृश्च पितृलोकस्थान् देवलोकान् देवताः । सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुध्वरां ।
 कृणाय म्रियमाणाय वृत्तिस्त्वानाय सोदते । भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सज्जो भवति मानवः ।
 यथा धावति गौर्वत्सं स्वन्तो वत्सला पयः । एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदं ।
 फालकदण्डं महीं दत्त्वा सवीजां सफलामपि । उदोष्यं वापि शरणं तथा भवति कामदः ।
 ब्राह्मणं वृत्तसम्पन्नमाहिताग्निं शुचिज्वरं । नरः प्रतिपाद्य महीं न याति परमापदं ।
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरन्यच्चानि जायते । तथा भूमिकनं दानं शस्ये शस्ये विवर्द्धते ।
 अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ।
 मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवास्वथ । अस्मिन्लोके परे चैव तद्दत्तं जायते पुनः ।
 य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो वेदसैर्भिता । आहूय क्रियमाणस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ।
 कृत्यानामधिष्ठातानामरिष्टघ्नमनं महत् । प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनात्युभयतो दश ।
 पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च । प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै स्थानरो मता ।
 अभिषिष्येव नृपतिं श्रावयेदिसमागमं । यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात् साधुतश्च तां ।
 योऽयं कृत्स्ना ब्राह्मणैर्यो राजार्थश्चाप्यसंशयः । राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणं ।
 अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः । न ते सुखं प्रबुध्यन्ति न सुखं प्राप्नुवन्ति च ।
 सदा भवन्ति चेद्विद्यासख्य दुस्तरितैर्नराः । योगेभ्यो हि बहवो राक्षं नास्त्राविशन्ति तत् ।
 अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः । सुखं ते प्रतिबुध्यते सुसुखं प्रवृत्तयन्ति च ।

११९०

११९१

११९२

११९३

११९४

११९५

तस्य राज्ञः शुभैरायैः कर्मभिर्निर्दिष्टा नराः । योगक्षेमेण दृष्ट्वा च विवर्द्धने स्वकर्मभिः ।
 स कुलीनः स बन्धुः स पुरुषः स च पुण्यकृत् । स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुध्वरा ।
 आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः । ददन्ति वसुधां स्फोतां ये वेदविदुषि द्विभे ।
 यथा शस्त्रानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महोत्तले । तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ।
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा स्त्रियो कृताश्रयः । भूतलपाणिश्च भगवान् प्रतिनन्दन्ति भूमिदं । ११५०
 भूमौ आयन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च । चतुर्विधा हि लोकोऽथ योऽयं भूमिगुणात्मकः ।
 एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते । मानया सद्गन्धं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ।
 अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । दृष्टव्यतेषु संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ।
 इष्ट्वा क्रतुश्रुतेनाथ महता दक्षिणावता । मधवा वामिदं श्रेष्ठः पप्रच्छदं दृष्टव्यतम् ।
 ॥ मधवा उवाच ॥ भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते । यदस्य महार्घं तद्गृहि वदताम्बर । ११५५
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स सुरेन्द्रश्च ततो देवपुरोहितः । दृष्टव्यतिदृष्टेनैजाः प्रत्युवाच व्रतकृतं ।
 ॥ दृष्टव्यतिहवाच ॥ सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वृत्रहन् । दददेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न भूमिदानादेवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो । विविष्टमिति मन्यामि यथा प्राञ्ज्यनोविणः ।
 ये भूरा निहता युद्धे स्त्रियांता रणमृद्धिनः । सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदं ।
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः । ब्रह्मलोकगता युक्ता नात्युक्तामन्ति भूमिदं । ११६०
 पञ्चपूर्णा हि पुरुषाः षडन्ये वसुधाङ्गताः । एकादश ददन्तुमिं परिचातोह मानवः ।
 रत्नोपकोषां वसुधां यो ददाति पुरन्दर । समुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महोद्यते ।
 महीं स्फोतां ददद्वाजन् सर्वकामगुणान्वितां । राजाधिराजो भ-ति तद्धि दानमनुत्तमं ।
 सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति । सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ।
 सर्वकामदुग्धां धेनुं सर्वकामगुणान्वितां । ददाति यः सहस्राक्षं स्वर्गं याति स मानवः । ११६५
 मधुसर्पिःप्रवाहिण्यः पथोदधिवहास्तथा । सरितस्तर्पयन्तोह सुरेन्द्र वसुधाप्रदं ।
 भूमिप्रदानासृपतिर्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् । न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ।
 ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जितां । तं जनाः कथयन्तोह यावद्व्रजति गौरियं ।
 पुष्पामृद्धिरसं भूमिं यो ददाति पुरन्दर । न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः ।
 सर्वदा पाथिवेनैव शततं भूमिमिच्छता । भूद्वया विविक्कक पात्रे सुखमभीषुना । ११७०
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा दिजातये । समुत्सृजति तत् पापं औषा लक्षमिवोरगः ।
 सागरान् सरितः शैलान् काननानि च सर्वत्र । सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ।
 तडागान्युदपानानि स्फोतामि च सरांसि च । खेहान् सर्वरसाञ्चैव ददाति वसुधां ददत् ।
 ओषधीर्वीर्यसम्पन्ना नगान् पुष्पफलाश्वितान् । काननोपलक्षैः शक्र ददाति वसुधां ददत् ।
 अग्निष्टोमप्रवृत्तिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्रुते । ११७५

दाता दशानुष्टुतिं दत्तं हन्ति तदा क्षिपन् । पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकयोपगच्छति ।
न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्ताऽपि च हरेत्तु यः । स बद्धो दारुणैः पात्रैस्तथैव मृत्युश्चासनात् ।
आहिताग्निं सदा यज्ञं कृष्टुं प्रियातिथिं । ये भजन्ति दिव्यश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमं ।
ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्थात् पुरन्दर । इतरेषां वृणोर्ना तारयेत् कृष्टदुर्मलान् ।
नाच्छिन्नात् स्पर्शितां भूमिं परेण चिदशाधिप । ब्राह्मणस्य सुरश्रेष्ठ कृष्टवृत्तेः कदाचन । ११८०
यथाश्रु पतितं तेषां दोगानामथ सीदतां । ब्राह्मणानां हने केचि हन्यान्निपुणं कुलं ।
भूमिपालं च्युते राज्ञश्चस्तु संस्थापयेन्नरः । तस्य वासः सहस्राक्षं नाकष्टे महीयते ।
इक्षुभिः संहितां भूमिं यवगोधूमशालिनीं । गोऽश्ववाहनपूर्णां वा बाहुवोर्थादुपार्जितां ।
निधिगतां ददन् भूमिं सर्व्वरत्नपरिष्कृतां । अथयान् लभते लोकान् भूमिसर्गं हि तस्य तत् ।
विधूय कलुषं सर्व्वं विरजाः सन्नतः सतां । लोके महीयते सङ्गिर्था ददाति वसुधरां । ११८१
अथाऽप्यु पतितः शक्रं तैलविन्दुर्विधर्षति । तथा भूमिज्ञानं दानं शस्त्रे शस्त्रे विवर्द्धते ।
ये रणाय महीपालाः शूराः समितिशोभनाः । बध्यन्तेऽभिमुखाः शक्रं ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ।
नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिवि ।
मादते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्व्वपूजितः । यो ददाति महीं सम्यग्निधिनेह दिजातये ।
शतमयूरसंघैव दिव्यमाल्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोकं धराप्रदं । ११८२
उपतिष्ठन्ति पुण्याणि सदा भूमिप्रदं नरं । शङ्खभद्रासनं कूर्चं वराश्रवरवाहनं ।
भूमिप्रदानान् पुण्याणि हिरण्यनिचयास्तथा । आज्ञा सदाऽप्रतिहता जयशब्दा वसुनि च ।
भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दर । हिरण्यपुण्याश्चैषध्वः कुशकाञ्चनशादलाः ।
अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् । नास्ति भूमिसर्गं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः । एतदाङ्गिरसात् श्रुत्वा वासवो वसुधामिमं । ११८३
वसुरत्नसमाकीर्णं ददावङ्गिरसे तदा । य इदं आवयेत् आद्वे भूमिदानस्य सन्धवं ।
न तस्य रत्नधा भागो नामुराणां भवत्युत । अथयश्च भवेदत्तं ण्डिभ्यस्तत्र संघयः ।
तस्माच्छ्राद्धेऽह्यं विद्वान् भुञ्जतः आवयेद्विजान् । इत्येतत् सर्व्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने भूमिदानप्रशंसायां द्विषष्टाध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दत्तकामो महीपतिः । गुणधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम । ११८४

केन तुष्यन्ति ते सद्यः किं तुष्टाः प्रदिशन्ति च । भंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यव्रतं महत् ।

दत्तं किं फलवद्वाजस्रिह लोके परत्र च । भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः । यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः पृष्टुम् ।

॥ नारद उवाच ॥ अस्रमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा । लोकतन्त्रं हि संज्ञास्य सर्व्वमन्त्रे प्रतिष्ठितं ।

अन्नेन सहृदं दानं न भूतं न भविष्यति । तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ।
 अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्वास्त्रे प्रतिष्ठिताः । अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ।
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्थापसास्तथा । अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ।
 कुतुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चास्त्रमात्मनो भूमिमिच्छता ।
 ब्राह्मणायामिहूपाय यो दद्याद्रक्षमर्थिने । विदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ।
 आन्तमध्वनिं वर्त्तन्ते दृढमर्हमुपस्थितं । अर्चयेद्भूतिमग्निं चान् गृहस्था गृहमागतं ।
 क्रोधमुत्पतितं हत्वा सुग्रीसेः वीतमत्सरः । अन्नदः प्राप्तो राजन् दिवि चेह च यत् सुखं ।
 नावमन्येदभित्तं न प्रणुयात् कथञ्चन । अपि यपाके गृणि वा न दानं विप्रणश्यति ।
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनिं वर्त्तते । आन्ताद्यादृष्टपूर्वाय स महद्दुर्गमाप्नुयात् ।
 पितृन् देवानृषीन् विप्रान्तिथींश्च जनाधिप । यो नरः प्रोणयत्यत्रैतस्य पुण्यफलं महत् ।
 कृत्वाऽतिपातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने । ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन मुच्यते ।
 ब्राह्मणेष्वावयं दानमन्नं शूद्रे महाफलं । अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणस्य विशिष्यते ।
 न पृच्छेद्भोजचरणं स्वाध्यायं देवमेव च । भिक्षितो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः ।
 अन्नदस्यासृष्टास्य सर्वकामफलप्रदाः । भवन्ति चेह चामुत्र नृपतेर्नात्र संशयः ।
 आशंसते हि पितरः सुदृष्टिर्निव कर्षकाः । अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वाश्रं प्रदास्यति ।
 ब्राह्मणे हि महद्भूतं स्वयं देहोति याचति । अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसूतायभुक् । विप्रा यमधिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ।
 सत्कृताश्च निवर्त्तन्ते तदतीव प्रवर्द्धते । महाभोगे कुले प्रेत्य जन्म चाप्नोति भारत ।
 दत्त्वा तन्नं नरो लोके यथास्थानमनुत्तमं । नित्यं मिष्टान्नदायो तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ।
 अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं । अन्नदः पशुमान् पुत्रो धनवान् भोगवानपि ।
 प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप । अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदेः प्रीच्यते तु सः ।
 अन्नं हि दत्त्वाऽतिथये ब्राह्मणाय यथाविधि । प्रदाता सुखमाप्नोति दैवतैश्चापि पूज्यते
 ब्राह्मणे हि महद्भूतं श्रेष्ठभूतं सुधिष्ठिर । उच्यते यत्र तद्दीर्घं तद्धि पुण्यफलं महत् ।
 प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृदातुर्भवत्युत । सर्वार्थान्यानि दानानि परोक्षफलवन्धुत ।
 अन्नाद्भिः प्रसवं यान्ति रत्निरन्नाद्भिः भारत । धर्मार्यावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथाऽन्नतः ।
 अन्नं क्षाम्यतमित्याह पुरा कल्पे प्रजापतिः । अन्नं भुवं दिवं खञ्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं ।
 अन्नप्रणामे भिक्षुने शरीरे पञ्च धातवः । बलं बलवतीऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ।
 आवाहास्य विवाहास्य यज्ञाश्चास्त्रवते तथा । निवर्त्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म याच प्रलोचते ।
 अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित् स्थाणुजन्म । त्रिषु लोकेषु धर्मार्यमन्नं देयमतो बुधैः ।
 अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यथांश्चि च । कीर्तिश्च वर्द्धते अन्नलिषु लोकेषु पार्थिव ।

११५

११०

१११

११२

११३

११४

मेघवृक्षैः सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः । तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ।
 आदत्ते च रसान् भौमानादित्यः खगभक्षिभिः । वायुरादित्यतप्तंश्च रसान् देवः प्रवर्षति ।
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ । तदा वसुमती देवो स्निग्धा भवति भारत ।
 ततः श्रव्यानि रोहन्ति येन वर्णयते जगत् । मांसमेदोऽस्त्रिःशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ।
 संभवन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः श्वितीपते । अग्नौषोमौ हि तच्छुक्रं सृजतः स्रुव्यतश्च ह ।
 एवमग्राह्यं सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च । एक एव स्रोतो राशिततो भूतानि जश्नरे ।
 प्राणान् ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ । गृहमभ्यागतायाश्च यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नारदेनैः मुक्तोऽहमदामर्शं सदा नृप । अनसूयस्त्वमप्यश्वं तस्माद्देहि गतञ्जरः ।
 दत्त्वाऽन्नं विधिःश्राजन् विप्रेभ्यस्त्वमिति प्रभो । यथावदनुकूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्त्यसि ।
 अन्नदानाद्धि ये लोकास्त्रास्त्रं शृणु जनाधिप । भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनां ।
 तारासंस्थानरूपाणि नानास्तन्मन्त्रितानि च । चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्यावराणि चराणि च । अनेकशतभौमानि सान्निर्जलचराणि च ।
 वैदूर्याकंप्रकाशानि रौप्यरूक्ममयानि च । सर्वकामफलाद्यापि वृत्ता भवनसंस्थिताः ।
 वाय्वा वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः । घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वांशस्थाभरणानि च । क्षीरं स्रवन्ति सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
 प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः । तान्यन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ।
 एते लोकाः पुण्यकृतमन्नदानां महात्मनां । तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं मानवैर्भुवि ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने त्रिपष्टेऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः । मत्तत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । देवक्याश्चैव संशदं महर्षेर्नारदस्य च ।
 दारकामनुमंप्राप्तं नारदं देवदर्शनं । पप्रच्छेदं वचः प्रश्ने देवकी धर्मदर्शनं ।
 तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्ततः । अचष्ट विधिवत्सर्वं तच्छृणुष्व विश्राम्यते ।
 ॥ नारद उवाच ॥ छत्तिकासु महाभागे पाद्यसेन सर्वर्षिणः । सन्तर्धं ब्राह्मणान् साधून् लोकानां प्रीत्यनुत्तमान् ।
 रोहिण्यां प्रसूतेर्भागैर्मैः शैरन्नेन सर्पिषा । ययोऽन्नपानं दातव्यमनुषाथैर्दिजातये ।
 दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्साश्च मत्तत्र सोमदैवते । गच्छन्ति मानुषास्त्रोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमम् ।
 आर्द्रांश्च क्षरं दत्त्वा तिलमिन्नमुपोषितः । नरस्तरति दुर्गाणि सुरधारांश्च पर्वतात् ।
 पूपान् पुनर्वर्षी दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने । यश्च स्त्रो रूपसम्पन्नो बह्वृचे जायते कुक्षे ।
 पुष्येण कनकं दत्त्वा कृतं वाह्यतमेव च । अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्समं विराजते ।
 अश्लेषायान्तु धो रूप्यमृष्टमं वा प्रयच्छति । स सर्वभयनिर्भक्तः सन्निधानधितिष्ठति ।
 मघासु तिलपूर्णानि बह्वैमानानि मानवः । प्रदाय पुत्रपशुमानि च प्रेत्य च मोदते ।

११२५

११२७

११२८

११२९

११३०

११३१

फलशुषीपूर्व्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः । भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमर्हति ।

धृतचीरसमायुक्तं विधिवत् पठिकौ दानं । उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।

११९

यद्यत् प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः । महाफलमनन्तमद्भवतीति विनिश्चयः ।

इक्षे हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्थ्युक्तमुपोषितः । प्राप्नोति परमाज्ञाकान् पुण्यकामसमन्वितान् ।

चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगन्धांश्च भारत । चरन्त्यश्वरसां लोके रमन्ते नन्दन्ते तथा ।

स्नात्यामथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः । प्राप्नोति लोकान् स शुभानिहैव महश्चरः ।

विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदां । सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतं ।

१२०

पितृन् देवांश्च प्रीणति प्रेत्य चानन्त्यममृते । न च दुर्गाश्चप्राप्नोति स्वर्गलोकाश्च गच्छति ।

दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति । नरकादींश्च संकीर्णान्प्राप्नोति विनिश्चयः ।

अनुराधासु प्राबारं वस्त्राणं समुपोषितः । दत्त्वा युगशतञ्चापि नरः स्वर्गे महीयते ।

कालश्राकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यैः समूलकं । ज्येष्ठायान्द्विमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ।

मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । पितृन् प्रीणयते चापि गतिमिष्टाञ्च गच्छति ।

१२१

अथ पूर्व्वोक्ताष्टाष्टासु दधिपात्राण्युपोषितः । कालवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।

पुद्गे जायते प्रेत्य कुले सुवज्रगोधने । उदमन्यं सपरिष्कं प्रभूतमधिफाणितं ।

दत्त्वा उत्तराष्टाष्टासु सर्वान् कामानवाप्नुयात् । दुग्धन्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृतमुतं ।

धर्मनिष्ठो मणीविभ्यः स्वर्गलोके महीयते । श्रवणे कर्मणं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव वा ।

श्वेतेन याति यानेन सर्व्वलोकानसंयुतान् । गोप्रयुक्तं धनिष्ठामु यानं दत्त्वा समाहितः ।

१२२

वस्त्रारश्मिधनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते । गन्धाञ्छतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।

प्राप्नोत्यश्वरसां गन्धान् प्रेत्य गन्धांश्च श्रायतान् । पूर्व्वभाद्रपदा योगे राजमासान् प्रदाय तु ।

सर्व्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखो भवेत् । श्रौरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।

स पितृन् प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यममृते । काश्यपदेहनां धेनुं रेवत्या यः प्रयच्छति ।

सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति । रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वा शिब्यां नरोत्तमः ।

१२३

इक्ष्यश्वरसम्पन्ने वर्ष्वस्त्रो जायते कुले । भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।

गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ।

॥ भोम उवाच ॥ इत्येव लक्षणेद्देशः प्रोक्तो लक्षनयोगतः । देव्या नारदेनेह सा श्रुवाभ्योऽब्रवीदिदं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि दानधर्मकथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ भोम उवाच ॥ सर्व्वान्कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काङ्क्षन् । इत्येव भगवाननिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ।

पवित्रमयं चायुधं पितृणामलक्ष्यं तत् । सुवर्णं मनुजैरेष हरिश्चरेण कीर्तितं ।

१२४

पानीयं परमं दानं दानानां सनुरज्वीत् । तस्मात् कृपांश्च वापींश्च तडागानि च खानयेत् ।

अङ्गं पापस्य हरति पुद्गल्येह कर्मणः । कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ।

सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते अलाशये । गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ।

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं । स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुते ।

दृढस्यतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगव्यः च । अग्निनेष्टैव वक्त्रेऽपि प्रीतिर्भवति सर्पिषा ।

११८

परमं भेषजं श्वेतचक्षुषामेतदुत्तमं । रसानामुत्तमश्चेत् फलानाञ्चेत्तदुत्तमं ।

फलकामो यश्चक्रामः पुष्टिकामश्च नित्यदा । घृतं दद्यात् दिजातिभ्यः पुरुषैः शुचिरात्मवान् ।

घृतं मासे आश्वयुजि विप्रभ्यो यः प्रयच्छति । तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतो देवाविहासिनौ ।

पायसं सर्पिषा मिश्रं दिजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न रक्षांश्च धर्षयन्ति कदाचन ।

पिपासया न क्षियते सोऽप्यच्छन्दस्य जायते । न पाप्मया च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति ।

११९

प्रथो ब्राह्मणयोग्यैः श्रद्धया परया युतः । उपसर्गं न वज्रागं लभते पुरुषः सदा ।

यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । प्रतापनार्थं राजेन्द्रं वृत्तवज्राः सदा नराः ।

सिद्धन्त्यर्थः सदा तस्य कार्याणि त्रिविधानि च । उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीयते च सः ।

भगवांश्चापि सम्प्रीतो वज्रिर्भवति नित्यशः । न तं त्यजन्ति पशवः शंभामे च जयत्यपि ।

पुत्रान् श्रियञ्च लभते यश्चक्रं सम्प्रयच्छति । न चतुर्थार्थं लभते यश्च भागमयाप्नुते ।

१२०

निदाघकाले वर्षं वा यश्चक्रं सम्प्रयच्छति । नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।

कृष्णात् सविषमाश्चैव विप्रं मोक्षमवाप्नुते । प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशास्यते ।

एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दह्ममानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहै । यत् फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ उपानहै प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । मर्हते कण्टकान् सर्वान् विषमान्नित्यरत्यपि । ११९

स शत्रूणामुपरि च स्तिष्ठति युधिष्ठिर । यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभं विशास्यते ।

उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चनभूषितं । शकटं दक्षधन्यं दत्तं भवति चैव हि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत् फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितं । गोदाने चाश्वदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कैरव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत् फलं । निश्चयं च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुनन्दन ।

पितृणां परमं भोज्यं तिलाः स्रष्टाः स्वयम्भुवा । तिलदानेन वै तस्मात् पितृपतयः प्रेमादेते ।

१२०

माघमासे तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ।

सर्वसत्त्वस्य यजते यस्मिन्नेत्यजते पितृन् । न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कदाचन ।

महर्षेः काश्यपेः सैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः । ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ।

पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः । तस्मात् सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ।

आपस्तम्बस्य मेधावी शङ्खस्य लिखितस्तथा । महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिव्यं गताः ।

१२१

तिलहेमरता विप्राः सर्वे संयतभैरुणाः । समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ।

सर्वेषामतिदानानां तिलदानं विशिष्यते । अथ सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ।

उच्छिष्ये तु पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परम्पः । तिलैरग्निचये कृत्वा प्राप्तवान् गतिमुत्तमां ।

इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमं । विधानं येन विधिना तिलानामिह श्रूयते ।

अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छतां । समागमे महाराज ब्राह्मणा वै स्वयम्भुवा ।

१११५

देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे धियत्नवः । शुभं देशमयाचनं यजेम इति पार्थिव ।

॥ देवा ऊचुः ॥ भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदशस्य च । यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुष्मया ।

नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते । त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।

प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातमर्हसि ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ददानि मेदिनीभागं भवज्ज्ञोऽहं सुरर्षभाः । यस्मिन्देहे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपमन्दनाः ।

१११६

॥ देवा ऊचुः ॥ भगवन् कृतकार्याः स्म यस्मिन्ने स्नातदक्षिणैः । इमन्तु देशं मुनयः पर्युपासन्ति सर्वदा ।

ततोऽगस्त्यस्य कण्वस्य भृगुरचिर्दृषाकपिः । असितो देवस्यैव देवयज्ञमुपागमन् ।

ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत । तथा समापयामासुर्ययाकाशं सुरर्षभाः ।

त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे । षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ।

प्रादेश्मत्तं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतं । न सोदति स कच्छेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ।

१११७

श्रोतवातातपसहं गृहभूमिं सुसंस्कृतां । प्रदाय सुरलोकस्य पुष्पानोऽपि न चाक्षते ।

मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव । प्रतिश्रयप्रदानाच्च सोऽपि स्वर्गं महीयते ।

अथापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः । गृहे यस्य वधेक्षुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ।

तथा गवार्थे शरणं श्रोतवर्षसहं दृढं । आसन्नं तारयति कुलं भरतसत्तम ।

क्षेत्रभूमिं ददल्लोके शुभं श्रियमवाप्नुयात् । रत्नभूमिं प्रदद्यात् कुलवंशं प्रवर्द्धयेत् ।

१११८

न चोपरं न निर्दग्धां महीं दद्यात् कदाचन । न यज्ञशानपरीताश्च न च पापनिषेवितां ।

पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्सु यः । तद्भूमिं वापि पितृभिः आद्वकर्म विहिन्यते ।

तस्मात् कृत्वा महीं दद्यात् स्वल्पामपि विचक्षणः । पित्र्यः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति श्राश्रितः ।

अटवो पर्वताश्चैव नद्यस्तोर्यानि यानि च । सर्वान्पुष्कान्मिकान्याङ्गर्जनं हि तत्र परिग्रहः ।

इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशास्यते । अतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।

१११९

गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात् सर्वेभ्य एव च । तस्मात्कश्यपः देवस्तपस्त्राभिः महास्वितः ।

ब्रह्मलोकं वसन्त्येताः सोमेन सह भारत । यान्तां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिं ।

पथसा हविषा दध्ना ब्रह्मता च य चर्षणा । अस्त्रिभिश्चोपकुर्वन्ति शुक्लैर्वालेभ्य भारत ।

नाथां श्रोतातपैः स्थाताः सदैताः कर्म कुर्वन्ते । न वर्षविषयं वापि दुःखमाधां भवत्युत ।

ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात् पारमकं पदं । एकं गोब्राह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति मनीषिणः ।

११२०

रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुलेनोपकल्पिताः । अतश्चर्षणतो राजन् गोचर्षभ्यः प्रवर्त्तिता ।

पशुलाश्च विनिर्मुक्ताः प्रदानाद्योपकल्पिताः । ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
 निखरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्त्रोऽपि पार्थिवः । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यते ।
 सर्व्वे च विजयश्चापि लभते मनुजाधिप । अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह चिदश्नाधिपः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं स धौम्यं संप्रयच्छति । अग्नीनामव्ययं क्षीतद्वैम्यं वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं स दौम्यं सम्प्रयच्छति । स्वर्गो वा मूर्त्तिमानेष दृषभं यो गवां पतिं ।
 विप्रै गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गं महीयते । प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतवर्षभ ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति । गावः शरणा भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं स प्रयच्छति । न बधार्थं प्रदातव्या न कीनाञ्च न नास्तिके ।
 गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतवर्षभ । ददत् स तादृशानां वै नरो गां पापकर्माणां ।
 अक्षयं नरकं यातोत्येवमाज्जर्म्भनीविणः । न कृशां नापवत्सां वा बन्धा रोगान्शितां तथा ।
 न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गौं ब्राह्मणाय च । दशगोचहस्रदे हि शक्रेण सह मोदते ।
 अक्षयान् लभते लोकाक्षरः शतसहस्रदः । इत्येतद्गोप्रदानञ्च, तिलदानञ्च कीर्त्तितं ।
 तथा भूमिप्रदानञ्च शृणुस्वाज्ञे च भारत । अन्नदानं प्रदानं हि कौन्तेय परिचरते ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन रन्दिदेवो दिवङ्गतः । आन्ताश्च क्षुधितायाश्च यः प्रयच्छति भूमिपः ।
 स्नायुभुवं महास्थानं स गच्छति नराधिप । न हिरण्यैर्न वासोभिर्नान्यदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथाश्नान्नप्रदाः प्रभो । अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं शीघ्रं परा मता ।
 अन्नात् प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा । सद्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गानवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः । अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
 यदश्ना हि नरा राजंस्तदस्नास्तस्य देवताः । कौमुदे शृङ्गपत्रे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
 स सन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्यमश्नुते । अंभुक्ताऽतिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
 स वै ब्रह्मविदो लोकान् प्राप्नुयाद्भरतवर्षभ । स कृच्छ्रामीपदं प्राप्तश्चाक्षदः पुरुषस्तरेत् ।
 पापं तरति वै चेह सुकृतश्चापकर्षति । इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
 भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्त्तितं ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि दानधर्मकथने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं दानफलं तात यत्तथा परिकीर्त्तितं । अन्नदानं विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ।
 पानीयदानमेवैतत् कथञ्चेह महाफलं । इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विसरेण पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि यथावद्भरतवर्षभ । गदतस्तस्माद्येह शृणु सत्यपराक्रम ।
 पानीयदानात् प्रभृति सर्व्वं वक्ष्यामि तेऽनघ । यदन्नं यच्च पानीयं सम्प्रदायाश्रुते नरः ।
 न तस्मात् परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मनः । अन्नात् प्राणभृतश्चात् प्रवर्त्तन्ते हि सर्व्वशः ।
 तस्मादन्नं परं लोके सर्व्वलोकेषु कथ्यते । अन्नात् बलञ्च तेजश्च प्राणिनां वर्द्धते सदा ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

अश्वदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः । सावित्र्या अपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ।
 यतश्च यद्यथा चैव देवसूत्रे महामते । अश्वे दत्ते नरेणैव प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
 प्राणदानाद्वि परमं न दानमिह विद्यते । श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।
 प्राणान्दत्त्वा कपीताय यत् प्राप्तं त्रिविधा पुरा । तां गतिं लभते दत्त्वा दिजस्तान् विश्राम्यते ।
 तस्माद्विशिष्टा गच्छन्ति प्राणदो इति नः श्रुतं । अश्वश्चापि प्रभवति पानीयात् कुक्ष्यतमम् ।
 नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्भवति । नीरजातश्च भगवान् सोमो यमंगणेश्वरः ।
 अमृतश्च सुधा चैव स्वधा चैवामृतं तथा । अश्वौषधो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
 यतः प्राणभृतां प्राणाः सन्धवन्ति विश्राम्यते । देवानाममृतं श्वत्सं नागानाञ्च सुधा तथा ।
 पितृणाञ्च स्वधा प्रोक्ता पशूनाञ्चापि वीरुधः । अश्वमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात् सम्भवति । तस्मात् पानीयदानदै न परं वियते कश्चित् ।
 तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । धन्यं यश्चक्षमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
 अश्वं चापि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिश्चैव हि श्रावर्त्तते ।
 प्रेत्य चानन्यमन्नन्ति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
 अतथान् समवाप्नोति लोकानित्यमवीक्ष्यतुः ।

११८

११९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सप्तवष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव हि । अन्नानां वाससाञ्चैव भूय एव ब्रवीहि मे ।

११९

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरणीमितिहासं पुरातनं । ब्राह्मणस्य च संदां यमस्य च युधिष्ठिर ।
 मध्यदेशे महान् यामो ब्राह्मणानां बभूव ह । गङ्गाचमुद्धयोर्ध्वं यामुनस्य गिरिरधः ।
 पर्वशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप । विदासस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तया ।
 अथ प्राह यमः कश्चित् पुरुषं कृष्णवासधं । रक्ताक्षमुर्द्ध्वरामाणं काकजङ्घानिनाधिकं ।
 गच्छत्वं ब्राह्मण यामं ततो गत्वा तमानय । अगच्छं गोवतस्यापि नामतस्यापि शर्किलं ।
 शमे निविष्टं विदासमध्यापकमनादृतं । न चान्यमानयेथास्त्वं सगोचं तस्य पार्श्वतः ।
 स हि तादृगुणस्रोतं तुल्योऽध्ययनजन्मना । अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तैर्नैव धीमता ।
 तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य वै । स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमश्रासनं
 तमाक्रम्यनयामासं प्रतिविद्धो यमेन यः । तस्यै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
 प्रोवाच नीयतामेव क्षीण्य आनीयतामिति । एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स दिजः ।
 उवाच धर्मराजानं निर्भिषोऽध्ययनेन वै । यो मे काञ्चो भवेत्पुत्रसं वसेयमिहाच्युत ।

१२०

॥ यम उवाच ॥ नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथञ्चन । यो हि धर्मशूरति वै तन्नु ज्ञानमि केवलं ।
 गच्छ विप्र तमद्यैव ज्ञात्यर्थं स्वं महाद्युते । ब्रूहि सर्वं येषां क्षेत्रं करवाणि किमच्युत ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यत्तत्र कृत्वा सुमहत् पुण्यं क्षान्द्रवोहि मे । सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं वैलोक्यस्यापि सत्तम ।

॥ यम उवाच ॥ गृष्टु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रधानविधिमुत्तमं । तिलाः परमकं दानं पुण्यस्यैव श्रायतं ।

१५०

तिलासु सम्प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ । नित्यदानात् सर्वकामांस्तिला निर्वर्त्तयन्त्युत ।

तिलान् आह्वे प्रशंसन्ति दानमेतद्भुक्तमम् । तान् प्रयच्छस्व विप्रभ्यो विधिवद्वेन कर्मणा ।

वैशाखां पौर्णमास्यान् तिलान्दद्याद्द्विजातिषु । तिला भक्षयितव्याश्च सदा तालभनश्च तः ।

कार्थं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्व्वात्मना गृहे । तथापः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ।

पुष्करिण्यस्तङ्गाणि कृपांश्चैवान्न खानयेत् । एतत् सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ।

१५१

आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं श्रेयतदनुत्तमं । प्रपास्य कार्थ्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।

भुक्तेऽप्यथ प्रदेयन्तु पानोयं वै विशेषतः ।

॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् । नीतश्च कारयामास सर्वं तद्यमश्रासनं ।

नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्क्षिणं तदा । यथै स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तं ।

तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् । हत्वा च संविदं तेन विसमर्थं यथागतं ।

१५२

तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशश्चकार ह । प्रेत्येत्य च ततः सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ।

तथा प्रशंसते दीपान् यमः पितृहितेभ्यः । तस्माद्दीपप्रदो नित्यं सन्नारयति वै पितृन् ।

दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतमत्तम । देवतानां पितृणाञ्च चतुष्टयात्मनो विभो ।

रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप । यस्मान् विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयङ्करं ।

यदै ददाति विप्रभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै । उभयोः स्नानदत्तं दातुरादातुरेव च ।

१५३

यो ददाति स्तितः स्तित्वा तादृशाय प्रतिपद्यते । उभयोरुत्तमं धर्मं तं मनः प्राह धर्मवित् ।

वाससां सम्प्रदानेन खदारनिरतो नरः । सुवर्णसुसुवैश्वर्यं भवतीत्यनुगृह्यते ।

गावः सुवर्णश्च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः । यज्ञश्च पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ।

विवादांश्चैव कुर्वीत पुत्तानुत्पादयेत च । पुत्तलाभो हि कौरव्य सर्वलाभादिश्रियते ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमं । कथयस्व महाप्रज्ञ भूमिदानं विशेषतः ।

१५४

पृथिवीं चत्थिषो दद्यात् ब्राह्मणायेष्टिकर्मणि । विधिवत् प्रतिगृहीतास्त्वभ्यो दातुमर्हति ।

सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाक्षिभिः । वेदै वा यत् समाख्यानं तमेव व्याख्यातुमर्हति ।

॥ भीम उवाच ॥ तुच्छनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च । सर्वकामफलानो ह गावः पृथ्वी सरस्वती ।

यो ब्रूयाच्चापि श्रियाय धर्म्यो ब्राह्मणं सरस्वतीं । पृथिवीगोप्रदानाभ्यां तुल्यं स फलमश्नुते ।

तथैव गाः प्रशंसन्ति न तु देये ततः परं । सन्निकृष्टफलस्ता हि सभार्यासु युधिष्ठिर ।

१५५

मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः । वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ।

सन्ताप्या न तु पादेन गवां मध्ये न च गजे । मङ्गलायतनं देयत्वात् पूज्याः सदैव हि ।

प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्त्ततां । पूर्वमेवाचरन्त्यान्यदभिधेयं ततः परं ।

प्रचारे वा निपाते, वा बुधो गोद्वेजयेत गाः । हविता ह्यभिबीजयेत् नरं हन्तुः सवाग्वर्ध ।

पितृसन्धानि सततं देवतायतनानि च । पूजन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ।

घासमुष्टिं परगवे दद्यात् संवत्सरन्तु यः । अकृत्वा स्वयमाहारं श्रतं तत् सार्वकान्तिकं ।

स हि पुत्रान् यशोऽयंश्च त्रियश्चाप्यधिगच्छति । नाशयत्यशुमद्यैव दुःखप्रक्षायपोहति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ देयाः किलक्षणः गावः काश्चापि परिवर्जयेत् । कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ।

॥ भीम उवाच ॥ असदृशाय पापाय सुभ्रातृमृतवादिने । ह्यकथ्यपेताय न देया गौः कथञ्चन ।

भिखवे बह्वपुत्राय श्रेष्ठियायाहिताग्रये । दत्त्वा दृशगवां दाता लोकानाम्रोत्यनुत्तमान् ।

यस्यैव धर्म्यं कुरुते तस्य धर्म्यफलञ्च यत् । सर्वस्वैवांशमाग्दाता तस्मिन्निभं प्रवृत्तयः ।

यस्यैनमुत्पादयेत यस्यैनं चायते मयात् । यस्यास्य कुरुते वृत्तिं सर्वं ते पितरस्तयः ।

कल्याणं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः । अपुत्रतां च यः पुत्रा अहन्ति दश धेनवः ।

वेदान्तिष्ठस्य बह्वभुतस्य प्रज्ञानहस्य जितेन्द्रियस्य । शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव भूतेषु निधं प्रियशदिनश्च ।

यः क्षुद्रयादे न विकर्म्यं कुर्व्यामृदुस्य शान्तो ह्यतिश्रिमियश्च । वृत्तिं दिवायातिष्ठजेत तस्मै यस्तुखशीलस्य सपुत्र

दारः ।

शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने तावान् दोषो ब्राह्मणस्त्रापहारे । सर्व्वावस्थं ब्राह्मणस्त्रापहारी दारास्त्रेषां दूरतो व
र्जनीयाः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने जनवत्ततोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ तत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्याभिगवणे । नृगेण सुमहत् कष्टं यदवाप्तं कुरुद्वह ।

निर्विश्रम्यां पुरा पार्थ दारवत्यामिति श्रुतिः । अदृश्यं महाकूपसृष्टणवीरसमावृतः ।

प्रथमं तत्र कुर्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः । अनेन महता युक्तास्तस्मिन्नेति सुसंवृते ।

ददृशुस्ते महाकार्यं शकलासमवस्थितं । तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ।

प्रयत्नेष्वर्थपटैश्च तं बद्धा पर्वतोपमं । नाशक्रुवन् समुद्रार्मु ततो जम्बुज्ज्वलार्दनं ।

खमावृत्योदपानस्य शकलासः स्थितो मयान् । तस्य नास्ति समुद्रर्त्तयेत्यतः कृष्णे न्यवेदयन् ।

स वासुदेवेन समुद्रतश्च पृथक् कार्यं निजग्राह राजा । नृगस्तदात्मानमयो न्यवेदयत् पुरातनं यत्नसहस्रयाजिनं ।

तथा ब्रुवाणन्तु तमाह माधवः शुभं लया कर्म कृतं न पापकं । कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो नरेन्द्र तदूहि किमेतदी
दृष्टं ।

श्रतं सहस्राणि गवां श्रतं पुनः पुनः श्रतान्यष्टशतायुतानि । लया पुरा दक्षमितीह शुश्रुम नृप दिग्भ्यः कानु तद्गतं
तव ।

नृगस्ततोऽजवीन् कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः । प्रेषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने ।

गवां सहस्रे सङ्ख्याता तदा सा पशुपैर्मम । सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ।

अपश्यत् परिमार्गंश्च तां गां परगृहे द्विजः । मनेयमिति चोवाच ब्राह्मणे यस्य साऽभवत् ।

तावभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ यत्र जरौ । भवान् दाता भवान् हर्तृत्य तौ मामवोचतां ।
 व्रतने व्रतसंख्येन गवां विनिमयेन वै । याचे प्रतिपद्योतारं स तु मामब्रवीदिदं ।
 देवकालोपसम्पन्ना दोग्ध्री चान्ताऽतिवर्षका । स्नादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेक्षने ।
 कृत्रश्च भरते वा गौर्धमं पुत्रमपस्तनं । न वा प्रक्या मया दातुमित्युक्ता स जगाम ह ।
 ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै । गवां व्रतसंख्यं हि तत्कृते यद्व्यतामिति ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न राधां प्रतिगृह्णामि वक्रोऽहं स्वस्य मार्गणे । चैव गौर्हृद्यतां व्रीधं ममेति मधुसूदन ।
 दक्षमर्षाश्च ददतो रजतं स्रग्दन्ताक्षया । न क्वाप्य यथैवापि तदा स ब्राह्मणवर्धनः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्म्यया । पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमं ।
 यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् । नाम्नाः संख्यायते राजस्तव पुण्यस्य कर्मणः ।
 अस्मि चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया । चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्व्वं वा त्वं यथेच्छसि ।
 रचिताऽस्मीति चोक्तान्ते प्रतिष्ठा चानृता तव । ब्राह्मणस्त्वस्य चादानं द्विविधस्य अतिक्रमः ।
 पूर्व्वं कृच्छ्ररिख्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो । धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि मद्योतसे ।
 अत्रैषं पतितश्चाहं यमस्योचैः प्रभाषतः । वासुदेवः समुद्धृत्ता भविता ते जनार्दनः ।
 पूर्वं वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते । प्राप्यसे ब्राह्मतान् लोकान् जितान् स्त्रैरेव कर्मणा ।
 कूपेक्षानमधःशोर्धमपश्यं पतितश्च ह । तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न च मामजहात् स्वतिः ।
 त्वया तु तारितोऽस्यस्य किमन्यत्र तपोवसात् । अनुज्ञागोहि मां कृष्य गच्छेयं दिवमस्य वै ।
 अनुज्ञातः स कृष्येन गमस्त्वस्य जनार्दन । विमानं दिव्यमास्त्राय यथौ दिवमरिन्दम ।
 ततस्तस्मिन्द्वं याते नृगे भरतुस्तम । वासुदेव इमं लोकं जगाद कुरुनन्दन ।
 ब्राह्मणस्य न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता । ब्राह्मणस्य हतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ।
 सतां समागमः सङ्घिर्नाफलः पार्थ विद्यते । विमुक्तं नरकात् पश्य नृगं बाधुसमागमात् ।
 प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाऽफलः । अपचारं गवां तस्माद्वर्जयेत युधिष्ठिर ।

१५६

१५७

१५८

१५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने नृगोपाख्याने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इत्थानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ । विस्तरेण महाबाहो न हि दृष्ट्यामि कथ्यतां ।

१६०

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीमस्मिन्निहासे पुरातनं । अत्रेहहालकेर्वाक्यं नापिकेतस्य चोभयोः ।

अविहहालकिर्धिमानुपगम्य ततः सुतं । त्वं मामुपचरस्विति नाचिकेतमभाषत ।

यमाने निषमे तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्रवीत् । उपसर्गमस्तस्य स्त्राध्यायाभिरतस्य च ।

इभा दर्भाः सुमनसः कलशश्चातिभोजनं । विस्तरं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ।

गत्वाऽनवाप्य तत् सर्व्वं नदीवेगसमाभुतं । न पश्यामि तदित्येव पितरं सोऽब्रवीद्युनिः ।

१६१

क्षुत्पिपासात्रमाविष्टः अविहहालकस्त्वदा । यमं पश्येति तं पुत्रमब्रवीत् स महातपाः ।

तथा स पिपाऽभिहितो बाम्बक्षेण कृताञ्जलिः । प्रवीदेति ब्रुवन्नेव गतस्तस्योऽपतह्वि ।

नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतिमं दुःखमूर्च्छितः । किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ।

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशोचतः । अतीतं तदहःश्रेवं सा चोपा तत्र ब्रह्मरी ।

पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरुद्वह । प्रास्यन्दक्यने कौशले दृष्ट्वा ब्रह्ममिव सुतं ।

३५२५

स पर्यष्टृच्छतं पुत्रं चोषं पर्यागतं पुनः । दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं वीणस्त्रमिवोत्थितं ।

अपि पुत्रं जिता लोकाः शुभस्ये स्नेहं कर्षयन् । दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्ते न हि ते मानुषं वपुः ।

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना । स तां वार्त्तां पितुर्भक्ष्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ।

कुर्वन् भवच्छासनमाशु यातो ह्यहं विशासां दक्षिणप्रभावां । वैवस्वतो प्राप्य सभामपश्यं सहस्रशो योजनहेमभासं ।

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्मं देहोति स आसनमादिदेश । वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्घ्यैश्च भवकृते पूजयामास मां सः ।

११००

ततस्त्वहं तं जनकैरवोषं दृतः सदृशैरभिपूज्यमानः । प्राप्तेऽस्मि ते विषयं धर्मराजलोकानर्हं यानहं तान् विधत्स्व ।

यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि धौम्य यमं पश्येत्याह स त्वामपस्वी । पिता प्रदीप्ताग्निमानतेजान् तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुं ।

दृष्ट्वेतेऽहं प्रतिगच्छस्व तात शोचत्यसौ तव देहस्य क्लृप्ता । ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं प्रियानिधेस्त्वत्कामान् वृणीष्व ।

तेनैवमुक्तस्त्वमहं प्रत्यवोषं प्राप्तेऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यं । इच्छाम्यहं पुण्यकृतान् सन्तुष्टलोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ।

यानं समारोप्य तु मां स देवो वाचैर्युक्तं सुप्रभं भानुमन्तत् । सन्दर्भयामास तदात्मलोकान् सर्व्वास्त्रया पुण्यकृतां विजेत् ।

११०५

अपश्यं तत्र वेद्यानि तैजसानि महात्मना । नानासंख्यानरूपाणि सर्व्वरत्नमयानि च ।

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीशालवन्ति च । अनेकव्रतभौमानि शान्मूर्त्तिलचराणि च ।

वैदुर्याकंप्रकाशानि रूपरत्नमयानि च । तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।

भक्ष्यभोज्यमथाञ्जलान् वासांसि शयनानि च । सर्व्वकामफलंश्चैव दृष्ट्वा भवनधंस्त्रितान् ।

नद्यो वोध्यः सभा वायो दीर्घकाश्चैव सर्व्वशः । घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यय सहस्रशः ।

१११०

क्षीरस्त्रवा वै सरितो गिरिश्च सर्पिलथा विमलश्चापितोऽथ । वैवस्वतस्थानुमतंश्च देशान् दृष्टुपूर्व्वान् सुवह्मणपश्यं ।

सर्व्वान् दृष्ट्वा तदहं धर्मराजमवोषं वै प्रभविष्यं पुराणं । क्षीरस्रोताः सर्पिवन्तैव नद्यः प्रसृतस्त्रोताः कस्य भोज्याः

प्रदिष्टाः

यमोऽब्रवीद्विद्विभोऽस्त्वमेता ये दातारः साधवो गोरसानां । अन्ये लोकाः प्राप्यतैर्वीतशोकैः समाकीर्णो गोप्रदाने रतानां ।

न लेतासां दानमात्रं प्रशस्तं पांच काष्ठो गोविशेषो विधिसः । ज्ञात्वा देयं विप्रगावान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पायका दित्यभन्तं ।

स्नाथाञ्जलान् योऽर्जुनिमात्रं तपस्वी वैतानसो ब्राह्मणः पाचमांशं । क्षत्रियोऽसृष्टाः पौषषाभ्यागताश्च दारैरेतैर्गोविशेषाः

प्रशस्ताः ।

१११५

तिस्रो राज्यस्त्रिभिर्गोष्य भूमे तृप्ता गावस्त्रिभिः प्रदेशाः । वस्त्रैः प्रीताः सुप्रजाः शोषचारास्तृहं दत्त्वा गोरधैर्व्य-
र्जितम् ।

दत्त्वा धेनुं सुम्रेतां कांश्यदीनां कक्षाणवत्सामपलायिनीम् । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावदपण्यश्रुते स्वर्ग-
लोकं ।

तथाऽनङ्गाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय दानं धूर्ध्वं बलवन्तं युवानं । कुलानुजीव्यं वीर्यवन्तं वृहन्तं भुङ्क्ते लोकान् सन्धिमान्
धेनुदस्य ।

गोषु चान्नं गोमरण्यां क्षतञ्चं वृत्तिस्थानं तादृशं पीत्रमाहुः । दृष्ट्वा स्थाने सन्धमे वा महार्थं क्षयर्थं वा होम्यहेतोः
प्रसूत्यां ।

गुर्वर्थं वा बालपुण्याभिवर्णां गां वै दातुं देशकालो विशिष्टः । अत्यर्थाताः ब्रह्मचर्यान्तस्थाः प्राणकोता निर्जिता येन
काश्च ।

॥ नाचिकेत उवाच ॥ श्रुत्वा वैवस्वतवत्सलमहं पुनरब्रुवन् । अभावे गोप्रदादृष्टां कथं लोकान् हि गच्छति ।

ततोऽब्रवीद्यमे धीमान् गोप्रदानपराङ्मतिं । गोप्रदानानुक्लपन्तु गाव्यते सन्ति गोप्रदाः ।

अस्त्राभे यो गवां दद्याद्भूतधेनुं यतव्रतः । तस्मै ता घृतवाहिन्यः चरन्ते वत्सला इव ।

घृतास्त्राभे तु यो दद्यात् तिस्रधेनुं यतव्रतः । सदुर्गन्तारितो धेन्वा चीरनद्यां प्रभादेते ।

तिस्रास्त्राभे तु यो दद्यात्सलधेनुं यतव्रतः । सकामप्रवहं प्रीतां नदीमेतामुपाश्रुते ।

यमेतानि मे तत्र धर्म्मराजो न्यदर्शयत् । दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ।

निवेदये चाहमिमं प्रियन्ते कतुर्धृष्टावत्पथनप्रचारः । प्राप्तो मया तात स मत्प्रव्रतः प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ।

ब्राह्मो ह्यर्थं भवतोऽनुग्रहाय प्राप्तो मया यच्च दृष्टो यमे वै । दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महात्मन्निःसन्दिग्धान् दानधर्म्माश्च
रिखे ।

इदञ्च मामब्रवीद्भर्म्मराजः पुनः पुनः सम्प्रहृष्टो महर्षे । दानेन यः प्रयतोऽभूत्तदैव विशेषतो गोप्रदानञ्च कुर्यात् ।

शृङ्गे ह्यर्थो नावमन्यस्व धर्म्मान् पात्रे इयं देशकालोपपत्तेः । तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया मा भूष ते संशयः कश्चिदत्र । ११९

एताः पुरा ह्यददन्नित्यमेव ज्ञानात्मानो दानपथे निविष्टाः । तपांसुपाण्याप्रतिबद्धमानास्ते वै दानं प्रददुस्तेव शक्ता ।

काले च व्रतया मत्सरं वर्जयित्वा शृङ्गात्मानः आङ्गिनः पुण्यशीलाः । दत्त्वा गां वै लोकममुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यश्री-
लास्तु नाके ।

एतद्दानं न्यायसर्व्वं दिनेभ्यः पात्रे दत्तं प्रापणीयं प्ररीक्ष्य । काल्याहृत्या वर्जितम् दद्याच्च रसेर्गवां व्रजता प्रसूयैव्या ।

देवव्रतो ह्यदुषमप्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने । तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापीत्यर्गः कपिलायाः प्रदाने ।

गामर्थेकां कपिलां सम्प्रदाय न्यायोपेतां कलुषादिप्रमुञ्चेत् । गवां रसात् परमं नास्ति किञ्चित् गवां दानं समहत्तद-
दन्ति ।

गावो लोकांस्तारयन्ति चरन्त्या गावस्तान् संजनयन्ति लोके । यस्तस्मान्न गवां हार्हमेति च वै गन्ता निरर्थं पापयुक्ताः ।

यैस्तद्दत्तं गोसहस्रं व्रतं वा दद्याद् वा दश वा साधुवत्सं । अयेका वै साधवे ब्राह्मणाय शास्त्रांमुस्मिन् पुण्यतीर्था नदी वै ।

प्राप्या पुष्पा लोकसेरकणेन गावस्तुत्याः सूर्यपादैः शृङ्गिका । शब्दचैकः सन्निविपभोगासखाहोदः सूर्य इवावभाति ।
 गुरुं शिष्यो वरधेहोप्रदाने स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव । विधिज्ञानं मुनयान् धर्मं एव किञ्चिं ज्ञातं विधयः संविशन्ति ।
 इदं दानं न्यायसम्यक् द्विजेभ्यः पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य । तस्याग्रसन्तमरा मानवाश्च वयस्यापि प्रकृते पुण्यप्रोक्षे । १५०
 इत्युक्तोऽहं धर्मरामं द्विजैर्धर्मात्मानं शिरसाऽभिप्रणम्य । अनुज्ञातसेन वैश्वसतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमूलं ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने एकवत्सतोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतस्त्वयि प्रति । माहात्म्यमपि चैवातमुद्देशेन गवं प्रभो ।

नृगेण च महद्दुःखमनुभूतं महात्मना । एकापराधादज्ञानान् पितामह महात्मने ।

क्षारवत्या यथा चासौ निविशन्वां समुद्रतः । मोक्षहेतुरभूत् कृष्णसदप्यवधृतं मया ।

किन्त्वसि मम सन्देहो गवां लोकं प्रति प्रभो । तत्ततः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र वसन्त्युत । १५१

॥ भीष्म उवाच ॥ अनायुदाहरन्तीममिति शब्दं पुरातनं । यथाऽष्टकत् पशूयैर्निमित्तदेव व्रतकतुः ।

॥ शक उवाच ॥ स्वर्गलोकवासिनां स्वर्गीयमभिभूय स्वयाऽर्चिषा । गोसोकवासिने पश्ये ब्रह्मणः संशयोऽत्र मे ।

कीदृशा भगवत्सोका गवां तद्दूहि मेऽनघ । यान्तवन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुं ।

कीदृशाः किंफलाः किंस्त्रि परमसूत्र को गुणः । कथञ्च पुनस्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ।

किंयत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते । कथं वज्रविधं दानं स्यादत्यमपि वा कथं । १५२

वज्रोनां कीदृशं दानमन्यनां वापि कीदृशं । अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तत्र शंस मे ।

कथं वा वज्रदाता स्यादत्यदाया समः प्रभो । अल्पप्रदाया वज्रदः कथंस्त्रिशादिदेश्वरः ।

कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विविक्ष्यते । एतत्तथ्येन भगवन् मम श्रमितुमर्हति ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने शकप्रश्ने द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ पितामह उवाच ॥ योऽयं प्रश्नस्त्वया प्रष्टो गोप्रदानादिकारितः । नास्ति प्रष्टाऽसि लोकोऽस्मिन् लप्तेऽन्यो हि व्रतकतो ।

सन्ति नानाविधा लोका यान्स्वै शक न पश्यसि । पश्यामि यानहं लोकानेकपन्थस्य या स्त्रियः । १५३

कर्मभिश्चाभिसृष्टैः सुव्रता अवयसाया । सन्नरोरा हि तान् यान्ति ब्राह्मणाः शुभबुद्धयः ।

शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्धलेन च । स्वप्नभूतोऽयं तान् लोकान् पश्यन्तीहपि सुव्रताः ।

ते तु लोकाः सहस्राश्च शृणु यादृग्गुणान्विताः । न तत्र क्रमते कासो न जरा न च पापकः ।

तथा नास्त्यशुभं किञ्चित् न व्याधिरन्यत्र क्रमः । यद्यत्र गावो मनसा तस्मिन् वाञ्छन्ति वासव ।

तत सर्वं प्राप्नुवन्ति स मम प्रत्यक्षदर्शनतः । काम्याः काम्यारिणः कामात् काम्येभ्यः भुञ्जते । १५४

वायुः सरोयि सरितो निविधानि यजानि च । गृहाणि पर्वताश्चैव पावद्भ्यश्च किञ्चन ।

मनोऽयं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदुष्यते । ईदृगादिपुलाहोकाकाशि लोकस्यविधः ।

तत्र सर्वशः चान्ता वत्सला गुह्यचिन्ता । अक्षरैर्विरहिता यानि शक नरोत्तमाः ।

चः सर्वलोकानि न भव्योत पुमान् सदा भावितो धर्मयुक्तः । मातापितरर्चिता सत्ययुक्तः शुभूतिता ब्राह्मणानाम्
 निन्दाः ।

अक्रोधनो गोषु तथा द्विषेष्टु धर्मै रतो गुरुश्रुतकृत् । यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधि । २४१५
 नृदुर्दान्तो देवपरायणश्च सर्व्यातिथिस्त्रिपतिश्च । दद्यावान् । ईदृग्गुणो मानवस्तं प्रयाति लोकं गवं शान्तमव्ययम् ।
 न पारदारो पश्यति लोकमेतं न वै गुरुज्ञो न मृषाप्रज्ञापि । सदा प्रवादो ब्राह्मणेष्वात्तवैरो देवैरेतै रेषु युक्तो दुःखात्मा ।
 न मित्रभुञ्जैकतिकः कृतघ्नः शठोऽनुशुद्धैर्धर्मविदेवकश्च । न ब्रह्महा मनसाऽपि प्रपश्येद्गवं लोकं पुण्यकृतं निवासं ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं निपुणेन सुरेश्वर । गोप्रदानरतानाम् तु फलं शृणु श्रुतकृतो ।

दायाद्यलम्बैरर्थैर्गो गाः क्रीला सम्प्रयच्छति । धर्माश्रितधनैः क्रीताः स लोकानामुतेऽन्यान् । २४१६

यो वै द्यूते धनं जिला गाः क्रीला सम्प्रयच्छति । स दिव्यमश्रुतं शक्र वर्षाणां फलमश्रुते ।

दद्याद्याः स च वै गावो न्यायपूर्वैस्त्वैरुपाश्रिताः । प्रदद्यान्ताः प्रदादृषां सम्भवत्यथवा भुवाः ।

प्रतिगृह्य तु यो दद्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा । तस्यापोहाचयान् लोकान् भुवान् विद्धि शचीपते ।

जन्मप्रभृति सत्यश्च यो ब्रूयाच्चियतेन्द्रियः । गुरुद्विजसहं क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः ।

न यातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते । मनसा गोषु न द्रुक्षेद्गोदृष्टिर्गौनकल्पकः । २४१७

सत्ये धर्मै च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु । गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ।

क्षत्रियस्य गुणैरेतैरपि तुल्यफलं शृणु । तुल्यापि द्विजतुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ।

वैश्यस्यैतं यदि गुणालस्य पञ्चशतं भवेत् । शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्यत् ।

एतैश्चैनं योऽनुतिष्ठेत् युक्तः सत्ये रतो गुरुश्रुतकृत्वा च । दत्तः क्षान्तो देवतार्थं प्रशान्तः श्रुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ।

महत्फलं प्राप्यते स द्विजाय दत्त्वा देशीर्गौ विधिनाऽग्निं धेनुं । नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये स्थितो गुरुश्रुतः । २४१८
 पिता च ।

वेदाध्यायी गोषु गोभक्तिमांश्च नित्यं दृष्ट्वा योऽभिनन्देत् गाश्च । आजातितो यस्य गवां नमेत् ददं फलं शक्र निबोध तस्य ।

यस्यादिष्टा राजसूये फलन्तु यस्यादिष्टा वज्रना काश्चनेन । एतन्मुखं फलमयाङ्गरग्यं सर्व्वे सन्तस्तृप्तयो यै च भिद्धाः ।

योऽयं भक्तं किञ्चिदप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रतो सत्यवादी । शान्तोऽनुश्रुतो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयात् । २४१९
 सत्यशीलः ।

यदेकभक्तमश्रीयाद्दद्यादेकं गवाश्च यत् । दशवर्षाण्यनन्तानि गोव्रतो गोऽनुकल्पकः ।

एकेनैव च भक्तेन यः क्रीला गां प्रयच्छति । यावन्ति तस्या रोमाणि सम्भवन्ति व्रतकृतो । २४२०

तावत्प्रदानात् स गवां फलमाप्नोति प्रायतं । ब्राह्मणस्य फलं क्षीदं क्षत्रियस्य तु वै शृणु ।

पञ्चवार्षिकमेवन्तु क्षत्रियस्य फलं शृणु । तदर्द्धेन तु वैश्यस्य शूद्रे वैश्यार्द्धतः स्मृतः ।

यस्यात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीला सम्प्रयच्छति । यावत् सन्दर्भयेद्गां वै स तावत् फलमश्रुते ।

रोम्णि रोम्णि महाभाग लोकास्त्रास्त्राक्षयाः स्मृताः । संधामेवर्जयित्वा तु यो वै गाः सम्प्रयच्छति ।

आत्मविक्रयतुल्यासाः शान्तता विद्धि कौशिक । अभावे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः । २४२१

दुर्गात् स तारितो धेन्वा क्षीरमद्यां प्रमोदते ।

न लेवासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं काक्षो गोविशेषो विधिश्च । कालज्ञानं विप्रगवान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं ।

स्वाध्यायाकां शुद्धयेनिं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीहं वज्रम् । गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरस्थं दृष्टिस्थानं तादृशं पात्रमाहुः ।

दृष्टिस्थाने यीदृति चातिमात्रं ह्यर्थं वा होम्यहेतोः प्रसूतेः । गुर्वर्थं वा बालसंबुद्धये वा धेनुं दद्यादेशकाले विप्रिष्टे । अन्तर्जाताः शक्र या ज्ञानलब्धाः प्राणैः क्रीतास्तेजसा योतकाश्च । लज्जोत्सृष्टाः शेषसाध्यामताश्च शरैरेतैर्गाविशेषाः प्रशस्ताः ।

२५८३

बलान्विताः शीलबलोपपन्नाः सर्व्याः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्याः । यथा हि गङ्गा सरिता वरिष्ठा तथाऽर्जुनीनां कपिलावरिष्ठा । तिस्रो रात्रीस्तद्भिरोपाय भूमौ तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः । बलैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारास्त्रहं दत्त्वा गोरसर्व्वर्त्तितव्यं । दत्त्वा धेनुं सुप्रतां साधुदोषां कक्षाण्वत्सामपुलायिनोश्च । यावन्ति रोमाणि भवन्ति चाक्षास्तावन्ति वर्षाणि भवन्त्यमुव । तथाऽनङ्गाहं ब्राह्मणाय प्रदाय धुर्य्यं युवानं बलिनं विनीतं । बलस्य वोढारमननवीर्य्यं प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ।

कान्तारे ब्राह्मणान् गावश्च यः परिचाति कौशिकः । सेमेष विप्रमुच्येरंस्तस्य पुष्पफलं शृणु ।

२५८४

अथमेधकतोस्तुल्यं फलं भवति शासतं । मृत्युकाले सहस्राव यं दृष्टिमनुकाङ्क्षते ।

लोकान् वज्रविधान् दिव्यान् यस्यास्य यदि वर्त्तते । तत् सर्व्वं समवाप्नोति कर्मणाऽनेन मानवः ।

गोभिश्च समनुज्ञातः सर्व्वं च महीयते । यस्मेतेनैव कल्पेन गा वनेष्वनुगच्छति ।

वृषणोमयपर्णाशी निसृष्टो निधतः शुचिः । अकामं तेन वसत्यं मुदितेन व्रतकृतो ।

मम लोके सुरैः साङ्गैर् लोके यथापि चेच्छति ।

२५८५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि दानधर्म्यकथने त्रिषप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ आनन् यो गामपहरेदिक्रीयाचार्थकारणात् । एतद्विज्ञातुमिच्छामि क नु तस्य गतिर्भवेत् ।

॥ पितामह उवाच ॥ भवार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्व्वन्ते । दानार्थं ब्राह्मणार्थाय तचेदं श्रूयतां फलं ।

विक्रयार्थं हि यो हिंसाङ्गचयेदा निरङ्गुणः । घातयानं हि पुनश्च ये तु मन्वेयुरर्चिनः ।

घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते । यावन्ति तस्या रोमाणि तावद्वर्षाणि मज्जति ।

ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके । विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ।

२५८६

अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति । यावद्दानफलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ।

सुवर्णं दक्षिणामाङ्गोप्रदाने महाद्युते । सुवर्णं परमित्युक्तं दक्षिणार्धमंशघ्नं ।

गोप्रदानास्तारयेत् सप्त पूर्व्वैस्तथाऽधरान् । सुवर्णं दक्षिणां कृत्वा तावद्विगुणमुच्यते ।

सुवर्णं परमं दानं मुनयं दक्षिणा परा । सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतं ।

कुलानां पावनं प्राङ्मूर्त्तातरूपं व्रतकृतो । एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ।

२५८७

॥ भीम उवाच ॥ एतन् पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ । इन्द्रे दशरथायाह रामायाह पिता तथा ।

राघवोऽपि प्रियञ्चापे लक्ष्मणाय यश्चिन्ति । अविभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरुणे वसन्तां प्रभो ।

पारम्यथागतश्चेदमृषयः शंसितव्रताः । दुर्द्धरं धारयामासुराजानश्चैव धार्मिकाः ।

उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर । य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंघदि ।

यज्ञेषु गोप्रदानेषु दयोरपि समागमे । तस्य लोकाः किञ्चाख्या देवतैः सह नित्यदा ।

११९

इति ब्रह्मा य भगवान्मुवाच परमेश्वरः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विश्वहितोऽहं भवता धर्मान् प्रवदता प्रभो । प्रवक्ष्यामि तु सन्देहं तस्मै ब्रूहि पितामह ।

व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महायुते । नियमानां फलञ्चैव स्वधीतस्य च किं फलं ।

दत्तस्यैव फलं किञ्च वेदानां धारणे च किं । अद्यापने फलं किञ्च सर्वमिच्छामि वेदितुं ।

अप्रतिपादके किञ्च फलं लोके पितामह । तस्य किञ्च फलं दृष्टं मुतं यस्तु प्रयच्छति ।

१२०

स्वकर्मनिरतानाञ्च शूराणाञ्चापि किं फलं । शौचे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्यस्य किं फलं ।

पितृशुश्रूषणे किञ्च मातृशुश्रूषणे तथा । आचार्यगुरुशुश्रूषास्त्रुकोत्रानुकम्पने ।

यतत् सर्वमशेषेण पितामह यथातथं । वेत्नुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ।

॥ भीम उवाच ॥ यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा सम्प्रतिपद्यते । अखण्डं सम्भारंभ्य तस्य लोकाः सनातनाः ।

नियमानां फलं राजन् प्रत्यक्षमिह दृश्यते । नियमानां ऋतूनाञ्च त्वयाऽवाप्तमिदं फलं ।

१२१

स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च । इह लोके च वा नित्यं ब्रह्मलोके च भोदते ।

दमस्य तु फलं राजन् शृणु त्वं विसरेण मे । दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्दृताः ।

यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वत्रचुनिस्तदनाः । प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता सभन्ते तत्र संश्रयः ।

युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव । स्वर्गे यया प्रभोदन्ते तपसा विक्रमेण च ।

दानैर्धनैश्च विविधैस्तथा दान्ताः समाश्रिताः । दानाद्दमो विप्रिष्टो हि दानं किञ्चिद्भिजातये ।

१२२

दाता क्षुप्यति नो दानस्तस्माद्दानात् परं दमः । यस्तु दद्यादकुप्यन् हि तस्य लोकाः सनातनाः ।

क्रोधा हन्ति हि यद्दत्तं तस्माद्दानात् परं दमः । अदृश्यानि महाराज खानान्ययुतशो दिवि ।

अधीषां सर्वस्वलोकेषु यानि ते यान्ति देवताः । दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।

कामयागा महत् स्नानं तस्माद्दानात् परं दमः । अर्थापकः परिलोभादच्यं फलमश्रुते ।

विधिवत् पावकं कृत्वा ब्रह्मलोके नराधिप । अधीत्यापि हि यो वेदान् न्यायविद्भिः प्रयच्छति ।

१२३

गुरुकर्मप्रशंसो तु सोऽपि स्वर्गे महीयते । क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्म्मणि ।

युद्धे यस्य परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते । वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाक्षभर्ते महत् ।

शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गे शूश्रूषया चर्हति । शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थीस्तु मे शृणु ।

शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव हि । यश्चशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथाऽपरे ।

युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूरास्तु मानवाः । सास्त्रशूरास्तु बहवो योगशूरास्तथाऽपरे ।

१२४

अरक्षे षट्दशभिः च त्यागे शूरास्तथाऽपरे । दृष्टिशूरास्तथैवान्ये चमाशूरास्तथाऽपरे ।

आर्ज्ये च तथा शूराः समे वर्त्तन्ति मानवाः । तैस्तैस्तु नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।

वेदाध्ययनशूरास्तु शूरास्तथाध्ययने रताः । गुरुशूश्रूषया शूराः पितृशूश्रूषयाऽपरे ।

मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथाऽपरे । अरणे गृहवासे च शूरास्तथिपूजने ।
 सर्वे यान्ति परान् लोकान् स्वकर्माफलनिर्जितान् । धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थोत्सवाहनं । २१५
 सत्यञ्च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्वास्त्र वा समं । असमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतं ।
 असमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विश्रियते । सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
 सत्येन मरुतो वान्ति सर्वे सत्यं प्रतिष्ठितं । सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्राह्मणास्तथा ।
 सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात् सत्यं न लङ्घयेत् । मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
 मुनयः सत्यश्रपथास्तस्मात् सत्यं विश्रियते । सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ । २१६
 दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्व्यात्मना मया । असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गे भव्योयते ।
 ब्रह्मचर्यस्य च गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप । आजन्मरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेद्विह ।
 न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्वि नराधिप । बभ्रुः कोऽप्यस्त्वृषोणाञ्च ब्रह्मलोके वसन्धुत ।
 सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्जरेतसां । ब्रह्मचर्यं दद्रेद्राजन् सर्वपापान्युपासितं ।
 ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ज्ञप्तिरुच्यते । प्रत्यक्षं हि तथा ज्ञेयब्राह्मणेषु तपस्विषु । २१७
 बिभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः । तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषोणामिह दृश्यते ।
 मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तस्मिन्ने शृणु । शूश्रूषते यः पितरं नावस्येत् कदाचन ।
 मातरं भ्रातरं वाऽपि गुरुमाचार्यमेव च । तस्य राजन् फलं विद्वि स्वर्गलोके स्थानमर्चितं ।
 न च पश्येत् नरकं गुरुशूश्रूषयात्पवान् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विधिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृप तत्ततः । येन तान् श्राश्रयान् लोकानर्थिनां प्राप्नुयाद्विह । २१८
 ॥ भोज उवाच ॥ न गोदानात्परं किञ्चिद्विद्यते वसुधाधिप । गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलं ।
 सतामर्थं सम्यगुत्पादितो यः स वै कृत्तः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः । तस्मात् पूर्वं ह्यादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणु राजन्
 विधिं मे ।

पुरा गोषूपनीतासु गोषु सन्दिग्धदर्शिना । माग्नाया प्रकृतं प्रभं वृहस्पतिरभाषत ।
 द्विजातिमतिशक्तस्य श्वः कालमभिवेद्य च । गोदानार्थं प्रयुञ्जीत रोहिणीं निथतत्रतः । २१९
 आङ्गानस्य प्रयुञ्जीत समज्जे बड्धलेति च । प्रविष्य च गवां मध्यभिमां श्रुतिमुदाहरत् ।
 गौर्मे माता वृषभः पिता मे दिवं शर्भं जगती मे प्रतिष्ठा । प्रपद्येवं शर्भं गौमुष्य गोषु पुनर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ।
 स तामेकां निशा गोभिः समसङ्गः समव्रतः । ऐकाग्र्यगमनात् सद्यः कलुषादिप्रमुच्यते ।
 वसुष्टववत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने । त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाग्निपक्षव ।

ऊर्ध्वस्त्रिय ऊर्ध्वमेधाश्च यज्ञे गर्भो ऽमृतस्य जगतोऽस्य प्रतिष्ठा । चित्तैरोहः प्रवहः शशदेव प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादाः ।
 गावो ममेनः प्रणुदन्तु सौर्यास्तथा सौम्याः स्वर्गयाजाय सन्तु । आत्मानं मे मातृवद्याश्रयन्तु तथाऽनुक्ताः सन्तु सर्व्याग्नि
 वो मे ।

शेषोत्कर्षे कर्त्तव्यमर्हन्मोक्षे सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः । यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाक्षा दिग्भ्यमे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ।
 या वै यूयं सोऽहमथैकभावे युष्मान्त्वा साहमात्मप्रदाता । मनश्च्युता मन एवोपपन्नाः सन्तु बन्धं यौत्स्यह्योरुहृताः ।
 एवं तस्यापि पूर्वमर्हन् वरेत गवां दाता विधिवत् पूर्वमर्हन् । प्रतिभूयाच्छेषमर्हन् विजातिः प्रतिपद्यन् वै गोप्रदानेविधिज्ञः ।
 गोप्रदानोति वक्तव्यमर्ध्वस्त्रवसुप्रदः । ऊर्द्धास्था भवितव्या च वैष्णवीति च बोद्धव्यम् ।
 नाम सङ्कीर्तयेत्तस्या यथासंख्यात्तरं स वै । फलं षट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विप्रतिः । १८०
 एवमेतान् गुणान् विद्याद्वादीनां यथाक्रमं । गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे ।
 गोदः श्रीलो निर्भयश्चाहंदाता न स्नाहुः स्त्री वसुदाता च कामं । उपस्थाढा भारते यस्य विद्वान् विख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ।
 गां वै दत्त्वा गोव्रती स्थात्तिरात्रं निशाच्चैकांशं वसन्तेह ताभिः । काम्याष्टया वर्त्तितयं चिरात्रं वैर्वा गोश्रुता प्रसूतैर्वा ।
 देवव्रती स्नातृषभप्रदाने वेदावाग्निर्गोयुगस्य प्रदाने । तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा लोकानग्न्यान् विन्दते नाविधिज्ञः ।
 कामान् सर्वान् पार्थिवानेकसंस्थान् यो वै दद्यात् कामदुघाञ्च धेनुं । सम्यक् ताः सुहृद्व्यक्त्यौघवत्यस्तासामुच्छां ज्यायसां
 सम्प्रदानं । १८१

न चाग्निध्यायत्रातोयेपकुर्थात्राश्रद्धधानाय न वक्तुमर्ह्ये । गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजन्त्येत् ।
 सन्ति लोकेऽश्रद्धधाना मनुष्याः सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषेषु । एषामेतद्दोषमानं ह्यनिष्टं ये नास्तिक्वञ्चाश्रयन्तेऽत्यपुण्याः ।
 बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निश्चयं ये राजानो गोप्रदानानि दत्त्वा । लोकान् प्राप्ताः पुण्यश्रीलाः प्रवृत्तास्तान्मे राजन् कीर्त्यमाना
 स्त्रिवोध ।

उज्जीनरो विष्णुश्चो नृगस्य भगोरयो विभ्रुता यौवनाश्रः । मान्वाता वै मुचुकुन्दस्य राजा भूरिभुजो नैवधः सोमकस्य ।
 पुक्रवा भरतस्य कवर्त्ता यस्यान्ववाये भारताः सर्वे एव । तथा वीरो दाशरथिस्य रामो ये चाप्यन्ये विभ्रुताः कीर्त्तिं
 मन्तः । १८२

तथा राजा पुण्यकर्मा दिसीपो दिवं प्राप्नो गोप्रदानैर्विधिज्ञः । यज्ञैर्हानैस्तपसा राजधर्मैर्मान्वाताभूद्गोप्रदानैश्च युक्तः ।
 तस्मात् पार्थ त्वमयोमां मयोक्तां बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व । विजाग्नेभ्यः संप्रयच्छस्व प्रीतो गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरुणां ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा सर्वं कृतवान् धर्मराजो भीष्मेणैका विधिवद्गोप्रदाने । स मान्वातुर्हर्षदेवोपदिष्टं सम्यक् धर्मं
 धारयामास राजा ।

इति नृप सततं गवां प्रदाने यवशकलान् सह गोमयैः पिवानः । चितितलशयनः शिखी यतात्मा वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ।
 नरपतिरभवत् स देवताभ्यः प्रयतमनास्त्रभिषंस्रुवंशं ताः स्म । नृपतिर्धुरि न गामयुक्तभूपसुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र । १८३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शान्तमवं नृपं । गोदानविसृजं धीमान् पप्रच्छ विनयान्वितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्यै ब्रूहि भारत । न हितृप्याम्यहं वीर इष्टणानोऽमृतमोदुंशं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शान्तमवो नृपः । सम्यगाह गुणांस्तस्यै गोप्रदानस्य केवलान् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ वत्सलां गुणसम्पन्नां तदूर्ध्वं वत्ससंयुतां । दत्त्वेदृशीं गां त्रिप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

असूर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा ताञ्च गच्छति । पीतोदकां जघत्तृणां नष्टवीरां निरिन्द्रियां । १८४

अरारोगोपसम्पन्ना जीर्णा वापीमिवाजलां । दत्त्वा तमः प्रविशति दिवं क्षेत्रेण योजयते ।

रुष्टा दुष्टा कथिता दुर्बला वा नो दातव्या चास्य भूधरदत्तैः । क्षेत्रैर्भिर्ग्रंथोऽपत्तैः संयुजन्ति तस्या वीर्यास्त्राफला
सैव लोकाः ।

बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वे प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः । यथा हि गङ्गा सरिताम्बरिष्ठा तथार्जुनोनां कपिला वरिष्ठा ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मात् समाने रुष्टत्वा प्रदाने यद्भिः प्रशंसो कपिलाप्रदानं । विशेषमिच्छामि महाप्रभाव श्रीतुं
समर्थोऽस्मि भवान् प्रवक्तुं ।

॥ भीम उवाच ॥ दृष्ट्वा नां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत् पुरातनं । वक्ष्यामि तद्दशेवैष रोहिण्यो निर्मिता यथा । १०७

प्रजाः सृजति चादिष्टः पूर्वं दत्तः स्वयम्भुवा । असृजदृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ।

यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्त्तयन्ति दिवौकषः । तथा दृत्तिं समाश्रित्य वर्त्तयन्ति प्रजा विभो ।

अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदा नराः । ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठालेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।

यज्ञैरवाप्यते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः । ततो देवाः प्रमोदन्ते पूर्वं दृत्तिस्ततः प्रजाः ।

प्रजातान्वेव भूतानि प्राकोशजं दृत्तिकाङ्क्षया । दृत्तिदद्यान्वपद्यन्त तृषिताः पितृमातृवत् । १०८

इतोदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः । प्रजापतिस्तु भगवानमृतं प्रापिवत्तदा ।

स गतस्तस्य तृप्तिस्तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् । ददर्शोद्गारमंदृष्ट्वां सुरभीं मुखजं मुतां ।

साऽसृजत् सौरभेयीस्तु सुरभिर्लोकमातृकाः । सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां दृत्तिधेनवः ।

तासाममृतवर्णानां चरन्तीनां समन्ततः । बभूवामृतजः फेनः स्ववन्तीनामिवोर्ध्वजः ।

सवत्समुखविश्रष्टो भवस्तु तु वितिष्ठतः । शिरस्त्रवापतत् कुट्टुः स तदैक्षत च प्रभुः । १०९

ललाटप्रभवेणाच्छा रोहिणीं प्रदक्षन्निव । तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिलासा विश्राम्यते ।

नामावर्णलमनयस्त्र्योषागिव दिवाकरः । यास्तु तस्मादपाकस्य सोममेवाभिर्संश्रिताः ।

यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्यास्ता नीता नान्यवर्णतां । अथ कुट्टं महादेवं प्रजापतिरभाषत ।

अमृतनावसिक्तस्त्वं नाच्छिष्टं विद्यते गवां । यथाह्यमृतमादाय सोमो विखन्दते पुनः ।

तथा क्षीरं चरमेत्या रोहिण्यामृतसम्भवं । न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः । ११०

नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला । इमान् लोकान् भरिष्यन्ति हविषा प्रसवेण च ।

आसामैश्वर्यमिच्छन्ति सर्वेऽमृतमयं शुभं । दृषभस्तु ददौ तस्मै स ह गोभिः प्रजापतिः ।

प्रसादयामास मनस्वेन रुद्रस्तु भारत । प्रीतश्चापि महादेवसकार दृषभं तदा ।

ध्वजस्तु वाहनस्यैव तस्मात् स दृषभध्वजः । ततो देवैर्महादेवस्तदा पश्यपतिः क्षतः ।

ईश्वरः स गवां मध्ये दृषभाङ्कः प्रकीर्तितः । एवमव्यपवर्णानां कपिलानां महौजसं । १११

प्रदाने प्रथमः कस्यः सर्वोऽसामिव कीर्तितः ।

लोकज्येष्ठा लोकदृत्तिः प्रवृत्ता रुद्रेऽपेताः सोमविखन्दभूताः । सौम्याः पुष्पाः कामदाः प्राणदाश्च गा वै दत्त्वा सर्वका
मप्रदः स्यात् ।

रमं गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन् सदा शुचिरपि मङ्गलप्रियः । विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः त्रियं सुतान् धन
पशुमाश्रुयात्सदा ।

इत्थं कथं तर्पणं शान्तिकथं यानं वायो दृढवाक्स्थ तद्विष्टः । एतान् सर्वान् गोप्रदाने गुणान् वै दाता राजान्प्राप्यै सदैव ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितामहस्याथ निश्चयं वाक्यं राजा सह भ्रातृभिराजमीढः । सुवर्णवर्षानकुहस्ताया गाः पार्थो ददौ
ब्राह्मणसन्तमेभ्यः ।

तथैव तेभ्योऽपि ददौ द्विजेभ्यो गवां संवत्साणि व्रतानि चैव । यज्ञान् समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे लोकान् विजेतुं परमाच्च कीर्त्तिं ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सप्तषप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वशिष्ठमृषिसन्तमं । दत्त्वाकुर्वन्मजो राजा यैदासो वदताम्बरः ।
सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनं । पुरोहितमभिप्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ।

॥ यैदास उवाच ॥ त्रैलोक्ये भगवन् किंस्त्रिं पवित्रं कथ्यतेऽनघ । यत् कीर्त्तयन् सदा मर्त्यः प्राप्नुयात् पुण्यमुत्तमं ।
॥ भीष्म उवाच ॥ तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा । गवामुपनिषद्दिदाम् नमस्कृत्य गवां शुचिः ।

गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्वयनं महत् ।
गावो भूतश्च भयश्च गावः पुष्टिः सनातनी । गावो लक्ष्म्यास्तथामूलं गोषु दत्तं न नश्यति ।
अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः । स्नाहाकारवषट्कारैः नित्यं गोषु प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य द्वि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः । गावो भविष्यं भूतश्च गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।
सायम्प्रातश्च सततं होमकाले महाद्युते । गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषधर्म ।

यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च । तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ।
एकाच्च दशगुर्दद्याद् दद्याच्च गोशती । व्रतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वं तुल्यफला हि ते ।
अनाहिताग्निः व्रतगुरयज्वा च सहस्रगुः । समृद्धो यस्य कीनाशो नाघमर्हति ते चयः ।
कर्पलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनां । सुव्रतां वत्सवंशितामभौ लोकौ जयन्ति ते ।
युवानमिन्द्रियोपेतं व्रतेन व्रतयूथपं । गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतं ।

दृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियः परमप । ऐश्वर्य्यैः श्रेष्ठिगच्छन्ति जायमानाः पुनः पुनः ।
नाकीर्त्तयित्वा गाः सुयाप्ता नासंस्तुय चोत्पतेत् । सार्धंप्रातर्नमस्केच गालतः पुष्टिमाश्रुयात् ।
गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कथञ्चन । न चासां मांसमश्रीयाद्गवां पुष्टिं तथाश्रुयात् ।
गाश्च सङ्कोर्त्तयेन्नित्यं नावमन्यत तास्तथा । अग्निष्टं स्त्रप्रमाल्लस्य गो नराः सम्प्रकीर्त्तयेत् ।
गोमयेन सदा स्थायात् करोषे चापि संविज्ञेत् । क्षेममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातश्च वर्ज्यते ।
सर्त्रिं चर्षणि भुञ्जीत निरीवेदाक्षणीं दिधे । वाग्यतः सर्पिषा भूमेः गवां पुष्टिं सदाऽश्रुते ।
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्त्रलि वाचयेत् । घृतं दद्याद्घृतं प्राग्देवां पुष्टिं सदाऽश्रुते ।
गोमत्स्य विद्यया धेनुं तिलागामभिमन्य यः । सर्व्वरत्नमयीं दद्यान्न स श्रेष्ठेन कृताकृते ।
गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गः पयोमुचः । मुरभ्यः सौरभ्यश्च सरितः सागरं यथा ।

गावै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा । गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयं ।
 एवं रात्रौ दिवा चापि समेषु विषयेषु च । महाभयेषु च नरः कर्त्तव्यमुच्यते भयात् ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने अष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ श्रुतं वर्षेनहस्ताणां तपसां सुदुष्करं । गोभिः पूर्वं विष्टष्टाभिर्गच्छेत् श्रेष्ठतमिति ।
 लोकेऽस्मिन् दक्षिणानाञ्च सर्वासां वयमुत्तमाः । भवेम न च लिपेम दोषेणेति परम्परा ।
 अस्मापुरीषस्त्वानेन जनः पृथेक सर्वदा । श्रुता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमानुषाः ।
 तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च । प्रदातारश्च लोकान्वा गच्छेयुरिति मानद ।
 ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः । एवं भवन्निति प्रभुर्लोकान्सारयतेति च ।
 उत्तम्युः षड्भूकामासा भूतभव्यस्य मातरः । प्रातर्नमस्वासा गावस्ततः पृष्ठिमवाप्नुयात् ।
 तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः । तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।
 तथैव सर्वभूतानां समतिष्ठन्त मूर्द्धनि । समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतां ब्रह्मलोके महीयते । सोऽहितां तुल्यवत्साञ्च धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतां सूर्यलोके महीयते । समानवत्सां सबसां धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतां सोमलोके महीयते । समानवत्सां श्वेतान्तु धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतां मित्रलोके महीयते । समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतामग्निलोके महीयते । समानवत्सां धूम्राञ्च धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतां याम्यलोके महीयते । अपां फेनसर्वान्तु सवत्सां कांस्यदोहनां ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां वारुणं लोकमश्नुते । वातरेणुसर्वान्तु सवत्सां कांस्यदोहनां ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां वायुलोके महीयते । हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनां ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते । पलालधूम्रवर्णान्तु सवत्सां कांस्यदोहनां ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां पितृलोके महीयते । सवत्सां पोवरीं दत्त्वा द्रुतिकण्ठमनसकृतां ।
 वैश्वदेवमसम्बाधं स्नानं श्रेष्ठं प्रपद्यते । समानवत्सां गौरीन्तु धेनुं दत्त्वा पथस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वत्ससंवीतां वसुन्तां लोकमाप्नुयात् । पाण्डुकम्बलवर्णाभां सवत्सां कांस्यदोहनां ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुयात् । वैराटपृष्ठमुखाणं सर्वरक्षैरलङ्कृतं ।
 प्रदाय मनुतां लोकान् च राजन् प्रतिपद्यते । वयोपपन्नं लोलाङ्गं सर्वैरक्षमन्वितं ।
 गन्धर्वास्तरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः । द्रुतिकण्ठमनसकृत् सर्वैरक्षैरलङ्कृतं ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान् विद्योक्तः प्रतिपद्यते । गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसञ्चयान् ।
 विनाग्निनाकैर्वैष्णवं दिवि राजन् विराजते । तद्वादेवेशाः सुश्रोणः सख्यं सुरधेयितः ।
 रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरं । वीर्यानां बलकोनाञ्च नूपुराणाञ्च शिञ्जितैः ।
 हास्यैश्च हरिणाक्षीणां मुनिः स प्रतिबोध्यते ।

१७३

१७४

१७५

१७६

१७७

१७८

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति वर्धाणि महीयते यः । खर्गश्चुतश्चापि ततो मूलोऽङ्गे प्रसूयते वै विपुले गृहे यः ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने गोप्रदानिके अश्वीनाश्रीतोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ वज्रिष्ठ उवाच ॥ घृतघोरप्रदा गावो घृतघोऽन्यो घृतोद्गताः । घृतनग्नो घृतावर्त्तास्ता मे मनु सदा गृहे । १८८

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं गावो प्रतिष्ठितं । घृतं सर्वेषु गावेषु घृतं मे मनसि स्थितं ।

गावो ममापतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च । गावो मे सर्वतश्चैव गवां मये वषाम्यहं ।

इत्याचम्य जपेत् सायम्प्रातश्च पुरुषः सदा । यदङ्गा कुर्वते पापं स तस्मात् परिमुच्यते ।

प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोधरा च यत्र सा । गन्धर्वोऽप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ।

नवनोतपङ्काः क्षीरोदा दधिधैवतलवङ्गलाः । वहन्ति यत्र वै नद्यस्तत्र यान्ति सहस्रदाः । १८९

गवां शतसहस्रान् यः प्रयच्छेद्यथाविधि । परां वृद्धिमवाप्स्याच खर्गलोके महीयते ।

दश चोभयतः पुत्रो मातापित्रोः पितामहान् । दधाति सुकृतान् लोकान् पुनरिति च कुलं नरः ।

धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां धेनुं निस्त्रानामपि च प्रदाय । पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां काञ्चिदुपैति तत्र ।

पवित्रमग्रजगतः प्रतिष्ठा द्विवैकसां मातरोऽद्याप्रमेयाः । अन्वास्तयेद्दक्षिणतो ब्रजे च दद्याच्च पात्रे प्रसमीप्य कालं ।

धेनुं भवत्सां कपिलां भूरिशृङ्गीं कांक्षोपदेशं वषनोत्तरोयां । प्रदाय तां गार्हति दुर्विगाह्यां यान्यां सर्वां वीतभेयां
मनुष्यः । १९०

सुरूपा वज्ररूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः । गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्त्तयेत् ।

नातः परतरं दानं नातः परतरं फलं । नातो विप्रिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ।

तत्रा लोकाऽप्य शृङ्गेऽन्यो वासैः क्षीरेण भेदसा । यत्र वहति सन्धूय किमस्यभ्यधिकं ततः ।

यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमं । तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभक्ष्यस्य मातरं ।

गुणवचनसमुच्चैकदेशो नृवर मयेव गवां प्रकीर्त्तिते । न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो भवति न चापि परायणं
तथाऽन्यत् । १९०

॥ भीष्म उवाच ॥ वरमिदमिति भूमिदो विचिन्त्य प्रवरसुधेव्येचनं ततो महात्मा । व्यसृजत् नियतात्मवान् द्विजेभ्यः सुवज्र
च गोधनमात्रं तस्य लोकान् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने गोप्रदानिके अश्वीनाश्रीतोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पवित्राणां पवित्रं यच्छिष्टं लोके च यज्ञवेत् । पावनं परमश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् । धारयन्ति प्रजासंभं हविषा पयसा तथा ।

न हि पुण्यतमं किञ्चिद्गोभ्यो भरतसत्तम । यताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु लोकेषु सत्तमाः ।

देवानामुपरिष्ठाश्च गावः प्रतिवसन्ति वै । दत्त्वा चैतास्तारयते यान्ति खर्गं मनोविणः । १९१

मन्वाता धौवनाश्च यथातिर्भज्यवस्था । गावै ददन्तः सततं सहस्रशतसंविताः ।

गताः परमं स्नानं देवैरपि सुदुर्लभं । अपि चात्र पुरा गीतं कथयिष्यामि तेऽनघ ।

अश्वीनामुत्तमं धीमान् वृष्णं दैवयन्तं शुकः । अभिवाचः क्रिककृतः शूचिः प्रयतमानसः ।

पितरं परिपश्यद् दृष्टलोकपरावरं । को यज्ञः सर्व्ययज्ञानां वरिष्ठो ह्युपलब्धये ।
 किञ्च कृत्वा परं स्नानं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः । केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नुन्ति वा विभो ।
 किञ्च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः । देवानामुत्तमं किञ्च किञ्च सचमितः परं ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च यत्नदूहि पितृर्धम । एतत् सुता तु वचनं व्याधः परमधर्मावित् ।
 पुत्रायाकययत् सर्व्यं तत्त्वेन भरतर्षभ ।

१८९

॥ व्यास उवाच ॥ गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणं । गावः पुण्याः पवित्राश्च गौधनं धावनं तथा ।

पूर्वमासश्च षट्क्रा वै गाव इत्यनुशुश्रुम । षट्क्रार्थं समुपासन्ता ताः किञ्च प्रभुमव्ययं ।
 ततो ब्रह्मानुगाः प्राथमुपविष्टाः समीप्य च । ईषितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकञ्च प्रभुः ।
 तासां षट्क्राण्यजायन्त यस्या यादृक्प्रयोगतः । नानावर्णाः षट्क्रवत्यस्ताव्यरोचन् पुत्रक ।

१९०

ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः । पुण्याः पवित्राः शुभगा दिव्यधन्वाः नलक्षणाः ।
 गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रसूयते । ये वै ताः संप्रत्यक्षन्ति साधवो वीतमत्सराः ।

१९१

ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते । गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ।

यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोद्भवाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ।

सर्व्या मणिमयी भूमिः सर्व्यकाञ्चनवालुकाः । सर्व्यर्तुसुखधंसर्वा निष्पन्ना गीरजाः शुभाः ।

रक्तोत्पलवने चैव मणिलव्यैर्हरण्यैः । तरुणादित्यसङ्काशैर्भान्ति तत्र जलाश्रयाः ।

महार्धमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकरैः । नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्मण्डपकैः ।

करवीरवनेः फुलैः सहस्रावर्तसंघटैः । सन्तानकवनेः फुलैर्हृद्यैश्च समलंकृताः ।

१९२

निर्धन्वाभिश्च मुक्ताभिर्धन्विभिश्च महाप्रभैः । उद्भूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निजगाः ।

सर्व्वरत्नमयैश्चिचैरवगाढा कुसुमैः । जातरूपमयैश्चान्यैर्भृताञ्जनसमप्रभैः ।

धौवर्णगिरयस्तत्र गणिरत्नत्रिलोचयाः । सर्व्वरत्नमयैर्भान्ति षट्क्रैश्चादभिरक्षितैः ।

नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पञ्चरयाकुलाः । दिव्यगन्धर्वैः पुण्यैः फलैश्च भरतर्षभ ।

रमन्ते पुष्पकर्षोपलक्ष्य नित्यं युधिष्ठिर । सर्व्वकामसम्पदार्था निःश्रमाः कृतमन्यवः ।

१९३

त्रिमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत । मोदन्ते पुष्पकर्षाणो विहरन्तो वसन्तिनः ।

उपकीरन्ति तानाजन् शुभाश्चाश्वराज्जवाः । एतान् लोकानवाप्नोति गान्धर्वा वै युधिष्ठिर ।

येवामभिपतिः पूर्वा भारतो बलवान् बली । ऐश्वर्य्यं वरुणो राजा काममात्रं युगम्बराः ।

सुरूपा वज्ररूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः । प्राजापत्यमिति ब्रह्मन् उपैवित्यं यतव्रतः ।

गाश्च शुश्रूषते यस्य सम्पत्तिं च सर्व्वशः । तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् ।

१९४

द्रुक्ष्वेक्ष मनसा वाऽपि गोषु नित्यं सुखप्रदः । चर्चयेत् सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ।

दान्तः प्रान्तमना नित्यं गवां युष्टिं तथाऽश्रुते । त्वहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्वहमुष्णं पिबेत् पयः ।

गवःमुष्णं पयः पीत्वा त्वहमुष्णं घृतं पिबेत् । त्वहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभोजो भवेत्तृहं ।

येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमं । यत् पवित्रं पवित्राणां तद्वृत्तं शिरसा बहेत् ।
 घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्नाति वाचयेत् । घृतं प्राग्नेहृतं दद्याद्गवां पुष्टिं तथाऽश्रुते ।
 निक्षतेऽथ यवैर्गोभिर्मत्सं प्राशितयावकः । ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुद्ध्यते ।
 पराभवाच्च दैत्यानां देवैः शैषमिदं कृतं । ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महानखाः ।
 गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् । तासां दत्त्वा दिजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्रुते ।
 गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् । पूताभिरङ्गिराचम्य शुचिर्भवति निर्गलः ।
 अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानाञ्च संसदि । विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्षिणः ।
 अध्यापयेरन् शिष्यान् वै गोमतीं यज्ञस्थितां । चिराचोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरं ।
 पुत्रकामस्य लभते पुत्रं धनमथापि वा । पतिकामा च भर्तारं सर्वकामाश्च मानवः ।
 गावस्तृष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः । एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
 रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परं । इत्युक्तः स महातेजाः शुक्लः पित्रा महात्मना ।
 पूजयामास गा मित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ।

१८५०

१८५१

१८५२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने गोप्रदानिके एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मया गवां पुरोधं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतं । एतदिच्छास्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ।
 श्रीः कृत्स्नेह वपुः कान्तं गोमध्येषु विवेकं ह । गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य सम्पदं ।
 ॥ गाव ऊचुः ॥ काऽसि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि । विस्मिताः स्म महामागे तव रूपस्य सम्पदा ।
 इच्छाम त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि । तत्त्वेन वरवर्णो मे सर्वमेतद्भवीहि नः ।

१८५३

॥ श्रीरुवाच ॥ लोककान्ताऽसि भद्रं वः श्रीर्गोष्ठाऽहं परिक्रुता । मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शान्तोः समाः ।

मयाऽभिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शान्तोः समाः । इमे विवस्वान् सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।

मयाऽभिपन्नाः विध्यन्ते स्वयथो देवतास्तथा । यास्माविंशान्यहं गावो विनश्यन्ति सर्वेश्वरः ।

धर्मशार्थस्य कामस्य मया जुष्टाः सुखान्विताः । एवं प्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाः ।

इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वान्सु नित्यदा । आगत्य प्रार्थये युष्मान् श्रीजुष्टा भवताय वै ।

१८५४

॥ गाव ऊचुः ॥ अधुवा चपला च त्वं सामान्या बह्वभिः सह । न त्वामिच्छाम भद्रं नैव गम्यतां यत्र रंक्षसे ।

वपुस्तस्या वयं सर्वान् किमस्माकं लयाऽथ वै । यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं लया ।

॥ श्रीरुवाच ॥ किमेतद् वयं गावो यस्यां नेहाभिनन्द्य । न मां संप्रतिगृह्णोष्वं कदाहै दुर्लभां यतीं ।

सत्यस्य लोकावादीऽयं लोकं चरति सुव्रताः । स्वयं प्राप्ते परिभवे भवतीति विनिश्चयः ।

महदुपं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः । देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।

१८५५

प्रभाव एष वो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह । नावमन्या ह्यहं यैस्यास्तैल्लोकोऽयं सचराचरे ।

॥ गाव ऊचुः ॥ नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे । अधुवा चक्षुषिताऽसि ततस्त्वां वर्जयामहे ।

वज्रनाऽच किमुक्तेन गम्यतां यच्च वाञ्छसि । वपुस्तयो वयं सर्व्याः किमन्नाकं त्वयाऽनवे ।

॥ श्रीरुवाच ॥ अक्वज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः । प्रत्याख्यनेन युष्माकं प्रसादः कियतां मम ।

महाभागा भवन्थो वै शरण्याः शरणागतं । परिचायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दितां ।

१८०

माननामहमिच्छामि भवत्यः स्तनं शुभाः । अयेकाङ्गेऽप्यधो वस्तुमिच्छामि च सुकुलिते ।

न वोऽस्मि कुलितं किञ्चिदङ्गेऽप्य लेख्यतेऽनघाः । पुण्याः पवित्राः शुभगा ममादेशं प्रयच्छत ।

वधेयं यच्च वो देहे तन्मे व्याख्यातुमर्हय । एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः कर्णवत्सलाः ।

सम्पन्न्य सहिताः सर्व्याः त्रियमूचुर्नाराधिप । अवाप्तं मानना कार्या तवात्माभिर्यश्चिनि ।

ब्रह्मन्मूचे निवस त्वं पुण्ड्रमेतद्वि नः शुभे ।

१८१

॥ श्रीरुवाच ॥ दिव्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः । एवं भवतु भद्रं वः पूजिताऽस्मि सुखप्रदाः ।

एवं कृत्वा तु धर्म्यं श्रीर्गोभिः सह भारत । पश्यन्तोनां ततस्सायां तत्रैवान्तरधीयत ।

एवं गोब्रह्मतः पुत्रमाहात्म्यं तेऽनुवर्णितं । माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने गोप्रदानिके ब्रह्मोतीऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ये च गो सम्प्रयच्छन्ति ऊतप्रिष्टाग्निं च ये । तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ।

यत्ते दधिघृतेनेह न यज्ञः सम्प्रवर्त्तते । तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमनो मूलं च कथ्यते ।

१८२

दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रयच्छते । गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं क्षेमदत्तमम् ।

पुण्ड्रमेतः सेवेन ज्ञान्यर्थमपि पैव ह । पयोदधिघृतश्चासं सर्व्यगपप्रनोचनम् ।

गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च । न गोभ्यः परमं किञ्चित् पुत्रिवं भरतर्षभ ।

अत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । पितामहस्य संवत्समिह्य च युधिष्ठिर ।

पराभूतेषु दैत्येषु ब्रह्मस्त्रिभुवनेश्वरः । प्रजाः समुद्दिताः सर्व्याः सत्यधर्मपरायणाः ।

१८३

अथर्धयः सगन्धर्वा किन्नरोरगराक्षसाः । देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयत्सया ।

पर्युपासन्त कौरव्य काश्रिदै पितामहं । नारदः पर्वतश्चैव विशावसुर्ब्रह्महृद्भट्टः ।

दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुं । तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहन् पवनक्षराः ।

आजर्जन्तवश्चापि सुगन्धीनि वृथक् धृथक् । तस्मिन् देवसमावायि सर्वभूतसमागमे ।

दिव्यवादिषसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते । इन्द्रः पश्यन् देवेशमभिरास प्रणम्य च ।

१८४

देवानां भगवन् कक्षाश्लोकेशानां पितामह । उपरिष्टाङ्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुं ।

किं तपो ब्रह्मचर्यं च गोभिः कृतमिदं श्वर । देवानामुपरिष्टाच्च वसन्धरजसः सुखं ।

ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं शक्रं बलनिस्त्रुदन् । अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिस्त्रुदन् ।

तेन त्वमायां माहात्म्यं न वेत्सि शृणु यत् प्रभो । गवां प्रभार्य परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ।

यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव । एताभिश्च विना यज्ञो न वर्तते कथञ्चन ।

१८५

धात्यन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा । एतासां तनयश्चापि हविष्योगमुपासते ।

जनयन्ति च धान्यानि वीजानि विविधानि च । ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते इत्थं कव्यश्च सर्वशः ।
 पथोदधिघृतश्चैव पुष्पाश्चैताः सुराधिप । वहन्ति विविधान् भारान् सुसृष्ट्यापरिपोषिताः ।
 मुनीन् धारयन्तीह प्रजाश्चैवाभिकर्षणा । वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।
 उपरिष्टान्तोऽस्माकं वसनेयताः सदैव हि । एतन्ने कारणं शक्यं निवासकृतमद्य वै । १८०
 गवां देवोपरिष्टाद्भिः समाख्यातं श्रुतकृतो । एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चापिन्वासव ।
 सुरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभसूचणाः । यदैधं गात्रताश्चैव सुरभ्यः सुरसप्तम ।
 तच्च मे शृणु कर्तव्येन वदतो बलसूदन । पुरा देवयुगे तात देवैरेषु महात्मसु ।
 चीनं लोकाननुशासतु विष्णौ गर्भत्वमागते । अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं मुदुस्वरं ।
 पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा । तान्नु ब्रह्मा महादेवो तप्यमानां महत्तपः । १८१
 दक्षस्य दुहिता देवी सुरभी नाम नामतः । अतप्यत तपो घोरं ब्रह्मा धर्मपरायणा ।
 कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते । व्यतिष्ठदैकपादेन परमं योगमास्त्रिती ।
 दशवर्षदशस्य दशवर्षश्रतानि च । सन्तप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्वमहोरगाः ।
 तत्र गत्वा मया साङ्गं पर्युपासन्त तां शुभां । अथाहमब्रुवं तत्र देवो तां तपसाऽन्वितां ।
 किमर्थं तपथे देवि तपो घोरमनिन्दिते । प्रीतस्तेऽहं महाभगे तपसाऽग्निं शोभने । १८२
 वरयस्व वरं देवि दाताऽस्मीनि पुरन्दर ।
 ॥ सुरभ्युवाच ॥ वरेण भगवन् मङ्गलं कृतं लोकपितामह । एष एव वरो मेऽद्य यत् प्रीतोऽसि ममानघ ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर । प्रत्यब्रुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध ब्रूवते ।
 अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभानने । प्रपन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददामि ते ।
 त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि । मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति । १८३
 मानुषेषु च कुर्वाणा प्रजाः कर्म शुभनन्ता । निवत्स्यन्ति महाभगे सर्व्वा दुहितरस्य ते ।
 मनसा चिन्तिता भोगास्तया वै दिव्यमानुषाः । यस्य स्वर्गे सुखं देवि तत्तत् सप्तस्थिते शुभे ।
 तस्या लोकाः सहस्राश्च सर्व्वकामसम्पन्निताः । न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।
 न दैवं वाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव । यत्र दिव्यान्यरक्षानि दिव्यान्याभरणाणि च ।
 विमानानि सुयुक्तानि कामगानि च वासव । ब्रह्मचर्य्येण तपसा सत्येन च दमेन च । १८४
 दानैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् । तपसां महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।
 शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्ष्ण । एतन्ने सर्व्वमाख्यातं मया शक्रानुश्रुतम् ।
 न ते परिभवः कार्य्यो गवामसुरसूदन ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं श्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा । शास्त्रके वज्रमानश्च तासु नित्यं युधिष्ठिर ।
 एतन्ने सर्व्वमाख्यातं पावनञ्च महायुते । पवित्रं परमश्चापि गवां माहात्म्यमुत्तमं । १८५
 कीर्त्तिनं पुरुषव्याघ्र सर्व्वपापप्रमोचनं । य इदं कथयेशित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।

हव्यकथेषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव हि । सर्वकामिक्रमकथं पितृसंक्षोपतिष्ठते ।
 गोषु भक्तस्य लभते यद्यदिच्छति मानवः । स्त्रियोऽपि भक्ता या गोषु तास्य काममवाप्नुयुः ।
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी तामवाप्नुयात् । धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ।
 विद्यार्थी चाप्नुयादिद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात् सुखं । न किञ्चिदुल्लेभं चैव गदा भक्तस्य भारत । १८१
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्म्यकथने व्यञ्जीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तं पितामहेनेदं गवं दानमनुत्तमं । विशेषेण नरेन्द्राणामिह धर्ममवेक्षतां ।
 राज्यं हि सततं दुःखं दुर्द्धरं चाकृतात्मभिः । भूयिष्ठश्च नरेन्द्राणां दिद्यते नष्टभा गतिः ।
 पूयन्ते तत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुध्वरां । सर्वे च कथिता धर्मोऽस्वया मे कुहमन्दन ।
 एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेव च । क्षत्रिणा नाधिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितं ।
 वेदोपनिषदा चैव सर्वकर्मसु दक्षिणाः । सर्वैकतुसु योद्दिष्टं भूमिर्गोविन्दस्य काञ्चनं । १८२
 तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणं वै । एतदिच्छाम्यहं दातुं पितामह यथातथं ।
 किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन् काले किमात्मकं । किदैवं किंफलञ्चैव कस्माच्च परमुच्यते ।
 कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनोविणः । कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु ब्रह्मते ।
 कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोविन्दस्य काञ्चनं । परमं दक्षिणार्थं च तद्वीहि पितामह ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ इष्टं राजसूयवसिता बद्धकारणवितरं । जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतञ्च यक्षया । १८३
 पिता मम मन्त्रातेजाः शान्तनुर्निधनकृतः । तस्य हित्सुरहं श्राद्धं गङ्गादारमुपागमं ।
 तत्रागम्य पितुः पुत्र आद्रुकर्म समारभं । माता मे जाह्नवी चात्र साङ्गुय्यमकरोत्तदा ।
 ततोऽयतस्तपःसिद्धानुपवेश्य बह्वनृषीन् । तीव्रप्रदानात् प्रभृतिकार्याण्यहमथारभं ।
 तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः । दातुं निर्व्वपणं सम्यग्ययावद्दहमारभं ।
 ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुहृत्पराङ्मुदः । प्रसन्नाभरणो बाहुद्वन्द्वनिष्ठश्चाप्यते । १८४
 समुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमं । प्रतिपद्यता साक्षान्मे पितेति भरतवर्ष ।
 ततो मे पुनरेवासीत् संज्ञा सञ्चिन्त्य शास्त्रतः । नाथं वेदेषु विहिता विधिर्हस्त इति प्रभो ।
 पिण्डो देवो नरेणैव ततो भतिरभून्मम । साक्षान्मे मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः कश्चित् ।
 गृह्णन्ति विहितश्चेत्तं पिण्डो देवः कुर्व्वेन्निति । ततोऽहं तदनादृत्य पितृहस्तनिर्दशनं ।
 शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मां विधिं पिण्डस्य संस्कारम् । ततो दर्भेषु तत् सर्वमददं भरतवर्ष । १८५
 शास्त्रमार्गानुसारेण तदिदं मनुष्यवर्ष । ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितृहस्तं नराधिप ।
 ततो मे दर्शयामासुः स्तत्रान्ने पितरस्तथा । प्रोथमावास्तु मामूचुः प्रोताः स्त्र भरतवर्ष ।
 विज्ञानेन तवानेन यन्न मुञ्चसि धर्मतः । लघादि कुर्व्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
 आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरसर्विभिः सह । साक्षात् पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽयं प्रजापतिः ।
 प्रमाणैर्मुपनीता वै स्मृतिस्तु न विचारिता । तदिदं सम्मगारब्धं लघाऽयं भरतवर्ष । १८६

किन्तु भूमेर्गवाक्षाये सुवर्णं दीयतामिति । एवं वयस्कुर्ध्वं सर्वं चास्मत्पितामहाः ।
पाविता वै भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् । दत्तं पूर्वान्द्वैवात्यास्तथा सन्तारयन्ति वै ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मत्पितरोऽब्रुवन् । ततोऽहं विस्मिता राजन् प्रतिमुद्रो विभ्राम्यते ।
सुवर्णदानेऽन्तरं मतिश्च भरतर्षभ । इतिहासमिमञ्चापि शृणु राजन् पुरातनं ।

जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च । जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्भितेन वै ।

१८९

निःसप्तकलः पृथिवी कृता निःसत्त्विया पुरा । ततो जित्वा महीं कृत्वा रामो राजीवलोचनः ।

आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मचक्षेण पूजितं । बाजिमधं महाराज सर्वकामवमन्वितं ।

पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्द्धनं । विपाप्मा स च तेजसो तेन क्रतुकलेन च ।

नैवात्मनोऽथ सद्युतां जामदग्न्योऽध्यगच्छत । स तु क्रतुवरेणैष्टा महात्मा दक्षिणावता ।

पप्रच्छागमसम्पन्नानृषीन् देवांश्च भार्गवः । पावनं यत् परं नृषामुपे कर्षणि वर्जतां ।

१९०

तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् । इत्युक्त्वा वेदशास्त्रशास्त्रमूचुस्ते महर्षयः ।

राम विप्राः सत्क्रियन्ता वेदप्रामाण्यदर्शनात् । भूयश्च विप्रर्षिगणाः प्रष्टव्याः पावनं प्रति ।

ते यद्व्युत्समहाशास्त्राश्चैव समुदाचर । ततो वसिष्ठं देवर्षिमगस्तमय काश्यपं ।

तमेवार्थं मन्त्रतेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दनः । जाता मतिर्मे विप्रेन्द्र कथं पूयेयमित्युत ।

केन वा कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन वा । यदि वोऽनुग्रहकृता बुद्धिर्भा प्रति सत्तमाः ।

१९१

प्रब्रूत पावनं किं मे भवेदिति तपोधनाः ।

॥ श्रवय ऊचुः ॥ गृह्यं भूमिश्च वित्तं च दत्तेह भृगुनन्दन । पापकृत् पूयते मर्त्य इति भार्गव शृणुम ।

अन्यद्दानं तु विप्रर्षे श्रूयतां पावनं महत् । दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्यं जातवेदसः ।

दग्ध्वा लोकान् पुरा वीर्यात् सभूतमिह शृणुम । सुवर्णमिति विख्यातं तद्दत्त्वं सिद्धिमेव हि ।

ततोऽब्रवीदग्निष्ठस्तं भगवान् संवितव्रतः । शृणु राम यथात्पन्नं सुवर्णमनलप्रभं ।

१९२

फलं दास्यति ते यत्तु दाने परमिहोच्यते । सुवर्णं यच्च न्यस्याच्च यथा च गुणवत्तरं ।

तन्निबोध महाबाहो सर्वं निगदतो मम । अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चयं ।

अजोऽग्निर्वत्सलो मेघः सूर्योऽथ इति दर्शितं । कुक्षराश्च स्मृता नागा महिषाश्चासुरा इति ।

कुक्कुटाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन । इडा गावः पयः सोमो भूमिरित्येव च स्मृतिः ।

जगत् सर्वं च निर्मल्य तेजोराशिः समुत्थितः । सुवर्णमेवो विप्रर्षे त्वं परमनुत्तमं ।

१९३

एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वैरगराक्षसाः । मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ।

मुकुटरङ्गदधुतरणक्षारः पृथग्भिधैः । सुवर्णविकृतैस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ।

तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतं । भूमेर्गोभ्योऽथ रत्नेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ।

पृथिवीं गीश दत्तेह यच्चान्यदपि किञ्चन । विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।

अस्य पावनञ्चैव सुवर्णममरद्युते । प्रयच्छद्भिजमुल्लेभ्यः पावनं श्रेतदुत्तमं ।

१९४

सुवर्णमेव सर्वांसु दक्षिणासु विधीयते । सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदासो भवन्त्युत ।
 देवतासो प्रयच्छन्ति ये सुवर्णं ददत्यथ । अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
 तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाः स्य देवताः । भवन्ति पुरुषव्याच न ज्ञातः परमं विदुः ।
 भूय एव तु माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे । गदतो मम विप्रैर्ब सर्वशस्त्रभृताम्बर ।
 मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुमन्दन । प्रजापतेः कथयतो यथान्यायम् तस्य वै ।
 शूद्रक्षपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोदह ।
 देव्या विवाहे निवृत्ते रुद्राष्ट्या भृगुमन्दन । समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ।
 ततः सर्वे समुद्दिग्धा देवा रुद्रमुपागमन् । ते महादेवमाशो न देवीसं वरदामुमां ।
 प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमुचुर्भृगूदह । अथं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
 तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः । अमोघतेजास्त्वं देव देवी चैयमुमा तथा ।
 अपत्यं युवयोर्द्वे वलवद्भविता विभो । तस्मून् त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ।
 तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्तं देवेभ्यः पृथुलोचन । वरं प्रयच्छ लोकेश चैलोक्यवितकायथा ।
 अपत्याथै निमृच्छीष्य तेजः परमकं विभो । चैलोक्यसारो हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथ ।
 तदपत्यं हि युवयोर्द्वेवा न भिभवेद्वुवं । न हि ते पृथिवी देवी न च धौमि दिवं विभो ।
 नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः । तेजःप्रभावनिर्गन्धं तस्मात् सर्वमिदं जगत् ।
 तस्मात् प्रसादं भगवन् कर्तुमर्हसि नः प्रभो । न देव्यां सम्भवेत्पुत्रो भवतः सुरसन्तम ।
 धैर्य्यदेव निमृच्छीष्य तेजो ज्वलितमुत्तमं । इति तेषां कथयतो भगवान् गोष्ठवध्वजः ।
 एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रैर् प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः ।
 ऊर्द्धरेताः समभवन्तः प्रभृति चापि सः । रुद्राणो तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा ह्येते ।
 देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परधं वचः । यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्षितः ।
 तस्मात् सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ । प्रजोच्छेदो मम ह्यतो यस्माद्युष्माभिरस्य वै ।
 तस्मात् प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूदह ।
 देवा देव्यास्तथा प्रापादनपत्यास्तथाऽभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा ।
 प्रस्कन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्रापतद्भुवि । उत्पपात तदा वज्रौ वृष्टधे चाहुतोपमं ।
 तेजस्तेजसि संयुक्तमात्मयोनिलमागतं । एतस्मिन्नेव काले तु देवाः ब्रह्मपुरोगमाः ।
 असुरस्तरको नाम तेन सन्तापिता भृशं । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽष्टाश्विनावपि ।
 साध्यास्तु सर्वे सन्तस्ता देवैश्च पराक्रमात् । त्स्नानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।
 क्षधीणाश्चाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्यताः । ते दीनमनसः सर्वे देवताः क्षययस्य ये ।
 प्रजम्भुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं विभुं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सुवर्णोत्पत्तेौ चतुरश्रोतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥ असुरस्सारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो । सुरानृषीश्च क्षिप्नाति बधस्तस्य विधीयतां ।

४०१६

तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह । परिचायस्व मे देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ समोऽहं सर्वभूतानामधर्मैर्नेह रोचते । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरविगणबाधिता ।

वेदा धर्मास्तु मेच्छेदं गच्छेद्युः सुरसप्तमाः । विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ।

॥ देवा ऊचुः ॥ वरदानाङ्गवतो देतेयोबलगर्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं ब्रजेत् ।

स हि मेव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसां बध्यः स्थानिति जघाह वरं त्वत्तः पितामह ।

४०१७

देवास्तु शप्ता रुद्राण्यष्ट प्रजोच्छेदे पुरा हते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्व्वे जगत्पते ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ऊताशनो न तवायोच्छापकाले सुरोत्तमाः । स उत्पादयिताऽपत्यं बधाय चिदश्रद्धिं ।

तदै सर्व्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनूयानय गन्धर्व्वास्त्रागणय च पक्षिणः ।

अश्लेष्णामोघपातेन ब्रह्मतां घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरश्चक्रवः ।

सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रसूतमग्नौ निपतितस्तु यत् ।

४०१८

तस्मैजोऽग्निर्हृद्भूतं द्वितीयमिव पावकं । बधार्थं देवश्चक्षूणां गङ्गायां जनयिष्यति ।

स तु नावापतं शापं नष्टः स ऊतभुक् तदा । तस्मादो भयहृद्देवाः समुत्पत्यति पावकिः ।

अन्विष्यतां वै अवलनस्तथा चाद्य नियुज्यतां । तारकस्य बधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ।

न हि तेजस्विनां शापालेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवन्ति वै ।

हन्यादबन्धान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पामिहचिः कामः सनातनतमोऽभवत् ।

४०१९

जगत्पतिरनिर्दोषः सर्व्वेणः सर्व्वभावनः । हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठा रुद्रादपि प्रभुः ।

अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराजिर्ज्ञेताशनः । स वो मनोगतं कामं देवः सम्यादयिष्यति ।

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । अग्न्यः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुं ।

ततश्चैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन् सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वज्रैः सर्व्वे तद्गतमानसाः ।

परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्नो लोकविश्रुताः । लोकाननृचरन् सिद्धाः सर्व्वेऽव भृगूत्तम ।

४०२०

नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्ज्ञेताशनं । ततः सञ्जातसन्नासानग्नेर्द्दर्शनलासलान ।

जलेचरं ज्ञान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ।

रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो । सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावकप्रभवाद्दहं ।

स संसृप्तो जले देवा भगवान् हव्यवाहनः । आपः संसृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयं ।

तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः । तत्रैनमधिगच्छध्वं कार्य्यं वो यदि वज्रिणा ।

४०२१

गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात् सुराः । एतावदुक्ता मण्डूकस्वरितो जलमाविशत् ।

ऊताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनं । शशाप स तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै ।

तं वै संयुज्य शापेन मण्डूकं स्वरितो यथै । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मानमदर्शयत् ।

देवास्तनुयद्वाक्कुम्भसूक्तानां भृगूत्तम । यत्तत्कृणु महाबाहो गदतो मम सर्व्वशः ।

अग्निज्ञापादभिर्ज्ञापि रसज्ञानवह्निष्कृताः । सरस्वतीं बद्धविधा धूममुच्चारयिष्यथ ।
 विस्रवाः सतांश्चैव निराहारानचेतसः । गतांस्तु नपि संशुष्कान् भूमिः सन्धारयिष्यति ।
 तन्मोक्षनायामपि वै निशायां विचरिष्यथ । इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमं ।
 परीयुर्ज्वलनस्थार्यै न चाविन्दन् ऊताशनं । अथ तान् हिरदः कश्चित् सुरेन्द्रदिरदोपमः ।
 अश्वत्थस्त्रोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगुदह । शशाप ज्वलनः सर्वान् हिरदान् क्रोधमूर्च्छितः ।
 प्रतीपा भवतो जिह्वा भवित्रीति भृगुदह । इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणं स्रक्षितः ।
 प्रविवेश शमीगर्भमथ वज्रिः सुषुप्स या । अनुयच्छन्तु नागानां यच्चक्रुः प्रृणु तं प्रभो ।
 देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्रमाः ।

४०८

॥ देवा ऊचुः ॥ प्रतीपया जिह्वयाऽपि सर्वोद्धारं करिष्यथ । वाचश्चाश्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरां ।
 इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुससुर्दिवौकसः । अश्वत्थान्निःसृतस्याग्निः शमीगर्गमुपाविशत् ।
 शुकेन स्थापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् । शशाप शुक्रमग्निस्तु वाग्मिहीनो भविष्यति ।
 जिह्वाभावर्त्तयामास तस्यापि ऊतभृक् तथा । दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुक्रमूचुर्दयान्विताः ।
 भविता न त्वमत्यन्तं शुक्लं नष्टवागिति । आहतजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
 बालस्येव प्रष्टुं क्लममत्यन्तमहुतं । इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वज्रिमालय्य देवताः ।
 तदेवायतनस्रक्कः पुण्यं सर्वं क्षियास्तपि । ततः प्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेऽप्युदृश्यते ।
 उत्पादने तथोपायमधिजन्मुस्य मानवाः । आपो रसातले धास्तु संस्पृष्टाश्चिन्मानुना ।
 ताः पर्वतप्रसवणैश्चा मुञ्चन्ति भार्गव । पावकेनाधिगयता सन्तप्तास्तस्य तेजसा ।
 अथाग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा । किमागमनमित्येवं तानवृच्छत् पावकः ।
 तमूचन्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः । तान्नियोष्यामहे कार्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति ।
 कृते च तस्मिन् भविता तवापि सुमहान् गुणः ।

४०९

४१०

॥ अग्निर्वाच ॥ ब्रूत बद्धवतां कार्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः । भवतान् नु नियोष्योऽस्मि मा वोऽवाप्ति विचारणा ।

४११

॥ देवा ऊचुः ॥ असुरस्त्वारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अस्मान् प्रसाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयतां ।
 इमान् देवगणांस्तान् प्रजापतिगणंस्तया । शर्वीषापि महाभाग परिचायस्त पावक ।
 अपत्यं तेजसा युष्मं प्रवीरं जनय प्रभो । बद्धयं नेऽसुरास्तस्मात्प्राशयेद्व्यवाहन ।
 प्रजापतां नो महादेवो नान्यदस्ति परायणं । अन्यत्र भवतो वीर्यास्तस्मात्प्रायस्त नः प्रभो ।
 इत्युक्तः स तदेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाद्य दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ।
 तथा चाप्यभवन्निशो गर्भेऽस्त्रास्त्रादधे तदा । वटधे स तदा गर्भः कले ह्यष्ठागतिर्यथा ।
 तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तोषमगमन्तीं सा सोढुं न शक्नाक ह ।
 आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गाधामसुरः कश्चिन्नैरिव नादमानहत् ।
 अनुद्विपतिर्नाथ नादेन विपुलेन सा । विचक्षोऽद्भुतमनयना गङ्गा विह्वललोचना ।

४१२

विसेष्टा नाशकद्रुमं वेदुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कल्पयन्तीव जाह्नवी ।
 उवाच ज्वलनं विप्र तदा गर्भवलोद्धृता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजोऽस्य विधारणे ।
 विमृष्टाऽस्मि कृताऽनेन न मे स्वास्थं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंसेतो नष्टश्च मेऽनघ ।
 धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपताम्बर । उत्सृज्येऽहमिमं दुःखात् त्वं कामात् कथञ्चन ।
 न तेजोऽस्मि संस्पृशो मम देव विभावमोः । आपदर्थे हि सम्पन्नः सुखलोऽपि महाद्युते ।
 यद्वत् गुणमप्यन्नमितरदा उताशनः । त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ।
 तामुवाच ततो वज्रिर्धार्त्यतां धार्त्यतामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।
 शक्ता ह्यसि महीं कृत्वा वेदुं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यते धारणादृते ।
 सा वज्रिना वार्यमाणा देवैरपि सरिद्धरा । समुत्ससृज्य तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ।
 समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्वं तदा गर्भं संधारयितुमोक्ता ।
 सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैशानरप्रभं । दर्शयामास चाग्निस्त्रां तदा गङ्गां भृङ्गदह ।
 पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठा कश्चिद्रुमः मुखोदयः । कोदृम्वर्णोऽपि वा देवि कोदृगूपश्च दृश्यते ।
 तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

॥ गङ्गोवाच ॥ जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतश्चावभासयत् ।
 पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदाशमिव शीतलः । गन्धोऽस्य सकदम्बानां तुल्यो वै तपताम्बर ।
 तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्यैव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिभंस्यष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 तत् सर्वं काञ्चनोभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रसववर्णा च ।
 व्यादीपयन्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरं । एवंरूपः स भगवन् पुत्रस्ते ह्यववाहन ।
 सूर्यवैशानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्ता तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
 पावकस्यापि तेजसो कृत्वा कार्यं द्विवैकाक्षं । जगामेष्टं ततो देशं तदा भागवतन्दन ।
 एतैः कर्मगुणैर्लोकं नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै च्छविभिर्बिम्बुधैस्तथा ।
 पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गात्रियः पावकोद्भवः ।
 दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिं ।
 पुत्रश्चेताश्च तं बालं पुपुषुस्तन्यविश्वैः । ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
 स्कन्धजलात् स्कन्दताश्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् । एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
 तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणं । ततः प्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतं ।
 रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमं । पवित्रञ्च पवित्राणां मङ्गलानाञ्च मङ्गलं ।
 यत् सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः । पवित्राणां प्रविचं हि कनकं दिजघत्तम ।
 अग्नीधोमात्मकश्चैव जातरूपमुदाहृतं ।

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनं । पितामहस्य यदृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ।

देवस्य महत्तत्वात् वारुणो विभ्रतस्तनूः । ऐश्वर्यं वारुणे राम रुद्रस्त्रियस्य वै प्रभोः ।
 आजगमुर्मनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः । यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्तिमान् ।
 मूर्तिमन्ति च सामानि यज्ञेषु च सहस्रशः । ऋग्वेदस्यागमन्तव पदक्रमविभूषितः ।
 लक्षणाणि सुरास्त्रोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः । ओङ्कारस्यावसन्नेत्रे निघट्टप्रपद्यौ तथा ।
 वेदाश्च शोपनिषदो विद्यासावित्र्यापि च । भूतं भव्यं भविष्यश्च दधार भगवान् शिवः ।
 संजुहावात्मनात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो । यज्ञश्च शोभयामास बज्ररूपं पिनाकधृक् ।
 द्यौर्नभः पृथिवीं खञ्च तथा चैवैव भूपतिः । सर्वविघ्नेश्वरः श्रीमानेव चापि विभावसुः ।
 एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । कौत्स्येति भगवान् देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।
 तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः क्रतव एव च । दीक्षा दीप्तव्रता देवी दिशश्च सद्विगीश्वराः ।
 देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानाञ्चैव मातरः । आजगमुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्भव ।
 यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः । स्वयम्भुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ।
 तस्य शुक्रस्य विष्णुनात् पांशून् संवृष्टा भूमिंतः । प्रास्यत् पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव उताग्रने ।
 ततस्तस्मिन् संप्रवृत्ते सचे ज्वलितपावके । ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूव ह ।
 स्तब्धमात्रश्च तच्छुक्तं श्रुवेण परिगृह्य सः । श्राव्यवस्त्रान्तस्यापि सोऽजुहोऽभृगुनन्दनः ।
 ततस्तु जनयामास भूतधामस्य वीर्यवान् । तस्य तप्तेजस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तेजसं ।
 तमसस्तामसा भावा अपि सत्त्वं तथोभयं । स गुणस्तेजसो नित्यस्तस्य चाकाशमेव च ।
 सर्वभूतेषु च तथा सत्त्वं तेजस्तथोक्तमं । शुक्रं ऊतेश्चै तस्मिंस्तु प्रादुरासन्त्ययः प्रभो ।
 पुरुषा वपुषा युक्ताः स्त्रैः स्त्रैः प्रसवजैर्गुणैः । भगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत् ।
 अङ्गारसंश्रयाश्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिरत्यन्ता भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ।
 मरीचिभ्यो मरीचिस्तु भारीचः कश्यपो ह्यभूत् । अङ्गारेभ्योऽङ्गिरःस्तात बालिखिल्याः कुशोऽथयात् ।
 अत्रैवात्रेति च विभो जातमग्निं वदन्त्यपि । तथा मंस्यपोऽहंभ्यो ब्रह्मविर्गणसम्भवाः ।
 वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेश्वरः । अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावस्थिभ्यो रूपसम्भवाः ।
 श्रेषाः प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे । श्ववधो रोमकूपेभ्यः स्वेदाऽऽन्दो बलान्नमनः ।
 शतस्मात् कारणादाङ्गारं सर्वान्स्तु देवताः । श्ववधः श्रुतसम्भवा वेदप्रामाण्यदर्शनात् ।
 यानि दारुणि ते मासा निर्यासाः पक्षधञ्जिताः । अक्षराणां मुक्तलोकाश्च पितृ ज्योतिश्च वारुणं ।
 रौद्रं सोऽहितमित्याज्जलं हितान् कनकं स्मृतं । तस्यैवमिति विज्ञेयं धूमाश्च वसवः स्मृताः ।
 अर्धिषो यासु ते रुद्रास्त्रयादित्या महाप्रभाः । उद्दिष्टास्तु तयाऽङ्गारा ये भिष्येष्पु दिवि स्थिताः ।
 आदिकर्त्ता च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्भुवं । सर्वकामदमित्याज्जलद्रवस्यमुषाश्च ह ।
 ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः पवनात्मकः । मम कथमिदं दिव्यमहं घटपतस्मिह ।
 नीणि पूर्वांस्तपत्यानि मम तानि न संशयः । इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ।

४१५

४१६

४१७

४१८

४१९

४२०

॥ अग्निदेवाय ॥ मदङ्गेभ्यः प्रभूतानि मदाश्रयकृतानि च । मनेव तान्यपत्यानि वरुणो ज्ञवशात्मकः ।

४१२५

अयामवीक्षोक्तगुहमेष्टा लोकापितामहः । मनेव तान्यपत्यानि मम शुकं ऊतं हि तत् ।

अहं कर्ता हि सचक्षतेता शुक्रस्य चैव ह । यस्य वीजं फलं तस्य शुक्रश्चेत् कारणं मतं ।

ततोऽभुवन् देवगणाः पितामहमुपेत्य वै । कृताञ्जलिपुटः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ।

वयश्च भगवन् सर्वे जगच्च सचराचरं । तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभाज्यसुः ।

वरुणश्चेत्येवो देवो लभतां काममोक्षितं । निसर्गद्वन्द्वस्यैव वरुणो यादस्यावतिः ।

४१३०

जगद् वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्धनं । ईश्वरोऽङ्गिरसश्चाग्रेरपत्यार्थमकल्पयत् ।

पितामहस्यपत्यं वै कविं जगद् तत्त्ववित् । तदा स वारुणः स्थातो भृगुः प्रसवकर्त्तृकृत ।

आग्नेयस्वाङ्गिराः श्रीमान् कविर्भोक्तो महायशः । भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसन्तानलक्षणे ।

एते हि प्रसवाः सर्वे प्रजानां पतयस्त्वयः । सर्वे सन्तानमेतेषामिदमित्युपधारय ।

भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्वे तुल्या भृगोर्गुणैः । अयनो वज्रशीर्षश्च शुचिरीक्षेक्षयैव च ।

४१३५

शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते । भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशो भवानपि ।

अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तोऽप्युदाहताः । दृढस्यतिष्ठतश्च पयस्यः शान्तिरेव च ।

घोरो विरूपः सन्ततः सुधन्वा चाहमः सतः । एतेऽष्टौ वज्रिजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ।

रुद्राणस्तु कवेः पुत्रा वारुणास्तोऽप्युदाहताः । अष्टौ प्रसवार्थेष्वा गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ।

कविः काव्यश्च धृष्टस्य बुद्धिमानुग्रहास्तया । भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चैवस्य धर्मवित् ।

४१४०

अष्टौ कविमुता स्ते सर्वमेभिर्जगत्तनं । प्रजापतय एते हि प्रजाता चैरिह प्रजाः ।

एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्धैः । भृगोश्च भृगुशार्ङ्गल वंशजैः सततं जगत् ।

वारुणस्यादितो विप्र जगद् प्रभुरीश्वरः । कविन्नात भृगुश्चापि तस्मात्तौ वारुणौ स्ततौ ।

जगद्वाङ्गिरसं देवः द्विषी तस्मादुताशनः । तस्मादाङ्गिरसा श्रेयाः सर्वे एव तदन्वयाः ।

ब्रह्मा पितामहः पूर्व्यं देवताभिः प्रसादितः । इमे नः सन्तरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगतोन्मराः ।

४१४५

सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः । तत्प्रसादादिनं लोकं तारयिष्यन्ति साम्प्रतं ।

तथैव वंशकर्त्तारस्तव तेजोविबुद्धेनाः । भवेद्युर्नन्दविदुषः सर्वे च कृतिनस्तथा ।

देवपञ्चराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः । प्राप्नुवन्ति तपस्यैव ब्रह्मवर्त्य परन्तया ।

सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो । देवानां ब्राह्मणानाञ्च त्वं हि कर्ता पितामहः ।

मरोचिमादितः कृता सर्वे चैवाद्य भार्गवाः । अपत्यानीति सम्प्रेष्य चमयाम पितामहः ।

४१५०

ते त्वमेवैव स्वरेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः । स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथ्य ।

इत्युक्तं स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकापितामहः । तथेतिवात्रवोत् प्रोतस्तोऽपि जग्मुर्धेयागतं ।

एवमेतत् पुराकृतं तस्य यज्ञे महात्मानः । देवश्रेष्ठस्य लोकः देव वारुणो विभ्रतस्तनुः ।

अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः सर्वो रुद्रः प्रजापतिः । अग्रेरपत्यमेतदे सुवर्णमिति धारणा ।

अग्न्यभावे च कुरुते वस्त्रिस्थानेषु काञ्चन । जामदग्न्यः प्रमाणशो वेदश्रुतिनिदग्धुमात् ।
 कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र चास्थिते । वस्त्रोक्तस्य वपायाश्च कर्णे चाजस्य दक्षिणे ।
 शकटोर्व्या परस्यासु ब्राह्मणस्य करेऽपि वा । उते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ।
 तस्मादग्निपराः सर्वे देवता इति श्रुश्रुम । ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्नेरपि च काञ्चन ।
 तस्मात् ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं भर्मादग्निनः । देवतासु प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतं ।
 तस्य चातमशो लोकान् गच्छतः परमाकृतिं । खलोको राजराज्ये न सोऽभिषिच्येत भार्गव ।
 आदित्योदयसम्प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतं । ददाति काञ्चन यो वै दुःखप्रं प्रतिहन्ति सः ।
 ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्माः विधूयते । मन्थाक्रे ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतं ।
 ददाति पश्चिमां सन्ध्यां सः सुवर्णं यतव्रतः । ब्रह्मवाक्यप्रियोमानो सलोक्यमुपयाति सः ।
 सेन्नेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां विन्दते शुभां । इह लोके यत्रः प्राप्य ज्ञानपाप्मा च मौदते ।
 ततः सम्पद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिभः सदा । अनाद्यन्तगतिश्चैव कामचारो भवत्युत ।
 न च चरति तेभ्यश्च यश्चखेवाभुते महत् । सुवर्णं यत्तत्र दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति पुष्कलान् ।
 यस्तु संजनयित्वाऽग्निमादित्योदयनं प्रति । दद्यादैव ततमुद्दिश्य सर्वकामान् समश्रुते ।
 अग्निमित्येव तत् प्राजः प्रदानं वै सुखावहं । यथेष्टगुणसंयुक्तं प्रवर्तकमिति स्मृतं ।
 एषा सुवर्णलोत्पत्तिः कथिता ते मयाऽनघ । कार्तिकेयस्य च विभो तदिद्धि भृगुनन्दन ।
 कार्तिकेयस्तु संयुक्तः कालेन महता तदा । देवैः शेनापतित्वेन हृतः सेऽर्भगूदह ।
 जघान तारकश्चापि दैत्यमन्यास्तायाऽसुरान् । चिदग्नेन्द्राश्चया ब्रह्मन् लोकानां हितकांक्षया ।
 सुवर्णदाने च मया कथितासौ गुणा विभो । तस्मात् सुवर्णं विप्रेभ्यः प्रयच्छ ददताम्बर ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ उत्पुङ्गः स वशिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् । ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो यममुच्यत च किल्बिषात् ।
 एतन्ने सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते । प्रदानस्य फलश्चैव जन्म चास्य युधिष्ठिर ।

४१६

४१७

४१८

४१९

४२०

४२१

तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं वज्र । ददत् सुवर्णं नृपते किल्बिषादिप्रमेाच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सुवर्णोत्पत्त्युपाख्याने पञ्चाशोतीऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः । विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ।
 यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितं । स कथं तारकः प्राप्नोति धनं तद्बोधि मे ।
 उक्तं स देवतानां हिः प्रवक्ष्य इति पार्थिव । कथं तस्याभवत्पुत्र्युर्बिस्तरेण प्रकीर्तय ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वनः कुतुहलोदह । कार्त्तव्येन तारकबधं परं कौतूहलं हि मे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ विष्णुः कथं देवता च यज्ञाया । कर्त्तव्योदयामासुरपत्यभरणाय वै ।
 न देवतानां काचिद्धि समर्था जातेवदसः । एता हि शक्तास्तं गर्भं सन्धारयितुमोजघा ।
 यथा तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् । स्नेह तेजोविसेर्गणं वीर्येण परमेष्ठिन ।
 तास्तु षट् कर्त्तव्या गर्भं पुपुशुर्जातवेदसः । षट्सु वर्त्मन तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ।

ततस्ता वद्धमानस्य कुमारस्य संघातमनः । तेजसाऽभिपरीताञ्ज्वा न कश्चिच्छर्ष्यं लेभिरे ।

ततस्तेजःपरीताञ्ज्वाः सर्वाः काल उपस्थिते । समं गर्भं सुबुविरे कृत्तिकासं नर्यभे ।

४१८

ततस्तं षडधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतं । दृष्टिवी प्रतिजयाह कार्त्तिकस्वरसमीपतः ।

स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान् पावकप्रभः । दिव्यं शरदणं प्राप्य वदधे प्रियदर्शनः ।

ददुभुः कृत्तिकास्तन्नु वासमर्कसमद्युतिं । आतञ्जेहाच सौहार्दात् पुपुषुस्तन्यविस्त्रेः ।

अभवत् कार्तिकेयः स चैलोक्ये सचराचरे । स्कन्धलात् स्कन्दतो प्राप्ता गुहावासाद्गुहोऽभवत् ।

ततो देवास्तयस्त्रिंशद्दिशश्च सद्विगीश्वराः । रुद्रो धाता च विष्णुश्च यमः पूषाऽथ्यमा भगः ।

४१९

अंथा मित्रश्च सान्ध्याश्च वासवो वसवोऽग्निर्ना । आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नवरात्रिणं यहा रविः ।

प्रथमूतानि चान्यानि यानि द्वेवार्पणानि वै । आजगमुस्तेऽद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजं ।

स पयस्तुष्टुवृक्षैव गन्धर्वैश्च जगुस्तथा । कडाननं कुमारन्तु दिषडलं द्विजप्रियं ।

पीनानं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसं । शयानं शरगुस्तस्य दृष्ट्वा देवाः सहर्षमभिः ।

लेभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतं । ततो देवाः प्रियाण्यग्न सन्त्य एव समाहरन् ।

४२०

क्रोडतः क्रोडनीयानि ददुः पञ्चिणशं च । सुपर्णस्य ददौ पुत्रं मयूरश्चित्रवर्हणं ।

राक्षसाश्च ददुस्तथै वराहमहिषावभौ । कुक्कुटश्चाग्निपङ्कजं प्रददावृणः स्वयं ।

चन्द्रमाः प्रददौ मेघमादित्यो रुचिरां प्रभां । गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रजः ।

कागमग्निगुणोपेतमिलापुष्पफलं वज्र । सुधन्वा शकटश्चैव रथश्चाभितकूवरं ।

वरुणो वारुणान् दिव्यान् सगजान् प्रददौ शूभान् । सिंहान् मुरेश्चैव व्याघ्रांश्च दिपानन्याश्च पविणः ।

४२१

आपदांश्च बहून् घोरान् कृत्राणि विविधानि च । राक्षसासुरसंघाश्च अनुजगमुस्तमीश्वरं ।

वद्धमानन्तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः । उपायैर्व्यज्रभिर्हन्तुं नाशकचापि तं विनुं ।

सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहास्थं । शशंसुर्विप्रकारं तं तथै तारककारितं ।

स विदुद्वेा महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः । जघानामोक्षया श्रत्वा दानवं तारकं गृहः ।

तेन तस्मिन् कुमारेण क्रोडता निहतेऽसुरे । मुरेश्चैव स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ।

४२२

स सेनापतिरेवाय भूमा स्कन्दः प्रतापवान् । ईशो गोप्ता च देवानां प्रियहाङ्गश्चरस्य च ।

हिरण्यमूर्त्तिर्भगवानेव एव च पावकिः । सदा कुमारो देवानां सेनापत्यभवाप्तवान् ।

तस्मात् सुवर्णं भङ्गुष्वं रत्नमख्यमुत्तमं । सत्तजं कार्तिकेयस्य वज्रसेजः परं मतं ।

एवं रामाश्च कौरव्य वज्रिष्ठोऽकथयत् पुरा । तस्मात् सुवर्णदानाय प्रयतस्य नराधिप ।

रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः । त्रिविष्टपे महत् स्थानमवापामुत्तमं नरैः ।

४२३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने तारकवधोपाख्याने षडशोतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मानं धर्माः प्राप्ता यथा त्वया । तथैव मे आहूविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरेवमुक्तो भीष्मः शान्तनवस्तदा । इमं आहूविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपसक्रमे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इष्टुष्वावहितो राजन् आहूकर्त्तुर्विधिं ब्रूमं । धन्यं यश्च यैः पितृयज्ञं परन्तप ।

देवासुरमनुश्याणं गन्धर्वैर्गरुडैः । पिशाचकिन्नराणाञ्च पूज्या वै पितरः सदा ।

पितॄन्पूज्यादितः पञ्चादेवतास्तर्पयन्ति वै । तस्मान्नान् सन्ध्यायज्ञेन पुरः पूजयेत् सदा ।

॥१९॥

अन्वाक्यं महाराज पितॄणां आहूमुच्यते । तस्मादिष्टेषु विधिना विधिः प्रथमकल्पितः ।

सर्वेष्वहस्तु प्रीयन्ते कृते आहू पितामहाः । प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वस्त्रिभ्यः त्रिभ्यगुणगुणान् ।

देवेष्वहस्तु कृतैः आहूयेत् फलं प्राप्यतेऽनघ । तत् सर्वं कीर्त्तयिष्यामि यथातत्त्वं निबोध मे ।

पितॄन्तर्ह्य प्रतिपदि प्राप्नुयात् स्वमृदे स्त्रियः । अभिरूपप्रजायिभ्यो दर्शनीया बह्वप्रजाः ।

स्त्रियो द्वितीया जायन्ते ततोयायान् वाजिनः । चतुर्थ्यां शुद्रपश्वो भवन्ति बह्वो मृदे ।

॥२०॥

पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वन्तां नृप । कुर्वाणस्तु नराः यस्यां भवन्ति सुतिभागिनः ।

कृषिभागे भवेच्छाहू कुर्वाणः सप्तमीं नृप । अष्टम्यान् प्रकुर्वाणो वाणिज्यं लाभन्ति पुनरात् ।

नवम्यां कुर्वन्तः आहू भवत्येकशफं बह्व । विवर्द्धन्ते तु दशमीं गावः आहूानि कुर्वन्तः ।

कुपभागे भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप । ब्रह्मवर्धस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वंशजिनः ।

द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते । रजतं बह्विक्तञ्च सुवर्णञ्च मनोरमं ।

॥२१॥

ज्ञातीनान् भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहू त्रयोदशीं । अवश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा मृदे ।

युद्धभागे भवेन्मर्त्यः कुर्वन् आहू चतुर्दशीं । अमावास्यान्तु निर्वापात् सर्वज्ञा मानवाप्नुयात् ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं । आहूकर्त्तुं त्रिभ्यस्तु प्रशस्ता न त्रियेतराः ।

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिश्रियते । तथा आहूस्त्वपूर्वपक्षादपराहो विश्रियते ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि आहूकथने सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंलिङ्गं पितृभ्यो वै भवत्युच्यमीश्वर । किं हविश्चिरराचाय किमानन्याय कल्पते ।

॥२२॥

॥ भीष्म उवाच ॥ हवींषि आहूकथ्ये तु यानि आहूतिदे विदुः । तानि मे इष्टुं काम्यानि फलक्षैव युधिष्ठिर ।

तिलैर्ग्रीहियैर्माषैरह्वैर्भूलफलैस्तथा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते आहूेन पितरो नृप ।

वर्द्धमानतिलश्चाह्वमवयं मनुरब्रवीत् । सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ।

द्वौ माषौ तु भवेत्तृतिर्मासैः पितॄणस्तथा । कीर्त्तासानाविकेनाह्वयतुर्मासं शोचनम् ।

अजेन मासान् प्रीयन्ते पक्षेव पितरो नृप । वराहेण तु वण्टासान् सप्त वै शत्रुनेन तु ।

॥२३॥

मासान्ष्टौ पापंतेन शैरत्रेण नव प्रभो । गवयस्य तु मासेन दत्तिः स्याद्दशमाविकी ।

भाभेर्नैकादशी प्रीतिः पितॄणां मासिषेण तु । गव्येन दत्ते आहूे तु भवत्सरमिहोच्यते ।

यथा गन्धं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह । वाभीषस्य मासेन दत्तिर्द्वादशवार्षिको ।

आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृभ्यः । कालश्राकञ्च सौहृद्यायानन्यं ह्यग उच्यते ।

गायाद्याप्यवगायन्ति पितृगोता युधिष्ठिर । सन्तुष्टमारो भगवान् पुरा मन्थय नाथतः ।

॥२४॥

अपि नः मकुले जायते नो दद्यात्तयोदशीं । मघासु सर्पिःसंयुक्तं पायसं दक्षिणायने ।

अजेन वापि सौहेन मघास्वेव यतव्रतः । हसिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितं ।

रष्ट्रया बहवः पुत्रा यद्यथेको गर्थां व्रजेत् । यथासौ प्रथितो लोकैस्त्वत्यकरणो वटः ।

आपो मूलं फलं मांसमन्नञ्चापि पितृव्ये । यत्किञ्चिन्मधुधनिभ्रं तदानन्नाय कथ्यते ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने आहूकल्पे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ यमस्तु यानि आहूनि प्रोवाच ब्रह्मविन्द्वे । तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ।

४२५५

आहूँ यः क्षत्रिकायोगे कुर्वीत सततं नरः । अग्नीनाथाय सापत्न्यो यजेत विगतज्वरः ।

अपत्यकामो रोहिण्यां तेजस्कामो मृगोत्तमे । क्रूरकर्षा ददच्छाहूँमाद्रां मांशो भवेत् ।

हविभागी भवेन्मृत्योः कुर्वन् आहूँ पुनर्वसो । पुष्टिकामोऽयं पुष्येण आहूँमोहेत मानवः ।

अश्वेषायां ददच्छाहूँ धीरां पुत्रान् प्रजायते । ज्ञातोनाम्न भवेच्छ्रेष्ठो मघासु आहूँमावपन् ।

फलानुषु ददच्छाहूँ सुभगः आहूँदो भवेत् । अपत्यभागुनरासु हस्तेन फलभाग्यवेत् ।

४२५६

चित्रायानु ददच्छाहूँ लभेद्रूपवतः सुतान् । स्वातोयोगे पितृनृच्छं वाणिज्यमुपजीवति ।

वज्रपुत्रो विशाखासु पुत्रमोहन् भवेन्नरः । अनुराधासु कुर्वीणो राजशक्तं प्रवर्त्तयेत् ।

अधिपत्यं व्रजेन्मृत्यो ज्येष्ठायामपवर्ज्ययन् । नरः कुरुकुलश्रेष्ठ आहूँदमपुःसरः ।

मूले त्वारोग्यमर्च्येत यज्ञोऽषाढासु चोत्तमं । उत्तरासु त्वषाढासु वीतशोकसुरेभ्यः ।

आहूँ त्वभिजिता कुर्वन् विंशोऽष्टमवाप्नुयात् । अत्रणे तु ददच्छाहूँ प्रेत्य गच्छेत् सुसङ्गतिं ।

४२५७

राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत् नियतं नरः । नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भिषक् सिद्धिमवाप्नुयात् ।

पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन् वज्रन् विन्दत्यजाविकान् । उत्तरासु प्रकुर्वीणो विन्दते गाः सहस्रशः ।

वज्रकुण्डलतं विस्रं विन्दते रेवतीं श्रितः । अश्विनीख्यश्चान् विन्देत भरणीव्यायुहस्तमं ।

इमं आहूँविधिं कृत्वा ब्रह्मविन्दुस्तयाऽकरोत् । अक्षिणीजयञ्चापि मर्षोऽनुशास्य च ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने आहूकल्पे जननवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छाहूँ पितामह । द्विजेभ्यः कुरुब्राह्मण तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

४२००

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणाश्च परीरेत क्षत्रियो दानधर्म्यवेत् । देवे कर्षेण पितृव्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्ष्यं ।

देवताः पूजयन्तीह देवेनैवैह तेजसा । उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दाप्येन्नरः ।

आहूँ त्वय महेन्द्राज परीरेद्ब्राह्मणान् बुधः । कुलश्रीलवयोरूपैर्विद्ययाऽभिरुचिर्न च ।

तेषामन्ये पङ्क्तिस्तथाऽन्ये पङ्क्तिपावनाः । अपाङ्क्तेषास्तु ये राजान् कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवो भूषणा यक्षो पशुपालो निराहतिः । यामेप्रेष्या वाङ्मयिको गायनः सर्वविक्रयी ।

४२०१

अगारदाहो गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । सामुद्रिको राजभृतसौलिकः कूटकारकः ।

पित्रा विवदमानश्च यक्षः चोपपतिर्द्वेष्ट । अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यक्षोपजीवति ।

पर्वकारश्च सूची च मित्रभुक् पारदारिकः । अव्रतानामुपाध्यायः काण्डशृङ्गलथैव च ।

अभिषयः परिकामेशः शूना दष्ट एव च । परिवर्त्तितश्च यक्षः स्यादुसर्गो गुरुतल्पगः ।

कुशीलवो देवलको नवचैर्यस्य जीवति । ईदृशैर्ब्राह्मणैर्भक्तमपाङ्गैर्भुङ्धिषिर ।

४९८०

रक्षसि गच्छते हव्यमित्याज्जर्जरादिनः । आङ्गं भुक्त्वा लघीयौत दृषणीतल्पगस्य यः ।

पुरीषे तस्य तं मांसं पितरस्तस्य शेरते । सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूथशोषितः ।

नष्टं देवलको दत्तमप्रतिष्ठश्च वार्द्धवे । यस्तु वाणिज्ये दत्तं नेह नामुच्य तद्भवेत् ।

भक्षणीव ज्ञतं द्रव्यं तथा पौनर्भवे दिजे । ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च ।

हव्यं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत् प्रेत्य नश्यति । ज्ञानपूर्वम्न ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यस्यनुद्वयः ।

४९८१

पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः । एतानिमान् विज्ञानीयादपाङ्गैर्यान् दिजाधमान् ।

शूद्राणामुपदेशश्च ये कुर्वन्त्यस्यचेतसः । षष्टिरूपाः शतं षण्डः शिबो यावत् प्रपश्यति ।

पक्षां समुपविष्टाश्च तावद्दृश्यते नृप । यदेष्टितश्चिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणमुखः ।

सोपानत्कस्य यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यान्तदासुरं । असूयता च यद्दत्तं यच्च अद्भुतविवर्जितं ।

सर्वं तदसुरेभ्यः ब्रह्मा भागमकल्पयत् । ज्ञानस्य पंक्तिदूषास्य नविलेरन कथञ्चन ।

४९८२

तस्मात् परिहृतं दद्यात्तिलांश्चाश्वकोरयेत् । तिलैर्विरहितं आङ्गं क्षतं क्रोधवशेन च ।

घातुधानाः पिशाचास्य क्षिप्रमुपनि तद्विवः । अपाङ्गो यावतः पंक्ता भुञ्जानाननुपश्यति ।

तावत् फलाङ्गुशयति दातारं तस्य बालिभं । इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।

ये त्वत्तान् प्रवक्ष्यामि परोक्षेह तान् दिजान् । विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ।

सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः सर्वपावनाः । पाङ्क्तेयास्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्तैः पङ्क्तिपावनाः ।

४९८३

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिषु पर्णैः षडङ्गवित् । ब्रह्मदेयानुसन्तानन्ददेगो ज्येष्ठसामगः ।

मातापित्रोर्व्यस्य वयः श्रीचियो दशपूरुषः । ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीपुत्रः सदा ।

वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत । अयर्व्यशिरसोऽथेता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।

सत्यवादी धर्मशीलः स्वर्ग्यनिरतस्य यः । ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभियेकज्ञतश्चमाः ।

मत्सेषु च सभन्नेषु भवन्त्यभयमुताः । अक्रोधनास्त्रचपलाः क्षान्ता दानां जितेन्द्रियाः ।

४९८४

सर्वभूतहिता ये च आङ्गेष्वेतास्त्रिमन्त्रयेत् । एतेषु दत्तमलव्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।

इमे परे महाभागा विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगः सुचरितव्रताः ।

ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति दिजोक्तमान् । ये च भाव्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ।

अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च । अधीत्य च यथान्याथं विधिवन्तस्य कारिणः ।

उपपन्नो गुरुकुले सत्पन्नादी सहस्रशः । अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

४९८५

यावदेते प्रपश्यन्ति पंक्तास्तावत् पुनन्मुत । ततो हि पावनात् पंक्ताः पङ्क्तिपावन उच्यते ।

क्रोशाददुर्द्धतोयाश्च पावथेदेक एव हि । ब्रह्मदेयानुसन्तान इति ब्रह्मविदो विदुः ।

अनुत्विगनुपाध्यायः स चेदपावनं व्रजेत् । ऋत्विग्निरनुज्ञातः पंक्ता हरति दुष्कृतं ।

अथ चेदेदवित् सर्वैः पङ्क्तिरूपैर्विवर्जितः । न च स्थात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन एव सः ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन परीक्ष्यामन्वयेद्विज्ञान् । स्वकर्मानिरतानन्यान् कुले जातान् वज्रमुतान् ।

४११०

यस्य मिवप्रधानानि आङ्गानि च सर्वेष्वपि च । न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गश्च न स गच्छति ।

यस्य आङ्गेन कुरुते सङ्गतानि न देवयानेन पथाश्च याति । स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनादा स्वर्गाप्तोकाश्चरते
आङ्गमिवः ।

तस्मान्मित्रं आङ्गद्वाराद्रियेत दद्यान्मित्रेभ्यः संप्रहार्यं धनानि । यन्मन्येत नैव शत्रुं न मित्रं तं मध्यस्थं भोजयेद्व्यक्तये ।

ययोषरे वीजमुत्तं न रोहेश्च वा वसा प्राप्नुयादोजभागं । एवं आङ्गं भुक्तमनर्हमायैर्न चेह नामुत्र फलं ददाति ।

ब्राह्मणे ज्ञानधोयानस्तृणान्मिरिव श्राम्यति । तस्मै आङ्गं न दातव्यं न हि भक्षानि ह्वयेत् ।

४११५

सम्भोजनो नाम पित्र्यश्चदक्षिणा सा नैव देवाश्च पितृनुपैति । इहैव सा भ्राम्यति हीनपुष्पा शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ।

यथाऽग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति तस्मै देवाश्च पितृनुपैति । यथा दत्तं मर्त्तने गायत्रे च याद्यान्तुते दक्षिणामावृणोति ।

उभौ हिनस्ति न भुज्जति चैषा या चानृते दक्षिणा दीयते वै । आघातिनो गर्हितेऽप्यपतन्तो तेषां प्रेतान् पातयेद्देवयानात् ।

अज्योषां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर । निश्चिताः सर्वधर्माज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान् विदुः ।

स्वाध्यायनिष्ठा अज्योषा ज्ञाननिष्ठास्तथैव च । तपोनिष्ठाश्च वेद्व्याः कर्मानिष्ठाश्च भारत ।

४१२०

कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत । तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति हि ते नराः ।

ये तु निन्दन्ति जल्पेण न तान् आङ्गेषु भोजयेत् । ब्राह्मणा निन्दिता राजन् हन्युस्तेषुपुत्रं कुलं ।

वेदान्तानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप । दूरादेव परीचेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

अथो वा यदि वा द्वेष्टेस्तृणान् आङ्गमावपेत् । यः सहस्रं सहस्रं भोजयेदनुताम्ररः ।

एकस्तान्मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति भूरत ।

४१२५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने आङ्गकल्पे नवतितमोऽध्यायः ८० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन सङ्कल्पितं आङ्गं कस्मिन्काले किमात्मकं । शृग्वङ्गिरसके काले मुनिना कतरेण वा ।

कानि आङ्गानि वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च । धान्यजात्यश्च का वर्ज्यास्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ यथा आङ्गं शम्भुवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकं । येन सङ्कल्पितश्चैव तस्मै शृणु जनाधिप ।

स्वायम्भुवोऽजिः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ।

दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभूत्त्रिमिर्नाम तपोधनः । निमेषायामभवत् पुत्रः श्रोताज्ञानम श्रिया दंतः ।

४१३०

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः । कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ।

निमिस्तु कृत्वा श्लोचानि विधिदृष्टेन कर्षणा । सन्तापमगमत्तोषं पुत्रभोक्तृपरायणः ।

अयं कृत्वापश्चार्थाणि चतुर्दशं महामतिः । तमेव गणयञ्ज्वाकं विराजे प्रत्यबुध्यत ।

तस्यासौत् प्रतिबुद्धस्य श्रोक्तेन व्यथितात्मनः । मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्मारगामिनो ।

ततः सञ्चिन्तयामास आङ्गकल्पं समाहितः । यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ।

४१३५

उक्तानि यानि चान्नानि यानि चेष्टानि तस्य ह । तानि सर्वानि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ।

अमावास्या महाप्राज्ञो विप्रानानाथ्य पूजितान् । दक्षिणावर्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमयाकरोत् ।

सप्त विप्रास्ततोऽथेत्य युगपत् समुपानयत् । ऋते च स्वयं भोज्यं श्यामाकारं ददौ प्रभुः ।
 दक्षिणायास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः । पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वज्रमुपभुञ्जते ।
 कृत्वा च दक्षिणायां वै दर्भान् स प्रयतः शुचिः । प्रददौ अभितः पिच्छान् नामगोत्रमुदाहरन् । ४९०
 तत् कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मवद्भूरमात्मानः । पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ।
 अहन्तं मुनिभिः पूर्वं किं मयेऽमनुष्ठितं । कथं नु शापेन न मां दहेयुर्माक्षणा इति ।
 ततः स चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मानः । ध्यातमाचक्षया चाचिरात्तृणम तपोधनः ।
 अथाचिन्तं तथा दृष्ट्वा पुनर् शोकेन कथितं । अश्रमाश्रमाश्रमास वाभिरिष्टाभिरव्ययः ।
 निमे सङ्कल्पितक्षोऽयं पितृयज्ञस्तपोधन । मा ते भूङ्क्षीः पूर्व्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्तब्ध । ४९१
 सोऽयं स्वयम्भुविरहितो धर्मः सङ्कल्पितस्त्वया । ऋते स्वयम्भुवः कोऽन्यः आद्धेयं विधिमाहरेत् ।
 अथाख्यास्यामि ते पुन्र आद्धेयं विधिमुत्तमं । स्वयम्भुविरहितं पुन्र तत् कुर्व्वस्य निबोध मे ।
 कृत्वाऽग्नौकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधनः । ततोऽग्नये च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ।
 विश्वे देवाश्च ये नित्यं पितृभिः सङ्गोचराः । तेभ्यः सङ्कल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
 क्षोतव्या चेहृष्टयिवो निवापस्तेहृष्ट धारिणी । वैष्णवो काश्यपो चेति तथैवहासयेति च । ४९२
 उदकानयने चैव क्षोतव्यो वरुणो विभुः । ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽग्नय ।
 देवास्तु पितरो नाम निश्चिन्ता ये स्वयम्भुवा । उष्ण्या ये महाभागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ।
 ते आद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते हि क्षिप्तिषाह । सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्व्वदृष्टः स्वयम्भुवा ।
 विश्वे चाग्निभुजा देवाः सङ्क्राताः पूर्व्वमेव ते । तेषां नामानि वत्सामि भागार्हाणां महात्मनां ।
 बलं धृतिर्विपाशा च पुण्यकृत पावनस्तथा । पार्ष्णिर्वेमासमूर्हस्य दिव्यसानुसूतयैव च । ४९३
 विवस्वान् वोढवान् द्रुमान् कोत्तिमान् कृत एव च । जितात्मा मुनिवोर्त्यस्य दीप्तरोमा भयङ्करः ।
 अनुकर्त्ता प्रतीतस्य प्रदाताऽयंऽऽत्मास्तथा । शैलाभः परमकोधो धीरोष्णीभूपतितया ।
 खजो वज्रो बरो चैव विश्वे देवाः सनातनाः । त्रिषुदंर्षाः सोमवर्षाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः ।
 सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभोदस्य विश्वायुर्दीप्तिरेव च ।
 चमूरः सुरेशस्य व्योमारिः ब्रह्मसो भवः । ईशः कर्त्ता कृतिर्हो भुवने दिव्यकर्त्तृकृत । ४९४
 गणितः पञ्चवोर्त्यस्य आदित्यो रश्मिवांस्तथा । सप्तकृत सोमवर्षस्य विश्वकृत कविरेव च ।
 अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च । कोत्तितास्तो महाभागाः कालस्यागतिगोचराः ।
 अत्राद्धेयानि धान्यानि कौट्टवाः पुनकास्तथा । चिह्नद्वयेषु श्लोकेषु पक्षाण्डं सङ्गमं तथा ।
 शोभाश्चनः कोविदारस्तथा टक्षनकादयः । कुम्भाष्टजात्यलावुश्च कण्ठं स्वयमेव च ।
 याम्यवाराहमांसश्च यच्चैवाग्रेक्षितं भवेत् । कृष्णाजाम्बोजश्चैव श्रोतपाको तथैव च । ४९५
 अक्षुराद्यास्तथा वर्ष्वा दह इष्टज्ञाटकानि च । वर्ष्वायेकवर्षं सर्व्वं तथा जम्बूफलानि च ।
 अवचुतावर्द्धितं तथा आद्धेयु वर्द्धयेत् । निवापे हव्यकथ्ये वा गर्हितस्य सुदर्शनं ।

पितरश्च हि देवास्य नाभिर्मन्दन्ति तद्धविः । चण्डालश्चपचैवर्वै । निवापे समुपस्थिते ।
कावायवासाः कुष्ठो वा पतितो ब्रह्महाऽपि वा । सङ्कीर्णयोगिर्विप्रश्च समन्तो पतितस्तथ यः ।
वर्जनीया बुधैरने निवापे समुपस्थिते । इत्येवमुक्त्वा भगवान् स्ववंशं तमृषिं पुरा ।
पितामहसभां दिव्यां जगामानिष्ठपोधनः ।

४९०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि आहूधर्मकृत्यने एकमवतोलध्यायः ॥ ८१ ॥
॥ भीम उवाच ॥ तथा निमौ प्रवृत्ते तु सर्वे एव महर्षयः । पितृयज्ञान् कुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा ।
अथयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपमान्युत । तर्पणस्यायकुर्वन्त तोर्याभोभिर्यतव्रताः ।
निवापेर्दीर्यमानैस्तु चातुर्वर्ण्येन भारत । तर्पिताः पितरो देवास्तान् जयन्ति वै ।
अजीर्णैरभिहृयन्ते ते देवाः पितृभिः सह । सोममेवाभ्यपद्यन्त दान्नाभ्यभिप्रोडिताः ।
तेऽब्रुवन् सोममासाद्य पितरोऽजोर्षोडिताः । निवापास्त्रेण पीड्यामः श्रेयो नोऽन विधीयतां ।
तान् सोमः प्रत्युवाचाद्य श्रेयस्त्रेदीप्सितं मुराः । स्वयम्भूमदनं यात स वः श्रेयोऽभिवास्यति ।
ते सोमवचनोद्देवाः पितृभिः सह भारत । मेरुशृङ्गे सभासोऽनं पितामहमुपागमन् ।

४९१

॥ पितर ऊचुः ॥ निवापास्त्रेण भगवन् भृशं पीड्यामहे वयं । प्रसादं कुर्व नो देव श्रेयो नः भविधीयतां ।
इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् । एष मे पार्थितो वक्रियुक्तेष्वेवा विधास्यति ।
॥ अग्निह्वाच ॥ सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते । जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया मार्द्धं न संशयः ।

४९२

एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्तौ विज्वराऽभवन् । एतस्मात् कारणाच्चः प्राक् तावदीयते नृप ।
निवृत्ते चाग्निपूर्व्ये वै निवापे पुरुषर्षभ । न ब्रह्मराजसालं वै निवापं धर्षयन्त्युत ।
रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे ऊताग्रने । पूर्व्यं पिण्डं पितुर्हृद्यात्ततो दद्यात् पितामहे ।
प्रपितामहाय च तत एव आहूविधिः स्यतः । ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

४९३

भोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च । रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च या ।
निवापे नोपतिष्ठत संयाच्या नान्यवंशजा । जलं प्रतरमाणश्च कीर्त्तयेत पितामहान् ।
नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणं । पूर्व्यं स्ववंशजानान् कृत्वाऽङ्गिसर्पणं पुनः ।

सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिं । कल्पावगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलं ।
पितरोऽभिलषन्ते वै नावद्यायिभिरोहिताः । सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहितः ।
मार्साङ्गे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निर्व्वपणानि वै । पुष्टिरायुस्तथा तौर्यं श्रीशैव पितृभक्तितः ।
पितामहः पुलस्त्यश्च वशिष्ठः पुलहस्तथा । अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव काश्यपश्च महानृविः ।
एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः । एते च पितरो राजन्नेव आहूविधिः परः ।
भेतास्तु पिण्डसम्बन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा । इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ आहूत्वत्पत्तिर्यथागमं ।
व्याख्याता पूर्व्यं निर्दिष्टा दानं वक्ष्यः स्यतः परं ।

४९४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकृत्यने आहूकृत्ये दिन तोलध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिजातयो व्रतोपेता हविते यदि भुञ्जते । अर्धं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अवेदोक्तव्रतस्यैव भुञ्जानाः कामकारणे । वेदेनेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं तप इत्याहुस्तपवानं पृथग्जनाः । तपः स्यादेतदेवेह तपोऽन्यदापि किं भवेत् ।
॥ भीष्म उवाच ॥ मासाह्मासोपवासान् यत्तपो मन्यते जनः । आत्मतन्त्रोपचारी यो न तपस्वी न धर्मवित् ।
त्यागस्य चापि सम्पत्तिः शिष्येनेत्यप उक्तम् । सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ।

४४०

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्त्रप्रश्नं मानवः ।
अर्धमांशो सदा च स्यात्पवित्रश्च सदा पठेत् । अतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ।
विद्यसाश्री सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः । अमृताश्री सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव । विद्यसाश्री कथञ्च स्यात्कथञ्चैवातिथिप्रियः ।
॥ भीष्म उवाच ॥ अन्तरा सायमात्रश्च प्रातराश्च यो नरः । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ।
भार्था गच्छन् ब्रह्मचारी अतौ भवति चैव ह । अतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ।

४४१

अभक्त्यन् वृथामांममांसाश्री भवत्युत । दानं ददत् पवित्री स्यादस्त्रप्रश्नं दिवाऽस्त्रपन् ।
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा । अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ।
अभुक्तवत्सु नात्राति ब्राह्मणेषु तु यो नरः । अभोजनेन तेनास्य जितः खर्गो भवत्युत ।
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्यस्तथैव च । अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विद्यसाश्रितानि ।
तेषां लोका ह्यपत्यन्ताः सन्ने ब्रह्मणः स्मृताः । उपस्थिता ह्यक्षरसो गन्धर्वैश्च जनाधिप ।
देवतातिथिभिः सार्द्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते । रमन्ते पुण्यपौर्ण्ये तेषां कृतिरनुत्तमा ।

४४२

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च । दातृप्रतिगृहीतौ चैव को विशेषः पितामह ।
॥ भीष्म उवाच ॥ साधोर्थः प्रतिगृहीत्यान्तथैवासाधुनो द्विजः । गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणं तु निमज्जति ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । वृषादर्भश्च संवादं सप्तर्षिणाञ्च भारत ।

४४३

कश्यपोऽनिर्बन्धितश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः । विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यवन्तौ ।
सर्वेषामय तेषान्तां गण्डाऽभूत् कर्मकारिका । शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ।
ते च सर्वे तपस्तपः पुरा चैवर्षीहीमिमां । समाधिनीपशिष्यतो ब्रह्मलोकं वनातनं ।
अथाभवद्नाट्टिर्बहती कुरुनन्दन । कच्छप्राणोऽभवद्यच्च लोकौऽथ वै कुधाऽन्वितः ।
कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे ब्रैथेन त्रिविस्तृणा । दक्षिणार्धेऽथ अलिगन्धो दत्तः पुत्रः पुरा किल ।
अस्मिन् काले तु सैः श्वायुर्दिष्टानमगमत् प्रभुः । ते तं कुधाऽभिवसन्तः परिवार्योपतश्चिरे ।
याज्यात्मजमयो दृष्टुः गतासुमृद्विस्तृताः । अपचन्त तदा स्यान्त्यां पुधांताः किल भारत ।
निरन्ते मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मान्ते परीक्ष्यः । कच्छामापोदरे दृष्टिमज्जतेऽतोऽपस्मिन् ।
अटमानोऽथ तास्मिन् पचमानान्महीपतिः । राज्ञां ब्रैथी वृषादर्भिः क्षिप्रमानान् ददर्श ह ।
॥ वृषादर्भश्च ॥ प्रतिगृह्यहारयति पुष्टिर्न प्रतिगृह्यतां । मयि यदिद्यते वित्तं तच्छृणुष्वं तपोधनाः ।

४४४

४४५

प्रियो हि ब्राह्मणे याचमानो दद्यामहं वाऽथतरीसहस्रं । एकैकशः सट्प्राः सम्प्रुहताः सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतरिमाः ।
कुलभाराननडुहः शतं ब्रतान् धृत्यान् श्वेतान् सर्वशोऽहं ददामि । प्रष्टौहीनां पीवराणाञ्च तावदग्रा गृह्या धनवः
सुप्रतासः ।

वरान् यामान् प्रीहिरसं यवांस रत्नज्ञान्यन् दुर्लभं किं ददानि । नास्मिन्नभक्ष्ये भावमेवं कुरुष्व पुण्यर्थं वः किं प्रय
च्छाम्यहं वै ।

॥ अथ उचुः ॥ राजन् प्रतिग्रहे राक्षं मन्वास्तादौ विधेयमः । तज्ज्ञानमानः कक्षात् कुरुष्वेनः प्रलोभनं ।

चेवं हि दैवतमिदं ब्राह्मणान् समुपाश्रितं । अमलो ज्ञेयतपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ।

४४९

अज्ञाऽपीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपनायते । तद्वाव हव निर्द्विज्ञान् प्राप्नो रत्नप्रतिग्रहः ।

कुशलं सह दानेन राजससु सदा तव । अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्ताऽन्येन ते ययुः ।

अपकमेव तन्मांसमभूत्तेषां महात्मनां । अथ हिला ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ।

ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वाऽस्य मन्विणः । प्रचोद्योदुम्बराणि स्म दातुं तेषां प्रचक्रिरे ।

उदुम्बराण्यन्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् । भृत्यास्तथा तत्स्युनि प्रयाहितमुपाद्रवन् ।

४५०

गुरुणीति विदित्वाऽयं न ग्राह्याण्यविरत्रवीत् । न स्म हे मन्दविज्ञाना न स्म हे मन्दबुद्धयः ।

हेमानोमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जायम । इह ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात् कटुकोदयं ।

अप्रतिपाद्यमेतत् प्रत्येह च सुखेषुना ।

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ शतेन निष्कं गणितं सहस्रेण च सम्भितं । तथा बद्ध प्रतीकृन् वै पापिष्ठा पतते गतिं ।

॥ कश्यप उवाच ॥ यत् पृथिव्यां प्रीदिदयं हिरण्यं पञ्चवः स्त्रियः । सर्वं तन्नालभेकस्य तस्मादिदाञ्चमश्नरेत् ।

४५१

॥ भरद्वाज उवाच ॥ उत्पन्नस्य हरोः दृष्टं वर्द्धमानस्य वर्द्धते । प्रार्थनां पुरुषेणैव तस्य मात्रा न विद्यते ।

॥ गौतम उवाच ॥ न तन्नेके द्रव्यमस्ति यज्ञोक्तं प्रतिपूरयेत् । समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ कामं कामयमानस्य यदा कामः सन्दधते । अयैनमपरः कामसृष्ट्या विध्यति वाणवत् ।

॥ जमदग्निर्वाच ॥ प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते भुञ्जं । तद्धनं ब्राह्मणस्यैव लुभ्यमानस्य विस्त्रवेत् ।

॥ अरुन्धत्युवाच ॥ धर्मार्थं सञ्जयो यो वै द्रव्याणां पक्षमस्मृतः । तपः सञ्जय एवेह विशिष्टो द्रव्यसञ्जयात् ।

४५२

॥ गण्डेवाच ॥ उपादिता भयाद्यस्माद्विभ्यतीमे ममेश्वराः । बलीयांशो दुर्भलवदिभ्येहमतः परं ।

॥ परशुसख उवाच ॥ यद्वै धर्मै परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः । विनयायै सुविदांसमुपाभेयं यथातथं ।

॥ अथ उचुः ॥ कुशलं सह दानेन तस्यै यस्य दमाः प्रजाः । फलान्युपधियुक्तानि य एवं न प्रयच्छति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्ता हेमगर्भाणि हिला तानि फलानि वै । अथो अग्नुरन्यत्र सर्वं एव धृतव्रताः ।

॥ मन्विण उचुः ॥ उपाधिं शंसमानास्ते हिला तानि फलानि वै । ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ।

४५३

इत्युक्तः स तु भृत्यैर्लेह्यादर्भिसुकोप ह । तेषां वै प्रतिकर्तुं सर्वेषामगमजृष्टं ।

न गत्वा हवनोद्योगौ तोत्रं निधममास्थितः । जुहाव संस्कृतं नैरेकैकामाहुतिं नृपः ।

तस्मादग्नैः समुत्तस्यै कृत्या लोकभयह्वरी । तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधाभोत्यथाकरोत् ।

वा कृत्या कालराजीव कृताञ्जलिपस्थिता । दृषादभि नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत् ।

॥ दृषादभिर्दृवाच ॥ अयोध्यां गच्छ सप्तानामहन्ध्यास्तथैव च । दासोभर्तृषु दास्यासि मनसा माम धारय । ४४६

ज्वाला नामानि धैर्यां सर्वानेतान् विनाशय । विनष्टेषु तथा खेरं गच्छ यथेषितं तव ।

सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानोऽखरुपिणी । जगाम तदन यत्र विचेरुते महर्षयः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अयानिप्रमद राजन् वने तस्मिन्महर्षयः । अश्वरम् भवत्यन्ता वै मूलानि च फलानि च ।

अथापश्यन् सुपीनांसपाणिपादमुखोदरं । परिव्रजन्तं स्थलाङ्गं परित्राजं शुना सह ।

अहन्धतो तु तं दृष्ट्वा सर्वान्नेऽपचितं शुभं । मवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदुषीण । ४४७

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकमग्निहोत्रमनिर्द्धतं । सायम्प्रातश्च होतव्यं तेन पोवाञ्कुना सह ।

॥ अत्रिहवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकं बुधा दीर्घं समाहृतं । कच्छाधीनं प्रगृह्य तेन पोवाञ्कुना सह ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकं शशङ्कात्वं जरङ्गवः । असयः सुपरो मूर्खत्वेन पोवाञ्कुना सह ।

॥ जमदग्निहवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकं भक्तमित्थनमेव च । सच्चिन्धं वार्षिकं क्रिद्धिन्तेन पोवाञ्कुना सह ।

॥ कश्यप उवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकं चत्वारश्च सष्टेदराः । देहि देहीति भिन्नानि तेन पोवाञ्कुना सह । ४४८

॥ भरद्वाज उवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकं ब्रह्मवन्ध्याश्चेतसः । शोको भाव्यापवादेन तेन पोवाञ्कुना सह ।

॥ गौतम उवाच ॥ नैतस्मिन् यथाऽस्माकं त्रिकौशेयश्च राक्षसः । एकैकं वै त्रिवर्धयि तेन पोवाञ्कुना सह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ दृष्ट्वा परित्राट सतान् महर्षीन् शुना सह । अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्त्र्यंशं याचरत् ।

परिचर्यां वने तान्नु सुप्रतीघातकारिकां । अन्योन्येन निवेद्याथ प्रानिष्ठन्त सवैव ते ।

एकनिष्ठयकार्थं च व्यचरन्त वनानि च । आददानः समुद्रुत्य मूलानि च फलानि च । ४४९

कदाचिद्विचरन्तस्ते दृष्ट्वैरविरलेष्टतां । शुचिवारिप्रसन्नादा ददृशुः पद्मिनीं शुभा ।

बालादित्यवपुःप्रस्थैः पुष्करैरुपशोभितां । वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैर्याचृतां ।

नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः । एकद्वारामनादेयां सुपतोर्धाम रुईमा ।

दृषादभिर्प्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना । यातुधानोति विख्याता पद्मिनी तामरसत ।

पश्यसखसहायास्तु विसर्धं ते महर्षयः । पद्मिनोमभिजगमुते सर्वे कृत्याभिरक्षिता । ४५०

ततस्ते यातुधानो तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनां । स्मिता कमलिनीतीरे कृत्यामचक्षुर्ययः ।

एका तिष्ठसि का च त्वं कथार्यं किं प्रयोजनं । पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि मे किञ्चिकीर्षयि ।

॥ यातुधान्युवाच ॥ याऽस्मि साऽस्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथञ्चन । आरक्षणी मां पद्मिनी विस्त सर्वे तपोधनाः ।

॥ अथ यत्र ऊचुः ॥ सर्वे एव बुधानाः सम चान्यत् किञ्चिदस्ति नः । भवत्याः समते सर्वे गृह्णीषाम विद्यान्यत ।

॥ यातुधान्युवाच ॥ समयेन विद्यानीतो गृह्णीष्ये कामकारतः । एकैको नाम मे प्रोक्षा ततो गृह्णीत मा विर । ४५१

॥ भीष्म उवाच ॥ विद्याय यातुधानीं तां कृत्यामग्निधैरिणी । अचिः बुधापरीतात्मा ततो वञ्चनमब्रवीत् ।

॥ अत्रिहवाच ॥ अरात्रिरत्रिः सा रात्रिः नाधीनोऽत्रिः सः । अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ।

॥ यातुधान्युवाच ॥ यद्यौदाहृतमेतस्ते भयि नाम महायुते । दुर्दूर्योनितामनसा गच्छावतर पद्मिनी ।

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासश्चेत्यपि । वसिष्ठत्वाच्च वामाच्च वसिष्ठ इति विद्धि मां ।
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताचरं । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं । ४१८६
 ॥ कश्यप उवाच ॥ कुलं कुलञ्च कुवमः कुवमः कश्यपो द्विजः । काश्यः काशिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ।
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते । दुर्द्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ भरद्वाज उवाच ॥ भरेऽसुतान् भरेऽग्निस्थान् भरे देवान् भरे द्विजान् । भरे भार्यामनव्याजो भरदाजोऽस्मि शोभने ।
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताचरं । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ गौतम उवाच ॥ गौतमोऽहमसौधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् । गौमिस्तमो मम ध्वलं जातमात्रस्य देहतः । ४१८७

विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मां ।

॥ यातुधान्युवाच ॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवान्तथा । विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मां ।
 ॥ धातुधान्युवाच ॥ नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताचरं । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ जमदग्नि उवाच ॥ जाजमद्यजानेऽहं जिजाहोह जिजाघिषि । जमदग्निरिति ख्यातमसौ मां विद्धि शोभने । ४१८८
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ अश्वत्थाम उवाच ॥ धरान् धरित्रीं वसुधां भर्तुंस्त्रिष्टायनन्तरं । मनोऽनुत्सवतो भर्तुरिति मां विद्ध्याश्वतीं ।
 ॥ धातुधान्युवाच ॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताचरं । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ गण्डे उवाच ॥ वक्रैर्हृद्रेण गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते । तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मां जलसम्भवे ।
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताचरं । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं । ४१८९
 ॥ पशुमख उवाच ॥ पशून् रक्षामि दृष्ट्वाऽहं पशूनाञ्च सखा सदा । गौणं पशुमखेत्येवं विद्धि मामग्निसम्भवे ।
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताचरं । नैतद्भारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीं ।
 ॥ शुनःमख उवाच ॥ एभिर्लुक् यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे । शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ।
 ॥ यातुधान्युवाच ॥ नाम नैरुक्तमेतत्ते वाक्यं सन्दिग्धया गिरा । तस्मात् सखदिदानीं त्वं ब्रूहि तन्नाम ते द्विज ।
 ॥ शुनःमख उवाच ॥ सखदुक्तं मया नाम न गृहीतं त्वया यदि । तस्माच्चिदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति मां चिरं । ४१९०

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्द्ध्नि हता तदा । कृत्या पपात मेदिन्या भस्मश्च जगाम ह ।

शुनःसखा च हत्वा तां यातुधानीं महाबलां । भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शब्दले समुपाविशत् ।

ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि विधानि च । यथाकाममुपादाय समुत्सृज्युर्मुदाऽश्विताः ।

अमेण महता कृत्वा ते विमानि कलापयः । तोरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणञ्चक्रुरश्वमा ।

अथोत्थाय जलान्स्नानात् सर्वे ते समुपागमन् । नापश्यंश्चापि ते तानि विमानि पुरुषर्षभाः । ४१९१

॥ अथैव ऊचुः ॥ केन जुधापरीतानामस्माकं पापकर्षणा । नृशंभेनापनीतानि विमान्याहारकाङ्क्षिणां ।

ते ब्रह्ममानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः । त ऊचुः समयं मयि कुर्वन् इत्यरिकर्षण ।

त उक्त्वा वाढमित्येवं सर्वे एव तदा समं । जुधानीः सुपरिश्रान्ताः प्रपथायोपचक्रुः ।

॥ अत्रिवाच ॥ स गां स्पृशतु पादेन सूर्यश्च प्रतिमेह उ । अत्र ययिष्योद्योत विमर्शयं करोति यः ।

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु । परित्राट कामट्टनस्तु विमर्शयं करोति यः । ४६१३

शरणागतं हन्तु स स्वसुताश्चोपजीवतु । अर्थान् काङ्क्षतु कीनाश्चादिसत्तैः करोति यः ।

॥ कश्यप उवाच ॥ सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च । कूटमाचिन्तयन्तु विमर्शयं करोति यः ।

दृष्ट्या मांसाशनश्चास्तु दृष्ट्यादानं करोतु च । यातु स्त्रियं दिवा चैव विमर्शयं करोति यः ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ नृशंसस्त्वकधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च । ब्राह्मणश्चापि जयतां विमर्शयं करोति यः ।

उपाध्यायमधः कृत्वा च्छेद्येत्तु यजुष्यपि । जुहोतु च स कवाग्नौ विमर्शयं करोति यः । ४६१४

॥ जमदग्निश्वाच ॥ पुरोयमुत्सृजत्वसु हन्तु गाञ्चैव द्रुह्यातु । अनृतौ भैथुनं यातु विमर्शयं करोति यः ।

द्वेष्टा भार्यापञ्चो जी स्यात् दूरबन्धुश्च वैरवान् । अन्योन्यस्त्रातिथिश्चास्तु विमर्शयं करोति यः ।

॥ गौतम उवाच ॥ अधीत्य वेदं स्वयजतु चीमग्नीनपविष्यतु । विक्रीणातु तथा भोगं विमर्शयं करोति यः ।

उदपानमवेद्यामे ब्राह्मणे दृष्टलोपतिः । तस्य सालोक्यतां यातु विमर्शयं करोति यः ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ जीवती वै गुरुन् भृत्यान् भरन्वस्व परे जनाः । अगतिर्भङ्गपुत्रः स्याद्विमर्शयं करोति यः । ४६१५

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु च्छेद्या चैवाप्यहङ्गतः । कर्षके मत्स्ये चास्तु विमर्शयं करोति यः ।

वर्षाचरोऽस्तु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः । अथाज्यस्य भवन्त्वित्क् विमर्शयं करोति यः ।

॥ अरुन्धत्युवाच ॥ नित्यं परिभवेच्छुभ्रं भर्तुर्भवतु दुर्धनाः । एका खाद समन्नातु विमर्शयं करोति या ।

ज्ञातीनां गृहमध्यस्था शक्तुनन्तु दिवाचये । अभोग्या वीरसुरस्तु विमर्शयं करोति या ।

॥ गण्डोवाच ॥ अनृतं भाषतु सदा बन्धुभिश्च निरुध्यतु । ददातु कयां शुक्लेन विमर्शयं करोति या । ४६१६

साधयित्वा स्वयं प्राग्नेर्दास्ये जीर्थ्यतु चैव ह । विकर्षणा प्रमोयेत विमर्शयं करोति या ।

॥ पशुसख उवाच ॥ दास एव प्रजायेत सप्रसूतिरकिञ्चन । देवतेष्वनमस्कारो विमर्शयं करोति यः ।

॥ शुनःसख उवाच ॥ अध्वर्यवे दुहितरं वा ददातु च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये । आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्त्रायोत वा यो हरते विषानि ।

॥ श्वश्रु उवाच ॥ इष्टमेतद्विज्ञातीनां योऽयं ते प्रपयः कृतः । त्वया कृतं विमर्शयं सर्वेषां नः शुनःसख ।

॥ शुनःसख उवाच ॥ न्यस्तमद्यं नृपंश्चद्विर्दुक्तं कृतकर्माभिः । सत्यमेतन्न मिथ्यादिपक्षेयं कृतं मया । ४६१७

मया ह्यन्तर्हितानीह विषानीमानि पश्यत । परोवार्थं भगवतां कृतमेवं मयाऽनघाः ।

रक्षणांश्च सर्वेषां भवतामहमागतः । यातुधानो ह्यतिकूरा कृत्विषावो बधैषिणी ।

दृष्टादर्भप्रयुक्तैषा निहता मेतपोधनाः । दृष्टा हिंसादियं पापा युष्मान् प्रत्यग्निमश्रवा ।

तस्मादस्मयागतो विप्रा वाग्धं भां निबोधत । अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वै सार्वकामिकाः ।

उन्निष्ठध्वमितः चिधं नःनवापुत वै दिजाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ततो महर्षयः प्रीतास्तयेत्युक्ता पुरन्दरं । सचैव त्रिदशेऽग्रेण सर्वैर्जगत्त्रिविष्टपं ।

एवमेते महात्मानो भोगैर्भङ्गविधैरपि । क्षुधा परमया युक्ताश्चन्दमाना महात्मभिः ।

नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् । तस्मात् सर्वस्ववत्यासु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
 एष धर्मः परो राजंस्तत्कालोभं विवर्जयेत् । इदं नरः सचरितं समवायेषु कीर्तयन् ।
 अर्थभागी च भवति न च दुर्गोन्वयाप्नुते । प्रीयन्ते पितरस्यास्य स्वयं देवतास्तथा ।
 यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने विमलैश्वर्यापाख्याने त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवादाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । यदुक्तं तीर्थयात्रीषां श्रुतं प्रति तच्छृणु ।

पुष्करार्थं कृतं सैन्यं पुरा भरतसत्तम । राजर्षिभिर्महाराज तथैव च दिजर्षिभिः ।

अथ यः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे समागता मन्त्रममन्त्रयन्त । चराम सर्व्वां पृथिवीं पुष्पतीं च ततः कामं हन्त गच्छाम सर्व्वे ।
 शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वान्स्थयाजस्रश्चैव । नारदपुत्रश्चैव च । भृगुर्व्यश्रिष्ठः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्न्यश्च
 राजन् ।

अपिस्तथा गाक्षोऽथाष्टकश्च भारद्वाजोऽप्यन्वती बालखिल्याः । शिर्विर्हीलोपो बह्वर्षोऽम्बरीषो राजा ययातिर्धुन्नुमारो
 ज्य पुरुः ।

जम्भुः पुरस्कृत्य महानुभावं शतक्रतुं वृत्रहन् नरेन्द्राः । तीर्थानि सर्व्वानि परिभ्रमन्तो माध्यां ययुः कैशिकीं पुष्पतीं च ।
 सर्व्वेषु तीर्थेष्ववधूतपापा जम्भुस्ततो ब्रह्मभरः सुपुण्ड्रः । देवस्य तीर्थे जलमग्निकन्या विगाद्या ते भुक्तविषप्रसूताः ।
 कैबलिमान्यखनंस्तत्र राजन्त्र्ये मृगालान्यखनंस्तत्र विप्राः । अथापश्यन् पुष्करं ते द्विपन्ते द्रुदादगस्त्येन समुद्रतं ततः ।
 तानाह सर्व्वान्निमुष्यामगस्त्यः केनादत्तं पुष्करं मे सुजातं । युष्मान् शङ्के पुष्करं दीयतां मे न वै भवन्ते हर्तुमर्हन्ति
 पश्व ।

शृणोमि कालो हि भन्ते धर्मवीर्य्यैः सोऽयं प्राप्नो वत्तं ते धर्मपीडा । पुराऽधर्मो वत्तं ते नेह यावत्तवद्गच्छामः सुखलोकं चिराय ।
 पुरा वेदान् ब्रह्मणा शममध्ये घुष्टस्वरा वृषलान् श्रावयन्ति । पुरा राजाऽव्यवहारेण धर्मान् पश्यत्यहं परलोकं प्रजामि ।
 पुराऽवरान् प्रदबरां गरीयसो यावत्स्वरा नावन्त्यन्ति सर्व्वे । तमोत्तरं यावदिदं न वत्तं ते तावद्भजामि परलोकं चिराय ।
 पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्यान् बलीयसान् दुर्बलान् भुज्यमानान् । तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्टुमिह
 जीवलोकं ।

तमाज्जरात्तं । अथो महर्षि न ते वयं पुष्करं शोरयाम । मिथ्याऽभिपन्ने भक्ता न कार्य्यः श्रपाम तोच्छ्रेः श्रपयैर्महर्षे ।
 ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु सगृह्यन्तो धर्ममेतं नरेन्द्राः । ततोऽश्रपन्त श्रपयान् पश्येण सहैव ते पार्य्यैः पुत्रपौत्रैः ।

॥ भृगु उवाच ॥ प्रत्याक्रोधिदिहाकृष्टस्त्राडितः प्रतिताडयेत् । स्वदेशे च शृङ्गमांसानि यस्ते हरति पुष्करं ।

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ अस्त्राध्यायपरो लोके श्वानश्च परिकर्षतु । पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करं ।

॥ कश्यप उवाच ॥ सर्व्वत्र सर्व्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च । कूटसाबिलमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करं ।

॥ गौतम उवाच ॥ जीवलहङ्गतो बुद्ध्या विषमेण समेन सः । कर्षको मत्सरो चास्तु यस्ते हरति पुष्करं ।

॥ अङ्गिरा उवाच ॥ अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानश्च परिकर्षतु । ब्रह्महा निष्कृतिस्तु यस्ते हरति पुष्करं ।

॥ धुन्नुमार उवाच ॥ अकृतज्ञस्तु मित्राणां शूद्रायां प्रजायतु । एकः सन्त्रमन्त्रातु यस्ते हरति पुष्करं ।

- ॥ दिलीप उवाच ॥ उदपानश्रवे ग्रामे ब्राह्मणे वृषलीपतिः । तस्य लोकान् स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ पूरुषवाच ॥ चिकित्सायां प्रशरतु भार्यया चैव पुण्यतु । श्वशुरानस्य वृत्तिः स्वायस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ शुक्र उवाच ॥ वृषामांशं समन्नातु दिवा गच्छतु मैथुनं । प्रेक्षो भवतु राज्ञस्य यस्ते हरति पुष्करं । ४१.९०
- ॥ जमदग्निर्वाच ॥ अग्न्यायेष्वधीयतमिचं श्राद्धे च भाजयेत् । श्राद्धे ब्रूदस्य चाग्नीयायस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ शिविर्वाच ॥ अनाहिताग्निर्विद्यतां यज्ञे विभ्रं करोतु च । तपस्त्रिभिर्विषयेष्वयस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ ययातिर्वाच ॥ अनृतौ व्रतौ भेंटो चैव भार्यायां स प्रजायतु । निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ नङ्ग उवाच ॥ अतिरिष्टहर्षेणाऽस्तु कामवृत्तस्तु दीक्षितः । विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ अम्बरीष उवाच ॥ नृशंसस्य कथमाऽस्तु स्त्रीपुत्रातिषु गोषु च । निहन्तु ब्राह्मणश्चापि यस्ते हरति पुष्करं । ४१.९१
- ॥ नारद उवाच ॥ गृहेज्ञानी बहिःशालं पठतां विस्तरं पदं । गरीयसाऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ नाभग उवाच ॥ अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु । भुक्तेन तु ददत्कन्यां यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ कविर्वाच ॥ पश्यां स गान्ताऽथतु सूर्यश्च प्रतिमेहतु । शरणागतं सन्त्यजतु यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ करोतु मृतकोऽवधौ राज्ञश्चास्तु पुरोहितः । ऋत्विगस्तु ह्यायाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ पर्जन्य उवाच ॥ ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु । शूनः कर्षतु वृत्त्यर्थं यस्ते हरति पुष्करं । ४१.९२
- ॥ भगद्वाज उवाच ॥ सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् । तप्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ अष्टक उवाच ॥ स राजाऽस्त्वत्तत्प्रश्नः कामवृत्तस्य पापकृत् । अधर्मेणाभिशास्त्वर्क्षी यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ गालव उवाच ॥ पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्घाहः स नरोऽस्तु स्वपापकृत् । दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ अश्वत्थाम उवाच ॥ अश्वपातदं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्म्मानाः । एका खादु समन्नातु या ते हरति पुष्करं ।
- ॥ बालखिल्या ऊचुः ॥ एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामदारे स तिष्ठतु । धर्मशस्य कथमाऽस्तु यस्ते हरति पुष्करं । ४१.९३
- ॥ शुनःसख उवाच ॥ अग्निहोत्रमनादृत्य स सुखं स्वपतु दिजः । परित्राट् कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ सुगमिर्वाच ॥ बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनं । दुह्येत परवत्सेन यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तु तैः श्रपयैः शयमानैर्नानाविधैर्व्यज्रैः कौरवेन्द्र । सहस्राक्षो देवराट् सम्यग्दृष्टः समीक्ष्य तं कोप
नं विप्रमुख्यं ।
- अथाऽब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं समाभाष्य तमर्द्धिं जातरोधं । ब्रह्मर्षिदेवर्षिणपूषर्षिमध्ये यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ।
- ॥ शक्र उवाच ॥ अध्वर्यवे दुहितरं ददातु ऋन्देगे वा चरितब्रह्मचर्यै । अथर्षेण वेदमधीत्य विप्रः स्थायीत यः पुष्कर
माददाति । ४१.९४
- सर्वान् वेदानधीयत पुण्यशिलोऽस्तु धार्मिकः । ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करं ।
- ॥ अग्रस्त्य उवाच ॥ आग्नीर्वादस्तया प्रोक्तः श्रपयो बलसूदन । दीयतां पुष्करं मन्त्रमेव धर्मः सनातनः ।
- ॥ दम्भ उवाच ॥ न मया भगवन् लोभाज्जित पुष्करमद्य वै । धर्मास्तु श्रोतुकामेन हतं न कोऽमुमर्षि ।
- धर्मश्रुतिसमुत्कर्षो धर्ममेतुरनामयः । आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ।
- तदिदं गृह्यतां विदन् पुष्करं दिजसत्तम । अतिक्रमं मे भगवन् चक्षुमर्हस्यनिन्दित । ४१.९५

इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भूम्भं । जयाह पुष्करं धीमान् प्रसन्नसामवकुनिः ।
प्रययुस्ते ततो भूयस्वीर्यानि वनगीचराः । पुच्छेषु तीर्थेषु तथा गात्राणां प्रावयन्त ते ।
आस्थानं य इदं युक्तः पठेत् पर्वणि पर्वणि । न मूर्खं जनयेत् पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ।
न तमापेत् स्तृप्तेत् काचिद्विज्येते न जरावहः । विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ।

यस्य ब्राह्मणधीयते क्षत्रिभिः परिपालितं । स गच्छेद्ब्रह्मणी लोकमव्ययम् अनरोत्तम ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि द्वाविंशत्यध्यायः ॥ ६४ ॥
॥ दुर्धृष्टिर् उवाच ॥ यदिदं आह्वयते दीयते भरतर्षभ । कृत्रिमोपायस्यैव केनेतत् संप्रवर्त्तितं ।
कथञ्चित् समुत्पन्नं किमर्थं चैव दीयते । न केवलं आह्वयते पुण्यैश्च दीयते ।
बहुव्यपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तारतो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजश्रवणैस्तस्मै पात्रं विस्तरं । यथैतत् प्रयुक्तं लोके यथा चैतत् प्रवर्त्तितं ।
यथा चाकथ्यतां प्राप्तं पुण्यतां यथा गतं । सर्वमेतद्विज्ञेयं प्रवक्ष्यामि नराधिप ।

जमदग्निश्च धैर्यवान् सुख्यश्च स महात्मनः । पुरा स भगवान् साक्षाद्भुजाऽक्रौञ्चत प्रभो ।
सन्धाय सन्धाय वराक्षिपेण किञ्च भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका वितांस्तस्येषून् दीप्तिनेजसः ।
आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदप्युत । अय तेन स शब्देन आयासैव शरस्य च ।

प्रहृष्टः सम्प्रक्षिपेण सा च प्रत्याजहार तान् । ततो मध्याह्नाह्ने ज्येष्ठामुले दिवाकरे ।
स सायकान् द्विजो मुक्ता रेणुकामिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि व्रजानेतान् धनुस्तुमान् ।

यावदेतान् पुनः सुभु विपामोति जनाधिप । सा गच्छन्त्यन्तरा च्छायां हवमाश्रित्य भाविनी ।
तस्मै तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च । खिता सा तु मुहूर्त्तं वै भर्तुः प्रापभयाङ्कुभा ।
यथावानश्रितं भूयः सायकान्वितेवणा । प्रत्याजगाम च वराक्षानादाय यशस्विनी ।

सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी पद्मा दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्तारं भयाङ्कर्तुः प्रवेपती ।
स तानुचिह्नदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभानना । रेणुके किं विरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ।

॥ रेणुकोवाच ॥ शिरस्तावत् प्रदोशं मे पादौ चैव तपोधन । सुख्यं तेजो निरह्णं हृत्तच्छायां समाश्रिता ।
एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मक्षिराचैतन् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम विभो मोक्षध्वं तपोधन ।
॥ जमदग्निश्च ॥ अथैवं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदं । शरैर्निपातयिष्यामि सुख्यमस्त्राग्निनेजसा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स विस्मयार्थं धनुर्द्विंशं गृहीत्वा च व्रजान् बभूव । अतिष्ठत् सुख्यमभितो यतौ याति ततो मुखः ।
अथ तं प्रेक्ष्य सन्नद्धं सुख्योऽभ्येत्य तथाऽब्रवीत् । द्विजक्षेपेण कौन्तेय किन्ने सुख्योऽपरार्थ्यते ।

आदत्ते रक्षिभिः सुख्यो दिवि तिष्ठन्तस्ततः । रसं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ।
ततोऽप्युं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहं । अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपथते ।
यथाऽग्नेषु निगूढस्य रक्षिभिः परिवारितः । सप्तदीपानिमान् ब्रह्मन् वर्षणाभिप्रवर्षति ।
ततस्तदौषधीनाञ्च वीरुधां पुष्पपत्रजं । सर्वं वर्षाभिनिर्दत्तमन्नं सञ्चयति प्रभो ।

जातकर्माणि सर्वाणि प्रतोपनयनानि च । गोदानानि विवाहाश्च तथा वज्रसम्पदयः ।

४१२

ब्राह्मणाणि दानानि तथा संयोगा वित्तवञ्चयाः । अक्षतः संप्रवर्तने यथा त्वं वेत्य भार्गव ।

रमणीयाणि यावन्ति यावदारब्धिकाणि च । सर्वमस्मात् प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ।

सर्वं हि वेत्य विप्र त्वं यदेतत् कीर्तितं मया । प्रसादये त्वं विप्रैर् किने सूर्यं निपात्य वै ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने कृत्रोपापनष्टात्पत्नौ पञ्चमवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवं प्रयाचति तदा भास्करे मुनिवत्तमः । जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ।

॥ भीष्म उवाच ॥ स तथा याचमानस्य मुनिरग्निश्चमप्रभः । जमदग्निः शर्म नैव जगाम कुरुनन्दन ।

४१३

ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् । कृताञ्जलिर्विचकूपी प्रणम्यैनं विशास्यते ।

चलं निमित्तं विप्रैर् मदा सूर्यस्य गच्छतः । कयञ्चलं वेत्स्यसि त्वं सदा यान्तिं दिवाकरं ।

॥ जमदग्निर्वाच ॥ स्त्रिरद्यापि चलाद्यापि आने त्वां ज्ञानचक्षुषा । अवश्यं विनयाधानं कार्यमस्य मया तव ।

मध्यःक्षेत्रे वै निमेषार्द्धे तिष्ठसि त्वं दिवाकर । तत्र वेत्स्यामि सूर्यं त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा ।

॥ सूर्य उवाच ॥ असंशयं मां विप्रैर् वेत्स्यसे धनिनां वर । अपकारिणं मां विद्धि भगवन् ब्रह्मणगतं ।

४१४

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः प्रवृत्त्य भगवान् जमदग्निर्वाच तं । न भीः सूर्यं त्वया कार्यं प्रणिपातगतो ह्यसि ।

ब्राह्मणेष्वार्जवं यच्च सौर्यं धरणीतले । सौम्यताञ्चैव सोमस्य गाक्षीयं वरुणस्य च ।

दीप्तिमग्रेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च । एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्या ऊरुणागतं ।

भवेत् स गृहलक्ष्यो च ब्रह्महा च स वै भवेत् । सुरापानं स सूर्योऽपि यो हन्या ऊरुणागतं ।

एतस्य तपनीतस्य समाधिन्मात चिन्तय । यथासुखगमः पन्था भवेत्तद्रक्षिभावितः ।

४१५

॥ भीष्म उवाच ॥ एतद्वदुक्ता सतदा दृष्ट्वीमासीद्गृन्तमः । अथ सूर्योऽददत्तमे कृत्रोपापनष्टात्पत्नौ वै ।

॥ सूर्य उवाच ॥ महर्षे शिरसस्त्राणं क्वचं मद्रक्षिवारणं । प्रतिगृह्णीष्व पञ्चाक्ष चापायै चर्षपादुके ।

अद्यप्रभृति चैवेह लोके सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमसंख्यमेव च ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कृत्रोपापनष्टमेतत् सूर्योऽप्येतत् प्रवर्त्तितं । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ।

तस्मात् प्रयच्छ विप्रेषु कृत्रोपापनष्टमुत्तमं । धर्मक्षेत्रेषु महान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ।

४१६

क्वचं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्भिजायै । शुभं शतबलाकं वै स प्रेत्य सुखमेवते ।

स शक्यलोके वसति पूज्यमानो दिजातिभिः । अक्षरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ।

दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपापनष्टौ । स्नातकाय महाबाहो संज्ञिताय दिजातये ।

भोऽपि लोकानवाप्नोति देवतैरपि पूजितान् । गोश्लोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ।

एतन्ने भरतश्रेष्ठ मया कार्त्स्न्येन कीर्तितं । कृत्रोपापनष्टदानस्य फलं भरतवत्तम ।

४१७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने कृत्रोपापनष्टानुप्रशंसायां षष्ठमवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रभूहि भरतर्षभ । अह्निमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरादृत्तं जनाधिप । वासुदेवस्य धंवादं श्रियिष्याञ्चैव भारत ।

संख्य प्रचिर्वा देवो वासुदेवः प्रतापवान् । पप्रच्छ भरतमेव मां तं यत् प्रच्छसेऽद्य वै ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा । किमवश्यं धरे क्वायं किं वा कृत्वा लभं भवेत् ।

॥ प्रथियुवाच ॥ स्वयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव । दय्याश्चैवार्चनीयार्च्यं तथा चैवं निबोध मे ।

५६५

सदा यज्ञेन देवाः सुः सदातिज्येन मानुषाः । ऋग्वेदतस्तथा नित्यमर्हान् युञ्जीत नित्यतः ।

तेन श्रुतिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन । नित्यमग्निं परिचरेद्भुक्ता बलिकर्म च ।

कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन । कुर्यादहरहः श्राद्धमन्त्राद्येनादकेन च ।

पयोमूत्रफलैर्वाऽपि पितॄणां प्रीतिमावहन् । सिद्धासादेश्चदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ।

अग्नीषोमं वैश्वदेवं धाम्यन्त्यमनन्तरं । प्रजानां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते ।

५६६

तथैव चानुष्कृत्य बलिकर्म प्रयोजयेत् । दक्षिणायां यमायेति प्रतीच्या वदन्वाय च ।

सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः । धाम्यन्तरे प्रागुदीच्यां प्राच्यां ब्रह्मकाय माधव

मनुष्येभ्य इति प्राज्ञैर्बलिं शारि गृहस्य वै । मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च बलिमनमर्हं हरेत् ।

तथैव त्रिमेदेवैश्च बलिमाकाशतो हरेत् । निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् ।

एवं कृत्वा बलिं सम्यक् दद्याद्भिषां विजातये । अस्त्राग्निं ब्राह्मणस्याग्नावपमदुत्य निक्षिपेत् ।

५६७

यदा श्राद्धं पितृभ्योऽपि दातुमिच्छेत मानवः । तदा पश्चात् प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्माणि ।

पितॄन् सप्तपथिष्ठा तु बलिं कुर्यादधिधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनं ।

ततोऽग्नेन त्रिमेधेन भाजयेदतिथीनपि । अर्धापूर्व्यं महाराज ततः प्रीणाति मानवान् ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्नसादतिथिरुच्यते । आचार्यश्च पितुश्चैव सख्युराप्तश्च चातिथेः ।

इदमस्मि गृहे मन्त्रमिति नित्यं निवेदयेत् । ते यददेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मा विधीयते ।

५६८

गृहस्यः पुरुषः कृष्ण शिष्टाग्नी च सदा भवेत् । राजर्त्विजं स्नातकश्च गुरुं श्वशुरमेव च ।

अर्धेभ्यश्चपुर्केभ्यः परिविवर्त्तरीवितान् । श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चापिपेक्षुवि ।

वैश्वदेवं हि नामैतत् सायम्प्रातर्भिधीयते । एतांस्तु धर्मान् गार्हस्थ्यान् यः कुर्यादनसूयकः ।

स दहर्षिवरान् प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इति भूमेर्ध्वः शुभा वासुदेवः प्रतापवान् । तथा चकोर सततं त्वमप्येवं समाचर ।

५६९

एतद्गृहस्यधर्मस्तु चेष्टमानो जनाधिप । इह लोके यश्चः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यति ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सप्तमवतारोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आलोकदानं नामैतत् कीदृशं भरतर्षभ । कथमेतत् समुत्पन्नं फलं वा तद्वदोहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरणीममिति शवं पुरातनं । मनोः प्रजापतेर्वाद् सुवर्षश्च च भारत ।

तपस्वी कश्चिद्भवत् सुवर्णो नाम भारत । वर्षतो हेमवर्षः स सुवर्ण इति पप्रथे ।

कुलश्रीलगुणीपेतः स्नाध्याथे च परब्रह्मन् । ब्रह्मन् सुवर्णप्रभवान् समतीतः स्वकैर्गुणैः ।

५७०

स कदाचिन्नानुं विप्रो ददर्शोपसर्प च । कुशलप्रभ्रमन्योन्यं तौ सोमौ तच्च चक्रतुः ।

यद्यः प्रीणाति देवान् वै ते प्रीता भावयन्त्युत । सङ्कल्पसिद्धा मर्त्यानामोषितैश्च मनोरमैः ।
 प्रीताः प्रीणन्ति शतं मणिता मानयन्ति च । अवज्ञाताऽवधूताश्च निर्द्वन्द्वधमाक्षरान् ।
 अतज्जुं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलं । धूपांश्च विविधान् साधून्साधून्श्च निषेध मे ।
 नित्यासाः सारिणश्चैव छत्रिमाश्चैव ते च यः । दृष्टानिष्टो भवेद्भस्मस्तस्यै विसरग्नः शृणु ।
 नित्यासाः सल्लकीवर्मा देवानां दयितास्तु ते । गुग्गुलुः प्रवरक्षेसां सर्वेषामिति निश्चयः ।
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यस्मिन्सर्वभोगिनां । दैत्यानां सल्लकीयश्च काञ्चिज्ज्ञो यश्च तद्विधः ।
 अथ सर्वैरसादीनां यन्मैः पार्थिव दारवैः । फालिता रससंयुक्तैर्मानुष्याणां विधीयते ।
 देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः । येऽप्येवै हारिकास्तान् मानुषाणामिति स्मृताः ।
 य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः । धूपेष्वपि परिश्रेष्यास्त एव प्रीतिवर्द्धनाः ।
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमं । यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशास्तु ते ।
 ज्योतिस्तोजः प्रकाशं वाऽप्यूर्जगच्छापि वर्ण्यते । प्रदानं तेजसां तस्मान्तेजो वर्द्धयते नृणां ।
 अन्धमलमलमिच्छ सविषायनमेव च । उत्तरायणे तस्माज्ज्योतिर्हानं प्रश्रयते ।
 यस्मादूर्जगतेऽनु तमसश्चैव भेषजं । तस्मादूर्जगतेर्द्धाता भवेद्वेति निश्चयः ।
 देवास्तोजस्विना यस्मात् प्रभावन्ताः प्रकाशकाः । तामसा राक्षसाश्चैव तस्मादीपः प्रदीयते ।
 आलोकदानाच्चकुक्षान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः । तान् दत्त्वा नोपहिंसते न हरन्नेपमाश्रयेत् ।
 दीपहन्ता भवेद्भस्मस्तभोगतिरसुप्रभः । दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमलिव राजते ।
 हविषा प्रथमः कल्पे दितोयस्यैवधीरस्यैः । वसामेदेऽस्त्रिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ।
 गिरिप्रपति गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे । दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भुतिमात्मनः ।
 कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशस्तस्य गच्छति । ज्योतिषाश्चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ।
 बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान् कर्मफलदयान् । देवयजोरग्नौ भूतानामथ रक्षसां ।
 येषां नायभुजो विप्रा देवतानिथिबालकाः । राक्षसानेव तान् विद्धि निर्बिम्बज्ञानमङ्गलान् ।
 तस्मादयं प्रथञ्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितं । शिरसा प्रयतश्चापि हरेद्बलिमृतञ्चितः ।
 गृह्णन्ति देवता नित्यमाश्रयन्ति सदा गृहान् । वाङ्मासागन्तवो येऽप्ये यस्मिन्सर्वपक्षगाः ।
 इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । ते प्रीताः प्रीणयन्त्येनमायुषा यश्च सा धनैः ।
 बल्यः सह पुण्यैस्तु देवानामुपहारयेत् । दधिदुग्धमथाः पुष्पाः सुगन्धाः म्रियदर्शनाः ।
 कार्थ्या रुधिरमांसाद्या बलया यस्वरक्षसां । सुरासवपुरस्कारा लाजोष्णापिकभूषिताः ।
 नागानां दयिता नित्यं पद्मे तपस्विमिश्रिताः । तिलान् गुडसुषम्भान् भूतानामुपहारयेत् ।
 अथदाताऽयभोगो ह्यद्वल्वीर्यैश्चमन्वतः । तस्मादयं प्रथञ्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितं ।
 प्लवत्यश्चरहो वेश्म यास्यास्तु गृहदेवताः । ताः पूज्या भूतिकाभेन प्रहृतायप्रदायिना ।
 दत्तेनदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः । सुवर्णाथ मनः प्राह सुवर्णो नारदाय च ।

४०१६

४०१७

४०१८

४०१९

४०२०

४०२१

नारदोऽपि मयि प्राह गुणगेतान् महाद्युते । तमप्येतद्विदित्वैव सर्वमाचर पुनस्तु ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने सुवर्णमनुसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अत मे भरतश्रेष्ठ पुण्यधूपप्रदायिना । फलं वसिष्ठविधाने च तन्मूयो वक्तुमर्हसि ।

धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च । वस्यस्य किमर्थं वै क्षिप्यते गृहमेधिमिः ।

॥ भोग उवाच ॥ अत्राप्युदाहरामीममितिहासं पुरातनं । गजपस्य च संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ।

गजवो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः । देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ।

तत्रापि प्रयतो राजन्गजपत्न्यदिवे वसन् । मानुषीसैव दिव्यास्य कुर्वीषो विविधाः क्रियाः ।

मानुष्यस्तत्र सर्वाः सा क्रियास्तस्य महात्मनः । प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन् दिव्यासैव महात्मनः ।

अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा । वस्यस्य सप्तलाभाभिर्धूपनं दीपकर्म च ।

सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्त्तत महात्मनः । अपचक्षान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ।

देवानभ्यर्चयन्नापि विधिवत् स सुरेश्वरः । सर्वानेव यथान्याध यथापूर्वमरिन्दम ।

अथेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा अश्वाङ्गारं समाविशत् । सर्वस्यैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन् भूयते ।

संक्षुधीन् वाहयामास वरदानमदान्वितः । परिहीनक्रियस्यैव दुर्बलमुपेयिवान् ।

तस्य बाहयतः कालो मुनिमुखास्तपोधनान् । अश्वाङ्गाराभिभूतस्य सुमहान्त्यवर्त्तत ।

अथ पर्यायश्चः सर्वान् वाहनायोपचक्रमे । पर्यायस्याप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ।

अथागत्य महातेजा भृगुर्गज्जविदाम्बरः । अगस्त्यमाश्रमस्य वै समुपत्येदमब्रवीत् ।

एवं वचमस्तकारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्भतेः । गजपस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ कथमेत मया शक्यः शत्रुं यस्य महामुने । वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितस्य सः ।

यो मे दृष्टिपथं गच्छेत् स मे वश्यो भवेदिति । इत्यनेन वरं देवो याचितो गच्छता दिवं ।

एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः । अन्येनाप्यविमुखेन न दग्धो न विपातितः ।

अस्त्येवैव पानाय दत्तमसौ पुरा विभो । महात्मना तदर्थस्य नास्माभिर्विनिपात्यते ।

प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकं । विजम्बधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ।

तत्र यत प्राप्तकालं नस्तद्वृत्तिं वदताम्बर । भवांस्तपि यथा भूयान्त कर्त्ताऽस्मि न संशयः ।

॥ भृगुर्वाच ॥ पितामहमियोगेन भवन्तं योऽहमागतः । प्रतिकर्तुं वसवति गजवै देवमोहिते ।

अथ हि तां सुदुर्भुङ्गीम्ये योच्छति देवराट् । अस्मै नमहमुदुक्तं करिष्येऽनिश्रमेजया ।

अथेन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्तौ शतक्रतुं । सञ्ज्ञास्य पापकर्त्तायमेन्द्रात् स्थानात् सुदुर्भते ।

अथ चासौ कुदेवेन्द्रस्यां दा धर्षयिष्यति । देवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ।

व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणाभर्षितो मृगं । अहिभवेत्येति हवा श्रुत्ये पापं विजद्रुहं ।

तत एनं सुदुर्भुङ्क्तिं धिक्शब्दाभिहतलिङ्गं । धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्तौ महामुने ।

गजवधं पापकर्त्तायमेवमर्थवत्त्वमोहिते । यथा च रोषते तन्मं तथा कर्त्ताऽस्यहं मुने ।

एवमुक्तस्तु भृगुणा मेवावहणिरव्ययः । अगस्त्यः परमप्रोतो बभूव विगतज्वरः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने अगस्त्यभृगुसंवादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ बुध्दिधर उवाच ॥ कथं वै स विपक्षस्य कथं वै पातिनो भुवि । कथञ्चानिहतां प्राप्तस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः । सर्वा एव प्रवर्तन्ते या दिव्या यास्य मानवीः ।

तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि वै । बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सवाश्च पृथग्विधाः ।

सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेभ्यश्च महात्मनः । देवलोके नृलोके च सदाचारा मुधाः स्मृताः ।

४०७६

ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र चक्षुने गृहमेधिनः । धूपप्रदानैर्हृद्विषैश्च नमस्कारैस्तथैव च ।

यथा सिद्धस्य चाक्षस्य यथाधार्यं प्रदीयते । बलवत्स्य गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ।

यथा च गृहहिणोऽप्ये भवेद्वै बलिकर्मणि । तथा व्रतगुणा प्रीतिर्देवताणां प्रजायते ।

एवं धूपप्रदानञ्च दीपदानञ्च साधवः । प्रयच्छन्ति नमस्कारैर्द्युक्तात्मगुणावहं ।

स्नानेनाद्भिश्च यत् कर्म क्रियते वै विपश्चिता । नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ।

४०७७

पितरस्य महाभागा स्वयस्य तपोधनाः । गृहस्थाश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनाऽर्चिताः ।

इत्येतां बुद्धिमाख्याय नञ्जयः स नरेश्वरः । सुरेश्वरं महत् प्राप्य कृतवानेतद्दङ्गुतं ।

कस्यचित्तस्य कालस्य भाग्यस्य उपस्थिते । सर्वमेतदवज्ञाय कृतवानिदमोदङ्गं ।

ततः स परिहीनोऽभूत् सुरेश्वरे । बलिकर्मतः । धूपदीपोदकविधिं यथावन्न चकार ह ।

ततोऽस्य यज्ञविधयो रक्षोभिः पर्यवस्यत । अथागस्त्यस्य विप्रश्चैवं वाचनायाजुहाव ह ।

४०७८

द्रुतं सरस्वतीकूलात् स्मयन्निव महाबलः । ततो भृगुर्होतृजा मेवावहणिरवबोत् ।

निमीलयस्य नश्ये जटां यावद्विभ्रामि ते । स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटां प्राविशद्व्युत ।

भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य च । ततः स देवराट् प्राप्तस्तद्विप्रं वाचनाय वै ।

ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्प्रमौहं विभ्राम्यते । योजयस्विति मां चित्रं कञ्च देशं वहामि ते ।

यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप । इत्युक्तो नञ्जयस्तेन योजयामास तं मुनिं ।

४०७९

भृगुस्तस्य जटान्तःस्था बभूव हविषो गृहं । न चापि दर्शनं तस्य चकार ह भृगुक्षदा ।

वरदानप्रभावज्ञो नञ्जयस्य महात्मनः । न चुकोप तदाऽगस्त्यो युक्तोऽपि नञ्जयेण वै ।

तन्नु राजा प्रतोदेन सोदयामास भारत । न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।

अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो बाभेनाभ्यहनच्छिरः । तस्मिच्छिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।

शशाप बलवत् क्रुद्धो नञ्जयं पापचेतसं । यस्मात् पदाऽहनः क्रोधाच्छिरसोऽमं महामुनिं ।

४०८०

तस्मादाहूतु मर्षो गच्छ सर्वो भूला मुदुर्भक्ते । इत्युक्तः स तदा तेन सर्वो भूला पपात ह ।

अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतस्ते भरतर्षभ । भृगुं हि यदि सोऽदृष्ट्यनञ्जयः पृथिवीपते ।

न च शक्तोऽभविष्यदे पातने तस्य तेजसा । स तु तैलैः प्रदानैश्च तपोभिर्निर्यमैस्तथा ।

पतितोऽपि महाराज भूतस्ते स्मृतिमानभूत् । प्रसादयामास भृगुं शपान्तो मे भवेदिति ।

ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुं । श्रापानार्थं महाराज स च प्रादात् कृपान्वितः ।

४८००

॥ भृगुस्त्वाच ॥ राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्भवः । स त्वां मोक्षयिता श्रापादित्युक्ताऽन्तरधीयत ।

अगस्त्योऽपि महतेजा कृत्वा कार्यं शतक्रतोः । स्वमाश्रमपदं प्रायात् पूज्यमानो द्विजातिभिः ।

नञ्जयोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छ्रापात् समुद्धृतः । जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जनाधिप ।

स तदा पातयित्वा तं नञ्जयं भूतले भृगुः । जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ।

ततः शक्रं समानाय्य देवानाञ्च पितामहः । वरदानाग्रम सुरा नञ्जयो राज्यमाप्तवान् ।

४८०१

स चागस्त्येन क्रुद्धेन भंशितो भूतलङ्घितः । न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्त्तयितुं कश्चित् ।

तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिविध्यतां । एवं सम्भाषमाणस्तु देवाः पार्थ पितामहं ।

एवमस्त्विति संश्रुष्टाः प्रयूचुस्तं नराधिप । सोऽभिविक्तो भगवता देवराज्ये च वासवः ।

ब्रह्मणा राजशार्दूल यथा पूर्वं व्यरोचत । एवमेतत् पुरावृत्तं नञ्जयस्य व्यतिक्रमात् ।

स च तैरेव संश्रुद्धो नञ्जयः कर्मभिः पुनः । तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।

४८०२

दिव्यञ्चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपस्य दायकः । पूर्णवन्द्यप्रतीकाश्च दीपदास्य भवन्त्युत ।

थावदर्चिर्निमेषाणि ज्वलन्ते तावतोः समाः । रूपवान् बलवान् चापि नरो भवति दीपदः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने नञ्जयोपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्राह्मणस्त्राणि ये मन्दा हरन्ति पुरुषर्षभ । नृशंसकाः रिषो मूढाः क ते गच्छन्ति मानवाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । चाण्डालस्य च संवादं क्लृप्तव्यास्य भारत ।

॥ राजन्य उवाच ॥ दृढरूपोऽसि चाण्डाल बालवच्च विचेष्टसे । अखराणां रजःसेवो कस्मादुद्विजसे गर्वं ।

४८०३

साधुभिर्गतिं कर्षं चाण्डालस्य विधीयते । कस्माद्भोरजसा ध्वस्तममां कुण्डे निषिञ्चसि ।

॥ चाण्डाल उवाच ॥ ब्राह्मणस्य गवां राजन् द्वितीयानां रजः पुरा । सोममुद्धृतयामास तं धामं येऽपि वन् द्विजाः ।

दीक्षितस्य स राजाऽपि क्षिप्रं नरकमाविशत् । सह तैर्यज्ञकैः सर्वैर्ब्रह्मसमुपजीव्य तत् ।

येऽपि तत्रापि वन् चौरं घृतं दधि च मानवाः । ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ।

४८०४

जमुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्तान् विधुन्वतोः । पशून्नेत्रमाणाश्च साधुवृत्तेन दत्ततो ।

अहं तत्रावधं राजन् ब्रह्मचारी जितन्द्रियः । तावां मे रजसा ध्वस्तं भैक्ष्यमासोन्नराधिप ।

चाण्डालोऽहं तेतो राजन् भुक्त्वा तदभवं नृप । ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं यथे ।

तस्माद्गृहेण विप्रस्यं कदाचिदपि किञ्चन । ब्रह्मस्यं रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशं ।

तस्मात् सोमोऽप्यविक्रियः पुरुषेण विपक्षिता । विक्रयन्निह सोमस्य गर्हयन्ति मनोविषः ।

ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः । ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ।

४८०५

सोमम्पु रजसा ध्वस्तं विक्रीणन् विधेपूर्वकं । श्रेयस्यो वाङ्मोक्षभूता न चिरं न विनश्यति ।

नरकं निशतं प्राप्य स विष्टामुपजीवति । अचर्यामभिमानञ्च सखिदारे च विप्रवं ।

तुल्यया धारयन् धर्ममभिमान्यतिरिच्यते । शानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कथं ।

अभिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतं । अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
 अन्यस्मिन् जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः । अभवन्तव जानानो ह्येतान् दोषान् मदान्तदा ।
 धरन् एव भूतानां पृष्ठमांसमभक्ष्यं । सोऽहं तेन च दृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
 इमामवस्थां सम्प्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययं । आदोषमिव चैलानां भ्रमरैरिव चार्हितं ।
 धावमानं सुसंरम्भं पश्य मां राजवाऽन्वितं । स्वाध्यायैस्तु महत् पापं तरन्ति, यदहमेधिनः ।
 दानैः प्रथन्निधैः अपि यथा प्राङ्मर्शनीषिणः । तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं च्छन्दोस्तारयन्त्युत । अहं हि पापयेन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येमित्युत । जातिस्मरत्तश्च मम केनचित् पूर्वकर्मणा ।
 शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप । त्वमिमं सम्प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
 चाण्डालत्वात् कथमहं मुच्येमिति सत्तम ।

४८९०

४८९५

॥ राजन्य उवाच ॥ चाण्डालप्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि । ब्राह्मणार्थं त्यजन् प्राणान् गतिमिष्टामवाप्स्यसि ।
 दत्त्वा शरीरं कव्याङ्गो रणाङ्गो दिजहेतुकं । हत्वा प्राणान् प्रमोक्षसे नान्यथा मोक्षमर्हसि ।

४८९०

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मसार्थं परन्तप । ऊत्वा रणमुखे प्राणान् गतिमिष्टामवाप ह ।
 तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मसं भरतर्षभ । यदिच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि राजन्यचाण्डालसंवादे एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एकलोकाः सुकृतिनः सर्वे त्वाहो पितामह । उत तत्रापि भिन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः । पुण्यान्युल्लसतो यान्ति पापान् पापकृतो जनाः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ।

४८९५

ब्राह्मणे गौतमः कस्मिन्मृदुर्हान्तो जितेन्द्रियः । महावने हस्तिग्रिहं परिधुनममाहकं ।

तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुकोशो धृतव्रतः । स तु दीर्घेण कालेन बभूवतिबलो महान् ।

तं प्रभिक्षं महानागं प्रसूतं पर्वतोपमं । धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जयाह हस्तिनं ।

द्विधमाणन्तु तं दृष्ट्वा गौतमः संसितव्रतः । अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ।

मा मे ह्यर्षिर्हस्तिनं पुनश्च मे दुःखात् पुष्टं धृतराष्ट्रकृतञ्च । भैवं सतां प्राप्तपदं वेदन्ति मित्रद्वेषो नैव राजन्सृष्टेत् त्वां ।

४८९०

इभीदकप्रदातारं शून्यपालं ममाश्रमे । विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ।

प्रिष्टं दानं कृतञ्च प्रियञ्च सततं मम । न मे विकीर्णतो राजन् हर्षमर्हसि कुञ्जरं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गदः सखं भवते ददामि दासीव्रतं निष्कशतानि पञ्च । अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्यैव
 गजेन कृत्यं ।

॥ गौतम उवाच ॥ तवैव गावो हि भवन्तु राजन् दास्यः सनिष्का विविधञ्च रत्नं । अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं ब्राह्मणस्यैव
 ह धनेन कृत्यं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राजन्यानां नागकुलानि विप्र । खं वाहनं नयतो नास्त्वधर्मो नागश्रेष्ठं
गौतमास्मान्निवर्त्त । ४८५

॥ गौतम उवाच ॥ यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते पापकर्मा । वैवस्वतस्य सदेने महात्मस्य त्वऽहं हस्तिनं
यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ये निष्क्रिया नास्त्रिकाश्रद्धधानाः पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः । यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति परं
गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ वैवस्वतो भयमनी जनानां यवानृतं मोच्यते यत्र सत्यं । यत्रावला बलिनं यातयन्ति तत्र त्वऽहं हस्तिनं
यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरश्च यथाश्रुतं मदमत्ताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभागा भोगिजनप्रवेष्टा । गन्धर्व्यश्चैरक्षरोभिश्च जुष्टा तत्र त्वऽहं
हस्तिनं यातयिष्ये । ४८६

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतिथिप्रताः सुव्रता ये जना वै प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः । श्रिष्टाग्निनः संभिभज्याश्रितांश्च मन्दा
किनीं तेऽपि विभूषयन्ति ।

॥ गौतम उवाच ॥ भेरोरपे यदनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किन्नरीगोतजुष्टं । सुदर्शना यत्र जन्मबिम्बाला तत्र त्वऽहं हस्तिनं
यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ये ब्राह्मणाः सृष्टवः सत्यशीला यज्ञश्रुताः सर्वभूताभिरामाः । येऽधोयन्ते भेतिहासं पुराणं मध्वाङ्गया
जुक्कति वै द्विजैः ।

तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र । यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्गृहि त्वं त्वरितो श्लेषं यामि ।

॥ गौतम उवाच ॥ सुपुष्पितं किन्नरराजजुष्टं प्रियं वनं मन्दनं नारदस्य । गन्धर्व्वाणामक्षरसाञ्च श्रयत् तत्र त्वऽहं हस्तिनं
यातयिष्ये । ४८७

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ये नृत्यगोतकुञ्जला जनाः सदा ह्याचमानाः संहिताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ यत्राक्षराः कुरवो भान्ति रम्या देवैः सार्द्धं मोदमाना नरेन्द्र । यत्राग्निघोनाश्च वसन्ति लोकाः श्रव्ये
नयः पर्वतयोन्मथस्य ।

यत्र शक्रो वर्धति सर्वकामान् यत्र स्त्रियः कामचारा भवन्ति । यत्र चेर्या नास्ति नारीनराणां तत्र त्वऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति । न हिंसन्ति स्वावरं जङ्गमञ्च भूतानां ये सर्वं
भूतात्मभूतः ।

निराश्रितो निर्धमा वीतरागा लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रमथाः । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र । ४८८

॥ गौतम उवाच ॥ ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः । सोमस्य राज्ञः सद्ने महात्मनस्तत्र
त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ये दानशीला न प्रतिगृह्णन्ते सदा न चाप्यर्थं ददाददन्ते परेभ्यः । येषामदेयमर्हते नास्ति किञ्चित् सर्वं
तस्थिः सुप्रसादा जनासु ।

ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान् सचीभूताः सततं पुण्यशीलाः । तथाविधानामेव लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
॥ गौतम उवाच ॥ तथाऽपरे भान्ति लोकाः सनातना विरजसो वितमस्का विशोकाः । आदित्यदेवस्य पदे महात्मनस्तत्र
त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः सुव्रताः सत्यमन्वाः । आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो नि
त्योत्थिता गुरुकर्मस्वलोद्याः ।

४८०५

तथाविधानामेव लोको महर्षे विशुद्धानां भाविता वाग्यतानां । सत्ये स्थितानां वेदविद्वां महात्मनां परं गन्ता धृतराष्ट्रो
न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः । वरुणस्य राज्ञः सद्ने महात्मनस्तत्र
त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ चातुर्भासैर्ये यजन्ते जनाः सदा तथेष्टोनां दशशतं प्राप्नुवन्ति । ये चाग्निदेवं जुहुति अद्भुतानां यथा
ज्ञायं नोणि वर्षाणि विप्राः ।

सुधारिणां धर्मधुरे महात्मनां यथोदिते वर्तन्ति सुस्थितानां । धर्मात्मनामुदहतां गतिन्तां परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका दुरत्यथाः काङ्क्षिता मानवानां । तस्याहन्ते भवन् भूरितेजसा राज्ञिर्भमं
हस्तिनं यातयिष्ये ।

४८०६

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शतवर्षजीवो यस्य शूरो मनुष्यो वेदाध्यायी यस्य यज्ञा प्रमत्तः । एते सर्वे शकलोकं व्रजन्ति परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ प्राजापत्यः सन्ति लोका महान्तो नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः । मनोषिताः सर्वलोकोद्भवानां तत्र
त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो रचितारः प्रजाणां । ये चायमेधावभृथे सुताङ्गास्तेषां लोका
धृतराष्ट्रो न तत्र ।

॥ गौतम उवाच ॥ ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः । तस्मिन्नहं दुर्लभं चायधृथ्ये गवां
लोके हस्तिनं यातयिष्ये ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यो गोसहस्रीशतदः सभा सभा गवां शतीदश दद्याच्च शम्भा । तथा दशभ्यो यस्य दद्यादिकैका पञ्चभ्यो
वा दानशीलस्तथैका ।

४८०७

ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा ब्राह्मी वाचं परिरचन्ति चैव । मनस्विनस्तोत्रं यथाचापरायणास्ते तत्र भोदन्ति गर्वा निवासे
प्रभासं मानवं तीर्थं पुष्कराणि महत्सरः । पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं बाऊक्षं करतोयिनीं ।

गङ्गां गङ्गाशिरश्चैव विपाशां स्थूलवास्तुकां । कृष्णां गङ्गां पञ्चनदं महाह्रदमथापि वा ।

गोमतीं कौशिकीं पयसा महात्मानो धृतव्रताः । सरस्वतीदृशदत्त्वा यमुनां ये प्रयान्ति च ।

तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाख्यधराः शिवाः । प्रयान्ति पुण्ड्रगन्धाद्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ।

४८०

॥ गौतम उवाच ॥ यत्र श्रीतमयं नास्ति न शेषमयमपि । न क्षुत्पिपासे न म्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ।

न देव्या न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा । न वरामरणे तत्र न पुण्यं न च पातकं ।

तस्मिन् विरजसि स्फोते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते । स्वयम्भुभवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निर्मुक्ताः सर्वसङ्गैर्धैर्यं कृतात्मानो यतव्रताः । अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ।

ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्निष्ठ सान्त्विकाः । न तत्र धृतराष्ट्रेण श्रेया द्रष्टुं महामुने ।

४८१

॥ गौतम उवाच ॥ रथन्तरं यत्र दृष्टव्यं गीयते यत्र वेदीं पुण्डरीकैस्तृणोति । यत्रोपयान्ति हरिभिः सोमवीथीं तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये ।

बुधामि त्वां दृष्टव्यं शतक्रतुं व्यतिक्रमन् भुवनानि विश्वा । कश्चिन्न वाचा दृजिन् कदाचिदकार्षिन् मनसोऽभिषङ्गात् ।

॥ शतक्रतुरुवाच ॥ मघवाऽहं लोकपथं प्रजानामन्त्यागमं परिवादे गजस्य । तस्माद्भवान् प्रपन्नं माऽनुशास्तु ब्रवीषि यत्तत् क रवाणि सर्वं ।

॥ गौतम उवाच ॥ श्रेतं करेणुं मम पुत्रनागं यं मेऽहापीर्ह्य वर्षाणि बालं । यो मे वने वषतोऽभूद्द्वितीयस्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागं ।

॥ शतक्रतुरुवाच ॥ अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग आगच्छन्ति त्वामभिबीक्षमाणः । पादौ च ते नाभिकथोपजिघ्रते श्रेयो ममा ध्याहि नमस्य तेऽस्तु ।

४८०

॥ गौतम उवाच ॥ शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं ध्यायामि पूजाञ्च सदा प्रयुञ्जे । ममापि त्वं ब्रह्म शिवं ददस्व त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागं ।

॥ शतक्रतुरुवाच ॥ येषां वेदा निहता वै गुहायां मनीषिणां सत्यवतां महात्मानां । तेषां त्वयैकेन महात्मनाऽग्निं दृष्ट्वास्तस्मात् प्रीतिमंस्तेऽहमद्य ।

हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना । त्वं हि प्राप्तुं शुभान् लोकानङ्गाय च चिराय च ।

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना । दिवमाचक्रमे वञ्जी र्वाङ्गः सह दुरासदं ।

इमं यः प्रष्टुयाञ्चित्यं यः पठेद्वा जितेन्द्रियः । स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणे गौतमो यथा ।

४८१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि हस्तिकूटे द्वाधिकशतेऽध्यायः ॥ १०९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानं बद्धविधाकारं शान्तिः सर्वसंहसितं । स्वशरतुष्टियोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ।

पितामहस्य विदितं किंस्वप्नपथो बलात् । तपसो यत् परं तेऽद्य तत्रो व्याख्यातुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तपः प्रचक्षते यावन्तावलोको युधिष्ठिर । मतं ममात्र कैनेत्यतपो नानश्ननात् परं ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । भगीरथस्य भवाहं ब्रह्मणस्य महात्मानः ।

अतीत्य सुरलोकञ्च गतां लोकञ्च भारत । अदिलोकञ्च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतं ।

४८२

तन्नु दृष्ट्वा वचः प्राह ब्रह्मा राजन् भगीरथं । कथं भगीरथागस्त्वमिमं लोकं दुरासदं ।

न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ । आयान्धतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ।

॥ भगीरथ उवाच ॥ निष्कार्णं वै हृददं ब्राह्मणेभ्यः शतं सहस्राणि सदैव दानं । ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्त्राय विदमस्त्वेवाहं
तस्य फलादिहांग ।

दशैकरात्रान् दशपञ्चरात्रानेकादशैकादशकान् कृतं च । ज्योतिष्टोमानाञ्च शतं यद्विष्टं फलेन तेनापि न चागताऽहं ।

यथावसं जाह्नवीतीरनित्यः शतं समास्तयमानस्तपोऽहं । अशस्त्रं तचाश्वतरोसहस्रं नारीपुरं न च तेनाहमांग । ४११

दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशतिं । पुष्करेषु दिजातिभ्यः प्रादां व्रतसहस्रशः ।

सुवर्णचन्द्रेणमधारिणीनां कन्योत्तमानामददं सहस्रं । षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ।

दशार्धदान्यददं गोशवेज्यस्वैकैकशो दश गा लोकनाथ । समानवत्साः पथसा समन्विताः सुवर्णकांक्षापदुहा न तेन ।

आर्त्तायैषु नियतमेकैकस्मिन् दशाददं । गृष्टीनां वीरदानीषां दक्षिणीनां व्रतानि च ।

देगन्धोणां वै गवाश्चापि प्रयुतानि दशै व ह । प्रादां दशगुणं ब्रह्मन् तेनाहमुपागतः । ४१२

वाजिनां बाह्विजातानामयुतान्यददं दश । कर्षणां हेममालीनां न च तेनाहमागतः ।

कोटोश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन् दशान्वहं । एकैकस्मिन् कृतौ तेन फलेनाहं न चागतः ।

वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह । प्रादां हेमस्त्रजां ब्रह्मन् कोटोर्दश च सप्त च ।

ईशादन्ताम्बहाकाथान् काञ्चनसज्जिभूषितान् । पद्मिनां वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ।

अलङ्कृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः । रथानां काञ्चनान्नागां सहस्राण्यददं दश । ४१३

सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलङ्कृतैः । दक्षिणावयवाः केचिदेदैर्यं सम्प्रकीर्त्तिताः ।

वाजिपथेषु दशसु प्रादान्तान्यपि चाप्यहं । शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्यया विक्रमेण च ।

सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहं । विजित्य भूपतीन् सर्वानर्थैरिष्टा पितामह ।

अष्टमेया राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः । सोतस्य यावद्ब्रह्मायाम्बुजमासीजगत्पते ।

दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागाञ्च तत्कृते । वाजिनान् स हस्ते दे सुवर्णव्रतभूषिते । ४१४

वरं ग्रामव्रतञ्चाहमेकैकस्य त्रिधाऽददं । तपस्वीनियताहारः श्रममास्त्राय वाग्यतः ।

दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहं । मूर्द्ध्ना धारां महादेवः शिरसा ग्रामधारयत् ।

न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ।

शम्राक्षैपैरयजं यच्च देवान् सदस्त्वनामयुतैस्तपि यत्नत् । त्रयोदश दादन्नाहैश्च देव सपौण्डरीकाश्च च तेषां फलेन ।

अष्टौ सहस्राणि ककुद्भिनामहं शुष्कभाषामददं दिजेभ्यः । एकैकं वै काञ्चनं शुद्धमेभ्यः पलोच्चैषामददं निष्ककण्ठः । १०२१

हिरण्यरत्ननिचयानददं रत्नपर्वतान् । धनधान्यैः समृद्धाश्च ग्रामास्थान्ये सहस्रशः ।

शतं व्रतानां गृष्टीनामददञ्चायतन्वितः । दृष्ट्वाऽनेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ।

एकादशाहैरयजं सदक्षिणैर्दिर्दादशाहैरसभैश्च देव । आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं लेषां फलेनेह न चागताऽस्मि ।

निष्कैककण्ठमददं योजनायतं तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानां । वनं वृताणां रत्नविभूषितानां न चैव तेषामागताऽहं फलेन ।

तुरायणं हि इतमयुष्यमक्रोधोऽकारवं चिन्ततोऽध्वान् । शतं गवामष्टशतानि चैव दिने दिने ह्यदहं ब्राह्मणेभ्यः । ४८४
पथस्त्रिणीमथ रोहिणीनां तथैवान्मानजुषो लोकनाथ । प्रादास्त्रियं ब्राह्मणेभ्यः सुरैश्च नेहागतसेन फलेन चाहं ।

विश्वदघ्नोहं ब्रह्मसययं यच्च नित्यदा । अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ।

दशभिर्विश्वजिह्विश्च शतैरष्टादशोत्तरैः । न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागमं ।

सख्यां वाज्रदायाश्च गङ्गायामथ मैमिवे । गवां शतानामयुतमदहं च न तेन ह ।

इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यज्ञार्गेवस्तपसेहाभ्युत्थितम् । आज्यक्षमानमुग्रनखैश्चैव तत् साधवामात्मनहं वरेण्य । ४८५

ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन् कर्ष्यणि साधिते । सहस्रमृषयश्चासन् ये वै तच्च समागताः ।

उक्तसैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो । प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।

इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ।

कामं यथावद्विहितं विधाया पृष्टेन वाच्यन्तु मया यथावत् । तपो हि नान्यथान्नग्नान्नातं मे मनोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तवान्नं ब्रह्मा तु स राजानं भगीरथं । पूजयामास पूजाहं विधिदृष्टेन कर्षका । ४८६

तस्मादनश्नैर्युक्तो विप्रान् पूजय नित्यदा । विप्राणां वचनाह् सर्वं परमेहं च विधित्ति ।

वासोभिरश्वैर्गाभिश्च इधैर्भैर्वैत्रिकैरपि । इधुभैः सुरगणैश्चापि तोष्या एव दिजास्तथा ।

एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि तपःकथने ब्रह्मभगीरथसंवादे व्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शतायुस्तपः पुरुषः शतवीर्यश्च जायते । कक्षाग्नियन्त्रो पुरुषा वाक्ता अपि पितामह ।

आयुश्चान् केन भवति अस्यायुर्व्याऽपि मानवः । केन वा सभते कीर्तिं केन वा सभते श्रियं । ४८७

तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तपोवधैः । कर्षका मनसा वाचा तन्ने ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यस्यां त्वमनुपृच्छसि । अस्याचर्येण भवति दीर्घायुर्व्याऽपि मानवः ।

येन वा सभते कीर्तिं येन वा सभते श्रियं । यया वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते ।

आचारात्सभते चायुराचारात्सभते श्रियं । आचारः सभते कीर्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च ।

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्भिन्दते महत् । यस्यात्समन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च । ४८८

तस्मात् कुर्याद्विहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । अपि पापशरीरस्य आचारो हन्यस्तत्क्षणं ।

आचारस्तत्वेण धर्मः समस्तारिचक्षणः । बाधूनाश्च यथा दृप्तमेतदाचारस्तत्क्षणं ।

अयद्वृष्टं श्रवादेव मुह्यं धर्मचारिणं । भूतिकर्माणि कुर्वीथ तं जनाः कुर्वन्ते प्रियं ।

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च नृशत्रूणाभिलक्षितः । अधर्माश्च दुराचारास्तैश्चरन्ति गतायुवः ।

विभीक्षा भिक्षमर्थोदाहर्तिः सङ्कोर्षमैयुगाः । अत्यायुषो भवन्तीह नरा निरथगामिनः । ४८९

सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवाञ्छरः । अहंभानीऽनस्तयश्च शतं वर्षाणि जीवति ।

अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविद्विषकः । अमस्तयुगजिह्वाश्च शतं वर्षाणि जीवति ।

लोहमर्द्दी तपश्चेदी नखखादी च यो नरः । नित्योऽष्टिष्टः शत्रुशुको नेहायुर्भिन्दते महत् ।

ब्राह्मे मुहूर्ते बुधेत धर्मैर्यो आनुचितवेत् । उवायाचम्य तिष्ठेत् पूज्यैः संध्या कृत्वाक्षलिः ।
 एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः । नैवेतादित्यमुद्यन्ते नास्ति यागं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्त्रं न मन्थं न भसो गतं । चरयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
 तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूज्यैः पश्चिमाक्षेव वाग्यतः । ये न पूज्यामुपासन्ते दिजः संध्यां न पश्चिमां ।
 संध्यास्थान् धार्मिको राजा षट्द्रुक्कथाणि कारयेत् । परदारा न गन्तव्याः सर्वत्रैषु कर्हिचित् ।
 नदीदृग्भ्रमनायुधं लोको किञ्चन विद्यते । कद्वं प्रवृत्त्येह परदारोपसेवम् ।
 यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निश्चिंताः । तावद्वर्षवृक्षाणि नरकं पशुपासते ।
 प्रसाधनञ्च केशानामञ्चनं दन्तधावनं । पूज्याश्च एव कार्याणि देवतानाञ्च पूजनं ।
 पुरोषमूत्रे नोदीचेष्टा धितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्यं नातिशयं न च मध्यन्दिने स्त्रिते ।
 नाश्नातैः सह गच्छेत् नैको न वृषलैः सह । पन्था देवो ब्राह्मणाय गोभ्यां राजभ्य एव च ।
 दृष्ट्वाय भारतताय गर्भिण्यै दुष्कलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत परिज्ञातान् वनस्थतीन् ।
 चतुष्पथाय प्रकुर्वीत संध्यामेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रौ च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत् उभे सन्ध्ये तथैव च । उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्येन धारयेत् ।
 ब्रह्मचारी च नित्यं स्नात् पादं पदेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्याञ्च सर्वशः ।
 अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् । वृथाभासं न खादेत् वृष्टभासं तथैव च ।
 आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् ।

४८५०

४८५१

४८५२

नादनुदः स्वास्य नृशंसवादी न क्षीनतः परमभ्याददीत । यथाऽस्य वाचा पर उद्दिजेत न तां वदेदुषतीं पापलोकां ।
 वाक्कामाथका वदनाक्षिप्यतन्नि यैराहतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नामकैसु निष्यतन्नि तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ।
 रोहते शायकैर्बिंदुं वनं परशुना हतं । वाचा दुरक्तया बिंदुं न भरोहति वाक्वतं ।
 कर्णिनालीकनाराशस्त्रिर्हरन्ति शरीरतः । वाक्प्रत्यस्तु न निर्हतुं शक्यो हृदिशयो हि यः ।
 क्षीनाज्ञानतिरक्ताज्ञानं विद्याहीनान् विगर्हितान् । रूपद्रविषहीनांश्च शस्त्रहीनांश्च नाक्षिपेत् ।
 नासिक्थं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनं । देशक्षत्वाभिमानञ्च तैत्तल्यञ्च परिवर्जयेत् ।
 परस्य दण्डं नेष्टुं कुत्रो नेनं निपातयेत् । अन्यत्र पुत्राच्छिष्याश्च शिष्टार्थं ताडनं स्मृतं ।
 न ब्राह्मणान् परिवदेत् न वृक्षाणि न निर्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तयाऽस्यायुर्न रिच्यते ।
 कृत्वा भूत्रयीं तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः । पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्नात्वाये भोजने तथा ।
 चोषि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमङ्गिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ।
 संघावं कृशरं भासं शङ्कुलीमायसन्तथा । आत्मार्थं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थं न प्रकल्पयेत् ।
 नित्यमग्निं परिचरेद्भिषां दद्याच्च नित्यदा । वाग्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् ।
 न आभ्युदितशायो स्नात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् । मातापितरमुत्थाय पूज्यमेवाभिवादयेत् ।
 आचार्यमथ वाप्यन्यं तथायुर्बिन्दते मयत् । त्र्यम्बेदन्तकाष्ठानि वर्ष्यनीयानि नित्यशः ।

४८५३

४८५४

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्व्वण्येषु विवर्जयेत् । उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात् समाहितः ।
 अकृत्वा देवपूजाञ्च नाचरेद्भक्तधावनं । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन । ५००
 अन्यत्र तु गुरुं दृष्ट्वा धार्मिकं वा विचक्षणं । अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
 न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्भूमिर्णो वा कदाचन । उदङ्गिरा न स्वपेत तथा प्रत्यङ्गिरा न च ।
 प्राङ्गिरास्तु शपेदिदानीयवा दक्षिणागिराः । न भग्नेनावशीर्षं च शयने प्रक्षपीत च ।
 नान्तरङ्गाने न संयुक्ते न च तिर्यङ्मूलाचन । न चापि गच्छेत् कर्षिण समयाह्नाऽपि नान्तिके ।
 आसनानु पदाकृत्य न प्रसज्येतथा नरः । न नग्नः कर्हिचित् स्नायान्न निद्रायां कदाचन । ५०५
 स्नात्वा च नावच्छेद्य गात्राणि सुविचक्षणः । न चानुलिपेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्दुनेत् ।
 न चैवार्द्राणि वासं वि नित्यं सेवेत मानवः । सजश्च नावच्छेद्य न वहिर्द्वारयित च ।
 उदङ्मया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नात्मुजेन पुरीषश्च खेत्रे यामस्य चान्तिके ।
 उभे मूत्रपुरीषे तु नाशु कुर्यात् कदाचन । अन्नं बुभुक्माणस्तु त्रिभुखेन सृष्टेदपः ।
 भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिभिः पुनः परिमाज्येत् । प्राक्पुत्रो नित्यमश्रियादागम्यतेऽस्मिन्नुत्सवन् । ५१०
 प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपसृष्टेत् । आयुष्यं प्राक्पुत्रो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 धन्यं प्रयङ्मुखो भुङ्क्ते चतुर्भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालभ्य तोयेन सर्व्वान् प्राणानुपसृष्टेत् ।
 गात्राणि चैव सर्व्वानि नाभिं पाणितले तथा । नाधितिष्ठेन्मुधं जातु केशभक्षकपातिकाः ।
 अन्यस्य चाप्यवस्त्रातं दूरतः परिवर्जयेत् । शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत् । ५१५
 निषस्त्राणि खादेत न तु गच्छन् कदाचन । मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्य्यं न भस्मनि न गोमूत्रे ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते ज्ञतं ।
 त्रीणि तेजोषि नोच्छिष्टे अलभेत कदाचन । आग्निं गां ब्राह्मणश्चैव तथा स्नायुर्न हीयते ।
 त्रीणि तेजोषि नोच्छिष्टे उदीचेत कदाचन । सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्व्वशः ।
 ऊर्द्धं प्राणां ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आयति । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । ५२०
 अभिवाद्येत दृष्ट्वाश्च दद्याच्चैवाचनं स्वयं । कृताञ्जलिहस्तासौ गच्छन् दृष्टोऽप्युत्थात् ।
 न चासीतासने भिक्षे भिक्षकांस्तु धर्जयेत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ।
 स्वप्रत्यं नैव नग्रेण न चोच्छिष्टेऽपि संविशेत् । उच्छिष्टे न सृष्टेच्छर्हि सर्व्वं प्राणास्तदाश्रयाः ।
 केशपद्मं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् । न संहृताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः ।
 न चाभोर्हणं शिरः स्नायान्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते । शिरः स्नातैश्च तैलेश्च नाङ्गं किञ्चिदपि सृष्टेत् । ५२५
 तिलमृष्टं न चाश्रयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते । नाश्रापयेत्त चोच्छिष्टे नाधीयीत कदाचन ।
 वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
 आयुरस्य निरुन्नामि प्रजास्तस्याददे तथा । य उच्छिष्टः प्रवदति स्नाथायश्चाधिगच्छति ।
 दक्षानध्यायकालेऽपि भोवाद्भक्षति दिजः । तस्मै वेदः प्रपश्येत आयुश्च परिहीयते ।

तस्माद्युक्तो ह्यनप्येव नाधीयत कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगाञ्च प्रतिदिजान् ।
 ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुवः । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । १००
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्नरिष्यति । चीन् कृष्णान्नावशानी यादोर्ध्मायुर्जिजीविषुः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याग्नीविषास्तथः । दहत्याग्नीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा ।
 क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा । ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्भानुनेनविहितेन च ।
 तस्मादतेक्ष्यं यद्वादुपधेवंत पण्डितः । गुरुणा चैव निर्बन्धा न कर्त्तव्यः कदाचन ।
 अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर । सम्यक्प्रियाप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह । १०१
 गुरुनिन्दा दहत्यायुर्धन्यथाणां न संशयः । दूरादावसथान् भूत्रं दूरात् पादावधेचनं ।
 उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्थ्यं हितैविषा । रक्तमाख्यं न धार्यं स्वात् शुक्लं धार्यन्तु पण्डितैः ।
 वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो । रक्तं शिरसि धार्यन्तु तथा वानेयमित्यपि ।
 काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित् । स्नातस्य वर्णकं नित्यमाद्र्द्रं दद्याद्विश्रान्त्ये । १०२
 विर्य्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमाश्रयः । तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ।
 अन्यदेवं भवेदासः शयनोथे नरोत्तम । अन्यद्रथ्यासु देवानामसौयामन्यदेव हि ।
 प्रियङ्गुचन्दनाभ्याश्च विल्वेन तगरेण च । पृथगेवानुलिख्येन केशरेण च बुद्धिमान् ।
 उपवासश्च कुर्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः । पर्यंकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
 समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्यं जनेश्वर । आलीढया परिकृतं भक्षयित कदाचन । १०३
 तथा नोद्धृतसाराणि प्रेषते नाप्रदाय च । न सन्निलष्टे मेधावो नाशुचेनं च समु च ।
 प्रतिषिद्वाञ्च धर्मेषु भर्त्स्यन् भुञ्जीत वृष्टतः । पिप्पलश्च वटश्चैव शणशाकं तथैव च ।
 उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः । आजं गव्यं तथा मांसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्युषितञ्च यत् । न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्रियाञ्च च रात्रिषु ।
 दधिशक्नूञ्च भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत् । सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः । १०४
 बालेन तु न भुञ्जीत परश्चाह्वं तथैव च । वाग्यतो नैकवस्त्रञ्च नासंविष्टः कदाचन ।
 भूमौ सदैव नाश्रियाञ्चानासोनेन न श्रद्धवत् । तीक्ष्णपूर्वप्रदायाञ्चमतिरिभ्या विशेषतः ।
 पशुहृत्तमेधवावो न चाप्यन्यमना नरः । समानमेकपत्रात् भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
 विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने । पानोयं पायसं शक्नून् दधि सर्पिर्बधूत्यपि ।
 निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित् । भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
 दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्तव्यञ्च भवार्थिना । आचम्य चैकहस्तेन परिस्त्राय्यं तथोदकं । १०५
 अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् । पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
 स्नातिश्रेष्ठमवाप्नोति प्रयोगकृश्लो नरः । अङ्गिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ।
 स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत् न चाप्यार्द्रेण पाणिना । अङ्गुष्ठस्यान्तराले च प्राञ्जं तीर्थमुदाहृतं ।

कनिष्ठिकायाः पञ्चासु देवतीर्थमिहोच्यते । अङ्गुष्ठस्य च धन्वाय प्रदक्षिण्याश्च भारत ।

तेन पिब्याणि कुर्वीत स्यूक्तुषो न्यायतस्तथा । परापवादं न ब्रूयात्प्रियश्च कदाचन ।

१०९

न मन्युः कश्चिदुपायः पुरुषेण भवार्थिना । पतितैस्तु कथां न च्छेद्दर्शनश्च विवर्जयेत् ।

संसर्गं न च गच्छेत् तथायुर्विन्दते महत् । न दिवा मैथुनं गच्छेत् कथां न च बन्धकीं ।

न चास्त्रांतां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत् । स्त्रे स्त्रे तीर्थे समाचस्य कार्ये समुपकल्पिते ।

त्रिः पोलापा द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः । दन्त्रिचाणि सक्तत् स्यूज्य चिरभ्युक्ष्य च मानवः ।

कुर्वीत पिब्यं दैवश्च वेददृष्टेन कर्षणा । ब्राह्मणार्थं च यच्छास्त्रं तच्च मे शृणु कौरव ।

११०

पवित्रश्च हितश्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा । सर्वशौचेषु ब्राह्मण तीर्थेन समुपसृजेत् ।

निष्ठोय तु तथा कुला स्यूज्यापो हि शृणुर्भवेत् । वृद्धो ज्ञातिसत्ता मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुषमेव च । गृहे पारावता धन्याः शृङ्गाश्च सहस्रारिकाः ।

गृहेभ्येते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः । उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

निविशेयुर्दंता तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् । अमङ्गल्यानि चैतानि तथोक्तोऽत्र महात्मना ।

१११

महात्मनोऽतिगुह्यानि न नक्तव्यानि कश्चित् । अगम्याश्च न गच्छेत् राशः पत्नीं सखीं तथा ।

वैश्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर । बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शरैरपि कस्य च ।

सन्निभानाञ्च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मणस्त्रपतभ्याञ्च निर्वृत्तं यन्निवेशनं ।

तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर । सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् त्रिधा न च समाचरेत् ।

न भुञ्जीत च भद्रावो तथायुर्विन्दते महत् । नक्तं न कुर्यात्पिब्यं च भुक्ता चैव प्रसाधनं ।

११२

पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता । वर्जनीयाश्च वै नित्यं श्रमवो निश्चि भारत ।

ब्रह्मणि चावदातानि पानीयस्यापि भोजने । सौहित्यं न च कर्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ।

द्विजैर्देवं कुर्वीत भुक्ता न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताश्च प्रसूतांस्तु सख्यैस्तथा ।

वयस्याश्च महाप्राज्ञः कन्यामावाहुमर्हति । अपत्यभुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः ।

पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।

११३

पुत्रा निवेश्याश्च कुलादृष्टा सभ्याश्च भारत । शिरःस्नातोऽयं कुर्वीत दैवं पिब्यंमथापि वा ।

नचचे न च कुर्वीत यस्मिन् जाता भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु पत्युरिच्छ विवर्जयेत् । ज्योतिर्वै यानि चोक्तानि तानि सर्वानि भारत ।

प्राप्नुव्यः समुपकर्षाणि कारयेत् सुसमाहितः । उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ।

परिवादं न च ब्रूयात्प्रेषामात्मनस्तथा । परिवादी ब्रह्मर्षीय प्रोच्यते भरतर्षभ ।

११४

वर्जयेद्ब्राह्मिणीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम । समाधीं व्यज्जिताश्चैव मातुः सकुलजां तथा ।

गृह्णां प्रज्जिताश्चैव तथैव च पतिव्रता । अथानिश्च विधोनिश्च न च गच्छेद्विषयः ।

पिङ्गलां कुष्ठिणीं नारीं न लमावोदुमर्हति । अपक्षारिकुले जातां निशीमाश्चैव वर्जयेत् ।

स्त्रिविणाश्च कुले जातां क्षयिणां मनोजेश्वर । लक्ष्मणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्ष्मणैः ।

मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान् बोद्धमर्हसि । महाकुले निवेष्ट्यं सद्गुणैश्च युधिष्ठिर ।

१०८०

अपरा पतिता शैव न पाश्चा भूतिमिच्छता । अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।

वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्व्वाः समाचरेत् । न चेद्यां स्त्रीषु कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्व्वशः ।

अनायुष्या भवेदीर्था तस्मादीर्थां विवर्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाऽभ्युदितश्चाधिता ।

प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै । पारदार्य्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।

यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभासश्चैव भारत । सन्ध्यायां न च भुञ्जीत न स्त्रियेन पठेत्तथा ।

१०८१

प्रयत्नश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेत्तपि तथा खाला नराधिप ।

देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरुंश्चाप्यभवादयेत् । अनिमन्त्रितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः ।

अनर्चिते श्वानायुष्यं गमनं तत्र भारत । न चैकेन परिग्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।

अनागतायां सन्ध्यायामागत्य च गृहे वसेत् । मातुः पितुर्गुरुणाश्च कार्य्यमैवानुशासनं ।

हितं वाऽप्यहितं वाऽपि न विचार्य्य कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्य्यो नराधिप ।

१०८२

हस्तिपट्टेऽथपट्टे च रथचर्यासु चैव च । यत्नवान् भव राजेन्द्र यत्नवान् सुखमेधते ।

अप्रभृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च । प्रजापालनयुक्तश्च न चित् सभते कश्चित् ।

युक्तिशालश्च ते श्रेयं शब्दशालश्च भारत । गान्धर्व्वशालश्च कलाः परिज्ञेया नराधिप ।

पुराणमतिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाश्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ।

पत्नी रजस्वला या च नाभिगच्छेत्त चाङ्गयेत् । स्नाताश्चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ।

१०८३

पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् । एतेन विधिना पत्नीमुपागच्छेत् पण्डितः ।

ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्व्वशः । यष्टव्यश्च यथाशक्ति यद्यैर्व्विधिदक्षिणैः ।

अत ऊर्द्धमरणश्च सेवितव्यं नराधिप । एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।

शेषस्तैर्विद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याचार्य्यो युधिष्ठिर । आचारो भूतिजनन आचारः कार्त्तिकवर्द्धनः ।

आचारादूर्द्धते ज्ञायुराचरो हन्यलक्षणं । आगमानां हि सर्व्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।

१०८४

आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्व्विवर्द्धते । एतद्यशस्त्वमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

अनुकम्प्य सर्व्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि आयुष्याख्याने चतुरधिकशतौऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्त्तते भरतर्षभ । कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वैतरस्तद्वशीहि मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ज्येष्ठवत्तात वर्त्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् । गुरोर्गुरीयसो वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ।

न गुरावक्तव्यं शिष्यं शिष्येण वर्त्तितुं । गुरोर्हि दीर्घवृत्तित्वं यत्तद्विद्यस्य भारत ।

१०८५

अन्धः स्वादन्धवैलायां जडः स्वादपि वा मुधः । परिहारेण तदूयाद्यलोपां स्वाद्यतिक्रमः ।

प्रत्यक्षं भिक्षादद्या भेदधेयुः कृतं नराः । त्रिधाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामासाधारयः ।

ज्येष्ठः सुखं वर्धयति विनाशयति वा पुनः । इति सर्वमपि ज्येष्ठः सुखं यच्च कथायते ।

कथं वो विनिकुर्वीत ज्येष्ठा भ्राता कथिष्यः । ज्येष्ठः कादभगव विषयो रत्नमिष सः ।

निष्ठाती हि गरी सोकात् पापान् गच्छत्यसंशयः । विदुस्त्वैव तत् पुनर्भोजनं कथयितुः सततं ।

१११०

सर्वानर्थः सुखे यच्च जायते पापपूर्वकः । अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमनादधाति च ।

सर्वे चापि विकर्षणा भागं गृह्णीति योदराः । नामदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः सुर्वीत यौतवः ।

अनुपपन्नं पितृह्यर्थं जह्यान्ममकोऽभ्यगः । स्वयमीहितस्य भुक्ता कामो दातुमर्हति ।

भ्रातृणां विभक्तानामुत्थानमपि चेत् स ह । अपुत्रभानं विषमं पिता दद्यात् कदाचन ।

न ज्येष्ठा नावमन्येत दुष्कृतः प्राकृतोऽपि वा । यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयसेतत्तदाचरेत् ।

१११५

धर्मं हि श्रेय इत्याहुतिरिति धर्मविदो जनाः । दद्यात्तार्क्ष्यानुपाध्याय उपधाध्यायान् पिता दत्त ।

दत्तं चैव पितृभ्राता सर्वौ वा वृथिवोमपि । गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृधर्मो गुरुः ।

माता गरीयसी यच्च तेनैता मन्वते जनः । ज्येष्ठा भ्राता पितृधर्मो मते पितरि भारत ।

स ह्येशां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् प्रतिपादयेत् । कनिष्ठासं नमस्तेरन् सर्वे ह्येन्दानुवर्तिनः ।

तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा । ब्रूरीरमेतां सृजनः पिता माता च भारत ।

११२०

आचार्यब्राह्मणा या जातिः वा यस्या वाऽजराऽमरा । ज्येष्ठा मातृधर्मा चापि भगिनी भरतर्षभ ।

भ्रातृभार्या च तदस्यान् यस्या वास्ये सप्तं पिबेत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि ज्येष्ठकनिष्ठधर्मकथने पञ्चाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेषामेव वर्षाणां ज्येष्ठानाञ्च पितामह । उपवासे मतिरियं कारणञ्च न विद्यते ।

ब्रह्मचर्येण नियमावर्तन्या इति नः श्रुतं । उपवासे कथं तेषां ह्यष्टमसि पितामह ।

नियमाद्योपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव । काङ्क्षीतिं वा नतिं तात उपवासपरायणः ।

११२५

उपवासः परं पुष्टमुपवासः परावर्ष । उपोष्येह नरमेष्ट किं फलं प्रतिपद्यते ।

अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वा कथं । सर्वे पुष्टाश्च जन्ते कथं भरतवत्तम ।

उपोष्य चापि किं तेन प्रदेषं स्यादराधिय । धर्मैव च सुखानयान् समिधेन प्रवोहि तं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवायं मौनेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् । धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः श्रान्तमनोऽब्रवीत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इदं खलु मया राजन् श्रुतमाद्योत्पुरातनं । उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षभ ।

११३०

अपिमङ्गिरसं पूर्वं ब्रह्मवर्षसि भरतः । यथा भः त्वं तथैवाहं ब्रह्मवर्षे तपोधन ।

प्रभ्रमेतन्मया ब्रह्मो भगवान्प्रविवक्षितः । उपवासविधिं पुष्टमाचष्ट भरतर्षभ ।

॥ मङ्गिरा उवाच ॥ मङ्गलमे निपातञ्च विहितं सुवचनम् । विहितस्त्वय्येकारैर्निर्दिष्टं पुरातनम् ।

वैश्याः शूद्राश्च यशोपादुपवासं प्रवर्तयन् । शूद्राणां च शिराणां च तयोर्भुक्तिर्न विद्यते ।

चतुर्थमन्नकपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते । अन्नस्यैव न तु यथाशक्तिर्भुक्तिः शर्करोदभिनिः ।

११३५

पशूनां वाऽपि यस्याश्च पौर्णमास्याञ्च भारत । उपोष्यैवैकमन्त्रेण निषेधस्या जितेन्द्रियः ।

जभावान् रूपसम्पन्नः श्रुतवाञ्छैव जायते । नानपत्या भवेत् प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ।
यजिष्णुः पद्ममीं षष्ठीं कुलेभ्यो भोजयेद्विजान् । अष्टमीमथ कौरव्य कृष्णपत्ने चतुर्दशीं ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते । मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्गृहेत् ।
भोजयेच्च दिजान् भतया स मुच्येद्वाधिकिल्लिपैः । मय्येकन्याणसम्पूर्णः सर्वैष धिसमन्वितः । ११५०
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते । पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तैर्नकेन यः चरेत् ।
सुभगो दर्शनोयश्च यशोभागी च जायते । माघन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः चरेत् ।
श्रीमत्कुले ज्ञातिमये स महत्त्वं प्रपद्यते । भगदैवतमासन्तु एकभक्तेन यः चरेत् ।
स्त्रीषु बल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः । चैत्रन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः चरेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्यो कुले महति जायते । निखरदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः । ११५१
नरो वा यदि वा नारो ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् । ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्गृहेत् ।
ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते । आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतेन्द्रितः ।
बज्रधान्यो बज्रधनो बज्रपुत्रश्च जायते । श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः चरेत् ।
यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते ज्ञातिवर्द्धनः । प्रौष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्वीतमचलभैरुस्थं प्रतिपद्यते । तथैवायुयुजं मासमेकभक्तेन यः चरेत् । ११५२
मृजवान् वाहनाढ्यश्च बज्रपुत्रश्च जायते । कार्तिकेन्तु नरो मामं यः कुर्यादेकभोजनं ।
शूरश्च बज्रभार्यश्च कीर्त्तिर्मासैव जायते । इति मासा नरव्याघ्र चपतां परिकीर्त्तिताः ।
तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव । पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्राति मानवः ।
गवाढ्यो बज्रपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते । मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःस्पन्दमनाविलं । एते तु नियमाः सर्वे कर्त्तव्याः शरदे दश । ११५३
दे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्त्ततां । यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिवन्तु ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं । षड्विः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । अधिवासे सोऽश्वरसां नृत्यगोतविनादिने ।
रमते स्त्रीसहस्राढ्यो सुहृती विरजा नरः । तप्तकाञ्चनवर्णभं विमानमधिरोहति ।
पूर्णं वर्षसहस्रश्च ब्रह्मलोके महीयते । तत्स्तथादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । ११५४
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते । तत्स्तथादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ।
यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्रुते । अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्ब्रजितेन्द्रियः ।
वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं चरेत् । अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । ११५५
चक्रवःकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । सत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।

अष्टमेन तु भक्तेन जीवेत् संवत्सरं नृप । गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । पञ्चाशन्तु सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 पक्षे पक्षे गते राजन् याऽश्रीयादर्धमेव तु । वण्मासानश्च तस्य भगवानङ्गिराऽब्रवीत् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते स च । वीणानां बलकीनाञ्च वेणूनाञ्च विशापते । ॥१८०॥
 सुषोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः सम्प्रतिबोध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिवेदपः ।
 फलं विश्वजितस्नात प्राप्नोति स नरो नृप । सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
 विधिं त्वनश्नन्याः पार्थ धर्मविदो जनाः । अनात्तो व्याधिरहितो गच्छेदनश्नन्तु यः ।
 पदे पदे यज्ञफलं समाप्नोति न संशयः । दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । ॥१८१॥
 शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभुः । शतश्चाप्सरसः कन्या वेदयन्त्यपि तं नरं ।
 आर्त्ता वा व्याधितो वाऽपि गच्छेदनश्नन्तु यः । शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ।
 काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते । सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ।
 स गत्वा स्त्रीशताकोर्णे रमते भरतर्षभ । क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणं ।
 व्याधितन्यौषधीयामः क्रुद्धस्य च प्रसादनं । दुःखितस्यार्थमानाभ्यां दुःखानां प्रतिषेधनं । ॥१८२॥
 न चैत स्तुर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः । अतः स कामसंयुक्तो विमाने हेमसन्निभे ।
 रमते स्त्रीशताकोर्णे पुरुषोऽलङ्कृतः शुचिः । स्वस्थः सफलसङ्कल्पः सुखो विगतकल्मषः ।
 अनश्नन् देहमृत्स्य फलं प्राप्नोति मानवः । बालसूर्यप्रतीकाग्ने विमाने हेमवर्षसि ।
 वैदूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते । पताकादोपिकाकोर्णे दिव्यघण्टानिनादिते ।
 स्त्रीमहस्नानुचरिते स नरः सुखमेधते । यार्वन्ति रोमकूपानि तस्य गात्रेषु पाण्डव । ॥१८३॥
 तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 न धर्मात् परमो लाभस्तपो नानश्ननात् परं । ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
 उपवासस्तथा तुभ्यं तपःकर्म न विद्यते । उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
 अथयश्च परां सिद्धिमुपवाभिरवाप्नुवन् । दिव्यं वर्षसहस्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
 लान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः । च्यवनो जमदग्निश्च वशिष्ठो गौतमो भृगुः । ॥१८४॥
 सर्वे एव दिवं प्राप्नुः क्षमावन्तो महर्षयः । इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितं ।
 यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुयात् ।

इदन्तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं पर्वर्त्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा । पठेच्च यो वै ऋणुयाच्च नित्यदा न विद्यते तस्य नरस्य
 किंलिषं ।

विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करैर्नचास्य दोषैरभिभूयते मनः । विद्योनिजानाञ्च विजानते स्तं भुवाञ्च कीर्त्तिं लभते नरोत्तमः ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने उपवासविधौ षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामहेन विधिवश्चाः प्रोक्ता महात्मना । गुणार्थैर्वा यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ।

४१०५

न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह । बह्वपकरणा यज्ञा नानामभारविसराः ।

पार्थिवैराजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह । नार्थहीनैरवगुणैरैकात्मभिरसंयतैः ।

यो दरिद्रेरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् । तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकं । विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

यस्तु कल्यं तथा साद्यं भुञ्जानो नान्तरा पिवेत् । अहिंसानिरतो नित्यं जुहुजानो जातवेदसं ।

४११०

षड्भिरैव स वर्षैस्तु मिथ्यते नात्र संशयः । तप्तकाष्ठनवर्णञ्च विमानं लभते नरः ।

देवस्त्रोणामधीवासं नृत्यगीतनिनादिते । प्राजापत्ये वसेत् पशून् वर्षाणामग्निमग्निभे ।

त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत् सततन्त्येकभोजनं । धर्मपत्नीरतो नित्यं अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

यज्ञं बह्वसुवर्णं वा वामवर्धयमाचरेत् । सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।

चानो दानो जितक्रोधः स गच्छति पराङ्गतिं । पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।

४११५

दे समाने ततः पशून् मोऽप्सरोभिर्वसेत् सह । द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्रीयादेकभोजनं ।

सदा द्वादशमामास्तु जुहुजानो जातवेदसं । अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कन्यप्रबोधनः ।

अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंसमारसयुक्तञ्च विमानं लभते नरः ।

इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रोभिः समानतः । तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्रीयादेकभोजनं ।

सदा द्वादश मामास्तु जुहुजानो जातवेदसं । अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कन्यप्रबोधनः ।

४१२०

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं । मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ।

मत्तर्षाणां सदा लोके मोऽप्सरोभिर्वसेत् सह । निवर्त्तनञ्च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ।

दिवसे यस्तुतुर्ये तु प्राश्रीयादेकभोजनं । सदा द्वादशमामास्तु जुहुजानो जातवेदसं ।

वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं । इन्द्रकन्याधिरूढञ्च विमानं लभते नरः ।

सागरस्य च पथ्यन्ति वासवं लोकमावसेत् । देवराजस्य च कीडां नित्यकालमवसेत् ।

४१२५

दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्रीयादेकभोजनं । सदा द्वादशमामास्तु जुहुजानो जातवेदसं ।

अनुभः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविर्हंसकः । अग्नसूयुरपापस्या वाजपेयफलं लभेत् ।

जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणं । सूर्यमालासमाभासमारोहेत् पाण्डुरं गृहं ।

आवर्त्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश । शराग्निपरिमाणञ्च तथाऽसौ वसते सुखं ।

दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत् भोजनं । सदा द्वादशमामास्तु जुहुजानो जातवेदसं ।

४१२०

सदा त्रिषवणस्याथो ब्रह्मचार्यनसूयकः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ।

अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणसेवितं । शातकुम्भसमायुक्तं सधयेद्यनमुत्तमं ।

तथैवाप्सरसामङ्गे प्रतिमुद्रः प्रबोध्यते । नूपुराणां निनादेन मेखलानाञ्च निखलैः ।

कोटोमहसं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च । पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ।

अयुतानि च पञ्चाशद्वचस्वीशतस्य च । लोकां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ।
 दिवसे सप्तमे यस्तु प्राप्तीयादिकभोजनं । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसं ।
 सरस्तीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरेत् । सुमनोवर्णकक्षैव मधुमांसश्च वर्जयेत् ।
 पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं स गच्छति । तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरर्च्यते ।
 फलं वज्रसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः । सङ्क्षामतिगुणा वाऽपि तेषु लोकेषु मोदते ।
 यस्तु संवत्सरं चान्नो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः । देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसं ।
 पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं । पद्मवर्णनिभश्चैव विमानमधिरोहति ।
 कृष्णाः कनकवर्णाश्च नार्यः श्यामास्तथाऽपराः । वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ।
 यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसं ।
 अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं । पुण्डरीकप्रकाशश्च विमानं लभते नरः ।
 दीप्तसूर्याग्निजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च । नोयति रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरोचं सनातनं ।
 अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च । कोटीशतसहस्रश्च तेषु लोकेषु मोदते ।
 यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते दशाहं वै गते गते । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसं ।
 ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यंशं यं ।
 रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सदा नरः । नीलोत्पलनिभैर्वर्णैर्नीलोत्पलनिभैस्तथा ।
 विमानं मण्डलावर्त्तमावर्त्तगहनाकुलं । सागरोर्ध्वप्रतीकाशं स लभेद्यानमुत्तमं ।
 विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खनिखलैः । स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च सन्धैः सुकृतवेदितं ।
 आरोहति महद्यानं हंससारसनादितं । कोटीशतसहस्रं स देवलोकं प्रमोदते ।
 एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राप्ते हविः । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसं ।
 परस्त्रियं नाभिलषेदाचाऽय मनसाऽपि वा । अनृतश्च न भाषेत मातापित्रोः कृतेऽपि च ।
 अभिगच्छेत्सहदेवं विमानस्य महाबलं । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ।
 स्वायम्भुवश्च पश्येत् विमानं समुपस्थितं । कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तं ।
 रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरं । वर्षाण्यपरिमितानि युगान्ताग्निसमप्रभः ।
 कोटीशतसहस्रश्च दशकोटिशतानि च । रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसम्मतः ।
 स तस्मै दर्शनं प्राप्ते दिवसे दिवसे भवेत् । दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राप्ते हविः ।
 सदा द्वादशमासान् वै सर्वमेधफलं लभेत् । आदित्यद्वादशे तस्य विमानं संविधोयते ।
 मणिमुक्ताप्रवालैश्च मरुतैरुपशोभितं । हंसमालापरिचित्रं नागवीथीसमाकुलं ।
 मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजङ्गैरुपशोभितं । अद्वैतहृद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठितं ।
 नित्यमावस्यं राजन्नरनारीशमाकुलं । सृष्टिरेव महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ।
 चषोदशे तु दिवसे प्राप्ते यः प्राप्ते हविः । सदा द्वादशमासान् वै देवसचफलं लभेत् ।

५१५१

५१५०

५१५५

५१५०

५१५५

५१५०

रत्नपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः । जातरूपप्रयुक्तं रत्नमञ्जयभूषितं ।
 देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितं । पुष्पगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितं ।
 तत्र शक्रुपताके दे युगान्तं कल्पमेव च । अयुतायुतं तथा पद्मं समद्रुक्षु तथा वेतम् ।
 गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिस्रनैः । सदा प्रह्लादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिज्यते ।
 षतुर्दशैः तु दिवसे यः पूर्णं प्राशते हविः । सदा द्वादशमासांस्तु महामेघफलं लभेत् ।
 अनिर्द्वयवयोरूपा देवकन्याः खलङ्कृताः । मृष्टतप्तान्द्रधरा विमानैरुपवीर्यन्ति तं ।
 कलहंभविनिर्घोषैर्नूपुराणाञ्च निस्रनैः । काञ्चोनाञ्च समुत्कर्षेणैव तत्र विबोध्यते ।
 देवकन्यानिवासं च तस्मिन् वसति मानवः । आक्रवोवानुकाकीर्णं पूर्णं संवत्सरं नरः ।
 यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः । सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वेना जातवेदम् ।
 राजसूयमहस्त्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं । यानमारोहते दिव्यं हंसवर्धणभेजितं ।
 मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतं । दिव्याभरणशोभाभिर्व्वरस्त्रोभिरलङ्कृतं ।
 एकलम्बाश्चतुर्दशं सप्तभौमं समङ्गलं । वैजयन्तीमहस्रैश्च शोभितं गीतनिस्रनैः ।
 दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति । मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभं ।
 वभेद्युगमहस्त्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः । षोडशे दिवसे प्राप्ते यः कुर्यादिक्रमोजनं ।
 सदा द्वादशमासान् वै सोमयज्ञफलं लभेत् । सोमकन्यानिवभिषु सोऽष्टावसति नित्यशः ।
 सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् । सुदर्शनाभिर्नारोभिर्मधुराभिल्लयैव च ।
 अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेवते । फलं पद्मशतप्रस्थं महाकल्पं दशाधिकं ।
 आचर्त्तन्नि चत्वारि साधयेच्छाण्डौ नरः । दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासान् वै जुह्वेना जातवेदम् । स्थानं वारुणमैन्द्रं च रुद्रश्चाप्यधिगच्छति ।
 मारुतोऽशनं चैव प्रह्वलोकं च गच्छति । तत्र देवतकन्याभिरामनेनोपचर्यते ।
 भूर्भुवश्चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेवते । तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्या रमयन्ति तं ।
 द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलङ्कृताः । चन्द्रादित्यावभौ यावद्गुणैश्च चरतः प्रभो ।
 तावच्चरत्यभौ वीरः सुधास्ततरसाशनः । अष्टादशे यो दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनं ।
 सदा द्वादशमासान् वै सप्त लोकान् स पश्यति । रथैः मनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
 देवकन्याभिर्कृष्टैस्तु भ्राजमानैः खलङ्कृतैः । व्याघ्रान्हप्रयुक्तञ्च भेषखननिनादितं ।
 विमानमुत्तमं दिव्यं समुखी ह्यधिरोहति । तत्र कल्पवृक्षं स कन्याभिः सह मोदते ।
 सुधारमश्च भुञ्जते अमृतोपममुत्तमं । एकोनविंशतिदिने यो भुङ्क्ते एकभोजनं ।
 सदा द्वादशमासान् वै सप्त लोकान् स पश्यति । उत्तमं लभते स्थानमसुराणामेवितं ।
 गन्धर्वैरुपगीतञ्च विमानं सुख्यवर्धनं । तत्रामरवरस्त्रोभिर्मोदते त्रिगतज्वरः ।
 दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं शतं । पूर्णैश्च विभे दिवसे यो भुङ्क्ते लोकभोजनं ।

५१६५

५१७०

५१७५

५१८०

५१८५

५१९०

सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः । अमांशाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।

१९०५

स लोकान् विपुलाश्चानादित्यानामुपाश्रुते । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाख्यानलेपनैः ।

विमानैः काञ्चनेर्द्विभ्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते । एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते श्लोकभोजनं ।

सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसं । लोकभौशनसं दिव्यं श्लोकलोकश्च गच्छति ।

अश्विनोर्ध्वरताश्चैव सुखेवभिरतः सदा । अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।

सेव्यमानो वरस्त्वोभिः कीडत्यमरवत् प्रभुः । द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते श्लोकभोजनं ।

१९००

सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसं । अहिंसानिरतो धीमान् सत्यवागनम्रयकः ।

लोकान् वस्तुनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः । कामचारी सुधाहारी विमानवरमास्थितः ।

रमते देवकन्याभिर्द्विधाभरणभूषितः । त्रयोविंशे तु दिवसे यः प्राप्तेदेकभोजनं ।

सदा द्वादशमासांस्तु मिताहारं जितेन्द्रियः । वयोरुशनसश्चैव रुद्रलोकश्च गच्छति ।

कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः । अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।

१९०५

रमते देवकन्याभिर्द्विधाभरणभूषितः । चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राप्ते हविः ।

सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं । आदित्यानामधीवासि भोदमानो वषेचिरं ।

दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः । विमाने काञ्चने दिव्ये हंमयुक्ते मनोरमे ।

रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतस्तथा । पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राप्तेदेकभोजनं ।

सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् । सिंहयात्रप्रयुक्तैस्तु भेषनिस्त्रननादितैः ।

१९१०

सरयैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतो ह्यनुगम्यते । देवकन्यासमारूढैः काञ्चनैर्विभक्तैः शृङ्गैः ।

विमानमुत्तमं दिव्यमाख्याय सुमनोहरं । तत्र कल्पमहसं वै वसने स्त्रोमणाटने ।

सुधारमञ्चापजीवन्नमृतोपममुत्तमं । षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राप्तेयदेकभोजनं ।

सदा द्वादशमासांस्तु नियतो नियताशनः । जितेन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसं ।

सम्प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः । सप्तानां मरुतां लोकान् वस्तुनामाश्चापि भोऽश्रुते ।

१९१५

विमानैः स्फाटिकैर्द्विभ्यैः सर्वैरक्षरैरलङ्कृतैः । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।

दे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा । सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राप्तेदेकभोजनं ।

सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसं । फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोकं च पूज्यते ।

अमृताशी वसंस्तत्र च विलम्बः प्रमोदते । देवधिचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्ठितं ।

अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः । स्त्रीभिर्धनैः भिरामाभीरममाणो मदेत्कटः ।

१९२०

युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यवसति वै सुखं । योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राप्तेयदेकभोजनं ।

सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः । फलं देवधिचरितं विपुलं समुपाश्रुते ।

भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः । सुकुमार्यश्च नार्थस्तं रममाणाः सुवर्षसः ।

धीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः । रमयन्ति मनःकान्तिं विमाने सुख्यमन्त्रिभिः ।

सर्वकामगमे दिव्ये कन्यायुतशतं समाः । एकीनविंशे दिवसे यः प्राप्तेदेकभोजनं ।
 सदा द्वादशमासान् वै सत्यव्रतपरायणः । तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ।
 विमानं सूर्यचन्द्रामं दिव्यं समधिगच्छति । जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नभिभूषितं ।
 अक्षरोगणधूपं गन्धर्वैरभिनादितं । तत्र चैनं शुभा नार्थ्या दिव्याभरणभूषिताः ।
 मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदेत्कटाः । भोगवांस्तेजसा युक्ता वैद्यानरसमप्रभः ।
 दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः । वस्त्रानां भरुताञ्चैव साध्यानामश्विनोत्तथा ।
 रुद्राणाञ्च तथा लोकं ब्रह्मलोकश्च गच्छति । यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं समात्मकः ।
 सदा द्वादशमामान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । सुधारसकृताहारः शोमान् सर्वमनोहरः ।
 तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव । दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 सुखेष्वाभिरतो योगो दुःखानामविज्ञानकः । स्वयं प्रभाभिर्नारोभिर्विमलस्यो विराजते ।
 रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततञ्चाभिपूज्यते । नानारमणरूपाभिर्नानारामाभिर्गवे च ।
 नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च । विमाने गगणाकारे सूर्यवैदूर्यमन्त्रिभे ।
 प्रष्ठतः सोमशङ्काशे उदर्के चाभ्रषन्त्रिभे । दक्षिणायान् रक्ताभिः अधलात्रोलमण्डले ।
 ऊर्ध्वं विचित्रमङ्गाशे नैको वसति पूजितः । यावद्वर्षमहस्रं वै जम्बुद्वीपे प्रवर्धति ।
 तावत् संवत्सरा प्रोक्ता ब्रह्मलोकोऽस्य धीमतः । विप्रश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
 वर्षासु वर्षतस्तान्विप्रसत्यमरप्रभः । मामोपवासी वैरस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमं ।
 महर्षिलमयासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् । मुनिर्हान्ता जितक्रोधा जितश्रोत्रोदरः सदा ।
 जुह्वदग्नीं नियतः सन्ध्यापासनभेजिता । बह्मभिर्नियमैरैवं गुचिरश्रान्तिं यो नरः ।
 अभ्रावकाशशीलस्य तस्य भानोरिव लिपः । दिवं गत्वा शरीरेण स्नेन राजन् ययाऽमरः ।
 स्वर्गं पुण्यं ययाक्राममुपभुङ्क्ते तयाविधः । एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिस्तमः ।
 आख्यातो ह्यानुपूर्व्येण ह्युपवासफलात्मकः । दरिद्रैर्धनैः पार्थ प्राप्तं यज्ञफलं तथा ।
 उपवासानिमान् कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिं । देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ।
 उपवासविधिस्त्वेष तन्त्रेण प्रकीर्तितः । नियतेषु प्रसक्तेषु शौचवस्तुमहात्म्यम् ।
 दम्भद्वेषनिवृत्तेषु कृतवृद्धेषु भारत । अवलेश्वप्रसक्तेषु मा ते भूदत्र संशयः ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि उपवासविधौ सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्दरं सर्वतोर्थानां तन्मे ब्रूहि पितामह । यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वानि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनोषिणः । यत्तु तीर्थञ्च शौचञ्च तन्मे शृणु समाहितः ।
 अग्राधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिव्रदे । स्वातथ्यं मानसे तीर्थे सत्यमालम्ब्य शायनं ।
 तीर्थशौचमनर्थिलमाज्ज्वलं सत्यमाह्वयं । अहिंसा सर्वभूतानामनुग्रहं दमः शमः ।
 निर्धमा निरहङ्कारा निर्दन्दा निष्परिग्रहाः । शुचयस्तीर्थभूतास्तथै वैश्यमुपभुञ्जते ।

११२५

११२६

११२७

११२८

११२९

११३०

तत्त्वित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थप्रवरमुच्यते । शैचलक्षणमेतत्तै सर्वैवाववेक्षणं ।

रजस्तमःसत्यमयो येषां निर्द्धीतमात्मनः । शैचाशैचसमायुक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ।

११५४

सर्व्वत्यागेष्वभिरताः सर्व्वज्ञाः सर्व्वदर्शिनः । शैचेन वृत्तशैचार्यास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते ।

नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते । स स्नातो योदमस्नातः स वाङ्माभ्यन्तरः शुचिः ।

अतोतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्धमाः । शैचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ।

प्रज्ञानं शैचमेवेह शरीरस्य विशिषतः । तथा निष्किञ्चनलक्ष्य मनसश्च प्रसन्नता ।

वृत्तशैच मनःशैचं तीर्थशैचमतः परं । ज्ञानोत्पन्नस्य यच्चैचं तच्चैचं परमं मतं ।

११५०

मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानजलेन च । स्नाति यो मानसे तीर्थे तत् स्नानं तत्त्वदर्शिनां ।

समारोपितशैचस्तु नित्यं भावसमाहितः । केवलं गुणसम्पन्नः शुचिरेव नरः सदा ।

शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत । पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ।

शरीरस्य यथोद्देशाः शुचयः परिकीर्त्तिताः । तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ।

कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् । धनानि पापं तीर्थेषु ते प्रथानि सुखं दिवं ।

११५५

परिग्रहाच्च माधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा । अतीव पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा ।

मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यास्तीर्थास्तथाऽपरे । उभयेरेव यः स्नायात्तम मिद्धि भीरवमाप्नुयत् ।

यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्ज्जिता । नेह माधयते कार्यं समायुक्ता तु मिद्धति ।

एवं शरीरशैचेन तीर्थशैचेन चान्वितः । शुचिः मिद्धिमवाप्नोति दिविषं शैचमुत्तमं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि शैचकथने अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्व्वेषामुपवामानां यच्छ्रेयः सुमहत् फलं । यथायमंश्रयं लोके तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ।

११००

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् यथा गीतं स्वयमेव स्वयम्भुवा । यत् कृत्वा निवृत्तो भूयात् पुंषो नात्र संशयः ।

द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवं । अर्च्यायमेधं प्राप्नोति दुष्कृतश्चास्य नश्यति ।

तथैव पौषमासे तु पूज्यो नारायणेति च । वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिश्च परनां व्रजेत् ।

अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवं । राजसूयमवाप्नोति कुलश्चैव समुद्धरेत् ।

तथैव फाल्गुने मासे गोविन्देति च पूजयेत् । अतिरात्रमवाप्नोति भोमलोकश्च गच्छति ।

११०१

अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् । पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोकश्च गच्छति ।

वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयेन्मधुसूदनं । अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ।

अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्यैष्ठे मासि त्रिविक्रमं । गवं मेधमवाप्नोति अश्वरोभिश्च मोदते ।

आषाढे मासि द्वादश्यां वामनंति च पूजयन् । नरमेधमवाप्नोति अश्वरोभिश्च मोदते ।

११०२

अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरं । पञ्चयज्ञानवाप्नोति निमानस्यः स मोदते ।

तथा भाद्रपदे मासि ज्येष्ठेति पूजयन् । भौवामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवतेऽपि च ।

द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्धयेत् । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयः स वाच संशयः ।

दादस्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च । सर्वयज्ञफलं पुण्यं प्राप्नुयाम्नात्र भंशयः ।

अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमेवं संवत्सरम् । जातिस्मरत्नमाप्नोति विद्याद्वन्द्वसुवर्णकं ।

अष्टम्यस्मिन् तद्भावाभ्युपेक्षं धौघिगच्छति । समाप्ते भोजयेद्विप्रानथ वा दापयेद्भुतं ।

॥१८६॥

अतः परं नोपवासे भवतीति विनिश्चयः । उवाच भगवान् विष्णुः स्वयमेव पुरातनं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शरत्कृष्णगतं भीमं दृष्ट्वं कुरुपितामहं । उपगम्य महाप्राज्ञः पर्वपृच्छयुधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अज्ञानां रूपलौभागे प्रियलक्ष्णं कथं भवेत् । धर्मार्थकामवन्द्युक्तः सुखभागी कथम्वेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते । पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्गायामय रोहिणीं ।

अश्विन्यां शक्रियनी चैव जरू चाषाढयोस्तथा । गुह्यान्तु फाल्गुनीं विन्ध्यात् क्षत्तिकाः कटिकास्तथा ।

॥१८७॥

नाभिं भाद्रपदे विन्ध्याद्रेवत्यामलिमण्डलं । पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोदरमथा ।

वाङ्महान्तु विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्दिशेत् । पुनर्वसुजुलौ राजन्मन्त्रेषां नखास्तथा ।

शोभां ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्षयोः । मुखं पृथ्वी राजेन्द्र दक्षौष्ठौ स्नातिरुच्यते ।

हस्तं शतभिषाञ्चैव मघाञ्चैवाथ नासिकां । नेत्रे मृगशिरौ विन्ध्यास्तलाटे चित्रमेव तु ।

भरणीशान्तु शिरो विन्ध्यात् केशनाम्नी नराधिप । समाप्ते तु घृतं दद्याद्वाङ्मणे वेदपारमे ।

॥१८८॥

सुभगा दर्शनीयस्य ज्ञानभाग्यय जायते । जायते परिपूर्णाङ्गः पौर्णमास्ये चन्द्रमाः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि अष्टविधौ दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारदः । ज्ञातुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमं ।

केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्त्तमाना नरा भुवि । प्राप्तुमनुत्तमं स्वर्गं कथञ्च नरकं नृप ।

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोहसमं जनाः । गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एनमुपगच्छति ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अद्यमायाति भगवान् वृहस्पतिरुदारधीः । पृच्छेन्नं सुमहाभागमेतदुक्तं समातनं ।

॥१८९॥

नैतदव्येन शक्यं हि वक्तुं किञ्चिदद्य वै । वक्ता वृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते कश्चित् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथोः संवदतेरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा । आजगाम विशुद्धात्मा नाकपृष्ठादृहस्पतिः ।

ततो राजा सवृत्त्याय धृतराष्ट्रपुरोगमः । पूजामनुपमाञ्चके सर्वे ते च सभासदः ।

ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं वृहस्पतिं । उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्ततः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारदः । मर्त्यस्य कः सहायो वै पितामहा सुतो गुरुः ।

॥१९०॥

ज्ञातिसम्बन्धिवर्गस्य मित्रवर्गस्तथैव च । मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोहसमं जनाः ।

गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एनमुपगच्छति ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ एकः प्रसूयते राज्ञैक एव विनश्यति । एकस्मिन् दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिं ।

असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गस्य मित्रवर्गस्तथैव च ।

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोहसमं जनाः । मुहुर्कस्मिन् रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः ।

॥१९१॥

तैस्तु शरीरमुत्सृष्टं धर्म्य एकोऽनुगच्छति । तस्माद्भयं सहायस्य सेवितव्यः सदा नृभिः ।
 प्राणी धर्म्यसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गं गतिं परां । तथैवाधर्म्यसंयुक्तो नरकश्चापपद्यते ।
 तस्मान्नायागागतेरर्थैर्धर्म्यं सेवेत पण्डितः । धर्म्य एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ।
 लोभाभ्यांश्चादनुकोशाद्भयादाऽप्यवजुश्रुतः । नरः करोत्यकार्याणि परार्थं लोभमोहितः ।
 धर्म्यस्यार्थस्य कामस्य चित्तयं जीविते फलं । एतत्तयमवाप्तव्यमधर्म्यपरिवर्जितं ।

४४१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्म्ययुक्तं परं हितं । शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ।
 मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्तं गतं । अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्म्योऽनुगच्छति ।
 ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ इथिवी वायुराकाशमापो ध्यातिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च मक्षिता धर्म्यं पश्यन्ति नित्यदा ।
 प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूता निशानिधे । एतच्च सह धर्म्योऽपि तं जीवमनुगच्छति ।
 लग्नस्त्रिमासं शुक्रश्च शोणितश्च महामते । शरीरं वर्ज्ययन्त्येते जीवितेन विवर्जितं ।
 ततो धर्म्यसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभं ।
 देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्म्यसमायुक्तः स जीवः मुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते ।

४४२

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तद्दर्शितं भगवता यथा धर्म्योऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ।
 ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ अन्नमन्नं हि यदेवाः शरीरस्थाः नरेभ्यः । इथिवी वायुराकाशमापो ध्यातिर्मनस्तथा ।
 तत्तत्तृतेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु । मनःषष्ठेऽपि शुद्धात्मान् रेतः सम्पद्यते महत् ।
 ततो गर्भः सम्भवति शेषात् स्त्र्यापुंसयोर्नृप । एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यते ।
 ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते । विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिं ।
 सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभं ।
 देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ।

४४३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ लग्नस्त्रिमासं भूतस्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः । जीवः स भगवन् कल्पः सुखदुःखे समश्नुते ।
 ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्यं समासाद्य सृते कालेन भारत ।
 यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्विधं । दुःखं संसारचक्रस्य नरः क्लेशस्य विन्दति ।
 इह लोके च स प्राणी जन्मप्रमृतिं पार्थिव । स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्म्यस्य फलमाश्रितः ।
 यदि धर्म्यं यथाशक्ति जन्मप्रमृतिं भवेत् । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखं ।
 अयान्तरा तु धर्म्यस्यायुधर्म्यमुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ।
 अधर्म्येण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्गोनौ प्रजायते ।
 कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तस्मै निगदतः प्रष्टुः ।
 यदेतदुच्यते शस्त्रे सेतिहासे च कन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ।

४४४

४४५

तिथ्यगोन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वत्रः । यमस्य सदनं दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।
 कर्ष्यमिर्नियतेर्ब्रह्मा जन्तुर्दुःखान्युपाप्नुते । येन येन तु भवेन कर्ष्यया पुरुषो गतिं ।
 प्रयाति पक्षां घोरां तन्ने वक्ष्याम्यतः परं । अधीत्य चतुरो वेदान् दिवि मोक्षसमन्वितः ।
 पतितास्तु प्रत्यूह्याथ खरयोनौ प्रजायते । खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 खरो मृतो बलीवर्हः सप्तवर्षाणि जीवति । बलीवर्हो मृतस्यापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
 ब्रह्मरक्षस्य मांशास्त्रोक्तो जायति ब्राह्मणः । पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत । कृमिभावादिमुक्तस्तु ततो जायति गर्हभः ।
 गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि शूकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
 आ वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः । उपाध्यायस्य यः पापं त्रिव्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
 सजोव दह संसारांस्तोनाप्नोति न संशयः । प्राक् स्या भवति राजेन्द्र ततः कन्यासतः खरः ।
 ततः प्रेतः परिक्रिष्टः पञ्चाध्यायति ब्राह्मणः । मनसाऽपि गुरोर्भात्या यः त्रिव्यो याति पापकृत् ।
 स उपायं प्रैति संसारानधर्मेणैव चेतसा । श्रयोनौ तु स सम्भूतस्त्रोणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते । कृमिभावमनुप्राप्नो वर्षमेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निधनं प्राप्नो ब्रह्मियोनौ प्रजायते । यदि पुत्रसमं त्रिव्यं गृह्णैत्यादकारणे ।
 आत्मनः कान्तकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं मातरश्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि राजन् मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्हभः । गर्हभस्तु सम्प्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
 संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य मातापितरो यस्तु रुष्टावुभावपि ।
 गुर्व्यपध्याततः सोऽपि मृतो जायति गर्हभः । खरो जीवति मांशास्तु दश आ च चतुर्दश ।
 विडालः सप्त मांशास्तु ततो जायेत मानवः । मातापितरावाकुश्ल्य सारिकः सम्प्रजायते ।
 ताडयित्वा तु तविव जायते कच्छपो मृगः । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि श्लोकः ।
 व्याधो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत मानवः । भर्तृपिण्डमुपाश्रन् यो राजदिष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोक्षमापन्नो मृतो जायेत वानरः । वानरो दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः ।
 श्याऽथ भूत्वाऽथ षण्मासांस्ततो जायेत मानवः । न्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषये गतः ।
 संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 दुष्कृतस्य शतं कृत्वा ततो जायेत मानवः । असूयको नरस्यापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ।
 विश्वासहर्त्ता च नरो मीनो जायति दुर्धतिः । भूत्वा मीनोऽष्टवर्षाणि मृगो जायेत भारत ।
 मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्चान्नः प्रजायते । ह्यगस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः ।
 कीटः प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानवः । धान्यान् यवांसितान् मन्वान् कुशत्यान् सर्वपांशुषान् ।
 कक्षायां यथ मुञ्चति गोधूमानतसोक्षया । ब्रह्मस्यान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जनुरथेतनः ।
 स जायते महाराज मूषिको निरपन्नपः । ततः प्रेत्य महाराज मृगो जायेत शूकरः ।

१४४

१४५

१४६

१४७

१४८

१४९

शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण स्थिते नृप । सा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
 भूत्वा सा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत मानवः । परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वैवृकः ।
 सा शृगालस्ततो मृधो ब्यालः कर्द्वी वक्रसाया । भ्रातृभार्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप । सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्यान्तयेव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामाद्य मृतो जायति शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः । १४५
 त्रिदालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुकुटः । पिपीलिकस्तु मासांस्तो न कीटः स्नात्वा समेव तु ।
 एतान्माद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्दश ।
 ततोऽधर्भक्ष्यं कृत्वा पुनर्जायति मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यद्ये दानेऽथवा विभो ।
 मोहात्कारोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः । कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 अधर्म्मस्य स्यं कृत्वा ततो जायति मानवः । पुंश्च दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति ।
 सोऽपि राजन् मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
 अधर्म्मसङ्गते युक्तस्तो जायति मानवः । देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमद्यापि वा ।
 अनित्यं समग्रं वै मृतो जायति वायवः । वायवः त्रतवर्षाणि ततो जायति कुकुटः ।
 जायते ब्यालकस्यापि मासं तस्मान् मानवः । ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि भ्रातुरं सोऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयेनौ प्रजायते । क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश दो सप्त पञ्च च । १४६
 ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाप्नुते । वृषलो ब्राह्मणो गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण स्थिते नृप ।
 सा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव । सा भूत्वा कृतकर्माऽथै जायते मानुषस्ततः ।
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायते मूषिकः । कृतघ्नस्तु मृतो राजन् यमस्य विषयं गतः ।
 यमस्य पुरुषैः कुड्मैर्बन्धं प्राप्नोति दारुणं । दण्डं समुद्गरं शूलमग्निकुक्षश्च दारुणं । १४७
 अग्निपत्रवने घोरं बालुकां कूटशाल्मलीं । एतासान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः ।
 यातनाः प्राप्य तत्रोपास्तो बध्यन्ति भारत । ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोपैर्भरतर्षभ ।
 संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव स्थिते शिशुः । ततो गर्भश्चेतर्जनुर्बन्धुभिः सम्प्रपद्यते ।
 संसारांश्च बह्वन् गत्वा ततस्त्रियं प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य बह्ववर्गेणानिह । १४८
 अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते । दधि हत्वा वक्रस्यापि श्वो मत्स्यानघं कृतात्न ।
 चोरयित्वा तु दुर्भुद्धिर्दधु दंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं हत्वा अपूपं वा पिपीलिकाः ।
 चोरयित्वा तु निष्पार्वं जायते हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तिलगुलमवाप्नुते ।
 हत्वा पितृमयं पूषं कुक्षोलूकः प्रजायते । अयो हत्वा तु दुर्भुद्धिर्ब्याधयो जायते नरः ।
 कांस्यं हत्वा तु दुर्भुद्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं हत्वा कपोतः सप्त जायते । १४९

हत्वा तु काष्ठं भाष्यं कृमियोधौ प्रजायते । पचोर्ध्वं चोरयित्वा तु ककरत्वं नियच्छति ।
 कौशिकस्तु ततो हत्वा नरो जायति वर्त्तकः । अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः ।
 चोरयित्वा दुक्कलस्तु मृतो हंसः प्रजायते । कौशः कार्पासिकं हत्वा मृतो जायति मानवः ।
 चोरयित्वा नरः पटं त्वाविकश्चैव भारत । सोमश्च वस्त्रमादाय ब्रह्मो जन्तुः प्रजायते ।
 वर्षाणं हत्वा तु पुरुषो मृतो जायति वर्षिकः । हत्वा रक्ताणि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ।
 वर्षकादीनांथा गन्धशोरयिलेह मानवः । कुकुन्दरिलमात्रेति राजन् सोमपरायणः ।
 तत्र जीवति वर्षाणि ततो द्रव्यं च पञ्च च । अधर्ष्यस्य चयं कृत्वा ततो जायति मानवः ।
 चोरयित्वा पयसापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वितः ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुसौलपायो प्रजायते । अन्नस्थं पुरुषं हत्वा सन्नस्तः पुरुषाधमः ।
 अर्थाधी यद् वा वैरी स मृतो जायते खरः । खरो जीवति वर्षे दे ततः ब्रह्मण बध्यते ।
 स मृतो मृगयोधौ तु नित्योद्दिष्टोऽभिजायते । मृगो बध्यति ब्रह्मण गते सर्वसुरे तु यः ।
 हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे सम्प्राप्तिं श्रापदः सम्प्रजायते ।
 श्रापदो द्रव्यं वर्षाणि दीपो वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य काष्ठपर्यायचोदितः ।
 अधर्ष्यस्य चयं कृत्वा ततो जायति मानुषः । स्त्रियं हत्वा तु दुर्भुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
 वज्रकोशान् समासाद्य संघारंश्चैव विभ्रति । ततः पश्चात्सहाराज कृमियोधौ प्रजायते ।
 कृमिर्विभ्रतिवर्षाणि भूला जायति मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
 मक्षिकासङ्घवशगो वज्रन् मासान् भवत्युत । ततः पापचयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ।
 धान्यं हत्वा तु पुरुषो सोमन्नः सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमन्नं चोरयेन्नरः ।
 स जायते वस्तुसमो दाहणो मूषिको महान् । दहनं वै मानुषं निम्बं पापात्मा स प्रजायते ।
 घृतं हत्वा तु दुर्भुद्धिः काकमङ्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हत्वा काको जायति दुर्धतिः ।
 खवणं चोरयित्वा तु चौरिकाकः प्रजायते । विशाखेन तु निबिडं यो वै निहति मानवः ।
 स गतायुर्नरसादृक् मत्स्ययोधौ प्रजायते । मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानवः ।
 मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुषस्पद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यक्जयेत भारत ।
 न चात्मनः प्रमाणेन धर्मं जानन्ति किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरखन्ति व्रतैः सदा ।
 सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्तो भवन्त्युत । अश्ववासाः प्रजायन्ते खोष्का अपि न संशयः ।
 नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृतिं ये नराः ।
 अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यालुपयान्ति ताः । परस्परहरणे दोषाः सर्वे एव प्रकीर्तिताः ।
 एतदेव लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ । अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यस्व भारत ।
 एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये प्रहृष्टापि यथातथं ।

मयाऽपि तच्च कार्त्तम्येन यथावदनुवर्षितं । एतच्छ्रुत्वा मधाराज धर्मो कुरु मनः सदा ।

इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि संसारचक्रकथने एकादशाधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अधर्मस्य गतिर्नेहान् कथिता मे त्वयाऽनघ । धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदताम्बर ।

कृत्वा पापानि कर्मणि कथं यान्ति शूभं गतिं । कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति शूभं गतिं ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ कृत्वा पापानि कर्मणि अधर्मवशमागतः । मनसा विपरोतेन निरयं प्रतिपद्यते ।

मोहादधर्मो यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते । मनःसमाधिबंधुक्तो न स भवेत् दुष्कृतं ।

५११५

यथा यथा मनसास्य दुष्कृतं कर्म गर्हते । तथा तथा शरीरेषु तेनाधर्मेषु मृष्यते ।

यदि व्याहरते राजन् विप्राणां धर्मवादिनां । ततोऽधर्मकृतात् क्षिप्रमपवादित् प्रमुच्यते ।

यथा यथा नरः सम्यग्धर्ममनुभावते । समाहितेन मनसा विमुच्यति तथा तथा ।

भुजङ्ग इव निर्बोकात् पूर्वमुक्तास्तराण्यितात् । दत्त्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः ।

५११६

मनःसमाधिबंधुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते । प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।

नरः कृत्वाऽप्यकार्याणि ततो धर्मेषु युज्यते । सर्वेषामेव दानानामर्जं श्रेष्ठमुदाहृतं ।

पूर्वमर्जं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता । प्राणां ह्यर्थं मनुष्याणां तस्मात्क्षनुष्य जायते ।

अग्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रशस्यते । अन्नमेव प्रशंसन्ति देवैर्विपश्चिन्तमानवाः ।

अन्नस्य हि प्रदानेन रत्निदेवो दिवं गतः । न्यायसम्भं प्रदातव्यं द्विजातिभ्योऽन्नमुत्तमं ।

स्वाध्यायसमुपेतैः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यस्य ह्यन्नमुपाश्रन्ति ब्राह्मणानां व्रतं दश ।

५११७

हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्य्यगतिर्भवेत् । ब्राह्मणानां वदन्त्याणि दश भोव्य नरर्षभ ।

शरोऽधर्मात् प्रमुच्येत योगेज्जभिरतः सदा । भैक्ष्येणार्जं समाचर्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ।

स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते । अहिंसन् ब्राह्मणस्नानि न्यायेन परिपाक्य च ।

कस्त्रियस्तरसा प्राप्तमर्जं यो वै प्रयच्छति । द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।

तेनापोहति धर्मोत्तमं दुष्कृतं कर्म पाण्डव । धनान्परिशुद्धं कृतेर्भागमुपाश्रितं ।

५११८

वैश्या ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते । श्रवाय प्राणसन्देहं कार्कश्येन समाश्रितं ।

अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रैः पापात् प्रमुच्यते । शौर्येण बलेनासमर्थयित्वा विधिंशकः ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते । न्यायेनैवाप्तमन्नं नरो हर्षसमन्विनः ।

द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते । सतां पन्थानमावृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः । दानवद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनोविषः ।

५११९

ते हि प्राणस्य दातारर्क्यो धर्मः सनातनः । सर्वोपसंभनय्येन न्यायेनान्नमुपाश्रितं ।

कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः । अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रौद्रं न सेवते ।

तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितं । यतेद्ब्राह्मणपूर्व्यं हि भोक्तुमर्जं नृक्षो सदा ।

अबन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः । भोजयित्वा दशपतं नरो वेदविदां नृप ।

न्यायविद्वर्षविदुषामितिहासविदां तथा । न याति नरकं चारं संसारांश्च न भवेत् ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चायुज्यते सुखं । एवं खलु समायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
रूपवान् कीर्त्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते । एतन्ने सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानाञ्च भारत ।

११२०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अन्नदानकथने द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः । तपोऽयं गुरुऽऽश्रूया किं श्रेयः पुरुषं प्रति ।
॥ दृष्टव्यतिरुवाच ॥ सर्वोपेतानि धर्मयोगे दृष्टगदाराणि सर्वशः । दृष्टुं संकीर्त्यमानानि षडेऽभरतर्वम । ११२१
हन्ति निःश्रेयसं जनोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमं । अहिंसापान्नयं धर्मं यः साधयति वै नरः ।
जीनं दोषान् सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा । कामकोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नोति ।
अहिंसकानि भूतानि दृष्ट्वेन विनिहन्ति यः । आत्मनः सुखमिच्छन् स प्रेत्य नैव सुखो भवेत् ।
आत्मोपमसु भूतेषु यो वै भवति पुरुषः । न्यस्तदृष्टो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ।
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवाऽपि मार्गे मुक्कान्ति अपदस्य पदैविणः । ११२०
न तत्परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः । एव संशेषतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्त्तते ।
प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये । आत्मोपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ।

यथापरः प्रक्रमते परेषु तथाऽपरे प्रक्रमन्ते परस्मिन् । तथैव तेषूपमा जीवलोके यथा धर्मो निपुणेनोपदिष्टः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्ता तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरं । दिवमाचक्रमे धोमान् पश्यतामिह नक्षदा ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भरतस्य पितामहं । पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदताम्बरः । ११३१
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो ब्राह्मणो देवाः प्रशंसन्ति महामते । अहिंसाखलपं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ।
कर्षणा मनजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम । वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात् प्रमुच्यते ।
॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः । एकैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिस्तदन ।
यथा सर्वस्य तुष्ट्यादौ त्रिभिः पार्देन तिष्ठति । तथैवेवं महीपाल कार्ष्णेः प्रोच्यते त्रिभिः ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पद्मानिनां । सर्वोत्थेव पिधोयन्ते पदजातानि कौश्वरे । ११३०
एवं लोकैर्वाहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा । कर्षणा लियते जन्मुर्वाचा च मनसाऽपि च ।
पूर्वन्तु मनसा त्यक्ता तथा वाचाऽय कर्षणा । न भवत्यति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ।
त्रिकारणं मुनिर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः । मनोवाचि तथा स्वादे दोषा ज्ञेयुः प्रतिष्ठिताः ।
न भवत्यन्यतो मांसं तपोयुक्ता मनोविणः । दोषास्तु भवन्ते राजकांसखेह निबोधमे ।
पुत्तमांसोपमं राजन् खादते यो विषक्षणः । मांसं मोहसमाविष्टः पुरुषः सोऽधमः स्मृतः । ११३५
पितृमातृसमायोगे पुत्तत्वं जायते तथा । हिंसां कृत्वाऽवशः पापं भूयिष्ठं जायते तथा ।
रसञ्च प्रतिजिह्वाया ज्ञानं प्रज्ञायते यथा । तथा ब्राह्मेषु नियतं रागो ह्यास्मादिताह्वयेत् ।

११३०

११३५

संस्तुतासंस्तुताः पक्वा खवणाखवणास्तथा । प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ।
 भेरीमृदङ्गशब्दांश्च तन्मोशब्दांश्च पुष्कलान् । निवेदिव्यन्ति वै मन्दा मांसभवाः । कथं नराः ।
 अचिन्तितमनिर्दिष्टमसङ्कल्पितमेव च । रसं गृह्यामिभूता ये प्रशंसन्ति फलाधिपः ।
 प्रशंसा श्लेष मांसस्य दोषकर्षफलान्विता । जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
 स्त्रमांसैः परमांसानि परिपाक्य दिवं गताः । एवमेवा महाराज चतुर्भिः कारयैर्हृता ।
 अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मानुसंहिता ।

११८०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि मांसवर्ज्यमकथने चतुर्द्वाधिकव्रतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं वज्रसूत्रेण । आद्वेषु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ।

मांसैर्ध्वजविधेः प्रोक्तस्यैवाहविधिः पुरा । अहमा च कुतो मांसमेवमेतेदिरुच्यते ।

११८१

जातो नः संशयो धर्मो मांसस्य परिवर्ज्येन । दोषो भक्षयतः कः स्थात् कदाभक्षयतो मुखः ।

इमा भक्षयतो वाऽपि परेषापि कृतस्य वा । इत्यादा यः परस्वार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ।

एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं तयाऽनघ । निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं वनात्मनः ।

कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् । कथमव्यङ्गतामेति सख्येया जायते कथं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मांसस्याभक्षणाद्राजन् यो धर्मः कुहनन्दन । तस्मै शूद्रो यथातत्त्वं वद्याऽस्य विधिरक्षतमः ।

११८२

रूपमव्यङ्गतामायुर्मुद्गं सर्वं वक्षं स्मरति । प्राप्नुकामिर्नरैरहिंसा वर्जिता वै महात्मभिः ।

अधोषामन संवादो वज्रवः कुहनन्दन । बभूव तेवान्मु मत्तं यत्तच्छूण युधिष्ठिर ।

यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः । वर्जयेन्माधुमांसञ्च सममेतद्युधिष्ठिर ।

सप्तर्षयो वासुदेवश्च तथैव च मरीचिपाः । अमांसभक्षणं राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ।

न भक्षयति यो मांसं न च इत्याह्य ज्ञातयेत् । तस्मिन् सर्वभूतानां मनुः स्थायश्रुवोऽप्रवोत् ।

११८३

अधुष्यः सर्वभूतानां विनाशः सर्वजन्तुषु । साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्ज्ययन् ।

स्त्रमांसं परमं धेनो यो वर्द्धयितुमिच्छति । नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवबोदति ।

इदं यजेत यजेत चापि तपस्वी च भवत्यपि । मधुमांसमिष्टयेति प्राह चैवं दृढस्थितिः ।

मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत व्रतं समाः । न ह्यदति च यो मांसं सममेतस्मत्तं मम ।

सदा यजति सचेष्ट सदा दानं प्रयच्छति । सदा तपस्वो भवति मधुमांसविवर्जनात् ।

११८४

सर्वे वेदा न तत् कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत । यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्त्तते ।

दुष्करं हि रसज्ञानं मांसस्य परिवर्जनं । चतुर् व्रतमिदं पुण्यं सर्वप्राज्ञभयप्रदं ।

सर्वभूतेषु यो विद्वान् ददात्यभयदक्षिणां । दाता भवति लोकैः स प्राणानां नाच संशयः ।

एतं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः । प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ।

आत्मोपयेन मन्त्रश्च बुद्धिमग्निः कृतात्मभिः । मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छतां ।

११८५

किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनां । शरीराणामपापानां धौर्ध्व्येति शिष्यीविभिः ।

तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्ज्यमे । धर्मस्त्रायतनं त्रैलोक्यं च सुखस्य च ।
 अहिंसा परमेा धर्मस्तथाऽहिंसा परं तपः । अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ।
 न हि हिंसा दृशात् काष्ठादुपसादाऽपि जायते । हन्ता जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्य भक्षणे ।
 स्नाहास्त्रधाऽमृतभुजो देवाः सत्यार्ज्यवप्रियाः । क्रव्यादान् राजान् विद्धि जिह्मारसपरायणान् ।
 कान्तारैश्च योरेषु दुर्गेषु महनेषु च । रात्रावहनि सन्ध्यासु चतरेषु सभासु च ।
 उच्छतेषु च शस्त्रेषु मृगजालभक्षेण च । अमांसभक्षणे राजन् भयमन्येन गच्छति ।
 शरणाः सर्वभूतानां विश्वासाः सर्वजन्तुषु । अनुदेगकरो लोकं न चापुद्गतिं यदा ।
 यदिचेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत् । घातकः खादकायैव यद्घातयति वै नरः ।
 अभक्ष्यमेतदिति वै इति हिंसा निवर्तते । खादकार्यमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ।
 यस्माद्भूतिं चैवायुर्हिंसकानां महायुते । तस्माद्विवर्ज्ययेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 आतारं नाधि गच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । उदेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ।
 लोभादा बुद्धिमोहादा बलवीर्यार्थमेव च । संशर्गाद्वाऽथ पापानां अधर्मै र्विज्ञा नृणां ।
 स्वमांसं परमांशेन यो वृद्धयितुमिच्छति । उद्विग्नवासे वसति यत्र तत्राभिजायते ।
 धन्यं यश्चक्षमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्वयनं महत् । मांसस्याभक्ष्यं प्राङ्निर्धत्ताः परमर्षयः ।
 इदमु खलु कैन्तेय श्रुतमासीत् पुरा मया । मार्कण्डेयस्य वदतो ये देवा मांसभक्षणे ।
 यो वै खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैरपि । हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ।
 धनेन कयिको हन्ति खादकस्योपभोगतः । घातको बधवन्नाभ्यामित्येव त्रिविधो बधः ।
 अखादन्नमुदंस भावदोषेन मानवः । योऽनुमेदति हन्त्यं योऽपि दोषेण लिप्यते ।
 अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्माक्षीरजः सुखी । भवत्सभक्ष्यमांसं दद्यावान् प्राणिनामिह ।
 हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः । मांसस्याभक्षणे धर्मो विप्रिष्ट इति नः श्रुतिः ।
 अप्रोक्षितं दद्यामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् । भक्ष्यन्निरस्यं याति नरो नास्त्रय संशयः ।
 प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकान्वया । अक्षरोवमिदं ज्ञेयं विपरोते तु लिप्यते ।
 खादकस्य हन्ते जन्तून् यो हन्यात् पुत्रवधमः । महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ।
 दद्याद्यज्ञश्रुतिहन्तयो मार्गैरबुधोऽधमः । हन्याज्जन्तुं मांसगृह्नः स वै नरकभाङ्गरः ।
 भक्षयित्वाऽपि धो मांसं पश्चादपि निवर्तते । तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापादिनिवर्तते ।
 आहन्तां चानुमन्ता च विशस्ता कयविकथी । संस्कर्त्ता सोपभोक्ता च घातकाः सर्वे एव ते ।
 इदमन्यन्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्णीतं । पुराणमृषिभिर्भुष्टं वेदेषु परिनिष्ठितं ।
 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः । ययोक्तं राजश्रुत्वा न तु तयोक्तकाङ्क्षिणं ।
 हविर्धत् संस्कृतं मनसैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि । वेदेनैव प्रमाथेन पितृणां प्रक्षिप्तासु च ।
 अतोऽन्यथा दृष्टामांसमभक्ष्यं मगुरन्नवीत् । अस्मर्यैमयश्चक्षु रलोवद्भरतर्षभ ।

विधिहीनं नरः पूर्णं मांसं राज्ञः भक्षयेत् । अप्रवृत्तं वृषामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
 य इच्छेत् पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवं । स वर्जयेत् मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ।
 शूयते हि पुरा कल्पे नृणां मोहिमयः पशुः । येनायजन्त यज्मानः पुण्ड्रलोकराक्षणाः ।
 अविभक्तं संश्रयं दृष्टो वसुसेदिपतिः पुरा । अभक्ष्यमिति मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो । ५१
 आकाशादवनिं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः । एतदेव पुनश्चाह्ना विवेकं धरणीतलं ।
 प्रजानां हितकामेन त्वगत्वेन महात्मना । आरण्याः सर्वदेवस्थाः प्रोचितास्तपसा मृगाः ।
 क्रिया ज्ञेवं न हीयन्ते पितृदेवतसंश्रिताः । प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ।
 इदं तु द्रष्टुं राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयाऽनघ । अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ।
 यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्येत् सुदारुणं । यश्चैव वर्जयेन्मांसं सममेतन्मते मम । ५२
 कौमुदे तु विशेषेण द्रुक्ष्यपक्षे नराधिप । वर्जयेन्मांसं मांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ।
 चतुरो वाषिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् । चत्वारि भद्राण्यप्रेति कीर्त्तिमायुर्व्यजेत् बलं ।
 अथवा मासमेकं वै सर्वमांसान्भक्षयन् । अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ।
 वर्जयेन्न हि मांसानि मासत्रयं पञ्चत्रोऽपि वा । तेषां हिंसानिष्ठानां ब्रह्मलोके विधीयते ।
 मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः । सर्वभूतात्मभूतस्त्वैर्विदितार्थपरावरैः । ५३
 नाभागेनाम्बरीवेण गयेन च महात्मना । आयुनायानरक्षेन दिलीपरत्नपूरभिः ।
 कार्त्तवीर्यानुहङ्गाभ्यां नक्षत्रेण ययातिना । मृगेन विश्वक्सेनेन तथैव ब्रह्मविन्दुना ।
 युवनायेन च तथा शिविनौघीनरेण च । मुचुकुन्देन मात्स्यात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ।
 सत्यं वदत मा सत्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रस्वरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ।
 श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृक्षेण च । रैवतेन रत्निदेवेन वसुना सञ्जयेन च । ५४
 रतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र छपेण भरतेन च । दुष्प्रभेन कर्षवेण रामालर्कनलैस्तथा ।
 विरूपायेन निमिना जनकेन च धीमता । ऐलेन द्रुपुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
 इत्याकुणा शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च । अजेन धन्वुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
 हर्षश्रेण च राजेन्द्र छपेण भरतेन च । रतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितं ।
 • शारदं कौमुदं मांसं ततस्तौ स्पर्गमाप्नुवन् । ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियाहताः । ५५
 उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीषहस्रसमन्विताः । तदेतदुत्तमं धर्ममर्हिंसाधर्मलक्षणं ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते । मधु मांसञ्च ये नित्यं वर्जयेन्मोह धार्मिकाः ।
 जन्मप्रभृति मद्यञ्च सर्वे ते मुनयः स्मृताः । दमं धर्मममांसादं यस्मिन् श्चावधीत वा ।
 अपिचेत् सुदुराचरो न यातु निरर्थं व्रजेत् । पठेद्वा य इदं राजन् द्रष्टुं यादाऽप्यभीक्ष्णम् ।
 अमांसभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितं । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्षहीयते । ५६
 विशिष्टता ज्ञातिषु च सभते नाच संश्रयः । आपन्नस्यापदो मुखे हृदो मुखेन वक्ष्यताम् ।

मुच्यन्त्यातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः । तिर्यग्योनिं न गच्छेत् रूपवांस भवेन्नरः ।

च्छद्भिर्मास्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुवाच्च महत्तमः । एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानम्विनिर्दिष्टं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि मांसभक्षणनिषेधे पञ्चदशाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवा लोके नृशसा मांसमद्विज्जः । विद्वज्य विविधान् भक्ष्यान् महारसो गणा इव । ११६

अपूपान् विविधाकारान् प्राकानि विविधानि च । खाद्यवान्मद्ययोगाज्जं तथेहृन्ति यद्यामिवं ।

तच्च मे बुद्धिरत्रैव विमर्षे परिमुञ्चते । न मन्येरसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीति किञ्चन ।

तदिच्छामि गुणान् श्रोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो । भक्षणे चैव ये दोषास्तोऽयैव भरतर्षभ ।

सर्वे तत्त्वेन धर्म्मज्ञ धयावदिह धर्म्मतः । किंवा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतददक्ष मे ।

यथैतद्यादृशस्यैव गुणा ये चास्य वर्जने । दोषा भक्ष्यतो येऽपि तन्ने ब्रूहि पितामह । ११७

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न मांसात् चरमं किञ्चिद्रसतो विद्यते भुवि ।

क्षत्रचीणाभितप्तानां पात्यधर्म्मरतात्मना । अध्वना कर्षितानाञ्च न मांसादिद्यते परं ।

सद्यो वर्द्धयति प्राणान् पुष्टिमग्रे दधाति च । न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परन्तप ।

विवर्ज्यते तु बहवो गुणाः कौरवमन्दन । ये भवन्ति मनुष्याणां तन्मे निगदतः प्रष्टु ।

स्वमांसं परमांशेन यो वर्द्धयितुमिच्छति । नास्ति कुद्रतरस्तस्मात् सुनृशंसतरो नरः । ११८

न हि प्राणात् प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते । तस्मादयं नरः कुर्याद्यथात्मन तथा परे ।

शुक्राच्च तात सम्भूतिर्मांसस्येह न शंस्यः । भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते ।

विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्तेह न दुष्यति । यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।

श्रोतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते । क्षत्रियाणाञ्च यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

दीर्घेणोपास्मिन् मांसं यथा भुञ्जन् दुष्यति । आरण्याः सर्वेदेवत्याः सर्वेऽपि प्राञ्चिता मृगाः । ११९

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते । नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।

धमतामुपशङ्कन् भूतं हन्यति हन्ति वा । श्रोतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।

न हि क्षिप्यन्ति पापेन न चैतत् पातकं विदुः । न ह्यतः सदृशं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

यत् सर्वेऽपि भूतेषु दया कौरवमन्दन । न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।

दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनां । अक्षिणालक्षणे धर्म्म इति धर्म्मविशे विदुः । १२०

यदहिंसात्मकं कर्म तत् कुर्यादात्मवाचरः । पितृदेवतयज्ञेषु प्रोक्तं हविष्यते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः । अभयं सर्वभूतानि ददतीत्यनुश्रुमु ।

क्षतश्च खलितश्चैव पतितं क्षिष्टमाहृतं । सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषयेषु च ।

नैनं बालमृगा भ्रन्ति न पिशाचा न राक्षसाः । मुच्यते भयकानेषु मोक्षयेद्यो भये परान् ।

प्राणदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति । न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निश्चितं । १२१

अग्निष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत । मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायेत वेपथुः ।
जातिजन्मजरादुःखैर्निर्णयं संसारसागरे । जन्तवः परिवर्त्तन्ते मरणादुद्दिग्धनि च ।
गर्भवासेषु पञ्चमे चारान्ध्रकटुकैरथैः । मूत्रस्त्रेणपुरोवाणां पदवैर्भृशदाहणैः ।
जाताश्चाप्यरसाक्षयं क्षिप्तमानाः पुनः पुनः । पाच्यमानाश्च पञ्चमे विवशा मांसगट्टिजः ।
क्षुब्धीपाकेषु पञ्चमे तां तां योनिमुपागताः । आक्रम्य मार्ज्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः । १०९
नात्मनोऽस्ति प्रियतमः श्रियिवीमर्षस्तथ । तस्मात् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान् भवेत् ।
सर्वमांसानि यो राजन् यावज्जीवं न भक्षयेत् । स्वर्गे च विपुलं स्वानं प्राप्नुयाच्चात्र संश्रयः ।
ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैर्विषां । भक्ष्यन्ते तेऽपि भूतैर्लैरिति मे नात्र संश्रयः ।
मां स भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमस्यहं । एतस्माद्विष्य मांसलभननुबन्धस्य भारत ।
घातको बध्यते नित्यं ततो बध्यति भक्षिता । आक्रोहा कुञ्चते राजन् द्विवन् देख्यमाप्नुयात् । ११०
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्त्तुं करोति यः । तेन तेन शरीरेण तप्तत् फलमुपाश्रुते ।
अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परो दमः । अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ।
अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परमं बलं । अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखं ।
अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतं । सर्वथेऽप्यु वा दानं सर्वेतीर्थेषु श्रुतं ।
सर्वदानफलश्चापि नैतन्मुखमहिंसया । अहिंसया तपोऽप्यस्यमहिंसा यजते यदा । १११
अहिंसः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता । एतत् फलमहिंसाया भूयस्व कुतपुङ्गव ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्धशतैरपि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि अहिंसाफलकथने वेदशास्त्रविक्रमतेऽध्य.यः ॥ ११६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अकामाश्च सकामाश्च ये हताः सा महामुधे । कं गतिं प्रतिपद्यन्ते तन्ने ब्रूहि पितामह ।
दुःखं प्राणपरित्यागः पुत्रवाणां महामुधे । जानासि त्वं महाप्राज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करं ।
समृद्धे वाऽसमृद्धे वा शूभे वा यदि वाऽशूभे । कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः । ११२
॥ भीष्म उवाच ॥ समृद्धे वाऽसमृद्धे वा शूभे वा यदि वाऽशूभे । संसारेऽग्निं समायाताः प्राणिनः श्रियवीपते ।
निरता येन भावेन तत्र मे शूणु कारणं । सम्यक् सायमनुप्रश्रव्योक्तसु युधिष्ठिर ।
अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुराहृतमिदं नृप । दैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ।
ब्रह्मभूतस्वरन् विप्रः क्षण्यदैपायनः पुरा । इदं कीटं भावनां शीघ्रं ब्रूकटवर्त्तनि ।
गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाश्च शरीरिणां । सर्वज्ञः च तदा बृह्मा कीटं वचनमब्रवीत् । ११३
॥ व्यास उवाच ॥ कीट मंत्रस्तथोऽपि स्मरितस्तैव सज्जये । न भावसि तदाश्च कुतसे भवमागतं ।
॥ कीट उवाच ॥ शकटस्यास्य महतो शीघ्रं मुखा भयं मम । आगतं वै महानुद्धे स्वन एव हि दारुणः ।
श्रूयते न च मां हन्यादिति ह्यस्मादपक्रमे । अक्षताश्च शूणोऽप्येवं गोपुत्राणां प्रतोक्षतां ।
बहतां सुमहाभारं सन्निकर्षस्वनम्प्रभो । नृणाञ्च संवादयतां श्रूयते विविधः स्वनः ।

श्रोतुमस्मादिधैमेवं न शक्यं कीटयोगिना । तस्मादतिक्रमाभ्येव भयादस्मात्सुहादृणात् ।
 दुःखं हि मृत्युभूतानां जीवितञ्च सुदुर्लभं । अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव । मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ तु वर्त्तसे ।
 शब्दं स्वशं रसे गन्धं भोगांश्चावाचान् बह्वन् । नाभिजानामि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ।
 ॥ कीट उवाच ॥ सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुखं मम । चित्तयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुं ।
 इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्त्तितः । मानुषाभ्यर्थ्यजश्चैव पृथग्भोगां विशेषतः ।
 अहमासं मनुष्या वै शूद्रे बह्वधनः प्रभो । अन्नक्षणा नृशंसस्य कदर्शो वृद्धिजीवकः ।
 वाक्तीक्ष्णो निक्षतिप्रज्ञो ह्येष्टा सर्वस्य सर्वज्ञः । मियः कृतोपविधिना परस्वहरणे रतः ।
 भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्यङ्गितो मया । मात्स्व्यात् स्वादुकांमेन नृशंसेन बुभुवता ।
 देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं शृङ्गाकृतं मया । न दत्तमर्थकांमेन देयमन्नं पुरा किल ।
 गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणगताः । अकस्मान्ते मया त्यक्ता न चाता अभयैषिणः ।
 धनं धान्यं प्रियाण्दाराण् पानं वासस्तथाऽहुतं । श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयमि निरर्थकं ।
 ईर्षुः परसुखं दृष्ट्वा अन्वस्य न बुभूषकः । त्रिवर्गहन्ता चान्येनामात्मकामानुवर्त्तकः ।
 नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म्म कृतं मया । स्मृत्वा तदनुतपेऽहं हिला प्रियमिवात्मजं ।
 शूभानां नाभिजानामि कृतानां कर्म्मणां फलं । माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणयार्थिनी मया ।
 सहज्जातिगुणैपेतः सङ्गत्या गृहमागतः । अतिथिः पूजितो ब्रह्मलिंगं नाजहात् स्मृतिः ।
 कर्म्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लब्धये । तच्छ्रोतुमहमिच्छामि लज्जः श्रेयस्तपोधन ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कीटोपाख्याने सप्तदशाधिकप्रतेऽध्यायः ॥ ११७ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ शूभेन कर्म्मणा यदै तिर्यग्योनौ न मुच्यसे । समैव कीट तत्कर्म्म येन त्वं न प्रमुच्यसे ।
 अहं हि दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् । तपोबलाद्धि बलवदलमन्यन्न विद्यते ।
 जानामि पापैः स्मृतैर्गतं त्वं कीट कीटता । अवाप्यसि पुनर्द्धर्म्मं धर्म्मात् यदि मन्यसे ।
 कर्म्मभूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये । धर्म्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थाश्च तथा गुणाः ।
 वाम्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः । किं हास्यति मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ।
 जीवन् हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः । भुवन्नपि कथां पुष्पां तत्र कीटलभेभ्यसि ।
 गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभाह्वसे । तत्र तेऽहं विनेयामि ब्रह्मत्वं यत्र वैश्यमि ।
 स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत । शकटो प्रजंश्च सुमहानागतस्य यदृच्छया ।
 चक्राक्रमेण भिक्षस्य कीटः प्राणान्मुमोच ह । सम्भूतः कलिधकुले प्रसादादमितौजसः ।
 तमृषिं द्रष्टुमगमत् सर्वस्वत्यासु योनिषु । आविर्द्भोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणां ।
 श्वापकशूद्रवैश्यानां कलिघाणान् योनिषु । स कीट एवमाभाव्य क्षपिणा सत्यवादिना ।
 प्रतिसृज्याऽथ गद्याह पादौ भूर्द्धिं कृताञ्जलिः ।

॥ कीट उवाच ॥ इदं तदतुलं स्नानमोषितं दन्तभिर्गुणैः । यद्दं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रतां ।

वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः । खन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः परमबाजिनः ।

१०६

उद्गायतरयुक्ताणि यानानि च वहन्ति मां । सवान्धवः सहामात्यश्चात्राणि पिशितौदनं ।

गृहेषु सुनिवातेषु मुखेषु शयनेषु च । वराहैषु महाभाग स्वपामि च सुपूजिनः ।

सर्वेष्वपररात्रेषु सुतमागधवन्दिनः । स्तुवन्ति मां यथा देवा महेन्द्रं प्रियवादिनः ।

प्रसादात् सत्यसन्धस्य भवतोऽमिततेजसः । यद्दं कीटतां प्राप्य सम्प्राप्तो राजपुत्रतां ।

नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रसाधि मां । त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ।

१०७

॥ व्यास उवाच ॥ अर्चितोऽहं त्वया राजन् वाग्भिरय यदृक्क्या । अद्य ते कीटतां प्राप्य सतिष्मता जुगुप्सिता ।

न तु नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा । शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ।

मम ते दंशेन प्राप्तं तच्चैवं मुक्तं त्वया । तिर्यग्योनौ स्म ज्ञातेन मम चाभ्यर्चनान्तथा

इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समशस्यसि । गोब्राह्मणकृते प्राणान् हत्वा प्राणं रणजिरे ।

राजपुत्रं मुखं प्राप्य कर्तृत्वैवाप्तदक्षिणान् । अय मोदित्वसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ।

१०८

तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रैर्वैश्यं च वियत्तस्य वैश्यः । वृत्तस्त्राची क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः

साधुवृत्तः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कीटोपाख्याने अष्टादशाधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ क्षत्रधर्म्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव च वीर्यवान् । त्यक्त्वा स कीटतां राज्ञश्चार विपुलं तपः ।

तस्य धर्मार्थविदुषो बृह्मा तद्विपुलं तपः । आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णदैपायनसदा ।

॥ व्यास उवाच ॥ साधं देवव्रतं कीट भूतानां परिपालनं । साधं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रलभेय्यधि ।

यः हि सर्व्याः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् । शुभैः संविभजन् कामैरशुभानाञ्च पावनैः ।

१०९

आत्मवान् भव सुप्रीतः स्वधर्म्माचरणे रतः । साधो तनुं समुत्तृज्य ततो विप्रलभेय्यधि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सोऽप्यरक्ष्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर । महर्षेर्व्यसनं श्रुत्वा प्रजा धर्म्मेण पात्य च ।

चरिरेपैव कलिन कीटः पार्थिवसत्तम । प्रजापालनधर्म्मेण प्रेत्य विप्रलमागतः ।

ततस्तं ब्राह्मणं बृह्मा पुनरेव महायत्नाः । आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णदैपायनसदा ।

॥ व्यास उवाच ॥ भी भो ब्रह्मर्षभ श्रीमन् मा व्यतिष्ठाः कथञ्चन । शुभलक्ष्मभ्योनोषु पापकृत् पापयो

निषु ।

११०

उपपद्यति धर्मज्ञ यथापापफलोपगं । तस्मात् मृत्युभयात् कीट मा व्यतिष्ठाः कथञ्चन ।

पापं पापमयं ते स्यात् तस्माद्व्यस्योत्तमम् ।

॥ कीट उवाच ॥ सुखं तु सुखतरं प्राप्ते भगवंस्त्वत्कृते ह्यहं । धर्ममूलाः श्रियः प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ भगवद्वचनात् कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभं । अकरोत् प्रयित्वं राजन् यज्ञयूपशताङ्कितां ।

ततः सालोक्यमगमन् ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः । अवाप च पदं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।

१११

स्वकर्मफलनिर्दिष्टं व्यासस्य वचनान्नदा । तेषु यस्मात् प्रभावेण हताः कर्त्तव्यपुङ्गवाः ।

सम्प्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मात्मा शोच पुत्रक ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि कीटोपाख्याने जनविश्रत्यधिकश्रुतेऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्यातपोभ्यां दानाच्च किमेतेषां विशिष्यते । पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ अचाप्युदाहरन्तोममितिहसं पुरातनं । मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ।

कृष्णद्वैपायनो राजसूत्रज्ञातचरितं चरन् । वाराणस्यामुपातिष्ठन् मैत्रेयं स्मैरिणोक्तुले ।

४०८५

तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिपुत्तमः । अर्चिन्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमं ।

तदन्नमुत्तमं भुङ्क्ता गुणवत् सार्वकामिकं । प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ।

तमुत्स्रयन्तं सम्यक्त्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् । कारणं ब्रूहि धर्मात्मानं व्यस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ।

तपस्विनो धृतिमतः प्रभोदः समुपागतः । एतत्पृच्छामि ते विद्वन्महाबाह प्रणम्य च ।

आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तवेह च । पृथगाचरतस्नात पृथगात्मसुखात्मनोः ।

४०८६

अन्त्यान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि चान्वयात् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अतिच्छन्दस्तिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः । अमृत्यं वेदवचनं कस्माद्धेदोऽनृतं वदेत् ।

त्रीष्टिव तु पदान्याहुः पुरुषस्तोत्तमं व्रतं । न द्रुष्टेयैव दद्याच्च मत्तु धैर्यं परं वदेत् ।

इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात् परिकल्पितं । ददानोश्चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परिश्रुतं ।

अन्यो हि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः । दयिताय च ते दत्तं हृदयेनानुसूयता ।

४०८७

द्विजस्तुषिताय त्वं दत्तैतदशनं मम । अजैषीर्षीहतो लोकान्महायज्ञैरिव प्रभो ।

मतो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च । पुण्यैश्च हि ते सत्त्वं पुण्यैश्च च दर्शनं ।

पुण्यैश्चाभिगम्यस्ते मन्ये कर्मविधानजं । अधिकं मार्जनान्तात तथा चैवानुलेपनात् ।

शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं दिङ् । नोपैत् सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ।

द्यानोमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि । तेषां श्रेष्ठतरं दानमिति मे नात्र संशयः ।

४०८८

दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनोषिणः । ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ।

यथा वेदाः स्वधीतास्तु यथा चेन्द्रियधंयमः । सर्व्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमं ।

त्वं हि तात सुखादेव सुखमेव्यसि शोभनं । सुखात् सुखतरप्राप्तिमाप्नुनेमितिमाश्रयः ।

तन्मः प्रत्यक्षमवेदमुपलभ्यमशंसयं । श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यया दानयज्ञास्तया सुखं ।

सुखादेव परं दुःखं दुःखादप्यपरं सुखं । दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ।

४०८९

त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याकर्मनोषिणः । पुण्यमन्यन् पापमन्यन् पुण्यं न च पातकं ।

न वृत्तं मन्यते तस्य मन्यते नास्य पातकं । तथा स्वकर्मनिर्दिष्टं न पुण्यं न च पातकं ।

यज्ञदानतपःश्रीला नरा वै पुण्य कर्मिणः । येऽभिद्रुच्छन्ति भूतानि ते वै पापकृता जनाः ।

द्रव्याण्यददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च । अतोऽन्यत्कर्म यत् किञ्चिन्न पुण्यं न च पातकं ।

रमस्त्रैधस्त्र मोदस्त्र देहि चैव यजस्त्र च । न त्वामभिभवित्यग्निं वैद्या न च तपस्त्रिनः ।

॥ १२० ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भैवेद्यभिक्षायां विंशत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ भोय उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच भैवेद्यः कर्ष्यपूजकः । अत्यन्तश्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बज्रश्रुतः ।

॥ भैवेद्य उवाच ॥ असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्य तथैव तत् । अनुज्ञातस्य भवता किञ्चिद्द्रव्यामहं विभो ।

॥ व्यास उवाच ॥ यद्यदिच्छसि भैवेद्य थावथावयथा यथा । ब्रूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनमव ।

॥ भैवेद्य उवाच ॥ निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितं । विद्यातपोऽभ्यासं हि भवान् भावितात्मा न संशयः ।

भवतो भावितात्मत्वात्प्राप्तोऽयं सुमहात्मनः । भूथो बुद्ध्याऽनुपश्यामि सुसमिद्धतपा इव ।

॥ १२१ ॥

अपि नो दर्शनदेव भवतोऽभ्युदयो भवेत् । मन्ये भवत्यसादोऽयं तद्धि कर्ष्यं स्वभावतः ।

तपः श्रुतस्य योनिष्येतद्वाङ्मात्रकारणं । त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ।

अस्मिन्मृते च त्वय्यन्ते पितरो देवतानि च । न हि श्रुतवतः किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादृते ।

अन्वं स्यात्तम एवेदं न प्रशयितं किञ्चन । चातुर्वर्ण्यं न वर्ज्येत धर्माधर्मावृत्तानृते ।

यथा हि मुह्यते चेत्ते फलं विन्दति मानवः । एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्रुते ।

॥ १२२ ॥

ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः । प्रतिपश्येता दानस्य मोघं श्लाघनिनां धनं ।

अदत्तविद्वान् हन्यर्थमयमानस्य हन्ति तं । तस्मान्न पाति यथाश्वं स हन्ता हन्यतेऽबुधः ।

प्रभुर्धनमदन् विद्वान् पुनर्जनयतोऽश्वरः । स चास्त्रास्त्रायते तस्मात् सूच्या एतश्चातिक्रमः ।

यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्यतः । न श्लोकचक्रं वर्तते इत्येवमृषयो विदुः ।

यत्र वै ब्राह्मणः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः । तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्रुते ।

॥ १२३ ॥

ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशं । दानाध्ययनसम्यक्साक्षे वै पूज्यतमाः सदा ।

तैर्हि मद्भिः कृतः पन्थास्तेन यातो न मुह्यते । ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने एकविंशत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

॥ भोय उवाच ॥ एवमुक्तः स भगवान् भैवेद्यं प्रत्यभाषत । दिक्ष्वै त्वं विजानासि दिक्षा ते बुद्धिरोदृशी ।

लोकौ ह्यार्थगुणनेत्र भूयिष्ठन्तु प्रशंसति । रूपमानवयोमानश्रीमानाद्यायसंशयं ।

दिक्षा नाभिभवन्ति त्वां देवस्तेऽयमनुग्रहः । यत्ते भृशतरं दानाद्वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ।

॥ १२४ ॥

यानीहागमशास्त्राणि यास्य काश्चित् प्रवृत्तयः । तानि वेदं पुरस्तात् प्रवृत्तानि यथाक्रमं ।

अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुतः । तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनं ।

तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतं । तपश्चैव चापमुदेद्यन्नान्यदपि दुष्कृतं ।

यत् यद्धि किञ्चित् श्रद्धाय पुरुषस्तथ्यते तपः । सर्वमेतदवाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतं ।

दुरन्ध्रं दुष्टधर्मं दुरापां दुरतिक्रमं । सर्वं वै तपसाऽभ्येति तपो हि बलवत्तरं ।

॥ १२५ ॥

सुरापोऽममतादायी भूयसा गुरुतत्पनः । तपसा तरते सर्वमेतस्य प्रमुच्यते ।

सर्वविद्यन्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशं । तपस्त्रिभं तथैवाज्जलाभ्यां कार्यं सदा नमः ।

सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः । दानप्रदाः सुखं प्रेक्ष्य प्राप्नुवन्तीह च त्रियं ।
 इमञ्च ब्रह्मलोककञ्च लोककञ्च बलवत्तरं । अक्षदानैः मुक्तितमः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च । स दाता यच्च यत्रैति सर्वतः सम्प्रसूयते ।
 अकर्त्ता चैव कर्त्ता च लभते यस्य यादृशं । यदि चोद्धेयधो वा स्त्रालोकानभियास्यति ।
 प्राप्स्ये लक्षपानानि धानि वाञ्छसि कानिचित् । मेधाव्यसि कुले जातुः श्रुतवाननृशंसवान् ।
 कौमारचारी व्रतवान् मैत्रेयनिरतो भव । एतद्रूपाण प्रथमं स्वधर्मं गृहमेधिनां ।
 यो भर्त्ता वासिता तुष्टो भर्त्तुस्तुष्टा च वासिता । यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणन्तव वर्त्तते ।
 अङ्गिरात्राश्वलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा । दानेन तपसा चैव सर्वं पापमपोहति ।
 स्वस्ति प्राप्तुहि मैत्रेय गृहान् माधु ब्रजाम्यहं । एतस्मानमि कर्त्तव्यं श्रेय एवम्विद्यति ।
 तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । स्वस्ति प्राप्तु भगवन्नित्यवाच कृताञ्जलिः ।

५८०

५८१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि मैत्रेयभिरायां द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्स्लोणां समुदाचारं सर्वधर्मविदाम्बर । श्रोतुमिच्छाम्यहं तत्तत्तन्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीं । कैकेयो मुमना नमः श्राण्डिलीं पर्यवृच्छत ।

केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा । विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ।

५८२

ऊताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा । मुता ताराधिपस्येव प्रभया दिव्यमागता ।

अजरांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतकृमा । विमानस्याः शुभे भामि महत्सुगुणभोजसा ।

न त्वमन्येन तपसा दानेन नियमेन च । इमं लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ।

इति पृष्ट्वा मुमनया मधुरं चारुहासिनी । श्राण्डिली निभृतं वाक्यं मुमनामिदमब्रवीत् ।

नार्धं कषायवसना नापि वस्त्रलधारिणी । न च मण्डा च जटिला भूत्वा देवत्वमागता ।

५८३

अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च । अप्रमत्ता च भर्त्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवं ।

देवतानां पितृणाञ्च ब्राह्मणानाञ्च पूजने । अप्रमत्ता सदा युक्ता शश्वयशूरवर्त्तिनी ।

पैशुन्येन प्रवर्त्तामि न ममैतन्मनोगतं । प्रदारि न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ।

अमदा हमितं किञ्चिदहितं वाऽपि कर्मणा । रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्त्तामि सर्वथा ।

कार्थार्थे निर्गतश्चापि भर्त्तारं गृहमागतं । आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ।

५८४

यदस्मै नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति । भक्ष्यं वा यदि वा लेह्यं तत् सर्वं वर्ज्यमास्यहं ।

कुटुम्बार्थं समानीतं यत् किञ्चित् कार्यमेव तु । प्रातस्त्याय तत् सर्वं कारयामि करोमि च ।

इवासं यदि मे याति भर्त्ता कार्येण केनचित् । मङ्गलैर्बन्धुभिर्भुक्ता भवामि नियता तदा ।

अञ्जनं रोचनाञ्चैव स्नानं मात्स्नानुलेपनं । प्रसाधनञ्च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्त्तारि ।

नोत्थाय यामि भर्त्तारं सुखसुप्तमहं सदा । अन्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ।

५८५

नायामयामि भर्त्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा । गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंखट्टनिवेशना ।

इमे धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता । अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोकं महीयते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ एतदाख्याय सा देवो सुमनाथे तपस्विनी । पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ।

यस्त्रेदं पाण्डवाख्यानं पठेत् पर्वणि पर्वणि । स देवलोकं सम्प्राप्य मन्त्रेण स सुखो वसेत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि सुमनासंवादे त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ साक्षि चापि प्रदाने च व्यायः किं भवतो मतं । प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यद्वच व्यतिरिच्यते । ॥८००॥

॥ भीष्म उवाच ॥ साक्षा प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथाऽपरः । पुरुषः प्रकृतिं गत्वा तद्वारेकतरं भजेत् ।

गुणास्तु दृष्टमे राजन् सान्त्वय भरतर्षभ । दाहणान्यपि भूतानि सान्त्वयैव राधयेत् यथा ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । गृहोत्तरा रक्षसा मुक्तो दिजातिः कानने यथा ।

कश्चिद्दार्ढ्यद्विसम्पन्नो ब्राह्मणो विजने वने । गृहीतः कच्छमापन्नो रक्षसा भवतिष्ठता ।

स बुद्धिश्रुतिसम्पन्नस्तं दृष्ट्वाऽतीव भीषणं । सामे वास्त्रिन् प्रयुज्यते न मुमोह न विव्यथे । ॥८०१॥

रक्षस्तु वाचा सम्पूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं दिजं । मोक्षमे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ।

मुहूर्त्तमथ सन्निव्य ब्राह्मणस्य रक्षसः । आभिर्गाथाभिरव्ययः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विद्वेक्षो विलोकस्वो विना नूनं सुहृज्जनैः । विषयानतुलान् भुङ्क्ते तेनासि हरिणः कृशः ।

नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि । स्वदोषादपरव्यने तेनासि हरिणः कृशः ।

गुणवास्त्रिगुणान्यान्यान् नूनं पश्यसि मत्कृतान् । प्राप्नोऽप्राप्नान् विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः । ॥८०२॥

धनैर्यथार्थदिकास्तस्यास्तदुणैः परमा वराः । अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ।

अवृत्त्या क्षिप्रमानोऽपि दृष्ट्युपायान् निगर्हयन् । माहात्म्याद्वायमे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ।

समीच्यात्मानमार्थ्यान्वात्सया कश्चिदुपस्कृतः । जितं त्वं मन्यते साधा तेनासि हरिणः कृशः ।

क्षिप्रमानान् विमार्गेषु कामकोधादुत्तात्मनः । मन्ये त्वं ध्यायसि जगत्तेनासि हरिणः कृशः ।

प्रज्ञासम्भावितो नूनमप्रभैरुपसंहितः । होयमानोऽसि दुर्दृष्टैस्तेनासि हरिणः कृशः । ॥८०३॥

नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्थविदाचरन् । वक्ष्यधिला गतस्त्वा वै तेनासि हरिणः कृशः ।

प्रकाशार्थनिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती । तद्वैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ।

अमत्स्यसि निविष्टेषु त्रवतो मुक्कभंशयान् । गुणास्तेन विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ।

धनवद्बुद्धिश्रुतैर्धनैः केवलं तेजसाऽन्वितः । महत् प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ।

तपः प्रणिहितात्मानं मन्ये त्वाऽरण्यकाङ्क्षिणं । सान्धवा नाभिनन्दन्ति तेनासि हरिणः कृशः । ॥८०४॥

दृष्टभार्थस्य ते नूनं प्रतिवेष्ट्यो महाधनः । युवा सुखलिनः कामो तेनासि हरिणः कृशः ।

नूनमर्थवतां मध्ये तव ऋणमनुत्तमं । न भाति कास्तेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः ।

दृष्टपूर्वश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियं । अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ।

नूनमासन्नयित्वा त्वां कृते कश्चिद्विदोषिते । कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ।

नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं पूजयानं सुहृत् भुवं । ममाद्य इति जानीते तेनासि हरिणः कृशः । ॥८०५॥

अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि सज्जया । विभक्तं प्राप्तिश्चैथिस्त्रात् तेनासि हरिणः कृशः ।
 नानानुद्धिरूपो लोकेमनुव्याभून्मिच्छसि । यद्दीप्तं स्वगुणैः सर्वलोकेनासि हरिणः कृशः ।
 अविद्वान् भीरुरस्यार्थं विद्याविक्रमदानजं । यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ।
 चिराभिलषितं किञ्चित् फलमप्राप्तमेव ते । कृतमन्यैरपकृतं तेनासि हरिणः कृशः ।
 मृगमात्मकृतं दोषमपश्यन् किञ्चिदात्मनः । अकारणेति शप्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः । ४८९०
 सुहृदां दुःखमार्त्तानां न प्रमोक्ष्यसि चार्त्तिजं । अलमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ।
 साधून् गृहस्थान् वृद्धां च तथाऽसाधून् वनेचरान् । मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ।
 धर्माधर्माश्च कामश्च काले चाभिलषितं वचः । न प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ।
 दत्तानकुशलैरर्थान् मनोषो सञ्जिगोविषुः । प्राप्य वर्त्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ।
 पापान् प्रवृद्धतो वृद्धा कल्याणागवमोदतः । भुवं गर्हयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृशः । ४८९१
 परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं विकीर्षसि । सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ।
 श्रोत्रिधांश्च विकर्षस्यान् प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् । मयेऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ।
 एवं समूजितं रजो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् । सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्भूमाच ह ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि हरिणकृशकाख्यानं चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जन्म मानुष्यमाशय कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभं । श्रेयोऽर्थिना दरिद्रेण यत्कृतं तथं पितामह ।
 दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथा यथा । मान्यान् पूज्यांश्च गात्रेभ्य रक्ष्यं वक्तुमर्हसि । ४८९०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना । धर्माणां परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिव ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रहृष्टवह्नितो राजन् धर्मगुह्यानि भारत । यथा मे भगवान् व्यासः पुरा कथितवान् स्वया ।
 देवगुह्यमिदं राजन् यमेनास्मिन्कृष्णकर्मणा । नियमस्त्रेन युक्तेन तपसो महतः फलं ।
 येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा । श्रवयः प्रमथाः श्रोश्च चित्रगुप्तो दिशं गजाः ।
 अविधर्मः स्मृतो यच्च सरहस्यो महाफलः । महादानफलश्चैव सर्वयज्ञफलं तथा । ४८९१
 यश्चैतदेवं जानीयात् ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ । सदीपो दीपवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ।
 दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमा वेश्या दशवेष्टासमो नृपः ।
 अर्द्धनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः । त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणं ।
 धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत् । श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयं ।
 पितृणां यच्च गुह्यानि प्रोच्यन्ते आर्द्धकर्मणि । दैवतानाञ्च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽस्मिन् । ४८९२
 अविधर्मः स्मृतो यच्च सरहस्यो महाफलः । महायज्ञफलश्चैव सर्वदानफलं तथा ।
 ये पठन्ति सदा मर्त्या येषाञ्चैवोपतिष्ठति । श्रुत्वा च स्वयमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानाञ्चैव यत् फलं । एतत् फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजकः ।
 श्रोतारः अर्द्धधामाश्च येषां शृङ्खल्य मानसं । तेषां व्यक्तं जिता लोकाः अर्द्धधामेन साधुना ।

मृच्यते किल्बिषाश्चैव न स पापेन लिप्यते । धर्मस्य सभते नित्यं प्रेत्य लोकगतो नरः ।

४८१५

कस्यचित्तय कालस्य देवदूतो यदृच्छया । स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा अभ्यभाषत वासवं ।

यौ तौ कामगुणोपेतावश्विनौ भिषजां बरौ । आज्ञयाऽहं तयोः प्राप्तः स नरान् पितृदैवतान् ।

कस्माद्वि मैथुनं आह्वे कर्तुर्भोक्तुश्च वर्जितं । किमर्यश्च त्रयः पिण्डा विभक्ताश्च पृथक् पृथक् ।

प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः कश्च गच्छति । उत्तरस्य स्थितः कस्य एतदिच्छामि वेदितुं ।

अर्द्धधानेन दूतेन भाषितं धर्ममंहितं । पूर्वस्यास्तिदृशाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरं ।

४८१०

॥ पितर ऊचुः ॥ स्वागतन्तेऽस्तु भद्रन्ते श्रूयतां खेचरोत्तम । गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ।

आह्वं दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्थितं व्रजेत् । पितरस्तस्य तं मांसं तस्मिन् रेतसि व्रतेत् ।

प्रविभागस्तु पिण्डानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छन्तु अप्र आविश्य भावयेत् ।

पिण्डस्तु मध्यमं तत्र पत्नो लेका समश्रुते । पिण्डस्तु तीयो यस्तेषां तं दद्याज्जातवेदसि ।

एष आह्वविधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते । पितरस्तस्य तुव्यन्ति प्रष्टुमनघः सदा ।

४८१५

प्रजा विवर्द्धते चास्य अन्नयज्ञोपतिष्ठति ।

॥ देवदूत उवाच ॥ आनुपूर्व्व्येण पिण्डानां प्रविभागः पृथक् पृथक् । पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ।

एकः समुद्धृतः पिण्डो ह्यधस्तात् कस्य गच्छति । कं वा प्रोणयते देवं कथं तारयते पितृन् ।

मध्यमस्तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि । किमर्थं पितरस्तस्य कथमेव हि भुञ्जते ।

अत्र यस्तन्निमः पिण्डो गच्छते जातवेदसं । भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ।

४८१०

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः । फलं वृत्तिश्च मार्गश्च यज्ञेन प्रतिपद्यते ।

॥ पितर ऊचुः ॥ सुमहामेव प्रश्नो वै यस्तथा समुदीरितः । रहस्यमद्भुतञ्चापि तुष्टाः सा गगणेचर ।

एतदेव प्रश्नं नन्ति देवाश्च मुनयस्तथा । तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयं ।

वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमं । पितृभक्तस्तु यो विप्रो बरलब्धो महायथाः ।

त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिं । देवदूतेन यत् पृष्टः आह्वस्य विविनिश्चयः ।

४८१५

गतिं त्रयाणां पिण्डानां पृष्टुं व्यावर्हितो मम । अपो गच्छति यो ह्यत्र शग्निं श्रेष्ठं प्रोणयेत् ।

शशो प्रोणयते देवान् पितृश्चैव महामते । भुङ्क्ते तु पत्नी यज्ञेषामनुज्ञाता तु मध्यमं ।

पुत्तका माय पुत्तस्तु प्रयच्छन्ति पितामहाः । हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निषेध मे ।

पितरस्तेन त्वयन्ति प्रीताः कामान् दिशन्ति च । एतन्ने कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ।

अग्निर्भ्या यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति । तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहर्त्ये हि मैथुनं ।

४८१०

शुचिना तु मदा आह्वं भोक्तव्यं खेचरोत्तम । ये मया कथिता दोषास्ते तथा शुर्न चान्यथा ।

तस्मात् स्नातः शुचिः क्षान्तः आह्वं भुञ्जीत वै दिजः । प्रजा विवर्द्धते चास्य यज्ञेन सम्प्रयच्छति ।

ततो विद्युत्प्रभो नाम अघिराह महातपाः । आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ।

स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमयाम्रवीत् । तिर्यग्योनिगतान् सर्वान् मर्त्या दिवं नन्ति मोहिताः ।

कीटान् पिपीलिकान् सर्पान् मेघान् समूहपक्षिणः । किन्निधं सुवज्रप्राप्ताः किंस्त्रिदेवां प्रतिक्रिया ।
ततो देवगणाः सर्वे चवयस्य तपोधनाः । पितरस्य महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिं ।
॥ शक्र उवाच ॥ कुहूचेवं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च । एतानि मनसा ध्यात्वा अग्राहेततो जलं ।
तथा मुच्येत पापेन राज्ञा चन्द्रमा यथा । व्यहं स्नातः स भवति निराहारस्य वर्जिते ।
सृष्टते यो गवां वृष्टं बालधिक्ष नमस्यति । ततो विशुष्यभो वाक्त्रमभ्यभाषत वासवं ।
अयं सूक्ष्मतरो धर्म्यस्तस्मिन्नेव शतक्रतो । घृष्टो वटकपाद्येन अनुलिप्तः प्रियङ्गुना ।
क्षीरेण घट्टिकान् भुङ्क्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते । श्रूयताञ्चापरं गुह्यं रहस्यम्विचिन्तितं ।
श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणोः स्थाने दृश्यते । इद्रेण सह देवेश तन्निबोध प्रचीपते ।
पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादे विभावसुं । निरोचेत निराहार ऊर्ध्वबाहूः कृताञ्जलिः ।
तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् । रश्मिभिस्तपितो ऽर्कस्य सर्वपापमपोहति ।
घोषकास्ते तथा व्रीते एवं पापमपोहति । ततः पापात् प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वतो ।
तेजसा सूर्य्यवद्दीप्तो भार्जते सोमवत्पुनः । मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः ।
उवाच भधुरं वाक्यं दृश्यतिमनुत्तमं । धर्मगुह्यान् भगवन् मनुष्याणां सुखावहं ।
स रहस्यांश्च यान् दीपांस्तान् यथावदुदीरय ।
॥ दृश्यतिरुवाच ॥ अतिमेहन्ति ये सूर्य्यमनिलं दिषते च ये । हव्यवाहं प्रदीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ।
बालवत्प्राज्ञं ये धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात् । तेषां दोषान् प्रवक्ष्यामि तान्निबोध प्रचीपते ।
भानुमाननिलस्यैव हव्यवाहस्य वासव । लोकानां मातरस्यैव गावः सृष्टाः स्वयम्भुवा ।
लोकांस्तारयितुं शक्र मर्य्येव्येतेषु देवताः । सर्वे भवन्तः प्रष्टुमन्तु एकैकं धर्मनिश्चयं ।
वर्षाणि वज्रशीतान्तु दुर्वृत्ताः कुलपासनाः । स्त्रियः सर्वाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविं ।
अनिलदेविणः शक्र चवन्ते गर्भतः प्रजाः । हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ।
अग्निकार्येषु वै तेषां हव्यं नास्तीति पावकः । क्षीरान्तु बालवत्प्राज्ञां ये पिवन्तीह मानवाः ।
न तेषां क्षीरपाः केचिन्प्रायन्ते कुलवर्द्धनाः । प्रजास्येण युज्यन्ते कुलवंशवयेण च ।
श्वमेतन्पुरा वृष्टं कुलवृद्धैर्दिजातिभिः । तस्माद्वर्ज्यानि वज्र्यानि कथ्यं कार्यस्य नित्यशः ।
भूतिकामेन मर्य्येण सत्यमेतद्भवीमि ते । ततः सर्वे महाभागा देवताः समरुद्रणाः ।
चवयस्य महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितृसतः । पितरः केन तुयन्ति मर्यानामप्यवेतथा ।
अवयस्य कथं दानं भवेत्तैवैर्जदेष्टिकं । आनुष्ये वा कथं मर्या गच्छेयुः केन कर्षणा ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ।
॥ पितर ऊचुः ॥ न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः । श्रूयतां येन तुयामो मर्यानां बाधुकर्मथा ।
मीलवण्डप्रमोक्षेण श्रमावासां तिलोदकैः । वर्षासु दीपकैश्चैव पितृणामनुष्यो भवेत् ।
अथयं निर्व्व्यलोकस्य दानमेतच्छाफलं । अस्माकं परितोषस्य अवयः परिकीर्त्यते ।

अद्धानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति सन्तति । दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति नरकान् प्रपितामहान् । १२८६

पितॄणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः । दृङ्गुगार्ग्यो महातेजास्तमेवं वाक्यमब्रवीत् ।

के गुणा नीलघण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः । वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदकैः ।

॥ पितर ऊचुः ॥ नीलघण्डस्य साङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि । षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ।

यस्तु गृह्णते पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति । पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकात्मसंश्रयं ।

वर्षासु दीपदानेन शशिवच्छाभते नरः । तमोरूपं न तस्यास्ति दीपके चः प्रयच्छति । १०००

अमावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकं । पाचमौदुम्बरं गृह्यन्मधुमञ्जं तपोधन ।

छते भवति तैः आहुं सरहस्यं यथाश्चवत् । हृष्टपुष्टमगालेषां प्रजा भवति नित्यदा ।

कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलमवेत् । अद्धानस्तु यः कुर्यात् पितॄणामनुणे भवेत् ।

एवमेष समुद्दिष्टः आहुकालकमसाचा । विधिः पाचं फलश्चैव यथावदनुकीर्तितं ।

इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि आहुधर्मकथने पञ्चविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

॥ भोज उवाच ॥ केन ते भवति प्रीतिः कथं तुष्टिश्च गच्छति । इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः । १००५

॥ विष्णु उवाच ॥ ब्राह्मणानां परीवादो मम विदेवणं महत् । ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।

नित्याभिवाद्या विप्रेन्द्रा भुङ्क्ता पादौ तथात्मनः । तेषां तुभ्यामि मर्त्यानां यश्च चक्रे बलिं हरित् ।

वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वाराहश्च जलोत्थितं । उद्धृतां धरणीं चैव मूर्ध्ना धारयते तु यः ।

न तेषामशुभं किञ्चित् कल्प्यं नोपपद्यते । अश्वत्थं रोचनां गाञ्च पूजयेद्यो नरः सदा ।

पूजितश्च जगत्तेन सदैवासुरमानुषं । स्नेह रूपेण तेषाञ्च पूजां गृह्णामि तत्ततः । १०१०

पूजा ममैषा नान्यस्य यावत्सोकाः प्रतिष्ठिताः । अन्यथा हि तृया मर्त्याः पूजयन्त्यन्यदुद्धृत्य ।

नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न वा तुष्टिकरो मम ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ चक्रे पादौ वराहश्च ब्राह्मणश्चापि वामनं । उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ।

भवान् सृजति भूतानि भवान् संहरति प्रजाः । प्रकृतिः सर्वभूतानां मर्त्यानाञ्च मनातनी ।

॥ भोज उवाच ॥ सम्प्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् । चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुधरा । १०१५

वाराहं रूपमास्थाय हिरण्याक्षो निर्धातितः । वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ।

परितुष्टोऽवस्थेवं मानुषाणां महात्मनां । तन्मां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ।

अपिवा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्राह्मचारिणमागतं । ब्राह्मणायार्जुनं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनं ।

ऐन्द्रो मन्थ्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः । सर्वनीर्थेषु च स्थातो मुच्यते सर्वकिञ्चिदेव ।

एतद् कथितं गुह्यं अखिलेन तपोधनाः । संश्रयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्बहं । १०२०

॥ बलदेव उवाच ॥ श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहं । अज्ञानतो यद्बुधाः क्लिष्टान्ते भूतपीडिताः ।

कल्पमुत्थाय यो मर्त्यः सृष्टेर्ज्ञां वै घृतं दधि । सर्वपञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्पात् प्रतिमुच्यते ।

भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा । उच्छिष्टश्चापि गृह्णेतु वर्जयन्ति तपोधनाः ।

॥ देवा ऊचुः ॥ प्रमृष्टौ दुस्वरं पात्रं तोयपूर्णमुदभुजः । उपवासम् गृहीयात् यदा सङ्कल्पयेत् व्रतं ।

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकश्चापि सिध्यति । अन्यथा हि दृष्टा मर्त्याः कुर्वन्ति स्वल्पवृद्धयः ।

१०९५

उपवासे बलौ चापि तासपात्रं विशिष्यते । बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यं च पित्राणाञ्च तिलोदकं ।

तासपात्रेण दातव्यमन्यथाऽल्पफलं भवेत् । गुह्यमेतत् समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ।

॥ धर्म उवाच ॥ राजपौत्रिके विप्रे घाण्डिके परिचारिके । गोरक्षके वणिजके तथा कारकुशीलवे ।

मित्रद्रुह्यन्मधीयाने यस्य स्नादृषलोपतिः । एतेषु देवं पैत्र्यं वा न देयं स्यात् कथञ्चन ।

पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पित्रन् । अतिरिच्येत्य भद्राग्नौ गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

१०९६

पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि । निराग्नाः प्रतिगच्छन्ति अनियेरप्रतिगृहात् ।

स्त्रीप्रेरगौत्रैः कृतप्रेक्ष्य ब्रह्मप्रेरैर्गुरुतत्प्रेरैः । तुष्यदोषो भवत्येभिर्व्यस्तातिथिरनर्बितः ।

॥ अग्निस्त्वाच ॥ पादमुद्यम्य यो मर्त्यः सृष्टेर्ज्ञाञ्च सुदुर्मतिः । ब्राह्मणं वा महाभागं दोषमानं तयाऽनृतं ।

तस्य दोषान् प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहिताः । दिवं सृष्टेत्यग्रेऽस्य चक्षन्ति पितरस्य वै ।

वैमनस्यश्च देवानां कृतं भवति पुष्कलं । पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णाति ।

१०९७

आजन्मनां शतैश्चैव नरके पच्यते तु यः । मिष्कृतिश्च न तस्यास्ति अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ।

तस्माद्भावो न पादेन स्पृष्टव्यो वै कदाचन । ब्राह्मणश्च तयातेजा दोष्यमानस्तथोऽनस्यः ।

अदृधमेन मर्त्येन आत्मनोऽहितमिच्छता । एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमनुमेत ।

॥ विश्वामित्र उवाच ॥ श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्ममंहित । परमात्रेण यो दद्यात्पितृणां पारिवारिकं ।

गजच्छायायां पूर्वांशं कुतपे दक्षिणामुखः । यदा भाद्रपदे मासि भवते बज्रले मघा ।

१०९८

श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः । कृतं तेन महत् आङ्गं वर्षाणीह च योदश ।

॥ गाव ऊचुः ॥ बज्रले समङ्गे ह्यकुतोभये च चमे च सख्येव हि भूयसी च । यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्या व्रतकृतोर्व्यञ्ज

धरस्य यज्ञे ।

अयस्य या विष्णुपदे स्निताया विभावसोऽपि पथे स्नितायाः । देवास्य सर्वे सह नारदेन प्रकुर्वन्ति सर्वमहेति नाम ।

मन्त्रैरेतेनाभिवन्देत् यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा । लोकानां प्राप्तिं पुरन्दरस्य गवां फलं चन्द्रमशोऽपि ।

एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं पठेत् यः पर्वसु गोष्ठमध्ये । न तस्य पापं न भयं न शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकं ।

१०९९

॥ भीष्म उवाच ॥ अथ सप्त महाभागाश्च यथोक्तोक्तविश्रुताः । वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मपञ्चवं ।

प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्चलयः स्निताः । उवाच वचनं तेषां वशिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।

सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मचक्षे विशेषतः । द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या ददिद्राः साधुवृत्तयः ।

प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केन च कर्मणा । एतच्छ्रुत्वा वचसोऽगं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।

॥ ब्रह्म उवाच ॥ अहो प्रभो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः । सूक्तः श्रेयांस्य मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ।

११००

श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः । यथा यज्ञफलं मर्त्यैः लभते नात्र संशयः ।

पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी । तेन नवचर्यागैश्च आकाशत्रययोगेन भवेत् ।

एकवल्हः शुचिः स्नातः अद्धानः समाहितः । सोमस्य रक्षयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ।

एतद् परमं गुह्यं कथितं दिवसतमाः । यथा भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने षड्विंशत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ विभावसुर्वाच ॥ सलिलस्थाञ्जलिं पूर्णमवतास्य घृतेक्षराः । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलञ्चाघतोऽस्य तान् । १२७

स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् । अग्निकार्यं कृतं तेन उतास्यास्याग्रयस्तथः ।

वनस्थतिन्नु यो हन्यात् अमावास्यामवुद्धिमान् । अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्याया ।

दन्तकाष्ठन्नु यः खादेदमावास्यामवुद्धिमान् । हिंसितस्य म्रमास्तेन पितरस्योदिशन्ति च ।

हव्यं न तस्य देवास्य प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु । कुप्यन्ति पितरस्तस्य कुलवंशेऽस्य होयते ।

॥ श्रीरुवाच ॥ प्रकीर्णभाजनं यत्र पानभाण्डमथासनं । योषितस्यैव हन्यन्ते कश्मलोपहृते गृहे । १२८

देवताः पितरस्यैव उक्तवे पर्वणेषु वा । निराशास्तस्य गच्छन्ति कश्मलोपहृताः ।

॥ अत्रिरा उवाच ॥ यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दोषं करञ्चके । सुवर्चलामूलहस्तः प्रजासाय विवर्द्धते ।

॥ गार्ग्य उवाच ॥ आतिथ्यं सततं कुर्याद्दोषं दद्यात् प्रतिश्रये । वर्ज्ययानो दिवा स्वापं न च मांसानि भक्षयेत् ।

गोत्राङ्घ्रणं न हिंसा च पुष्कराणि च कीर्त्तयेत् । एष श्रेष्ठरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।

अपि क्रतुशतैरिष्टा चयं गच्छति तद्भविः । न तु क्षीयन्ति ते धर्माः अद्धानैः प्रयोजिताः । १२९

इदञ्च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत । आहुकल्पे च देवे च तैर्यिके पर्वणेषु च ।

रजस्वला च या नारी शिजिकाऽपत्निका च या । एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्रन्ति देवताः ।

पितरस्य न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य चयोदधः । शुक्रवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्नान्ति वाचसेत् ।

कीर्त्तयेद्भारतस्यैव तथा स्यादचयं हविः ।

॥ धौम्य उवाच ॥ भिक्षभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुण्ठकं तथा । अप्रशस्तानि मन्त्राणि यस्य दृष्ट्वा गृहे हरेत् । १३०

भिक्षभाण्डे कलिं प्राञ्जः खट्वायाञ्च धनञ्जयः । कुक्कुटे शुण्ठि वा चैव हविर्नाश्रन्ति देवताः ।

वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्मादृचं न रोपयेत् ।

॥ जमदग्निर्वाच ॥ यो वृजदशमेधेन वाजपेयव्रतेन च । अवाक्शिराबलमेत सर्वं वा स्फोटितामहरेत् ।

न चास्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् । तुल्यं यज्ञस्य मत्स्यस्य हृदयस्य च शुद्धता ।

शुद्धेन मनसा दत्त्वा शक्रपुत्रं दिजातये । ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निदर्शनं । १३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दैवरहस्ये सप्तविंशत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ वायुर्वाच ॥ किञ्चिद्दुर्घं प्रवक्ष्यामि मन्युषाणां सुखावहं । सरहस्यस्य ये दोषास्तान् शृणुष्व समाहिताः ।

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो ददाति तिलोदकं । भोजनञ्च यथाव्रतया ब्राह्मणे वेदपारगे ।

अग्निकार्यञ्च कर्त्तव्यं परमाग्नेन भोजनं । दीपकस्यापि कर्त्तव्यः पितृणां घृतिलोदकः ।

एतेन विधिना मर्त्यः अद्धानः समाहितः । पशुवन्धनतस्त्रेह फलं प्राप्नोति पुष्कलं ।

इदञ्चैव परं गुह्यमप्रशंसं निबोधत । अग्रेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाञ्च योषितः । १३२

मेघेषूँ मन्त्रिभक्षे प्राणानां पवनः पतिः । तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्धति भारत ।
 आदत्ते च रसान् भौमानादित्यः स्वर्गभक्षिभिः । वायुरादित्यतर्जांश्च रसान् देवः प्रवर्धति ।
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ । तदा वसुमती देवी क्षिप्त्वा भवति भारत ।
 ततः शस्त्राणि रोहन्ति येन वर्त्तयते जगत् । मांसमेदोऽस्त्रिगुणाणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ।
 संभवन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते । अग्नौषोमौ हि तच्छुक्रं सृजन्ः पृथ्वतश्च ह ।
 एवमन्नाद्धि सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च । एक एव सृजते रात्रिस्ततो भूतानि जज्ञिरे ।
 प्राणान् ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ । गृहमभ्यागतायाश्च यो दद्यादस्त्रमर्धेन ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ नारदेनैः सुक्रोऽहमदामन्नं सदा नृप । अन्नसूयस्त्रमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ।
 दत्त्वाऽन्नं विधिः श्राजन् विप्रैश्च स्वमिति प्रभो । यथावदनुकूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यमि ।
 अन्नदानाद्धि ये लोकास्त्रास्त्रं गृणु जनाधिप । भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनां ।
 तारासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च । चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
 तरुणादित्यवर्षाणि स्यावराणि चराणि च । अनेकशतभौमानि सान्जलचराणि च ।
 वैदूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च । सर्वकामफलाद्यापि तृचा भवनसंस्थिताः ।
 वायुो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः । घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ महस्त्रयः ।
 भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांश्चाभरणानि च । चीरं स्वन्ति सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
 प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः । तान्यन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ।
 एते लोकाः पुण्यकृतमन्नदानां महात्मनां । तस्मादन्नं प्रयत्नेन दातव्यं मानवैर्भुवि ।
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने त्रिषष्टेऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः । ननु त्रयोगस्येदानीं दानकर्म ब्रवीहि मे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । देवक्याश्चैव मयादं महर्षेर्नारदस्य च ।
 दारकामनुमंप्राप्तं नारदं देवदर्शनं । पप्रच्छेदं वचः प्रश्नै देवको धर्मदर्शनं ।
 तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्ततः । अचष्ट विधिवत्सर्व्वे तच्छृणुम विश्राम्यते ।
 ॥ नारद उवाच ॥ कृत्तिकासु महाभागे पायधेनुसर्पिर्षा । सन्त्यर्था ब्राह्मणान् साधून् लोकानाम्प्रोत्यनुत्तमान् ।
 रोहिण्यां प्रक्षैत्तैर्गर्गैर्भैरवेन सपिथा । पयोऽन्नपानं दातव्यमनृणार्थं विज्ञातये ।
 दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सः स नचवे सोमदैवते । गच्छन्ति मानुषास्त्रोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमं ।
 आर्द्रायां क्ष्वरं दत्त्वा तिलमिश्रमुपोषितः । नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्व्वतान् ।
 पूपान् पुनर्व्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने । यशस्वो रूपसम्पन्नो बह्वे जायते कुले ।
 पुथ्येण कनकं दत्त्वा कृतं वाकृतमेव च । अनालोकेषु लोकेषु सोमवत् भ विराजते ।
 अश्लेषायास्तु यो हृष्यमृषमं वा प्रयच्छति । स सर्व्वमर्थनिर्मेतः सन्निवानधिपतिष्ठति ।
 मघासु तिलपूर्णानि बर्द्धमानानि मानवः । प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ।

फलशुषीपूर्वमसमे ब्राह्मणानामुपोषितः । भक्ष्यान् फलितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमर्हति ।

घृतशीरसमायुक्तं विधिवत् पट्टिकैर्दानं । उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।

११९

यद्यत् प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः । मद्वाफलमननान्मद्भवतीति विनिश्चयः ।

हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्थ्युक्तमुपोषितः । प्राप्नोति परमात्मोक्तान् पुण्यकामसमन्वितान् ।

चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगन्धांश्च भारत । चरन्त्यश्वरसां लोकै रमणे नन्दने तथा ।

स्नात्यामथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः । प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव महद्ययः ।

विद्यास्वायामनद्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदां । सप्रासङ्गश्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतं ।

१२०

पितृन् देवांश्च ग्रीणाति प्रेत्य चानन्यमश्रुते । नच दुर्गाण्यप्राप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।

दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति । नरकादींश्च संक्षोभान्प्राप्नोति विनिश्चयः ।

अनुराधासु प्राबारं वस्त्राखं समुपोषितः । दत्त्वा युगशतञ्चापि नरः स्वर्गं महीयते ।

कालमाकन्यु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यैः समूलकं । ज्येष्ठायाम्बद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ।

मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । पितृन् ग्रीणयते चापि गतिमिष्टाश्च गच्छति ।

१२१

अथ पूर्वास्त्राषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः । कालवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।

पुरुषो जायते प्रेत्य कुले सुवज्रगोधने । उदमन्यं सर्षपिक्तं प्रभूतमधिफाणितं ।

दत्त्वा उत्तरास्त्राषाढासु सर्वान् कामानवाप्नुयात् । दुग्धन्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृतयुतं ।

धर्मनित्या मणोविभ्यः स्वर्गलोके महीयते । श्रवणे कम्मलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव वा ।

श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंयुतान् । गोप्रयुक्तं धनिष्ठामु यानं दत्त्वा समाहितः ।

१२२

वस्त्राश्विधनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते । गन्धाञ्छतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।

प्राप्नोत्यश्वरसां गन्धान् प्रेत्य गन्धांश्च शश्वतान् । पूर्वभाद्रपदा योगे राजमासान् प्रदाय तु ।

सर्वमन्त्रफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखो भवेत् । श्रौरश्चमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।

स पितृन् ग्रीणयति वै प्रेत्य चानन्यमश्रुते । कांक्षोपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।

सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति । रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यो नरोत्तमः ।

१२३

हस्त्यश्वरथसम्पन्ने वर्षस्त्री जायते कुले । भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।

गाः सुप्रभताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्येष लक्षणेद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः । देवक्या नारदेनेह सा श्रुवाभ्योऽब्रवीदिदं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चन । इत्येव भगवानभिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ।

पवित्रमयं चायुष्यं पितृणामव्ययं तत् । सुवर्णं मनुजैरेण हरिश्चरेण कौर्त्तितं ।

१२४

पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् । तस्मात् कृपांश्च वापींश्च तडागानि च खानयेत् ।

अर्द्धं पापस्य हरति पुरुषस्यैह कर्षणः । कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तस्य नित्यशः ।

सर्वे तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये । गावः पिवन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ।

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं । च दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुते ।

दृढस्थतेर्भगवतः पूष्णस्यैव भगव्यः च । अश्विनोस्यैव वज्रोऽस्य प्रीतिर्भवति सर्विषा ।

११२५

परमं भेषजं क्षेत्यज्ञानामेतदुत्तमं । रसानामुत्तमञ्चैतत् फलानाञ्चैतदुत्तमं ।

फलकामो यश्चक्रामः पृथिकामश्च नित्यदा । घृतं दद्यात् दिजातिभ्यः पुरुषः शूचिरात्मवान् ।

घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति । तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहासिनौ ।

पायसं सर्विषा मिश्रं दिजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न रक्षोऽसि धर्षयन्ति कदाचन ।

पिपासया न क्षियते सोपच्छन्दस्य जायते । न पापुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति ।

११२०

प्रयतो ब्राह्मणग्नेभ्यः अद्भुता परया युतः । उपस्थभनवज्जगं लभते पुरुषः सदा ।

यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । प्रतापनार्थं राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ।

विद्वन्मर्यादाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च । उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीयते च सः ।

भगवांश्चापि सम्प्रीतो वज्रिर्भवति नित्यशः । न तं त्यगन्ति पशवः शंभामे च जयत्यपि ।

पुत्तान् श्रियश्च लभते यच्छत्रं सम्प्रयच्छति । न चक्षुर्वाधिं लभते यश्च भागमथाप्नुते ।

११२५

निदाघकाले वर्षे वा यच्छत्रं सम्प्रयच्छति । नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।

हृच्छात् सविषमास्यैव चिप्रं मोक्षमवाप्नुते । प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशाण्यते ।

एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानधर्मकथने पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दक्षमानाय विप्राश्च यः प्रयच्छत्युपानहैः । यत् फलं तस्य भवति तस्मै ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ उपानहैः प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । मर्हते कण्टकान् सर्वान् विषमान्नितरत्यपि । ११२०

स शत्रूणामुपरि च सतिष्ठति युधिष्ठिर । यागश्चाश्वतरोयुक्तं तस्य शूभ्रं विशाण्यते ।

उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चनभूषितं । शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत् फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितं । गोदाने चाक्षदाने च भूयस्तद्वृद्धिं कैरव ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत् फलं । निश्चयं च यथान्यायं प्रयच्छ कुहनन्दन ।

पितृणां परमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयम्भुवा । तिलदानेन वै तस्मात् पितृपवः प्रमेदते ।

११२५

माघमासे तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ।

सर्वसत्त्वैश्च धनते यस्मिन्लैर्यजते पितृन् । न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कदाचन ।

महर्षेः कस्य स्येति गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः । ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ।

पौष्टिका रूपदास्यैव तथा पापविनाशनाः । तस्मात् सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ।

आपस्तम्बस्य मेधावो शङ्खस्य लिखितस्तया । महर्षिर्गौतमस्यापि तिलदानैर्दिवं गताः ।

११२०

तिलहेमरता विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः । समा गन्धेन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ।

सर्वेषामतिदानानां तिलदानं विशिष्यते । अथ सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ।

उच्छिक्ते तु पुरा ह्ये कुशिकर्षिः परन्तपः । तिलैरग्निचयं कृत्वा प्राप्तवान् गतिमुत्तमाम् ।

इति प्रोक्तं कुशश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् । विधानं येन विधिना तिलानामिह ब्रह्मते ।

अत ऊर्ध्वं निवेधेदं देवानां यष्टुमिच्छतां । समागमे महाराज ब्राह्मणा वै स्वयंभुवा ।

१११५

देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे धियस्तवः । शुभं देशमथाचम्य यजेम इति पार्थिव ।

॥ देवा ऊचुः ॥ भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदशस्य च । यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ।

नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते । त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।

प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ददानि मेदिनीभागं भवज्ज्ञोऽहं सुरर्वभाः । यस्मिन्देवे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपमन्दनाः ।

१११०

॥ देवा ऊचुः ॥ भगवन् कृतकार्याः स्म यस्मदे स्नातदक्षिणैः । इमन्तु देशं भुनयः पर्युपासन्ति सर्वदा ।

ततोऽगस्त्यस्य कण्डश्च भृगुरचिदृषाकपिः । असितो देवलस्यैव देवयज्ञमुपागमन् ।

ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत । तथा समापयामासुर्वयाकालं सुरर्वभाः ।

त इष्टयज्ञास्त्रिदश हिमवत्यचलोत्तमे । षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ।

प्रदेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतं । न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ।

१११५

श्रोतवातातपसहं गृहभूमिं सुवस्कुतां । प्रदाय मुरलोकस्य पुण्यान्तेऽपि न चान्यते ।

मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव । प्रतिश्रयप्रदानाच्च सोऽपि स्वर्गे महीयते ।

अथापककुलं जातः ओषध्या नियतेन्द्रियः । गृहे यस्य वषेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ।

तथा गवार्थं शरणं श्रोतवर्षसहं दृढं । आसप्तमं तारयति कुलं भरतमत्तम ।

चेत्रभूमिं ददन्नेके शुभां श्रियमवाप्नुयात् । रत्नभूमिं प्रदद्यात् कुलवंशं प्रवर्द्धयेत् ।

१११०

न चोपरां न निर्हृग्धां महीं दद्यात् कदाचन । न यज्ञानपरोतास्तु न च पापनिषेविता ।

पारक्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः । तद्धूमिं वापि पितृभिः आद्धकर्म विहन्त्यते ।

तस्मात् कृत्वा महीं दद्यात् स्वल्पामपि विचक्षणः । पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति श्रायतः ।

अटवो पर्वतास्तैव नद्यस्तोर्यानि यानि च । सर्वान्णस्यः मिकान्याऊर्जनं हि तत्र परियहः ।

इत्येतद्धूमिदानस्य फलमुक्तं विशाखने । अतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।

१११५

गवोऽधिकास्तपस्त्रिभ्यां यस्मात् सर्वेभ्य एव च । तस्मात्सहस्ररो देवस्तपस्ताभिः सहस्रवतः ।

ब्रह्मलोकं वसन्त्येताः सोमेन सह भारत । यान्तां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिं ।

पयसा हविषा दध्ना श्वेता चाय चर्षणा । अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्बालैश्च भारत ।

मांशां भीतातपौ स्यातां सदैताः कर्षं कुर्वन्ते । न वर्षविषयं वापि दुःखमांशां भवत्युत ।

ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात् पारमकं पदं । एकं गोब्राह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति मनोविषः ।

१११०

रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः । अतश्चर्षणतो राजन् गोचर्षभ्यः प्रवर्त्तिता ।

ह्यस्मादपि पापकं कथं महापातकवर्जितं । रक्षस्वधर्मं जुनेनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

१९८

॥ भीम उवाच ॥ एतद्वर्णनं रक्षसं वै देवतानां नराधिप । आसौ हि दृष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवमस्मान् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि देवरक्षस्य अतुल्यश्रद्धाधिकश्रुतीऽध्यायः ॥ १३४ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि देवरक्षस्य अतुल्यश्रद्धाधिकश्रुतीऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के भोज्या ब्राह्मणस्य के भोज्याः क्षत्रियस्य च । तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य

भारत ।

॥ भीम उवाच ॥ ब्राह्मणा ब्राह्मणस्य के भोज्या ये चैव क्षत्रियाः । वैश्याश्चापि तथा भोज्या शूद्राश्च परिवर्जिताः । १९९

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य च । वर्जनोपास्तु वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्षिणः ।

वैश्यः क्षु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां नृणामेव च । नित्याश्रये विविक्ताश्च शत्रुर्षाः खरताश्च ये ।

शूद्राणामप्येव भुङ्क्ते स भुङ्क्ते इति वीमलं । मलं नृणां स पिवति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ।

शूद्राणां यस्या भुङ्क्ते स भुङ्क्ते इति वीमलं । पृथिवीमलमन्त्रान्ति ये दिजाः शूद्रभोजिनः ।

शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्षणं हि पश्यते । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्षणस्य पश्यते ।

१९५

स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्वयने नृणां । रक्षणे क्षत्रियं प्राङ्मैत्र्यं पुण्यमेव च ।

करोति कर्म यदैत्यसददाक्षुपजोवति । कृषिगोरक्षवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ।

शूद्रकर्म तु यः कुर्व्यादृष्टाश्च स्वकर्म च । स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कथञ्चन ।

चिकित्सकः काष्ठपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः । सांवसरो वृथाध्यक्षो सर्वे ते शूद्रवर्जिताः ।

शूद्रवर्णस्यैतेषु यो भुङ्क्ते निरपचयः । अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दास्यं ।

१९६

कुलं वीर्यं तेजश्च तिर्यग्योगलभेव च । स प्रयाति यथा या वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ।

भुङ्क्ते चिकित्सकस्याश्च तदस्य पुरीषवत् । पुंस्यस्य मूत्रं स्नात् कारकास्य भोषितं ।

विद्योपजीविनोऽस्य यो भुङ्क्ते साधुसक्तः । तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत् साधुः परिवर्जयेत् ।

वचनोपस्य यो भुङ्क्ते तमाहुः भोषितं हृदं । पिशुनं भोजनं भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ।

असक्तमवज्ञानं न भोक्तव्यं कदाचन । व्याधिं कुलस्यैव चित्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ।

१९७

नगरोरक्षिणो भुङ्क्ते अपचप्रवणो भवेत् । गोत्रे ब्रह्महने चैव सुरापि गृह्यत्वमेव ।

भुक्त्वाऽन्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्द्धनः । न्यासपहारिणो भुक्त्वा कतमे क्षौत्रवर्तिनि ।

जायते ब्रह्मराक्षसे मध्यदेशवहिष्कृते । अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि ।

किमन्यदद्य कौन्तेय मनस्वं शत्रुमिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भोज्याभोज्यान्नकथने पञ्चविंशदधिकश्रुतीऽध्यायः ॥ १३५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाऽभोज्यास्तु सर्वशः । अथ मे प्रश्नमन्देहलक्षणे वद वितामद । १९८

ब्राह्मणानां विभवेण हव्यकर्मप्रतिपद्ये । नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि भंशमे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते राजन् ब्राह्मणानां महात्मनां । प्रतिपद्येपु भवेद्य च मृच्यते येन पापना ।

घृतप्रतिपदे चैव सावित्रीसमिदाकृतिः । तिलप्रतिपदे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ।

भासप्रतिपदे चैव मधुनो लक्षणस्य च । आदित्यादयनं स्त्रिया पूनो भवति वै दिजः ।

काञ्चनं प्रतिगृह्णाय जपमानो गुरुश्रुतिं । लक्ष्मणस्य विदुतं धारयन्मुच्यते दिजः ।

११९५

एवं प्रतिगृह्णीतेऽयं धने वस्त्रे तस्य स्त्रिया । एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिपदे ।

अन्नप्रतिपदे चैव पायसेचुरवे तथा । इकुतैलपरिचापं त्रिसन्ध्येऽप्यु निमज्जन् ।

ग्रीहो पुण्ये फले चैव जले पिष्टमये तथा । यावकं दधिदुग्धे च सावित्रीं व्रतघोऽश्वितां ।

उपानहो च वस्त्रस्य प्रतिगृह्णैर्द्वैदिकं । जपेच्छतं समा युक्तलेन मुच्यते पापना ।

चेत्रप्रतिपदे चैव गृहसूतकयोस्तथा । त्रीणि रात्र्याप्युपोषित्वा तेन पापादिमुच्यते ।

११९६

लक्ष्मणपदे तु यः आहुं पितृणामश्रुते दिजः । अन्नमेतदहोरात्रात् पूतो भवति ब्राह्मणः ।

न च सन्ध्यामुपासते न च जापं प्रवर्त्तयित् । न संकिरेत्तदन्नस्य ततः पूषेत ब्राह्मणः ।

इत्यर्थमपराहं तु पितृणां आहुमुच्यते । यथोक्तानां यदश्रीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकृतिताः ।

मृतकस्य तृतीयाहं ब्राह्मणो योऽन्नमश्रुते । स त्रिवेले समुन्मथ्य द्वादशाहं शृणुते ।

द्वादशाहं व्यतीते तु कृतशौचो विवेषतः । ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पापना ।

११९७

मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुम्भाण्डमघमर्षणं ।

सूतकस्य विरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्रुते । सप्तत्रिवरणं स्नात्वा पूनो भवति ब्राह्मणः ।

मिद्धिमात्रेण विपुत्रामापदैव नःप्रुयात् । यत्तु शूद्रैः सप्तश्रोयाद्ब्राह्मणोऽयैकभोजने ।

अशौचं त्रिधिवत्तस्य भौचमात्रं विधीयते । यस्तु वैश्यः सप्तश्रोयाद्ब्राह्मणोऽयैकभोजने ।

आश्रुतः सह वासोभिलेन मुच्यते पापना । शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुवान्धवान् ।

११९८

क्षत्रियस्य स्त्रियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसं । प्रायश्चित्तस्य ज्ञान्तिश्च जुहुयात्तेन मुच्यते ।

सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुम्भाण्डमघमर्षणं । तथोच्छिष्टमयान्यान्व्यं सम्यग्भिन्नाच्च संश्रयः ।

रोचनाविरजारात्रिमङ्गलालम्बनानि च ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि प्रायश्चित्तकथने षट्त्रिंशदधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानेन वर्त्ततेत्याह तपसा चैव भारत । तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ।

किञ्चित्पृथिव्यामेतन्मे भवान् शंसितुमर्हति ।

११९९

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु यैर्दुर्बलैर्निरतैस्तपसा भावितात्मभिः । लोकाः क्षयशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः

सत्कृतस्य तथात्रियः शिरोभ्यो ब्रह्म निर्गुणं । उपदिश्य ततो राजन् गतो लोकाननुत्तमान् ।

शिविरौशीनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य च । ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकष्टमिमो गतः ।

प्रतर्द्दनः काश्रिपतिः प्रदाय तनयं स्वकं । ब्राह्मणायातुषां कीर्त्तिमिह चामुच चाश्रुते ।

रन्दिदेवस्य साङ्कृत्या वशिष्ठाय महात्मने । अर्थं प्रदाय विधिवत्तेभे लोकाननुत्तमान् ।

१२००

दिव्यं व्रतशलाकश्च यज्ञार्थं काश्चनं शुभं । ऊनं देवावृधो दत्त्वा ब्राह्मणायाश्चिता दिवं ।
 भगवानम्बरीषस्य ब्राह्मणायामितौजसे । प्रदायमकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ।
 सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानञ्च जनमेजयः । ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् ।
 एषादभिश्च राजर्षिरद्वानि विविधानि च । रम्याश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः ।
 निमीरादश्च वैदर्भिः कन्या दत्त्वा महात्मने । अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशुबान्धवः । १९१
 आमदन्वस्य विप्राय भूमिं दत्त्वा महायज्ञाः । रामोऽवय्यास्तथा लोकान् जगाम मनसोऽधिकान् ।
 अवर्षति च पर्वन्त्ये सर्वभूतानि देवराट् । वस्त्रिष्टो जीवयामास येन यतोऽवय्या गतिः ।
 रामो दाशरथिश्चैव जला यज्ञेषु वै वसु । स गतो ज्ञवयान् लोकान् यस्य लोके महद्यज्ञः ।
 कक्षमेनस्य राजर्षिर्वशिष्ठाय महात्मने । न्यासं यथावत् संन्यस्य जगाम सुमहायज्ञाः ।
 करन्धमस्य पैत्तस्तु मन्त्रिता विवितः सुतः । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमागु जगाम सः । १९०
 ब्रह्मदत्तस्य पाञ्चाल्यो राजधर्मभूताम्बरः । निधिं शङ्खमनुज्ञाय जगाम परमां गतिं ।
 राजा मित्रसहस्रैव वशिष्ठाय महात्मने । मदयन्तीं प्रियां भार्थी दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ।
 मनोः पुत्रस्य मयुष्यो लिखिताय महात्मने । दण्डमुद्धृत्य धर्मैण गतो लोकाननुत्तमान् ।
 महत्सचित्यो राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायज्ञाः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।
 सर्वकामैश्च सम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयं । भौक्षत्याय गतः स्वर्गं व्रतयुषो महोपतिः । १९३
 भक्ष्यभोज्यस्य च कृतान् राशयः पर्वतोपमान् । शाण्डिण्याय पुरा दत्त्वा भूमन्तुर्दिवमास्थितः ।
 नाञ्चा च युतिमात्राम् बाल्वराजो महाद्युतिः । दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
 मदिरायस्य राजर्षिर्दत्त्वा कन्या सुमध्वमां । हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरधिष्ठितान् ।
 सोमपादस्य राजर्षिः ब्रान्तो दत्त्वा सुतां प्रभुः । अय्यश्टङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ।
 कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु धर्मो नाम यश्चक्षिमी । गतोऽवयानतो लोकान् राजर्षिश्च भगीरथः । १९०
 दत्त्वा व्रतसहस्रान्तु गवां राजा भगीरथः । सवत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह । युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निवर्तन्ते पुनः पुनः ।
 तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यथावत् स्थासति मेदिनी । गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लौका वै विनिर्जिताः ।
 शिष्टानां चरितं श्रेतु कीर्त्तिनं मे युधिष्ठिर । दानयज्ञप्रजाधर्मैरिते हि दिवमास्थिताः ।
 दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवाणां धुरन्धर । दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्द्धर्मापचायिनो । १९०
 यत्र ते नृपशाईल सन्देहो वै भविष्यति । यः प्रभाते हि वत्स्यामि सन्ध्या हि समुपस्थिता ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दानफलकथने सप्तविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं मे भवतस्मात् सत्यव्रतपराक्रम । दानधर्मेण मन्त्रा ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ।
 इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान् धर्मभूतां वर । दानं कतिविधं देयं किनस्य च फलं लभेत ।
 कथं केभ्यश्च धर्म्यश्च दानं दातव्यमिष्यते । कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

॥ भीम उवाच ॥ शृणु तस्मै नौमेव दानं प्रति ममानघ । यथा दानं प्रदातव्यं सर्व्ववर्षेषु भारत । १२८
 धर्म्यादर्थाङ्गयात् कामात् कारुण्यादिति भारत । दानं पञ्चविधं त्रैधं कारुण्यैर्निर्बोध तत् ।
 इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य आनुत्तमं सुखं । इति दानं प्रदातव्यं मात्स्यवेधोऽनसूयता ।
 ददाति वा दास्यति वा मया दत्तमनेन वा । इत्यर्थिभ्यो निवृत्त्यैव सर्व्वं दातव्यमर्थिने ।
 नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुव्यादिमानितः । इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढाव पण्डितः ।
 प्रियो मेऽयं प्रियोऽस्याहमिति सम्प्रेक्ष्य बुद्धिमान् । वयस्यायैवमङ्गिष्ठं दानं दद्यादतन्त्रितः । १२९
 दीनस्य याचते याचयमन्येनार्प हि तुष्यति । इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्व्वथा ।
 इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्त्तिविवर्द्धनं । यथाशक्त्वा प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वेणि आनुशासनिके पर्व्वेणि दानधर्मकथने अष्टविंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविचारद । आगमैर्ब्रह्मभिः स्वीतो भवायः प्रवरे कुक्षे ।
 त्वनो धर्मार्थसंयुक्तमायत्ताश्च धुखोदयं । आसर्व्वभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिन्दम ।
 अथस्य कालः सम्प्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः । शास्त्रा च न हि मे कश्चिन्नास्ते पुरुषर्षभ । १२९
 अदि तेऽहमनुयायो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यथां वृद्धाणि पार्थिव ।
 अयं नारायणः श्रीमान् सर्व्वपार्थिवसन्ततः । भवन्तं वृद्धमनेन प्रत्येन च येवते ।
 अथ सैव समक्षं लं पार्थिवानाञ्च सर्व्वशः । आह्वयाश्च प्रियार्थं मे श्रेयाङ्गापितुमर्हसि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचर्नं शुला खेदादागतवस्त्रमः । भीमो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ भीम उवाच ॥ अहं ते कथयिष्यामि कथामतिमनोहरां । अथ विष्णोः पुरा राजन् प्रभावो यो मया श्रुतः । १३०
 यस्य गेहवभाङ्गस्य प्रभावस्तस्य मे शृणु । वृद्धाणां संशयो यस्य दन्त्योस्तस्य मे शृणु ।
 व्रतं चचार धर्मोत्तमा कृष्णो द्वादशवार्षिकं । दीक्षितश्चागतो द्रुपुमुभो नारदपत्न्यौ ।
 कृष्णद्वैपायनस्यैव धौम्यश्च जगताम्बरः । देवतः काश्यपस्यैव हस्तिकाक्षप रथ च ।
 अपरे चर्षयः सन्तो दीवादमसमन्विताः । त्रिष्टैरनुगताः सिद्धैर्देवकयैस्तपोधनैः ।
 तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितं । देवकीतनयः प्रीतो देवतुल्यमकम्पयत् । १३१
 हरितेषु सुवर्षेषु वर्षस्कीषु नवेषु च । उपोषविधिः प्रीतो विष्टरेषु महर्षयः ।
 कथाश्रुत्वास्तस्य तु मधुरा धर्मसंहिताः । राजर्षीणां सुराणाञ्च ये वसन्ति तपोधनाः ।
 ततो नारायणं तेजो ब्रह्मचर्य्यैर्नमोत्यतः । वज्राग्निः सत्य कृष्णश्च वज्रिरहृतकर्षणः ।
 सोऽग्निर्द्वादश तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपं । सपत्निमृगसङ्घातं सयापदशरीरुपं ।
 मृगैश्च विविधाकारैः सभूतमचेतनं । शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीनदर्शनं । १३२
 स तु वज्रिर्माहात्म्यो दग्धो सर्व्वमवेपतः । विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिखरदस्तुभूत् ।
 ततो विष्णुगिरिं दृष्ट्वा निर्दग्धमिव कर्षणः । धौम्यदृष्टिनिपातैश्च पुनः प्रकृतिमाकलयत् ।
 तथैव स गिरिर्भूयः सुपुष्पितस्तद्रुमः । सपत्निमृगसंघुहः सयापदशरीरुपः ।

तमहुतमचिन्त्यश्च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा । विस्मितो बहुरोमा च बभूवास्त्राविलेखणः ।

ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन् विस्मयान्वितान् । प्रसृतं मधुरं खिगंधं पप्रच्छ वदताम्बरः ।

१६०

किमयच्छेद्विपूगस्य त्यक्तमङ्गस्य नित्यशः । निष्कर्मस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ।

एतन्मे संशयं सर्व्वं याथातथ्यमनिन्दिताः । श्रवयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः ।

॥ श्रवय ऊचुः ॥ भवान् विस्मजते लोकान् भवान् संहरते पुनः । भवान् श्रोतं भवानुष्णं भवानेव च वर्षति ।

पृथिव्यां यानि भूतानि स्त्रावराणि चराणि च । तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ।

एवमो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन । त्वमेवार्हसि कस्यापि वक्तुं वक्त्रेर्भिर्निर्गम ।

१६१

ततो विगतसन्नासा वयमप्यरिकर्षण । यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत् प्रवक्ष्यामहे हरे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ एतदे वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्दिनिःसृतं । कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मयितो गिरिः ।

श्रवयस्वार्त्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । भवन्तो व्यथिताश्चासन् देवक्यास्तपोधनाः ।

व्रतचर्यापरोतस्य तपस्त्रिव्रतसेवया । मम वक्त्रिः समुद्भूतो न वै व्ययितुमर्हय ।

व्रतं चर्त्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभं । पुत्रस्यैवात्मसमं वीर्य्यं तपसा सन्ध्यामागतः ।

१६२

ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः । गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्व्वलोकपितामहं ।

तेन चात्माऽनुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः । तेजसोऽर्द्धेन पुत्रत्वे भवितेति वृषध्वजः ।

सोऽयं वक्त्ररूपागम्य पादमूले ममान्तिकं । शिष्यवत् परिचर्य्यार्थं ब्रान्तः प्रकृतिमागतः ।

एतदेव रक्षस्व वः पद्मनाभस्य धीमतः । मया प्रोक्तं समासेन न भोः कार्त्तया तपोधनाः ।

सर्व्वत्र गतिरव्यया भवतां दीर्घदर्शिनां । तपस्त्रिव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशेभिताः ।

१६३

यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि । आश्चर्य्यं परमं किञ्चित् तद्भवन्तो ब्रवन्तु मे ।

तस्यामृतनिकाशस्य वाक्प्रधारस्ति मे स्पृहा । भवद्भिः कथितस्त्वेह तपोवननिवासिभिः ।

यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्यमद्भुतदर्शनं । दिवि वा भुवि वा किञ्चित् पश्याम्यमरदर्शनाः ।

प्रकृतिः सा मम परा न कश्चित् परिहन्यते । न चात्मगतमैश्वर्य्यमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे ।

श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः स्वजनश्रवणं गतः । चिरं तिष्ठति मेदिन्यां भ्रूले लेख्यमवार्पितं ।

१६४

तदहं रञ्जनमुखाभिःसृतं तत्समागमे । कथयिष्याम्यहमहो बुद्धिदोषकरं नृणाम् ।

ततो मुनिगणः सर्व्वे विस्मिताः कृष्णसन्निधौ । जैवः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम् ।

वर्द्धेयन्तस्तथैवास्मै पूजयन्तस्तथाऽपरे । वाग्मिश्रैर्व्युवितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।

ततो मुनिगणः सर्व्वे नारदं देवदर्शनम् । तदा नियोजयामासुर्व्वसने वाक्पकोविदम् ।

॥ मुनय ऊचुः ॥ यदाश्चर्य्यमचिन्त्यश्च गिरौ हिमवति प्रभो । अनुभूतं मुनिगणैस्तोयथाचापरैस्तु न ।

१६५

तद्ज्ञानवृषिसङ्घस्य हितार्थं सर्व्वमादितः । यथा दृष्टं चशोकेषु सर्व्वभास्यातुमर्हसि ।

एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवान्मुनिः । कथयामास देवर्षिः पूर्व्ववृत्तात्मिनां कथां ।

एति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि श्रीवासुदेवसंवादे ऊनचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १२६

॥ भीम उवाच ॥ ततो नारायणमुत्तमवारदो भगवानृषिः । शङ्करस्योमया साङ्गं संवादं प्रत्यभाषत ।

॥ नारद उवाच ॥ तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्गः सुरेश्वरः । पुण्ये गिरौ हिमवति विद्वत्तारण्यवेति ।

नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले । अश्लोकाण्यसङ्कीर्णं भूतसङ्गनिवेति ।

१११०

तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसङ्गं दितेष्टतः । नामारूपैर्विस्मयेष दिव्यैरुत्तमदर्शने ।

सिंहव्याघ्रगजप्रस्थैः सर्वजातिमन्वितैः । क्रोष्टुकदीपिवदनैश्चर्चषभमुखैस्तथा ।

उल्लूकवदनैर्भीमैर्दृक्स्थेनमुखैस्तथा । नामावर्णैर्भृङ्गमुखैः सर्वजातिमन्वितैः ।

किन्नरैश्चगन्धर्वैश्चैरवभूतगणैस्तथा । दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलं ।

दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितं । तत्पदो वृषभाङ्गस्य दिव्यवादित्रनादि ।

११११

मृदङ्गपणवोदुष्टं सर्वभेरोनिनादितं । नृत्यङ्गिभूतसङ्घैश्च वर्णिणैश्च समन्वितं ।

प्रनृत्तास्तरुमं दिव्यं देवविगणसेवितं । दृष्टिकान्तमर्निर्देयं दिव्यमहत्तमदर्शनं ।

सगिरिस्तपसा तस्य गिरिशस्य व्यरोक्षत । स्वाध्यायपरमैर्ब्रह्मैर्ब्रह्मघोषनिनादितः ।

षट्पदैरुपगौतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः । तन्महोत्सवसङ्काशं भोमरूपधरं ततः ।

दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत् परा प्रीतिर्ज्वनार्दन । मुनयश्च महाभागाः विद्वान्देवोर्द्धरेतसः ।

१११२

महती वसवः साध्या त्रिष्टेदेवाः सवासवाः । यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोककाला उताग्रनाः ।

वाताः सर्वे महद्भूतास्तान्वासन् समाहिताः । शतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाहृते ।

श्रोत्रेभ्यो ज्वलमानाश्च योतयन्ति स्म तदनं । विहगाश्च महाभागा प्राण्ड्यन् व्यनदंश्च ह ।

गिरिष्ठष्ठपु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः । तत्र देवो गिरितटे दिव्यथातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः । व्यात्रचर्मोन्मरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ।

१११३

ब्यालथञ्जापवतो च लोहिताङ्गदभूषणः । हरिश्चक्रुर्जटो भोभो भयकर्त्ता सुरदिपा ।

अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः । दृष्ट्वा महर्षयः सर्वे त्रिरोभिरवनीं गताः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः चान्ता त्रिगतकल्मषाः । तस्य भूतपतेः स्थानं भोमरूपधरं बभौ ।

अप्रष्टव्यतरस्यैव महोरगसमाकुलं । चणैर्वाभवत्सर्वमहत्तमं मधुसूदन ।

तत्पदो वृषभाङ्गस्य भोमरूपधरं बभौ । तमभ्ययाज्जैलसुता भूतस्त्रीगणसंयुता ।

१११४

हरतुल्यान्मरधरा समानव्रतधारिणी । विभ्रतो कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवं ।

गिरिस्त्रिभिः सर्वैर्भिः पृष्ठतोऽनुगता शुभ्रा । पुष्पवृक्षाऽभिवर्धन्तो गन्धैर्वज्रविधैस्तथा ।

सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् । ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्त्यार्थं चारुदर्शना ।

हरनेत्रे शुभे देवो सहस्रं सा समावृणोत् । संयुताभ्यान्तु नेत्राभ्यां तभोभूतमचेतनं ।

निर्दोमं निर्व्यवृत्तकारं जगदे सहसा ऽभवत् । जनस्य त्रिमनाः सर्वो भयचाससमन्वितः ।

१११५

निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपश्यत् ।

ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता । तृतीयस्याश्च बभूव तमेवमादित्यवर्णिभं ।

युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः । ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निमदृशेक्षणं ।

हरं प्रणम्य शिरसा ददृशोयतलोचना । दृष्ट्वामाने वने तस्मिन् तमालसरलद्रुमे ।

सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते । मृगयूयैर्द्रुतैर्भित्तिर्हरपार्श्वमुपागतैः ।

११००

शरण्याञ्चाप्यविन्दद्भिस्तत्सदः सकुलं बभौ । ततो नभस्पृशञ्चालो विद्युक्कालाग्निरुज्ज्वलः ।

दादृशादित्यमङ्गाशो युगान्ताग्निरिवापरः । क्षणेन तेन निर्दग्धो हिमवानभवन्नगः ।

सधातुशिखराभोगो गोपदग्धवनौषधिः । तं दृष्ट्वा मयिन् शैलं शैलराजसुता ततः ।

भगवन्तं प्रपन्ना वै साञ्जलिप्रयत्ना स्थिता । उभौ शर्व्वस्तदा दृष्ट्वा स्तोभावगतमाह्वयं ।

पितुर्दैन्यमनिष्कन्तो प्रोत्थाऽपश्यत्सदा गिरिं । क्षणेन हिमवान् सर्व्वः प्रकृतिस्रः सुदर्शनः ।

११०१

प्रचष्टविहगक्षैव सपुष्पतवनद्रुमः । प्रकृतिस्रं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवं महेश्वरं ।

उवाच सर्व्वलोकानां पतिं पतिमनिन्दिता ।

॥ उभोवाच ॥ भगवन् सर्व्वभूतेश्च शूलपाणे महाव्रत । संशयो मे महान्जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

किमर्थं ते ललाटे वै ततोयं नेत्रमुत्थितं । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपविण्णकाननः ।

किमर्थञ्च पुनर्दग्धं प्रकृतिस्रस्तथा कृतः । तथैव द्रुमसंच्छिन्नः कृतोऽयं ते पिता मम ।

११०२

॥ महेश्वर उवाच ॥ नेत्रं मे संतृते देवि त्वया बाह्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत ।

नष्टादित्य तथा लोके तन्नाभूते नगात्मजे । तृतीयं लोचनं दीप्तं स्रष्टुं मे रजता प्रजाः ।

तस्य चाक्षेण महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः । तन्प्रियायैश्च मे देवि प्रकृतिस्रः पुनः कृतः ।

॥ उभोवाच ॥ भगवन् केन ते वक्त्रं चन्द्रवत् प्रियदर्शनं । पूर्व्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ।

दक्षिणञ्च मुखं रौद्रं केनोर्द्धं कपिला जटाः । केन कण्ठस्य ते मोलो वर्ध्विर्वर्धनिभः कृतः ।

११०३

हस्ते देव पिनाकते सततं केन तिष्ठति । जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ।

एतन्मे संशयं सर्व्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो । सधर्मचारिणो चाहं भक्ता चेति वृध्वज ।

॥ भोज उवाच ॥ एवमुक्तः स भगवाञ्छैलपुत्रा पिनाकधृक् । तस्या धृत्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत् प्रभुः ।

तत्सत्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति । हेतुभिर्द्वैर्धर्मैतानि रूपाणि त्वचिरानने ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि उमाहेश्वरसंवादे चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणे योषिदुत्तमा । तिलं तिलं समुद्भूत्य रत्नाणां निर्मिता शुभा । ॥ ११०४ ॥

साऽभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि । प्रदक्षिणं लोभयन्तो मां ग्रमे त्वचिरानना ।

यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके । ततस्ततो मुखञ्चाह मम देवि विनिर्गतं ।

तं दिदृक्षुरहं योगाचतुर्धूर्त्तिलमागतः । चतुर्मुखस्य संतृप्तो दर्शयन् योगमुत्तमं ।

पूर्व्वेण वदनेनाहमिच्छत्वमनुशासि ह । उत्तरेण त्वया साहू रमाम्यत्रमनिन्दिते ।

पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्व्वप्राणसुखावहं । दक्षिणं भोमसङ्काशं रौद्रं संहरति प्रजाः ।

११०५

जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया । देवकार्यार्थमिदुद्धरं पिनाकं मे करे स्थितं ।

इच्छेण च पुरा वक्षंस्त्रिंशोऽश्विना मम । दग्ध्वा कण्ठान् तस्यान्तेन श्रीकण्ठता मम ।

॥ उभोवाच ॥ वाहनैस्त्वय सर्वेषु श्रीमत्सन्निधौ सप्तमः । कथञ्च त्वभो देव वाहनसमुपागतः ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ सुरभीमखजद्वा देवधेनुं पयोमुचं । सा खट्वा वज्रधा जाता हरमाणा पयोऽमृतं ।

तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्वाचमागतः । ततो दग्ध्वा मया गोवि जगन्वर्षत्वमागताः ।

१४००

ततोऽहं लोकगुह्या शर्मनोतीत्येवेदिना । त्वय्यज्ञेन ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ।

॥ उभोवाच ॥ निवासा वज्ररूपास्ते दिवि सर्वगुणामिताः । तांश्च सन्ध्याय भगवन् श्लाघान् रमसे कथं ।

केच स्त्रिकलिले भीमे कपालघटसंकुले । यद्विभगात्पुण्ड्रले चित्ताग्निमतसंकुले ।

अग्रजैः मांसकलिले वशाशोणितकर्दमे । विकीर्णान्नास्त्रिनिधये शिवानादनिगादिते ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ मेधाश्वेषो महीं कृत्वा विचराम्यनिधं सदा । न च मेधतरं किञ्चित् श्लाघानादिह लक्ष्यते ।

१४०१

तेन मे सर्ववासानां श्लाघाने रमते मनः । न्ययोधशाखासंक्कन्ने निर्मुक्तस्त्रिभूषिते ।

तत्र चैव रमन्तीमे भूतसङ्गाः शुचिस्त्रिते । न च भूतगणैर्ह्येवि विनाऽहं वस्तुमुत्सहे ।

एष वासो हि मे मेधः स्वर्गयस्य मतः शुभे । पुण्यः परमकश्चैव मेधकामैरुपास्यते ।

॥ उभोवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेश्च स्रग्धर्धर्मभृताम्बर । पिनाकपाणे वरद संशयो मे महानयं ।

अयं मुनिगणः सर्वस्वपक्षेप इति प्रभो । तपोऽश्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ।

१४०२

अस्य चैवर्षिकस्य मम च प्रियकाम्यया । एतन्ममेह सन्देहं वक्तुमर्हस्यरिन्दम् ।

धर्मः किंलक्षणः प्रोक्तः कथं वा चरितुं नरैः । शक्यो धर्ममविन्दुर्द्विर्द्वैतश्च वद मे प्रभो ।

॥ नारद उवाच ॥ ततो मुनिगणः सर्वसां देवीं प्रत्यपूजयत् । वाग्मिर्ह्युपविताभिश्च सवैश्वर्यविशारदैः ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ अर्हं सा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनं । शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यं धर्मो उत्तमः ।

परदारिद्र्यसंसक्तो न्यासस्त्रीपरिरक्षणं । अदत्तादानविरभो मधुमांसस्य वर्जनं ।

१४०३

एष पञ्चविधो धर्मो वज्रशाखः सुखोदयः । देहिभिर्द्वैतपरमैश्चर्तव्यो देहसम्भवः ।

॥ उभोवाच ॥ भगवन् संशयः स्पृष्टस्तन्ने संश्रितुमर्हसि । चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्त्रे स्त्रे धर्मो सुखावहः ।

ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् । वैश्ये किंलक्षणे धर्मः शूद्रे किंलक्षणे भवेत् ।

॥ भगवानुवाच ॥ न्यायतस्ते महाभागे सर्वशः समुदीरितः । भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ।

उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः । स हि धर्मार्थसम्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

१४०४

तस्य धर्मक्रिया देवि ब्रह्मचर्या च न्यायतः । व्रतेऽपनयने चैव द्विजो धेनोपपद्यते ।

गुरुदेवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यमनात्मकः । देहिभिर्द्वैतपरमैश्चर्तव्यो धर्मसम्भवः ।

॥ उभोवाच ॥ भगवन् संशयो मेऽस्ति तस्मै व्याख्यातुमर्हसि । चातुर्वर्ण्यस्य धर्मो वै नैपुण्येन प्रकीर्तय ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिवेक्षणं । अग्निकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यप्रसाधनं ।

नैश्चर्या परो धर्मो नित्ययज्ञोपवीतिना । नित्यस्वाध्यायिनो धर्मो ब्रह्मचर्याश्रयस्तथा ।

१४०५

गृह्या चाभ्यनुज्ञातः समावर्तित वै द्विजः । विन्देतामनारं भार्यमनुहंसा यथाविधि ।

शूद्रास्त्रवर्जनं धर्मस्तथा सत्ययसेवनं । धर्मो नित्योपवासितं ब्रह्मचर्यं तथैव च ।
 आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः । विषयाग्री यताहरो गृहस्थः सत्यवाक् शुचिः ।
 अतिश्रितता धर्मो धर्मस्तेताग्निधारणं । दृष्टीश्च पशुबन्ध्यांश्च विधिपूर्व्यान् समाचरेत् ।
 यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाऽहिंसाऽयं देहिषु । अपूर्वभोजनं धर्मो विषयान्निलमेव च ।
 भुक्ते परिजने पश्चात् भोजनं धर्म उच्यते । ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रेष्ठियस्य विशेषतः ।
 दर्शयिष्येः समशीलत्वं धर्मः स्याद्गृहमेधिनः । गृह्णाणाञ्चैव देवानां नित्यपुण्यवलि क्रिया ।
 नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता । सुसंस्मृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेद्गृहे ।
 एष दिजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः । दिजातीनां सतां नित्यं सदैवैव प्रवर्तते ।
 यस्तु चक्षगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः । तमहं ते प्रवक्ष्यामि तस्मै शूद्राः समाहिता ।
 क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मैश्च युज्यते ।
 प्रजाः पालयते यो हि धर्मैर्गमनजाधिपः । तस्य धर्मोऽस्मिता लोकाः प्रजापालनसहिताः ।
 तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च । अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ।
 यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा । भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ।
 मध्यगच्छे स्थितिर्द्धर्मो धर्मो वेदकतुक्रिया । व्यवहारस्थितिर्द्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ।
 आर्त्तक्षतप्रदेः राजा प्रेत्य चेह महीयते । गोजान्गुणार्थं विक्रान्तः संपांमे निधनं गतः ।
 अयमेधजितालोकानाग्नौ ति चिदिवालये । वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपात्र्यं क्षपिस्तथा ।
 अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च । वाणिज्यं सत्ययस्थानमातिथ्यं प्रश्नो दमः ।
 विपाणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः । तिलान् गन्धान् रसांश्चैव विक्रीणीयाश्चैव हि ।
 वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्ययमाश्रितः । सर्वान्तिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथावैतः ।
 शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च दिजातिषु । स शूद्रः संश्रिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 शुश्रूषुरतिथिं प्राप्तं तपः सञ्चिनुते महत् । नित्यं स हि शुभाचरो देवतादिजपूजकः ।
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः सम्प्रयुज्येत बुद्धिमान् । एतन्ने सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
 एकैकस्वेह शुभगे किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ।

॥ उभोवाच ॥ उक्तस्तथा प्रथमधर्मैस्तुर्वर्ण्यैर्हितः शुभः । सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंतद्रूपी हि मे ।

॥ मद्देश्य उवाच ॥ ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धाना गुणार्थिना । लोकांस्तारयितुं कृत्स्नः कर्मैषु ब्रितिदेवताः ।

तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयं । ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ।

इमे ते लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयम्भुवा । प्रथित्वा सत्त्वेन नित्यं सृष्टास्तानपि मे शूद्रा ।

वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः । श्रिष्टाशीर्लोऽपरः श्रोक्तस्तयो धर्मोः सनातनोः ।

चैविशो ब्राह्मणो विद्वान् साध्ययनजीवकः । चिकर्मा त्रिपरिकानो भैव एष स्मृतो दिजः ।

षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः । त्वत्थं ब्राह्मणानां वै शूद्रा धर्मान् सनातनान् ।

यजनं याजनस्यैव तथा दानप्रतिपद्यौ । अध्यापनश्चाध्ययनं वदकर्मा धर्मभाग्दिजः ।
 नित्यस्त्राध्यायिता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः । दानं प्रव्रज्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ।
 शमन्तु परमेो धर्मः प्रवृत्तः सत्यु नित्यशः । गृहस्थानां विप्रद्वानां धर्मोऽस्य निचयेो महान् ।
 पञ्चयज्ञविप्रद्वानां सत्यवागनस्त्यक्तः । दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुखं हृष्टनिवेशनः । १४०
 अमानो च सदाऽजिह्वाः स्त्रिग्वर्णाणोप्रदक्षया । अतिथ्याभ्यागतरतिः शेषाश्रितभोजनः ।
 पाशमर्थं यथान्यायमासनं शयनमथा दीपं प्रतिश्रयस्यैव यो ददाति स धार्मिकः ।
 प्रातस्त्याय चाचम्य भोजनेनोपमन्य च । सत्कृत्यानुव्रजेद्यस्य तस्य धर्मः सनातनः ।
 सर्वान्तिथं चिद्वर्गस्य यथाशक्ति निशानिधं । गृहधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणं ।
 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो गृहस्थस्य विधीयते । तमहं वर्त्तयिष्यामि सर्वभूतहिते जगति । १४१
 दानव्यममशक्त्वया यष्टव्यममशक्तया । पुष्टिर्कर्मविधानश्च कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 धर्मोऽर्थः समाहार्यो धर्मोऽर्थं विधा धनं । कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ।
 एकेनाग्नेन धर्मोऽर्थो कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । एकेनाग्नेन कामार्थं एकमग्निं विवर्द्धयेत् ।
 निवृत्तिलक्षणस्त्येो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ।
 सर्वभूतदयाधर्मो न चैक्यामवाप्तिता । आश्वापाशविमोक्षश्च शक्यते मोक्षकाङ्क्षिणं । १४२
 न कुदा नोदके सज्जे न वाममि न चासने । न त्रिदण्डे न शयने नाग्रे न शरणालये ।
 अध्यात्मगतिचित्ते यस्तन्मनास्तत्परायणः । युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसङ्ख्यानमेव च ।
 वृक्षमूलपरो नित्यं गृह्यागारनिवेशनः । नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ।
 विमुक्तः सर्वसङ्केषु स्नेहवन्धेषु च दिजः । आत्मन्येवात्मनो भावं समासञ्जेत वै दिजः ।
 स्थाणुभूतो निराहरो मोक्षदृष्टेन कर्मशः । परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः । १४३
 न चैकत्र निरासक्तो न चैक्यामगोचरः । मुक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिन शयः ।
 एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्ययः सतां । यो मर्णमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ।
 चतुर्विधा भिद्यन्ते कुटीचक्रवद्भद्रे । हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः ।
 अतः परतरं नास्ति नाश्वरश्चतिरोगतः । अदुःखमसुखं भौम्यमज्रारमरमय्यथं ।
 ॥ उमोवाच ॥ गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनचरितस्तथा । भाषितो जीलोकाक्ष मार्गः श्रेयस्करो महान् । १४४
 अविधर्मस्तु धर्मश्च श्रेयस्तुमिच्छाम्यतः परं । स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ।
 आज्यधूमा भवेद्भस्म हण्ड्योऽथ तपोवनं । तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ।
 एतन्ने संश्रयं देव मुनिपार्श्वकृतं विभो । सर्वधर्मार्यतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
 निखिलेन मया शृष्टं महादेव यथातथं ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमं । यं कृत्वा नृण्यो यान्ति सिद्धिं सुनपसा जुभे । १४५
 पेनपानान्दवीणां यो धर्मो धर्मविदां सतां । तस्यै शृणु महाभागे धर्मो धर्ममादितः ।

उच्छन्ति सततं ये ते ब्राह्मणेनोत्करं शुभं । अमृतं ब्रह्मणापोतमध्वरप्रसृतं दधि ।
एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने । धर्मवर्ध्याकृतो मार्गो बालिखित्यगले गृह्ण ।
बालिखित्यास्तपःपिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले । उच्छेतिष्ठन्ति धर्मज्ञाः प्राकुनीं वृत्तिमाश्रिताः ।
मृगनिर्मोक्तवसनासीरवस्त्रलवाससः । निर्देहाः सत्ययं प्राप्ता बालिखित्यास्तपोधनाः ।

१४८

अङ्गुष्ठपर्वमात्रा ये भूत्वा स्त्रे स्त्रे व्यवस्थिताः । तपश्चरणमोहानि तेषां धर्मफलं महत् ।
ते सुरैः समतां यान्ति सुरक्षा र्थार्थमिद्धये । द्योतयन्ति दिशः सर्वान्तपमां दग्धकिल्बिषाः ।
ये तस्ये गृह्णन्मनो दयाधर्मपरायणाः । सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकाचराश्च ये ।
पितृलोकसमीपस्थान् उच्छन्ति यथाविधि । संप्रचालाग्ने हुङ्गाश्च दन्तेः लूवतिकाश्च ये ।
सोमपानं च देवानामुपपाणां तथैव च । उच्छन्ति ये समीपज्ञाः सदा रानि शोभित्याः ।

१४९

ते शमप्रिपरिस्पन्दः पितृणाञ्चार्चनतया । यज्ञानाञ्चैव पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ।
एष चक्रचरैर्देवि देवलोकाचरैर्दंजैः । ऋषिधर्मः सदा चीर्णो येऽन्यत्तमपि मे गृह्ण ।
सर्वेष्वेवर्षधर्मेषु ज्ञेयात्मा संयतेन्द्रियैः । कामक्रोधा ततः पञ्चाज्जितव्याविति मे मतिः ।

अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मचक्रं सनातनं । सोमयज्ञाभ्यनुष्ठानं पञ्चमी यज्ञश्चक्षिणः ।
नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः । सर्वोऽतिथिश्च कर्तव्यतन्त्रेनोच्छाजिर्गणैश्च वै ।

१५०

निवृत्तिरूपभोगेषु गोरसानां शमे रतिः । स्थण्डिले शयने योगः शक्रपर्णे निवेशः ।
फलमूलाशनं वायुरापः शैबलमच्छयं । च तोषां नियमा स्त्रोते यैः प्रयत्नजिनां गतिः ।

विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भक्तवज्जने । अतीनपात्रसङ्गारे काले विगतभैरुके ।

अतिथिः कङ्कमाणो वै शेषावहृतभोजनः । सत्यधर्मरतः शान्तो मुनिर्दूर्ध्वैव युज्यते ।

न सन्धो न च म.मो स्यान्नाप्रसक्तो न विस्मितः । मित्रामित्रसमो मैत्रेयः स धर्मविदुत्तमः ।

१५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि उभ.महेश्वरसंवदे एकचल.रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ उभोवाच ॥ देशेषु रमण्येषु नदीनां निर्दरेषु च । स्वलोनां निरुद्धेषु पर्वतेषु वनेषु च ।

देशेषु च पवित्रेषु फलवत्सु समाहिताः । मूलवत्सु च मेघेषु वसन्ति नियतव्रताः ।

तेषामपि विधिं पुण्यं श्राद्धं भिक्षामि शङ्कर । वानप्रस्थे तु देशे स्वशरीरोपजीविषु ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ वान.स्त्रेषु यो धर्मस्तस्मै गृह्ण समाहिता । श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मगुह्यपरा भव ।

संसिद्धैर्नियमैः सङ्घर्षेणवासमुपागतैः । वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं गृह्ण यादृशं ।

१५२

त्रिकालमभिकेच पितृदेवार्चनं तथा । अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधितया ।

जीवारयहणश्चैव फलमूलनिवेशः । दङ्गुदैरण्डौलानां स्नेहार्थश्च निषेधः ।

योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जितैः । वीरश्यामुपासद्भिर्निरस्त्रानोपशेविभिः ।

युक्तैर्योगविधैः सद्भिर्गन्धि पञ्चतपैस्तथा । मण्डूकयोगनियतैर्न्यायार्थ निःशिमिभिः ।

वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा । श्रोतरीयाग्नियोगश्च वनयो धर्मगुह्यभिः ।

१५३

अद्भुतैर्वायुभक्तैश्च शैवलोत्तरभोजनैः । अश्वकुट्टेस्तथा दानैः संपन्नैस्तथाऽपरेः ।
 शीरवस्त्रालसंवीतैर्भूगर्भनिवासिभिः । कार्थाद्याना यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ।
 वननित्यैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः । वनं गुरुमिरायाश्च वस्तव्यं वनवासिभिः ।
 तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिवेक्षणं । भागश्च पञ्चयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनं ।
 अष्टमी यज्ञपरता चातुर्थाष्टनिवेक्षणं । पौर्णमासादथो यज्ञा नित्ययज्ञस्तथैव च । ११९
 विमुक्तदारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्व्वसङ्करैः । विमुक्ताः सर्व्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ।
 रुग्णाण्डपरमा नित्यं चेताग्निश्रवणाः सदा । सन्तः सत्पथनिध्या ये ते यान्ति परमां गतिं ।
 ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकश्च शान्ततः । गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्मव्यपाश्रयाः ।
 एष धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभे । विस्तरेणाय सम्यक्को यथास्थूलमुदाहृतः ।
 ॥ उमोवाच ॥ भगवन् सर्व्वभूतेश सर्व्वभूतनमस्कृत । यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवाद्देशु तं वद । १२०
 सिद्धिवाद्देशु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः । स्त्रैरिषो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ।
 ॥ महादेव उवाच ॥ स्त्रैरिषस्तापसा देवि सर्व्वे दारविचारिणः । तेषां मोक्षो कथायस्य वाशे रात्रिश्च कारणं ।
 त्रिकालमभिवेकश्च होत्रं चक्षुःश्रुतं मनुजैः । समाधिः सत्पथस्थानं यथोद्दिष्टं निवेक्षणं ।
 ये च ते पूर्व्वकथिता धर्मोक्ते वनवासिनां । यदि सेवन्ति धर्मोक्तानामुपवन्ति तपःफलं ।
 ये च दम्पतिधर्माणः स्वदारनिधितेज्रियाः । चरन्ति विधिवृष्टन्नुतकालाभिमानिनः । १२१
 तेषाम्भविष्यते धर्मो धर्मिणामुपपद्यते । न कामकारात् कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मो दर्शयिष्यते ।
 सर्व्वभूतेषु यः सम्यक् ददात्यभयदक्षिणं । हिंसादोषविमुक्तात्मा स वै धर्मोऽयुज्यते ।
 सर्व्वभूतानुकम्पो यः सर्व्वभूतार्ज्जव्रतः । सर्व्वभूतात्मभूतस्य स वै धर्मोऽयुज्यते ।
 सर्व्ववेदेषु वा स्नानं सर्व्वभूतेषु चार्ज्जवं । उभे एते समे स्नातामार्ज्जवं वा विप्रिष्यते ।
 आर्ज्जवं धर्ममित्याह्वयधर्मो जिह्वा उच्यते । आर्ज्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मोऽयुज्यते । १२२
 आर्ज्जवं तु रतो नित्यं वसत्यमरसन्निधौ । तस्मादार्ज्जवयुक्तः स्याच्च दृष्टेः शुद्धो मात्मनः ।
 ज्ञानो दानो जितक्रोधो धर्मभूतो विहिंसकः । धर्मो रतमना नित्यं नरो धर्मोऽयुज्यते ।
 व्यपेततन्त्रिधर्मोऽस्मात्मा शान्तः सत्पथमाश्रितः । चारित्र्यपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाद्य कल्पते ।
 ॥ उमोवाच ॥ आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः । दोषिमन्तः प्रियश्चैव चर्य्याऽय भवन्ति ते ।
 राजानो राजपुत्राश्च निर्द्वन्वा ये महाधनाः । कर्मणा केन भगवन् प्राप्नुवन्ति महाफलं । १२३
 नित्यं स्नानमुपागम्य दिव्यचन्दनभूषिताः । केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ।
 एतन्मे शंशयं देव तपश्चर्याश्रितं शुभं । शंस सर्व्वमन्त्रेणैव त्वं च निपुणमायन ।
 ॥ देव उवाच ॥ उपवासव्रतैर्हान्ता अहिंसाः सत्यवादिनः । संसिद्धाः प्रीत्य गन्धर्व्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ।
 मण्डूकयोगश्रयनो यथान्यायं यथाविधि । दीक्षां चरति धर्मोऽस्मात् स जागैः सह मोदते ।
 शस्यं मृगगणोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते । दीक्षिते वै समायुक्तः स गच्छत्यमरावतीं । १२४

शैबलं शीर्षपत्रं वा तद्वतं येन निवेवते । शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत् परमां गतिं ।
 वायुमहोऽम्बुमहो वा फलमूलाग्रमोऽपि वा । यत्केचिद्यथ्यमाधाय मोदतेऽसुरसं गतैः ।
 अग्नियोगवहो धीरो विधिदृष्टेन कर्मणा । शीर्षां द्वादशवर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ।
 आहारनित्यं कृत्वा मुनिर्द्वादशवर्षिकं । महं संवेद्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ।
 स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिरुद्ध समन्ततः । प्रविश्य च मुदा युक्तो दीर्घां द्वादशवर्षिकीं ।
 देहं चानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं सुखमेधते । स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्व्यामानि त्रयानि च ।
 गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि । आत्मानमुपजीवन् यो नियतो नियताशनः ।
 देहं वा शयने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्रुते । आत्मानमुपजीवन् यो दीर्घां द्वादशवर्षिकीं ।
 त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्रुते । आत्मानमुपजीवन् यो दीर्घां द्वादशवर्षिकीं ।
 अश्वना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते । साधयित्वात्मानात्मानं निदन्दो निष्परिग्रहः ।
 शीर्षां द्वादशवर्षाणि दीर्घामेतां मनोगतां । स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ।
 आत्मानमुपजीवन् यो दीर्घां द्वादशवर्षिकीं । ऊत्वाऽग्नौ देहमुत्सृज्य ब्रह्मलोके महीयते ।
 यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः । आत्मन्यात्मानमाधाय निर्भ्रमो धर्मज्ञालसः ।
 शीर्षां द्वादशवर्षाणि दीर्घामेतां मनोगतां । अरणीमहितं स्कन्धे बद्धा गच्छत्यनादृतः ।
 वीराध्वानं गतो नित्यं वीरासनगतिसत्वा । वीरस्थायो च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ।
 स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः । दिव्यपुष्पममकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ।
 सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह । वीरलोकगतो वीरो वीरयोगवहः सदा ।
 सत्तत्त्वः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः । वीराध्वानं प्रपद्येयस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 कामगेन विमानेन स वै चरति छन्दतः । शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ।

११५०

११५१

११५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशाननिके पर्वणि उभामहेश्वरसंवादे दाक्षत्यारिशदधिकशतेऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ उभवाच ॥ भगवन् भगवन् च पुण्यादन्तविनाशन । इच्छतु हरं त्वं संशयो मे महानयं ।

११५२

चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं दृष्टं स्वयम्भुवा । केन कर्मविपाकेन वैश्या गच्छति शूद्रतां ।

वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् । प्रतिलोमः कथं देवं ब्रह्मो धर्मो निवर्त्तितुं ।

केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोर्नै प्रजायते । क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ।

एतन्मे संशयं देव वद भूतपते ऽनघ । त्रयो वर्णाः प्रकृतेः कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ।

॥ देव उवाच ॥ ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्राप्यं निर्गमद्ब्राह्मणः शुभे । क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निर्गमदिति मे मतिः ।

११५३

कर्मणा दुष्कृतेभ्यः स्थानाद्भ्रूयति वै द्विजः । ज्येष्ठं वर्षमनुप्राप्य तस्माद्भवेन वै द्विजः ।

स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मणमुपजीवति । क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति ।

यस्तु ब्रह्मलभमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निवेवते । ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रियो नै प्रजायते ।

वैश्यकर्म च यो विभो लोभमोहव्यापाशयः । ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यन्यमतिः सदा ।

स दिजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामिषात् । स्वधर्मात् प्रच्युतो विप्रसतः शूद्रत्वमाप्नुते ।
 तत्रासौ निरयं प्राप्नो वर्षभ्रष्टो वक्षिष्कृतः । ब्रह्मलोकात् परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ।
 क्षत्रियो वा महाभागो वैश्यो वा धर्मचारिणि । स्नानि कर्माख्यायाश्च शूद्रकर्म निवेद्यते ।
 स्नानानात् स परिभ्रष्टो वर्षसङ्करतां गतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ।
 यस्तु बुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः । धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्ममलममुने ।
 इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतं । अध्यात्मं नैष्ठिकं चङ्गिर्धर्मज्ञानैर्निवेद्यते ।
 उपाश्रं गृह्णते देवि गणासं ब्राह्मसूतकं । कुष्टाश्रं नैव भोक्तव्यं शूद्राश्रं नैव कर्हिषितम् ।
 शूद्राश्रं गृह्णते देवि सदा देवैर्कृतात्मभिः । पिनामश्मसुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ।
 शूद्राश्रमेन वशेषेण जठरे स्थिते दिजः । आहिताग्निस्तथा यज्मा स शूद्रगतिमाभ्यवेत् ।
 तेन शूद्राश्रमेणैव ब्रह्मस्नानादपाकृतः । ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ।
 यस्याश्रमेन वशेषेण जठरे स्थिते दिजः । तां तां योनिं प्रजेदिमो यस्याश्रमपुत्रोवति ।
 ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते । अभोव्याघ्रानि वाऽस्माति स दिजलात् पतते वै ।
 सुरापो ब्रह्महा शूद्रस्यैरो भग्नव्रतो ऽशुचिः । स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैष्ठिकः क्रूढः ।
 अमृतो वृषलोभर्षा कुण्ठाभी सोमविक्रयो । निहोनसेवो विप्रो हि पतते ब्रह्मयोगितः ।
 गुरुतप्यो गुरुद्वेषी गुरुकुलारतिश्च यः । ब्रह्मविष्ठापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
 एभिस्तु कर्माभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा । शूद्रे ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां प्रजेत् ।
 शूद्रकर्मणि सर्वान् यथायान्यायं यथाविधि । मुमुक्षां परिचर्याश्च ज्येष्ठे वर्षे प्रयत्नतः ।
 कुत्थादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः । देवदिजातिस्तत्कर्त्ता सर्वान्तिथ्यकृतव्रतः ।
 अतुक्कालाभिगामो च नियतो नियताग्रजः । शोचन्नेच्छजनान्नेत्रो श्रेवाश्रितभोजनः ।
 वृथामांसं न भुञ्जीत शूद्रे वैश्यत्वमर्हति । अतवागमहंवादी निर्दहः शमकोविदः ।
 यजते चैव यज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः । दानो ब्राह्मणसत्कर्त्ता सर्ववर्णबुभूवुकः ।
 गृहस्थव्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतभोजनः । श्रेवाशी नियताहारे निष्कामो निरहंवदः ।
 अग्निहोत्रमुपाश्रं जुहोतीत्यथ यथाविधि । सर्वान्तिथ्यमुपातिष्ठन् श्रेवाश्रितभोजनः ।
 चेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै दिजः । स वैश्यः क्षत्रियकुले ऽपि वर्धते जायते ।
 स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रवृत्ति संस्कृतः । उपनीतो व्रतपरो दिजो भवति सत्कृतः ।
 ददाति यजते यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । अधीत्य स्वर्गमन्त्रिक्लृप्तेताग्निशरणः सदा ।
 आर्चनं हस्तप्रदो गितं प्रजा धर्मेण पालयन् । सत्यः सत्त्वानि कुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ।
 धर्मदण्डेन निर्देष्टो धर्मकार्यानुशासकः । यन्मृतः कार्यकारणैः सङ्गागतात्मलक्षणः ।
 पात्यधर्माश्च सेवेत स चन्द्रेणार्चकोविदः । अतुक्काले तु धर्मात्मा यमीमुपश्रयेत् सदा ।
 स होपवासी नियतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । बहिष्कान्तरिते नित्यं त्रयानोऽग्निगृहे सदा ।

(१७१)

(१७२)

(१७३)

(१७४)

(१७५)

(१७६)

सर्वातिथ्यं चिबर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा । शूद्राणां स्वाशकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् । ११५
अथाहो यदि वा कामाक्ष किञ्चिदुपलभयेत् । पिबेद्देव तिर्यक्ते साधनं कुर्वते च यः ।
स्ववेश्मनि यथान्यायमुपासे मैश्वमेव च । चिकालमग्निहोषश्च जुहुया वै यथाविधि ।
गोम्राह्मणहितायां च रणे चाभिमुखो हतः । चेतस्त्रिमन्त्रपूतं वा समाविश्य दिवो भवेत् ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः संस्कृतो वेदपारगः । विप्रो भवति धर्मात्मा च त्रयः स्वेन कर्मणा ।
रतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः । शूद्रोऽप्यगमसम्पन्नो दिवो भवति संस्कृतः । ११६
ब्राह्मणो वाऽप्यसद्वृत्तः सर्वसङ्करभोजनः । ब्राह्मण्यं समनुसृत्य शूद्रो भवति तादृशः ।
कर्मभिः शुचिभिर्देवि शूद्रात्मा विजितेन्द्रियः । शूद्रोऽपि द्विजवत् स्रेय इति ब्रह्मानुशासनं ।
स्वभावं कर्म च शूभं यच्च शूद्रोऽपि तिष्ठति । विप्रिष्टः स दिजातेर्ध्वं विशेष इति मे मतिः ।
न योनिर्नापि संस्कारो न मृतं न च सक्ततिः । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणं ।
सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन च विधीयते । वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति । ११७
ब्रह्मस्वभावः कस्यापि सप्तः सर्वत्र मे मतिः । निर्गुणं निर्धनं ब्रह्म यच्च तिष्ठति स दिजः ।
एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः । स्वयंश्च वरदेभोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ।
ब्राह्मणोऽपि महत् चेष्टं लोके चरति पादवत् । यस्तत्र वीजं वपति सा कृषिः प्रेत्य भाविनि ।
विषयात्रिणा सदा भाव्यं सत्यथालम्बिना तथा । ब्राह्म्यं मार्गमनुकृत्य वर्त्तितव्यं बुभूषता ।
संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना । नित्यं स्वाध्याययुक्तेन न चाध्ययनजोविना । ११८
एवमूतो हि यो विप्रः सततं सत्ये स्त्विनः । आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
ब्राह्मण्यमेव सम्प्राप्य रक्षितव्यं यतात्मना । योनिप्रतिपदादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिन् ।
यत्तेन गुह्यमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्विजः । ब्राह्मणो वा मृतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ।
इति श्रीमद् भारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि उनामहेश्वरधवादे जातिकयने विचलारिशदधिक

शतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ उमेवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेषु सुरासुरमस्कृत । धर्माधर्मैः नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ।
कर्मणा मनसा वाचा चित्रिधं हि नरः सदा । बध्यते बन्धनैः पात्रैर्मुच्यते ऽप्यथ वा पुनः । ११९
केन शीलैर्न वै देव कर्मणा कीदृशेन वा । समाचारैर्गुणैर्वा कैः स्वर्गं याप्तीह मानवाः ।
॥ देवदेव उवाच ॥ देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे धर्मनित्ये दमे रते । सर्वग्राहिहिनः प्रज्ञः श्रूयतां बुद्धिवर्द्धनः ।
सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिकुर्विर्वाणिताः । धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगतिनः ।
नाधर्म्येण न धर्म्येण बध्यन्ते ष्विष्यसंज्ञयाः । प्रसयोत्पतितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
वीतरागा विमुच्यन्ते पुद्गलाः कर्मबन्धनैः । कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन । १२०
ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चित्ते न बध्यन्ति कर्मभिः । प्राणतिपातादिरताः शीलवन्तो दय मितः ।
तुल्यदेव्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः । सर्वभूतदयावशो विद्याः स्वाः सर्वजन्तुषु ।

शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैतैः परिकीर्तिताः । स्वर्गमार्गपरा भूयः किं श्रोतुं त्वमिच्छसि ।

॥ उमोवाच ॥ महाश्वे संशयः कश्चिन्नर्यान् प्रति महेश्वरः । तस्मात्त्वं नैपुणेनाद्य मम व्याख्यातुमर्हसि ।

केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो । तपसा वाऽपि देवेभ्यः केनायुर्लभते महत् ।

१११

सोषायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः । विपाककर्मणा देव वक्तुमर्हस्यगिन्दित ।

अपरे च महाभागा मन्दभाग्यास्तथा परे । अकुलोनास्तथा चान्ये कुलोनास्तथाऽपरे ।

दुर्दर्शाः केषिदाभानि नराः काष्ठमया इव । प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनदेव मानवाः ।

दुग्धज्ञाः केषिदाभानि केषिदाभानि पण्डिताः । महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानभाविनः ।

अन्याबाधास्तथा केषिन्नराबाधास्तथाऽपरे । दृष्टान्ते पुरुषा देव तन्मे वक्षितुमर्हसि ।

११०

॥ देवदेव उवाच ॥ इत्थं तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलौघं । मर्त्यलोके नरः सर्वो येन स्वं फलमश्नुते ।

प्राणान्तिपाते यो रौद्रे दण्डहस्तोद्यतस्तथा । नित्यमुद्यतशस्त्रश्च हस्तिभूतगणाश्वरः ।

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः । अपि कीटपिपीलानामश्वरश्च सुनिर्घृणः ।

एवम्भूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते । विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ।

निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः । यातनां निरये रौद्रेऽपि च कच्छं लभते नरः ।

११०

यः कश्चिन्निरयात्तस्मात् समुत्तरति कर्हिचित् । मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ।

पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसरतिर्नरः । अग्रियः सर्वभूतानां हीनायुर्लभजायते ।

यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः । निचिप्रशस्त्रो निर्दोष्टो न हिंसति कदाचन ।

न घातयति नो हन्ति घ्नन्तश्चैवानुमोदते । सर्वभूतेषु सखेहो यथात्मनि तथा परे ।

ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते । उपपन्नान् सुखान् भोगानुपाश्रयति मुदा युतः ।

११०

अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते । तत्र दीर्घायुस्तपन्नः स नरः सुखमेधते ।

एव दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्म्मिणां । प्राणिहिंसात्रिमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि, उन्नामहेश्वरसंवादे षतसत्त्वारिंशदधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ उमोवाच ॥ किंशूलः किंसमाचारः पुरुषः कैश्च कर्मभिः । स्वर्गं समभिपद्येत सम्प्रदानेन केन वा ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ दाता ब्राह्मणसत्कर्मता दीनान्धकृपणादिषु । भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससाश्च प्रदायकः ।

प्रतिश्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्व्याणि किमिच्छन्ममतोव च ।

११५

आसनं शयनं यानं धनं रत्नं यश्चरन्तथा । शस्त्रजातानि सर्व्याणि गाः श्वेच्छाश्च योवितः ।

सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः । एवम्भूतो नरो देवि देवलोकेऽभिजायते ।

तत्रोच्च सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् । महाश्वरोभिर्मुदितो रमते मन्दनादिषु ।

तस्मात् स्वर्गाद्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते । महाभोगे कुले देवि धनधान्यममन्ति ।

तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः । महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ।

११५

एते देवि महाभागाः प्राणिनो दानवीजिनः । ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ।

अपरे मानवा देवि प्रदानप्रपणा द्विजैः । याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेष्वबुद्धयः ।
 दीनान्ध्रप्रपणान् दृष्ट्वा भिचुकः नतिद्योतयि । याच्यमाना निवर्त्तन्ते जिज्ञासोभयमन्विताः ।
 न धनः नि न वासांसि न भोगाश्च च क्वाच्यन् । न गावो नाश्विर्न प्रयच्छन्ति कदाचन ।
 अप्रवृत्तास्तथे लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः । एवम्भूता नरा देवि निरथं यान्मयबुद्धयः । १८४
 ते वै मनुज्यन्तां यान्ति यदा कालस्य पर्यये । धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ।
 क्षुत्पिपासापरीतास्तु सर्वलोकवद्वृत्ताः । निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्मयधमजोर्विका ।
 अन्यभोगे कुले जाताः स्वल्पभोगरता नराः । अनेन कर्षणा देवि भवन्मयधमिनो नराः ।
 अपरे सन्निभो नित्यं मानिनो धनतो नराः । आसनाह्वयं ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ।
 मार्गार्हस्य च ये मार्गं न ददत्यन्तमेधसः । पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यन्तबुद्धयः । १८५
 अर्घ्यार्हस्य च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि । अद्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यबुधा नराः ।
 गुरुस्त्राभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न मुभूयते । अभिमानप्रवृत्तेन सोमेन समवस्थिताः ।
 मान्यांश्चाप्यवमन्यन्ते दृष्ट्वा परिभवन्ति च । एवंविधा नरा देवि सर्वे निरवगामिनः ।
 ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै । वर्षपूगैस्तथा जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ।
 श्रपाकपक्कमादीनां कुत्सितानामचेतसां । कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुदृष्ट्वापचायिनः । १८६
 न सन्धी न च मानो यो देवताद्विजपूजकः । लोकपूज्यो नमस्कृत्वा प्रश्रितो मधुरं वचः ।
 सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा । अदेष्टो सुमुखः सन्नः स्निग्धवाणोप्रदः सदा ।
 स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविशिष्यकः । ययार्हसक्रियापूर्वमर्थयन्नवतिष्ठति ।
 मार्गार्हस्य ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्थयन् । श्रितियिप्रयहरतस्तथाऽभ्यागतपूजकः ।
 एवम्भूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् । १८७
 तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमन्वितैः । ययार्हदाता चार्हेषु धर्मवर्थापरो भवेत् ।
 धनतः सर्वभूतानां सर्वभूतनमस्कृतः । स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ।
 उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा । एष धर्मी मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमोरितः ।
 यस्तु रौद्रसमाचारः सर्ववत्त्वभयङ्करः । हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्जा दण्डेन वा पुनः ।
 'लोष्टैः सौमैरुपायैर्वा जन्तून् बाधति श्राभने । द्विंशत्यै निहतिप्रज्ञः प्रोदेजयति सैव हि । १८८
 उपक्रामति जन्तून् उदेजयनः सदा । एवंशालसमाचारो निरथं प्रतिपद्यते ।
 स वै मनुज्यन्तां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् । बद्धबाधपरिक्लिष्टे जायते सोऽधमे कुले ।
 लोकदेष्टोऽधमः पुंसां स्वयं कर्मफलैः कृतैः । एष देवि मनुजेषु बोद्धव्यो ज्ञातिवन्तुषु ।
 अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति । भैक्षदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो निवर्त्तन्त्ययः ।
 नोदेजयति भूतानि न विधेयते तया । हस्तपादैः सुनिधतैर्विश्वास्तु सर्वजन्तुषु । १८९
 न रज्जा न च दण्डेन न लोष्टैर्न युधेन च । उदेजयति भूतानि सन्नकर्मा दयापरः ।

एवंशीलसमाचारः स्मर्गे समुपजायते । तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ।
 स चेत् कर्मवशात्कर्मो मनुष्येषूपजायते । अत्यबाधो निरातङ्गः स जातः सुखमेधते ।
 सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः । एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ।

॥ उभोवाच ॥ इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽर्थकोविदाः । १०१५

दुष्टाश्चास्यापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः । केन कर्मविपाकेन प्रज्ञावान् पुरुषो भवेत् ।

अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः । एतस्मै संशयं हित्थि सर्वधर्मभृताम्बर ।

जात्यन्धास्यापरे देव रोगान्तास्यापरे तथा । नराः क्षोवाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ ब्राह्मणान् वेदविदुषः सिद्धान् धर्मविदस्तथा । परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाः कुशलमया ।

वर्ज्यमथग्रुभं कर्म सेवमानाः ग्रुभं सदा । लभन्ते स्वर्गं नित्यमिह लोके तथा सुखं । १०१६

स चेन्मानुषतां याति मेधावो तत्र जायते । श्रुतं प्रज्ञानुगच्छात्स कल्याणमुपजायते ।

परदारिषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते । तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति हि ।

मनसा च प्रदुष्टेन नष्टा पश्यन्ति ये स्त्रियं । रोगान्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकारिणः ।

ये तु मूढा दुराचारा विद्येनौ भैद्यने रताः । पुरुषेषु च दुष्टाश्चाः क्षोवलमुपयान्ति ते ।

प्रदुष्टश्च धे घातयन्ति ये चेह गृहतत्पमाः । प्रक्षीर्णमैद्युना ये च क्षीवा जायन्ति ते जनाः । १०१७

॥ उभोवाच ॥ सावधं किन्तु वै कर्म निरवश्यन्तयैव च । अथः कुर्वन्मवाप्नोति मावेवो देवसत्तम ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ अर्थोऽसि मार्गमन्विच्छन् सदा यः पृच्छति द्विजान् । धर्मात्वेयो गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्रुते ।

यदि मानुषतां देवि कदाचित् परिगच्छति । मेधावो धारणाद्युक्तः प्राज्ञस्त्राभिजायते ।

एष देवि सतां धर्मो मन्त्रव्यो भूतिकारकः । नृणां हितायैव मया तव वै समुदाहृतः ।

॥ उभोवाच ॥ अपरे स्तन्यविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः । ब्राह्मणा वेदविदुषो नेच्छन्ति परिमपितुं । १०१८

व्रतवन्तो नराः केचित् श्रद्धाधर्मपरायणाः । अत्रता भ्रष्टनिचमास्तथाऽन्ये राक्षसोपमाः ।

यज्वानश्च तथैवान्ये निर्हीमाश्च तथाऽपरे । केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ आगमा लोकधर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्णीताः । प्रामाण्येनानुवर्तन्तो दृश्यन्ते च दृढव्रताः ।

अधर्मधर्ममित्याहुर्ध्वं च मोहवशं गताः । अत्रता नष्टमर्यादाम्नि प्रोक्ता मङ्गराक्षसाः ।

ते तेत् कालक्षतोद्योगात् सञ्जवन्तीह मानुषाः । निर्हीमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः । १०१९

एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय वै । कुशलाकुशलो नष्टां व्याख्यातो धर्मसागरः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि उमासहेश्वरसंवादे पञ्चचत्वारिंशदधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः । अनुकूलं प्रियां भार्यां पार्श्वेऽसौ समभावत ।

॥ महादेव उवाच ॥ परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवाशिनि । सन्धिः शुभ सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ।

दत्ते दमश्चमोपेते निर्भये धर्मचारिणि । पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेष्टितं ।

सावित्री ब्रह्मणः साध्वो कौशिकस्य शशी सती । मार्कण्डेयस्य धर्मोपां च द्विर्द्वयवणस्य च । १०२०

वरुणस्य तथा गौरो सूर्यस्य च सुवर्चसा । रोहिणी ब्रह्मिणः साध्वी स्वाहा चैव विभावसाः ।
 अदितिः कश्यपस्याथ सर्वाक्षाः पतिदेवताः । इष्टा सोपासिताश्चैव तास्य च देवि नित्यतः ।
 तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि । स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि तयोदाहृतमादितः ।
 सप्तधर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता । समानसारवीर्या च तपस्वी त्वं कृतज्ञ ते ।
 त्वया श्रुतो विशेषेण गुणवान् स भविष्यति । लोकै चैव तथा देवि प्रमाणत्वमुपैष्यति । १०१५
 स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीधनस्य गतिः परा । गौर्या गच्छति सुश्रेष्ठि लोकैश्चैव गतिः सदा ।
 मम चार्द्धं शरीरस्य तव चार्द्धेन निश्चितं । सुरकार्यकरी च त्वं लोकसन्तानकारिणि ।
 तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः ब्राह्मणः श्रुते । तस्मादश्रेष्ठं तं ब्रूहि स्वधर्मं विस्तरेण मे ।
 ॥ उवाच ॥ भगवन् सर्वभूतेश्च भूतभक्ष्यभवाद्भव । तत्प्रासादादियं देव वाक् चैव प्रतिभाति मे ।
 इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः । उपस्यन्नहेतोस्त्वामुपयानि समीपतः । १०१६
 एताभिः सह संमन्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्यतः । प्रभवन् योऽनघंवादी स वै पुरुष उच्यते ।
 स्त्री च भूतेश्च सततं स्त्रियमेवानुधावति । मया सम्मानिताश्चैव भविष्यन्ति हरिहराः ।
 एषा सरस्वती पुण्या नदी नामुत्तमा नदी । प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ।
 विपाशा च वितस्ता च चम्पभागा इरावती । शतद्रुदेविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ।
 तथा देवनदी चैवं सर्वतीर्थोभिसंयुता । गङ्गाङ्गा गता देवी गङ्गा सर्वसरिहरा । १०१७
 इत्युक्ता देवदेवस्य पत्नी धर्मोद्यता बरा । स्निहपूर्वमथाभाष्य सर्व्वाक्षाः सरितस्तथा ।
 अपृच्छ देवमहिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला । स्त्रीधर्मकुब्रजास्ता वै गङ्गायाः सरिताम्बराः ।
 ॥ उवाच ॥ अयं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः । तन्नु संमन्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि ब्रह्मरं ।
 न चैकसाध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि किञ्चन । दिवि वा सागरगमालो न वो मानयाम्यहं ।
 एवं सर्व्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः इष्टाः पुण्यतमाः शिवाः । ततो देवनदी गङ्गा निर्युक्ता प्रतिपूज्य च । १०१८
 बह्वीभिर्वर्जिताः स्त्रीता स्त्रीधर्मज्ञा इष्टचिन्तिता । शैलराजसुता देवी पुण्या पापभयापहा ।
 बुद्ध्या विनयसमन्वा सर्वधर्मविप्रारदा । संश्रितां बह्वुङ्गाद्यां गङ्गा वचनमब्रवीत् ।
 धन्याऽस्य नृपतीताऽस्ति देवि धर्मपरायणे । या त्वं सर्वजगन्मान्या नदी मानयसेऽनघे ।
 प्रभवन् पृच्छते यो हि सम्मानयति वा पुनः । नूनं मन्ये स धर्मात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ।
 ज्ञानविज्ञानमम्यन्मानूषापोहविप्रारदान् । प्रवक्तुं पृच्छते योऽन्यान् स वै नापदमश्नुति । १०१९
 अन्यथा बह्वुङ्गाद्यां वाक्च वदति संवदि । अन्यथैव ह्यहंवादी दुर्व्यसं वदते वधः ।
 दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यैः पुण्यैः सहोत्थिते । तमेवार्चयिषि नो देवि स्त्रीधर्मानुभावितं ।
 ॥ श्री उवाच ॥ ततः साराधिता देवी गङ्गाया बह्वभिर्गुणैः । प्राह सर्वमश्रेष्ठेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ।
 स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि । तमहं कीर्त्तयिष्यामि तथैव प्रश्रितो भव ।
 स्त्रीधर्मः पूर्वं एवायं विवाहो बन्धुभिः कृतः । सह धर्मचरी भर्तुर्भवत्यग्रेसरोपतः । १०२०

सुखभावा सुवचना सुदृष्टा सुखदर्शना । पुत्रवक्त्रमिवाभीष्टं भर्तुर्व्यदनमीकृती ।
 या साध्वी नियताचारा सा भवेद्भर्तृचारिणी । शुक्ला दन्तिधर्मै वै सह धर्मकृतं शुभं ।
 या भवेद्भर्तृपरमा नारी भर्तृधर्मव्रता । देववत् सततं साध्वी भर्तारमनुपश्यति ।
 शुश्रूषां परिचर्यांश्च देवतुल्यं प्रकुर्वती । वयसा भवेन सुमताः सुव्रता सुखदर्शना ।
 अग्न्यचित्ता सुमुखी सा नारी धर्मचारिणी । परुषाणां चोक्ता या दृष्टा कुङ्केन चक्षुषा ।
 सुप्रसन्नमुखो भर्तुर्था नारी सा पतिव्रता । न चन्द्रसूक्ष्मै न तं पुनार्त्वा या निरीचते ।
 भर्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्भर्तृचारिणी । दरिद्रं व्याधितं दोषमध्वना परिकर्षितं ।
 पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मचारिणी । या नारी प्रयता दत्ता या नारी पुत्त्रिणी भवेत् ।
 पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी । शुश्रूषां परिचर्यांश्च करोत्यविमनाः सदा ।
 सुप्रीता च विनोता च सा नारी धर्मभागिनी । विभर्त्यन्नप्रदानेन कुटुम्बश्चैव नित्यदा ।
 न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तया । सुहा यस्या यथा पत्न्या सा नारी धर्मभागिनी ।
 कस्योत्थानगरिर्नित्यं गृहशुश्रूषणे रता । सुसंयुक्तया चैव गोशक्तकृतोत्पेया ।
 अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुण्यबलिप्रदा । देवतातिथिभक्त्यानां निवाप्य पतिना सह ।
 शेषाश्रमपुष्पञ्जाना ययान्यायं यथाविधि । तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ।
 अश्रूयश्रूयः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता । मातापित्रोः पतिं या नारी सा तपोधना ।
 ब्राह्मणान्दुर्व्यसनायान् दीनान्धरुपणंस्तथा । विभर्त्येतेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ।
 व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुमत्तया । पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ।
 पुण्यमेतत्तपैव स्वर्गश्चैव सनातनः । या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता सती ।
 पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः । पत्या गतिः समा नास्ति देवतं वा यया पतिः ।
 पतिप्रसादात् स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् । अहं स्वर्गं न दृष्ट्वैव त्वय्यप्रीते महेश्वरे ।
 यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनं । पतिर्नूयाद्दरिद्रे वा व्याजितो वा कयञ्चन ।
 आपन्नो रिपुसत्त्वो वा ब्रह्मशापाहिताऽपि वा । आपद्भूमौ ननु प्रेत्य तत्कार्यमविशङ्कया ।
 एष देव मया प्रोक्तस्त्रीधर्मैः वचनात्तव । या त्वेवं भाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ।

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तु देवेश प्रतिपूज्य गिरेः सुतां । लोकान् विप्रर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ।

ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतं । गन्धर्वाण्यरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवं ।

इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ अथ य ऊचुः ॥ पिनाकिन् भगनेचक्र सर्वलोकनमस्कृत । माहात्म्यं वामुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शङ्कर ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ पितामहादपि वरः श्राव्यतः पुरुषो हरिः । कृपया जाम्बूनदाभासी व्यभे सूर्य इवोदितः ।

दशबाहुर्ब्रह्मतेजा देवतारिणिसूदनः । श्रीवत्साङ्को ऋषीकेशः शर्वदेवतपूजितः ।

ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथा चार्धं त्रिगोभ्यः । त्रिराहर्षेभ्यो ज्योतीर्वि रोमभ्यश्च सुरामुराः ।
 अथयो देहसंभूतास्तथा लोकाश्च ज्ञानताः । पितामहद्वयं साक्षात् सर्वदेवद्वयश्च सः । १८१०
 सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः सृष्टा त्रिभुवनेश्वरः । संवत्सो वैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ।
 स हि देवश्वरः साक्षादेवनाथः परमापः । सर्वज्ञः स हि संक्षिप्तः सर्वगः सर्वतोमुखः ।
 परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः । न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु क्षिप्तम् ।
 सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विभुतः । स सर्वान् पार्थिवान् यज्ञो ज्ञातयिष्यति मानदः ।
 सुरकार्यार्थमप्यसौ मानुषं वपुरास्मितः । न हि देवगणाः ब्रह्मास्त्रिविक्रमविनाश्रुताः । १८११
 भुवने देवकार्यार्थं कर्तुं नायकवर्ज्यताः । नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवगमस्कृतः ।
 एतस्य देवनाथस्य देवकार्यरतस्य च । ब्रह्मभूतस्य सततं देवविश्वरणस्य च ।
 ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे मुखधंस्लितः । सर्वैः मुखं संश्रितश्च शरीरे मुखधंस्लितः ।
 सर्व्याः मुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः । स देवः पुण्डरीकाक्षः ओगर्भः श्रीसहायितः ।
 ब्राह्मचक्रायुधः खड्गो सर्वनागरिपुध्वजः । उल्लभेन च श्रीलेन ग्रैत्वेन च दमेन च । १८१२
 पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च । आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसम्पदा ।
 श्रानृशस्त्रेण रूपेण बलेन च समन्वितः । अक्षैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरुत्तदर्शनैः ।
 योगमायः सहस्राक्षो निरवधो महामनाः । वीरो मित्रजनसाक्षी ज्ञातिवन्धुजनप्रियः ।
 समवांशानहंवादी ब्रह्मज्ञो ब्रह्मनायकः । भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्द्धनः ।
 शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः । श्रुतवानर्थसम्पन्नः सर्वभूतगमस्कृतः । १८१३
 समश्रितानां बहुलच्छत्रूषामपि धर्मवित् । नीतिज्ञो नीतिधर्मज्ञो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः ।
 भवार्यमिह देवानां बुद्ध्या परमया पुनः । प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंहिते ।
 समुत्पत्यति गोविन्दा मनोर्ध्वे महात्मनः । अज्ञो नाम मनोः पुनः अन्तर्ह्रामा ततः परं ।
 अन्तर्ह्रामो हविर्ह्रामा प्राजापतिरनिन्दितः । प्राचीनवर्चिर्भविता हविर्ह्रामः क्षुतो महान् ।
 तस्य प्रचेतः प्रमुखा भविष्यन्ति दक्षात्मजः । प्रचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्राजापतिः । १८१४
 दाक्षायणस्तथादित्यो मनुरादित्यतस्तथा । मनोश्च वैश्वज दक्षा सुसुप्तश्च भविष्यति ।
 बुधात् पुण्डरीकाक्षोऽपि तस्मादायुर्भविष्यति । नञ्जयो भविता तस्मादयसातिस्तस्य चात्मजः ।
 यदुस्तस्मात्प्रहासत्तः क्रोष्टा तस्माद्भवति । क्रोष्टुं चैव महान् पुत्रो वृजिनीवान् भविष्यति ।
 वृजिनीवतश्च भविता अथद्वरपराजितः । अथद्वेर्भविता पुनस्ततस्त्रिवरयस्तथा ।
 तस्य त्ववरजः पुनः शूरो नाम भविष्यति । तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्र्यगुणशालिनां । १८१५
 यज्जनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंघाते । स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशः ।
 स्ववंशविस्तारकरं जनयिष्यति मानदः । वसुदेव इतिख्यातं पुत्रमागच्छतु शुभं ।

तस्य पुत्रस्तुर्ध्वाङ्गर्ध्वासुदेवो भविष्यति । दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
 राक्षो मागधसंरुद्धाभौषयिष्यति सादवः । जरासन्धश्च राजानं निर्मिष्यति गिरिगङ्गे ।
 सर्वपार्थिवरत्नाब्धौ भविष्यति स वीर्यवान् । पृथिव्यामप्रतिष्ठतो वोर्ध्वेण च भविष्यति । १८७
 विक्रमेण च सम्यक् सर्वपार्थिवपार्थिवः । दूररथेभ्यु संरुद्धो हारकायां वसन प्रभुः ।
 पालयिष्यति गां देवो विजित्य नयति सदा । तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माख्यैरर्हणैर्वरैः ।
 अर्चयन्तु यथान्याथं ब्रह्माणभिव शाश्वतं । यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत् ब्रह्माणश्च पितामहं ।
 द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वामुदेवः प्रतापवान् । दृष्टे तस्मिन्नेवं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
 पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः । स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति । १८८
 तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्णो भविष्यति । यस्य तं मानवो लोकं संश्रयिष्यति केशवं ।
 तस्य कीर्तिर्जयस्यैव स्वर्गस्यैव भविष्यति । धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक् ।
 धर्मविद्भिः सदैवेशो नमस्कृत्यः सद्योद्यतैः । धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नेव धर्मिणि विभौ ।
 स हि देवो महातेजः प्रजाहितचिकीर्षया । धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र श्वविकोटीः समर्ज्य ह ।
 ताः सृष्टासेन विधिना पर्वन्ते गन्धमादने । सनत्कुमारप्रमुखाल्लिङ्गानि तपसाऽन्विताः । १८९
 तस्मात् स वाग्यो धर्मो नमस्यो द्विजपुङ्गवाः । द्विविश्रेष्ठो हि भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयित च । अर्चितश्चाहं येनित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ।
 दृष्टः पश्येदहरश्च संश्रितः प्रतिशंशयेत् । अर्चितश्चाहं येनित्यं स देवो द्विजमत्तमाः ।
 एतन्तस्मानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतं । आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ।
 भुवनेऽभ्यर्चते नित्यं देवैरपि यनातनः । अभयेनानुरूपेण युज्यन्ते तमनुव्रताः । १९०
 कर्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा । यत्नवद्भिरपस्याय द्रष्टव्यो देवकीभुनः ।
 एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिव्रतमाः । तं दृष्ट्वा सर्वेशो देवा दृष्टाः स्युः सुरव्रतमाः ।
 महावराहं तं देवं सर्वलोकापितामहं । अक्षयैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिं ।
 तत्र वस्तिनयं दृष्टं भविष्यति न संशयः । समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ।
 तस्य चैवायजो भ्राता मितात्रिनिचयप्रभः । हलो बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः । १९१
 त्रिशिरास्तस्य देवस्य शतकुम्भमयो द्रुमः । ध्वजलृणेशो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ।
 शिरो नागैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मभिः । भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य ह ।
 चिन्तितानि समेयन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह । अनन्तस्य स एवोक्तो भगवान् हरिरव्ययः ।
 समादिष्टश्च त्रिबुधैर्द्देश्य लमिति प्रभो । सुपर्णो यस्य वोर्ध्वेण कश्यपस्यात्मजो बली ।
 अन्तं नैवाश्रकद्दृष्टं देवस्य परमात्मनः । अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुधरां । १९२
 स च श्रेष्ठो विचरते परया वै मुदा युतः । स एव विष्णुः सोऽनन्तो भगवान् वसुधाधरः ।
 यो रामः स त्रयोक्तेनोऽप्युच्यतः स धराधरः । तावुनौ पुरुषव्याघ्रैः द्विभौ दिव्यपराक्रमौ ।

द्रष्टव्यो माननोयौ च चक्रावाक्यधारिणौ । एव वोऽनुययः प्रोक्तो मया पुण्यस्योपधनाः ।

यद्भवन्तो यदुज्जैष्ठं पूजयेयुः प्रथमतः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि विष्णुमाहात्म्यकथने सप्तचत्वारिंशदधिकप्रोताऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ नारद उवाच ॥ अथ व्योम्नि महान् शब्दः सविद्युत्तनयिमुमान् । मेघैश्च गगनं गीलेः संवद्भूमभवद्भनेः । १४०

प्रादृषीव च पर्जन्या वष्टवे निर्मलं पयः । तमस्यैवाभवद्गौरं दिशश्च न चकाश्विरे ।

ततो देवगिरौ तस्मिन् रत्ये पुष्टे सनातने । न सर्व्यं भूतसंघं वा ददृशुर्लोकस्यसा ।

व्यभश्च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत । तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्वे ययागतं ।

तदद्भुतमविष्यच्च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् । ब्रह्मरक्षोमया साङ्गैः संवादे तत्कथयाम्यहं ।

स भवन् पुरुषव्याघ्र ब्रह्मभूतः सनातनः । यदर्थमनुब्रूयात् स्त्रो गिरिपृष्ठे महात्मना । १४१

द्वितीयं लङ्घुतमिदं तत्तेजःकृतमद्य वै । दृष्ट्वा हि विस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ।

एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं विभो । कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो अनाईन ।

इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः । मानयामास तान् सर्वानुषीन् देवकिनन्दनः ।

अथर्षयः संप्रब्रूयाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् । पुनः पुनर्द्वांश्यास्मान् सदैव मधुसूदन ।

न हि नः सा रतिः स्त्रीर्गं या च लङ्घने विभो । तदुतच्च महाबाहो यदाह भगवान् भवः । १४२

एतत्ते सर्वमास्थानं रहस्यमरिकर्षणं । तमेव स्मर्यतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान् पृच्छये यदा ।

तदस्माभिरिदं गुह्यं तन्प्रियार्थमुदाहृतं । न च तेऽविदितं किञ्चित्प्रियु शेकेषु विद्यते ।

जन्म चैव प्रसूतिश्च यथान्यत् कारणं विभो । वयन्तु ब्रह्मचापज्वाह्रका गुह्यधारणे ।

ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात् प्रलपामहे । न हि किञ्चित्प्रदास्यर्थं यत्न वेत्ति भवानिह ।

दिवि वा भुवि वा देव सर्व्यं हि विदितं तव । साधयाम वयं कृष्ण मुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि । १४३

पुनस्ते सदृशत्वात् विशिष्टो वा भविष्यति । महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्त्तिकरः प्रभुः ।

॥ भीम उवाच ॥ ततः प्रणम्य देवेभ्यं यादवं पुरुषर्षभं । प्रदक्षिणमुपाट्टय प्रज्जमुस्ते महर्षयः ।

सोऽयं नारायणः श्रीमान् दीप्ता परमया युतः । व्रतं यथावत्तत्तोर्त्वा हारकां पुनरागमत् ।

पूर्णे च दशमे मासि पुन्रोऽस्य परमाहुतः । रुक्मिण्यं सक्तो जज्ञे गूरो वंशधरः प्रभो ।

स कामः सर्वभूतानां सर्वभागवतो नृप । सुराणामसुराणाञ्च चरत्यनर्गतः सदा । १४४

सोऽयं पुरुषार्द्धोऽस्मिन् भेषवर्षस्यतुभ्यः । संश्रितः पाण्डवान् प्रेरुषा भवन्तस्यैवमाश्रिताः ।

कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च । यत्रैव संस्तुतस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ।

सेन्द्रादेवास्तथस्त्रिंशदेष नात्र विचारणा । आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्रतिपद्यः ।

अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः । अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थमिदृये ।

सुदक्षरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्त्ता च माधवः । तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्त्तिसायाऽतुला । १४५

तवैवं प्रथिवी कृत्स्ना नारायणसमाश्रयात् । अयं नाथकवाचिन्यो यस्तु नारायणो गतिः ।

कर्णं गमय कौन्तेय नामं संख्यातुमुत्तरे । श्रावतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ।
 भुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमं । यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं जनाईनः ।
 दुर्योधनस्तु शोचामि प्रेत्य लोकेऽपि दुर्मतिं । यत्कृते पृथिवी सर्व्या विनष्टा सहयद्रिपा ।
 दुर्योधनापराधेन कर्णस्य ब्रह्मणेक्षया । दुःशासनश्चतुर्ध्यानां कुरवो निधनं गताः ।

११९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संभावमाणे तु गाङ्गेये पुरुषवर्षमे । तृष्णां बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मना ।

तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मूर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः । सम्पूज्य मनसा कृण्वन् सर्वे प्राञ्जल्योऽभवन् ।

अवयत्स्यपि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा । प्रतिगृह्णाभ्यनन्दन्त तदाकं प्रतिपूज्य च ।

इत्येतदस्त्रिलं सर्वैः पाण्डवो आह्वयिः सह । श्रुत्वान् सुमहाश्रयं पुण्यं भीमानुशासनं ।

युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणं । पुनरेव महाबुद्धिः पर्येष्वन्यत्रोपतिः ।

१२०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि उषामहेश्वरसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा धर्मोन्नेषेण पावनानि च सर्वशः । युधिष्ठिरः ज्ञानमयं पुनरेवाभ्यभाषत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमेकं दैवतं लोके किं त्राड्येकं परायणं । किं सुवन्तः कमर्षन्तः प्राप्नुयुर्भानवाः शुभं ।

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः । किं जपन् मुच्यते जन्तुर्लोकसंसारबन्धनात् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमं । सुवन्तामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ।

तमेव चार्चयन्त्येवं भक्त्या पुरुषमन्यथं । ध्यायन् सुवक्त्रमन्यथं यजमानस्तमेव च ।

१२१

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरं । लोकार्थकं सुवन्त्येवं सर्वदुःखातिगो भवेत् ।

ब्रह्मण्यं सर्वधर्माणां लोकानां कर्त्तृवर्द्धनं । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभोजनं ।

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्गत्वा पण्डरीकायं स्वैरर्चयन्तः सदा ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः । परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणं ।

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानाञ्च मङ्गलं । दैवतं देवतानाञ्च भूतानां योऽव्ययः पिता ।

१२२

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगानि । अस्मिन् प्रलयं याप्ति पुनरेव युगस्येव ।

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते । विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहं ।

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः । अविभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ।

विष्णोर्नामसहस्रस्य वेदव्याख्यो महानृषिः । इन्द्रेऽनुहुमया देवो भगवान् देवकीसुतः ।

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभयभवनप्रभुः । भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ।

१२३

पूतात्मा परमात्मा च मुक्ताणां परमा गतिः । अक्षयः पुरुषः साक्षी ज्ञेयश्चोऽक्षर एव च ।

योगो योगविदो मेतः प्रधानपुरुषेश्वरः । नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः ।

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिनिधिरव्ययः । सम्भवो भावो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ।

स्वयम्भूः ब्रह्मुरादित्यः पुष्कराख्यो महास्त्रजः । अनादिनिधनो धाता विधाता धातुवन्तमः ।

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः । विश्वकर्मा मनुस्मृष्टा स्वविष्टः स्वविरो भुवः ।

१२४

अपाङ्गः शशितः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः । प्रभूतस्त्रिककुङ्कुम पवित्रं मङ्गलं परं ।
 ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ।
 ईश्वरो विक्रमो धर्मो मेधावो विक्रमः क्रमः । अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कतिरात्मवान् ।
 सुरेशः शरणं सर्वं विश्वरेताः प्रजाभवः । अहः संवत्सरो ज्ञातः प्रत्ययः सर्वैर्दर्शनः ।
 अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वोदिरण्युतः । वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः । १८१
 वदुर्व्यसुमनाः सत्यः समात्मा सन्धितः समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ।
 रुद्रो बह्विरी वभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिस्त्रिवाः । अमृतः शशितः स्नातुर्भरारोहो महातपाः ।
 सर्वगः सर्वविद्गन्तुर्विश्वकर्मेनो जगद्गणः । वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ।
 लोकाध्यवः मृगाध्यजो धर्माध्यवः कृताकृतः । चतुरात्मा सतुर्व्यूहचतुर्द्वयचतुर्भुजः ।
 भ्राजिष्युर्भोजनं भोक्ता सहिष्युर्जगदादिजः । अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः । १८२
 उपश्रेष्ठो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिर्कञ्चितः । अतीन्द्रः संपहः सर्वो धृतात्मा नियमो यमः ।
 वेद्यो वैद्यः सदा योगी वीरहा माधवो मधुः । अतीन्द्रियो महात्मयो महोत्साहो महाबलः ।
 महाबुद्धिर्मेधावोर्यो महाशक्तिर्गहाद्युतिः । अनिर्द्वैत्यवतुः श्रीमानमेयात्मा मङ्गाद्रिष्टक ।
 महेश्वारो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः । अनिरुद्धः सुरागन्धो गोविन्दो गोविदां पतिः ।
 मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः । हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः । १८३
 अमृत्युः सर्वैर्दृक् सिंहः सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः । अजो दुर्धर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ।
 गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः । निमिषोऽनिमिषः सख्यो वाचस्पतिर्ददारधोः ।
 अपाणीर्यामणीः श्रीमाश्रायो नेता समीरणः । सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रतर्दनः । अहः संवर्त्तको वज्रिरनिलो धरणीधरः ।
 सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृम्विश्वभुम्विभुः । सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जगन्नारायणो नरः । १८४
 असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विप्रिष्टः प्रिष्टकृत्पुषिः । सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिमाधनः ।
 वृषाक्षो वृषभो विष्णुर्दृषपर्वो वृषोदरः । वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः श्रुतिवागरः ।
 सुभुजो दुर्द्धरो वाय्मो महेष्टो वसुदो वसुः । नैकरूपो वृहद्रूपः त्रिपिविष्टः प्रकाशनः ।
 श्रावस्तेजो श्रुतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः । अहः स्पष्टाक्षरो मन्त्रशृङ्गार्शुर्भास्करद्युतिः ।
 अमृतोऽमृतो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः । शैवधं जगतः मेतुः सत्यधर्मपराक्रमः । १८५
 भूतभव्यभवकायः पवनः पावनाऽनलः । कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ।
 युगादिष्टयुगावर्त्तो नैकमायो महाशनः । अदृशोऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनमजित् ।
 दृष्टो विप्रिष्टः प्रिष्टेष्टः प्रिष्टेष्टो नृपधो वृषः । क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्ववाङ्महीधरः ।
 अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः । अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ।
 स्कन्दः स्कन्दधरो धूर्त्तो वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो वृषङ्गानुरादिदेवः पुरन्दरः । १८६

अशोकसारणसारः शूरः शैरिर्विश्वेश्वरः । अनकुलः अतावर्तः पक्षी पक्षनिभेक्षणः ।
 पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् । महर्द्धिर्हृष्टो दृढात्मा महावीरः गुरुध्वजः ।
 अतुलः शरभो भीमो समथश्चो हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षणो लक्ष्मिवान् समितिक्षयः ।
 विचरो रोहितो मार्गो हेतुर्हामोदरः सहः । महोदरो महाभागो वेगवानमिताशनः ।
 उद्भवः चोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः । करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः । १८८०
 व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो भुवः । परर्द्धिः परमसष्टसृष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ।
 रामो विरामो विरजो मार्गो नयो नयो नयः । वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुक्तमः ।
 वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः प्रथुः । हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याघ्रो वायुरधोक्षजः ।
 अतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठो परिग्रहः । उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ।
 विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययं । अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः । १८८१
 अनिर्विण्णः स्तुविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः । नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री समः कामः समीहनः ।
 यज्ञ इज्यो महोव्यस्र क्रतुः सत्रं सतां गतिः । सर्वदर्शो विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुक्तमः ।
 सुप्रतः सुमुखः सुष्माः सुघोषः सुखदः सुहृत् । मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विन्दारणः ।
 स्थापनः स्वयशो व्यापी नैकात्मा नैककर्म्मकृत् । वत्सरो वत्सलो वत्सो रत्नगर्भो धनेश्वरः ।
 धर्मगुप् धर्मकृद्गर्भः सदसत्स्वरमचरः । अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता क्षतलक्षणः । १८८२
 गभस्त्रिनेमिः सत्त्वस्थः धिरो भूतमहेश्वरः । आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभङ्गुरुः ।
 उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगन्धः पुरातनः । शरीरभूतभङ्गोक्ता कपोन्मो भूरिदक्षिणः ।
 सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुषसत्तमः । विजयो जयः सत्यसन्धो दशार्हः सार्वतां पतिः ।
 जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः । अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिप्रयोऽनन्तः ।
 अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः । आनन्दो नन्दो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः । १८८३
 महर्षिः कपिलाचार्यः क्षतश्चो मेदिनीपतिः । त्रिपदस्त्रिदशार्थवो महाशूद्रः क्षतान्तकृत् ।
 महावराक्षो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी । गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तसक्रगदाधरः ।
 मेधाः स्वाङ्गो जितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः । वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ।
 भगवान् भगवा नन्दो वनमाली हलायुधः । आदित्यो अतिरादित्यः सृष्टिपुर्गतिसत्तमः ।
 मुधन्वा खण्डपरशुर्हार्णो द्रविणप्रदः । दिवसृक् सर्वदृग्ग्रासो वाचस्त्रिर्गोनिजः । १८८४
 त्रिसामा सामगः साम निर्व्याणं भेषजं भिषक् । संन्यासकृत् ब्रमः ज्ञानो निष्ठा ज्ञानिः पराधर्षः ।
 शुभाङ्गः शान्तिदः सष्टा कुमुदः कुवलेक्षयः । गोक्षितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ।
 अनिर्वर्त्तो निष्ठतात्मा संवेत्ता चेमष्टस्त्रिवः । ओवत्सवसाः श्रीवाचः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ।
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवाचः श्रीनिधिः श्रीविभावनः । श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमंलोकव्यामयः ।
 स्वचः स्वङ्गः प्रतानन्दो नन्दिर्व्यातिर्गणेश्वरः । विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्त्तिश्चित्रसंभवः । १८८५

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनोऽशःशायतः स्थिरः । भूशया भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ।
 अर्चिशानर्चितः कुम्भो विगुह्वात्मा विग्रोधनः । अनिहङ्गेऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ।
 कालनेमिनिहा वीरः शैरिः शूरजनेश्वरः । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ।
 कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः । अनिर्ह्यक्षवपुर्विष्णुर्वीरोऽमनो धनञ्जयः ।
 ब्रह्मणो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः । ब्रह्मविद्ब्रह्मणो ब्रह्मो ब्रह्मज्ञो ब्रह्मणप्रियः । १०९०
 महाकर्मो महाकर्मा महातेजा महारगः । महाकृतुर्ध्वं हायज्ञा महायज्ञो महाहविः ।
 सत्यः सवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः । पूर्णः पूरयिता पुण्ड्रः पुण्ड्रकीर्तिरनामयः ।
 मनोजवस्तीर्यकरो वसुरेता वसुपदः । वसुपदो वामदेवो वसुव्यसुमना हविः ।
 मङ्गतिः सत्कृतिः सत्ता मङ्गूतिः सत्परायणः । शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवामः सुयामनः ।
 भूतावाभो वामदेवः सर्वामुनिलयोऽनलः । दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्द्धरोऽथापराजितः । १०९१
 विश्वमूर्त्तिर्ध्वं हामूर्त्तिर्दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् । अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः शताननः ।
 एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमं । लोकवन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ।
 सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदो । वीरहा विश्रमः शूरन्यो धृताशोरचलश्चलः ।
 अमानी मानदो मान्यो लोकलामो त्रिलोकधृक् । सुमेधा मेधज्ञो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ।
 तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वेशस्त्रभूताम्बरः । प्रपहो नियहो व्यघ्रो नैकगृहो गदायज्ञः । १०९२
 चतुर्भूत्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्थहश्चतुर्गतिः । चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ।
 समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः । दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावाभो दुरारिहा ।
 शुभाङ्गो लोकमारङ्गः सुतनुस्तनुवर्द्धनः । इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ।
 उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः । अर्को वाजपनः शृङ्गो जयन्तः सर्वविज्जयो ।
 सुवर्णविन्दुरचोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः । महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः । १०९३
 कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः । अमृताशोऽमृतवपुः सर्वेशः सर्वतोमुखः ।
 सुलभः सुत्रतः सिद्धः शत्रुजित् शत्रुतापनः । न्यपोधोऽम्बरोऽश्वत्यश्वानूगम्भिसिद्धनः ।
 सहस्राक्षिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः । अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्या भयकृद्भयनाशनः ।
 अणुर्वृहत् कृशः स्यूतो गुणभृन्निर्गुणो महान् । अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्द्धनः ।
 भारभृत् कथितो योगी योगेशः सर्वकामदः । आश्रमः अमणः कामः मुपैषो वायुवाहनः । १०९४
 धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः । अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ।
 सत्त्वान् सान्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रायः प्रियार्होऽहं प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः ।
 विहायसगतिर्व्योतिः सुहृदिर्लतमुखिभुः । रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविबोचनः ।
 अमनोऽतभृङ्गात्मा मुखदो नैकगोऽयज्ञः । अनिर्विशः सदादर्पा लोकाधिष्ठानमहूतः ।
 सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः । खशिदः खशितकृत् खसि खसिभुक् खसिदक्षिणः । १०९५

अरौद्रः कुण्डली चक्री विकम्पस्मितशामनः । शब्दातिगः शब्दमहः शिशिरः शर्वरोकरः ।
 अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणः स्वरः । विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
 उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःखप्रणाशनः । वीरहा रक्षणः शान्तो जीवनः पर्यवस्थितः ।
 अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमनुभयापहः । चतुरस्रो गभोरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ।
 अनादिर्भूम्बो लक्ष्मोः सुवीरो रुचिराङ्गदः । जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः । ००५०
 आधारनिक्षो धाता पुण्यहासः अजागरः । ऊर्ध्वगः सत्ययाचारः प्राणदः प्रणवः पणः
 प्रमाणं प्राणनिनयः प्राणमृत्यु प्राणजीवनः । तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ।
 भूम्बुवः स्वस्तरुक्षारः स पिता प्रपितामहः । यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ।
 यज्ञभृगुजलघञ्जी यज्ञभृगुजसाधनः । यज्ञान्तलघुजगुह्यमन्त्रमन्त्राद एव च ।
 आत्मयोनः स्वयञ्जातो वैखानः सामगायनः । दैवकोमन्दनः स्वष्टा वितोशः पापनाशनः । ००५१
 शङ्खभृन्न्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा सदाधरः । रथाङ्गपाणिरोम्भः सर्वप्रहरणायुधः ।
 दतोदं कीर्त्तनोद्यस्य केशवस्य महात्मनः । नास्ते सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्त्तितं ।
 य इदं शृणुय, त्रित्यं यस्यापि परिकीर्त्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुनेह च मानवः ।
 वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्या धनसमृद्धः स्यात् शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ।
 धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममयार्थं चार्थमाप्नुयात् । कामानवाप्नुयात् कामी प्रजार्थं चाप्नुयात् प्रजाः । ००५२
 भक्तिमान् यः सदात्याय शूचिस्तद्गतमानसः । सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत् प्रकीर्त्तयेत् ।
 यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च । अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमं ।
 न भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति । भवत्यरोगो युतिमान् बलरूपगुणान्वितः ।
 रोगान्ता मुच्यते रोगात् बद्धा मुच्यते बन्धनात् । भयान्मुच्यते भौतस्तु मुच्यतापन्न आपदः ।
 दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमं । सुवस्त्रामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः । ००५३
 वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः । सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनं ।
 न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते कश्चित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते ।
 इमं स्तवमधोयानः अद्भुतभक्तिसमन्वितः । युज्येतात्मसुखवान्निश्रीधृतिस्सति कीर्त्तिभिः ।
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे । ००५४
 द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रास्ते दिशो भूर्भुवोऽदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ।
 समुरासुगन्धर्वं संध्योरगराक्षसं । जगदशे वर्त्तनेदं लक्षणस्य सचराचरं ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सर्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः केचं केचश्च एव च ।
 सर्वज्ञगमानामाचारः प्रथमः परिकल्पयते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुराद्युतः ।
 क्षययः पितरो देवा महाभूतानि धातवः । जङ्गमाजङ्गमश्चैव जगन्मारायणोद्भवः ।
 योगो ज्ञानं तथा साङ्ख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च । वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत् सर्वं जगद्भातम् । ००५५

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । चीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभूगव्ययः ।
इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यसिन कीर्तितं । पठेद्य इच्छेत् पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ।
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाययं । भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते धान्ति पराभवं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि विष्णोर्हृदयसहस्रनामकथने ऊनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । किं जयं जपतो नित्यं भवेद्भूषणफलं महत् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वाऽपि कर्मणि । दैवे वा आद्वकाले वा किं जयं कर्मसाधनं । १८०
शान्तिकं पौष्टिकं रक्षां शत्रुघ्नं भयनाशनं । जयं यद्वृक्षसमितं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
॥ भीष्म उवाच ॥ व्यासप्रोक्तमिदं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप । सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनं ।
शृणु मन्त्रविधिं कृत्वा प्रोच्यमानं मयाऽनघ । यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
रात्रावर्हन् धर्मज्ञ जपन् पापैर्न लिप्यते । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।
आदुष्मान् भवते चैव यं श्रुत्वा पाथिवात्मज । पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते । १८१
समेतं सततं राजन् पुरा राजर्षिसन्तमे । चक्षधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ।
इदमाह्निकमव्ययं कुर्वन्निर्निधौ सदा । नृपैर्भरतशार्ङ्गल प्रोष्यते श्रीरनुत्तमा ।

नमोवशिष्टाय महाव्रताय पराशरं वेदनिधिं प्रणम्य । नमोऽस्त्वनन्ताय महोरगाय नमोऽस्तु सिद्धेभ्य द्वाक्षयेभ्यः ।

नमस्तूविभ्यः परमं परेषां देवेषु देवं वरदं वराणां । सहस्रशोषाय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनहिनाय ।

अजैकपादविश्वं पितृको चापराजितः । अतस्य पितृरूपस्य व्यक्तस्य महेश्वरः । १८२
वृषाकपिस्य शत्रुघ्नः हवनोऽथेश्वरस्तथा । एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतमेतत् समाख्यातं शतरुद्रे महात्मनां । शंभो भागस्य मित्रस्य वरुणस्य जलेश्वरः ।
तथा धाताऽर्धमा शैव जयन्तो भास्करस्तथा । लघ्वा पूषा तथैवेन्द्रे द्वादशो विष्णुस्तथा ।
इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः । धरो भृवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वधवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । नासत्यश्चापि दक्षश्च सत्यो दावस्थिनावपि । १८३
मार्त्तण्ड्यात्मजवैतौ संशानासाविनिर्गता । अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाविणः ।
अपि यज्ञस्य वेत्तारो दक्षस्य सुकृतस्य च । अद्भुताः सर्वभूतेषु पश्यन्ति विद्वेश्वराः ।
शुभाशुभानि सर्वाणि भृत्यः कालस्य सर्वशः । विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्त्तमन्तस्तपोधनाः ।
मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोभो लपरायणाः । शुचिस्मिताः कीर्त्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणां
प्रजापतिरुतानेनान् लोकान् दिव्येन तेजसा । वदन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु । १८४
प्राणानामीश्वरानेनान् कीर्त्तयन् प्रयतो नरः । धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यशः ।
लोकांश्च लभते पुण्यान् विश्वेश्वरकृतान् शुभान् । एते देवास्तस्यस्ति शतं सर्वभूतगणेश्वराः ।
मन्दीश्वरो महाकायो रामणोऽथैव भवजः । ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः ।
शैव्या रौद्रा गणाश्चैव योगभूतगणास्तथा । ज्योतींश्च सरितां व्यामसुपर्णः पद्मगेश्वरः ।

पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्वावरास्य चराचराः । हिमवान् गिरयः सर्वे चत्वारश्च महार्णवाः ।

०१५

भवस्थानुचराश्चैव हरतुल्यपराक्रमाः । विष्णुर्देवोऽयं जिष्णुश्च स्कन्दश्चाम्बिकाया सह ।

कीर्त्तयन् प्रयतः सर्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनशानुविषत्तमान् ।

यवकोतस्य वैद्यस्य अर्वावमुपरावस्य । भौषीजस्यैव कबोवान् बलस्याङ्गिरसः सुतः ।

अपिर्मैधातियि, पुन्नः कण्ठा वर्हिषदस्तथा । ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्त्तिता लोकभावनाः ।

लभन्ते हि सुखं सर्वे रुद्रानलवपुप्रभाः । भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोक्षेने दिवि देवतैः ।

०१६

महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः । प्रयतः कीर्त्तयन्नेतान् शक्रलोके महीयते ।

उम्भुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यानेयस्य वीर्यवान् । दृढव्यसोर्ध्वबाहुश्च तृणशोमाङ्गिरास्तथा ।

मित्रावरुणयोः पुत्तस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मरामर्त्विजः सप्त दक्षिणं दिशमाश्रिताः ।

दृढेयुश्च अनेयुश्च परित्याधस्य कीर्त्तिमान् । एकतस्य दितस्यैव चित्तस्यादित्यमग्निभाः ।

अत्रेः पुत्तश्च धर्मोत्तमा अपिः सारस्वतस्तथा । वरुणस्त्वर्त्विजः सप्त पश्चिमं दिशमाश्रिताः ।

०१७

अत्रिर्वैश्विष्ठो भगवान् कल्पपत्न्य महानृषिः । गौतमः स भरद्वाजो विश्वामित्रोऽयं कैशिकः ।

अचोक्तनयस्योऽपि जमदग्निः प्रतापवान् । धने धूरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ।

अपरे रुनयः सप्त दिक्षु सर्वस्वधिष्ठिताः । कीर्त्तिस्त्वस्त्रिकरा मृगां कीर्त्तिता लोकभावनाः ।

धर्मः कामस्य कालस्य वसुधांसुकिरेव च । अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ।

शान्तिस्त्वस्त्रिकरा लोके दिशां पालाः प्रकीर्त्तिताः । यस्यां यस्यां दिशि श्रुते तन्मुखाः शरणं ब्रजेत् ।

०१८

रामो व्यासस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः । इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्त सप्तधा ।

सह्यारः सर्वभूतानां कीर्त्तिता लोकपावनाः । संवर्त्तः मेरुमावर्णो मार्कण्डेयस्य धार्मिकः ।

साङ्ख्ययोगो नारदस्य दुर्वासास्य महानृषिः । अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विभुताः ।

अपरे रुद्रसङ्काशाः कीर्त्तिताः ब्रह्मलौकिकाः । अपुलो लभते पुत्रं दरिद्रे लभते धनं ।

तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिषु लभते नरः । पृथुं वैश्वं नृपवरं पृथ्वीं यस्याभजत् सुता ।

०१९

प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्त्तयेद्बुधाधिपं । आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमविक्रमं ।

पुङ्गवममैलस्य त्रिषु लोकेषु विभुर्ता । बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्त्तयेद्बुधाधिपं ।

त्रिलोके विभुर्ता वीरं भरतस्य प्रकीर्त्तयेत् । गवामघेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे ।

रन्तिदेवं महादेवं कीर्त्तयेत् परमद्युतिं । विश्वजित्पयोपेतं लवण्यं लोकमङ्गलं ।

तथा श्वेतस्य राजर्षिं कीर्त्तयेत् परमद्युतिं । सागरस्थात्मजो येन ज्ञावितास्त्रारितास्तथा ।

०२०

ऊताशनसमानेतान् नृणां पाप्मदैजसः । उद्यकायान् महासत्त्वान् कीर्त्तयेत् कीर्त्तिवर्द्धनान् ।

देवानृविगणेश्वैव नृपास्य जगतीश्वरान् । साङ्ख्यं योगश्च परमं ह्ययं कथ्यन्तयेव च ।

कीर्त्तितां परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणं । मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं सङ्गोकीर्त्तितं ।

व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् । प्रयतः कीर्त्तयेन्नैतान् कथं सायस्य भारत ।

एते वै पान्ति वर्षन्ति भान्ति वाप्ति स्रजन्ति च । एते विनायकाः श्रेष्ठा दशाः क्षान्ता जितेन्द्रियाः ।

०११६

नराखामशुभं सर्वं व्योहन्ति प्रकीर्त्तिताः । साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च ।

एतान् वै कष्टमुत्थाय कीर्त्तयन् शुभमश्नुते । नाग्निचौरभयं तस्य न मार्गप्रतिरोधनं ।

एतान् कीर्त्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणां । मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहं व्रजेत् ।

दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः । न्यायवानात्मनिरतः क्षान्तो दानो ऽनसूयकः ।

रोगार्त्ता व्याधियुक्तो वा पठन् पापात् प्रमुच्यते । वास्तुमध्ये तु पठतः कुलसंस्मरणं भवेत् ।

०११७

चेचमथ्ये तु पठतः सर्वश्रेष्ठं प्ररोहति । गच्छतः क्षेममध्वानं यामान्तरगतः पठन् ।

आत्मनश्च सुतानाञ्च दाराणाञ्च धनस्य च । वीजानामिवधीनाञ्च रक्षामेतां प्रयोजयेत् ।

एतान् संयामकाले तु जपतः क्षिप्रयस्य ह । गच्छन्ति रिपवो नाग्नं क्षेमस्य परिवर्त्तते ।

एतान् देवे च पित्र्ये च पठतः पुत्रस्य हि । भुञ्जते पितरो हव्यं कथ्यञ्च चिदिवौकसः ।

न व्याधिश्चापदभयं न द्विपाञ्च च तस्करात् । कश्चलं लघुतां याति पाश्र्वा च प्रमुच्यते ।

०११८

यानपात्रे च धाने च प्रवाधे राजवेश्मनि । परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं क्षुत्तमां पठन् ।

नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठते । न तत्र बालो क्षियते न च तिष्ठन्ति पक्षगाः ।

न च राजभयं तेषां न पिशाचाञ्च राक्षसात् । नाम्यम्पतनाद्वालाद्भयं तस्योपजायते ।

चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः । करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ।

न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिं । ये गृह्णन्ति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्त्तनं ।

०११९

गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य वज्रवत्सलाः । प्रस्थाने वा प्रवाधे वा सर्वैवस्थः गतः पठेत् ।

जपतां जुष्टतांश्चैव नित्यञ्च प्रयतात्मनां । श्वषीणां परमं जयं गुह्यमेतन्नराधिप ।

यायातथ्येन सिद्धस्य इतिहासं पुरातनं । पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा ।

तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनं । चदयं सर्वभूतानां अतिरेषा सनातनी ।

सोमादित्यान्वयाः सर्वे राक्षसाः कुरवस्तथा । पठन्ति ब्रुचये नित्यं सावित्रीं परमां गतिं ।

०१२०

अभ्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां भुवस्य च । मोक्षयं सर्वैकच्छाणां मोक्षयत्यशुभात् सदा ।

दृष्टेः काश्यपगोतमप्रभृतिभिर्महर्षिभिराश्विरोव्यादिभिः । शक्रागस्त्यवृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितं ।

भारद्वाजमतं श्वषीकृतनयैः प्राप्तं वशिष्ठात् पुनः । सावित्रीमधिगम्य शक्रवपुभिः कृत्वा जिता दानवाः ।

यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे ऽथ वज्रशुताय । दिव्याश्च भारतकथां कथयेच्च नित्यं पुण्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।

धर्मो विवर्द्धति भृगोः परिकीर्त्तनेन वीर्यं विवर्द्धति वशिष्ठ नमो नतेन । धंयामजिह्ववति चैव रघुं नमस्कृत्य स्यादश्विनौ च परिकीर्त्तयतो न रोगः ।

०१२१

एषा ते कथिता राजन् सावित्रीब्रह्म शाश्वती । विवचुरसि यस्यान्यत् तत्ते वक्ष्यामि भारत ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि सावित्रीव्रतकथने पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के पूज्याः के नमस्कारार्थाः कथं वर्णेत केषु च । किमाचारः कीदृशेषु पितामह नरिभ्यते ।

॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानां परिभवः सादृश्येदपि देवताः । ब्राह्मणानां नमस्कृत्य युधिष्ठिर नरिभ्यते ।

ते पूज्याः के नमस्कारार्थाः वर्णयेद्योषु पुनरवत् । ते हि लोकाणिमान् सर्वान्धारयन्ति जगोविषः ।

ब्राह्मणाः सर्वलोकाणां महान्ता धर्मवेतवः । धनत्यागाभिरामाश्च वाक्चयमरताश्च ये ।

०१९९

रमणीयाश्च भूतानां निधानश्च धृतज्ञताः । प्रणेतारश्च लोकानां ब्राह्मणाश्च यशस्विनः ।

तपो येषां धर्मं निधाय वाक् चैव विपुलं वरुणं । प्रभवश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सख्यदर्शनः ।

धर्मकामाः स्थिता धर्मैः सुष्ठुते, धर्मवेतवः । यान् समाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वान्धर्तुर्धियाः ।

पन्थानः सर्वनेतारो यशश्वाहाः सनातनाः । पितृपैतामहीं गृह्णीमुरहन्ति धुरं सदा ।

धुरि ये नावसीदन्ति पियमे सङ्गता इव । पितृदेवातिथिमुखा हव्यकन्यापभोजिनः ।

०१००

भोजनादेव लोकांस्त्रींस्त्रायन्ते महतो भयात् । दोषः सर्वेषां लोकस्य चक्षुश्चक्षुभ्रतामपि ।

सर्वशिक्षाश्रुतिधना निपुणा मोक्षदर्शनः । गतिज्ञाः सर्वलोकानामन्यात्मगतिचिन्तकाः ।

आदिमथावसानाणां ज्ञातारश्चिह्नसंज्ञयाः । परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिं ।

विमुक्ता धूतपात्राणो निदग्धा निष्परिग्रहाः । भानाहं भानिता नित्यं ज्ञानविह्वलैश्चात्मभिः ।

चन्द्रेण मलयके च भोजनेऽभोजने समाः । वासो येषां दुर्जलश्च ज्ञानसोमाम्बिनामपि ।

०१०१

तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बह्विनि दिवसान्यपि । शोषयेयुश्च गान्धाणि स्नाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ।

अदेवं दैवतं कुर्युर्दैवतं वाऽप्यदैवतं । लोकानन्यान् सृजेयुषो लोकपाशांश्च कोपिताः ।

अपेयः सागरो येषामपि प्रापाश्चक्षात्मना । येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डकेनोपश्राम्यति ।

देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च । प्रमाणस्य प्रमाणस्य कलानभिभवेदुधः ।

येषां वृद्धस्य बालस्य सर्व्वः सम्भारमहति । तपो विद्याविशेषास्तु मानयन्ति परस्परं ।

०१०२

अविद्वान् ब्राह्मणो देवः पावं वै पावं मयत् । विद्वान् भूयस्ततो देवः पूर्वसागररक्षभिः ।

अविद्वान्देव विद्वान् ब्राह्मणो दैवतं मयत् । प्रणीतस्तप्रणीतस्य यथाऽग्निर्दैवतं मयत् ।

अज्ञाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुह्यते । इविर्यज्ञे च विधिवद्गृहं रविविश्रोभते ।

एवं यद्यप्यग्निष्ठेषु वर्णते सर्व्वकर्म्मसु । सर्व्वेषां ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्विज्जिततरं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां एकपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कान्तु ब्राह्मणपूजायां कृष्टिं दृष्ट्वा नराधिप । के वा कर्म्मोदयं यदा तानर्चसि मममते ।

०१०३

॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ।

सहस्रभुजश्च श्रीमान् कर्म्मवीर्योऽभवत् प्रभुः । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य माहिषत्यां महाबलः ।

स तु रत्नाकरवर्तो सरोपां सागरात्परां । ब्रह्मास पृथिवीं सञ्जा हेहयः सत्यविक्रमः ।

स्त्वितं येन दत्तान् दत्ताचेताय कारणे । अन्नधर्मैः पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ।

आराधयामास च तं हतवीर्यात्मजो मुनिं । न्यमनयत् सन्तुष्टो दिग्भ्यो न वरैस्त्रिभिः ।

०१०४

य वीर्यवृद्धितो नृपो वचनमब्रवीत् । स हस्तवाज्रभूयं वै सममध्ये गृहेऽन्यथा ।
मम बाणसहस्रान् पश्यान्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं हतान्तां जयेवं शंसितव्रतः ।
तासु धर्मैश्च सम्प्राप्य बालवैचलनश्रितः । चतुर्थं तु वरं चाचै त्वामहं द्विजसत्तम ।
तं ममानुपहृतो दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुशासनं मां बन्धो मिथोदूतं त्वदाश्रयं ।
इत्युक्तः स दिजः प्राह तथास्त्विति नराधिप । एवं समभवंशस्य वराक्षे दोषतेजसः ।
ततः स रथमाख्याय ज्वलनार्कसमद्युतं । अत्रवीरोर्यवमोहात् को नृपतिः सद्गुणो मम ।
धैर्यं वीर्यं यशः सौम्यं विक्रमेणैव साऽपि वा । तद्वाक्यान्नेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाश्ररीरिणी ।
न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियादरं । वसितो ब्रह्मणेनैव क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः ।

०१८९

॥ अर्जुन उवाच ॥ कुर्यान् भूतानि तुष्टोऽहं कुड्डो नाश्रनत्था नथे । कर्मणा मनसा वाचा न मनोऽस्ति बरो दिजः ।

०१९०

पूर्वो ब्रह्मोत्तरः । वदो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । तयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ विशेषतः दृश्यते ।
ब्राह्मणाः संश्रिताः सन्ते न सन्ते ब्राह्मणाश्रितः । श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः स्त्रादन्ति क्षत्रियान् भुवि ।
क्षत्रियेष्वश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनं । क्षत्रादृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणे वरः ।
सर्वभूतप्रधानां स्थानं भेदवृत्तौ न सदा । आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्नात्मनो वशे ।
क्षत्रिये ज्ञानया सत्यं गायत्र्या कल्पया द्विवि । विजेष्याम्यवशान् सर्वान् ब्राह्मणैश्चर्षवांससः ।
न च मां आवावेद्राश्रयिषु लोकेषु कश्चन । देवो वा मानुषो वाऽपि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहं ।
अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरं । न हि मे संशुगे क्षत्रियोदुमुत्सहने बलं ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा विनस्ताऽभून्निब्राह्मरी । अथैनमन्तस्त्रिस्ततो वायुरभाषत ।
त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृतु । एतेषां कुर्वन्तः पार्थ राष्ट्रबोभो भविष्यति ।
अथ वा त्वां महोपास्य श्रमधियन्ति वै दिजाः । निरसिष्यन्ति ते राष्ट्रदूतोत्साहं महाबलाः ।
तं राजा कस्तमिद्याह तत्तत् प्राह माहृतः । वायुर्ध्वं देवदूतोऽस्ति हितं त्वां प्रब्रवीम्यहं ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ अहो त्वयाऽथ विप्रैः भक्तिरागः प्रदर्शितः । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै दिजं ।
वायोर्ध्वो सद्गुणं किञ्चित् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणेत्तम । अपां वै सद्गुणो वक्त्रिः सुख्यस्य नभोऽपि वा ।

०१९१

०१९०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि । आनुशासनिके पर्वणि पवनाज्जुनस्योदे वापञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ वायुदेवाय ॥ इष्टुं मूढं गुणान् कोसिद्धाब्रह्मणानां महात्मनां । ये त्वया कीर्तितो राजंसेभ्योऽथ ब्राह्मणे वरः ।
त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्द्धयाऽङ्गनूपस्य च । नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टमवत कक्ष्यपः ।
अजेया ब्राह्मणा राजान् विविचैश्च नित्यदा । अपिवत्तेजसा स्थापः स्वयमेवाङ्गिरः पुरा ।
य ताः पिवन् चौरमिव नाशयन् महात्मनाः । अपूरयन्महोषेण महीं सर्वोच्च पार्थिव ।
तस्मिन्नेह कुड्डे वै जगत्पक्षा ततो गतः । व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ।
अथ शतश्व भगवान् गौतमेन पुरन्दरः । अहस्तां कामयानो वै धर्मार्थं न हिंसितः ।
यथा समुद्रो नृपते पूर्वो मृष्टश्च वारिणा । ब्राह्मणैरभिज्ञताः सन् बभूव खवणोदकः ।

०१९१

सुवर्णवर्णो निर्दुर्मः सङ्गतोर्द्ध्वशिखः कविः । कुट्टेनाङ्गिरसा ब्रह्मो गथैरेतेर्विवर्जितः । ११२०

महत्तस्यूर्णितान् पश्य वेदावन्त महोदधिं । सुवर्णधारिणा नित्यमवव्रजान् दिजातिना ।

समो न त्वं दिजातिभ्यः श्रेयो विद्धि नराधिप । गर्भस्थान् ब्राह्मणान् ब्रह्मक्षमस्यति किञ्च प्रभुः ।

दण्डकानां महद्भ्रज्यं ब्राह्मणेन विनाशितं । तालजङ्गं महाकक्षमौर्वैषैकेन नाशितं ।

तया च विपुसं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा । दत्ताचेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभं ।

अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन । स हि सर्व्वेभ्यः लोकैश्च ह्यथावद् किं न वेत्सि तं । ११२१

अथवा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकं । कर्त्तारं जीवलोकाश्च कस्माज्जानन् विमुञ्चसे ।

तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अत्यक्तः प्रभुरव्ययः । येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरं ।

अष्टजगत्तनु ब्रह्माणं केचिद्विच्छन्त्यपण्डिताः । अष्टाङ्गिन्नादभुः त्रैलोक्यं दिशोऽम्भः पृथिवी दिवं ।

द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं जायेदसौ हि सः । स्मृतमाकाशमण्डलं तस्माज्जातः पितामहः ।

तिष्ठेत् कथमिति ब्रूहि न किञ्चिद्भि तदा भवेत् । अहङ्कार इति प्रोक्तः सर्व्वेतेजोगतः प्रभुः । ११२२

तस्याण्डादुत्थितो ब्रह्मा स राजन् लोकभावनः । इत्युक्तः स तदा तृष्णीमभूदायुक्षतोऽब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि आनुशासनिके पर्व्वणि पवनार्ज्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ वायुरुवः च ॥ इमां भूमिं दिजातिभ्यो दिक्षुर्वै दक्षिणां पुरा । अङ्गो नाम नृपो राजस्तत्क्षिप्त्वा महीं यथा ।

धारणीं सर्व्वमूतानामथं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं दिजेभ्यो ब्रह्मणः सुतां ।

साऽहं त्याक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदं । अयं स राज्ञो नृपतिर्षोभूदिति ततोऽगमत् ।

ततस्तं काश्यपो दृष्ट्वा ब्रजन्तो पृथिवीं तदा । प्रविवेकं महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः । ११२३

चङ्गुला सा सर्व्वतो जज्ञे तृणेष्वधिसमन्विता । धर्मोत्तरा नष्टमया भूमिरासीत्ततो नृप ।

एवं वर्षमहस्त्राणि दिव्यानि सततं नृप । त्रिंशतः काश्यपो राजन् भूमिरासीदतस्त्रिता ।

अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च काश्यपं । पृथिवी काश्यपो जज्ञे सुता तस्य महात्मानः ।

एष राजन्वीर्य्यो वै ब्राह्मणः काश्यपोऽभवत् । अन्यं प्रब्रूहि वा त्वच्च काश्यपात् चत्विधं वरं ।

तृष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत् पुनः । शृणु राजकुतस्थस्य जातस्याङ्गिरसे कुले । ११२४

भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा-मता । यस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत् ।

सा च तीव्रं तपस्तेषां महाभागा यज्ञस्त्रिणी । उतथ्यार्थं तु चार्व्वङ्गी परं नियममास्त्रिता ।

तत आह्वय्य शीतथ्यं ददावन्विर्य्यत्रस्त्रिणीं । भार्यायै स तु जघाह विधिवद्भूरिदक्षिणः ।

तान्त्वकामयत श्रीमान् वरुणः पूर्व्वमेव ह । स चागम्य वनप्रस्थं यमुनार्थां नहार तां ।

जलेश्वरस्तु हत्वा तामनयत् खपुर्न प्रति । परमाहुतसङ्काशं वटसहस्रव्रतं व्रदं । ११२५

न हि रम्यतरं किञ्चित् तस्मादन्यत् पुरोक्तमं । प्रासादैरप्यारोमिष दिव्यैः कामैश्च शोभितं ।

तच्च देवस्तथा सार्द्धं रमे राजन् जलेश्वरः । अथाख्यातमुतथाय ततः पथ्यवमर्द्द्वनं ।

तच्छ्रुत्वा नारदात् सर्व्वमुतथ्यो नारदं तदा । प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं पदं वचः ।

मदाक्यामुच्च मे भार्या कस्यान्तां हतवानसि । लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विकल्पकः ।
 सोमेन दत्ता मे भार्या तया चापहताऽस्य वै । इत्युक्तो वचनस्तस्य नारदेन जलेश्वरः । ०११०
 मुञ्च भार्यामुतथ्यस्य कस्यार्त्तं हतवानसि । इति श्रुत्वा वचस्तस्य ततस्तं वक्ष्योऽब्रवीत् ।
 ममैषा सुप्रिया भीरुर्नैनामुत्सृज्यमुत्सृजे । इत्युक्तो वक्ष्येनाथ नारदः प्राप्य वै मुनिं ।
 उतथ्यमग्नवीर्याकं नातिहृष्टमना इव । गच्छेत्तदीत्या चित्तोऽस्मि वक्ष्येन, मदामुने ।
 न प्रयच्छति ते भार्या यत्ने कार्यं कुरुष्व तत् । नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
 अपितेजसा वारि विष्टभ्य समहातपाः । पीयमाने तु सर्वस्मिन्लोथे वै बलिलेश्वरः । ०१११
 सुहृद्भिः सोभ्यमाणैश्चै नैवामुञ्चत तां तदा । ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
 दर्शयस्व च्छलं भद्रे षट्महत्स्रगतं हृदं । ततस्तदीरिणं क्वातं समुद्रस्यावर्षति ।
 तस्माद्देशान्दीक्षैव प्रोवाचाधौ दिशोत्तमः । अदृश्या गच्छ भीरु त्वं शरस्वति मरुन् प्रति ।
 अपुण्य एष भवतु देशस्त्वत्स्वया इष्टमे । तस्मिन् संशोषिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
 अददात्तं वरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै । प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाऽभवत् । ०११२
 मुमोच च जगदुःखादरुणश्चैव वैश्य । ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वक्ष्यं प्राह धर्मवित् ।
 उतथ्यः सुमहतिजा यत्तत् शृणु मराधिप । ममैषा तपसा प्राप्ता क्रोद्धतस्ते जलाधिप ।
 इत्युक्त्वा तामुपादाय स्नेमे भवनं ययौ । एष राजधीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
 ब्रवीत्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यात् क्षितिषं वरं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि पवनार्जुनसंवादे षट्पञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ भोष उवाच ॥ इत्युक्तः स मृपस्त्वष्टीमासीदायुस्ततोऽब्रवीत् । शृणु राजजगत्स्वस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह । ०११३
 अमुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहास्यते कृताः । यज्ञाद्विधा कृताः सर्वे पितृणाञ्च स्वधा तया ।
 कर्त्तव्या मां गवानाञ्च दानैर्वैर्हयर्षभ । अष्टेष्टव्यास्ततो देवाश्चेहः प्रथोमिति श्रुतिः ।
 ततः कदाचित्ते राजन् दीप्तमादित्यवर्चसं । ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतं ।
 अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुशलमेव च । इदमूचुर्नृणां त्वानं वाक्यं काले जनाधिप ।
 दानवैर्युधि भग्नः स्म तथैश्वर्याञ्च अंशिताः । तदस्मान्नो भयात्तो ब्राह्मणसि त्वं मुनिपुङ्गव । ०११४
 इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् । प्रजज्वाल च तेजस्वो कालाग्निरिव संवये ।
 तेन दीप्ताग्नाजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा । अन्तरोचं महाराज निपेतस्ते सप्तस्रजः ।
 दक्षमानास्तु देत्यास्ते तदाऽगस्त्यस्य तेजसा । उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठान् दक्षिणं ।
 बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं मर्षी गतः । वेऽन्येऽधकान्कहीत्याश्च तेन दग्धा महासुराः ।
 ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तभयैर्नृप । अथैनमव्रुवन् देवा भूमिष्ठानसुरान् जहि । ०११५
 इत्युक्तः प्राह वै देवकः शक्तोऽस्मि महीगतान् । दग्धुं तपो दि बोधेन न शक्यामीति पार्थिव ।
 एवं दग्धा भगवता दानवाः स्नेन तेजसा । अगस्त्येन तदा राजन् तपसा भावितात्मना ।

ईदृशस्याप्यगच्छेहि कथितस्ते मयाऽनघ । ब्रवोम्यहं ब्रूहि वा त्वमगच्छ्यात् कथितं वरं ।

॥ भीष्म उवाच ॥ उत्तुक्तः स तदा द्रुप्योमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् । इष्टं राजन् वशिष्ठस्य मुख्यं कर्म यन्नखिनः ।

आदित्याः सवमासन्त सरो वैखानसं प्रति । वशिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्तस्य गौरवं ।

०१८०

यजमानान् तान् दृष्ट्वा सर्वान् दीक्षानुकर्षितान् । हन्तुमैच्छन्त ग्रीलाभाः खलिनो नाम दानवाः ।

अदूरात् ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं स्रष्टुः । हता हता वै तत्रैते जीवन्त्यामुत्य दानवाः ।

ते प्रगृह्य महाघोरान् पर्वतान् परिधान् द्रुमान् । व्यसोभयन्त खलिलमुत्थितं शतयोजनं ।

अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि । ततस्तैरर्हिता देवाः शरणं वासवं ययुः ।

स च तैर्यथितः शक्रो वशिष्ठं शरणं ययौ । ततोऽभयं ददौ तभ्यो वशिष्ठो भगवानृषिः ।

०१८१

तदा तान् दुःखितान् ज्ञात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः । अयत्नेनादहत सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा ।

कैलासं प्रस्थिताश्चैव नदीं गङ्गां महातपाः । आनयन्तत् सरो दिव्यं तथा भिन्नञ्च तत्सरः ।

भरो भिन्नं तथा नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् । हतासु खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ।

एवं स्रेष्ठा वशिष्ठेन रक्षितस्त्रिदिवौकसः । ब्रह्मदत्तवरश्चैव हता दैत्या महात्मना ।

एतत् कर्म वशिष्ठस्य कथितं हि मयाऽनघ । ब्रवोम्यहं ब्रूहि वा त्वं वशिष्ठात् कथितं वरं ।

०१८२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि पवनार्जुनधवादे पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्त्रुप्योमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् । इष्टं मे हेह्यश्रेष्ठ कर्माचैः सुमहात्मनः ।

घोरे तमस्ययुधन्त सहिता देवदानवाः । अविध्यत शरैस्तत्र स्त्रीभानुः सोमभास्करो ।

अयं ते तमसा गत्वा निहन्यन्ते स्म दानवैः । देवा नृपतिश्चादूँल सधैव बलिभित्तदा ।

असुरैर्बन्धमानस्ते चोणप्राणा दिवौकसः । अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं तपोधनं ।

अथैनमब्रुवन् देवाः शान्तकोधं जितेन्द्रियं । असुरैर्घृभिर्बिह्वैः चन्द्रादित्याविमावभौ ।

०१८३

वयं बन्धामहे चापि शत्रुभित्तमसा कृते । नाधिगच्छाम शान्तिञ्च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ।

॥ अघिरूवाच ॥ कथं वक्ष्यामि भवतस्तेऽब्रुवंस्रष्टु मा भव । निमिरन्नस्य सविता दस्युहन्ता च नो भव ।

एवमुक्तस्तदाऽर्चिर्बै तमोदभवच्छशोः । अपश्यत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ।

दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यञ्च पार्थिव । प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ।

जगदिति निमिरश्चापि प्रकाशमकरोत्तदा । व्यजयच्छत्रुमहंश्च देवानां स्वेन तेजसा ।

०१८४

अत्रिणा दक्षमानांस्तान् दृष्ट्वा देवास्त्राहासुरान् । पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यत्यग्नश्चित्ररिताः ।

उद्गाधितस्य सविता देशस्ताता हतासुराः । अत्रिणा त्वय सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा ।

द्विजेनाग्निदितीयेन जपता चर्षावाससा । फलभक्षेण राजैष पश्य कर्मात्रिणा कृतं ।

तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्माचैः सुमहात्मनः । ब्रवोम्यहं ब्रूहि वा त्वमवितः कथितं वरं ।

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्त्रुप्योमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् । इष्टं राजन् महत् कर्म अयमस्य महात्मनः ।

०१८५

अश्विनोः प्रतिभञ्ज्य अयनः पाकशासनं । ग्रीवाच्च सहितो देवैः सोमपावश्विनौ कुह ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ अस्माभिर्निन्दितावेतौ भवेतां सोमपौ कथं । देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मेवं वदस्व नः ।

अग्निभ्या सह नेच्छाम सोमं पातुं महाव्रत । यदन्वदध्यमे विप्र तत् करिष्याम ते वचः ।

॥ अवन उवाच ॥ पिवेतामग्निनौ सोमं भवद्भिः सहितावुभौ । उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ।

क्रियतां मदसौ देवा यथावै समुदाहृतं । एतद् कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वतां ।

०११०

॥ इन्द्र उवाच ॥ अग्निभ्या सह सोमं वै न पास्यामि दिजोत्तम । पिवन्त्येव यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ।

॥ अवन उवाच ॥ न चेत् करिष्यमि वचो मयोक्तं बलसूदन । मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्वसि वै मखे ।

॥ वायु उवाच ॥ ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाऽग्निनोः । अवननेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराऽभवन् ।

तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः कोधमूर्च्छितः । उद्यम्य विपुलं शैलं अवनं समुपाव्रवत् ।

तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचिनः । तमापतनं दृष्ट्वैव अवनस्तपसाऽन्वितः ।

०१११

अग्निः सिक्ताऽस्तम्भयत् सवर्षं सहपर्वतं । अथेन्द्रस्य महाघोरं मोऽसृजच्छत्रुमेव हि ।

मदं नामाकृतमितयं व्यादितास्यं महामुनिः । तस्य दन्तसहस्रन्तु बभूव शतयोजनं ।

द्विधोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः । हनुस्तस्याविशङ्कम्रवेका चास्याविशद्विदं ।

जिह्वामूलास्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवामवाः । तिमिरास्तमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महाणवे ।

ते संमध्य ततो देवा मदस्यास्य समीपगाः । अत्रुवन् सहिताः शक्रं प्रणमास्यै दिजातये ।

०११२

अग्निभ्या सह सोमञ्च पिवाम विगतज्वराः । ततः स प्रणतः शक्रश्चकार अवनस्य तत् ।

अवनः कृतवानेतावग्निनौ सोमपायिनौ । ततः प्रत्याहरत् कर्म मदञ्च व्यभजन्मुनिः ।

अत्रेषु मृगयायाञ्च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् । एतैर्दिविनैरा राजन् चयं यान्ति न संशयः ।

तस्मादेतास्त्रो नित्यं दूरतः परिवर्ज्येत् । एतन्ते अवनस्यापि कर्म राजन् प्रकीर्तितं ।

ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं चलिष्यं ब्राह्मणाद्वरं ।

०११३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि पवनार्जुनसंवादे षट्पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ भीम उवाच ॥ तूष्णीमाषीदर्जुनसु पवनस्त्वब्रवीत् पुनः । शृणु मे ब्राह्मणेभ्येव मुख्यं कर्म जनाधिप ।

मदस्यास्तमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः । तदैव अवननेह हता तेषां वसुन्धरा ।

उभौ लोकौ हतौ मत्वा ते देवा दुःखिता मृगं । शोकार्त्तास्त महात्मानो ब्रह्मणं शरणं ययुः ।

॥ देवा ऊचुः ॥ मदास्यव्यतिष्ठितानामस्माकं लोकपूजित । अवनेन हता भूमिः कंपयैव दिवं प्रभो ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ गच्छध्वं शरणं विप्रानागु सेन्द्रा दिवौकसः । प्रषाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्य प्र यथा पुरा ।

०११४

ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राज्ज्ययन्तेह कपानिनि ।

भूगतान् हि बिजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजाः । ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनं ।

तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनोकपैः । भूगतान् ब्राह्मणानाह धनोकपवचो यथा ।

भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तन्ते । सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ।

सर्वे सत्यव्रतास्त्रैव सर्वे तुभ्या मरुर्षिभिः । श्रीश्चैव रमतैतेषु धारयन्ति श्रियञ्च ते ।

०११५

तथा दाराश्च गच्छन्ति तथा मांसं न भुञ्जते । दीप्तमग्निं जुहोते च गुरुणा वचनं श्रितः ।
 सर्वे च नियतोत्तमो वासानां संविभागिनः । उपेत्य श्रमकैर्यानि न सेवन्ति रजस्तला ।
 स्वर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मांशः । अभुक्त्वसु नास्ति गर्भिणीदृष्ट्वादृष्टिः ।
 पूर्वेष्वपि न दीप्यन्ति दिवा चैव न श्रूयते । एतैश्चान्यैश्च च ऋभिर्गुह्यैरुक्तान् कथं कथाम् ।
 विजेष्यथ निवर्त्तन्तं निवृत्तानां शुभं हि वः ।

०१५०

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कथाम् वयं विजेष्यामो ये देवास्तो वयं स्मृताः । तस्माद्ब्रह्माः कपास्माकं धनिन्या चि यथामतं ।

धनो गत्वा कपाणाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः । गृहीत्वा ऽस्त्राण्यतो विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् ।

समुद्रयध्वजान् दृष्ट्वा कपान् सर्वे दिजातयः । व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाशनान् ।

ब्रह्मसृष्टा ह्यसृजन् कपान् हत्वा सनातनाः । नभसीव यथा ऽभ्राणि व्यरत्नन्त नराधिप ।

हत्वा वै दानवान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान् ।

०१५१

अथागम्य महतेजा नारदोऽकथयदिभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः । प्रशंसन्तुर्दिजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः ।

तेषां तेजसाया वोढ्यं देवानां बभूव ततः । अवाप्नुवंशामरत्नं त्रिषु लोकेषु पूजितं ।

इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह । प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ जीवास्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो । ब्रह्मणो ब्राह्मण्येभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ।

०१५२

दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं बलं । लोके च परमा कीर्त्तिर्दुर्लभा चरितो महान् ।

अहो ब्राह्मणकर्मणि मया भारत तत्त्वतः । त्वया प्रोक्तानि कर्मिण्यनुनानि प्रयतेन च ।

॥ वायु उवाच ॥ ब्राह्मणान् काचधर्मैश्च पालयस्तेन्द्रियाणि च । भृगुभ्यते भयं घोरं तत्तु कालाद्भवति ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि पवनार्जुनसंवादे सप्तमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रह्मणानर्चये राजन् सततं श्रुतिव्रतान् । कस्य कर्मादयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनार्धिप ।

कां वा ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिं महाव्रत । तार्क्ष्यं हि महाबाहो सर्वमेतददत्त मे ।

०१५३

॥ भीष्म उवाच ॥ एष ते केशवः सर्वमाख्यायति महाभतिः । व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्व्युष्टिर्न ब्रह्मव्रतः ।

इत्थं श्रेष्ठे वाङ्मनश्चतुर्गो च ज्ञानं तथा सविद्वद्भ्यः समग्रम् । देहत्यागो नातिचिरान्मृतो मे न चातिदूरे सविता प्रयाति ।

उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो राजन् विप्राणां क्षत्रियाणां विद्वांसु । तथा शूद्राणां धर्ममुपासते च श्रेष्ठं कृष्णादुपश्रित्य
 पार्थ ।

अहं ह्येनं वेदिं तत्त्वेन कृष्णं योऽयं हि यथास्य बलं पुराणं । अमयोत्तमो केशवः कौरवेन्द्र सोऽयं धर्मं रक्षति संशयेषु ।

कृष्णः पृथ्वीमसृजत् खं दिवश्च कृष्णस्य देहान्नेदिनी सम्भूव । वराहोऽयं भीमबलः पुराणः सपर्वतान् व्यसृजदे
 दिशश्च ।

०१५४

अस्य चाधोऽयान्तरिक्षं दिवश्च दिशश्च तस्मादिदिशश्च तस्य । सृष्टिस्तथैवेत्यनुप्रसूता स निर्गमे विश्वमिदं पुराणं ।

अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसृतं सरोत्पलः स्वयमेवाभितौजा । येन च्छिन्नं यत्तमः पार्थ घोरं दत्तानि कृत्यार्थं तर्क्ययनं ।

कृते युगे धर्मो आसीत् समपक्षेताकाले ज्ञानमुपपन्नः । बलश्लासीद्वूपरे पार्थ कृष्णः कलवः कर्षः क्षितिमेवाजगाम ।
 स एव पूर्वैर् नजघान दैत्यान् स पूर्वदेवश्च बभूव सखाट् । स भूतानां भावना भूतभव्यः स विशखास्य जगतश्चाभिगोप्ता ।
 यदा धर्मो ज्ञाति वंशे सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु । धर्मो स्थितः स तु वै भावितात्मा पराञ्च लोकानपराञ्च
 पाति ।

०११६

त्यव्याख्यता चासुराणां वधाय कार्याकार्ये कारणस्यैव पार्थ । कृतं करिष्यन् क्रियते च देवो राज्ञं सोमं विद्धि च ब्रह्ममेतम् ।
 स विश्वकर्मा स हि विश्वरूपः स विश्वधुमिश्वस्त्विश्वजिष्णुः । स शूलभृच्छोणितभृत्करालक्षं कर्माभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ।
 तं गन्धर्वानाममरबाह्व नित्यमुपतिष्ठन् विबुधानां व्रतानि । तं राक्षसाणां परितो वदन्ति राक्षसाः स विजिगीषुरेकः ।
 तमध्वरे वसितारस्तुवन्ति रथन्तरे वामगाश्च स्तुवन्ति । तं ब्राह्मणं ब्रह्ममनैः स्तुवन्ति तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ।
 तं क्षीपार्थं गीर्भिरिन्द्राः स्तुवन्ति स चापीशो भारतैकः पशूनां । स पौराणीं ब्रह्मगुह्यं प्रविष्टो महीधरं भारतोप
 ददर्श ।

०११७

स चैव गामुजहाराम्यकर्मा विबोध्य दैत्यामसुराञ्च सर्वान् । तस्य भक्ष्यान् विविधान् वेदयन्ति तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति
 तन्महारीचं श्रियवी दिवश्च सर्व्यं वंशे तिष्ठति ज्ञाश्वतस्थं । स कुम्भरेतः सस्रजे सुराणां यज्ञोत्पन्नस्यपिभाज्यर्षिष्ठं ।
 स मातरिणां विभुरश्वजो स रश्मिजान् मविता चाग्निदेवः । तेनासुरां विजिताः सर्व्ये एव तदिकान्नैर्विजितानो ह कोपि ।
 स देवानां मानुषाणां पितृणां तमेवाज्यर्थं विदं वितानं । स एव कालं विभज्यतेति तस्योत्तरं दक्षिणायनं ई ।
 तस्यैवोर्ध्वं तिर्थगधश्चरन्ति गभस्तयो मेदिनीं भाषयन्तः । तं ब्राह्मणं वेदविदो जुषन्ति तस्यादित्यो भामुपयुज्य
 भाति ।

०११८

स मासि मासध्वरकृद्भिर्न तमध्वरं वेदविदः पठन्ति । स एवाक्यकृद्भिर्दं चिनाभि सप्ताश्वयुक्तं वदते वै विधाम ।
 महातेजाः सर्व्यशः सर्व्यभिहः कृष्णो लोकान् धारयते यथैकः । हंसं तमोऽग्नश्च तमेव वीरं कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ।
 य एकदा कलगतो महात्मा तुष्टो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः । स राक्षसानुरगांश्चावजित्स्य सर्व्यवगः सर्व्यमग्नौ जुहोति ।
 स एव पार्थाय श्वेतमर्षं प्रायच्छत् स एवाशानय सर्व्याश्चकार । स बन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचकस्त्रिदृष्टिरास्त्रिभिरश्वविनाभिः ।
 स विहाय व्यदधात्पञ्चनाभिः स निर्भमे गो दिवमन्तरीवं । सोऽरंष्णानि व्यसृजत्पर्व्वतांश्च हृषीकेशोऽमितदीप्ता
 प्रितेजाः ।

०११९

अलङ्घयद्भैरवो जिघांसन् ब्रह्मं वज्रं प्रहरन्तं निराश । स मरेन्द्रः स्तुयते वै महाध्वरे विप्रैरेको चरुश्चक्षुः पुराणैः ।
 दुर्वासा वै तेन नान्येन ब्रह्मो गृहे राजन् वासयितुं महौजाः । तमेवाज्यर्थं विदं पुराणं स विश्वकृदिदधात्यात्म
 भावात् ।

देवाञ्च यो वेदयतेऽधरेवो विधीञ्च यस्याश्रयते पुराणान् । कामे वेदे लौकिके यत् फलञ्च विश्वकृत्सेनः सर्व्यमेतत्
 प्रतीहि ।

ज्योतीनि शृङ्गानि हि सर्व्यलोके त्रयो लोका लोकपालास्तयश्च । त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः सर्व्ये देवा देवकीपुत्र एव ।
 श्वेतसरः स चतुः सोऽर्द्धभासः साक्षीराजः स कला वै स काष्ठा । मावा मुहूर्ताश्च क्षवाः क्षणाश्च विश्वकृत्सेनः सर्व्यमेतत्
 प्रतीहि ।

०१२०

चन्द्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च साध्याश्च विश्वे मरुतां गणाश्च । प्रजापतिर्देवमाता इतिश्च सर्वे कृत्वाऽवयवैव सन् ।
 वायुर्भूमा विधिपते च विश्वमग्निर्भूमा दहते विश्वरूपः । आपो भूमा मज्जयते च सर्वं ब्रह्मा भूमा सृजते सर्वं ब्रह्मान् ।
 वेद्यश्च यदेदयते च वेद्यं विधिश्च यस्याश्रयते विधेयं । धर्मो च वेदे च बले च सर्वं चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ।
 ज्योतिर्भूतः परमोऽभौ पुरस्तात् प्रकाशते यत् प्रभया विश्वरूपः । अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोगिनिः पुराऽकरोत् सर्वमे
 वाय विश्वं । ०१९०

सृष्ट्वनुत्पातान् विविधान्यहुनानि मेघान् विद्युत्सर्वमेरावतश्च । सर्वं कृत्वा स्थावरं जङ्गमश्च विद्यात्मानं विश्वमेनं
 प्रतीहि ।

विद्यावासं निर्गुणं वासुदेवं सर्वर्षेण जीवभूतं वदन्ति । ततः प्रद्युम्नमनिर्दुष्टं चतुर्थमात्रापयत्यात्मयोगिर्ब्रह्मात्मा ।
 स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं सर्वोदयन् विश्वमिदं सिद्ध्यतुः । ततश्चकारावनिमास्तौ च खं ज्योतिरापञ्च तथैव पार्थ ।
 स स्थावरं जङ्गमश्चैवमेतच्चतुर्विधं लोकमिमंश्च कृत्वा । ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां धौः श्रियं धास्यति भूरिवारि ।
 तेन विश्वं कृतमेतद्वि राजन् स जीवयत्यात्मनैवात्मधेनिः । ततो देवानसुराङ्गानवांश्च लोकानृषींश्चापि पितृन्
 प्रजाश्च । ०१९१

समाधेन विधिवत् प्राणिलोकान् सर्वान् सदा भूतपतिः सिद्ध्यतुः । शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमश्च विश्वक्षणेनैव सर्वमे
 तत् प्रतीहि ।

यदक्षते यच्च भविष्यतीह सर्वं क्षेतत् केशवं त्वं प्रतीहि । सृष्टुश्चैव प्राणिनामन्तकाले साक्षात् कृष्णः शशतो धर्मवाहः ।
 भूतं यच्चेह न विश्वं किञ्चिद्विश्वक्षणेन सर्वमेतत् प्रतीहि ।

यत् प्रशस्तश्च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभं । तत् सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतः परं ।
 एतादृशः केशवोऽतश्च भूयो नारायणः परमस्याव्ययश्च । मध्याद्यन्तस्य जगतस्तत्पुण्यं सर्वभूवतां प्रभवस्याव्ययश्च । ०१९२
 इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भगवत्साहाय्यकृत्यने अष्टपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥१५८॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युत्पत्तिं त्वं मधुसूदन । वेत्ता त्वमय पार्थिव वेद त्वां हि पितामह ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणुस्वावहितो राजन् दिजानां भरतर्षभ । यथातत्त्वेन वदतो गुणान् वैकुण्ठमन्त्रम् ।

द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुन्दनन्दन । प्रद्युम्नः परिपश्यन् ब्राह्मणैः परिकीर्तितः ।

किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन । ईश्वरत्वं कुतस्तेषामिदं च परं च ।

सह दिजानीन् मन्त्रान् किं फलं तत्र मानद । एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वसुमहान् संशयोऽयमे । ०१९३

इत्युक्ते वचने तस्मिन् प्रद्युम्नेन तथा त्वत् । प्रत्यनुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ।

व्युत्पत्तिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे । त्रिवर्गे चापर्वणे च यशःश्रीरोगशान्तिषु ।

देवतापितृपूजासु मनोव्यासैव नो दिजाः । एते हि सोमराजान् ईश्वराः सुखदुःखयोः ।

अस्मिन् लोके रौक्मिणेय तथाऽमुष्मिन् पुनः । ब्राह्मणप्रभवं सौम्यं मेऽज्ञाति विचारणा ।

ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुः कीर्तिर्धनं बलं । लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः । ०१९४

तत् कथं वै गात्रियेयमोशरोऽस्मीति पुनरुक्तं । मा ते मन्युर्न हावाहो भवत्वत्र दिजान् प्रति ।
 ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिन्नेके परच च । भस्म कुर्युर्जगदिदं कुट्टाः प्रत्यक्षदर्शिनः ।
 अन्यान्पि सृजेयुस्स लोकान् लोकेश्वरास्तथा । कथं तेषु न वर्तेरन् सम्यक्ज्ञानाः सुतेजसः ।
 अवधमे गृहे तात ब्राह्मणे । हरिपिङ्गलः । चोरवासा विज्जलपटे दोषंश्रुः कृत्रो महान् ।
 दीर्घेभ्यश्च मन्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि । सर्वान्सम्वरते लोकान् ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 इमां गाथां गायमानस्वलेषु सभासु च । दुर्व्याससं वासयेत् को ब्राह्मणं सत्कुलं गृहे ।
 रोषणः सर्वभूतानां सृष्टोऽप्यपकृते कृते । परिभाषाञ्च मे श्रुत्वा को नु दद्यात् प्रतिश्रयं ।
 यो मां कश्चिदावधोत न स मां कोपयेदिति । यस्मान्निद्रायते कश्चित्ततोऽहं समवासयं ।
 स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामस्मनेकदा । एकदा स्नात्यकं भुङ्क्ते न चेवैति पुनर्गृहान् ।
 अकस्माच्च प्रहसति तथाऽकस्मात् प्ररोदिति । न चास्म्यवधसा तुल्यः प्रथिव्यामभवत्तदा ।
 अथ स्वावधं गत्वा सशस्त्रास्तरणानि च । कन्यासालङ्कृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः पुनः ।
 अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः शंसितव्रतः । कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमिच्छेव सत्वरः ।
 तदेव तु मया तस्य चित्तश्रेण गृहे जनः । सर्व्याण्यस्त्रानि पानानि भक्ष्याश्चावावकास्तथा ।
 भवन्तु सत्कृताग्रीह पूर्वमेव प्रचोदितः । ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयं ।
 तं भुङ्क्ते तु स विधिं ततो वचनमब्रवीत् । विग्रसद्गानि लिप्सस्व पायसेनेति स स्म ह ।
 अविमृक्षेव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा । तेनोच्छिष्टेन गात्राणि त्रिरक्षेवाभ्यसृजयं ।
 स ददर्श तदाभ्यसे मातरन्ते शूभाननं । तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेखयत् ।
 मुनिः पायसदिग्धाङ्गो रथे तूर्णमयोजयत् । तमाह्वय रथस्यैव निर्येधै च गृहं गतम् ।
 अग्निर्वीणो ज्वलन् धोमान् स द्विजो रथधूर्ज्वत् । प्रतोदेनातुदृष्ट्वा तस्मिन् मम पश्यतः ।
 न च मे लोकमप्यासीदुःखमीर्याकृतं तदा । तथा स राजमार्गेण महता निर्येधै वहिः ।
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्शो जातमन्यवः । तथाऽजन्मनिधयः केषितु समभाष्य परस्परं ।
 ब्राह्मणा एव जायेरन् नान्यो वर्षः कथञ्चन । को ह्येनं रथमाख्याय जीवेदस्यः पुमानिह ।
 आशीविषवित्रं तोच्छन् ततस्तोच्छन्तरो द्विजः । ब्रह्माश्रीविषदग्धसं नास्ति कश्चिश्चिकित्सकः ।
 तस्मिन् व्रजति दुर्दुर्ध्वे प्रास्वल्गद्रुक्मिणी पथि । तत्रामर्षयत श्रीमांस्तत्सर्वमवोदयत् ।
 ततः परमसंकुटो रथात् प्रस्कन्द्य स द्विजः । पदातिरुत्ययेनैव प्राद्ववद्द्विषणामुखः ।
 तमुत्पयेन धावन्ममन्धार्वं द्विजोत्तमं । तथैव पथसा दिग्धः प्रमोद भगवन्निति ।
 ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह । जितः क्राधस्त्वया कृष्ण प्रकृतेन महाभुज ।
 न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्दः दृष्टुं कामान् यद्येषितान् ।
 प्रशन्त्यस्व च मे तात पश्य कुट्टिं यथाविधि । यावद्देवमनुष्याणामज्ञे भावो भविष्यति ।
 यद्यैवाज्ञे तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति । यावच्च पुष्पा लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।

७४९५

७४९०

७४९५

७४९०

७४९५

७४९०

त्रिषु लोकेषु तावच्च वैश्वं प्रतिपत्स्यसे । सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जगद्भिः ।
 यत्ने भिन्नश्च दग्धश्च यच्च किञ्चिद्विनाशितं । सर्वं तथैव दृष्ट्वाऽपि विशिष्टं वा जगद्भिः ।
 यावदेतं प्रसिप्तं गात्रेषु मधुसूदन । अतो मृत्युभयं नास्ति यावद्विच्छसि चाश्रुत ।
 न तु पादतले लिप्ते कक्षात्ते पुच्छकाद्य वै । नैतन्मो प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽभवत्तदा ।
 इत्युक्तोऽहं शरीरं खं ददर्श श्रीसमायुतं । रुक्मिणीस्त्रात्रवीत् प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
 कीर्त्तिश्चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने । न त्वां जरा वा रोगाश्च वैवर्ण्यं चापि भाविनि ।
 सख्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि । षोडशानां सप्तस्थाणां बधूनां क्रैश्वर्यस्य च ।
 वरिष्ठा च सलोक्षा च केशवस्य भविष्यसि । तव मातरमित्युक्ता ततो मां पुनरब्रवीत् ।
 प्रसन्नः स महातेजा दुर्म्यासाऽग्निरिव ज्वलन् । एष वै ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान् प्रति केशव ।
 इत्युक्ता स तदा विप्रस्तत्रैवान्तरधीयत । तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमाचरं ।
 यत्किञ्चिद्ब्राह्मणे ब्रूयात् सर्वं कुर्यामिति प्रभो । एतद्व्रतमहं कृत्वा माया ते सह पुच्छक ।
 ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च । प्रविष्टे स्मर्यहे सर्वमेव पश्यामि तं नवं ।
 यद्भक्तं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुच्छक । ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढं ।
 अपूजयस्व मनसा रौक्मिणेय्यं वंदा दिजान् । इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छो भरतर्षभ ।
 माहात्म्यं दिजमुखस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा । तया त्वमपि कैलेय ब्राह्मणान् सततं प्रभो ।
 पूजयस्व महाभागान् धनैर्गौभिस्य नित्यदा । एवं व्युष्टिमहं प्राप्ते ब्राह्मणानां प्रसादजां ।
 यच्च मामाह भीष्मस्तु तत् सत्यं भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि दुर्म्यासाभिषोपाख्याने जगत्पञ्चदशोऽध्यायः

॥ १५८ ॥

॥ बुध्दिश्च उवाच ॥ दुर्म्यासः प्रसादान्ते यत्तदा मधुसूदन । अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मो व्याख्यातुमर्हसि ।

महाभाग्यस्य यत्तस्य नामानि च महात्मनः । तत्ततो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ हन्त ते कीर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने । यद्वाप्तं मया राजन् श्रेयो यच्चार्जितं यशः ।

प्रयतः प्रातरुत्याय यदधीये विश्राव्यते । प्राञ्चलिः शतरुद्रीयं तन्मो निगदतः शृणु ।

प्रजापतिस्तत् सख्यजेतपसोऽन्ते महातपाः । शङ्करस्त्वस्यजन्तात प्रजाः स्त्रावरजङ्गमाः ।

नास्ति किञ्चित् परं भूतं महादेवादिश्राव्यते । इह चिन्त्यपि लोकेषु भूतानां प्रबरो हि सः ।

न चैवात्सहते स्थातुं कश्चिदये महात्मनः । नहि भूतं यमं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य कुड्मस्य प्रचवः । विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ते च पतन्ति च ।

घोरश्च निन्दं तस्य पर्जन्यनिनदोपमं । मुक्ता विशीर्यैर्दुदयं देवानामपि संयुगे ।

याश्च घोरैरेण पश्यन्त कुड्मः पिनाकधृक् । न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।

कुपिते मुखमेधन्ते तस्मिन्पि गुहागताः । प्रज पतेस्तु दहस्य यजेनो वितते कौतो ।

विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्त्वभवत् तदा । धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विनगाद च ।
 तेन ब्रह्मं कुतः शान्तिं विषादं खेभिरे सुराः । विद्वे च सद्यसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ।
 तेन ज्ञातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः । बभूवुरवशाः पार्थं विषेदुस्त्र सुरासुराः ।
 आपयुःकुभिरे चैव चकन्ते च वसुन्धरा । अद्रवन् गिरयस्यापि सौः पफात्र च सर्वेश्वरः ।
 अन्धेन तमसा लोकाः प्रादुता न चकाग्रिरे । प्रणष्टा ज्योतिषां भास्व सद्यः सूर्येण भारत ।
 भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्तब्धयमानि च । अथः सर्वभूतानामात्मनश्चित्तैविषः ।
 ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान् रुद्रो रौद्रपराक्रमः । भगवत् नयने क्रुद्धः प्रहरिण व्यज्ञातयत् ।
 पूषाणश्चाभिदुद्राव पादेन च दधानितः । पुरोडाशं भक्षयतो दशनांश्च व्यज्ञातयत् ।
 ततः प्रणेमुर्देवास्तो वेपमानास्तु शङ्करं । पुनश्च सन्दधे रुद्रो दीप्तं मुनिश्रितं वरं ।
 रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः । ततः प्रसादयामासुः सर्वे ते विभुषोत्तमाः ।
 जेषुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाऽञ्जलिं तदा । संसूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः ।
 रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् । भयेन त्रिदशा राजन् शरणश्च प्रपेदिरे ।
 तेन चैव हि दुष्टेन स यज्ञः सन्धितोऽभवत् । यद्यथापन्नं तत्र तत्तथैव स जीवयत् ।
 असुराणां पुराण्यांसंस्त्रोणि वीर्यवतां दिवि । आयसं राजतश्चैव सौवर्णमपि चापरं ।
 नाशकत्तानि मघवा भेजुं सर्व्यायुधैरपि । अथ सर्वे महारुद्रं जग्मुः शरणमर्हिताः ।
 तत ऊर्चुर्मात्मानो देवाः सर्वे समानताः । रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पञ्चवः सर्वैकश्र्मसु ।
 अहिं देव्यान् सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद । स तयोक्तस्येत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमं ।
 ब्रह्ममग्निं तथा कृत्वा पुष्टां वैवस्वतं यमं । वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान् व्यास्य सावित्रीमनमं ।
 ब्रह्म्याणं मारुतिं कृत्वा विनिघ्न्य च सर्वेश्वरः । त्रिपर्वणा विश्वेन काले तानि विभेद सः ।
 श्रेण्यादित्यवर्णेन काशाग्निमतेजसा । तेऽसुराः सपरास्त च दग्धा रुद्रेण भारत ।
 तच्चैवाकृतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिक्षं पुनः । उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ।
 असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः । स वज्रं क्षमयामास तं बाह्वं परिचोपमं ।
 न संववुधिरै चैव देवास्तं भुवनेश्वरं । सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन् सुमहंतोऽश्वरे ।
 ततो ध्यात्वा तु भगवान् ब्रह्मा तममितौजसं । अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिं ।
 ततः प्रसादयामासुर्ब्रह्मा रुद्रश्च ते सुराः । बभूव स तदा बाह्वर्बलहन्मुधया पुरा ।
 स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्भासा नाम वीर्यवान् । दारवत्यां मम पुरे शिरं कात्समुपावसत् ।
 त्रिप्रकारान् प्रयुक्ते स्म सुबह्वन्मम वेष्मणि । तानुदारतया चाहं चकमे चानिदुःसहान् ।
 स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः सर्वः स सर्वजित् । स वै चेन्द्रश्च वाटु प्र सोऽयिनो स च विद्युनः ।
 स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः । स काशः सोऽन्तको मृत्युः स तमो राज्यहानि च ।
 मासाह्मासश्चतस्रः सन्धेयः संवत्सरश्च सः । स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।

न च त्रिषु पक्षाद्यैव दिवोऽथ विदिष्यताया । विश्वमूर्तिरनेषात्मा भगवानमरुचति ।

एकधा च द्विधा चैव ब्रह्मधा च स एव हि । तथा सहस्रधा चैव तथा व्रतसहस्रतः ।

२६०

ईदृशः स महादेवो भूमः स भगवान्जगः । न हि ब्रह्मणा गुणा वक्तुमपि वर्धयन्तैरपि ।

इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि ईश्वरप्रपञ्चार्थां एकपञ्चधकृततोऽष्टाव्यः ॥ १६० ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः । ब्रूयात् ब्रह्मरूपाय ब्रह्मनाम्ने निमेष मे ।

वदन्यग्रिं महादेवं तथा स्थापुं महेश्वरं । एकांशं व्यन्मकश्चैव विश्वरूपं त्रिविधताया ।

देतुं तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । धीरामन्यां त्रिवामन्यां ते तन् ब्रह्मधा पुनः ।

उषा घोरान् तनुर्या सा सोऽग्निर्विद्युत् स भास्करः । श्रिया सौम्या च सा तस्य धर्मस्त्वयोऽथ चन्द्रमाः ।

३०६

आत्मनोऽर्द्धेऽङ्गं तस्याग्निः सोमोऽर्द्धं पुनरुच्यते । ब्रह्मचर्यं चरत्येका श्रिया याऽस्य तनुसाया ।

याऽस्य घोरतमा मूर्तिर्जगत् संचरते तदा । ईश्वरत्वात्कृत्वा स महेश्वर इति स्मृतः ।

यन्मूर्द्धहति यन्तोष्ट्रेण यदुधो दन्तनापवान् । मांसभोगितमज्जादेव यन्ततो ब्रह्म उच्यते ।

देवानां सुमहान् यच्च यथास्य विषयो महान् । यच्च विश्वं नष्टत् पानि महादेवततः स्मृतः ।

धूसररूपश्च यत्तस्य धूर्जटोत्थत उच्यते । स भेदयति यन्मिथं सर्वः न वै सर्वकर्माभिः ।

३०७

मनुष्याऽऽश्विनमश्विच्छंस्त्रासादेव शिवः स्मृतः । दहत्यूर्ध्वं स्त्रिता यच्च प्राणान्शृणुं स्त्रिरस्य यत् ।

स्त्रिरलिकृत्य यन्मिथं तस्मात् स्त्राणुरिति स्मृतः । यदस्य ब्रह्मधा रूपं भूतं भयं भवतदा ।

स्यावरं जङ्गमश्चैव ब्रह्मरूपततः स्मृतः । विश्वेदेवास्य यत्तस्मिन् विश्वरूपततः स्मृतः ।

सहस्राद्योऽयुताद्यो वा सर्वतोऽस्त्रिमयोऽपि च । चतुरः प्रभवत्तेजा नास्त्वतो यस्य चतुर्धा ।

सर्वेभ्यो यत् पशून् पानि तैश्च यद्रमते सह । तेषामभिरपतिर्यच्च तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ।

३०८

नित्यञ्च ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्मितं । महद्यन्मस्य लोकाश्च प्रियं स्नेतन्महात्मनः ।

विषयं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वाऽपि महात्मनः । लिङ्गपूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ।

अथ यस्यापि देवास्य गन्धर्वाश्चरसक्तया । लिङ्गभेदाप्यर्थानि स्य यत्तदूर्ध्वं समास्त्रितं ।

पूज्यमाने सदा तस्मिन् मोदते स महेश्वरः । सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ।

एष एव यज्ञज्ञानेषु देवो वर्धति निर्देहन् । यजन्तो ये जनास्तत्र वीरस्थाननिर्देविणः ।

३०९

विषयस्तः प्ररीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह । स च वायुः प्ररीरेषु प्राणपानः प्ररीरिषां ।

तस्य रूपाणि घोरानि दीप्तानि च बहूनि च । लोकैः साम्यस्य पूज्यते प्रियास्तानि विदुर्मुधाः ।

नामधेयानि देवेषु बह्वन्मस्य यथार्थवत् । नित्यन्मो ब्रह्मत्वाच्च कर्मभिरुत्तरितैस्तथा ।

वेदे चास्य विदुर्विभ्राः व्रतवद्भिश्चमुत्तमं । व्याधेनेकस्य यथापि श्रवणानि महात्मनः ।

प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं वाऽप्युच्यते महत् । ज्येष्ठभूतं वदन्येनं ब्राह्मणा अथर्वोऽपरे ।

३१०

प्रथमो ज्येष्ठ देवानां मुख्यादग्निमजीजनत् । प्रथैर्ब्रह्मविधैः प्राणान् ब्रह्मज्ञानमुज्जयति ।

विमुञ्चति न पुण्यात्मा शरणाः शरणगतान् । आशुरारोग्यभैर्यथै विना कामाश्च पुष्कलाज्

स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाचिपते पुनः । प्रजादिषु च देवेषु तल्लैश्वर्यमिहोच्यते ।
स एव व्याहृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे । ऐश्वर्याश्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ।
महेश्वरस्य लोकानां महतामीश्वरस्य सः । ब्रह्मविर्विविधैरुपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् ।
तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखं ।

०.१०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अनुशासनिके पर्वणि ईश्वरप्रशंसायां दिव्यश्रुतिक्रमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तवति वाक्यन्तु कण्ठे देवकिनन्दने । भीष्मं श्रान्तमथं भूयः पर्यष्टं युधिष्ठिरः ।
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वार्थविदा वर । प्रत्यक्षमागमो वेति किन्तयोः कारणं भवेत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ नास्त्वत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः । शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञं सम्यक् त्वमनुश्रूयसि ।
संशयः सुगमस्तत्र निर्णयस्तत्र दुर्गमः । दृष्टं श्रुतमचिन्तं हि यत्र संशयदर्शनं ।

०११३

प्रत्ययं कारणं दृष्टाहेतुकाः प्राज्ञमानिनः । नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ।
तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः । अथ चेन्नन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ।

ब्रह्मं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्त्रितेन च । प्राणयाचामनेकस्य जल्पमानेन भारत ।
तत्परेणैव नान्येन ब्रह्मं ह्येतस्य दर्शनं । हेतूनामन्तमासाद्य विपुलज्ञानमुत्तमं ।

ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते । न त्वेव गमनं राजन् हेतूनां गमनमथा ।
अपाङ्गमनिबद्धस्य वाचा मन्थरिवर्ष्मयेत् ।

०११४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रत्ययं लोकतः सिद्धिलोकस्यागमपूर्वकः । शिष्टाचारो ब्रह्मविश्वाम्नी ब्रूहि पितामह ।

॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्य द्वियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः । संस्था च तैरपि कृता कालेन परिभियते ।
अधर्मेऽधर्मरूपेण दृष्टेः कूप इवावृतः । ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ।

अवृत्ता ये नु भिन्दन्ति श्रुतित्यागपरायणाः । धर्मविदेविको मन्दा इत्युक्तोऽपु संशयः ।
अवृत्त्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः । परमित्येव सन्नुष्टास्तानुपास्य च शृणु च ।

०११५

कामार्थो पृष्ठतः स्त्वा लोभमोहानुसारिणौ । धर्म इत्येव सम्बुद्धस्तानुपास्य च शृणु च ।
न तेषां भिद्यते वृत्तं यद्विज्ञायायकर्म च । आचारः कारणस्यैव धर्मस्यैकस्त्वयं पुनः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते । अपारं मार्गमाणस्य परं तोरमपश्यतः ।
वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणन्तु चर्ध यदि । पृथक्त्वं लभ्यते चैवं धर्मस्यैकस्त्वयं कथं ।

०११६

॥ भीष्म उवाच ॥ धर्मस्य द्वियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः । यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ।
एक एवेति जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनं । पृथक्त्वेन च मे बुद्धिस्तयाणामपि वै तया ।

उक्तो मार्गस्त्वयाणान्तु तत्तथैव समाचर । जिज्ञासा न तु कर्त्तव्या धर्मस्य परितर्कसात् ।
सदैव भरतमेष्ट मा ते भूदत्र संशयः । अन्धो जड इवाब्रह्मो यद्वन्तेमि तदाचर ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयं । अज्ञातवचो चैवस्य धर्म एव सनातनः ।

०११७

ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता । तामन्वेहि महादायो धर्ममेते हि देशिकाः ।

प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्याद्वधो जनः । न च प्रमाणतामर्हो विषादजनो हि यः ।

ब्राह्मणानेव श्वेत्स सत्कृत्य ब्रह्मन् च । एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्वा एव निबोध तान् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ये च धर्ममसूयन्त ये चैनं प्रत्युपासते । ब्रवीतु मे भवानेतत् क्व ते गच्छन्ति तादृशाः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः । नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविदेविषो जनाः । ०१६०

ये तु धर्मं महाराज सततं पथ्युपासते । सत्यार्ज्यवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभूजो नराः ।

धर्मं एव गतिस्त्वामाचार्योपासनाद्भवेत् । देवलोकां प्रपद्यन्ते ये धर्मं पथ्युपासते ।

मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै । धर्मैष सुखमेधन्ते लोभदेवविवर्जिताः ।

प्रथमं ब्राह्मणः पुत्र धर्ममाज्जर्कनीविषः । धर्मैष पथ्युपासन्ते फलं पक्वमिवाग्राय ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असतो कोदृशं रूपं साधवः किञ्च कुर्वन्ते । ब्रवीतु मे भवानेतत् सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः । ०१६१

॥ भीष्म उवाच ॥ दुराचाराश्च दुर्दृष्टा दुर्मुखश्चाप्यसाधवः । साधवः शीलसम्पन्नाः श्रिट्टाचारस्य लक्षणं ।

राजमार्गं गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः । नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूचपुरीषयोः ।

पञ्चानामग्नं दत्त्वा श्वेषमश्रन्ति साधवः । न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्धारं पाणयः ।

चित्रभानुमनश्चाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथं । ब्राह्मणं धार्मिकं दृष्टं ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणं ।

दृष्ट्वा नां भारतप्रानां स्त्रीणां चक्रधरस्य च । ब्राह्मणानां गवां राक्षां पन्थानं ददते च ये । ०१६२

अतिथीनाञ्च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च । तथा शरणकामानां गोप्ता स्थातुं स्वागतप्रदः ।

सायं प्रातर्धनूय्याणामग्नं देवनिर्घृतं । नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ।

होमकाले यथा वज्रिः कालमेव प्रतीचते । ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीकते ।

नान्यदा गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्येणु तत् स्मृतं । अनृतं ब्राह्मणं गाव इत्येतन्नयमेकतः ।

तस्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत् यथाविधि । यजुषा संकृतं मांसमुपभुञ्जन् दुष्यति । ०१६३

वृष्टमांसं वृथामांसं पुत्रमांसञ्च तत्समं । खदेष्टे परदेष्टे वाऽप्यतिथिं नोपवासयेत् ।

कर्म्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपादयेत् । गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।

गुरूनभ्यर्च्य वर्द्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया । दृष्ट्वास्मातिवदेज्जातु न च सम्प्रेषयेदिति ।

नासीनः स्थातुं स्त्रितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते । न नग्नमीकते नारी न नग्नान् पुत्रवानपि ।

मैथुनं सततं गुप्तमाहारञ्च समाचरेत् । तीर्थानां गुरवस्तीर्थं चोद्याणां च दधं शृङ्गि । ०१६४

दृष्टानां परमं ज्ञानं सनीषः परमं सुखं । सायं प्रातश्च दृष्टानां शृणुयात् पुष्कला गिरः ।

श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं दृष्टुमेव यथा । स्नात्वाये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुदरेत् ।

यच्छेदाङ्गनशी गित्थमिन्द्रियाणि तथैव च । संस्कृतं पायसञ्चैव यावत्कं कश्चरं हविः ।

अष्टकाः पितृदेवत्या यथाणामभिपूजनं । श्मश्रुकर्माणि मङ्गलं चतानामभिनन्दनं ।

व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुषामभिनन्दनं । न जातु त्वमिति मूयादापञ्चोऽपि महत्तरं । ०१६५

लंकारी वा बधो वेति विदधुः न विशिष्यते । श्ववराणां समानानां श्रियाणाञ्च समाचरेत् ।

पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्षिणः । ज्ञानपूर्व्यं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ।
 ज्ञानपूर्व्यं कृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः । न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ।
 पापेनापिहितः पापः पापमेवाभिजायते । यथा वार्ष्णेजो वृद्धिं देहभेदे प्रतोचते ।
 धर्मेण पिहितं पापं धर्ममेवामिवर्द्धयेत् । यथा लवणमक्षोभिगन्तुं प्रविलीयते ।
 प्राचक्षित्तद्वत् पापं तथा सद्यः प्रणश्यति । तस्मात् पापं न गूहेत गूहमानं विवर्द्धते ।
 कृत्वा तु माधुष्याख्यं यं ते तत् प्रश्नयन्त्युत । आश्रया सञ्चितं द्रव्यं कालेनैवोपभुज्यते ।
 अन्ये चैतत् प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः । मानसं सर्वभूतानां धर्ममाकर्षणोधिणः ।
 तस्मात् सर्वानि भूतानि धर्ममेव समासते । एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
 धर्माणि प्रकाशयेत् ये धर्ममुपभुञ्जते । अर्धदेवानदम्बेन सेवेतामायया गुरुं ।
 निधिं निदध्यात् पारव्यं पात्रार्थं दानशब्दितं ।

५६०

५६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि धर्मकथने द्विषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुखलवानपि । भागधेयान्वितस्त्वं ह्यशो बालस्य विन्दति ।
 नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति । लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनं ।
 कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः । अयत्नेनैधमानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ।
 यदि यत्ने भवेन्मर्त्यैः सद्यः फलमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपभञ्जयेत् ।
 नालभ्यं चापलभ्येत नृणां भरतसत्तम । प्रयत्नं कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ।
 मार्गन्यायशतैरर्थानामार्गश्चापरः सुखी । अकार्यमशक्यं कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
 धनयुक्ताः स्वकर्माणां दृश्यन्ते चापरेऽधनाः । अधीत्य नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ।
 अनभिज्ञश्च साचित्थं गमितः केन हेतुना । विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान् दुर्धर्मातिशया ।
 यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपभञ्जयेत् ।
 यथा पिपासां जयते पुरुषः प्राप्य वै जलं । दृष्टार्थो विद्यया ह्येवं न विद्यां प्रजहन्नरः ।
 नाप्राप्तकालो ह्ययते विद्वः शरश्चतैरपि । हृणायैणापि भृशं पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ईदृमानः समारम्भान् यदि नासादयेद्धनं । उग्रं तपः समारोहेन ह्यनुत्तं प्ररोहति ।
 दानेन भोगो भवति मेधावो वृद्धिमेवया । अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राङ्मर्षोधिणः ।
 तस्माद्दद्यान् यचिते पूजयेद्धार्मिकानपि । सुभापो प्रियलक्ष्णुः सर्वमन्त्राविहिंसकः ।
 यदा प्रमाणं प्रसजः स्वभावश्च सुखासुखे । दंशकोटिपयोनिनां स्थिरो भव युधिष्ठिर ।

५६२

५६३

५६४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि नीतिकथने त्रिषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ कार्यते यस्य क्रियते सदा सच्च कृताकृतं । तत्रायमोत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्येत् ।
 काल एव सर्वकाले विद्यहानुयुक्तो ददन् । बुद्धिमाविश्य भूतातां धर्माधर्मं प्रवर्त्तते ।
 यदा तस्य भवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् । तदाश्रयोत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्येत् ।

एतावन्मात्रमेतद्भिः भूतानां प्राञ्जलक्षणं । कालयुक्तो ह्यभयविच्छेदं युक्तं समाचरेत् । ०११
 यथाऽप्युपस्थितैश्चर्याः प्रजायन्ते न राजसाः । एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तो ह धार्मिकाः ।
 न ह्यधर्मेतया धर्मो दद्यात् कालः कथञ्चन । तस्मादिष्टद्विमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणं ।
 स्पृष्टुमप्यमर्षी हि ज्वलन्तमिव पावकं । अधर्मः सन्तो धर्मो कालेन परिरक्षितं
 कार्यावेनौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः । त्रयाणामपि लोकानामालोकः कारणं भवेत् ।
 न तु कश्चिन्नयेत् प्राज्ञो गृहीतेव कुरे नरं । उच्यमानस्तु धर्मो ऽसर्वलोकमथ ज्ञेयः । ०१२
 शूद्रेऽहं नाधिकरो मे चातुराश्रम्यसेवने । इति विज्ञानमपरे नास्मान्युपदधत्युत ।
 विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य तत्त्वतः । पञ्चभूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनां ।
 लोकधर्मो च धर्मो च विशेषकरणं कृतं । यथैकत्वं पुनर्याति प्राणिनस्तत्र विसारः ।
 अभुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं भुवः । यत्र कालो भ्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ।
 सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनां । कालो धर्मो ऽसंयुक्तः शेष एव स्वयंगुहः । ०१३
 एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्ममेवने । तिर्यग्योनावपि सतां लोक एवमेतो गृहः ।
 इति श्रीमहाभारते आनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि धर्मकथने चतुःषष्टिः कथनोऽध्यायः ॥ १६४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शरतस्य गतं भीष्मं पाण्डवोऽयं कुरुदहः । युधिष्ठिरो हि तस्मिन्पुरे हतं कल्पापहं ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन् सुखमेधते । विप्राः तु भवेन् केन किं वा कल्पाभाशनं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र शुश्रूमाणाय नृपः शान्तनवस्तदा । देववंशं ययान्यायमाचष्ट पुत्रपर्वभ ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अयं देवतवंशो वै ह्यधिपंशसमन्वितः । त्रिमध्यं पठितः पुत्र कल्पापहरः परः । ०१४
 यदङ्गा कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् । बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा राज्ञौ यथापि सन्ध्ययोः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः कोक्तं यन् वै शुचिः सदा । नात्मा न बधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान् मदा ।
 तिर्यग्योनिं न गच्छेन्नरकं मङ्गराणि च । न च दुःखमयं तस्य मरणे न स मुह्यते ।
 देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः । अतिन्योऽयाप्य निर्द्वैश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिराजः ।
 पितः सहे जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती । वेदभूरथ कर्ता च त्रिष्णुर्नारायणः प्रभुः । ०१५
 उमापतिर्विह्वलाः स्कन्दः मेनापतिस्तथा । विशाखो जतभुवायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ।
 प्रकः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया महः । वरुणः सह गौर्या च महर्द्धा च धनेश्वरः ।
 मोत्या गौः सुरभिर्देवो विश्वश्रमहानृपिः । संकल्पः सागरो गङ्गा स्ववन्धोऽयं महर्द्धणः ।
 बालस्विन्यास्तपःभिर्द्धाः कृष्णदेवायनस्तथा । नारदः पर्वतेश्वर विशावसुर्हृडाङ्गः ।
 तुम्बुरुश्चित्रमेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः । देवकन्या महाभागा दिव्यास्त्रापरवाङ्मनाः । ०१६
 उर्वशी मेनका रत्ना मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा । विशाचो च घृताचो च पञ्चसूडा तिलोत्तमा ।
 आदित्या वसवो रुद्रा सायिनः पितरोऽपि च । धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ।
 शर्वथ्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा । शुक्रो वृहस्पतिर्भौमो बुधो राज्ञः वनेश्वरः ।

नक्षत्राण्यृतवैश्व मासाः पलाः सत्रसराः । वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगस्तथा ।
 शतद्रूश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती । सिन्धुश्च देविका चैव प्रभां पुष्कराणि च ।
 गङ्गा महानदी वेणा कविरो नर्मदा तथा । कुलपुना विशल्या च करतोयाऽम्बुवाहिनी ।
 मरुतूर्गण्डकी चैव लोहितश्च महानदः । ताम्रारुणः वेववती पर्णाशा गौतमी तु सा ।
 गोदावरी च वेणा च क्षणवेणा तथाऽत्रिजा । दृषदती च कविरो वङ्गमृन्दाकिनी तथा ।
 प्रयागश्च प्रभाञ्च पुण्यं नैमिषमेव च । तच्च त्रिशेयस्यानं यत्तद्वि विमलं सरः ।
 पुण्यतोर्थेषु कलिलं कुत्सेत्रं प्रकीर्तितं । निम्नूत्तमस्तपोदानं जन्ममार्गमयापि च ।
 क्षिरण्वतो वितस्ता च तथा स्रवती नदी । वेदस्मृतिर्विद्वतो मालवाऽथाश्रवत्यपि ।
 भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गादारमयापि च । अत्रिकुल्यास्तथा मेथा नदी चित्रवहा तथा ।
 चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा । नदी भीमरथी चैव बाह्मदा च महानदी ।
 माहेन्द्रवाणी त्रिदिव गोलिका च सरस्वती । नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थमहाह्वदः ।
 गया च फल्गुतीर्थश्च धर्मारण्यं सुरैर्दृतं । तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितं ।
 पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवं । हिमवान् पर्वतश्चैव दिव्यौषधिमन्वितः ।
 विन्ध्या धातुविचित्राङ्गलोथवानैष धाम्निवितः । मेरुर्धर्महन्त्रो मलयः श्वेतश्च रजताम्बितः ।
 शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दुरुर्ददस्तथा । चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ।
 पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवाथ्ये रुचीधराः । दिशश्च विदिशश्चैव चितिः सर्वे महोरुहाः ।
 विश्वदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पान्थ नः सततं देवाः कीर्त्तिताकीर्त्तिता मया ।
 कीर्त्तयानो नरो ह्येतान् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । सुवंश प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ।
 सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः । देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धंस्तपोधिकान् ।
 कीर्त्तितान् कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् । यवक्रोतोऽथ रैभ्यश्च कचीवानौषिजस्तथा ।
 भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः । वर्ध्नी च गुणसम्पन्नः प्राचीं दिशम्प्राश्रिताः ।
 भद्रां दिशं महाभागा उच्चुचुः प्रमुचुस्तथा । मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्याचैश्च वीर्यवान् ।
 मित्रावरुणयोः पुनस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । दृढायुशोर्द्धवाङ्मश्च विष्णुतावृषिमत्तमौ ।
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् । उषङ्गुः सह मोदर्थैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
 अर्षिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महानृपिः ।
 अत्रेः पुनश्च धर्मोत्तमा तथा सारस्वतः प्रभुः । उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
 अत्रिर्वशिष्ठः शक्रिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् । विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ।
 अक्षीकपुत्रो वामश्च अक्षिरीहालकितथा । श्वेतकेतुः कोहलश्च पिप्लो देवस्तथा ।
 देवशर्मा च धौम्यश्च हलिकाश्च एव च । लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ।
 अविश्यश्चाश्चैव भार्गवश्चावनस्तथा । एष वै धमवायश्च अर्षिर्देवमन्वितः ।

७१५

७१६

७१७

७१८

७१९

७२०

आद्यः प्रकीर्त्तितो राजन् सर्वपापप्रभोचनः । नृगो ययातिर्महो यदुः पूरुष वीर्यवान् ।
सागरो धुन्दुमाराऽथ दिलीपश्च प्रतापवान् । कृशाश्वो धैर्यमायुश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ।

०६५

दुश्मन्तो भरतश्चैव चक्रवर्त्ती महामनाः । च्यवनो जनकश्चैव तथा धृष्टरथा नृपः ।
रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः । रामो राक्षसहा वीरः शशविन्दुर्महोरथः ।
हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः । महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ।
दक्षोऽम्बरीषः कुकुरो रैवतश्च मरुत्यशाः । कुरुः संवरणश्चैव माध्याता सत्यविक्रमः ।
मुचुक्तुन्दश्च राजर्षिर्गुर्गोष्ठविभेवितः । आदिराजः पृथुर्वैद्यो भिषभानुः प्रियङ्करः ।
वसुदन्तुस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिर्भक्तमः । महाभिषय विख्यातो मिमीराजा तथाऽष्टकः ।

०६६०

आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कतेयुश्च नराधिप । प्रतर्द्दनो दिवोदामः सुदासः कौशलेश्वरः ।
ऐलो नलश्च राजर्षिर्भनूश्चैव प्रजःपतिः । हविभ्रश्च पृषद्वश्च प्रतीपः शान्तमुस्तथा ।
अजः प्राचीनवर्हिश्च तयेव्याकुर्म्हहायशाः । अनरण्या नरपतिर्गानुजङ्गस्तथैव च ।
कचमेनश्च राजर्षिर्धै चान्ये नानुकीर्त्तिताः । कश्यपुस्तथा यो नित्यं मत्स्ये देऽन्तमयोदये ।
पठेच्छुचिरनाट्टतः स धर्मफलभाग्भवेत् । देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा ।
पुष्टिमायुर्धृशः स्वर्गं विधास्यन्ति समेधराः । मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।
ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात् परत्राय शुभा गतिः ।

०६६५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि वंशानुकीर्त्तने पञ्चषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ शरतल्पगते भीष्मे जौरवाणं धुरन्धरे । शयाने वीरशयने पाण्डवैः समुपस्थिते ।

युधिष्ठिरः महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामहः । धर्माणामागमं श्रुत्वा त्रिदत्ता सर्वमंशयाम् ।

०६७०

दानानाञ्च विधिं श्रुत्वा श्लिषन्नधर्मार्थमंशयः । यदन्यदकर्णेद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभूत्सुहृत्तं स्तिमितं मर्त्यं तद्राजमण्डलं । तुष्णींभूते ततस्तस्मिन् पटे चित्रमिवापि तं ।

मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीमुतः । नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ।

राजन् प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ।

उपासो त्वं नरव्याघ्र सह कृष्णेन धीमता । तमिमं पुरयानाय समनुज्ञातुमर्हसि ।

०६७५

एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः । युधिष्ठिरं महामात्यमनुजज्ञे नदीमुतः ।

उवाच चैनं मधुरं नृपं शान्तनवो नृपः । प्रविशस्व पुर्गे राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ।

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्वैदिकैश्चाप्तदक्षिणैः । ययातिरिव राजेन्द्र अद्वादमपरःसरः ।

क्षत्रधर्मरतः पाथं पितृन् देवांश्च तर्पय । श्रेयसा यो ह्यस्यैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ।

रञ्जयस्व प्रजाः सर्व्याः प्रकृतीः परिशान्तय । मुहुरदः फलसत्कारैरर्चयस्व यथार्हतः ।

०६८०

अनु त्वां तान् जीवन्तु मित्राणि मुहुरदस्तथा । चैत्यस्थाने स्थितं दृष्टं फलवन्ममिव दिजाः ।

आगन्तव्यश्च भवता समये मम पार्थिव । विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ।

आनुशासनिक प० । अध्याय १६६ । १६७ ।] ॥ अनुशासन पर्व

६६८

तथेत्युक्ता तु कौन्तेयः सोऽभिषास्य पितामहं । प्रययौ सपरीवारे नगरं नागवाङ्मयं ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीश्च पतिव्रतां । सहितैर्ध्वजिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ।
पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिभिश्चैव पार्थिव । प्रविवेश कुहश्रेष्ठः पुरं वारणवाङ्मयं ।

००५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि भीष्मानुज्ञायां षट्षष्ट्यधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ समप्तश्चेद
मानुशासनिकं पर्वं ॥

॥ अथ स्वर्गारोहणिकं पर्वं ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कुन्तीसुते राजा पौरजानपदं जनं । पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान् प्रति ।

सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः । विपुलैरयं दानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ।
सोऽभिविक्रो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः । उपस्थाय नरश्रेष्ठः सर्वैः सुप्रकृतीक्षदा ।
दिजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वैश्च । प्रतिगृह्णाति शिषो मुख्यास्तथा धर्मं भूतान्तरः ।
उपित्वा शर्वरीः श्रीमान् पञ्चाशन्नगरोत्तमे । समयं कौरवाग्र्यस्य समार पुरुषर्षभः ।
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः । दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तस्योत्तरायणं ।
घृतं भाक्ष्यश्च गन्धंश्च चोमाणि च युधिष्ठिरः । चन्दनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि ।
प्रस्थाप्य पूज्यं कौन्तेयो भीष्मसंस्करणाथ वै । मात्स्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीश्च यशस्विनीं । मातरश्च प्रयां धीमान् भ्रातृश्च पुरुषर्षभ ।
जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता । युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन वा विभो ।
महता राजयोग्येन परिवारेण संवृतः । स्वयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ।

००१०

निष्क्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा । आसथाद् कुहजेने तथा शान्तनवं नृपः ।
उपास्थमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता । नारदेन च राजर्षे देवलेनाग्निनेन च ।
हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः । रत्निभिश्च महात्मानं रत्न्यमाणं समन्ततः ।
श्रयानं वीरश्रेष्ठं ददर्श नृपतिस्तथा । ततो रथादवतीर्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
अभिवाद्याथ कौरवं पितामहमरिन्दमं । दैपायनादीन् विप्राश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ।
स्वलिगिर्ब्रह्मकन्यैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः । आसाद्य शरतल्पस्थसृष्टिभिः परिवारितं ।
अन्नवीङ्गरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निश्चगासुतं ।
युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाग्रवीसुत । गृह्णासि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ।
प्राप्तेऽस्मि समये राजसग्नीनादाय ते विभो । आचार्या ब्राह्मणश्चैव स्वलिजो भ्रातरश्च मे ।
पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । उपस्थितः सहामात्या वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुहजाङ्गलाः । तान् पश्य कुहशर्दूल समन्तोऽप्य च लोचने ।

००१५

००२०

००२५

यद्येह किञ्चित्कर्त्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया । यद्येह भवता काले सर्वमेव च तत् कृतं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्व गात्रेभ्यः कुन्तीपुत्रेण धीमता । इदं भवतान् सर्वान् संस्त्रितान् परिवार्य तं ।

ततश्च बलवान् भीष्मः प्रयुज्य विपुलं भुजं । उद्यमेधसूरो वाय्मी काले वचनमब्रवीत् ।

०१९

दिष्ट्वा प्राप्नोऽसि कौन्तेय सहामाद्यो युधिष्ठिर । परितुष्टो हि भगवान् सहस्रांश्चरिदाकरः ।

अष्टपञ्चाशतं राव्यः शयानस्त्राय मे गताः । शरेषु निश्चितायेषु यथा वर्धनं तथा ।

माघोऽयं समनुप्राप्नो मासः पुण्यो युधिष्ठिर । निभागमेवः पयोऽयं शुक्रो भवितुमर्हति ।

एवमुक्त्वा तु गात्रेभ्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । धृतराष्ट्रमयामस्य कालं वचनमब्रवीत् ।

॥ भीष्म उवाच ॥ राजन् विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थवेद्यः । वज्रश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपाशिताः ।

०२०

वेदशास्त्राणि सूत्राणि धर्मैश्च मनोज्ञैश्च । वेदाश्च चतुरः सर्वान्निखिलेनानुबुध्यसे ।

न श्रोत्रित्वं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा । श्रुतं देवरहस्यं कृष्णद्वैपायनादपि ।

यथा पाण्डोः सुता राजसूयैव तथ धर्मतः । तान् पालय स्त्रितो धर्मो गुरुशुश्रूषणे रतान् ।

धर्मराजो हि शुद्धात्मा निद्रे स्थास्यते तव । श्रानृशंसपरं श्लेष्मं जानामि गुरुवल्लभ ।

तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः । ईर्ष्याभिभूता दुर्दृष्टास्ताश्च श्रोत्रितुमर्हसि ।

०२१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनोविषं । वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ भगवन् देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत । त्रिविक्रम नमोऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।

वासुदेवो हिरण्यत्मा पुरुषः सविता तिराट् । जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ।

लङ्ककस्वद्वतमनाः सशरश्चापरिचयः । चायस्य पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।

अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम । रक्ष्यास्य ते पाण्डवेया भवान् येषां पराजयं ।

०२२

उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्व्याधनं पुरा । यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ।

वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशयः पाण्डवैः । सन्भानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ।

न च मे तदयो मूढः कृतवान् स तु मन्दधीः । ज्ञातयित्वेह शृष्टिर्षी ततः स निधनं गतः ।

त्वान्नु जानाम्यहं देवं पुराणम्विषयतमं । नरेण सहितं देव वदथ्यैः सुचिरोक्तिं ।

यथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः । नरनारायणावेतौ सकृन्नौ मनुजैर्व्रजति ।

०२३

स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्षे कलेवरं । तयाऽहं समनुजानो गच्छेयं परमां गतिं ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अनुजानामि भीष्म त्वं वसून् प्राप्नुहि पार्थिव । न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिदिह लोके महायुते

प्लित्भक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय द्वापरः । येन मृत्युस्तव वने स्थितो भूत्य दवानतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्व गात्रेभ्यः पाण्डवानिदमब्रवीत् । धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वैश्च सुहृदस्तथा ।

प्राणानुसृष्टुमिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हस्य । सत्येषु यतितव्यं सः सत्यं हि परमं बलं ।

०२४

श्रानृशंसपरैर्भावं सदैव निषतात्मभिः । मन्त्राद्यैर्धर्मश्रीजैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ।

इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान् समरिष्यन्त्यैव हि । पुनरेवाब्रवीद्भीमान् युधिष्ठिरमिदं वचः ।

ब्राह्मणाद्यैव ते नित्यं ब्राह्मणैश्च विशेषतः । आचार्याश्च त्विष्येव पूजनीया जनाधिप ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सर्गारोहणिके पर्वणि भीष्मप्रार्थनायां सप्तपञ्चमिकप्रतीक्यायः ॥ १६७ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा गुरुन् सर्वान् भीष्मः ज्ञानमवसादा । तृष्णीं बभूव कौरव्य स मुहुर्त्तमरिन्दम ।

धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमं । तस्योर्द्ध्वमगमन् प्राणाः सन्निरुद्धा महात्मनः ।

००९०

यद्यभ्युक्षति गात्राणां स ज्ञानमुत्तमादा । तत्तद्विब्रज्यमभवद्योगयुक्तस्य वै क्रमात् ।
इदमाश्चर्यमावीच मध्ये तेषां महात्मनां । सन्नितैर्हविभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप ।
क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विश्रवः सोऽभवत्तदा । तद्वृष्टा विश्रिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।
सन्नितैर्हविभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप । सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वैर्व्याघतनेषु च ।

००९१

जगाम भित्ता मूर्धनं दिवमभ्युत्पपात च । देवदुन्दुभिनादस्य पुण्यवर्गैः सदाभवत् ।
सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधुषाधिति हविर्ताः । मशोक्तेव च भीष्मस्य मूर्ध्ने देशजनाधिप ।
निःसृत्याकाशमविश्य क्षणेनान्तरधीयत । एवं स राजशार्ङ्गस्य नृपः शान्तमवसादा ।

समयुष्यत कालेन भरतानां कुसोदहः । ततस्त्वादाय दारुणि गन्धः स त्रिविधान् बहून् ।
चिताञ्चकुर्वन्हात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा । युयुत्सुषापि कौरव्यं प्रेक्षकास्त्रितुरेभ्यवन् ।
युधिष्ठिरस्य गात्रेयं विदुरस्य महामतिः । कादयामासतुह्ये चैभैर्वास्त्रैश्च कौरव ।

००९२

धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्चमुत्तमं । चामरव्यजने शूभ्रे भीमवेनास्त्रुणावुभौ ।
उष्णीषे पर्यगृहीतां माद्रीपुत्रावुभावपि । युधिष्ठिरस्य सन्नितो धृतराष्ट्रस्य पादतः ।
स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोदहं । तास्यदृष्टान्युपादाय पर्यवोजन्त सर्वतः ।

ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः । यजनं बह्व्रज्याशौ जगुः सामानि सामगाः ।
ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालीयकैरपि । काष्ठागुरुप्रभृतिभर्ग्वैश्चोपावचैरपि ।

००९३

समवष्टाद्य गात्रेयं संप्रज्वाल्य ऊताशनं । अपसव्यमकुर्वन् धृतराष्ट्रमुखाक्षितं ।
संस्तूय च कुरुक्षेत्रं गात्रेयं कुरुसत्तमाः । जम्भुभागीरथीं पुष्पासृषियुष्टां कुरुदहाः ।
अनुगत्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च । कृष्येन भरतस्त्रीभिर्यं च पौराः समागताः ।

उदकक्षक्रिरे चैव गात्रेयस्य महात्मनः । विधिवद्भरतश्चेष्ट स च सर्वो जगत्तदा ।
ततो भागीरथी देवी तनयस्यादके हते । उत्थाय सन्निलान्ताद्रुदती शोकविक्षिप्ता ।
परिदेवयती तत्र कौरवानभभाषत । निबोधत यथा वृत्तमुच्यमानं मयाऽनघाः ।

००९४

राजवृत्तेन सम्पन्नः प्रश्रयाऽभिजनेन च । सत्कर्त्ता कुरुदृष्टानां पितृभक्तो महाव्रतः ।
जामदग्न्येन रामेण चः पुरा न पराजितः । दियैरस्त्रैर्बाहवोऽर्थः स हतोऽद्य शिखण्डिना ।
अश्वसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः । अपश्यन्वाः प्रियं पुत्रं यत्र दीर्यति मेऽद्य वै ।

स्मरेत् पार्थिवं क्लृप्तं काशिपुण्यां स्त्र्यंवरं । विजित्यैकरथेनैव कन्यासायं जहार च ।
यस्य नास्ति बले तुल्यः शयिष्यामपि कस्यन । हतं शिखण्डिना शुभा न विदीर्यति मे मनः ।

००९५

यस्य नास्ति बले तुल्यः शयिष्यामपि कस्यन । हतं शिखण्डिना शुभा न विदीर्यति मे मनः ।

यस्य नास्ति बले तुल्यः शयिष्यामपि कस्यन । हतं शिखण्डिना शुभा न विदीर्यति मे मनः ।

यस्य नास्ति बले तुल्यः शयिष्यामपि कस्यन । हतं शिखण्डिना शुभा न विदीर्यति मे मनः ।

जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना । पीडितो नातिथजेन च हतोऽस्य त्रिखण्डिना ।

एवंविधं वञ्च तदा विलपन्तीं महानदीं । आश्रययामास तदा बाष्पा दामोदरो विभुः ।

समान्यसिद्धि भङ्गे त्वं मा शूचः प्रियदर्शने । गतः स परमं लोकं तत्र पुनो न संशयः ।

वसुरेष महातेजाः प्रापदोषेण शोभने । मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ।

००८०

स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाग्नौ । धनञ्जयेन निहतो नैव देवि त्रिखण्डिना ।

भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषु महारणे । न शक्तः संयुगे हनुं बाष्पादपि घतकतुः ।

क्षब्धन्दतस्तव सुतो गतः स्वर्गं शूभानने । न शक्ता विनिहन्तुं वै रणे तं सर्वदेवताः ।

तस्मान्मा देवि गङ्गे त्वं शोचस्व कुरुनन्दनं । वसुरेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरिद्धरा । त्यक्त्वा भीष्मं महाराज प्रकृतिं प्राप जाह्नवी ।

००८१

सत्कृत्य ते तां सरितं तदा कृष्णमुखा मृप । अनुज्ञातास्तथा सर्वे न्यवर्त्तन्व जनाधिप ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि खर्गारोहणिके पर्वणि भीष्मखर्गारोहणे अष्टवक्त्राधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ समाप्तश्चेदमनुशासनपर्वः ॥

॥ अत्र व्यासोक्ताध्यायसौकस्यं स्नानाधिक्यं श्लेषिकरप्रमादान्नदीर्थं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ आश्वमेधिकपर्वः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतोदकन्तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः । पुरस्कृत्य महाबाहुस्ततारः कुलेन्द्रियः ।

उत्तोर्यं तु महाबाहुर्वाप्यव्याकुललोचनः । पपात तोरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विः ।

तं सोदमानं जपाद् भीमः हृष्येण चोदितः । मैवमित्यमरीचिनं हृष्यः परबलार्दनः ।

तमासौ पतितं भूमौ श्वसन्तश्च पुनः पुनः । ददृशुः पार्थिवा राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।

तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरं । भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ।

राजा तु धृतराष्ट्रसं पुत्रशोकाभिपोडितः । वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्युधिष्ठिरं ।

उत्तिष्ठ कुरुर्षाईल कुरु कार्यमनन्तरं । चाक्षधर्म्येण कौन्तेय जितेयमवनिस्तथा ।

तां भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्द्धं सुवर्द्धिश्च नरेश्वर । न श्रोक्षितव्यं पश्यामि त्वया धर्मभृताम्बर ।

श्रोक्षितव्यं मया चैव गान्धार्या च मचीपते । ययोः पुत्रगतं नष्टं स्वप्नलब्धं यथा धनं ।

अश्रुता हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः । वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ।

उक्तवान् विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्यदर्शनः । दुर्योधनापरधिनं कुलं ते विनश्चिष्यति ।

स्वस्ति चेदिच्छस्ये राजन् कुलस्य कुरु मे वचः । त्यज्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ।

कर्णश्च ब्रह्मनिश्चैव नैनं पश्यन्ति कर्हिचित् । शूतसङ्घातमप्येषामप्रवादेन वारय ।

अभिषेचय राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । स पालयिष्यति वशी धर्म्येण श्रियोमिमां ।

अथ नेच्छसि राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । मेधीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ।

यमं सर्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप । अनुजीवन्तु सर्वे त्वां ज्ञातयो भ्रातृभिः सह ।

एवं भ्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि । दुर्योधनमहं पापमन्ववर्त्तं दृश्यामतिः ।

अश्रुता तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहं । फलं प्राप्य महदुःखं निमग्नः शोकसागरं ।

सुदृष्ट्वा ते हि पितरौ पश्य तौ दुःखितौ नृप । न श्रोक्षितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि अथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु राजा स धृतराष्ट्रेण धीमता । तृष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ।

अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप । सन्तापयति वै तस्य पूर्वप्रेतान् पितामहान् ।
 यजस्य विधिवच्चैर्विधिधेरातद्विधौ । देवांसर्पय सोमेन स्रधया च पितृनपि ।
 अतिथीनस्रपानेन कामैरथैरकिस्रवान् । विदितं वेदितव्यं ते कर्मव्ययमि ते कृतं ।
 श्रुताश्च राजधर्म्यास्ते भोगाङ्गानीरथोचतात् । कृष्णदैपायनाच्चैव नारदादिदुरासया ।
 मेमामर्षयि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्त्तितुं । पितृपैतामहं वृत्तमास्त्राय धुरमुदह ।
 युक्तं हि यशसा चक्षुं स्वर्गं प्राप्नुमहेत्यर्थं । न हि कश्चिद्धि इदुराणो निहतोऽनपराधुषः ।
 त्वज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया येऽस्मिन् रणे हताः ।
 यतावदुक्ता गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरं । विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ।

१६

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गोविन्द मयि या प्रीतिसत्त्व सा विदिता मम । सौहृदेन तद्या प्रेरणा सदा मध्यमुक्त्वये ।

प्रियं मम स्वात् सुमहत् कृतञ्चकगदाधर । श्रीमन् प्रीतेन मनसा सर्वं यादवमन्दम् ।
 यदि मामनुजानीयाद्भवान् गर्ग्यं तपोवनं । न हि शान्तिं प्रपश्यामि पातयित्वा पितामहं ।
 कर्मण्य पुरुषव्याघ्रं संगामेव्यपलायिनं । कर्मणा येन मुच्येतमस्मात् क्रूराज्जनाईन ।
 कर्मणा तदिधत्सेव येन इदुद्गति मे मगः । तमेवंवादिनं पार्थ व्यासः प्रोवाच धर्मवित् ।
 शान्त्ययन् सुमहोतजाः इदुं वचनमथवत् । अकृता ते मतिस्मात् पुनर्यायेन मुद्गवे ।
 किमाकारा वथं तात प्रस्रपाम मुद्गर्भुजः । विदिताः स्रधर्म्यास्ते तेषां युद्धेन जीविका ।
 यथा प्रवृत्ता नृपतिर्माधिवन्धेन युज्यते । मोक्षधर्म्याश्च निखिला यायातयेन मे श्रुताः ।
 अस्रकृत्वापि सन्देहाश्लिषास्ते कामजा मया । अस्रधानो दुर्मैधा क्षुत्स्वतिरसि भुवं ।
 मैवं भव न ते युक्मिदमज्ञानमीदृशं । प्रायश्चित्तानि सर्व्याणि विदितानि च तेऽनघ ।
 राजधर्म्याश्च ते सर्वे दानधर्म्याश्च ते श्रुताः । स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्व्यागमविशारदः ।
 परिमुद्गधि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ।

१७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि द्वितीयाऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः । न हि कश्चित् स्वयं मर्त्यः स्ववचः कुपते क्तिवां ।

ईश्वरेण नियुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः । करोति पुरुषः कर्म तच्च का परिदेवना ।
 आत्मानं मन्यसे चार्थं पापकर्मणमनतः । इदृणु तच्च वथा पापमपलभ्येत भारत ।
 तपोभिः कुरुभिस्त्वैव दानेन च युधिष्ठिर । तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्र पापानि कुर्वते ।
 यज्ञेन तपसा चैव दानेन च युधिष्ठिर । पूयन्ते नरगार्हून् नरा दुष्कृतकारिणः ।
 अमुराश्च सुराश्चैव पुण्यधेतीर्षः क्रिधा । प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञः पराथणं ।
 यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः । ततो देवाः क्रियावनो दानवानभ्यर्धयन् ।
 राजसूयः श्वमेधो च सर्वमेधश्च भारत । नरमेधश्च नृपते त्वमाह्वर युधिष्ठिर ।
 य तस्य वाजिमेधेन विधिवद्विष्णावता । वज्रकामाश्रयितेन रामो दाशरथिर्था

१८

यथा च भरतो राजा दौष्प्रभिः पृथिवीपतिः । ब्राह्मणसो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ।
 ११ युधिष्ठिर उवाच ॥ अत्रयं वाजिमेधः पावयेत् पृथिवीपतिं । अभिप्रायस्तु मे कश्चिन्नं न त्रातुमिहार्हं च ।
 दमं ज्ञातिवधं कृत्वा समक्षान् दिजोत्तम । दानमप्ये न शक्नोमि दातुं विनास्तु नास्मि मे ।
 न च बालानिमान्दीनानुसृष्टे वस्तु याचितुं । तथैवाद्भुतकान् कृच्छ्रे वर्तमानाकृपात्मकान् ।
 स्वयं विनाशश्च पृथिवीं यथायथं दिजोत्तम । करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः ।
 दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः । विनष्टा योजयिष्यामि स्नानकीर्त्या मुनिवत्तम ।
 दुर्योधनेन पृथिवी कथिता विनाकारणात् । को ब्रह्मापि विभीषणोऽसौ धर्मेराजस्तु दुर्मतेः ।
 पृथिवी दक्षिणा याच विधिः प्रथमकल्पितः । विद्वद्भिः परिरुद्धोऽयं प्रिष्टो विधिविपर्ययः ।
 न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन । अत्र मे भगवन् सम्यक् साचिष्यं कर्तुमर्हसि ।
 श्वमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णदेपाद्यनक्षदा । मुञ्चन्मनुष्यश्चिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ।
 १२ ॥ व्यास उवाच ॥ को ब्रह्मापि विभीषणोऽयं पिरपूर्णे भविष्यति । विद्यते इविषं पार्थ गिरी हिमवति स्थितं ।
 उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे महत्तस्य महात्मनः । तदानयस्य कौन्तेय पर्याप्तं तद्भवत्यति ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं यज्ञे महत्तस्य इविषं तत्समाचितं । कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदताम्बर ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ यदि शुश्रूषेथ पार्थ शृणु कारन्धमं नृपं । यस्मिन् काले महावीर्यः स राजासीत्सहाधनः ।
 इति श्रोमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि श्ववर्त्ममहत्तोषे ततोऽथाऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनं । देपाद्यन महत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ आसीत् क्षतयुगे तात मनुर्देवधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रशम्भिरिति विभुतः ।
 प्रशम्भेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्यभिर्धन्वतः । क्षुपस्य पुत्रस्त्रिभुवःकुर्वन्दीपासोऽभवत् प्रभुः ।
 तस्य पुत्रश्चतुराजराजोत् परमधार्मिकः । तस्य सर्वान्महीपालानिच्छातुरकरोत् प्रभुः ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु विभोऽभूत् प्रतिमानं धनुस्ततां । विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ।
 विविंशस्य सुता राजन् बभूवुर्द्वय पक्ष च । सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 दानधर्मरताः श्रान्ताः सततं प्रियवादिनः । तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान् सर्वानपीडयत् ।
 खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकृष्टकं । नाशकश्चिह्नं राज्यं नांशुरज्यन्तं तं प्रजाः ।
 तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसं । अभ्यविष्टन्त राजेभ्य मुदिता ह्यभवंक्षदा ।
 स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा । गियतो वर्त्मयामास प्रजाहितचिकीर्षया ।
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः श्रमदमान्वितः । प्रजास्तस्यान्तरज्यन्त धर्मनित्यं मनीषिणं ।
 तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यग्रोऽर्थ्यं कोशवाहनं । तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात् पर्यपोडयन् ।
 स पोडयमानो बज्रभिः क्षीणकोशाशवाहनः । आर्त्तिमार्ष्टु परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ।
 न चैनमभिहन्तुं ते शक्रवन्नि बलवत्ये । सम्प्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ।
 यदा च परमार्मार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः । ततः प्रदक्षौ स करं प्रक्षुरासीत्ततो वरं ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

ततस्तानजयत् सर्वान् प्रत्यभिवाक्यराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्भ्राजन् विभुतः स करन्धमः ।

तस्य करन्धमः पुत्रस्तेतायुगमुखेऽभवत् । इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि स दुर्जयः ।

तस्य सर्वे महीपाला वर्त्तन्ते स्म वशे तदा । स हि सत्ताडभुक्तेषां हृतेन च बलेन च ।

अविचिन्नाम धर्मात्मा वीर्येणैश्वर्यमोऽभवत् । यज्ञशीलो धर्मरतिर्धृतिमान् संयतेन्द्रियः ।

तेजसादित्यसदृशः समया इष्टिवीर्यवान् । दृढस्यतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुखिरः ।

कर्षणा मनसा वाचा दमेन प्रभवेन च । मनांश्चाह्लादयामास प्रजानां स महीपतिः ।

य ईजे हयमेधानां ब्रह्मेण विधिवत् प्रभुः । याजयामास यं विद्वान् स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ।

तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया । मरुतो न म धर्मश्चक्रवर्त्ती महायथाः ।

नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः । स यत्समाणो धर्मात्मा ज्ञातकुम्भमयान्युत ।

कारयामास शूभ्राणि भाजनानि सचक्षत्रः । मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्वे उत्तरं ।

काञ्चनः सुमहान् पादस्य च कर्ष्यं चकार सः । ततः कुण्डानि पात्रीषु पिठराक्षासनानि च ।

चक्रुः सुवर्णकर्त्तारो येषां संख्या न विद्यते । तस्यैव तु समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ।

ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत् इष्टिवीर्यवान् । मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवत्सरात्तोये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं वीर्यैः समभवद्भ्राजा स वदतां वर । कथञ्च जातस्येण समयुध्यत स हिज ।

क च तत् साम्प्रतं ब्रूयं भगवन्प्रवतिष्ठते । कथञ्च शक्यमस्माभिरुद्वाप्तुं तपोधन ।

॥ व्यास उवाच ॥ असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन् प्रजापतेः । अपत्यं बहुलं तात संसृज्मन् परस्परं ।

तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ ब्रततुल्यौ बभूवतुः । दृढस्यतिर्दृढतेजाः सर्वर्षस्य तपोधनः ।

तावतिरुद्धिर्नौ राजन् प्रथगास्त्रां परस्परं । दृढस्यतिः स संवर्षं बाधते स्म पुनः पुनः ।

स बध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ।

वासवोऽयसुरान् सर्वान्निर्मित्य च निपात्य च । इन्द्रं प्राप्य लोकेषु ततो वज्रे पुरोहितं ।

पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रमेष्ठं दृढस्यतिं । याज्यस्वङ्गिरसः पुत्रमासोऽभ्राजा करन्धमः ।

वीर्येणाप्रतिमो लोके हृतेन च बलेन च । ब्रतक्रतुरिवैजस्यो धर्मात्मा संव्रतव्रतः ।

वाहनं यस्य योधाश्च मित्राणि विविधानि च । शयनानि च मुख्यानि महाधर्षणि च सर्वशः ।

ध्यानदेवाभवन्नाजन्मुखवातेन सर्वशः । स गुणैः पार्थिवान् सर्वान् वशे चक्रे नराधिपः ।

संजीव्य कालमिष्टञ्च सशरीरो दिवं गतः । बभूव तस्य पुत्रोऽपि यथातिरिव धर्मावित् ।

अविचिन्नाम ब्रह्मज्ञित स वशे ब्रतवाक्मर्षी । विक्रमेण गुणैश्चैव पितृवासीत्य पार्थिवः ।

तस्य वासवतुल्योऽभूत्सहस्रोऽसौ वीर्यवान् । पुत्रस्तमनुरक्ताऽभूत् इष्टिवी सगरात्मरा ।

सृज्मते स स्म सततं देवराजिन नित्यदा । वासवोऽपि मरुतेन सृज्मते पाष्णुनन्दन ।

शूचिः स गुणवानासीन्मरुतः इष्टिवीर्यवान् । यतमानोऽपि वै ब्रह्मो न विप्रेषयति स्म ह ।

मोऽश्वकुवन् विशेषाय समाश्रय दृश्यति । उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ।
 दृश्यते मरुत्तस्य माकार्षिस्त्वं कथञ्चन । देवं कर्माथ वा पितृन् कर्त्ताऽसि मम चेत् प्रियं ।
 अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणाञ्च दृश्यते । इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः । ११०
 कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मस्त्वं याजयित्वा सुराधिपं । याजयेद्भृत्युं संयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ।
 मां वा दृणीष्व भद्रन्ते मरुत्तं वा महीपतिं । परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व मां ।
 एवमुक्तस्तु कौरव्य देवराज्ञा दृश्यतिः । मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ।
 त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः । नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ।
 त्वमाजर्ह्य दैत्यानामेको वीरश्चियं परां । त्वं विभर्धि भुवं चाञ्च सदैव बलसूदन । ११५
 पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर । याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशानम ।
 ममायमिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्यस्य कर्हिचित् । यहीष्यामि स्तुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ।
 हिरण्यरेता नोष्णः स्यात् परिवर्त्तेत मेदिनो । भासन्तु न रविः कुर्यान्न तु सत्यञ्चलेन्द्रयि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृश्यतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः । प्रशस्येनं विवेशाय स्वमेव भवनं तदा ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवत्तमरुत्तोये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । दृश्यतेऽस्य संवादं मरुत्तस्य च धीमतः । १२०
 देवगजस्य समर्थं कृतमाङ्गिरसेन च । श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्यज्ञमाहारयत् परं ।
 सङ्कस्य मनसा यज्ञं करन्ममसुतात्मजः । दृश्यतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ।
 भगवन् यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन । कृतोऽभिमुख्यैर्यज्ञस्य भवतो वचनादुरो ।
 तमहं यदुमिच्छामि संभाराः संभृतास्तु मे । याज्योऽसि भवतः साधो तन्नामुहि विधत्स्व च ।
 ॥ दृश्यतिरुवाच ॥ न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवोपते । दृतेऽसि देवराजेन प्रतिज्ञतस्तु तस्य मे । १२५
 ॥ मरुत्त उवाच ॥ पितृमस्मि तव जेवं ब्रह्मन्त्ये च ते भृशं । तवाम्नि याज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व मां ।
 ॥ दृश्यतिरुवाच ॥ अमर्त्यं याजयित्वाऽहं याजयिष्ये कथं नरं । मरुत्तं गच्छ वा मां वा निदृतोऽस्ययथा याजनात् ।
 न त्वां याजयितोऽस्ययथा दृणु त्वं दमिहेच्छसि । उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तस्तु नृपतिर्भरुत्तो ब्रीडितोऽभवत् । प्रत्यागच्छन् सुमंविज्ञो ददर्श पथि नारदं ।
 देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः । विधिवत् प्राञ्जलिस्तस्मावधेनं नारदोऽब्रवीत् । १३०
 राजर्षे नातिदृष्टोऽसि कश्चित् धेनं तवानघ । क गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतस्मानमागतं ।
 श्रोतव्यश्चेन्मया राजन् ब्रूहि मे पार्थिवर्षम । व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयज्ञैर्नराधिप ।
 एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन मर्षिणा । विप्रलम्भमुपाध्यायात् सर्वमेव न्यवेदयत् ।
 ॥ मरुत्त उवाच ॥ गतोऽस्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं दृश्यति । यज्ञार्थं त्वत्पुत्रं द्रष्टुं न च मां मोऽभ्यनन्दत ।
 प्रत्याख्यातस्तु तेनाहं जीविं नाद्य कामये । परित्यक्तस्तु गुरुणा दूषितस्यासि नारद । १३५
 ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तस्तु राजा स नारदः प्रत्यभाषत । आविर्भूतं महाराज वाचा संजोषयन्निव ।

॥ नारद उवाच ॥ राजसूत्रिरसः पुनः संवर्त्तौ नाम धार्मिकः । चक्रमीति शिशः सर्व्वा दिग्वासा मोहयन्
प्रजाः ।

तं गच्छ यदि याज्यं त्वं न वाञ्छति दृढस्यतिः । प्रसन्नस्त्वं महातेजाः संवर्त्तौ याजयिष्यति ।

॥ भरत उवाच ॥ संजीवितोऽहं भवता वाक्यनानेन नारद । पश्येयं क्व नु सर्व्वं श्रेष्ठं मे वदताम्बर ।

कथञ्च तस्मै वर्त्तयेयं कथं मां न परित्यजेत् । प्रत्याख्यातञ्च तेनापि नाहं जीवितुमर्हम् ।

१५०

॥ नारद उवाच ॥ उन्मत्तवेष्टं विश्वस्य चक्रमीति यथासुखं । वाराणस्या महाराज दर्शनेषु श्रेष्ठेश्वरं ।

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं कश्चित् । तं दृष्ट्वा ये निवर्त्तन्ते स संवर्त्तौ महीपते ।

तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्य्यवान् । तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं ब्रजे ।

पृच्छेत्त्वा यदि केनाहं तवाख्यात इति स्मरह । मूयास्त्वं नारदेनेति संवर्त्तं कथितोऽसि मे ।

स चेत्त्वामनुयुञ्जीत समानुगमनेच्छया । शंसेथा वक्रिमा कूटमामपि त्वमशङ्कया ।

१५१

॥ व्यास उवाच ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदं । अभ्यनुज्ञाय राजर्विषयैश्च वाराणशीं पुरीं ।

तत्र गत्वा ध्येयार्कं स पूज्यो द्वारं महायज्ञाः । कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ।

योगपथेन विप्रश्च पुरीद्वारमथाविशत् । ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत ।

स ते निवृत्तमालोक्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । आविब्रिती महीपालः संवर्त्तमुपब्रिञ्चितुं ।

स च तं विजने दृष्ट्वा पाण्डुभिः कर्हमेन च । श्लेष्मणा चापि राजानं धोवनैश्च समाकिरत् ।

१५२

स तथा बाध्यमानोऽपि संवर्त्तनं महीपतिः । अश्वगादेव तन्मृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ।

ततो निवर्त्त्य संवर्त्तः परिश्रान्त उपविशत् । शीतलञ्छाद्यमासाद्य न्यपेक्षं बज्रशस्त्रिणं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अश्वमेधिके पर्व्वणि संवर्त्तमहत्तोये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ संवर्त्त उवाच ॥ कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते । एतदाचक्ष मे तत्त्वमिच्छसे चेन्मम प्रियं ।

सत्यं ते ब्रुवतः सर्व्वं संपत्स्यन्ते मनेरथाः । मिथ्या तु ब्रुवतो मूर्खो ब्रतधा ते स्फुटयिष्यति ।

॥ भरत उवाच ॥ नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि । गुरुपुत्री ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ।

१५३

॥ संवर्त्त उवाच ॥ सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सचिणं । कथयस्व तदेतन्मे क्व नु संप्रति नारदः ।

॥ भरत उवाच ॥ भवन्तं कथयित्वा सं मम देवर्विषयतमः । ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रतिष्ठेा ह्यववाहनं ।

॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्त्तः प्रमुदं गतः । एतावद्दहमप्येवं शक्नुयामिति सोऽब्रवीत् ।

ततो भरतमुन्मत्तो वाचा निर्भत्सयन्निव । कूटया ब्राह्मणो राजन् पुनः पुनरथाब्रवीत् ।

वातप्रधानेन मया स्पर्शित्तवशवर्त्तिना । एवं विज्ञतरूपेण कथं याजिमुमिच्छसि ।

१५४

आता मम समर्थय वामेन च सङ्गतः । वर्त्तते याजने चैव तेन कर्म्मणि कारय ।

गार्हस्थ्यञ्चैव याज्याश्च सर्व्वा गृह्याश्च देवताः । पूर्व्वज्जेन समाक्षिप्तं शरीरं वर्ज्जितं त्विदं ।

नाहं तेनानुज्ञातस्त्वामाविवित कर्हिचित् । याजयेयं कथञ्चिदै स हि पूज्यतमो मम ।

स त्वं दृढस्यतिं गच्छ तमनुज्ञाय चात्रज । ततोऽहं याजयिष्ये त्वा यदि यदुमिहेच्छसि ।

॥ मरुत्त उवाच ॥ वृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवत्सं तच्छृणु । न मां कामयते याज्यमसौ वामवकास्यथा । १६६

अमरं याज्यमासाद्य याजयिष्ये न मानुषं । शक्रेण प्रतिपिङ्क्षाऽहं मरुत्तं मा स्म याजय ।

स्यर्द्धेते च मया विप्रसदा वै स तु पार्थिवः । एवमस्त्विति चापुनो भ्रात्रा ते बलवृत्रहा ।

स मामभिगतं प्रेम्णा याज्यत्वे न बुभूषति । देवराजं समाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुङ्गव ।

योऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुं । कामये समतिक्रान्तुं दाषवं लक्ष्मणैर्गुणैः ।

न हि मे वर्त्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन् वृहस्पतिं । प्रत्याख्यातश्च तेनास्मि तथोऽनपकृते स्मि । १७०

॥ संवत्सं उवाच ॥ चिकीर्षमि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि भुवं । यदि सर्वानभिप्रायान् कर्त्ताऽसि मम पार्थिव ।

याज्यमानं मया हि त्वां वृहस्पतिपुरन्दरैः । दिषेतां समभिकुट्ठावेतदेकं समर्थये ।

सैव्यमत्र कथं भे स्यात् स त्वं निःशयं कुरु । कुपितस्त्वं न होदानो भस्त्रोकुर्यां सवान्ध्रं ।

॥ मरुत्त उवाच ॥ यावत्तपेत् सहस्रांशुमिष्टेरंश्चापि पर्वताः । तावत्ताकोत्र लभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि ।

मा चापि शूभबुद्धिर्लभेयमिति कर्त्तव्यं । विषयैः सङ्गतं चास्तु त्यजेयं सङ्गतं यदि । १७४

॥ संवत्सं उवाच ॥ आविहितं शूभा बुद्धिः श्रूयतां तव कर्म्मसु । याजनं हि ममाद्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ।

अभिधास्ये च ते राजसूयं द्रव्यमुत्तमं । येन देवान् सगन्धर्वान् शक्रश्चाभिभूविष्यति ।

न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने धाव्येषु वा पुनः । विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातुञ्चेत्यस्मै चोभयोः ।

गमयिष्यामि शक्रेण समतामपि ते भुवं । प्रियश्च ते करिष्यामि सत्यमेतद्वचोमि ते ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अथमेधिके पर्वणि संवत्समस्तोत्रे सप्तमेऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ संवत्सं उवाच ॥ गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्चवाक्त्राम पर्वतः । तपते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः । १७८

वनस्यतोनां मूलेषु शृङ्गेषु विषमेषु च । गुहासु ग्रैलराजस्य रमते स्म यथासुखं ।

उपासन्त्यासो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । आसौ शूलो महातेजा नानाभूतगणावृतः ।

तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विधेऽथ वषवस्तथा । यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ।

भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावसिनौ तथा । गन्धर्वस्यैव यत्रा देवर्षयस्तथा ।

आदित्या मरुतश्चैव चातुधानाश्च सर्वशः । उपासन्ते महात्मानं बज्ररूपमुमापतिं । १८२

रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह । विद्धतैर्विहताकारैः क्रोडङ्गिः प्रंथिवोपते ।

त्रिया ज्वलन् दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः । न रूपं शक्यते तस्य संख्यानं वा कथञ्चन ।

तेजलपस्य वीर्यं य निर्द्वैष्टुं जयताम्बर । नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।

न जरा रुतियपामे वा न मृत्युर्न भयं नृप । तस्य ग्रैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयते वर ।

अनयो जातरूपस्य रम्यः सवितुर्यथा । रक्ष्यन्ते तु कुबेरस्य सहस्रैरुद्यतायुधैः । १८६

चिकीर्षङ्गिः कुबेरस्य प्रियं राजन्महात्मनः । तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।

रुद्राय श्रितिकण्ठाय सुरूपाय मुवर्षसे । कपर्दिने करालाय सूर्यह्णे वरदाय च ।

व्यह्णे पूष्णोदन्तभिदे वामनाय शिवाय च । दाम्याद्यावत्तरूपाय सद्गुप्ते शङ्कराय च ।

क्षेमाय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च । हरिनेत्राय मुण्डाय कृष्णायोत्तारणाय च ।
 भास्कराय सतीर्याय देवदेवाय रंहमे । उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुवे ।
 गिरिषाय प्रशान्ताय यतये चौरवासमे । विष्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ।
 मृगव्याधाय भस्ते धन्विनेऽथ भवाय च । वराय वामवक्त्राय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे ।
 हिरण्यवाहवे राजकुमार्यय पतये दिशं । लेलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय वृष्णये ।
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः । वृषाय मातृभक्त्याय सेनान्ये मध्माय च ।
 सुवहस्राय मतये धन्विने भार्गवाय च । अजाय कृष्णनेत्राय त्रिकृपाचाय चैव ह ।
 तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च । महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाय पतये दिशं ।
 विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताचाय महौजसे । कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च ।
 महादेवाय कृष्णाय व्यम्बकायानघाय च । क्रोधनायनृगमाय मृदेवे बाहुशालिने ।
 तथा उषाय पतये पञ्चैकचित्तिर्वासमे । दण्डिने तप्ततपसे तथैवाकूरकर्णणे ।
 सहस्रशिरसे चैव सहस्रशरणाय च । नमस्त्रिपुरविघ्नाय वसुक्रपाय दंष्ट्रिणे ।
 वसुरेतः सुवपुषे अमन्त्राय महाद्युते । पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययं ।
 त्रिशूलहस्तं वरदं व्यम्बकं भुवनेश्वरं । त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसं ।
 प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरं । ईशानं शङ्करं शर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवं ।
 उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरं । त्रिकृपावं दशभुजं दिव्यगोवृषभध्वजं ।
 उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शर्वं गौरीशमीश्वरं । मितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथहरं वरं ।
 विश्वरूपं त्रिकृपावं वज्ररूपमुमापतिं । प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गदरं हरं ।
 शरणं शरणं याहि महादेवं चतुर्भुवं । एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहमे ।
 महात्मने चित्तिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यमि । सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ।
 इत्युक्तं स वचस्तेन चके कारन्ध्यामात्मजः । ततोऽतिशानुपं सर्वं चके यज्ञस्य संविधिं ।
 सौवर्णानि च भाण्डानि सङ्गृह्णन्तश्चिन्त्यमः । वृहस्पतिस्तु तं श्रुत्वा महत्तस्य महोपतेः ।
 समृद्धिमतिदेवेभ्यः सन्तापमकरोद्भुजं । स तथ्यमानो वैवर्ण्यं कृत्वा चामतत्परं ।
 भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्त्ता वसुमनिति । तं श्रुत्वा भृशमन्त्रं देवराजो वृहस्पतिं ।
 ५ भिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्त्तमरुत्तीये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ कश्चित् मुखं खपिपि त्वं वृहस्पते कश्चिन्ननोऽज्ञाः परिचारकास्ते । कश्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र कश्चिद्देवास्तेः परिपालयन्तिः ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ मुखं खपे शयने देवराज तथा मनोऽज्ञाः परिचारका मे । तथा देवानां सुखकामोऽसि नित्यं देवाश्च मां सुमृशं पालयन्ति ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पाण्डुर्विवर्णस्य कुतस्त्वमथ । आचक्ष मे ब्राह्मण यावदेताजिहन्मि सर्व्वास्तव दुःखकर्तृन् ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ मरुत्तमाङ्गर्षघवन यत्त्युमाणं महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन । संवर्त्तं याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि न स तं याजयेत् ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्व्वाण् कामाननुयातोऽसि विप्र यस्त्वं देवानां मन्त्रवित्सुपुरोधाः । उभौ च ते जरामृत्यू व्यतीतौ किं संवर्त्तस्तव कर्त्ताऽद्य विप्र ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ देवैः सह त्वमसुरान् प्रणुद्य जिघांससे चाप्युत मानुबन्धान् । यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु समृद्धिभावः ।

अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः सपत्नौ मे बद्धौ तेन निग्रस्य । सर्व्वापायैर्षघवन मंनियच्छ संवर्त्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तं । १२१

॥ इन्द्र उवाच ॥ एहि गच्छ प्रक्षितो जातवेदो वृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । अथ वै त्वां याजयिता वृस्पतिस्तथाऽमरुश्चैव करिष्यतीति ।

॥ अग्निरुवाच ॥ अहं गच्छामि भगवन् दूतोऽद्य वृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । वाचं सत्यां पुरुङ्गतस्य कर्त्तुं वृहस्पतेऽप्यपि ति चिकीर्षुः ।

॥ व्यास उवाच ॥ ततः प्रायाद्भूमकेतुर्षहात्मा वनानि सर्व्वाणि वीरूधश्चावमृद्वन् । कामाद्विमाने परिवर्त्तमानः काष्ठातिगो मातरिश्वेव मर्हन् ।

॥ मरुत्त उवाच ॥ आश्वर्य्यमथ पश्यामि रूपिणं वज्रिमागतं । आसनं सलिलं पाद्यं गाक्षोपाजय वै मुने ।

॥ अग्निरुवाच ॥ आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ । इन्द्रेण तु ममादिष्टं विद्धि मां दूतमागतं । १२०

॥ मरुत्त उवाच ॥ कश्चिच्छ्रीमान् देवराजः मुखो च कश्चिष्ठास्मान् प्रीयते धूमकेतो । कश्चिद्देवा अस्य वशे यथावत् प्रब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ।

॥ अग्निरुवाच ॥ शक्रोऽष्टशं मुमुखो पार्थिवेन्द्र प्रीतिश्चेच्छत्यजरां वै त्वया सः । देवाश्च सर्व्वे वशगास्तस्य राजन् सन्देधं त्वं प्रष्टुण्मं देवराजः ।

यदर्थं मां प्राहिणेत्त्वत्सकाशं वृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । अथं गुरुयोजयतां नृप त्वां मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ।

॥ मरुत्त उवाच ॥ संवर्त्तंऽयं याजयिता द्विजो मां वृहस्पतेरञ्जलिरेव तस्य । न चैवासौ याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ।

॥ अग्निरुवाच ॥ ये वै लोका देवलोकं महान्तः सम्प्राप्स्यसे तान् देवराजप्रसादात् । त्वाञ्छेदसौ याजयेद्दे वृहस्पतिर्भूतं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्त्तियुक्तः । १२१

तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेऽपि ये वै महान्तः । ते ते जिता देवराज्यं च ह्यस्त्रं वृहस्पतिर्योजयेत्तन्नेन्द्र ।

॥ संवर्त्त उवाच ॥ मा सैव त्वं पुनरागाः कयञ्चित् वृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते । मा त्वां भक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन संकुद्धोऽहं पावक त्वं निबोध ।

॥ व्यास उवाच ॥ ततो देवानगमद्भूमकेतुर्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् । तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा वृहस्पतेः सन्निधौ हव्यवाहं ।

यस्त्वं गतः प्रक्षिता जातवेदो दृष्टस्यति परिदातुं मरुते । तत् किं प्राह स नृपो यस्त्यमाणः कश्चिदस्यः प्रपिष्टकानि तस्य ।
॥ अग्निहवाच ॥ न ते वाचं रोचयते मरुतो दृष्टस्यतेरञ्जलिं प्राक्षिणोत् सः । संवर्तो मा याजयितुयाच पुनः पुनः स
मया प्रोच्यमानः । १४.

उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः । तांश्चेत्तमेयं संविदग्नेन कृत्वा तथाऽपि नेच्छेयमिति प्रतीतः ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ पुनर्गवा पार्थिवं तं समेत्य वाक्यं मदीयं प्रापयस्वार्थयुक्तं । पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वचसो ततो वज्रं सम्प्र
हर्त्ताऽस्मि तस्यै ।

॥ अग्निहवाच ॥ गन्धर्वराष्ट्रयात्वयं तत्र दूतो विभेस्यहं वासव तत्र गन्तुं । शरन्नो माममतीतीश्वरोऽयः संवर्तो वाक्यं
चरितब्रह्मचर्यः ।

यद्यागच्छेः पुनरेवं कथञ्चिदृष्टस्यति परिदातुं मरुते । द्रष्टव्यं त्वां चक्षुषा दारुणेन संकुड्ड इत्येतदवेहि शक्र ।
॥ शक्र उवाच ॥ त्वमेवान्यान्दृष्टये जातवेदो न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकृत्ता । तत्संस्थानात् सर्वलोको विभेति अश्वद्वयं
वद मे हव्यवाह । १५.

॥ अग्निहवाच ॥ दिवं देवेन्द्र पृथिवीञ्च सव्यां संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र । एवंविधस्तेह सनस्तवाभौ कथं दृत्रस्त्रिदिवं प्राणहार ।
॥ इन्द्र उवाच ॥ न गण्डिकाकारयोगं करेणुं न चारिंशमप्रपियामि वज्रे । न दुर्मन्त्रेऽपि प्रहरामि वज्रं को मे सुखाय
प्रहरेत मर्त्यः ।

प्रजाजयेथं कालकेयान् पृथिव्यामपाकर्षं दानवानन्तरिचात् । दिवः प्रह्लादमवसानमानये को मे सुखाय प्रहरेत
मानवः ।

॥ अग्निहवाच ॥ यत्र सव्यातिं अथनोऽथाजयिष्यत् सहाश्रिभ्यां सोममगृह्णादेकः । तत्त्वं क्रुद्धः प्रत्यधेधीः पुरस्तात् सव्याति
यज्ञं स्मर तं महेन्द्र ।

वज्रं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं सम्प्रहर्षीष्यवन्स्थातिघोरं । स ते विपः सह वज्रेण बाहुमपागृह्णात्तपसा जातमयुः । १६.
ततो रोषात् सर्वतो घोररूपं सपत्नन्ते जनयामास भूयः । मदं नामानममुरं विश्वरूपं यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ।
हनुरेका जगतीस्त्रा तथैका दिवं गता मरुतो दानवस्य । सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां मुनीच्छाणां घोररूपं बभूव ।
दन्ता स्तूला राजतस्तभ्रवर्णा दंष्ट्रास्तृतेषां दे शते योजनानां । स त्वान्दन्तान् विदशस्त्रभ्रधावज्जिघांसया शूलमुद्यन्व घोरं ।
अपश्यस्त्वं तत्तदा घोररूपं सर्वै वै त्वा ददृशुर्दृष्ट्वाभीयं । तस्माद्भोतः प्राञ्चल्लिखस्व महर्षिभागच्छेद्याः शरणं दानवज ।
चाक्षःक्षलाद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्गरीयः । सोऽहं जानन् ब्रह्मतेजो ययावन्न संवर्त्तं जेतुमिच्छामि शक्र । १७.
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि संवर्त्तमरुतोये नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो न ब्रह्मणात् किञ्चिदन्यद्गरीयः । आविचित्रस्तु त्वत्वं न ह्यथे वज्रं चास्मै प्रह
रिष्यामि घोरं ।

धृतराष्ट्र प्रक्षिता गच्छ मरुतं संवर्त्तं ब्रह्मतं तं वदस्व । दृष्टस्यति त्वमुपशिक्षस्व राजन् वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरं ।

॥ व्यास उवाच ॥ ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गन्धर्व वै धृतराष्ट्रं निबोध त्वामागतं वक्त्रकामं नरेन्द्र । ऐशं वाक्यं गृह्णु मे राजसिंह यत् प्राह लोका
धिपतिर्माहात्मा ।

दृष्टव्यं यजमानं तं दृष्टोऽप्य वज्रं वा ते महर्षिभ्योऽपि घोरं । वषट्पदेतन्म करिष्यसे मे प्राहेतदेतावद्विन्ध्यतर्षा । १९

॥ महत्त उवाच ॥ तं चैवैतदेत्य पुरन्दरस्य विष्णोर्देवा वषट्पद्याग्निना च । मित्रद्वेदे निष्कृतिर्गोप्ति लोके महत् पापं ब्रह्महृत्
त्यासमे तत् ।

दृष्टव्यं यजमानं महर्षे देवप्रेष्ठे वज्रभृतां वरिष्ठं । संवर्त्तं मां याजयिताऽद्य राजस्य ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ।

॥ गन्धर्व उवाच ॥ घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले गर्ज्यते राजसिंहं । व्यक्तं वज्रं मोक्ष्यते ते मेघन्द्रः क्षेमं राजं
स्त्रिण्यतामेव कालः ।

॥ व्यास उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा धृतराष्ट्रेण राजा श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य । तपोनिष्ठं धर्मविदं वरिष्ठं संवर्त्तं तं ज्ञाप
यामास कार्थ्यं ।

॥ महत्त उवाच ॥ इममात्मानं श्रवमानमाराद्ध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य । प्रपद्येऽहं शर्मा विप्रेन्द्र त्वक्तः प्रयच्छ तस्मादभयं
विप्रमुख्य । २०

अयमायाति वै वज्री दिवो वै योतयन् दश । अमानुषेण घोरिण सदस्यास्त्रासितः हि नः ।

॥ संवर्त्त उवाच ॥ भयं शक्वाद्भ्यो ते राजसिंहं प्रणोत्येऽहं भयमेतत् सुघोरं । संस्तम्बिन्या विद्यया चिप्रमेव मा नेक्ष्यमस्या
भिभवान् प्रतीतः ।

अहं संस्तम्बयिष्यामि माभैस्त्वं शक्तो नृप । सर्वेषामेव देवानां चयितान्यायुधानि मे ।

दिवो वज्रं भजतां वायुरेतु वर्षं भूला वर्षतां काननेषु । आपः श्रवन्त्वन्तरिक्षे दृष्टा च सौदामिनी दृश्यतां मा विभैस्त्वं ।

वज्रिर्देवस्तातु वा सर्व्यतले कामान् सर्वान् वर्षतु वासवो वा । वज्रं तया स्थापयतां बधाय महाघोरं श्रवमानं जलौघैः । २१

॥ महत्त उवाच ॥ धोरसाद्यं श्रूयते वै महास्वनो वज्रस्यैवः सहितो मास्तेन । आत्मा हि मे प्रययते मुञ्चमुञ्चने मे
स्त्रास्त्रं जायते विप्र साद्य ।

॥ संवर्त्त उवाच ॥ वज्रादुपाद्भ्यो भयं तवाद्य वातो भूला हस्ति नरेन्द्र वज्रं । भयं त्यक्त्वा वरमन्यं दृष्टोऽप्य कन्ते कामं मन
सा साधयामि ।

॥ महत्त उवाच ॥ इन्द्रः स्वात्ता सहसाऽभ्येतु विप्र हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव । स्वं स्वं धिष्यं चैव जुषन्तु देवा ज्ञतं सोमं
प्रतिगृह्णन्तु चैव ।

॥ संवर्त्त उवाच ॥ अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राजन् देवैः सर्वैस्त्वरितैस्तृणमानः । मन्त्राङ्गतो यदमिदं ममाद्य पाप्यस्त्रेण
मन्त्रविस्फलाकार्यं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देवैः सहितो देवराजो रथे युक्तान् तान् हरीन् वाजिमुख्यान् । आयाद्यज्ञमथ राज्ञः पिपासुरा
विचित्रस्थाप्रमेयस्य सोमं । २२

तमायान्तं सहितं देवधैः प्रत्युद्यथौ सपुरोधा महत्तः । सके पूजां देवराजाय चाग्र्यां यथाशास्त्रं विधिवत् प्रीयमाणः ।

॥ संवर्त्त उवाच ॥ स्वागतं ते पुरुङ्गतेषु विद्वन् यज्ञोऽप्ययं सन्निहिते त्वयोऽहम् । शोशुभ्यते बलदृष्टं भूयः पिवस्व सोमं सुतम
द्य तं मया ।

॥ महत्त उवाच ॥ अश्विनं मां पश्य नभस्तलेऽस्तु प्राप्नोत यज्ञः सफलं जिवितं मे । अयं यज्ञं कुरु ते मे सुरेन्द्र दृष्टव्यं ते रवरजो विप्रमुख्यः

॥ इन्द्र उवाच ॥ जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं वृद्धस्य ते नृजं तीर्णतेजसं । यस्याङ्गानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि
मन्युः प्रनष्टः ।

॥ संवर्त्त उवाच ॥ यदि प्रीतस्त्वगमि वै देवराज तस्मात् स्वयं प्राधि यज्ञे विधानं । स्वयं भागान् कुरु सर्वान् सुरेन्द्र जाना
त्वयं सर्वलोकाश्च देव ।

॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः समादिदेश स्वयमेव देवान् । सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः सहस्रशश्चित्र
भूताः समृद्धाः ।

कृष्णाः स्थूणाः कुरुतारोहणानि गन्धर्व्वाणामप्यरसाश्चैव शीघ्र । यत्र गृत्येरंस्सप्यरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां यज्ञ
वाटः ।

इत्युक्तास्तैश्चक्रुराशु प्रतीता दिवौकसः शक्रवाक्याम्ररेन्द्र । ततोवाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन् पूज्यमानो मरुत्तं ।
एष त्वयाऽहमिह राजन् समेत्य ये चाप्यन्ये तव पूर्व्वे नरेन्द्र । सर्व्वाङ्गान्या देवताः प्रीयमाणा हविस्तुभ्य प्रतिगृह्णन् राजन् ।
आग्नेयं वै लोहितमालम्बन्तां वैथदेवं वज्ररूपं हि राजन् । नीलं चाषाणं मेध्यमप्यालभन्तां चलच्छिग्रं संप्रददुं
दिजाग्याः ।

ततो यज्ञो ववृधे तस्य राजन् यत्र देवाः स्वयं मन्त्रानि जग्मुः । यस्मिन् शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः सदस्योऽभूद्धर्मिमान् देव
राजः ।

ततः संवर्त्तस्यैत्यगतो महात्मा यया वज्रिः प्रज्वलितो द्वितीयः । हवींश्चैराश्वयन्देवसंघान् जुहावाग्नौ मन्त्रवत् सुप्रतीतः ।
ततः पीत्वा बलभित् मोममग्न्यं ये चाप्यन्ये मोमपा देवसंघाः । सर्व्वेऽनुज्ञाताः प्रथयुः पार्थिवेन यथायोष तर्पिताः प्रीतिमनः ।
ततो राजा जातरूपस्य राज्ञीन पदे पदे कारयामास वृष्टः । दिजातिभ्यो विष्टजन् भूरिवित्तं रराज वित्तेश दवारिहन्ता ।
ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथात्साहं कारयित्वा च कोशं । अनुज्ञातो गुरुणा सन्निवृत्य शशास गामखिलां शग
रान्तां ।

एवं गुणः स बभूवैह राजा यस्य क्रतौ तत् सुवर्णं प्रभूतं । तत्तं समादाय नरेन्द्र वित्तं यज्ञस्य देवास्तर्पयानो विधानैः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा पाण्डवो वृष्टरूपः श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य । मनश्चक्रे तेन वित्तेन यदुं ततोऽमात्यै
मन्त्रयामास भूयः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अश्वमेधिके पर्व्वणि संवर्त्तमरुत्तपीये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन् व्यासेनाद्भुतकर्मणा । वासुदेवो महतिजास्ततो वचनमाददे ।

तं नृपदीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवं । उपभुतमिवादित्यं सधूममिव पावकं ।

निर्व्विलम्बनमं पार्थं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोदहः । आश्वामयन् धर्म्यसुतं प्रवक्तुमुपश्रमम् ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ सर्व्वं जिह्मं मृत्युपदमार्ज्जवं ब्रह्मणः पदं । एतावान् ज्ञानविषयः प्रलापः किं करिष्यति ।

नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शश्वेऽगिताः । कथं शत्रुं शनैरप्यमात्मनो नावबुध्यसे ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतं । इन्द्रस्य सह वृत्रेण यया युद्धमवर्त्तत ।

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप । स वृद्धा पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हते ।

धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत । शतक्रतुसुकोपाय गन्धस्य विषये हते ।
 वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो वज्रेण सुमृशं भूरितेजसा ।
 विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयं ततः । अशु वृत्रमृहीतासु रमे च विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ।
 विवेश सह सा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः । व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ।
 विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः । व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हते ।
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ।
 आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः । आकाशे वृत्रभूतेऽथ शब्दे च विषये हते ।
 शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ।
 विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः । तत्र वृत्रमृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।
 रथन्तरेण तं तात वशिष्ठः प्रत्यबोधयत् । ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।
 शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतं । इदं धर्म्मरहस्यं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
 क्षविभिश्च मम प्रोक्तं तस्मिन्बोधनराधिप ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ द्विविधो जायते व्याधिः शरीरो मानसस्तथा । परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ।

शरीरे जायते व्याधिः शरीरः स निगद्यते । मनसो जायते व्याधिर्मानसः स निगद्यते ।
 शीतोष्णौ चैव वायुश्च गुणो राजन् शरीरजाः । तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाहुः स्वस्वलक्षणं ।
 उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाध्यते । सत्त्वं रजस्तमस्येति त्रय आत्मगुणाः स्वताः ।
 तेषां गुणानां साम्यञ्चेत्तदाहुः स्वस्वलक्षणं । तेषामन्यतमोऽस्तेके विधानमुपदिश्यते ।
 हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते । कसिदुःखे वर्त्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ।
 कश्चित् सुखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति । स त्वं न दुःखो दुःखस्य न सुखो सुमुखस्य वा ।
 स्मर्त्तुमिच्छसि कौन्तेय किमन्यदुःखविभ्रमात् । अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृत्यसे ।
 वृष्टा सभागतां कृष्णामेकवक्त्रां रजस्तलां । मिवतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 प्रम्राजनञ्च नगरादजनिञ्च विवासनं । महारथनिवासञ्च न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 जटासुरात्पारिक्षेत्रसिन्धवेनेन साहवः । सैन्यवाच परिक्षेत्रे न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 पुनरज्ञातवर्थायां कीचकेन पदा बधः । याज्ञसेन्वास्तथा पार्थ न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 यच्च ते द्रोणभीष्मांधा युद्धमासीदरिन्दम । मनश्चैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ।
 तस्मादभ्युपगम्य युद्धाय भरतर्षभ । परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्वा स्वकर्म्मभिः ।
 यत्र नैव शरैः कार्य्यं न मृत्थैर्न च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं ।

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवत्सां गमिष्यमि । एतज्ज्ञात्वा तु कैान्तेय हतकृत्वा भविष्यसि ।

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतं गतिं । पितृपैतामहं वृत्तं प्राधि राज्यं यथोचितं ।

११'

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ न वाङ्मं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ।

वाङ्मद्रव्यविमुक्तस्य शरीरस्य च गृह्यतः । यो धर्मो यत् सुखं चैव दिव्यतामस्तु तत्तथा ।

ह्यचरन्तु भवेन्मृत्युस्त्यक्त्वा ब्रह्म प्राश्रयते । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च प्राश्रयते ।

ब्रह्ममृत्यु ततो राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ । अङ्गुष्ठमनौ भूतानि योजयेतामसंश्रयं ।

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । भिन्ना शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ।

११५

सन्ध्याऽपि पृथिवीं कृत्वा सप्तस्थावरजङ्गमां । ममत्वं यस्य नैव स्यात् किं तथा स करिष्यमि ।

अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः । ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्य स वर्तते ।

वाङ्मान्तराणां शूत्राणां स्वभावं पश्य भारत । यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ।

कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके नेशाकामा काचिदस्ति प्रवृत्तिः । सर्वे कामा मनसोऽङ्गप्रभूता यान् पण्डितः संहर्तते विचिन्त्य ।

भूया भूयो, जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य । दानञ्च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि कर्माणि च वैदि-

कानि ।

१४०

व्रतं यच्च नियमान् ध्यानयोगान् कामेन यो नारभते विदित्वा । यद्यच्चायं कामयते स धर्मो नयो धर्मो नियमस्तस्य मूलं ।

अत्र गाथाः कामगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । शृणु भंकीर्त्तमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ।

नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् । यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलं ।

तस्य तस्मिन् प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहं । यो मां प्रयतते हन्तुं यमैर्विविधदक्षिणैः ।

जङ्गमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहं । यो मां प्रयतते हन्तुं देवैर्वैदान्तसाधनैः ।

१४५

स्यावरेष्विव धर्मात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहं । यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।

भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते । यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा शंसितव्रतः ।

ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहं । यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।

तस्य मोक्षगतिस्तस्य नृत्यामि च हसामि च । अथवाः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ।

तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्मैः कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ।

१५०

यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणावता । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।

मा ते व्यथाऽऽनिहतान् बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न शक्यास्ते पुनर्दृष्टुं ये हतास्मिन् रणाजिरे ।

स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । लोके कीर्त्तिं परां प्राप्य गतिमग्रां गमिष्यसि ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि कृष्णधर्मसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं बभूवुधैर्वाक्यैर्भूमिनिक्षेपोपाधनैः । समाश्रित्य राजपुत्रैर्नृपैर्बुधैर्बुधैः ।

योऽनुनीतो भगवता विष्टरस्त्ववसा स्वथं । दैपायनेन हृष्टोऽन देवस्त्वामेन वा विभुः ।

१५५

नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्यिवः । कृष्णया सहदेवेन विजयेन च भीमता ।
 अन्येषु पुरुषयात्रैर्गच्छाणैः शास्त्रदृष्टिभिः । व्यजहत् शोकजं दुःखं सन्तापश्चैव मानवं ।
 अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः । कृत्वाऽयं प्रेतकार्याणि बभूवो स पुनर्नृपः ।
 अश्वशासक धर्मात्मा पृथिवीं सागराभ्यन्तरं । प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्त्रराज्यं प्राप्य केवलं ।
 व्यासश्च नारदश्चैव तांस्तान्यान्मनोवृत्तयः । आश्वामितोऽहं प्रामृक्षे भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः । १९०
 न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्वाञ्छोकमिह विद्यते । अयंश्च सुमहान् प्राप्नो येन यत्स्यामि देवताः ।
 पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेव्यामहे मखं । हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
 ब्रह्मास्त्रयैः हि देशः स श्रूयते दिजसत्तम । तथा भगवता चित्रं कल्याणं बद्धभाषितं ।
 देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन यैव हि । नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान् गुरुन् ।
 लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्पत्तान् । एवमुक्तास्तु ते राजा सर्व्व एव महर्षयः । १९१
 अभ्यनुज्ञाय राजानं तथा तौ कृष्णफाल्गुनौ । पश्यतामेव सर्व्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ।
 ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवापाविशत् प्रभुः । एवं नातिमहान्कालः स तेषानभ्यवर्तत ।
 कुर्व्वतां शौचकार्याणि भोग्यस्य निधने तदा । महादानानि विप्रेभ्यः ददताभैर्द्धरेदिकं ।
 भोग्यकर्णपुरोगाणां कुरुणां कुरुमन्तमः । सहितो धृतराष्ट्रेण स ददौ चैर्द्धरेदिकं ।
 ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रेभ्यः पाण्डुवर्षभः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य प्रविवेश गजाङ्गयं । १९२
 स समाश्रास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । अश्वशादैः स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अश्वमेधिके पर्व्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च दिजोत्तम । राष्ट्रे किं चक्रतुर्व्वरैः वासुदेवधनञ्जयै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विजिते पाण्डवेयै तु प्रशान्ते च विशम्पते । राष्ट्रे बभूवतुर्बैरा वासुदेवधनञ्जयै ।

विजहति मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव । तौ वनेषु विचित्रेषु सरस्तु गिरिसानुषु ।
 तीर्थेषु चैव पुण्ड्रेषु पल्लवेषु नदीषु च । चक्रन्त्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने । १९३
 इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रमतुः कृष्णपाण्डवौ । प्रविश्य तां सभां रम्यां विजहतिऽमराविव ।
 तत्र युद्धकथास्त्रिचाः परिक्षिप्ताश्च पार्यिवः । कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च वंशंस्तवाहृतुस्तदा । प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसन्तमौ ।
 मधुरास्तु कथास्त्रिचास्त्रिचार्थपदनिख्यताः । निख्ययन्तः स पार्थाय कथयामास केशवः ।
 पुत्रशोकाभिषन्तं ज्ञातीनाञ्च महस्त्रयः । कथाभिः श्रमयामास पार्थं शौरिर्ज्जनाईनः । १९४
 स तमाश्रास्य विधिवदिज्ञानज्ञो महातपाः । अपहृत्यात्मनो भारं विश्वामिव सालतः ।
 ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह । सान्त्वयन् स्रष्टृण्या वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ विजितेयं धरा कृत्वा सव्यसाचिनपरन्तप । तदाऽबलमाश्रित्य राजा धर्मसुतेन ह ।

असपन्नो मर्द्दो भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेण धमयोश्च नरोत्तम ।

धर्म्येण राज्ञो धर्म्यश्च प्राप्तं राज्यमकण्टकं । धर्म्येण निहतः सङ्क्षी स च राजा सुयोधनः ।

१८९

अधर्म्यहृषयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः । धार्तराज्ञा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ।

प्रशान्तामखिलां पार्थ प्रथिवों प्रथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्म्यसुतो राजा तया गुप्तः कुरुद्वह ।

रमे चाहं तया सार्द्धमरण्येष्वपि पाण्डव । किमु यत्र जनोऽयं वै श्रया चाभित्रकर्षेण ।

यत्र धर्म्यसुतो राजा यत्र भोमो मद्गावतः । यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ।

तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्दिशेषु भारत । रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्तत्र याऽनघ ।

१९०

काला महास्वतीतो मे शूरसूनुमपश्यतः । बलदेवश्च कौरव्य तयाऽन्यान् वृष्णिपुङ्गवान् ।

योऽहं गन्तुमभीक्ष्णामि पुरीं दारवतीं प्रति । रोचतां गमनं मम तवापि पुरुषधम ।

उक्तो वज्रविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः । सह भोगेण ययुक्तमस्त्राभिः शोककारिते ।

शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्त्राभिः शास्ता सञ्जपि पण्डितः । तेन तद्वचनं सम्यक् गृहीतं सुमहात्मना ।

धर्म्यपुत्रे हि धर्म्यं हतश्चे सत्यवादिनि । सत्यं धर्मो मतिश्चाग्रा स्थितिश्च सततं स्थिरा ।

१९१

तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन । अस्त्रद्वयमनभयं कुरु वचो ब्रूहि जनाधिप ।

न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणध्यागोऽप्युपस्थिते । कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं दारवतीं प्रति ।

सर्वं न्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहेतुक्काम्यया । ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्येतत् कथञ्चन ।

प्रयोजनञ्च निवृत्तमिह वशि ममार्जुन । धार्तराज्ञे हतो राजा सबलः सपदानुगः ।

पृथिवी च वशे पार्थ धर्म्यपुत्रस्तत्र धीमतः । स्थिता समुद्रवलयया सग्नैलवनकानना ।

१९२

चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्तत्र पाण्डव । धर्म्येण राजा धर्म्यश्च पातु सर्व्वा वसुध्वरा ।

उपास्तमानो मुनिभिः सिद्धैश्चापि महात्माभिः । स्वयमानश्च सततं वन्दिभिर्भरतर्षभ ।

त्वं मया सह गत्वाऽद्य राजानं कुरुवर्द्धनं । आपृच्छ कुरुब्राह्मणं गमनं दारकां प्रति ।

इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे निवेदितं पार्थ युधिष्ठिरे नृपे । प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरुणामधिपो महामतिः ।

प्रयोजनञ्चापि निवासकारणे न विद्यते मे तद्गते नृपात्मज । स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्तत्र युधि
ष्ठिरस्तत्र च ।

१९३

इतीदमुक्तः स तदा महात्माना जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः । तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयञ्जनार्दनं सम्प्रतिपूज्य पार्थिवः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधिके पर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च अश्वमेधिकं पर्वं ॥ १५ ॥

॥ अथ अनुगीतापर्व ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सभायां वसतोऽस्त्र निहत्यारोग्यहात्मनोः । कोशवार्जुनयोः का नु कथा समभवत् दिज ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हृष्येण सचितः पार्थ स्वराज्यं प्राप्य केवलं । तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदा युतः ।

तत्र कश्चित् सभोद्दिशं स्वर्गोद्दिशमभ्यनृप । बह्वृक्ष्या तौ मुदितौ जगमतुः स्वजनावृते ।

ततः प्रतीतः हृष्येण सहितः पाण्डवोऽर्जुनः । निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ।

१९४

विदितं मे महाबाहो संयामे समुपस्थिते । माहात्म्यं देवकीमातस्य ते रूपमैश्वरं ।
 यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव धौवदात् । तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ।
 मम कौतूहलं त्वत्ति तेस्त्वर्थेषु पुनः पुनः । भवांस्य हारकां गन्ता न चिरादिव माधव ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत । परिवृश्य महतेजा वचनं वदताम्बरः ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ आवितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितस्य सनातनं । धर्मं स्मरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च श्लाघ्यतान् । ॥१॥
 अमुद्ध्या मायहीर्यत्वं तन्मे सुमहदप्रियं । न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिसौ संभविष्यति ।
 नूनमश्रद्धधानोऽसि दुर्बोधा ह्यसि पाण्डव । न च शक्यं पुनर्वक्तुमश्रेयेण धनञ्जय ।
 स हि धर्मः सुपर्योप्तो ब्रह्मणः पदिवेदेन । न शक्यं तन्मया भूयस्यया वक्तुमश्रेयतः ।
 परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया । इतिहासस्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनं ।
 यथा तां बुद्धिमान्नाय गतिमग्रां गमिष्यसि । शृणु धर्मवतां श्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे । ॥२॥
 आगच्छद्वाङ्मणः कश्चित् स्वर्गलोकादरिन्दम । ब्रह्मलोकाच्च दुर्द्वर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ।
 अस्माभिः परिशृष्टस्य यदाह भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वविचारयन् ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्नामशृङ्ख्याः । भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं विभो ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन । शृणुष्ववावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ।
 कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः । आससाद दिवं कसिद्धिर्भाषामागतागमं । ॥३॥
 गतागतेषु सङ्गमो ज्ञानविज्ञानपारगं । लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातार्थं सुखदः खयोः ।
 जातोमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः । द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिं ।
 चरन्तं मुक्तवत् सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियं । दीप्यमानं त्रिया ब्राह्म्या क्रममाणश्च सर्वज्ञः
 अन्तर्ज्ञानगतिश्चक्षुः श्रुता तत्त्वेन काश्यपः । तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ।
 संभाषमाणमेकान्ते समासीनश्च तैः सह । यदृच्छया च मञ्जन्तमसक्तं पवनं यथा । ॥४॥
 तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः । चरणौ धर्मकामोऽस्य तपस्वी सुसमाहितः ।
 प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा तन्महदहृतं । विस्मितश्चाहृतं दृष्ट्वा काश्यपस्त्वं द्विजोत्तमं ।
 परिचारेण महता गुहं तं पर्यतोषयत् । उपपन्नश्च तत्सर्वं श्रुतचारित्र्यसंयुतं ।
 भावेनातोषयत्तैर्न गुरुवृत्त्या परन्तप । तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत् ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जगार्दन । ॥५॥
 ॥ सिद्ध उवाच ॥ विविधैः कर्मभिस्तात् पुण्ययोगैश्च केवलैः । गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकं च संस्थितिं ।
 न कश्चित् सुखमत्यन्तं न कश्चिच्छान्तो स्थितिः । स्तनाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात् पुनः पुनः ।
 अश्रुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् । काममन्युपरीतेन दृष्ट्या मोहितेन च ।
 पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः । आहारा विविधा भुक्ताः पोतानानाविधाः स्तनाः ।
 मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च श्रयस्त्रिधाः । सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयाऽनघ । ॥६॥

प्रियैर्विवाशो वज्रश्च संवामस्याप्रियैः सह । धननाशश्च संप्राप्तिः सन्ध्या दुःखेन तद्गुणः ।
 अवमानाः सुकष्टाश्च राजतः स्वजनान्तथा । शरीरो मानसाद्यापि वेदना भृशरक्षणाः ।
 प्राप्ता विमाननाशोपा धनवन्धाश्च दारुणाः । पतन्ति निरये चैव यातनाश्च यमकषे ।
 जरा रोगाश्च मृतं व्यसनानि च भूरिषः । लोकेऽस्मिन्नुभूतानि दग्धजानि भृशं मया ।
 ततः कदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ।
 लोकेऽस्मिन्नुभयार्हमभं मार्गमनुष्ठितः । ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ।
 नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहं । आसिद्धेराप्रजार्गादात्मनोऽपि गतीः शुभाः ।
 उपलब्धा दिजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा । इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ।
 ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा ते भूद्वयं संशयः । नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोके परन्तप ।
 प्रीतोऽस्मिन्ने महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते । यदीषुः पपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
 अभिजाने च तदहं यदर्थं मामुपांगतः । अचिरान्तु गमिष्यामि तेनाहं त्वामचूचुदं ।
 शृणु प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्र्येण विचक्षण । परिपृच्छस्व कल्याणं भाषेयं तत्तत्वेष्टितं ।
 वज्र मन्ये च ते बुद्धिं भृशं सङ्गृह्णामि च । येनाहं भवता बुद्धेर्मेधावी ज्ञानि काश्यप ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 ॥ वामदेव उवाच ॥ ततस्तस्योपसंगृह्य पादौ प्रञ्जन् सुदुर्बलान् । पप्रच्छ तांश्च धर्मान् म प्राह धर्मभूताम्बरः ।
 ॥ काश्यप उवाच ॥ कथं शरीरं श्रवते कथयैवोपपद्यते । कथं कष्टाश्च संसारात् संसरन् परिमुच्यते ।
 आत्मा च प्रकृतिं मुक्ता तच्छरीरं विमुञ्चति । शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत् प्रपद्यते ।
 कथं शुभाशुभे चाक्षं कर्माणो स्वहते नरः । उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म विदेहस्यावतिष्ठते ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवं सन्देहितः सिद्धः प्रश्नास्त्वाप्रत्यभाषत । आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय तन्मे निगदतः शृणु ।
 ॥ सिद्ध उवाच ॥ आयुःकीर्त्तिकराणोह यानि कृत्यानि सेवते । शरीरपश्ये यस्मिंस्तस्य वीरेषु सर्व्वश्रवः ।
 आयुःलयपरोतात्मा विपरोतानि भवते । बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 सत्त्व बलश्च कालश्च विदित्वा चात्मनस्तथा । अत्रिलमुपाश्रान्तिं स्वविरहद्वान्धनात्मवान् ।
 यदाऽयमतिकष्टाणि सन्ध्यापुनःसेवते । अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ।
 दुष्टान्नामिपपानश्च यदभ्योन्यविरोधि च । गन् चाप्यामिनं भुङ्क्ते नातिजोर्णेऽपि वा पुनः ।
 व्यायाममतिमात्रश्च व्यवचक्षेपमेवते । मृतं कर्मलोभाद्वा प्रातः वेगं विधारयेत् ।
 रमाभियुक्तमर्षं वा दिवास्वप्नश्च भवते । अपकाश्रान्ते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत् ।
 स्वदोषकोपनाद्रेण लभते मरणान्तिकं । अपिवीद्वन्धनादीनि परोतानि व्यवस्थति ।
 तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं श्रवते तदा । जीविनं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ।
 ऊष्मा प्रकुपितः काये तोत्रवायुममीरितः । शरीरमनुपश्येत्सर्व्वान् प्राणान् हणद्धि वै ।
 अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः । भिनत्ति जीवस्यानानि कर्माणि विद्धि तत्त्वतः ।

ततः सवेदनो जीवः सद्यः प्रच्यवते चरात् । शरीरं त्यजते अन्तुःस्थमाश्वेषु मर्षसु ।
वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि दिजसक्तम् । जातीमरणसंविद्याः सततं सर्वजन्तवः ।
दृश्यन्ते सन्ध्याजन्तश्च शरीराणि दिजर्वभ । गर्भसंक्रमणे चापि कर्षणामतिसर्पणे ।
तादृशीनेव लभते वेदनां मानवः पुनः । भिन्नसन्धिरथ केदमग्निः स लभते नरः ।
यथा पद्मसु भूतेषु सम्भूतलं निथच्छति । श्रैत्यात् प्रकुपितः काये तोत्रवायुसमोरितः ।
यः स पद्मसु भूतेषु प्राणायामे व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वो वायुः कच्छांशुक्ता शरीरिणं ।
शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छासश्च दृश्यते । स निरुच्छा निरुच्छाभिः निश्चोको हतचेतनः ।
ब्रह्मणा सम्परित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्तोतोभिर्ह्येर्विजानाति इन्द्रियार्थान् शरीरभृत् ।
तैरेव च विजानाति प्राणानाहारसम्भवात् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते कश्चित् कश्चित् । तत्तत्सर्वं विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ।
तेषु मर्षसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् । आविश्य च दयं जन्तोः सत्यश्चाग्ने इण्ड्रि वै ।
ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्षसु ।
स जीवो निरधिष्ठानश्चाख्यते मातरिस्थना । ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दूराहणं ।
निष्क्रामन् कम्पयत्याश्र तच्छरीरमचेतनं । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्षभिः स्त्रैः समावृतः ।
अभितः स्त्रैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना ययावच्छ्रुतनिस्रयाः ।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लब्धैः । ययाऽन्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।
चतुश्चलः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचतुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चतुषा ।
अथ नन्तं जायमानश्च येनिष्ठानुप्रवेष्टितं । तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ।
कर्षभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । तः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
इहैवावावन्तान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्षभिः । इहैवाशुभकर्षाणः कर्षभिर्निरयं गताः ।
अर्वांगतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः । तस्मात् सुदर्शना मोक्षो रक्ष्यस्यात्मा ततो भृशं ।
ऊर्ध्वजन्तुर्वा गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः । कीर्त्यमानानि तानो ह तत्त्वतः सन्निबोध मे ।
तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्षनिस्रयं । ताराकृपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलं ।
यत्र विभ्रजते लोके स्वभाषा सूर्यमण्डलं । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणः ।
कर्षणयाच ते मयै च्युज्जने वै पुनः पुनः । तत्रापि च विभ्रयोऽस्ति दिवि नोचोचमथ्यमः ।
न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टो दीप्ततरां श्रियं । इत्येता गतयः सर्वाः प्रयुक्ते समुदीरिताः ।
उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्थाहमतः परं । तथा तन्मे निगदतः प्रणुज्ज्वलितो दिज ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ शुभानामशुभानाम् नेह माशोऽस्ति कर्षणं । प्राप्य प्राप्यान् पच्यन्ते चैवं चैवं तथा तथा ।

यथा प्रसूयमानसु फली दद्यात् फलं वज्र । तथा स्यादपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतं ।

पापस्यापि तथैव स्यात् पापेन मनसा कृतं । पुरोधाय मनो हीह कर्माण्यात्मा प्रवर्तते ।
 यथाकर्मसमाविष्टः काममन्युममावृतः । नरो गर्भं प्रविशति तद्यापि इष्टेषु चोत्तरं । १०
 शुक्रं ज्ञाणितसंख्यं स्त्रिया गर्भाशयं गतं । चेवं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वा शुभं ।
 सौम्यादव्यक्तभावाच्च न च कचन सञ्जति । संप्राप्य ब्राह्मणः कामं तस्मान्नृद्धं प्राप्नोति ।
 तदीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः । स जीवः सर्वगानाणि गर्भस्थाविश्य भागवः ।
 दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेर्व्वस्थितः । ततः स्रन्दयतेऽङ्गानि स गर्भस्थेतनाऽन्वितः ।
 यथा लोहस्य निखन्दे निषिक्तो विम्विपद्यं । उपैति तद्भुज्जानीहि गर्भं जीवप्रवेशनं । १०।
 लोहपिण्डं यथा वज्रिः प्रविश्य क्षतिताययेत् । तथा लमपि जानीहि गर्भं जीवोपपादनं ।
 यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ।
 यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभं । पूर्व्वदृष्टकृतं सर्व्वमवश्यमुपभुञ्जते ।
 ततस्तु दीयते चैव पुनस्तान्यत् प्रचीयते । यावत्तन्मोक्षयोगस्य धर्म्यं वै नावबुध्यते ।
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि मुखो भवति येन वै । आवर्त्तमानो जातीषु यथाऽन्योन्यासु सत्तम । ११
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्य्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणं । दमः प्रशान्तता चैव भूतानाञ्चानुकम्पनं ।
 संयमस्यानृग्रस्यश्च परस्वादानवर्जनं । व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनं । गरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ।
 प्रदत्तं शोभनञ्च तत् सतं वृत्तमुच्यते । ततो धर्म्यः प्रभवति यः प्रजाः पति प्राप्नोति ।
 एवं सत्सु सदा पश्येत् तत्राप्येषा भृश स्थितिः । आचारो धर्म्यमाचष्टे यस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः । ११।
 तेषु तत् कर्म निविशं यः स धर्म्यः सनातनः । यत्नं समभिपश्येत् न स दुर्गतिमाप्नुयात् ।
 अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन् धर्म्यवर्त्तसु । यस्य योगो च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ।
 वर्त्तमानस्य धर्म्यं शुभं यच्च यथा तथा । संशरतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ।
 एवं पूर्व्वकृतं कर्म नित्यं जन्तुः प्रवर्त्तते । सर्व्वं तत् कारणं येन विज्ञतोऽयमिहागतः ।
 शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्व्वं प्रकल्पितं । इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यब्रह्मणः । १२
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्व्वलोकपितामहः । त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमं ।
 ततः प्रधानमसृजत् प्रकृतिं च शरीरिणं । यथा सर्व्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ।
 ददं तत्त्वमित्युक्तं परं लभ्यतमकरं । त्रयाणां मिथुनं सर्व्वभैकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 असृजत् सर्व्वभूतानि पूर्व्वदृष्टः प्रजापतिः । स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्व्विकी श्रुतिः ।
 तस्य कालपरोमाणमकरोत् स पितामहः । भूतेषु परितृप्तिञ्च पुनरावृत्तिमिव च । १२।
 यथाऽत्र कश्चिन्मोधावो दृष्टात्मा पूर्व्वजन्तानि । सन् प्रवक्ष्यामि तत् सर्व्वं यथावदुपपद्यते ।
 सुखदुःखे यथा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति । कायं वाऽनेध्यसंघातं विनाशकर्मसंहितं ।
 यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखं सर्व्वमिति स्मरन् । संसारसागरं चारं तरिष्यति सुदुसरं ।

जराभरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् । चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ।
निर्विद्यते ततः क्लृप्तं मार्गमाणः परं पदं । तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम । ४८
आश्वत्थस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमं । प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यः स्यादेकायने लीनस्त्वर्णी किञ्चिदचिन्तयन् । पूर्व्यं पूर्व्यं परिगच्छ्य स तीर्थो बन्धनाद्भवेत् ।
सर्वमिवः सर्वमहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः । व्यपेतमयमन्युश्च आत्मयान्मुच्यते नरः ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः । अमानो निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ।
जीविनं मरणञ्चोभे सुखदुःखे तथैव च । लाभालाभे प्रियदोषे यः समः स च मुच्यते । ४९
न कस्यचित् स्मृत्यते नावजानाति किञ्चन । निर्दन्दो वोतरगात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ।
अनमित्रश्च निर्व्यभुरनयत्यश्च यः कश्चित् । त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षो च मुच्यते ।
नैव धर्मी न चाधर्मो पूर्व्योपचितहायकः । धातुलवप्रशान्तात्मा निर्दन्दः स विमुच्यते ।
अकर्म्मवान् त्रिकाङ्गश्च पत्येज्यगदशाश्रितं । अश्वत्थसदृशं नित्यं जन्ममृत्युजरायुतं ।
वैराग्यवृद्धिः सततमात्मदोषव्यपेक्षतः । आत्मबन्धविनिर्मुक्तं स करोत्यचिरादिव । ५०
अगन्धमरसस्पर्शमश्मदपरिग्रहं । अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ।
पञ्चभूतगुणैर्हानममूर्त्तिमदहेतुकं । अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ।
विहाय सर्वसंकल्पान् वृद्ध्या शरीरमानसान् । शनैर्निर्वाणमप्राप्तिं निरिन्धन इवान्नरः ।
सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्दन्दो निष्परिग्रहः । तपसा दन्द्रियग्रामं यश्चरेत्सुक्त एव सः ।
विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म समातनं । परमाप्नोति संशान्तमचलं नित्यमचरं । ५१
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमं । युञ्जन्तः भिद्भुमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः ।
तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोध मे । यैर्दारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
दन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् । तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्व्यं मोक्षयोगं समाचरेत् ।
तपस्वी मततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् । मनोवो मनसा विप्रः पश्यन्नात्मानमात्मनि ।
स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि । तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि । ५२
संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितेन्द्रियः । तथा य आत्मनात्मानं मंत्रयुक्तः प्रपश्यति ।
यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति । तथा रूपमिवात्मानं साधुयुक्तः प्रपश्यति ।
इषीकाश्च यथा मुञ्जात्कश्चिन्निकृष्य दग्धयेत् । योगो निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः ।
भुञ्जं शरीरमित्याहुः शरीरकामात्मनि श्रितां । एतन्निर्दग्धं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमं ।
यथा हि युक्तमात्मानं मस्यक् पश्यति देहभृत् । न तस्य देश्वरः कश्चिन्नैलोक्यस्यापि यः प्रभुः । ५३
अन्यान्यास्यापि तनोवा बधेष्टं प्रतिपद्यते । विनिवृत्य जन्ममृत्युं न शोचति न हयति ।
देवानामपि देवलं युक्तः कारयते वशी । ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हिला देहमशाश्रितं ।

विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते । क्षिप्रमानेषु भूतेषु न स क्षिप्र्यति केनचित् ।
 दुःखशोकभयैर्धैरैः प्रकृष्टैरहसमुद्भवैः । न विचात्यति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ।
 नैनं शस्त्राणि बध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते । नातः सुखतरं कश्चिन्नोक्तं कश्चन दृश्यते । ५१०
 सम्यग्युक्तः स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठते । विनिवृत्तजरादुःखं सुखं स्वपिति चापि सः ।
 देहान् यथेष्टमभ्येति हिलेमां मानुषीं तनुं । निर्वेदस्तु न कर्त्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ।
 सम्यग्युक्तो यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति । तदैव न स्पृहयति स्वात्मादपि शतक्रीतेः ।
 योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु । दिष्टपूर्व्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन् सन्नवसेत्पुनः ।
 पुरस्ताद्भ्यन्तरे तस्य मनः स्थायं न वाह्यतः । पुरस्ताद्भ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे वसेत् । ५११
 तस्मिन्नावसथे धार्यं सताद्भ्यन्तरे मनः । प्रचिन्त्यावसथे कृत्स्नं यस्मिन् काले स तिष्ठति ।
 यस्मिन् काले मनस्यास्य न कथञ्चन वाह्यतः । संमियम्येन्द्रियगमं निर्धौघं निर्जने वने ।
 कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् । दन्तास्तालुञ्च जिह्वाञ्च गलं योवां तथैव च ।
 हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनं । इत्युक्तः स मया शिष्यो भेधावो मधुसूदन ।
 पप्रच्छ पुनरेवमेव मोक्षधर्म्मं मुदुर्वचं । भुक्तं शुकमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते । ५१२
 कथं रसति व्रजति शोणितलं कथं पुनः । तथामंसश्च भेदश्च स्वाद्यस्त्रीणि च योपिति ।
 कथमेतानि सर्व्वाणि शरीराणि शरीरिणां । वर्द्धन्ते वर्द्धमानस्य वर्द्धन्ते च कथं बलं ।
 विनिधानां निर्गमनं मलानाञ्च पृथक् पृथक् । कुतो वाऽयं प्रशंसति उच्छ्रमिद्यपि वा पुनः ।
 कश्च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मानमात्मानं । जीवः कथं वहति चेष्टमानः कलेश्वरं ।
 किं वर्णं कीदृशञ्चैव निवेशयति वै पुनः । याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि मेऽनघ । ५१३
 इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव । प्रत्यङ्मुखं महाबाहो ययाश्रुतमरिन्दम ।
 यथा स्वकोष्ठे प्रविष्य भाण्डं भाण्डमना भवेत् । तथा स्वकाये प्रविष्य मनो दारैरनिश्वलैः ।
 आत्मानं तत्र मार्गेत प्रसादं परिवर्जयेत् । एवं समतमुद्युक्तः प्रीतात्मा न चिरादिव ।
 आसादयति तद्ब्रह्म यद्वृष्ट्वा स्यात् प्रधानवित् । न त्वमौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्व्वैरपोन्द्रियैः ।
 मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते । सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । ५१४
 सर्व्वतः श्रुतिमान् लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति । जीवो निष्कान्तमात्मानं शरीरात् संप्रपश्यति ।
 स तमुद्वृज्य देहं स्वं धारयन् ब्रह्म केवलं । आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ।
 तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि । इदं सर्व्वं रहस्यं ते मया प्रोक्तं दिगोक्तम ।
 आशुक्लं साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखं । इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महानपाः ।
 अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणः संसितव्रतः । ५१५

॥ वासुदेव उवाच ॥ इत्युक्त्वा स तदा पार्थ मां वाक्यं द्विजसन्तमः । मोक्षधर्म्माश्रितः सत्यक् तत्रैवान्तरधीयत ।
 कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा । तदाऽपि रयस्यस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ।

नैतत् पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः । नरेणाकृतसंज्ञेन विशुद्धेनात्मना ।
 सुरहस्तमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ । कश्चिदेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणेह कश्चित् ।
 न श्रोतश्चेत्तुमर्होऽन्या मनुष्यस्यामृतोऽनघ । नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणात्मनात्मना ।
 क्रियावर्द्धिर्हि कौत्से देवलोकाः समावृतः । न चतदिष्टं देवानां मर्त्यरूपनिवर्त्तनं ।
 परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनं । यत्तस्मै तत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा देहं सदा सुखी ।
 इमं धर्मं समाख्याय येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तैऽपि यान्ति परां गतिं ।
 किं पुनर्ब्राह्मणः पार्थ चत्विषा वा वज्रश्रुताः । स्वधर्म्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ।
 चेत्तुमचैतद्विष्टमुपायस्यास्य साधने । सिद्धिं फलञ्च मोक्षञ्च दुःखञ्च च विनिर्णयः ।
 नातः परं सुखं तन्यत् किञ्चित् स्याद्भरतर्षभ । बुद्धिमान् अदधानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ।
 यः परित्यज्यते मर्त्यो लोकमारमसारवत् । एतैरुपायैः स किंप्रं परां गतिमवाप्नुते ।
 एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किञ्चन । षण्मासं नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्त्तते ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममिति शंसं पुरातनं । दस्यतोः पार्थ संज्ञादो योऽभवद्भरतर्षभ ।
 ब्राह्मणी ब्राह्मणं कश्चिज्ज्ञानविज्ञानपारंगं । दृष्ट्वा चित्क आसीनं भार्या भर्त्तारमब्रवीत् ।
 कं नु लोकां गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता । न्यस्तकर्षाणमासीनं कीनाशमविचक्षणं ।
 भार्याः पतिष्ठतान् लोकाणां प्रवन्तीति नः श्रुतं । त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिं ।
 एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव । सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ।
 याद्वं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्यन्ति कर्मा कर्मेति कर्मिणः ।
 मोक्षमेव नित्यञ्चन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः । नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन् मूढर्त्तमपि ज्ञम्यते ।
 कर्मणा मनसा वाचा शूभं वा यदि वाऽशूभं । जन्मादिमूर्त्तिभेदान्ते कर्म भूतेषु वर्त्तते ।
 रजोभिर्बन्धमानेषु दृश्यद्रव्येषु वर्त्तते । आत्मभ्यमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ।
 यत्र तद्ब्रह्म निर्देहं यत्र सोमः सहाग्निना । व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ।
 यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तद्वचरमुपासते । विदांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ।
 घ्राणेन न तदाग्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया । स्पर्शनेन तदस्पृश्यं मनसा त्वगम्यते ।
 चक्षुषाऽभिविष्टञ्च यत्किञ्चिच्छ्रवणात् परं । अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दलक्षणं ।
 यतः प्रवर्त्तते तन्मै यत्र च प्रतिष्ठति । प्राणोऽपानः समानश्च व्यानसोदान एव च ।
 तत एव प्रवर्त्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च । समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचरतुः ।
 तस्मिन् लीने प्रलीयेत समानो व्यान एव च । अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याय तिष्ठति ।
 तस्माच्छ्रयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः । प्राणानामायतनेन तमुदानं प्रचक्षते ।
 तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति मद्गतं ब्रह्मवादिनः । तेषामन्योन्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणां ।

अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीव्यतेऽन्तरा । प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमं ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः । त्रैयं दृश्यञ्च पथञ्च सृष्टं अयं तथैव च ।
 मन्त्रश्चमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्पर्शा श्रोता च पञ्चमः ।
 मन्त्रा बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः । त्रैये पथे च दृश्ये च सृष्ट्ये अथे तथैव च । १९०
 मन्त्रव्यव्यथ बोद्धव्ये सुभगे पथ्य मन्त्रदा । हवींश्चक्षुषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।
 सत्यं प्रक्षिप्य त्रिदंशो जनयन्ति स्वयोनिसु । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
 मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः । हविर्भूतागुणाः सर्वे प्रविबन्धयन्निजं गुणं ।
 अन्तर्वासुमुपिक्वा च जायते स्वासु योनिषु । तथैव च निरुध्यन्ते प्रसवे भूतभावेन ।
 ततः संजायते गन्धस्ततः संजायते रसः । ततः संजायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते । १९१
 ततः संजायते शब्दः संजायते जायते । ततः संजायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा त्रिदुः ।
 अनेनैव प्रकारेण प्रयच्छोतं पुरातनैः । पुर्णाञ्जतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसाः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणश्रोतायः विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युद्धाहरन्तीममिति द्वायं पुरातनं । निबोध दशहोतृणां विधानमथ यादृशं ।
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नामिका चरणौ करौ । उपस्थं पाशुरिति वा होतृणि दश भामिनि ।
 शब्दस्पर्शा रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गतिः । रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवीषि च । १९२
 दिशो वायूरविसृजः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापतिर्षिं वमय्यो दश भामिनि ।
 दशेन्द्रियाणि होतृणि हवीषि दश भामिनि । विषया नाम समिधो ह्ययन्ते तु दशान्सिषु ।
 चित्तं सुवक्ष्य चित्तञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं । सुविभक्तमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतं ।
 सर्वमेवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते । रेतःशरीरस्यत्काये विज्ञाता तु शरीरस्यत् ।
 शरीरस्यद्गार्हपत्यस्त्रासादन्यः प्रणीयते । मनसा हवनीयस्य तस्मिन् प्रक्षिप्यते हविः । १९३
 ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः पर्यवेक्षते । रूपं भवति वै वर्षं समनुद्भवते मनः ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कस्मादागभवत्पूर्वं कस्मात् पश्यान्मनोऽभवत् । मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ।
 केन विज्ञानरूपेण मतिश्चित्तं समास्थिता । समुन्नीता नाथ्यगच्छत् को वै तां प्रतिबाधते ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात् प्रेत्यपानतां । तां गतिं मनसः प्राज्जर्षन् तस्मादपेक्षते ।
 प्रश्रन्तु वाक्पुनरोक्तां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि । तस्मान्ते वर्त्तयिष्यामि तयोरेव समाज्जयं । १९४
 उभे वाक्पुनरोक्ता भूतात्मागमपृच्छतां । श्रावयोः श्रेष्ठमाचक्ष्य क्षिप्त्वि नौ संश्रयं विभो ।
 मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वती । अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं प्राह वागय ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वावरं जङ्गमश्चैव विद्धुभे मननी मम । स्वावरं भक्षकाश्च वै जङ्गमं विषये तव ।
 यस्तु तं विषयं गच्छेन्मनो वर्षः खरोऽपि वा । तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादासीद्गरीयसी ।
 तस्मादपि समाधिक्षे स्वयमभ्येत्य शोभने । तस्मादुच्छ्वासमावाप्य प्रवक्ष्यामि सरस्वतीं । १९५

प्राणापानान्करं देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति । प्रेथ्यमाणा महाभागे विना प्राणानपानती ।
 प्रजापतिमुपाधावत् प्रभोद भगवन्निति । ततः प्राणः प्रादुरभूदाचमायाययन् पुनः ।
 तस्मादुच्छाममामाद्यं न वाग्वदति कर्हिचित् । घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्त्तते ।
 तथोग्रि च घोषेण निर्घोषैव गरीयसी । गौरिव प्रसवत्यर्थान् रममुत्तमशालिनी ।
 सततं स्यन्दते स्त्रिया प्रायते ब्रह्मवादिनी । दिव्यः दिव्यप्रभावेऽऽ भारती गौः शुचिस्मिने ।
 एतथोरन्तरं पश्य सूक्ष्मायोः स्यन्दमानयोः ।

१९

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ अनुत्पत्तेषु वाक्येषु चेद्यमाना विवर्त्तया । किं न पुर्व्वं तदा देवी व्याजहार सरस्वती ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्राणैर्न या सम्भवते शरीरे प्राणादपानं प्रतिपद्यते च । उदानभूता च विस्त्रय देहं व्यानेन सर्व्वं दिवमा
 ट्ठणेति ।

ततः समाने प्रतितिष्ठतोह इत्येव पूर्व्वं प्रजज्ज्य बाणो । तस्मात्समः स्वावत्त्वादिभिष्टं तथा देवी जङ्गमत्वादिभिष्टा ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । सुभगे सप्तहोहणां विधानमिह यादृशं ।

६४२

घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक् श्रोत्रश्चैव पञ्चमं । मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ।

सूक्ष्मेऽवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरं । एतान् वै सप्त होतृस्त्वं स्वभावादिद्वि शोभने ।

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ सूक्ष्मेऽवकाशे समस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः । कथं स्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष मे प्रभो ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गुणज्ञानमविज्ञानं गुणज्ञानमभिज्ञता । परस्परं गुणानेते नाभिजानन्ति कर्हिचित् ।

जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वक्मनो बुद्धिरेव च । न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणस्तानधिगच्छति ।

१९१

घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वक्मनो बुद्धिरेव च । न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ।

घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं वाक्मनो बुद्धिरेव च । न रूपाधिगच्छन्ति चक्षुस्तानधिगच्छति ।

घ्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्शनस्तथा । न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् च तानधिगच्छति ।

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्मनो बुद्धिरेव च । न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ।

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च । संश्रयं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति ।

१९४

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च । न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तमधिगच्छति ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इन्द्रियाणाञ्च संवादं मनसश्चैव भात्मिनि ।

॥ मन उवाच ॥ न घ्रातिमामृते घ्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च । रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ।

न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथञ्चन । प्रवरं सर्व्वभूतानामहमस्मि सनातनं ।

आगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्नयः । इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ।

१९७

काष्ठानोवार्द्रशूष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः । गुणार्थाश्चाधिगच्छन्ति मामृते सर्व्वजन्तवः ।

॥ इन्द्रियाण्युवाच ॥ एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्नन्यते भवान् । सतेऽस्मान्मदर्थ्यास्त्वं भोगान् भुङ्क्ते भवान् यदि ।

यद्यस्मात्स प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणं । भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं यथैतन्नन्यते तथा ।

अथवाऽस्मासु स्त्रीषु तिष्ठन् विषयेषु च । यदि सङ्कल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान् अथार्थवत् ।

अथ चेन्नन्येन चिद्धिमस्यदर्थेषु नित्यदा । त्रायेण रूपनादत्स रसानादत्स चक्षुषा ।

१०१

श्रोत्रेण गन्धानादत्स स्पर्शानादत्स जिह्वया । त्वया च चन्द्रानादत्स बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ।

बलवेना ह्यनियमा नियमा दुर्ध्वलोचसां । भोगान्पूर्व्वानादत्स नोऽपि भोक्तुमर्हसि ।

यथा हि शिष्यः शास्त्रारं श्रुत्यर्थमभिधावति । ततः श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्थमुपतिष्ठति ।

विषयानेवमस्माभिर्दञ्जितानभिमन्ये । अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ।

वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामन्यपेतसां । अस्मदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणं ।

१०२

बह्वर्णसि हि सङ्कल्पान् मत्वा स्वप्नानुपास्य च । बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावति ।

आगारमहारमिव प्रविश्य संकल्पभोगान् विषये निबद्धान् । प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं दाहक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ।

कामं तु नः क्षेत्रे गुणेषु सङ्गः कामश्च नान्यान्यगुणोपलब्धिः । अस्मान् विना नः स्ति तवोपलब्धिसावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः ।

इति श्रीमद्भागवते आश्वमेधिके पर्व्वणि अङ्गगीतापर्व्वणि ब्राह्मणगीतायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्रायुदाहरणीमितिहासं पुरातनं । सुभगे पञ्चशेद्वेष्टाणां विधानमिह यादृशं ।

प्राणपानावुदानश्च समानो व्यान एव च । पञ्चशेद्वेष्टयैतान् वै परं भावं विदुर्मुधाः ।

१०३

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वभावात् सप्त होतार इति मे पूर्व्विका मतिः । यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तदुच्यते ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्राणेन संभृतो वायुरपाने जायते ततः । अत्राने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्त्तते ।

व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्त्तते । उदाने संभृतो वायुः समानो नाम जायते ।

तेऽष्टाश्चन पुरा सन्तः पूर्व्वजातं पितामहं । यो ना ज्येष्ठस्तमाचक्ष स नः श्रेष्ठो भविष्यति ।

॥ ब्रह्मावाच ॥ यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्व्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति स वै श्रेष्ठो

गच्छत इव कामः ।

१०४

॥ प्राण उवाच ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्व्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं

पश्यत भां प्रलीनं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह । समानस्यावुदानश्च वचो ब्रूता पुनः श्रुते ।

न त्वं सर्व्वमिदं व्याप्य तिष्ठमोह यथा वधं । न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि वशे तव ।

प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानेऽभ्यभाषत ।

॥ अपान उवाच ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्व्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं

पश्यत भां प्रलीनं ।

१०५

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ व्यानश्च तमदानश्च भाषमाणमथोचतुः । अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणा हि वशगतव ।

अपानः प्रचचाराय व्यानं पुनर्व्रवीत् । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्व्वेनां श्रूयतां येन हेतुना ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्व्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत भां प्रलीनं ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणपानावुदानश्च समानश्च तममुवच ।

न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो ब्याजः समानस्य वशे तव । प्रचचार पुनर्व्याजः समानः पुनरब्रवीत् ।

श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ।

मयि प्रसीने प्रस्यं ब्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रसीर्षे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रसीने ।

समानः प्रचचाराय उदानसमुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ।

मयि प्रसीने प्रस्यं ब्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रसीर्षे च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रसीने ।

ततः प्रासीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणापानौ समानस्य व्यानैश्च तमब्रुवन् ।

उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि ब्याज एव वशे तव ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ततस्तानब्रवीद्ब्राह्मण समवेतान् प्रजापतिः । सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ।

सर्वे स्वमिषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः । इति तानब्रवीत् सर्वान् समवेतान् प्रजापतिः ।

एकः स्थिरस्थिरस्य विशेषात् पक्ष वायवः । एक एव मनैवात्मा बहुधाऽप्युपसीयते ।

परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परं । स्वस्ति ब्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परं ।

इति श्रीमहाभारते आत्ममेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां चयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । नारदस्य च संशङ्कमृषेर्देवमतस्य च ।

॥ देवमत उवाच ॥ जन्तोः संजायमानस्य किं नु र्भूय प्रवर्तते । प्राणोऽपानः समानौ वा व्यानो वोदान एव च ।

॥ नारद उवाच ॥ येनायं स्रज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्यमेति तं । प्राणदम्बं हि विज्ञेयं तिर्यगूर्जमधस्य यत् ।

॥ देवमत उवाच ॥ केनायं स्रज्यते जन्तुः कस्यान्यः पूर्यमेति तं । प्राणदम्बस्य मे ब्रूहि तिर्यगूर्जमधस्य यत् ।

॥ नारद उवाच ॥ संकल्पाज्जायते हृद्भिः शब्दादपि च जायते । रसात्संजायते चापि रूपादपि च जायते ।

शुक्राच्छाणितभक्ष्यहृत्पूर्य प्राणः प्रवर्तते । प्राणिन विव्रते शुक्रे तथाऽग्नयः प्रवर्तते ।

शुक्रात्संजायते चापि रसादपि च जायते । एतद्रूपमुदानस्य हर्षो निश्चयमन्तरा ।

कामात्संजायते शुक्रं कामात्संजायते रजः । समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ।

प्राणापानाविदं दम्बमवाक्चेष्टार्जस्य गच्छतः । व्यानः समानसैवेनौ तिर्यग्दम्बत्वमुच्यते ।

अग्निर्वै देवताः सर्वौ इति देवस्य शासनं । संजायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिममन्वितं ।

तस्य धूमसमो रूपं रजो भस्मसु तेजसः । सर्वं संजायते तस्य यच्च प्रविष्यते हविः ।

सत्तात्ममानो व्यानस्य इति यश्चविदे विदुः । प्राणापानावाव्यभागौ तयोर्भेद्ये ज्ञताग्रजः ।

एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः । निर्देहमिति यत्तत्तन्मे निगदतः शृणु ।

अहोरात्रमिदं दम्बं तयोर्भेद्ये ज्ञताग्रजः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः ।

सच्च सच्चैव तत् दम्बं तयोर्भेद्ये ज्ञताग्रजः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः ।

ऊर्जं समानो व्यानस्य व्यस्यते कर्म तेन तत् । ततोयन्तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ।

ज्ञानार्थं व्यानिकस्य शान्तिर्ब्रह्म समातनं । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः ।

इति श्रीमहाभारते च.समेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । चातुर्होत्रविधानस्य विधानमथ यादृशं ।

तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदिश्यते । शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमद्भुतं ।

करणं कर्म कर्त्ता च मोऽदित्येव भाविनि । चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतं ।

०९०

हेतूनां साधनञ्चैव शृणु सर्वमशेषतः । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमं ।

मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः । गन्धो रसश्च रूपञ्च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।

मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमः ।

मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्त्तृहेतवः । स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभं ।

अहञ्च निर्गुणोऽनन्तः सप्तैते भोक्तृहेतवः । विदुषां बुद्ध्यमानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।

०९१

गुणस्ते देवताभूताः सततं भुञ्जते हविः । अदन् विद्वान् यथाऽज्ञानि ममत्वेनोपपद्यते ।

आत्मार्थे पाचयन्नन्नं ममत्वेनोपहन्यते । अभक्ष्य भक्षणञ्चैव मद्यपानं निवृत्ति तं ।

म चान्नं हन्ति तच्छान्नं स हन्ता हन्यते पुनः । हन्ता ह्यन्नमिदं विद्वान् पुनर्जनयतोऽश्वरः ।

न चान्नाज्जायते तस्मिन् सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः । मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगद्यते ।

श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।

०९२

मनःषष्ठानि संयम्य हवींश्चेतानि सर्वशः । गुणवत्पावको मय्यं दीयतेऽन्तःशरीरिणः ।

योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानवर्जिप्रदीक्ष्वरः । प्राणस्तोत्रोपायश्चैव सर्वव्यागसुदक्षिणः ।

कर्त्ताऽनुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्युर्ऋतस्तुतिः । अतं प्रशास्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणः ।

अक्षय्याय च शंभन्ति नारायणविदो जनाः । नारायणाय देवाय यदविन्दन् पशून् पुनः ।

तत्र मामात्रि गायन्ति तत्र चाङ्गनिर्दर्शनं । देवं नारायणं भोक्तुं सर्व्वात्मानं निबोध तं ।

०९३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अमृगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हृक्ष्यस्तमहमनुब्रवीमि । तेनैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा

नियुक्तोऽस्ति तथा वहामि ।

एको गुरुर्नान्ति ततो द्वितीयो यो हृक्ष्यस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकादिष्टाः पञ्चगाः सर्व्व एव ।

एको बन्धुर्नान्ति ततो द्वितीयो यो हृक्ष्यस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः सर्व्वेऽप्यः पार्थ दिवि प्रभान्ति ।

एको श्रोता नान्ति ततो द्वितीयो यो हृक्ष्यस्तमहमनुब्रवीमि । तस्मिन् गुरौ गुरुवाचं निरुध्य शक्नो गतः सर्व्वलोकाभ्रमत्वं ।

एको द्रष्टा नान्ति ततो द्वितीयो यो हृक्ष्यस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकादिष्टाः पञ्चगाः सर्व्व एव । ०९४

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । प्रजापतौ पञ्चगानां देवर्षीणाञ्च संविदं ।

दैवर्षथश्च नागास्याप्यसुराश्च प्रजापतिः । पर्य्यष्टं ऋक्षुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ।

तेषां प्रोवाच भगवान् श्रेयः समनुष्टुतः । श्रोमितीकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुता प्राद्रवन् दिशः ।

तेषां प्रद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः । सर्पाणां दर्शनं भावः प्रवृत्तः पूर्व्वमेव तु ।

असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः । दानं देवा व्यर्षयता दममेव महर्षयः ।

०९५

एकं शास्त्रारमासाद्य शब्देनैकेन संकृताः । न नाव्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ।
 शृणोत्यथं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथं । पृच्छतस्तदतो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ।
 तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात् प्रवर्तते । गुरुर्बोद्धा च आता च द्रष्टा च हृदि निःसृतः ।
 पापेन विचरन् लोके पापचारी भवत्ययं । शुभेन विचरन् लोके शुभचारी भवत्युत ।
 कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः । ब्रह्मचारी सदैवैव य इन्द्रियजये रतः ।
 अपेतव्रतकर्म तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः । ब्रह्मभूतस्वरम् लोके ब्रह्मचारी भवत्ययं ।
 ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्ममन्त्रवः । आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ।
 एतरेवेदुःखं सुखं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः । विदित्वा चान्वपद्यन्त चेन्न भवानुदर्शिताः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१२

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संकल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपं । मोहान्धकारनिमिरं सोमयधिसरोरुधुपं ।
 विषयैकात्म्याध्वानं कामकोधविरोधकं । तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽग्निं महद्वनं ।

१३

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ क तदनं महाप्राज्ञ के वृत्ताः सरितश्च काः । गिरयः पर्वताश्चैव कियत्पर्वानि तदनं ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिदन्यत्ततः सुखं । नैतदस्य पृथग्भावः किञ्चिदुत्तरं ततः ।
 तस्माद्वस्त्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरं । नास्ति तस्मात् सूक्ष्मतरं नास्त्यन्यत् तत्तमं सुखं ।
 न तत्राविगच्छेन्न च प्रहृष्यन्ति च दिजाः । न च विभ्यति केशश्चिन्तेषां विभ्यति केचन ।

तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तातिथयश्च सप्त । सप्ताश्रमाः सप्तनमाधयश्च दीक्षाश्च सप्तेतदरण्यरूपं ।

१४

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनं ।
 सुवर्णानि दिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनं ।
 सुरभीणि दिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनं ।
 सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनं ।
 बहुव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । विस्मृजन्तौ महावृक्षौ तदनं व्याप्य तिष्ठतः ।

१५

एको वक्त्रिः सुमना ब्राह्मणोऽव पश्येन्द्रियाणि समिधश्चाव सन्ति । तेन्यो मोहाः सप्त फलानि दीक्षागुणाः फलान्यतिथयः
 फलाश्राः ।

आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र तत्र महर्षयः । अर्चिषु प्रलीनेषु तेभ्यश्चोचते वनं ।
 प्रह्लादं मेघफलं शान्तिच्छायासमन्वितं । ज्ञानाश्रयं हृषितोयमन्तः प्रवृज्जमास्करं ।
 येऽधिगच्छन्ति तं सन्तुष्टेषां नास्ति भयं पुनः । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च तस्य नास्तिोऽधिगम्यते ।

सप्तस्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यस्त्ववाक्पुत्रा भानुमत्या जनिव्यः । ऊर्ध्वं शानाददन्ते प्रजाभ्यः सर्वान् यथा सत्यमनिद्यता च ।

तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति च । सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वंशप्रमुखैः सह ।
 यशो वंशा भगयैव विजयः सिद्धतेजसो । एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्येतीषि भास्करं ।
 गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः । नद्यश्च सरितो वारि बहुन्यो ब्रह्ममन्त्रं ।

नदीनां सङ्गमश्चैव वेताने समपङ्कजे । स्वात्मदत्ता यतो यान्ति साचादेव पितामहं ।

लक्षाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिन्निपाः । आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते । ७८६

श्रममन्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदे जनाः । तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ।

एतदेवेदं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति चेवज्ञेनानुदर्शिता ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि । न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न

चापि सङ्कल्पमुपैमि कश्चित् ।

अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः सर्वान् देखान् प्रदिषते स्वभावः । कामदेवानुद्भवतः स्वभावात् प्राणापानौ जन्तुदेहा विवेश्य ।

तेभ्यस्तान्श्लेषु नित्याश्च भावान् भूतात्मानं लवयेरन् शरीरे । तन्निस्लिङ्गमस्मि सक्तः कथञ्चित् कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च । ७८७

अकामयानस्य च सर्वकामां न विदिषाणस्य च सर्वदेवान् । न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपाश्लोयस्य विन्दारिव पुष्करेषु ।

नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या निरोक्ष्यमाणस्य बह्वस्वभावः । न सञ्जते कर्म्मसु भोगजालं दिवोव सूर्यस्य मयूखजालं

अत्राणुदाहरन्तोमितिहासं पुरातनं । अध्वर्युयतिषंवाद् तन्निबोध यशस्विनि ।

प्रेक्ष्यमाणं पश्यं दृष्ट्वा यज्ञकर्म्मण्यथाब्रवीत् । एतिरध्वर्युमामीनो दिवं येमिति कुत्सयन् ।

तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं ह्यगो विनश्यति । श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरिधं तथा । ७८८

यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति । यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत् सम्प्रवेक्ष्यति ।

सूर्यश्चर्तुर्दिशः श्रोत्रं ब्राह्मोऽस्य दिवमेव च । आगमे वर्त्तमानस्य न भेदोपोऽस्ति कश्चन ।

॥ यतिरुवाच ॥ प्राणैर्वियोगे च्छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि । ह्यगार्थं वर्त्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनं ।

अत्र त्वां मन्यन्ते भ्राता पिता माता सखेति च । मन्त्रयस्त्रैनमुन्नीय परवन्तं विश्रेततः ।

एवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान् द्रष्टुमर्हति । तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्यं कर्म्म विचारणा । ७८९

प्राणा अथस्य च्छागस्य प्रापिताश्लेषेयानिषु । शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मेमतिः ।

इत्थनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा । हिंसानिर्व्येद्यकामाना मिन्धनं पशुमंदिनं ।

अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनं । यदहिंसं भवेत् कर्म्म तत्कार्यमिति विद्महे ।

अहिंसेति प्रतिश्रेयं यदि वक्ष्याम्यतः परं । शक्यं बह्विधं कर्म्म भवता कार्यदूषणं ।

अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते । प्रत्यक्षतः साधयामो न परीक्षमुपास्महे । ७९०

॥ अध्वर्युरुवाच ॥ भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ते पियस्यापोमयान् रसान् । ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्य निलजान् गुणान् ।

शृणोष्याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिं । सन्ध्यां श्वेताग्निं भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ।

प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्त्तते भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे हिज ।

॥ यतिरुवाच ॥ अचरञ्च चरञ्चैव दैधौभावोऽयमात्मानः । अचरं तत्र सद्भावः स्वभावः चर उच्यते ।

प्राणा जिह्वा मनः सर्वं सङ्गवो रजसा सह । भावैरैतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराश्रयः ।
समस्य सर्वभूतेषु निर्द्वन्द्वस्य जितात्मनः । समक्तात् परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।
॥ अध्वर्यु उवाच ॥ सङ्गिरेवेह संवाचः कार्यो मतिमतां वर । भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ।
भगवन् भगवद्गुह्या प्रतिपन्नो ब्रवीम्यहं ।

॥ अध्वर्यु उवाच ॥ व्रतं मन्त्रव्रतं कर्तुर्न परार्थोऽस्ति मे दिज ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ उपपत्त्या यतिसूक्ष्मो वर्त्तमानस्ततः परं । अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रवचनमहामखे ।
एवमेतादृशं मोक्षं सुखं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति चेन्नैकनार्यदर्शना ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तो ममितिहामं पुरातनं । कार्त्तवोर्त्यस्य संवादं समुद्रस्य च भाविनि ।
कार्त्तवोर्त्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निज्जिता महे ।

स कदाचित् समुद्रान्ते विचरन् बलदर्पितः । अवाकिरच्छरतैः समुद्रमिति नः श्रुतं ।
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिहवा च ह । मा मुञ्च वीर नाराचान् ब्रूहि किं करवाणि ते ।

मदाश्रयाणि भूतानि त्वदिष्टैर्भक्षेपुभिः । बध्यन्ते राजशाहूल तैस्तैः देह्यभयं विभो ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ मत्समो यदि संग्रामे शरासनधरः क्वचित् । विद्यते तं समाचक्ष्य यः समासीत मां मृधे ।

॥ समुद्र उवाच ॥ महर्षिर्ज्जमदग्निक्षे यदि राजन् परिश्रुतः । तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ।

ततः स राजा प्रययौ क्रोचेन महता वृतः । स तमाश्रममागम्य राममेवाश्वपद्यत ।

स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः । आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ।

ततस्तेजः प्रज्ज्वाल्य रामस्त्रामिततेजसः । प्रदहन् रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ।

ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणं । चिच्छेद सहसा रामो बभ्रुशस्त्रमिव द्रुमं ।

तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः । अधीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यधावयन् ।

रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः । विष्टजन् शरवर्षाणि व्यधमत् पार्थिवं बलं ।

ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयादिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहदिता इव ।

तेषां स्वविहितं कर्म तद्गत्याश्रानुतिष्ठतां । प्रजा वृषस्ततां प्राप्ता ब्राह्मणानामदभ्रनात् ।

एवं ते द्रविडाभीराः पुण्ड्राश्च शबरैः सह । वृषस्तलं परिगता व्युत्यानात् क्षत्रधर्षिणः ।

ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः । द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यक्षन्तत ।

एकविंशतिभेधान्ते रामं वागशरीरिणो । दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ।

राम राम निवर्त्तस्व कं गुणं तात पश्यसि । क्षत्रधन्वूनिमान् प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ।

तथैव तं महात्मानमन्धकोकप्रमुखास्तदा । पितामहा महाभोगिनिवर्त्तस्वैत्यथाब्रुवन् ।

पितुर्बन्धमव्यंक्षु रामः प्रोवाच तानृषीन् । भार्क्षन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ।

॥ पितर ऊचुः ॥ नार्हमे सप्तवन्धूस्त्वं निर्हन्तुं जयनां वर । नेह युक्तं लया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां ऊनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ पितर ऊचुः ॥ अत्रायुदाहरन्तोममिनिहासं पुरातनं । श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता दिग्दक्षतम ।

अलर्को नाम राजर्षिर्भवतु समहातपाः । धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा मुदुद्वजः ।

स सागरानां धनुषा विनिर्जित्य महीभिर्मां । कृत्वा मुदुस्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ।

स्थितस्य वृद्धमूलेषु तस्य चिन्ता बभूव ह । उत्सृज्य सुमहत् कर्म सूक्ष्मं प्रति महाभते ।

॥ अलर्क उवाच ॥ मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः । अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ।

यदिदं चापलात् कर्म सर्वान्मर्त्यांश्चिकीर्षति । मनः प्रतिसृतीक्ष्णपादानं मेोक्ष्यामि मायकान् ।

॥ मन उवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा स विचिन्थाय ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ अलर्क उवाच ॥ आघ्राय रुबङ्गन् गन्धाक्षानेव प्रतिगृह्यति । तस्मात् घ्राणं प्रति शरान् प्रतिभोक्ष्याम्यहं शितान् ।

॥ घ्राण उवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा स विचिन्थाय ततो वचनमब्रवीत् ।

अलर्क उवाच ॥ इयं स्वादून् रसान् भुक्त्वा तानेव प्रतिगृह्यति । तस्माज्जिह्वां प्रति शरान् प्रतिभोक्ष्याम्यहं शितान् ।

॥ जिह्वा उवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा स विचिन्थाय ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ अलर्क उवाच ॥ स्पृष्ट्वा त्वम्विविधान् स्थानान् तानेव प्रतिगृह्यति । तस्मात्तत्त्वं पाटयिष्ये विविधैः कर्तृपत्रिभिः ।

॥ त्वगुवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा स विचिन्थाय ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ अलर्क उवाच ॥ श्रुत्वा तु विविधान् शब्दास्तानेव प्रतिगृह्यति । तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिभुक्ष्याम्यहं शितान् ।

॥ श्रोत्र उवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति ततो हास्यसि जीवितं ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा स विचिन्थाय ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ अलर्क उवाच ॥ दृष्ट्वा रूपाणि वज्रप्रस्तान्येव प्रतिगृह्यति । तस्माद्दृष्टुं निश्चिन्तामि निजितैः शायकैरहं ।

॥ चक्षु उवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा स विचिन्थाय ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ अलर्क उवाच ॥ इयं निष्ठा वज्रविधा प्रज्ञया तथैव स्थिति । तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान् प्रतिभोक्ष्याम्यहं शितान् ।

॥ बुद्धिरुवाच ॥ नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव मर्मं भेत्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।

अन्यान् वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ततोऽलर्कस्तपो घोरं तत्रैवास्याय दुस्करं । नाध्यगच्छत्परं शक्त्वा वाणभेतेषु सप्तसु ।

सुसमाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभुः । स विचिन्त्य चिरं कालमलकौ दिजसत्तमः ।
नाभ्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्प्रतिमतं वरः । स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
इन्द्रियाणि जघानाशु वाणैर्नैकेन वीर्यवान् । योगिनात्मानमाविश्य सिद्धिं परमिकां गतः ।
विस्मिताश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह । अहो कष्टं यदस्माभिः सर्वं वाङ्मनमुष्ठितं ।
भोगदृष्ट्यासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपाश्रितं । इति पश्चान्मया ज्ञातं योगाश्वासि परं सुखं ।
इति त्वमनुजानीहि राम सा क्षत्रियान् जहि । तयो घोरमुपातिष्ठ तता श्रेयोऽभिपत्यथे ।
इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः । आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिञ्च दुर्गभां ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

८००

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्रयो वै रिपवो लोके नवधा गुणतः स्मृताः । प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्त्वयस्ते सात्त्विका गुणः ।
दृष्ट्वा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजशास्त्रे गुणः स्मृतः । अमस्तुष्टा च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ।
एतास्त्रिस्तथ धृतिमान् वाणश्वैरतन्द्रितः । जेतुं परानुत्सृजते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ।
अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः । अम्बरीषेण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशान्यता ।
समुदीर्षुषु दासेषु बुध्यमानेषु साधुषु । जघाह तरसा राज्यमम्बरीषो महायशः ।
स निमृष्टात्मानो दोषान् साधून् समनिपूज्य च । जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्रमा जगाद ह ।
भूयिष्ठं विजिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः । एको दोषो बरिष्ठश्च बध्यः स न हतो मया ।
यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैदृष्यं नाभिगच्छति । दृष्ट्वा तं दह निस्त्रानि धावमानो न बुध्यते ।
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः । तं लोभमभिभक्तौ त्रैलोक्येनिकृन्तत निरुन्तत ।
लोभाद्धि जायते दृष्ट्वा ततस्त्रिन्ता प्रवर्तते । स लिप्यमानो लभते भूयिष्ठं राजमान् गुणान् ।
तदवाप्तौ तु लभते भूयिष्ठं तामसान् गुणान् ।

८०४

८०५

स तैर्गुणैः संहतदेवबन्धनः पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते । जन्मवये भिन्नविकीर्णदेहो मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव ।
तस्मादेतं सम्यगवेक्ष्य लोभं निमृष्ट्वा धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् । एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव राजा विदितो यथा
वत् ।

८०६

इति राज्ञाऽम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना । आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निरुन्तता ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भार्विनि ।
ब्राह्मणं जनको राजा शन्तं कस्मिंश्चिदागमि । विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्यार्थमब्रवीत् ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमं । आचक्ष्व विषयं राजन् यावोस्तव वशे स्थितः ।
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो । वक्षस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीयते ।
इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना । मुञ्चदृष्ट्वा विनिश्चयस्य न किञ्चित्प्रत्यभाषत ।

८१०

तमासीनं ध्यायमानं राजानमनितौजसं । कथलं बहसाऽनच्छाजुमन्निव पटः ।

समाश्रित्य ततो राजा विगतं कथलं तदा । ततो मुहूर्त्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।

॥ जनक उवाच ॥ पितृपैतामहे राज्ये वयस्ये जनपदे सति । विषयं नाधिगच्छामि विचिन्त्यन् प्रथिवीमहं ।

नाधिगच्छं यथा पृथ्वा मिथिला मार्गिता मया । नाध्यगच्छं तदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ।

८२१

नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे कथलोऽभवत् । ततो मे कथलस्यान्ते मतिः पुनरपस्थिता ।

तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम । आत्माऽपि चायं न मम सर्वो वा प्रथिवी मम ।

यथा मम तथाऽन्येषामिति मन्ये दिजोक्तम । उच्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिदृशते ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ पितृपैतामहे राज्ये वयस्ये जनपदे सति । ब्रूहि को गतिमाश्रय ममत्वं वर्जितं तया ।

को वै बुद्धिं समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तत्र । नावैषि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तत्र ।

८२२

॥ जनक उवाच ॥ अन्तवन्त्य इहावस्था विदिताः सर्वकर्मसु । नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्ववेत् ।

कथेदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा । नाध्यगच्छामहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्ववेत् ।

एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं वर्जितं मया । शृणु बुद्धिस्तथा ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ।

नाहमात्मार्यमिच्छामि गन्धान् प्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्जिता भूमिवशे तिष्ठति नित्यदा ।

नाहमात्मार्यमिच्छामि रसानास्तेऽपि वर्जितः । आपो मे निर्जितास्तस्मादग्ने तिष्ठति नित्यदा ।

८२३

नाहमात्मार्यमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषः । तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ।

नाहमात्मार्यमिच्छामि स्पर्शान् त्वचि गताश्च ये । तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ।

नाहमात्मार्यमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि । तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठति नित्यदा ।

नाहमात्मार्यमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निर्जितं तस्मादग्ने तिष्ठति सर्वदा ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह । इत्ययं सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ।

८२४

ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् । तच्छिञ्चासार्थमद्यैव विद्धि मां धर्ममागतं ।

त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्भारस्थानिवर्तिनः । सत्त्वनेभिर्निरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाहं तथा भीरु चरामि लोके यथा त्वं मां तर्षयसे स्तुतुम् । विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि गृहस्थधर्मा व्रतवंक्षयाऽस्मि ।

नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च शूभाशूभे । मया व्याघ्रमिदं सर्वं वत्किञ्चिज्जगतीगतं ।

ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह । तेषां मामन्तर्कं विद्धि दारूणाभिर्य पावकं ।

८२५

राज्यं प्रथित्यां सर्वस्यामयताऽपि विविष्टपे । तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ।

एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तदिदः । गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिज्यते ।

लिङ्गैर्बन्धैर्भिरव्ययैरेका बुद्धिरुपास्यते । नामालिङ्गाश्चमस्मानां येषां बुद्धिः प्रमादिका ।

ते भावमेकमायानि सरितः सागरं यथा । बुद्ध्याऽयं गम्यते भार्गः शरीरेण न गम्यते ।

आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनं । तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोकाकृतं भयं ।

८२०

तद्भावभावनिरता समैवात्मानमेत्यसि ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ नेदमत्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना । ब्रह्म चात्पश्य संश्रितं विभुतश्च मतं मम ।

उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः । तन्नन्ये कारणं लप्ता यत एषा भवतीति ।

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अरणो ब्राह्मणो विद्धि गुरुस्त्वोत्तरारणिः । तपःश्रुतेऽभिमन्युतो ज्ञानाग्निजायते ततः ।

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं चेवञ्च इति संश्रितं । परोतु येन यच्छब्दं लक्षणं तद्यतः क नु ।

८२१

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते । उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ।

सम्यगुपायो दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाग्ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितं ।

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते । पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो धेयु जायते ।

यावन्त इह शक्यैरंक्षावतोऽज्ञानं प्रकल्पयेत् । अथकालं ध्यक्त्वा पांसु शतशोऽपि सहस्रशः ।

सर्वान्नानार्थयुक्तांश्च सर्वान् प्रत्यक्षहेतुकान् । यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यसि भविष्यति ।

८२२

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः चेवञ्चसंख्ये । चेवञ्चानेन परतः चेवञ्चैव्यः प्रवर्तते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ क नु सा ब्राह्मणी कृष्ण कं चासौ ब्राह्मणवर्धनः । याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽप्युत ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणी । चेवञ्च इति यद्योक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ब्रह्म यत्परमं श्रेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । भवतो हि प्रसादेन सुखे मे रमते मतिः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अचायुदाहरन्तोममिति हासं पुरातनं । संवादं मोक्षसंयुक्तं श्रिष्यस्व गुरुणा सह ।

८२३

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं श्रवितव्रतं । श्रिष्यः पप्रच्छ मेधावी किं स्त्रिच्छेयः परमप ।

भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निश्रेयसपरायणः । याचे त्वां शिरसा विप्र यदूयां ब्रूहि तन्मम ।

तमेवंवादिनं पार्थ श्रिष्यं गुरुववाच ह । सर्व्वन्तु ते प्रवक्ष्यामि यच्च वै श्रवणेन हिज ।

इत्युक्तः स गुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः । प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ।

॥ श्रिष्य उवाच ॥ कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परं । कुतो जातानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

८२४

केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परं । किं सत्यं किंतपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ।

के पन्थानः शिवाश्च स्युः किं सुखं किञ्च दुष्कृतं । एतास्मै भगवन् प्रश्नान् याथातथ्येन सुव्रत ।

वक्तुमर्हसि विप्रं यथावदिह तत्त्वतः । त्वदन्यः कश्चन प्रश्नानेतान् वक्तुमिहार्हति ।

ब्रूहि धर्मविदं श्रेष्ठ परं कौतूहलं मम । मोक्षधर्मार्थकुशलो भवान् लोकेषु गोयते ।

सर्व्वसंग्रथसञ्ज्ञेता त्वदन्यो न च विद्यते । संसारभीरवश्चैव मोक्षकामास्तथा वयं ।

८२५

॥ वासुदेव उवाच ॥ तस्मै सम्प्रतिपन्नाय यथावत् परिपृच्छते । श्रिष्याय गुणयुक्ताय ब्रान्ताय प्रियवर्त्तिने ।

श्लायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे । तान् प्रश्नानब्रवीत् पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।

गुरुः कुतुकुलश्रेष्ठ सम्यक् सर्वानरिन्दम ।

॥ गुरुवाच ॥ ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमिदं प्रवरसेवितं । वेदविद्यां समाश्रित्य तत्तन्भूतार्थभावनं ।

ज्ञानत्वेव परं ब्रह्म संन्यासं तप उत्तमं । यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।

८५०

सर्वभूतस्यमात्मानं स सर्वगतिरिच्यते । यो विद्वान् सहवासस्य विवासश्चैव पश्यति ।

तथैवैकत्वनाले स दुःखात् परिमुच्यते । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ।

इहलोकस्य एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते । प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।

निर्धर्मे निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः । अव्यक्तबीजप्रभो बहुस्तिष्ठान्धमयो महान् ।

महाहङ्कारवितप इन्द्रियादुरकोटरः । महाभूतविशेषस्य विशेषप्रतिशाखवान् ।

८५१

सदापणः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः । आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।

एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमाविना । हित्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

भूतभव्यभविशादिधर्मकामार्थनिरुधं । सिद्धसङ्गपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनं ।

प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते । बुद्ध्या यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनोविषाः ।

उपगम्यर्थयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परं । प्रजापतिभरदाजौ गौतमौ भार्गवस्तथा ।

८५२

वशिष्ठः कश्यपश्चैव विसृजितोऽत्रैव च । मार्गान् सर्वान् परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ।

अविमोक्तिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते दिजाः । ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषं ।

तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः । पप्रच्छुर्विनयोपेता नैश्वर्यमिदं परं ।

कथं कर्म क्रियात् साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् । के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किञ्च दुष्कृतं ।

कौ चोभौ कर्मणां मार्गौ प्राप्नुयुर्द्विषैकतरौ । प्रलयश्चापवर्गश्च भूतानां प्रबन्धयौ ।

८५३

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः । तन्नेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमं ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ सत्याद्भूतानि जातानि स्यावराणि चराणि च । तपसा तानि जीवन्ति इति तद्विन्न सुव्रताः ।

स्वां योनिं समतिक्रम्य वर्त्तन्ते स्वेन कर्मणा । सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणं ।

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यश्चैव प्रजापतिः । सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमिदं जगत् ।

तस्मात् सत्याश्रया विप्रा निःश्रेयोपरायणाः । अतोतक्रोधवन्तापा नियता धर्मसेतवः ।

८५४

अन्योन्यनिग्रतान् वेद्यान् धर्मसेतुप्रवर्त्तकान् । तानहं सम्प्रवक्ष्यामि शाश्वतान् लोकभावनाम् ।

चातुर्विधं तथा वर्णं चातुराश्रमिकान् प्रत्यक् । धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाकर्ष्ये नोविषाः ।

पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं चेप्रकरं दिजाः । नियतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वं मनोविषाभिः ।

गदन्तन्ते मया ऽद्येह पन्थानं दुःखिदं परं । विबोधत महाभागा निखिलेन परं पदं ।

ब्रह्मचारिकमेवाज्जराश्रमं प्रथमं पदं । गार्हस्थ्यं द्वितीयं स्याद्दानप्रसन्नमतः परं ।

८५५

ततः परन्तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदं । ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।

नेपैति यः वेदधातुं तावदेतां पश्यति । तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात् नं निबोधत ।

फलमूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने । वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ।

सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते । अद्भुतलक्षणमित्येवं धर्मो धीराः प्रचक्षते ।

इत्येवं देवयाना वः पन्थानः परिकीर्त्तिताः । सङ्ग्रह्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मवतवः । २८०

एतेषां पृथगध्यासे यो धर्मो शंसितव्रतः । कालात् पश्यति भूतानां सदैव प्रभावाय यो ।

अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना । विषयस्य नि सर्व्याणि वर्त्तमानानि भागशः ।

महानात्मा यथा व्यक्तमहङ्कारस्तथैव च । इन्द्रियाणि द्रव्यैकं महाभूतानि पञ्च च ।

विशेषाः पञ्च भूतानामिति सर्गः सनातनः । चतुर्विंशतिरेका च तत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता ।

तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभावाय यो । स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति । २८१

तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणांश्च सर्वानखिलांश्च देवताः । विधूतपाप्मा प्रतिमुच्य बन्धनं स सर्वलोकानमलान् समद्भुते ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ तदव्यक्तमनुव्रिकं सर्वव्यापि प्रबुधं स्मरं । नवद्वारं पुरं विद्याक्षिगुणं पञ्चधातुकं ।

एकादशपरिचयं मनो व्याकरणात्मकं । बुद्धिस्त्वामिकमियेतत् परमेकादशं भवेत् ।

त्रोणि स्रोतांसि यान्यस्त्रिणायायन्ते पुनः पुनः । प्रानाद्यस्त्रिस्त एधेताः प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः ।

तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणमेवान् प्रचक्षते । अन्योन्यमित्युनः सर्वे तथाऽन्योन्यामुजोविनः । २८२

अन्योन्यापात्रयास्याणि तथाऽन्योन्यानुवर्त्तिनः । अन्योन्यव्यतिशक्तः श्रिगुणाः पञ्चधातवः ।

तमसो मित्युनं सत्त्वं सत्त्वस्य मित्युनं रजः । रजमश्नापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मित्युनं तमः ।

नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते ।

नैशात्मकं तमो विद्याक्षिगुणं मोहसंज्ञितं । अधर्मलक्षणस्यैव नियतं पापकर्मसु ।

प्रकृत्यात्मकमेवाहंरजः पर्यायकारकं । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणं । २८३

प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं अद्धानता । सात्त्विकं रूपमेवंन्तु लाघवं साधुमक्षितं ।

एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तान्निबोधत ।

धर्मो हो ज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्वप्नो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणं ।

अस्मत्तिश्चाविपाकश्चास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषलसन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ।

अकृते कृतमानिलमज्ञाने ज्ञानमानिता । अमैत्री विहताभावो ह्यश्रद्धा मूढभावना । २८४

अनार्जवमसङ्गत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवज्ञितमवागतिः ।

सर्व्य एते गुणा वृत्तास्त्वामसाः संप्रकीर्त्तिताः । ये चान्ये विहिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंज्ञिताः ।

तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकया नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः ।

अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाऽहमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमित्यते ।

वृथारम्भा हि ये केषिद्व्यादानानि यानि च । वृथाभयशमित्येतन्तामसं वृत्तमित्यते । २८५

अतिवादे ऽतिविधा च मात्सर्यमतिमानिता । अश्रद्धावता चैव तामसं वृत्तमिच्छते ।
 एवंविधाश्च ये केचित्शोकेऽस्मिन् पापकर्म्मिणः । मनूयन् भिन्नमर्थ्यादास्ते सर्वे तामसाः स्मृताः ।
 तेषां योनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्म्मिणां । अवाङ्मनसभावाच्च तिर्यङ्मनस्यगामिनः ।
 स्वावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च । क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः ।
 अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे चापि चतुष्टयाः । उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरेगिणः । १०९
 मग्नस्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्म्मजलचणाः । अवाक्स्नेतस इत्येते मग्नस्तमसि तामसाः ।
 तेषामुत्कर्षमुद्रकं वक्ष्याम्यहमतः परं । यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते पुण्यकर्म्मिणः ।
 अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्म्मिणः । स्वकर्म्मनिरतानाश्च ब्राह्मणानां शुभैषिणां ।
 संस्कारेणोर्द्धमायान्ति यतमानाः सलोकातां । स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
 अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्त्रेषु कर्म्मसु । पुनरावृत्तिधर्म्माणस्ते भवन्तीह मानवाः । ११०
 पापधेनिं समापन्नास्त्राण्डाला मूकचूचुकाः । वर्णान् पर्यायशस्त्रापि प्राप्नुवन्मृतोत्तरं ।
 शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः । स्नेतोमय्ये समागम्य वर्त्तन्ते तामसे गुणे ।
 अभिष्वङ्गस्य कामेषु महामोह इति स्मृतः । श्वपथो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेष्टतः ।
 तमोनाशो महामोहस्तामिस्रः क्रोधधर्मश्चितः । मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध इष्यते ।
 वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः । सर्वभूततमो विप्राः कीर्त्तितं वो यथाविधि । १११
 को न्वेतद्भूयते साधु को न्वेतत् साधु पश्यति । अतत्त्वे तत्त्वदर्शं यस्तमसस्तात्त्वलक्षणं ।

तमे गुणा वज्रविधाः प्रकीर्त्तिता यथावदुक्तश्च तमः परावरं । नरो हि यो वेद गुणानिमन् सदा स तामसैः सर्वगुणैः
 प्रमुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ ब्रह्मे वाच ॥ राजा हि वः प्रवक्ष्यामि यायातय्येन सन्तमाः । निबोधत महाभागा गुणवन्तश्च राजर्ष ।

संघाते रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ । ऐश्वर्यं विग्रहः सन्निर्हेतुवादे रतिः क्षमा ।

बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि । ईर्ष्या पिशुनं शूद्रं समत्वं परिपालनं । ११२

बधवन्धपरिक्लिष्टाः क्रयो विक्रय एव च । निहन्ता क्लिप्ति भिन्नोति परमर्थावकर्त्तनं ।

उग्रं दारुणमाक्रोशः पराक्छद्रानुग्रसनं । लोकचिन्ताऽनुचिन्ता च मत्सरः परिपालनं ।

मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभावणं । निन्दा क्षुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिधर्षणं ।

परिचर्याऽनुशुश्रूषा सेवा हृष्टा व्यपाश्रयः । व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परियहः ।

संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्त्तन्ते दृश्यक् पृथक् । नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु व्रणेषु च । ११३

सन्तापोऽप्रत्ययदैव व्रतानि नियमाश्च ये । आभ्युक्तानि कर्म्माणि पौर्णानि विविधानि च ।

स्वाहाकारो नमस्कारः स्वधाकारो वषट्क्रिया । याजनाध्यापने सोमे यजनाध्ययने अपि ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मज्जलं । इदं मे स्यादिदं मे स्यात् स्नेहो गुणधमुद्भवः ।

अभिद्रेहस्तथा माया निवृत्तिर्मान एव च । सौम्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजागरः ।
 दम्भो दर्पोऽय रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रभोदनं । द्यूतञ्च जनवादश्च मन्त्राः स्वीकृताश्च ये ।
 नृत्यवादचिन्तानां प्रसङ्गा ये च केचन । सर्वे एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ।
 भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः । त्रिवर्गा निरता नित्यं धर्मोऽयः काम इत्यपि ।
 कामदृत्ताः प्रभोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः । अर्वाक्स्वातश्च इत्येते मनुष्या रजसादृताः ।
 अस्मिन् लोके प्रभोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः । प्रेत्य भाविकमोदन्ते ऐहलौकिकमेव च ।
 ददति प्रतिगृह्णन्ति तर्पयन्त्यजुह्वति ।

१९६

१९७

रजोगुणा वो बज्रधाऽमुकीर्तिता यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरोऽपि यो वेदगुणानिमान् सदा स राजमैः सर्वगुणैर्विमुच्येत ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुश्रियसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमं । सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितं ।
 आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाशश्च सुखमेव च । अकार्षण्यमभयश्च सन्तोषः श्रद्धानता ।
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं । अक्रोधश्चानुसूया च भौचं दाह्यं पराक्रमः ।
 मुधाज्ञानं मुधावृत्तं मुधासेवा मुधाश्रमः । एवं यो युक्तधर्मः स्यात् सोऽमुवाच्यन्तमनुते ।
 निर्धर्मा निरहङ्कारो निराशीः सर्वतः समः । अकामभुत इत्येव सतां धर्मः सनातनः ।
 विश्रम्भो ह्रीमतिना च त्यागः शौचमनश्चिता । आनृशंस्यमसंभोहो दया भूतेष्वपि श्रुतं ।
 हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता । शान्तिकर्माणि शुद्धिश्च शुभा बुद्धिविभोचनं ।
 उषेचा ब्रह्मचर्यश्च परित्यागश्च सर्वशः । निर्धर्मत्वमनाशीस्त्वमपरिचतधर्मा ।
 मुद्रादानं मुधायज्ञो मुधाऽधीतं मुधाव्रतं । मुधाप्रतिग्रहश्चैव मुधाधर्मो मुधातपः ।
 एवंवृत्तान्तु ये केचिन्नाकेऽस्मिन् सत्त्वमश्रयाः । ब्राह्मणा ब्रह्मध्यानिम्यास्ते धीराः साधुदर्शिनः ।
 हित्वा सर्वानि पःपानि निःशोका ह्यय मानवाः । दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वन्ते वै ततस्तनूः ।
 ईशित्वञ्च वशित्वञ्च लघु च मनसश्च ते । विकुर्वन्ते महात्मना देवास्त्रिदिवगा इव ।
 ऊर्जश्रेतश्च इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः । विशुर्वन्तः प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ।
 यद्यदिच्छन्ति तत् सर्वं लभन्ते विभजन्ति च । इत्येतत् सान्त्विकं वृत्तं कथितं वो दिव्यर्षभाः ।
 एतदिदञ्चाय विधिवन्मते यद्यदिच्छन्ति ।

१९८

१९९

१९९

प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरस्तु यो वेदगुणानिमान् सदा गुणान् स भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुश्रियसंवादे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्तेनैव सर्वशः । अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 अन्योन्यमय रज्यन्ते ह्यन्योन्यश्चार्थजोविनः । अन्योन्यमाश्रयाः सर्वे तथाऽन्योन्यामुवर्त्तिनः ।
 यावत् सत्त्वं रजस्तावत् वर्त्तते नात्र संशयः । यावत्तमश्च सत्त्वश्च रजस्तावदिहोच्यते ।
 संहृत्य कुर्वन्ते याचां संहिताः संघवारिणः । संघातवृत्तयो ह्येते वर्त्तन्ते हेलहेतुभिः ।

१९९

उद्रेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योन्यवर्त्तिनां । वक्ष्यते तद्यथा न्यूनं व्यतिरिक्तञ्च सर्व्वत्रः ।
 व्यतिरिक्तं तमो यच्च तिर्य्यग्भावगतं भवेत् । अल्पं तच्च रजो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतमं तथा ।
 उद्विक्तञ्च रजो यच्च मध्यस्थोतिगतं भवेत् । अल्पं तच्च तमो ज्ञेयं सत्त्वं चास्पतरं तथा ।
 उद्विक्तञ्च यदा सत्त्वं मूर्द्ध्नि स्रोतिगतं भवेत् । अल्पं तच्च तमो ज्ञेयं रजसास्पतरं तथा । १०९
 सत्त्वं वैकारिकी योगिनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि सत्त्वात् परो धर्मः कश्चिदन्यो विधीयते ।
 ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । अधन्यगुणसंयुक्ता दान्यधस्तामसा जनाः ।
 तमः प्रुद्रे रजः सत्त्वं ब्राह्मणं सत्त्वमुत्तमं । इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्त्तन्ते गुणास्तयः ।
 दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः । तमः सत्त्वं रजस्यैव पृथक्तेनानुशुभ्रम् ।
 दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् । अध्वगाः परितप्येयुरूपतो दुःखभागिनः । ११०
 आदित्यः सत्त्वमुद्विक्तं कुचरास्तु तथा तमः । परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते ।
 प्राकाम्यं सत्त्वमादित्यः सत्तापो रजसो गुणः । उपप्लवस्तु विज्ञेयस्त्वनमसस्तस्य पम्बसु ।
 एवं ज्योतिःषु सर्व्वेषु निवर्त्तन्ते गुणास्तयः । पर्यायेण च वर्त्तन्ते तच्च तच्च तथा तथा ।
 स्थावरेषु तु भावेषु तिर्य्यग्भावगतं तमः । राजसास्तु विवर्त्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ।
 अश्लिषा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मासाईमासवर्षाणि चतवः सन्ध्यस्तया । १११
 त्रिधा दानं नि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्त्तते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा त्रिधास्त्रिधा गतिः ।
 भूतं भव्यं भविव्यञ्च धर्मोऽर्थः काम एव च । प्राणापानावुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ।
 पर्यायेण प्रवर्त्तन्ते तच्च तच्च तथा तथा । यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् सर्व्वमेते त्रयो गुणाः ।
 त्रयो गुणाः प्रवर्त्तन्ते स्त्र्यक्ता नित्यमेव तु । सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणवर्गः सनातनः ।
 तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योगिः सनातनः । प्रकृतिर्विन्कारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाद्यथै । ११२
 अनुद्विक्तमनूनं वाऽप्यकम्पमचलं प्रुवं । सदसचैव तत्सर्व्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतं ।
 ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ।

अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतीया वेदसर्व्वोणि गतीश्च केवलाः । विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित् स मुच्यते सर्व्वगुणैर्निरामयः

इति श्रीमहाभारते अश्वमेधके पर्व्वणि अंगगीतापर्व्वणि गुरुब्रह्मविश्वदेव उक्तस्त्वाराशिर्गोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ अव्यक्तात् पूर्व्वमुत्पन्ना महानात्मा महामतिः । आदिगुणानां सर्व्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ।

महानात्मा मतिर्व्येषुर्जिष्णुः शम्भुश्च बोध्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः । ११३

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाष्यते । तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति ।

सर्व्वतः पाणिपादश्च सर्व्वतोऽलिशिरोमुखः । सर्व्वतः श्रुतिमान् लोके सर्व्व व्याप्य स तिष्ठति ।

महाप्रभावः पुरुषः सर्व्वस्य हृदि निश्चितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरोज्ञानो ज्योतिरव्ययः ।

तत्र बुद्धिर्विदे लोके सङ्गावनिरताश्च ये । ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्ना जितेन्द्रियाः ।

ज्ञानवन्तश्च ये केषिदलुब्धा जितमन्यवः । प्रसन्नमनसो धीरा निर्व्विमा निरहङ्गताः । ११४

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्मुत । आत्मनो महतो वेद यः पुण्या गतिमुत्तमां ।
अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ।
महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभूतां धोरा महदुत्पद्यते भयं ।
स धोरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति । विष्णुरेवादिद्युषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ।

१०४

एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपं । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतोत्य
तिष्ठति ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
॥ ब्रह्मोवाच ॥ य उत्पन्नो महान् पूर्वमहङ्कारः स उच्यते । अहमित्येव मभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ।
अहङ्कारश्च भूनादिर्बैतारिक इति स्मृतः । तेजस्येतना धातुः प्रजामर्गः प्रजायते ।
देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् । अहमित्येव तत् सर्वमभिमनतां स उच्यते ।
अथात्मज्ञानदत्तानां मुनोनां भावितात्मनां । स्वाध्यायकृतसिद्धानामेष लोकः सनातनः ।

१०५

अहङ्कारेणाहरतो गुणानिमान् भूनादिरेवं सृजते । स भूतकृत् । वैकारिकः सर्वमिदं निश्चेष्टते स्तुतेजसा रञ्जयते जगत्तया ।
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
तेषु भूतानि मुञ्चन्ति महाभूतेषु पञ्चसु । शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ।
महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभूतां धोरा महदुत्पद्यते भयं ।
यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविशोयते । लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरं ।
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् भूते स्वावरजङ्गमे । स्मृतिमन्तस्तदा वोरा न लीयन्ते कदाचन ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । क्रियाकारणनित्याः स्मृतिनित्या मोहमंजिताः ।
लोभप्रजनसंभूता निर्विशेषा ह्यकिञ्चनाः । मांसशोणितसङ्घाता अन्योन्यस्थोपजोविनः ।
वहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणवृत्तयः । प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ।
अन्तरात्मनि चाप्येते नियताः पञ्च वायवः । वाङ्मनोबुद्धिभिः सार्द्धमिदमष्टात्मकं जगत् ।
त्वग्घ्राणश्रोत्रचक्षुर्धिरसनावाक् च संयता । विशुद्धश्च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणो ।
अष्टौ यस्याश्रयो ज्ञेते न दहन्ते मनः सदा । स तद्ब्रह्म शुभं याति तस्माद्भूयो न विद्यते ।
एकादश च यान्याङ्गरिन्द्रियाणि विशेषतः । अहङ्कारात् प्रसूतानि तानि वक्ष्येऽहं द्विजाः ।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्ग्री जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पादौ पायुरपस्थश्च हस्तौ वाक् दशमी भवेत् ।
इन्द्रियगाम इत्येष मन एकादश भवेत् । एतं धामं जयेत् पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ।
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाङ्गः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाङ्गैर्बुद्धियुक्तानि तत्ततः ।
अविशेषाणि चान्यानि कर्मेन्दुयुक्तानि यानि तु । उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तद्वादशी भवेत् ।

१०६

१०७

१०८

इत्युक्ताः शीघ्रियाः स्यात्तन्मेकादश यथाक्रमं । मन्यन्ते कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिताः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियं । आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं तथा ब्रह्मा दिशस्तत्राधिदैवतं । द्वितीयं मातृतो भूतं त्वगध्यात्मस्य विश्रुता ।

११०

स्पृष्टव्यमधिभूतस्य विद्युत्तत्राधिदैवतं । तृतीयं ज्योतिरित्याहुस्तुलुरध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं ततो रूपं सूक्ष्मस्तत्राधिदैवतं । चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा साध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतं । पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणसाध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतं । एषु पञ्चसु भूतेषु त्रिषु यस्य विधिः स्यतः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियं । पादावध्यात्ममित्याहुर्नासिकास्तत्तदर्थिनः ।

१११

अधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतं । अवाग्निरपानस्य पायुरध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं विमर्गस्य मित्रस्तत्राधिदैवतं । प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं तथा शुक्रं देवतस्य प्रजापतिः । हस्तावध्यात्ममित्याहुः कर्मास्तत्तदर्थिनः ।

अधिभूतस्य कर्माणि शकस्तत्राधिदैवतं । वैश्वदेवो ततः पूर्वा वागध्यात्ममिश्रेण्यते ।

वक्तव्यमधिभूतस्य वज्रस्तत्राधिदैवतं । अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मवारक ।

११२

अधिभूतस्य संकल्पसङ्गमासाधिदैवतं । अहङ्कारस्तथाऽध्यात्मं सर्वसंसारकारकं ।

अभिमानोऽधिभूतस्य रुद्रस्तत्राधिदैवतं । अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।

अधिभूतान् मन्त्रव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं । जीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं मोपपद्यते ।

खलमापस्तयाकाशं जन्म चापि चतुर्विधं । अण्डजोऽङ्गिज्जन्मं स्वेदजरायुजमयापि च ।

चतुर्हो जन्म इत्येतद्भूतयामस्य लक्षणं । अपराण्यथ भूतानि खेचराणि तथैव च ।

११३

अण्डजानि विज्ञानोयात् सर्वस्यैव सरीसृपान् । स्वेदजाः किमथः प्रोक्ता जन्तवस्तथाक्रमं ।

जन्म द्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते । भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्यथात् ।

उद्भिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि दिग्वसन्तमाः । दिपादेवज्जपादानि तिर्यग्गतिमतोनि च ।

जरायुजानि भूतानि निहन्तान्यपि सत्तमाः । द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातनो ।

तपः कर्म च तत् पृथगित्येष विदुषां नयः । विविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानस्य तन्मखे ।

११४

जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुज्ञासनं । एतद्यो वेति विधिवद्युक्तः सोऽस्याहुर्जर्वाभाः ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत । आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं तथा ब्रह्मा दिशस्तत्राधिदैवतं । द्वितीयं मातृतो भूतं त्वगध्यात्मस्य विश्रुतं ।

स्पृष्टव्यमधिभूतान् विद्युत्तत्राधिदैवतं । तृतीयं ज्योतिरित्याहुस्तुलुरध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं ततो रूपं सूक्ष्मस्तत्राधिदैवतं । चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा साध्यात्ममुच्यते ।

११५

चन्द्रोऽधिभूतं विज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतं । यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्त्तितो मया ।

ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञानवतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थास्य महाभूतानि पञ्च च ।

सर्व्वंशितानि सन्धाय मनसा संप्रधारयेत् । क्षीणे मनसि सर्व्वस्त्रिज जन्मसुखमिच्छते ।
 ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत् सुखं विदुषां मतं । अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकर्त्री गिरं ।
 निर्दोषं सर्व्वभूतेषु मृदुना दारुणेन च । गुणागुणमनासङ्गमेकचर्य्यमनन्तरं ।
 एतद्वाङ्मणतो वृत्तमाङ्गरेकपदं सुखं । विद्वान् कूर्श्व इवाङ्गानि कामान् संहत्य सर्व्वशः ।
 विरजाः सर्व्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा । कामानात्मनि संयम्य क्षीणदृष्टः समाहितः ।
 सर्व्वभूतसुखस्त्रिषु ब्रह्मभूयाय कल्पते । इन्द्रियाणां निरोधेन सर्व्वेषां विषयेष्विणा ।
 मुनेर्ज्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिधते । यथाग्निरित्यनैरिहो महाज्योतिः प्रकाशते ।
 तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते । यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
 स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सुखं प्राप्नोत्यनुत्तमं । अग्निरूपं पथः स्तोता वायुः स्वर्गममेव च ।
 मही पद्मधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा । रोगशोकसमाविष्टं पद्मस्रोतःसमावृतं ।
 पद्मभूतसमायुक्तं नवदारं दिदैवतं । रजस्सलमयादृश्यं त्रिगुणश्च चिदांतुकं ।
 संश्रयाभिरुतं मूढं शरीरमिति धारणा । दुस्तरं सर्व्वलोकेऽस्मिन् सत्त्वं प्रतिशमाश्रितं ।
 एतदेव हि लोकेऽस्मिन् कालचक्रं प्रवर्त्तते । एतन्महार्थं घोरमगाधं मोहसंश्रितं ।
 विचिपेत् मंचिपैषैव बोधयेत् सामरं जगत् । कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रेहमन्यातं ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्वजति दुस्त्वजान् । यस्मैति निर्व्विंता लोके त्रिगुणाः पञ्चधातवः ।
 व्योम्नि तस्य परिस्त्राजमानमथ लभ्यते । पञ्चेन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहोदकां ।
 नदीं मोहद्वदां तीर्त्वा कामक्राधावुभा जयेत् । स सर्व्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परं ।
 मनो मनसि सन्धाय पश्यन्नात्मानमात्मनि । सर्व्ववित् सर्व्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि ।
 एकधा बहुधा चैव विकुर्व्याणस्ततस्ततः । भुवं पश्यति रूपाणि दीपादीपशतं यथा ।
 स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्व्वतोमुखः ।
 हृदयं सर्व्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ।

११०

१११

११२

११३

तं विप्रसंघास्य सुरासुरास्य यवाः पिशाचाः पितरो वयांसि । रोगाणां भूतगणाश्च सर्व्वे महर्षयश्चैव सदा क्षुन्ति ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि गुरुशिशुसंवादे द्वावलांशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ मनुष्याणामनु राजानः क्षत्रियो मध्यमे गुणः । कुञ्जरो वाहनानाञ्च सिंहसारण्यवाहिनां ।

११४

अविः पशूनां सर्व्वेषामक्षिणु विलवासिनां । गवां गोवृषभश्चैव स्त्रोणां पुरुष एव च ।

न्ययोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्वलिस्तथा । शिशपा मेघशृङ्गश्च तथा कीचकवैशवः ।

एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः । हिमवान्पारिपाचश्च सद्यो विन्ध्यस्तकूटवन् ।

श्वेतो नीलश्च भासश्च कोटवांश्चैव पर्व्वतः । गुरुस्कन्धो महेशश्च मातृवान् पर्व्वतस्तथा ।

एते पर्व्वतराजानो गणानां महतां तथा । सूर्य्यो यहाणामधिपो नवचाणाञ्च चन्द्रमाः ।

११५

यमः पितृणामधिपः हरितामश्च सागरः । अश्वं वा वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते ।

अर्को ऽधिपतिरूपानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते । अग्निभूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां वृहत्सतिः ।
 श्रोत्रधोनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः । लघ्वा ऽधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
 दीक्षितानां तथा यज्ञो देवानामधिपस्तथा । दिशमुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
 कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दरः । एष भूताधिपः सर्वैः प्रजानाञ्च प्रजापतिः । १९०
 सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् । भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्व्याऽपि न विद्यते ।
 राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । ईश्वरत्वं विजानीध्वं कर्त्तारमर्जुनं हरिं ।
 नरकिन्नरयक्षाणां गन्धर्वीरगरक्षसां । देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ।
 भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना । मातेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ।
 उमा देवी विजानीध्वं नारीणामुत्तमां शुभां । रतीनां वसुमत्यसु स्त्रीणामश्वरसस्तथा । १९१
 धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मधेतवः । तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेतस्तस्य रक्षणे ।
 राज्ञां हि विषये येषामवसोदन्ति साधवः । हीनः सोऽस्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य चोन्मार्गगामिनः ।
 राज्ञां हि विषये येषां साधवः परिरक्षिताः । तेऽस्मिन् लोके प्रभोदन्ते सुखं प्रेत्य च भुञ्जते ।
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वृत्तिद्विजर्षभाः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणं ।
 अहिंसा परमो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा । प्रकाशलक्षणा देवा मनव्याः कर्मलक्षणाः । १९२
 शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्रग्भलक्षणाः । ज्योतिषां लक्षणं रूपमापस्य रसलक्षणाः ।
 धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा । स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ।
 मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा । मनसा चिन्तितानर्थान् बुद्ध्या चेह व्यवस्यति ।
 बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्षणेनात्र संशयः । लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणं ।
 प्रवृत्तिलक्षणा योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणं । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् । १९३
 संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिं । अतीतो हृदमभ्येति तमोऽमृत्युजरातिगः ।
 धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया । गुणानां ग्रहणं सम्यक् वक्ष्याम्यहमतः परं ।
 पार्थिवो यस्तु गन्धो वै ज्ञानेन स हि गृह्यते । घ्राणस्य तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ।
 अपां धातुरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते । जिह्वास्त्वस्य तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ।
 ज्योतिषस्य गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते । चक्षुःस्त्वस्य सदादित्सो रूपज्ञाने विधीयते । १९४
 वायव्यस्तु सदा स्रग्भस्त्वन्ना प्रज्ञायते च सः । त्वक्स्त्वस्यैव सदा वायुः स्रग्भेन स विधीयते ।
 आकाशस्य गुणो श्लेष श्रोत्रेण च स गृह्यते । श्रोत्रस्यास्य दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्त्तिताः ।
 मनसश्च गुणश्चिन्ता प्रज्ञया सा तु गृह्यते । इदंस्थितमाधातुर्मानोऽज्ञाने विधीयते ।
 बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महामुखा । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः ।
 अलिङ्गग्रहणे नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः । १९५
 अत्यन्तं क्षेत्रलिङ्गस्त्वं गुणानां प्रभवाप्ययं । सदा पश्याम्यहं क्षीनं विजानामि गृह्णामि च ।

पुरुषकदिशानीते तस्मात् चेवञ्च उच्यते । गृह्यन्तं तथा वृत्तं चेवञ्चः परिपश्यति ।
आदिमध्यावमानान्तं स्रज्यमानमचेतनं । न गुणा विदुरात्मानं स्रज्यमानाः पुनः पुनः ।
न च तं विन्दते कश्चित् चेवञ्चस्त्वेष विन्दति । गुणानां गुणभूतानां यत्परं परमं महत् ।
तस्माद्गुणांश्च सत्त्वश्च परित्यज्येद धर्मावित् । क्षीणदोषो गुणानोतः चेवञ्चं प्रविशत्यय ।
निर्दम्भो निर्गमस्कारो निःस्वाहाकार एव च । अचक्षानिकेतश्च चेवञ्चः स परो विभुः ।

१९९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गृह्यन्त्यसंवादे 'चित्रवारिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च । नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।

अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्रताः । श्रवणादीनि चत्वारि ऋतवः शिशिरादयः ।
भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च । रूपाणां ज्योतिरादियः स्पर्शानां वायुश्च ।
शब्दस्यादिसंज्ञाकाशमेव भूतकृतो गुणः । अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमं ।
आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते । सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ।

१९९

आङ्कारः सर्ववेदानां वक्त्रो प्राण एव च । यदस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रिरुच्यते ।
गायत्री च्छन्दमामादिः प्रजानां सर्ग उच्यते । गावस्तुष्टुस्पृष्टामादिस्मनुष्याणां द्विजातयः ।
श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां उतमुत्तमं । सरोरुपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ।

१९०

कृतमादिर्युगानाश्च सर्वेषां नात्र संशयः । हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवः सत्या ।
सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते । द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप उक्तमाः ।
स्वावराणान् भूतानां सर्वेषामविशेषतः । ब्रह्मत्वेन सदा पुण्यं पुत्रः प्रथमतः स्रतः ।
अह प्रजापतीनाश्च सर्वेषां नात्र संशयः । मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयम्भूरिति स स्रतः ।
पर्वतानां महामरुः सर्वेषामपजः स्रतः । दिशाश्च प्रदिशाश्चोर्ध्वं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ।
तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामपजा स्रता । तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽपजः ।

१९०

देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षणां । नरक्षिप्ररथबाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ।
आदिविष्वक् जगती विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । भूतं परतरं यस्मात्सैलोक्ये नेह विद्यते ।
आश्रमाणाश्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः । लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्थानस्तदेव च ।
अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्षरी । सुखस्थानं सदा दुःखं दुःखस्थानं सदा सुखं ।
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुष्कृताः । संयोगाश्च विधोगान्ता मरणान्तश्च जीवितं ।
सर्वे कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं भुवं । अश्रान्तं हि लोकेऽस्मिन् सदा स्वावरजङ्गमं ।
दृष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि निषमांस्ये । सर्वमेतद्दिनाशान्तं ज्ञानस्थानो न विद्यते ।

१९१

तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः । निश्चिन्तो निरहङ्कारो मुच्यते सर्वपापभिः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गृह्यन्त्यसंवादे चतुस्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ बुद्धिधारं मनस्तन्मिन्द्रिययामवन्धनं । महाभूपपरिस्कन्दं निवेद्यपरिवेक्षणं ।

जराशोकममाविष्टं व्याधिव्यसनमश्वत्वं । देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिखलं । १-४३
 अश्वेरात्रपरिचेषं शीतोष्णपरिमण्डलं । सुखदुःखान्मसंक्षेपं कुत्सिपासावकीलकं ।
 च्छायातपविलेखञ्च निमेषोन्मेषविकूलं । धारमेव हजलाकीर्णं वर्तमानमचेतनं ।
 मासाङ्गमासगणितं विषमं लोकसञ्चरं । तमेनियमपङ्कजं रजोविगप्रवर्तकं ।
 महाहङ्कारदीप्तञ्च गुणसञ्जातवर्तनं । अरतिग्रहणाभीकं शोकसञ्जातवर्तनं ।
 क्रियाकारणसंयुक्तं रागविलारमायतं । लोभेषापरिविशोभं विचिन्ताज्ञानमश्वत्वं । १-४४
 भयमोहपरोशरं भूतसंभोहकारकं । आनन्दप्रीतिचारञ्च कामक्रोधपरिग्रहं ।
 महादिविशेषान्तमशक्तप्रभवव्यथं । मनोजवं मनःकान्तं कालचक्रं प्रवर्तितं ।
 एतद्वृन्दसमायुक्तं कालचक्रमचेतनं । विखजेत् संक्षिपेचापि बोधयेत् सामरं जगत् ।
 कालचक्रप्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्चैव तत्त्वतः । यस्तु वेदं नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ।
 विमुक्तः सर्वसंस्कारैः सर्वदन्दविवर्जितः । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिं । १-४५
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वाणप्रयोग्य भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।
 यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः परिकीर्तितः । तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा समातनी ।
 संस्कारैः संस्कृतः पूर्णं यथावशरितव्रतः । जानौ गुणविशिष्टायां समावर्तितं तत्त्वविनं ।
 स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारे जिरेन्द्रियः । पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्धावानो यजिरेह ।
 देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु । इज्याप्रदानयुक्तञ्च यथाशक्ति ययामुखं । १-४६
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ।
 नित्यं यज्ञोपवीतो स्यात् शुक्लवस्त्रः शुचिव्रतः । नियतो यमदानाभ्यां सदा गिष्ठैश्च संविशेत् ।
 जितशिश्रोःदगे भैवः शिष्टाचारभमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम्पण्डलं ।
 अधोत्थाध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहं वापि षड्गुणं वृत्तिमाचरेत् ।
 त्रीणि कर्माणि जानौत ब्राह्मणानाम्नु जीविका । याजनाध्यापने चोभे शुद्धाचापि प्रतिग्रहः । १-४७
 अथ श्रेयाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ।
 तेष्वप्रमादं कुर्वन् त्रिषु कर्मसु धर्मेवित् । दानो भैवः समायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ।
 सर्वभूतयथाशक्ति विप्रो निर्वर्त्तयन् शुचिः । एवं युक्तो जपेत् स्वर्गं गृहस्थः संव्रतव्रतः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधेधिके पञ्चमोऽध्यायः । अनुगातापञ्चमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि । अधीतवान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मयर्थवान् ।
 स्वधर्मनिरतो विद्वान् सर्वैन्द्रिययतो मुनिः । गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः । १-४८
 गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतास्त्रनकुल्ययन् । हविश्चभैक्ष्यभुक् चापि स्नानासनविशारवान् ।
 द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूला समाहितः । धारयितुं सदा दण्डं वैष्णं पालाशमेव वा ।
 चैभं कार्पासिकञ्चापि मृगाजिनमथापि वा । सर्व्वं कषायरक्तं वा वानो वापि दिजस्य ह ।

मेखला च भवेन्मौञ्जी गटो नित्योदकस्तथा । यज्ञोपवीतो स्नाध्यायी अमुञ्जे नियतव्रतः ।
 पूताभिश्च तथैवाङ्गिः सदा देवततर्पणं । भावेन नियतः कुर्वन् ब्रह्मचारी प्रव्रज्यते ।
 एवं युक्तो जयन्नेकान् वानप्रस्थो जितेन्द्रियः । न संसरति जातोषु परमं स्थानमाश्रितः ।
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् । यामात्रिकम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ।
 चर्यवत्कलसंवागी सायं प्रातरुपसृजेत् । अरण्यागोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत् पुनः ।
 अर्चयन्नतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयं । फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामकिन च वर्त्तयन् ।
 प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत् । प्राश्रीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतश्चितः ।
 य मूलफलभिर्वाभिरर्चयेदतिथिमागतं । यद्ब्रह्मं स्थापितो दद्याद्भिक्वां नित्यमतश्चितः ।
 देवतातिथिपूर्व्यं सदा प्राश्रीत वाग्यतः । अस्थङ्कितमनासैव लब्ध्वा श्रीर्देवताश्रयः ।
 दान्तो भैत्रः क्षमायुक्तः केशान् शशु च धारयन् । जुहुत् स्नाध्यायशौलश्च सत्यधर्मपरायणः ।
 शुद्धिदेहः सदा दशो वननित्यः समाहितः । एवं युक्तो जयेत् सर्वं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः । य दक्षेन्नेकमास्यातुमुत्तमं वृत्तिमाश्रयेत् ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् । सर्वभूतसुखो भैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
 अयाचितमभक्तप्रमुपपन्नं यदृच्छया । कृत्वा प्राञ्जे चरेद्ब्रह्मं विधूमे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते मरावस्थते भैक्ष्यं लिखेत मोक्षवित् । लाभेन च न हृथेन नालाभि विमना भवेत् ।
 यात्रार्था कालमाकाङ्क्षन् चरेद्ब्रह्मं समाहितः । लाभं साधारणं नैष्केन भुञ्जीताभिपूजितः ।
 अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः । भुक्तान्यन्नानि तिकाणि कषायकटुकानि च ।
 नास्वादयित भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा । यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणं ।
 अन्तरेणेन भूतानां वृत्तिं लिखेत मोक्षवित् । न चान्यमन्नं लिखेत भिवमाणः कथञ्चन ।
 न मन्त्रिकाश्वेद्वर्ष्मं विमुक्तं चारजासरेत् । शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ।
 प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहां । यामैकरात्रिको गोप्ते वर्गलेखक वा वेभत् ।
 अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कोटवच्च चरेन्नदीं । दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य प्रयिवोच्चरेत् ।
 मच्चयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासश्च वर्जयेत् । पूताभिरङ्गिनित्यं वै कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ।
 उपसृष्टेदुद्धृताभिरङ्गिश्च पुरुषः सदा । अहिंसा ब्रह्मचर्यश्च सत्यमार्जवमेव च ।
 अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनं । अष्टस्तेषु युक्तः स्याद्भूतेषु नियतेन्द्रियः ।
 अपापमश्रुतं वृत्तमजिह्वां नित्यमाचरेत् । जोषयेत् तदा भोज्यं पासमागतमसृष्टः ।
 यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राण्याचिकं । धर्मलब्धमयाश्रीयान् काममनुवर्त्तयेत् ।
 यासादाष्कादनादन्यत्र गृह्णीयात् कथञ्चन । यावदाहारयेत्तावत् प्रतिगृह्णीत नाधिकं ।
 परेभ्यो न प्रतिपाद्यं न च देयं कदाचन । दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ।
 नाददीत परस्त्रानि न गृह्णीयादयाचितः । न किञ्चिदप्यं भुक्त्वा स्पृश्येत्तस्य वै पुनः ।

१९१

१२०

१२०४

१२००

१२१

१२०

मृदमापसथास्त्रानि पत्रपुष्पफलानि च । असंस्तानि मृद्योयात् प्रहृतानि च कार्यवान् ।

न श्लिष्टजीविकां जीवेद्विरण्यं नोत कामयेत् । न देष्टा मोपदेष्टा च भवेत् निरपस्तुतः ।

१९८

अद्वापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च वर्जयेत् । स्वाध्यायान्तरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदः ।

आशीर्षुक्तानि सर्व्याणि हिंसायुक्तानि यानि च । लोकसंपदधर्मश्च भैवस्तुत्याश्च कारयेत् ।

सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिब्रजेत् । समः सर्वेषु भूतेषु स्वावरेषु चरेषु च ।

परं नोदेजेयेत् कश्चिन्न च कस्यचिद्विजेत् । विश्वाश्चः सर्वभूतानामगो मोचविदुष्यते ।

अनागतश्च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् । वर्त्तमानमुपेक्षेत् कालाकाङ्क्षी समाहितः ।

१९९

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिदुष्टं समाचरेत् ।

इन्द्रियाण्युपसंभृत्य कूर्मोऽङ्गानोव सर्वेश्वरः । चाण्डिन्द्रियमनोबुद्धिर्निरोधः सर्वतत्त्ववित् ।

निर्दन्धो निर्नमस्करो निःस्वाहाकार एव च । निर्धर्मो निरहङ्कारो नित्यागतेभ आत्मवान् ।

निराशो निर्गुणः शान्तो निराशङ्को निराश्रयः । आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः ।

अपाणिपाददृष्टन्तद्भ्रशिरस्कमनूदरं । प्रचीनगुणकर्षाणं केवलं विमलं स्थिरं ।

१९०

अगन्धमरसस्पर्शमरूपान्धमेव च । अनुगत्यमनाधर्मममांसमपि चैव तत् ।

निश्चिन्तमव्ययं दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा । सर्वभूतस्वमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ।

न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः । वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ।

यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्वता । तस्मादलिङ्गधर्मज्ञो धर्मतत्त्वमुपाचरेत् ।

गृहधर्माश्रितो विद्वान् विशानचरितं चरेत् । अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ।

१९१

यथैनमवमन्ये न परे सततमेव हि । तथा वृत्तं शरेद्धर्मं धर्माधर्मकुलयन् ।

य एवं वृत्तसम्पन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पश्य च ।

मनो बुद्धिरहङ्कारमयत्वं पश्येत् तथा । एतत् सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्वनिश्चयात् ।

ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः । एतावदन्तवेत्तायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ।

ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः । निर्मुक्तः सर्वसङ्गेश्चो वायुराकाशगो यथा ।

१९२

जीणकोशो निरातङ्गस्तथेदं प्राप्नुयात् परं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुत्रय्यध्याये षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ संन्यासं तप इत्याहुर्देहा निश्चितवादिनः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोगिन्श्चा ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ।

अतिदूरात्प्रकं ब्रह्म वेदविद्याव्यापारयं । निर्दन्धं निर्गुणं नित्यमचिन्मयगुणमुत्तमं ।

ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्परं । निर्णिकमनसः पूता व्युत्क्रान्तरजशोऽमलाः ।

तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमं परं संन्यासविरता नित्यं ये च ब्रह्मविदे जनाः ।

१९३

तपःप्रदोप इत्याहुर्वाचरो धर्मसाधकः । ज्ञानं वै परमं विद्यात् संन्यासं तप उत्तमं ।

यस्तु वेदनिराधारं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् । सर्वभूतस्वमात्मानं च सर्वगतिरिच्छते ।

यो विद्वान् स ह वा स च विवासश्चैव पश्यति । तथैवैकलनामाले स दुःखात् प्रतिमुच्यते ।

यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते । इच्छलोकस्य एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् । निर्दमो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ।

१९२५

निर्दमो निर्दमस्कारो निःस्पधाकार एव च । निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रब्रमेनैव गच्छति ।

हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जनुः शुभाशुभं । उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ।

अव्यक्तयोनिप्रभेव बुद्धिस्तन्मयस्य महान् । महाहङ्कारविटप ह्रिद्यःकुरकोटरः ।

महाभूतविज्ञास्य विशेषयति शास्त्रिनः । सदापक्वः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ।

आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मदृक् सनातनः । एनं हित्वा च भित्वा च तत्त्वज्ञानाग्निना बुधः ।

१९२६

हित्वा सङ्गमयान् पाशान् मृत्युजन्मजरोदयान् । निर्दमो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ।

द्वाविमौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चायचेतनौ । एताभ्याम्परो योऽन्यस्तेतनावान् स उच्यते ।

अचेतनः सत्त्वसङ्गाविमुक्तः सत्त्वात् परं चेतयतेऽन्तरात्मा । स खे भवितुं सर्वसंख्यातबुद्धिगुणातिगो मुच्यते

सर्वपापैः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुश्रियध्वादे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ केचिद्ब्रह्ममयं त्वं केचिद्ब्रह्मवत्तं महत् । केचित् ब्रह्म चाव्यक्तं केचित् परमनामयं ।

मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवान्यथ । उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।

१९२७

आत्मानमुपसंगम्य सोऽमृतताय कल्पते । निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ।

गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययां । प्राणायामैरेव प्राणान् संयम्य स पुनः पुनः ।

दशदादशभिर्ध्यापि चतुर्विंशत्यपरं ततः । एवं पूर्वं प्रसवात्मा लभते यद्यद्विच्छति ।

अव्यक्तात् सत्त्वमुद्रिक्तममृतताय कल्पते । सत्त्वात् परतरं नान्यत् प्रशंसन्तीह तदिदं ।

अनुमानादिजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयं । न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं दिव्यमनसा ।

१९२८

समा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । ज्ञानं त्यागोऽयं संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमित्यते ।

एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः । सत्त्वश्च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ।

आङ्गुरके च विड्भासो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः । चेन्नक्षत्रसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नेपपद्यते ।

पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतद्विचारितम् । पृथग्भावाच्च विज्ञेयः सहजस्यापि तत्त्वतः ।

तथैवैकलनामालमित्यते विदुषां नयः । मशकोऽम्बरे चैकं पृथक्तामपि दृश्यते ।

१९२९

मत्स्यो ययाऽन्यः स्यादसु सम्प्रयोगस्तथा तथोः । सत्त्वसत्त्वोचविन्दूनां पूर्णं कोकनदस्य च ।

॥ गुरुवाच ॥ इत्युक्तवन्तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहं । पुनः संश्रयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुश्रियध्वादे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ अथ उचुः ॥ को वा खिदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः । व्याहृतामिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिं ।

ऊर्द्धं देहाददन्त्येके नेतदस्तीति चापरे । केचित् संश्रयितं सर्वं निःसंश्रयमथापरे ।

अनित्यं नित्यमित्येके मास्वसीत्यपि चापरे । एकस्मिन् दिशेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे । १९१°
 मन्यन्ते ब्राह्मणा एव ब्रह्मज्ञास्त्ववादिनः । एवमेके वृक्षश्चान्ये वज्रमपि चापरे ।
 देशकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे । जटाजिन्धरास्त्वान्ये मुखाः केचिदसंयुताः ।
 अस्त्रान् केचिदिच्छन्ति स्नानमप्यपरे जनाः । मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्राह्मज्ञास्त्वदर्शिनः ।
 आहारं केचिदिच्छन्ति केचिश्चान्नं रताः । कर्म केचित् प्रशंसन्ति प्रशान्तिश्चापरे जनाः ।
 देशकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे । केचित्कोशं प्रशंसन्ति केचित्श्लोकान् वृक्षमिधान् । १९२°
 धनार्ण केचिदिच्छन्ति निर्दुर्जनमप्यपरे । उपास्य साधनत्वेनैतदस्तीति चापरे ।
 अहिंसानिरतास्त्वान्ये केचिद्विंशपराधयाः । पुष्टेन यशसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे ।
 सद्भावनिरतास्त्वान्ये केचित्संश्रयिते स्त्रिताः । दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ।
 यज्ञमित्यपरे विप्राः प्रदानमिति चापरे । तपस्त्वान्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
 ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः । सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे । १९३°
 एवं व्युत्थापिते धर्मैश्च वृक्षधा विप्रबोधिते । निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुरसत्तम ।
 इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः । यो हि यस्मिन् रतो धर्मैः स तं पूजयते सदा ।
 तेन योऽविहिता प्रज्ञा मनस्य वज्रसीकृतं । एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ।
 अतः परन्तु यदुक्तं तद्भवान् वक्तुमर्हति । सत्त्वैवैवमयोऽपि सम्बन्धः केन हेतुना ।
 एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्भगवान् लोकाभावतः । तेभ्यः श्रवणं धर्मात्मा याचातयेन बुद्धिमान् । १९४°
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अमगीतापर्वणि गुरुश्लेषधवादे जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इत्थं वः संप्रवक्ष्यामि यथां वृक्षश्च सत्तमाः । गुरुणा श्रित्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ।
 समस्तमिह तत् श्रुत्वा सम्यग्ज्ञावधार्यतां । अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतमं मतं ।
 एतत्पदमगुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणं । ज्ञानं निश्चय इत्याहुर्दृष्ट्वा निश्चितदर्शिनः ।
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वकिंस्त्रिभैः । विंशपरास्य ये केचिद्ये च नास्ति कष्टतपः ।
 लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः । आश्रीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वन्ते ये ततस्त्रिताः । १९५°
 तेऽस्मिन् लोके प्रमोदन्ते आयमानाः पुनः पुनः । कुर्वन्ते ये तु कर्माणि अद्धाना विपश्चितः ।
 अनाश्रित्यैगंधयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः । अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वैवैवमयोऽर्थया ।
 संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः । विषयो विवक्षितश्च सम्बन्धोऽयमिहोच्यते ।
 विषयो पुरुषो नित्यं सत्त्वश्च विषयः सूतः । व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मन्त्रकोऽुम्बरं यथा ।
 भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनं । यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते सश्च भुज्यते । १९६°
 नित्यं इन्द्रसमायुक्तं सत्त्वमाहुर्धर्मोऽवयवः । निर्दम्भो निष्कलो नित्यः चैवज्ञो निर्गुणात्मकः
 समः संहानुगश्चैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करवर्षवत् ।
 सर्वैरपि गुणैर्विह्वल्य व्यतिपन्नो न क्षिप्यते । जलविन्दुर्यथा लोकाः पद्मिनीपत्रवस्थितः ।

एवेमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः क्षात्रं संज्ञयः । इत्यमाचमभूत् सर्वं पुरुषमेति निश्चयः ।
 यथा इत्यस्य कर्त्ता च संयोगोऽप्यनयोक्ता । यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति । १९८०
 तथा सत्प्रदीपेन गच्छति परमेषिणः । यावद्दृक्गुणास्मात् प्रदीपः संप्रकाशते ।
 क्षीणे इत्ये गुणे ज्योतिरन्तर्हानाय गच्छति । व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वैव पुरुषोऽव्यक्त इत्येति ।
 एतद्विप्रा विजानीत इन्न भूयो ब्रवीमि वः । सहस्रेणापि दुर्बोधा न बुद्धिमधिगच्छति ।
 चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमिधते । एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
 उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते । यथाऽध्वानमपायेयः प्रसक्तो मनुजः कश्चित् । १९८१
 ज्ञेयेन याति महता विनश्येदन्तराऽपि च । तथा कर्त्तुं विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
 पुरुषस्यात्मानि श्रेयः शुभाशुभनिर्द्शनं । यथा च दीर्घमध्वानं पश्चामिव प्रपद्यते ।
 अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः । तमेव च यथाऽध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
 गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः । ऊर्ध्वं पर्वतमारुह्य गन्धर्वैश्चत भूतसं ।
 रथेन रथिनं पश्यन् क्षिप्रमानमचेतनं । यावद्दृश्यपथस्तावद्दृशेन च तु गच्छति । १९८२
 क्षीणे रथपथे विद्वान् रथमुत्तुष्य गच्छति । एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
 परिज्ञाय गुणद्वयं तत्तरोत्तरोत्तरं । यथाऽर्ध्वं महाघोरमम्लवः संप्रगाहते ।
 बाह्वभ्यामेव संमोहादधं वाञ्छत्यसंज्ञयं । नावा चापि तथा प्राज्ञो विभागज्ञः स्मरिष्या ।
 अत्रान्तः खलिलं गच्छेच्छीघ्रं सन्नरते ह्रद् । तोषो गच्छेत् परं पारं नावमुत्तुष्य निर्जनः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनोः । खेदात् संभोदमापन्नो नावि दाज्ञो यथा तथा । १९८३
 ममत्वेनाभिभूतः संस्रैव परिवर्तते । नावं न प्रव्यमारुह्य खले विपरिवर्त्तितुं ।
 तथैव रथमारुह्य नाप्नु चर्यां विधीयते । एवं कर्त्तव्यं चित्तं विषयस्य पृथक् पृथक् ।
 यथा कर्त्तुं कृतं लोके तथैतानुपपद्यते । यथैव गन्धि नो रसं न रूपस्य रसश्च वत् ।
 मन्थ्ये मृगयो वुड्या तत् प्रधानं प्रपद्यते । तच्च प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
 महत् प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च । अहङ्कारात्तु सक्भूतो महाभूतकृतो गुणैः । १९८४
 पृथक्तेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः । वीजधर्मं तथा व्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ।
 वीजधर्मा महाभावा प्रवस्येति नः श्रुतं । वीजधर्मस्तदङ्कारः प्रसवस्य पुनः पुनः ।
 वीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै । वीजधर्माणि इत्याहुः प्रसवस्य प्रकुर्वन्ते ।
 विभवाः पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विज्ञेयं । तत्रैकगुणमाकाशं दिग्गुणो वायुरप्यथे ।
 त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुः परापि चतुर्गुणाः । पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया चरत्स्मावरपङ्क्तुका । १९८५
 सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिर्द्दिनी । ब्रह्मः सर्वज्ञाया रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया विजयन्तमाः । पार्थिवस्य सदा गन्धो गन्धश्च वज्रधा स्मृतः ।
 तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण वज्रन् गुणान् । दृष्टवानिष्टगन्धश्च मधुरोऽस्यः कटुस्तथा ।

निहारी बंहतः स्निग्धो ह्यो विशद एव च । एवं दशविधो ज्ञेयः पाथिवो गन्ध इत्युत ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवस्वापां गुणाः स्मृताः । रसज्ञानम् वक्ष्यामि रससु बज्रधा स्मृतः ।

१०९

मधुरोऽस्त्रः कटुः सक्तः कषायो सवणस्तथा । एवं षड्विधविहारो रसो वारिमयः स्मृतः ।

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते । ज्योतिषस्य गुणो रूपं रूपस्य बज्रधा स्मृतः ।

शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीताम्बुजस्तथा । प्लवङ्गं दीर्घं कृष्णं ख्युलं चतुरस्रम् दृढवत् ।

एवं दादशविहारं तेजसो रूपमुच्यते । विज्ञेयं ब्राह्मणैर्दृष्टैर्दृष्टैर्ज्ञेयैः सत्यवादिभिः ।

शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयो दिगुणो वायुरुच्यते । वायोऽपि गुणः स्पर्शः स्पर्शस्य बज्रधा स्मृतः ।

१०९

हवः श्रोतस्तथैवाष्मः स्निग्धो विशद एव च । कठिनस्त्रिकणः स्रक्पिण्डः पिण्डलो दादणो मृदुः ।

एवं दादशविहारो वायव्यो गुण एव च । विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्दृष्टैर्दृष्टैस्तत्तदभिभिः ।

तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः । तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ।

षड्ज्वलभः सगान्धारो मधुमः पञ्चमस्तथा । अतः परम् विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ।

इष्टानिष्टशब्दस्य संहतः प्रविभागवान् । एवं दशविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसम्भवः ।

१०९

आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परः । अहङ्कारात् परा बुद्धिबुद्धेरात्मा तथा परः ।

तस्मात् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । परापरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्षणो ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अगुमीतापर्वणि गुह्यस्यसंवादे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूतानामथ पञ्चानां यथैवामीश्वरो मनः । नियमे च विषयो च भूतात्मा मन एव च ।

अभिधाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा । बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे ज्ञेयश्च स उच्यते ।

१०९

इन्द्रियाणि मनो युक्ते सदस्यानिव सारथिः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः ज्ञेयश्च युज्यते सदा ।

महदस्यसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथं । समारुह्य स भूतात्मा समन्तात् परिधावति ।

इन्द्रिययामसंयुक्तो मनः सारथिरेव च । बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ।

एवं यो वेत्ति विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथं । स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ।

अव्यक्तः दिविशेषान्नं सहस्रावरजङ्गमं । सूर्य्यचन्द्रप्रभालोकं यद्वनचमपिष्ठतं ।

१०९

नदीपर्वतजालैश्च सर्वैतः परिभूषितं । विविधाभिस्तथा चाङ्गिः सततं समलसदृतं ।

आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः । एतद्ब्रह्म परं नित्यं तस्मिंश्चरति ज्ञेयवित् ।

लोकेऽस्मिन् यानि सत्त्वानि स्यावराणि चराणि च । तान्येवापि प्रलीयन्ते पञ्चाङ्गुतता गुणाः ।

गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः । देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।

सर्वे स्तभावतः सृष्टा न क्रियाभ्या न कारणात् । एते विश्वज्ञो विप्रा जायन्तीह पुनः पुनः ।

१०९

तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रलीयन्ते यदाकाशमूर्धन्यः सागरे यथा ।

विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतसु सर्वज्ञः । भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत् परां गतिं ।

प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवास्मज्जत् प्रभुः । तथैव देवानृषयस्तपसा प्रतिपदिरे ।
तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाग्निस्तथा । तैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तोह समाहिताः ।
आषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वशः । तपसैव प्रसिध्यन्ति तपो मूलं हि साधनम् । १५०
यदुरापं दुराक्षायं दुराधर्षं दुरन्धरं । तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमं ।
सुरापो ब्रह्महा स्तेयो भूणहा गुरुतल्पगः । तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्बिषान्ततः ।
मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि चरानि स्यावराणि च ।
तपःपरायणा नित्यं सिध्यन्ते तपसा सदा । तथैव तपसा देवा महामाया दिवं गताः ।
आशौर्यकानि कर्माणि कुर्वन्ते ये त्वतन्द्रिताः । अहङ्कारसमायुक्तास्तैस्काशे प्रजापतेः । १५१
ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्धमा निरहङ्कृताः । आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमं ।
ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा । मुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः ।
ध्यानयोगादुपागम्य निर्धमा निरहङ्कृताः । अव्यक्तं प्रविशन्तोह महतां लोकमुत्तमं ।
अव्यक्तादेव सम्भूतः स्वप्नमंशा गतः पुनः । तमेरजोभ्यां निर्धृक् सत्त्वमाख्याय केवलं ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं सृजति निष्कलं । चैवञ्ज इति तं विद्यायुक्तं वेद स वेदवित् । १५२
चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत धंयतः । यचित्तं तन्मनोवश्यं गुह्यमेतत् सनातनम् ।
अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्यत् । निबोधत तथा ह्रीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ।
ज्ञातव्यं भवेत्कृत्युक्त्यवरं ब्रह्म शाश्वतं । ममेति च भवेत्कृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ।
कर्म्म केचित् प्रथमं किं मन्दबुद्धिरतामराः । ये तु ब्रह्मा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म्म ते ।
कर्म्मणा जायते जन्तुर्भूत्तिमान् षोडशात्मकः । पुरुषं यस्य विद्या तद्वाङ्मममृताग्निना । १५३
तस्मात् कर्म्मसु निष्केहा ये केचित् पारदर्शिनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्म्ममयः स्यतः ।
य एवममृतं नित्यमगच्छं शश्वद्वरं । वक्ष्यात्मानममंस्निष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ।
अपूर्वमकृतं नित्यं य एवमपराजितं । य एवं त्रिन्दिदात्मानमगच्छममृताशनं ।
अघोष्ठा मृतो भवति स एभिः कारणैर्भूतः । आघोश्च सर्वमंस्कारान् सधम्यात्मानमात्मनि ।
स तद्ब्रह्म उभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते । प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् । १५४
लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्नदर्शनं । गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।
प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः । एषा गतिर्विरक्तानामेव धर्मः सनातनः ।
एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितं । समेन सर्वभूतेषु निष्पृहेण निराशिषा ।
अक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिनः । एतद् सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिभक्तमाः ।
एवमाचरतः क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ । १५५

॥ गुरुत्वाच्च ॥ इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा । ज्ञातवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ।
समयेतन्महाभाग मयोक्तं ब्रह्मणे वचः । सम्यगाचर शुद्धात्मस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा श्रियो गुरुणा धर्ममुत्तमं । चकार सर्व्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ।

कृतकृत्यश्च स तदा श्रियः कुरुकुलोदह । तत् पदं समनुप्राप्नो यच्च गत्वा न शोचति ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ को मय्येषां नाश्रयः कृष्ण कस्य श्रियो जनार्दन । श्रोतव्यं ह्येताथैतदै तत्प्रमाचक्ष मे विभो । १५०

॥ वासुदेव उवाच ॥ अहं गुरुर्माहात्म्यो मनः श्रियश्च विद्धि मे । त्वप्रोत्था गुह्यमेतच्च कथितन्ने धनञ्जय ।

मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोदह । अथात्ममेतत् मुत्वा त्वं सम्मगाचर सुव्रत ।

तत्तत्त्वं मम्यगाचीर्णे धर्मोऽस्मिन्नरिकर्षण । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो मांश्चं प्राप्स्यसि केवलं ।

पूर्व्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाले उपस्थिते । मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ।

मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता प्रभुः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फाल्गुन । १५५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः । गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाङ्गधमद्य वै ।

समेत्य तच्च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । समनुशास्य राजानं स्त्रां पूर्णं यातुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अमृगीतापर्व्वणि गुरुश्रियसंवादे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽभ्युदयत कृष्णो युज्यतामिति दारकं । मुहूर्त्तार्दिव चाचष्ट युक्त्वमित्येव दारकः ।

तथैव चानुयात्राणि चोदसाक्षात् पाण्डवः । सञ्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाङ्गधं ।

इत्युक्ताः धैनिकास्ते तु सञ्जीभूता विशाण्ते । आचक्षुः सञ्जमित्येव पार्यायामितेति जे । १६०

ततस्तौ रथमाख्याय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ । विकुर्वाणौ कथास्त्रिधाः प्रीयमाणौ विशाण्ते ।

रथस्थान्तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः । पुनरेवाब्रवीदाक्यमिदं भरतसत्तम ।

त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्नो राक्षा दृष्टिकुलोदह । निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकं ।

नायवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन । भवन्तं श्रवमासाद्य तोषाः स्मः कुरुसागरं ।

विश्वकर्म्मजमलोऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसत्तम । तथा त्वामभिजानामि यथा चाहं भवाम्नातः । १६५

त्वत्तेजःसम्भवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन । रतिः क्रोडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ।

त्वयि सर्व्वमिदं विश्वं यदिदं स्थापुजङ्गमं । त्वं हि सर्व्वं विकुरूपे भूतयामं चतुर्विधं ।

पृथिवीश्चान्तरीक्षञ्च द्यौश्चैव मधुसूदन । रक्षितं तेऽमला ज्योत्स्ना चतवसेन्द्रियाणि च ।

प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः । प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ।

रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्भक्तिः क्षान्तिश्चराचरं । त्वमेवेह युगानेषु निधनं प्रोक्ष्यसेऽनघ । १७०

सुदीर्घैर्वापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च परमात्मा च नमस्ते नखिनेक्षण ।

विदितो मे सुदुर्द्धवं मारदादेवसात्तया । कृष्णदैपायनाश्चैव तथा कुरुपितामहात् ।

त्वयि सर्व्वं समामक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः । यश्चानुपपद्येत्युक्तमेतदुक्तं त्वयाऽनघ ।

एतत् सर्व्वमहं सर्व्वमाचरित्ये जनार्दन । इदञ्चाभ्युतमत्यन्तं कृतमस्मत्प्रियेष्ठया ।

यत् पापे निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः । तया दग्धं हि तत् सर्व्वं मया विजितमाहवे । १७५

भवता तत् कृतं कर्म्म येनावाप्तो जयो मया । दुर्ध्याधनस्य संयमि तव बुद्धिपराक्रमैः ।

कर्णस्य च बधोपायो यथावत् संप्रदर्शितः । सैन्यवत्स्य च पापस्य भूरिश्रवण एव च ।
 अश्वस्य प्रीयमाणेन तया देवकिमन्दन । यदुक्तसत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ।
 राजानस्य समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । सोदयिष्यामि धर्मस्य गमनार्थं तवानघ ।
 वसिष्ठं हि ममेतत्ते हारकागमनं प्रभो । अचिरादेव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनाईन ।
 बलदेवस्य दुर्द्धर्षं तथाऽन्यान् वृष्णिपुङ्गवान् । एवं सम्भाषमाणो तौ प्राप्ते वारणवाङ्मयं ।
 तथा विविशतुष्टोभौ संप्रवृत्तनराकुलं । तौ गत्वा हृतराष्ट्रस्य गृहं वक्रव्यहोपमं ।
 ददृशान्ते महाराज हृतराष्ट्रं जनेश्वरं । विदुरस्य महानुद्धिं राजानस्य युधिष्ठिरं ।
 भीमसेनस्य दुर्द्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । हृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुश्चापराजितं ।
 गान्धारीस्य महाप्रभां पृथां कृष्णस्य भामिनीं । सुभद्रायाश्च ताः सर्व्या भरतानां स्त्रियस्तथा ।
 ददृशान्ते स्त्रियः सर्व्या गान्धारीपरिचारिकाः । ततः समेत्य राजानं हृतराष्ट्रमरिन्दमौ ।
 निवेद्य नामधेये स्त्रे तस्य पादावगृह्यतां । गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजेस्य चैव हि ।
 भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्यतां । चत्वारश्चापि भंग्यस्तुष्टु कुशलमव्ययं ।
 तैः साङ्गैर्नृपतिं दृष्ट्वं ततस्तौ पथ्यपासतां । ततो निशि महाराजो हृतराष्ट्रः कुरूदहान् ।
 जनाईनस्य मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् । तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेदनं ।
 धनञ्जयगृह्णते यथैव कृष्णस्तु वीर्यवान् । तन्नाशितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
 कृष्णः सुस्नाप मेधावी धनञ्जयसहायवान् । प्रभातायान्तु श्रव्यैश्च कला पौर्वाहिकैर्को क्रियां ।
 धर्मराजस्य भवनं जगमतुः परमार्चितौ । यवाक्षौ स सहामात्यौ धर्मराजो महाबलः ।
 तौ प्रविश्य महात्मानौ तद्वृद्धं परमार्चितं । धर्मराजं ददृशतुर्देवराजमिवाग्निमौ ।
 समासाद्य तु राजानं वाष्पेयकुरुपुङ्गवौ । निवेदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन तौ ।
 ततः स राजा मेधावी विवल् प्रेक्ष्य तावुभौ । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विवल् हि युवां मन्वे वीरौ यदुक्कुरुदहौ । ब्रूतं कर्त्ताऽस्मि सर्व्यं वां न चिरात्मा विशात्थितां ।

इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
 अयं चिरोषितो राजन् वासुदेवः प्रतापवान् । भवन्तं समनुज्ञाय पितरं द्रष्टुमिच्छति ।
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यते । आनर्त्तनगरीं वीर तदनुज्ञातुमर्हसि ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुण्डरीकाक्ष भद्रस्ते गच्छ त्वं मधुसूदन । पुर्णं हारवतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रभो ।
 रोचते मे महाबाहो गमनं तव केनैव । मातुलस्यिरदृष्टो मे तया देवो च देवकी ।
 समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवस्य मानद । पूजयेया महाप्राज्ञ महाक्वेन यथार्हतः ।
 स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमस्य बलिनां वरं । फाल्गुनं सहदेवस्य नकुलैश्चैव मानद ।
 आनर्त्तानवलोक्य त्वं पितरस्य महाभुज । वृष्णींश्च पुनरागच्छेद्दयमेधे ममानघ ।
 स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वस्तूनि च । यथाप्यन्यस्मान्नोदन्ते तदप्यादत्स्व सात्वत ।

इयच्च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव । अस्मान्पागता वीर निहताश्चापि शत्रवः ।

एव ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे । वासुदेवो वरः पुंमामिदं वचनमब्रवीत् ।

तत्रैव रत्नानि धनञ्ज केवलं धरां तु कृत्स्ना तु महाभुजाऽथ वै । यदस्ति चान्यद्विषिणं गृहे मम तमेव तस्मै चर नित्यमी
श्वरः ।

तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा गदायजो धर्मसुतेन वीर्यवान् । पित्र्यस्वारं त्वदद्यथाविधि संपूजितस्यायगमत्
प्रदक्षिणं । १५१*

तथा स सम्यक् प्रतिनन्दितस्ततस्तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्तथा । विनिर्यथौ नागपुराद्गदायजो रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयं ।
रथे सुभद्रामधिरोष्य भाविनीं युधिष्ठिरस्नानुमते जगार्दनः । पित्र्यस्वस्वारपि तथा महाभुजो विनिर्यथौ पौरजनाभि
संवृतः ।

तमन्वयादानरव्यक्तैतनः समात्यकिर्माद्रवतीमतावपि । अगाधवृद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयश्च भोमो गजराजविक्रमः ।

निवर्त्तयित्वा स्रुराद्रवद्वेनास्ततः स सर्वान् विदुरश्च वीर्यवान् । जगार्दनो दाहकमाह सत्वरः प्रचोदयामासिति सात्यकिं
तथा ।

ततो यथौ श्चगुणप्रमर्दनः शिनिप्रवीरानुगतो जगार्दनः । यथा निहत्यारिगणान् शतक्रतुर्द्विं तथामर्त्तपुरीं प्रताप
वान् । १५२*

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णप्रयाणे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं दारकां भरतर्षभ । परिस्वज्य न्यवर्त्तन्त सानुयात्राः परन्तपाः ।

पुनः पुनश्च वार्ष्णेयं पर्व्यस्त्रजत फाल्गुनः । आचलुर्विषयाचैर्न स ददर्श पुनः पुनः ।

कृच्छ्रेणैव तु तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशितां । संजहार ततो दृष्टिं कृष्णस्यायपरराजितः ।

तस्य प्रयाणे चान्यामग्निमिन्नानि महात्मनः । बह्वन्यहुतकर्माणि तानि मे गदतः शृणु ।

वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ । कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्वमकष्टकं ।

ववर्ष वासवस्यैव तोयं शृष्टि सृगन्धि च । दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ।

स प्रयातो महाबाहुः सन्नेषु मरुधन्वसु । ददर्शाय मुनिश्रेष्ठमुतङ्कममिनौजषं ।

स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं शृणुल्लोचनः । पूजितस्तेन च तदा पर्यष्टच्छ्रदनामयं ।

स शृष्टः कुशलत्वेन संपूज्य मधुसूदनं । उतङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवं ।

कश्चित् शौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसमस्तत् । कृतं सोभ्रात्रमचलं तस्मै व्याख्यातुमर्हमि ।

अपि सन्धाय तान् वीरानुपाहृताऽपि केशव । सम्बन्धिनः स्वदयितान् शततं वृष्णिपुङ्गव ।

कश्चित् पाण्डुमुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः । लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परन्तप ।

स्वराष्ट्रे च राजानः कश्चित् प्राप्यन्ति वै सुखे । कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नायेन केशव ।

था मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्त्तत । अपि सा रुफला तात हता ते भरतान् प्रति ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हतो यस्मै मया पूर्वं मौञ्जास्त्रैकैरवान् प्रति । नाशक्यन्त यदा त्रैश्व ते स्नापयितुमञ्जवा । १५३*

तत्क्षे निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः । न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं ब्रह्मं बुद्ध्या बलेन वा ।
महर्षे विदिनं भूयः सर्वेनेतत्तवानव । तेऽथकामर्चानि मन्त्रां भीष्मस्य विदुरस्य च ।
ततो यमस्यं जम्बुः समासायेतरेतरं । पक्षैव पाण्डवाः शिष्टा हतामित्रा हतात्मजाः ।
धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे समुतबान्धवाः । इत्युक्तवचने कृष्णे भूयं क्रोधसमन्वितः ।
उतङ्क इत्युवाचैनं रोषादुत्पन्नलोचनः ।

१११

॥ उतङ्क उवाच ॥ यस्मात् शक्नोते ते कृष्ण न ज्ञाताः कुरुपुत्रवाः । समन्धिनः प्रियास्तस्मात् ब्रह्मेऽहं त्वामसंश्रयं ।

न च ते प्रसभं यस्मात्ते निष्टङ्का निवारिताः । तस्मान्मन्युरोतस्त्वां प्रश्यामि मधुसूदन ।

तथा शक्नोते हि सता मिथ्याचारेण माधव । ते परोताः कुर्येष्टा नास्वन्तः स्मृत्प्रेषिताः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ यदृष्टु मे विस्तरेणेदं यदप्ये भृगुनन्दन । गृहाणानुग्रहापि तपस्वी क्षत्रिभार्गव ।

श्रुत्वा च मे तदध्यात्मं मुक्षेयाः प्रापमस्य वै । न च मां तपसाऽन्येन ब्रह्मोऽभिभवितुं पुमान् ।

११२

न च ते तपसा नाब्रमिष्कामि तपतां वर । तपस्ते सुमहद्भोगं गुरुवशापि तोषिताः ।

कौमारं ब्रह्मचर्येण जानामि द्विजसत्तम । दुःखार्जितस्य तपस्तस्मात्प्रेष्कामि ते यथं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्ये विष्वक्पात्रोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ उतङ्क उवाच ॥ ब्रूहि केशव तत्तेन त्वमध्यात्ममनिन्दितं । श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि प्रापं वा ते जनार्दन ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ तमो रजस्य सत्यञ्च विद्धि भावात्प्राज्ञाश्रयान् । तथा हृद्गान् वसून् वाऽपि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ।

मयि सर्वानि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहं । स्थित इत्यभिजानोहि मा ते भूदृक् संश्रयः ।

११३

तथा दैत्यगणान् सर्वान् यक्षगन्धर्वराक्षसान् । नागनसृगस्यैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ।

सदस्यैव यत् प्राञ्जल्यक्तं व्यक्तमेव च । अररञ्च हरस्यैव सर्वमेतन्मदात्मकं ।

ये चाश्रमेषु वै धर्मास्तुतुर्वा विदिता मुने । वैदिकानि च सर्वानि विद्धि सर्वे मदात्मकं ।

अस्य सदस्यैव यदिसं सदसत्परं । मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात् सनातनात् ।

श्रोद्धारप्रमुखान् वेदान् विद्धि मां लं भृगूदह । यूपं सोमं चरुं चामं त्रिदशायायनं मखे ।

११४

होतारमपि हव्यञ्च विद्धि मां भृगुनन्दन । अध्वर्युः कन्यकाद्यापि हविः परमसंस्कृतं ।

उद्गाता चापि मां शौति गीतबोधैर्ब्रह्माध्वरे । प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शान्तिमङ्गलवाचकाः ।

स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तम । मम विद्धि सुतं धर्ममयजं द्विजसत्तम ।

मानवं दयते विप्रं सर्वभूतदयात्मकं । तचाहं वर्तमानैश्च निर्दुनैश्चैव मानवैः ।

बह्वीः संमरमाणो वै योनीर्वर्त्तामि सत्तम । धर्मसंरक्षणाया धर्मसंस्थापनाय च ।

११५

तैर्लौक्यैश्च रूपैश्च चित्तु लोकेषु भार्गव । अहं विष्णुरहं ब्रह्मा ब्रह्मोऽयं प्रभवाम्ययः ।

भूतयामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च । अधर्मो वर्त्तमानानां सर्वेषामहमश्नुतः ।

धर्मस्य सेतुं बह्ममि सन्ति सन्ति युगे । तास्मा योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ।

यदा त्वहं देवयोनौ वर्त्तामि भृगुनन्दन । तदाऽहं देववत् सर्वमाचरामि न संशयः ।

यदा गन्धर्व्योनौ वा वर्त्तामि भृगुनन्दन । तदा गन्धर्व्वत सर्वमाचरामि न संशयः ।

१०८०

नागयोनौ यदा चैव तदा वर्त्तामि नागवत् । यक्षराक्षसयोन्योऽसु यथावद्विचराम्यहं ।

मानुष्ये वर्त्तमाने तु कृपणं याचिता मया । न च ते जातसंमोहा वधोऽगृह्णन् मोहिताः ।

भयञ्च भयदुद्दिश्य चासिताः कुरवो मया । कुड्मेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुद्विर्ताः ।

तेऽधर्म्मणेह संयुक्ताः परोताः कालधर्म्मणा । धर्म्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ।

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः स्थातिं द्विजेत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

१०८१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि उत ह्योपाख्याने चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ उतङ्क उवाच ॥ अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनाईन । नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ।

चित्तञ्च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमभ्युत । विनिवृत्तञ्च मे शापार्द्रिति विद्धि परन्तप ।

यदि त्वनुपदं किञ्चित्तत्तोऽहंमि जनाईन । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमश्वरं त्वं निदर्शय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स तक्षो प्रोतात्मा दर्शयामास तदपुः । आश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृक्षे यद्वनञ्चयः ।

स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजं । सहस्रसूर्य्यप्रतिमं दोऽग्निमत्पावकोपमं ।

१०८२

सर्व्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्व्वतोमुखं । तं दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्ब्रह्मण्यवमहन्तं ।

विस्मयञ्च यथैव विप्रस्रं दृष्ट्वा परमेश्वरं ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ विश्वकर्म्मजन्मलेऽसु विश्वात्मन् विश्वमश्वव । पञ्चा तेषु पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ।

द्यावापृथिव्योर्ध्वन्मध्यं जठरेण तवावृतं । भुजाभ्यामावृताश्चाश्वास्त्वमिदं सर्व्वमभ्युतः ।

संहरस्व पुनर्द्द्वैव रूपमस्यमुत्तमं । पुनस्त्वं स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि आश्वतं ।

१०८३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय । वरं दृणोष्येति तदा तमुतङ्कोऽमवीदिदं

पर्याप्त एष एवाद्यं वरस्त्वत्तो महाद्युते । यत्ते रूपमिमं कृष्णं पश्यामि पुन्योत्तम ।

तमब्रवीत् पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय । अवश्यमेतत् कर्त्तव्यममोघं दर्शनं मम ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्नान्ये त्रिभो । तोषमिच्छामि यद्येष्टं मन्वेतद्धि दुर्लभं ।

ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोतङ्कमीश्वरः । एष्टव्ये सति चिन्त्याऽहमित्युक्त्वा दारुकां यथैव ।

१०८४

ततः कदाचिद्भगवानुतङ्कस्तोयकाङ्क्षया । दक्षितः परिषकाम मरौ समारं चाच्युतं ।

ततो दिव्याससं धीमान्मा तज्जुमलपङ्क्तिनं । अपश्यत् मरौ तस्मिन् शयूथपरिवारितं ।

भोषणं बहुनिस्त्रिंशं वाणकार्मुकधारिणं । तस्याधः स्नातमोऽपश्यत् दारि भूरि द्विजेत्तमः ।

स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव । एक्षुतङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूदह ।

कृपां हि मे सुमहतीं त्वां दृष्ट्वा दृष्टमभाश्रितं । इत्युक्तस्तेन स मुनितोषार्थं नाभ्यनन्दत ।

१०८५

चित्तेप च स तं धीमान् वाग्मिह्याभिरभ्युतं । पुनः पुनश्च मातङ्गः पिवस्वेति तमब्रवीत् ।

न चापिवत् स सक्रोधः क्षुधितेनात्तरात्मना । स तथा निश्चयान्तेन प्रत्याख्यातो महात्मान ।

श्वभिः सह महाराज तथैवान्तरधीयत । उतङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो प्रीडितमानसः ।

मेने प्रलब्धमात्मानं लब्धेनामिच्छातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खाचक्रगदाधरः ।
 आजगाम महाबुद्धिरुतकृत्स्नैर्ममव्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।
 सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो । इत्युक्तवचनं तन्म महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
 उतङ्कं सत्तण्या वाचा सान्त्वयन्निदमव्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै ।
 तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथाः । मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुनन्दरः ।
 उतङ्काद्यामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः । स मामुवाच देवेन्द्रे न मर्त्योऽमर्त्योऽन्तां व्रजेत् ।
 अन्यमस्मै वरं देहीत्यमरुद्गुणन्दन । अमृतं देयमित्येव मयैवोक्तः व्रजोपतिः ।
 स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमव्रवीत् । यदि देयमवश्यं वै मातङ्गा हि महामते ।
 भूत्वाऽमृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।
 प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवस्यामृतं विभो । प्रत्याख्यातस्त्वं तेन दास्यामि न कथञ्चन ।
 स तथा समर्थं ज्ञत्वा तेन रूपेण वामवः । उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ।
 चाण्डालरूपी भगवान् सुमहोत्तरो व्यतिक्रमः । यत्कं शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेक्षितं ।
 तोदृशं तव दुर्दृशं करिष्ये सफलामहं । येष्वाहःसु च ते ब्रह्मन् सलिलेष्वा भविष्यति ।
 तदा नैरा भविष्यन्ति जलपूर्णाः पथोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन ।
 उतङ्कमेवा इत्युक्ताः स्थातिं यास्यन्ति चापि ते । इत्युक्तः प्रीतिमान् विप्रः लब्धेन स बभूव ह ।
 अद्याप्युतङ्कमेवाद्य मरौ वर्षन्ति भारत ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कापाख्याने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ उतङ्कः केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः । यः प्रापदातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 ॥ वैशम्पादन उवाच ॥ उतङ्का महता युक्तालपसा जनमेजय । गुरुभक्तः स तेजसी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ।
 सर्वेषामृषिपुत्राणामेव आसीन्मनोरथः । श्रौतङ्गीं गुरुहन्ति वै प्राप्नुयामेति भारत ।
 गौतमस्य तु शिष्याणां बह्वन्नां जनमेजय । उतङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहैवाभवत्तदा ।
 स तस्य दम्भोचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्षणा । सत्यं चैवोपचरिण गौतमः प्रीतिमानभूत् ।
 अथ शिष्यमहस्त्राणि समनुज्ञातवानृषिः । उतङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातमैच्छत् ।
 तं क्रमेण जरा तात प्रतिपदे महामुनिं । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ।
 ततः कदाचिद्भोजं काष्ठान्यामयितुं ययौ । उतङ्कः काष्ठभारश्च महानं समुपाजयत् ।
 सतङ्कागभिभूतात्मा काष्ठभारमरिन्दम । निष्पिपेव जिनो राजन् परिश्रान्तो बुभुक्षितः ।
 तस्य काष्ठे विलग्नोऽभूज्जटा रूप्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ।
 ततः स भारनिष्पिष्टः कुधाविष्टश्च भारत । दृष्ट्वा तां वयमोऽवस्थां हरोदार्त्तस्वरत्नादा ।
 ततो गुरुसुता तस्य पञ्चपत्न्यभिमानना । जघाहामूर्ध्नि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ।
 पितुर्निधेः गाढ्मर्षाञ्च शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धैः करैः तैरश्रुविन्दुभिः ।

१६०

१६१

१६२

१६३

१६४

न हि तानश्रुतांतस्तु शक्ता धारयितुं मद्यो । गौतमस्त्वब्रवीदप्रसृतं प्रोतमानवः ।

कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः । स खैरं ब्रूहि विप्रर्षोऽतीतमिच्छामि तत्ततः ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ भवद्भतेन मनसा भवत्प्रियचित्कीरया । भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ।

१६०

जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोर्वितं मां हि न त्वमभ्यनुजानियाः ।

भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मन । उपपन्ना दिग्भेदाः शतशोऽपि सदृशवः ।

॥ गौतम उवाच ॥ त्वप्रोतिशुक्तेन मया गुरुश्रुत्वा तथा तव व्यतिक्रामकामान् कालो नावबुद्धो हिजर्षम ।

किन्त्वद्य यदि ते अद्वा गमनं प्रति भार्गव । अनुज्ञां प्रतिश्रुत्वा त्वं स्वष्टहान् गच्छ मा चिरं ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ गुर्व्यर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं दिजयत्तम । तमुपाक्ष्वत् गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया रिभो ।

१६१

॥ गौतम उवाच ॥ दक्षिणा परिमेषो धै गुरुणां सङ्गिरुच्यते । तव ह्याचरतो ब्रह्मसुष्टोऽहं वै न संशयः ।

इत्यद्य परितुष्टं मां विजानोहि भूगूढम् । युवा षोडशवर्षो हि यद्यद्य भविता भवान् ।

ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्त्रां ते दुहितरं दिज । एतामृतेऽङ्गना नान्यत्त्वन्तेजोऽर्हन्ति वेदितुं ।

ततस्त्रां प्रतिजयाह युवा भूमा यज्ञस्त्रिणो । गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमयाव्रवीत् ।

कं भवत्ये प्रयच्छामि गुर्व्यर्थं विनियुक्तं मां । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्रायेरपि धनैरपि ।

१६२

यदुर्लभं हि लोकोऽस्मिन् रत्नमत्यद्भुतं महत् । तदानयेयं तपसा न हि मेऽन्तालि संशयः ।

॥ अहस्योवाच ॥ परितुष्टोऽस्मि ते विप्र नित्यं भक्त्याऽनयाऽनघ । पर्याप्तमेतद्भूतेन गच्छ तात यथेष्टितं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उतङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः । आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं तव प्रियं ।

॥ अहस्योवाच ॥ योदावपत्नीविधृते दिव्ये ये मणि कुण्डले । ते समानय भद्रते गुर्व्यर्थः सुकृतो भवेत् ।

स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय । गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ।

१६३

स जगाम ततः श्रीप्रसुतहो ब्राह्मणर्षभः । नौदाभं पुरुषादं वै भित्तिरुं मणिकुण्डले ।

गौतमस्त्वब्रवीत् पत्नीमुत्तङ्को नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतश्च सा ।

ततः प्रोवाच पत्नो स न ते सम्यगिदं कृतं । शतैः सयार्थिभो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ।

॥ अहस्योवाच ॥ अजानन्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया । भवत्प्रसादात्तु भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ।

इत्युक्तः प्राह तं पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः । उतङ्कोऽपि वने ब्रूय्य राजानं तं ददर्श ह ।

१६४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्यानं षट्षष्टाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तं दृष्ट्वा तयाभूतं राजानं घोरदर्शनं । दीर्घशस्त्रधरं नृणां शान्तिनेन समुचितं ।

चकार न व्यथो विप्रो राजा त्वेनमयाव्रवीत् । प्रत्युत्पाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ।

दिष्ट्वा त्वममि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकं । भक्ष्यं मृगयमाणस्य सम्प्राप्ती दिजयत्तम ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ राजन् गुर्व्यर्थेनं त्रिद्वि चरन्तं मामिहागतं । न च गुर्व्यर्थमुद्युक्तं हिंसमाऽऽर्षेनोपिणः ।

॥ राजोवाच ॥ षष्ठे काले ममाहरो विहितो दिजयत्तम । न ब्रह्मस्वं समुत्तुं कुपितेन मयाऽद्य वै ।

१६५

॥ उतङ्क उवाच ॥ एवमद्य महाराज समयः क्षियताम्नु मे । गुर्व्यर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वधं ।

न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमताम्बर । स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ।

न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः । शक्यं हि लोके स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितुं ।

तदिष्टे ते मया दत्ते एते स्त्रे मणिकुण्डले । यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ राजन्संयह कर्त्ताऽस्मि पुनरेव्यामि ते वशं । प्रअस्य किञ्चित् प्रष्टुं त्वां निवृत्तोऽस्मि परन्तप ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्ताऽस्मि ते वचः । केप्ताऽस्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा । १००

॥ उतङ्क उवाच ॥ प्राज्ञर्वाकस्यतं विप्रं धर्मनैपुणदर्शिनः । मित्रेषु यश्च विषमलेन इत्येव तं विदुः ।

स भवान्निवृत्तामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव । स मे बुद्धिं प्रयच्छ त्वं सन्मतां पुरुषर्षभ ।

श्रवासांथैऽहमेव भवांश्च पुरुषादकः । भवत्सकाशमागन्तुं चमं मम न गेति वै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ चमश्चेद्विह वक्तव्यं तव द्विजवरोत्तम । मत्समीपं दिजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ।

एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्दह । आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्मे संशयः । १०५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा राज्ञा चमं बुद्धिमतां हितं । अनुज्ञाय स राजानमहस्यं प्रति जग्मिवान् ।

गृहोत्था कुण्डले दित्ये गुरुपत्न्याः प्रियङ्करः । जनेन महता प्रायात् गौतमस्याश्रमं प्रति ।

यथा तयोरचणश्च मदयन्त्याऽभिभाषितं । तथा ते कुण्डले बद्धा तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ।

सं कर्म्मिन्स्त्रिभुधाविष्टः फलभारसमन्वितः । क्लिप्तं ददर्श विप्रं परारुरोह च तं ततः ।

शाखामासस्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिन्दम । पातयामास विल्वानि तदा स द्विजपुङ्गवः । १०६

अथ पातयमानस्य विल्वपञ्चतचक्षुषः । न्यपतंस्तानि विल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ।

यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै । विल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशौच्येदन्धनं ततः ।

सकुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः । विशीर्णबन्धने तस्मिन् गते कृष्णाजिने महीं ।

अपश्यद्भुजगः कश्चित् तत्र मणिकुण्डले । ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रं भूत्वा तदा हि सः ।

विदश्यास्येन बल्लोर्कं विवेशाथ स कुण्डले । द्विजभाषे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह । १०७

पपात वृचात् भेदगे दुःखात् परमकीपनः । स दण्डकाष्ठमादाय बल्लोकमखनत्तदा ।

अहानि त्रिशद्वयः पञ्च चान्यानि भारत । क्रोधासर्वाभिसन्तप्तसदा ब्राह्मणसत्तमः ।

तस्य वेगमसङ्गनामसहन्ती वसुन्धरा । दण्डकाष्ठमभिनृणाङ्गी चचाल भृशमाकुला ।

ततः खनत एवाथ विप्रैर्बध्नीतलं । नागलोकस्य पन्थानं कर्त्तुमन्यथा ।

रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् । वज्रपाणिर्हतेनास्ति ददर्श द्विजोत्तमं । १०८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः । उतङ्कमब्रवीदस्य नैतच्छक्यं लयेति वै ।

इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः । न दण्डकाष्ठसाध्यश्च मन्ये कार्यमिदं तव ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ नागलोके यदि ब्रह्मश्च ब्रह्मे कुण्डले मया । प्राप्तुं प्राणान् विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदा स नागकतस्य निश्चयं कर्त्तुमन्यथा । वज्रपाणिसदा दण्डं वज्रात्लेप युयोज ह ।

ततो वज्रप्रहारैर्लैर्दाढ्यमांशा वसुन्धरा । नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय । १०९

स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह । इदं नागलोकं योजनानि सहस्रम् ।

प्राकारनिचयेर्द्विर्ध्वेऽणिमुक्तास्त्रस्तुतैः । उपपन्नं महाभाग ज्ञातकुशमयैस्तथा ।

वापी स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः । इदं दृष्ट्वा बभूव आनादिजगण्युत्तम ।

तस्य लोकस्य च द्वारं स इदं भूगूढः । पञ्चयोजनविस्तरमायतं त्रतयोजनं ।

नागलोकमुत्तमं प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशश्चाभवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः ।

१०९

तत्र प्रोवाच तुरगसं कृष्णचेतबाह्विधः । तस्मात्तत्रैव कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ।

धमस्त्रापानमेतन्मे ततस्त्वं प्रविलस्यसे । ऐरावतमुत्तेनेह तवानोते हि कुण्डले ।

मा गुग्गुं कथाः पुत्र त्वमचार्यं कथञ्चन । त्वयैतद्धि समाचोर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ।

॥ उतङ्क उवाच ॥ कथं भवन्नं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति । यस्याः चोर्णपूर्व्यं हि श्रोतुमिच्छामि तद्भवं ।

॥ अश्व उवाच ॥ गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसं । तया ह्यहं सदा विप्र गुरोरर्थेऽभिपूजितः ।

११०

विधिवत् सततं विप्र शुचिना भूगुणन्दन । तस्मात् अथो विधास्यामि तवैव कुरु मा चिरं ।

इत्युक्तस्तथाऽकार्षीदुत्तमं तस्मिन् भानुना । घृताभिः प्रीतिमांसापि प्रजज्वाल दिधिवया ।

ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो धम्यतस्तत्र भारत । घनः प्रादुरभूद्भूमौ नागलोकभयावहः ।

तेन धूमेन महता बह्वमानेन भारत । नागलोके महाराज न प्राज्ञायत किञ्चन ।

हाहाकृतमभूत्सर्वैरैरावतनिवेशनं । वासुकिप्रमुखामास नागानां जनमेजय ।

१११

न प्राकाशन् वेश्यानि धूमरुद्धानि भारत । मोहारसंभृतानीव वनानि गिरयस्तथा ।

ते धूमरक्तनयना वक्रितेजोऽभितापिताः । आजगमुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्य महात्मनः ।

श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः । संभ्रान्तनयनाः सर्वे पूजाश्चकुर्यथाविधि ।

सर्वे प्राञ्जलयो नागा दृढबालपुरोगमाः । शिरोभिः प्रणिपत्योषुः प्रसीद भगवन्नि ।

प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च । प्रायश्चन् कुण्डले दिव्ये पञ्चगाः परमार्चिते ।

११२

ततः स पूजितो नागैस्तदा तङ्कः प्रतापवान् । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुष्वस्य तत् ।

स गत्वा त्वरितो राजन् गौतमस्य निवेशनं । प्रायश्चत् कुण्डले दिव्ये गुह्यपत्न्यास्तादाजय ।

वासुकिप्रमुखानास्य नागानां जनमेजय । सर्वे शशंस गुरवे यथावद्विजयसत्तमः ।

एवं महात्मना तेन जीन् लोकान् जनमेजय । परिक्रम्याहते दिव्ये ततस्ते म णिकुण्डले ।

एवंप्रभावः स मुनिरुत्क्रोधा भरतर्षभ । परेण तपसा युक्तो यन्मां तं परिपृच्छसि ।

११३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उतक्रोपाख्याने अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ उतङ्कस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो दिजयत्तम । अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किञ्चकार महायशः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दत्त्वा वरमुत्क्रोधा प्रायात् सात्यकिना सह । द्वारकानेव गोविन्दः श्रीप्रवेगेर्ह्यहाह्वयैः ।

सरांसि सरितश्चैव वनानि च गिरीस्तथा । अतिक्रम्याससादाय रम्यां द्वारवतीं पुरीं ।

वर्त्मनि महाराज महैरैवतकस्य च । उपायात् पण्डरीकाशो युयुधानानुगच्छदा ।

अलङ्कृतस्तु सु गिरिर्नानारूपैर्विचित्रितैः । बभौ रत्नमयैः कोषैः संवृतः पुरुषधर्म ।
 काञ्चनसग्निरग्न्याभिः सुमनोभिलस्यैव च । वासोभिसु महाशैलः कल्पवृक्षैस्तथैव च ।
 दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीष्टमपुत्रोभितः । गुह्यानिर्द्धरदंशेषु दिवाभूतो बभूव ह ।
 पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः । पुंभिः स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ।
 अतोव प्रेक्षणीयोऽभून्मूर्खुनिगणैरिव । मत्तानां वृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसाञ्च भारत ।

११५

गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृग्वि निःस्वनः । प्रमत्तमत्तसम्पत्तिलेडितोत्कुट्टसङ्कुलः ।
 तथा किलकिलाशब्दैर्भूधरोऽभून्नोद्धरः । विपणापणवान् रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
 वस्तमास्थोत्करयतो वीणविणुम्बदङ्गवान् । सुराभैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
 दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशं । बभौ परमकल्याणो महासत्त्व महागिरिः ।
 पुष्पावसयवान् वीरपुष्पकङ्गिर्निषवितः । विहारो वृष्णि वीराणां महे रैवतकस्य ह ।

११६

स नगो वेश्यसंकोषो देवलोक इवाधमैः । तदा च कृष्णसाम्निध्यमासाद्य भरतधर्म ।
 शक्रसद्यप्रतोकाशो बभूव स च शैलराट् । ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभं ।
 गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकं । विवेश च प्रवृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः ।
 हत्वा नसुकरं कर्ष दानवेष्विव वासवः । उपयातन्तु वार्ष्णेयं भोजवृण्यन्धकास्तथा ।
 अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव व्रतकतुं । स तानभ्यर्च्य मेधावी वृष्टा च कुशलं तदा ।
 अभ्यवादयदप्रीतः पितरं मातरन्तथा । ताभ्यां स सम्परिस्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः ।
 उपोपविष्टैः सर्वैर्लैर्दृष्टिभिः परिवारितः । स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः ।
 कथयामास तत् सर्वं वृष्टः पित्रा महाह्वयं ।

१०६५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णस्य द्वारकाप्रवेशे जनवष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वसुदेव उवाच ॥ श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संयामं परमाहुतं । नराणां वदतां तत्र कथं वा तेषु नित्यशः ।

त्वन्तु प्रत्यवदर्शी च रूपश्च महाभुजः । तस्मार्त् प्रब्रूहि संयामं यायातय्येन भेजेन ।

यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनां । भोक्ताकर्णकपट्टेणशल्यादिभिरनुत्तमं ।

१०७१

अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च कृतास्त्राणामनेकशः । नानादेशकृतिमतां नानादेशनिवासिनां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके । शशंस कुहवीराणां संयामे निधनं यथा ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अत्यहुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनां । बज्रललात्र संख्यातुं शक्तान्यन्धश्चतैरपि ।

प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु । कर्माणि प्रथिवीशानां यथावदमरद्युते ।

भीमः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः । कौरव्यः कौरवेन्द्राणां देवानामिव वासवः ।

१०७२

शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सः समूपतिः । बभूव रक्षितो धीमान् श्रीमता सख्यसाक्षिना ।

तेषां तदभवद्युद्धं दशाशानि महात्मनां । कुरूणां पाण्डवानाञ्च सुमहत्सोमहर्षणं ।

ततः शिखण्डी गात्रेयं युध्यमानं महाहवे । जघान बज्रभिर्व्याधौः सह गाण्डोदधन्वना ।

सुखभावा सुवचना सुदृष्टा सुखदर्शना । पुत्रवक्त्रमिवाभीष्टं भर्तुर्व्यदगमीकरी ।
 या साध्वी नियताचारा सा भवेद्भर्तृचारिणी । श्रुत्वा दम्पतिधर्मं वै सह धर्मकृतं शुभं ।
 सा भवेद्भर्तृपरमा नारी भर्तृसमव्रता । देववत् सततं साध्वी भर्तारमनुपश्यति ।
 शुश्रूषां परिचर्याञ्च देवतुल्यं प्रकुर्वती । वयसा भवेन सुमनाः सुव्रता सुखदर्शना ।
 अनन्यचिन्ता मुमुखी सा नारी धर्मचारिणी । परेषाणां चोक्ता या दृष्टा कुङ्केन चक्षुषा ।
 सुप्रमत्तमुखो भर्तुर्व्या नारी सा पतिव्रता । न चन्द्रसूर्यौ न तं पुत्राभौ या निरीकते ।
 भर्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्भर्तृचारिणी । दग्धिं व्याधितं दीनमध्वना परिकथितं ।
 पतिं पुत्रमिवोपासे सा नारी धर्मचारिणी । या नारी प्रयता दत्ता या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
 पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी । शुश्रूषां परिचर्याञ्च करोत्यविमनाः सदा ।
 सुप्रीता च विनोता च सा नारी धर्मभागिनी । विभर्त्येव प्रदानेन कुटुम्बश्चैव नित्यदा ।
 न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तया । स्पृष्ट्वा यस्या यथा पत्न्या सा नारी धर्मभागिनी ।
 कञ्चोत्थानगतिर्नित्यं गृहशुश्रूषणे रता । सुमेष्टुलया चैव गोशक्नूत्कृतलेपना ।
 अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुण्यबलिप्रदा । देवतातिथिधृत्यानां निवाप्य पतिम् सह ।
 शेषाक्षमुपभुञ्जाना ययान्यायं ययाविधि । तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ।
 श्रुश्रूषश्रुरयाः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता । मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ।
 ब्राह्मणान्दुर्बलानाद्यान् दीनान्बलपणोत्सया । विभर्त्येन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ।
 व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुमत्तया । पतिचिन्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ।
 पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैव सनातनः । या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता सती ।
 पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्वन्धुः पतिर्गतिः । पत्या गतिः स मा नालि देवं वा यया पतिः ।
 पतिप्रसादात् स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् । अहं स्वर्गं न इच्छेयं त्वय्यप्रीते भद्रे श्वरे ।
 यद्यकार्थमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनं । पतिर्नूयाद्दग्धिं वा व्याजितो वा कथञ्चन ।
 आपन्नो रिपुसंक्षो वा ब्रह्मशापाद्दितोऽपि वा । आपद्भूयाननुप्रेक्ष्य तत्कार्थमविप्रहृष्टया ।
 एष देव मया प्रोक्तस्त्रीधर्मे वचनात्तव । या स्त्रियं भाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ।

॥ भीष्म उवाच ॥ दत्तुः कः च तु देवेभ्य प्रतिपूज्य गिरेः सुतां । लोकान् विप्रर्जयामास सञ्जैरनुचरैः सह ।

ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च ययागतं । गन्धर्वाण्यरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवं ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरभवादे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ अथ य ऊचुः ॥ पिनाकिन् भगनेवन्न सर्वलोकनमस्कृत । माहात्म्यं वामुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शृङ्गार ।

॥ महेश्वर उवाच ॥ पितामहादपि वरः शाश्वतः पुष्पा हरिः । लक्ष्म्या जाम्बूनदाभासो व्यभे सूर्य इवोदितः ।

दशबाहुर्धरतेजा देवतारिनिस्तदनः । श्रीवत्साङ्गा वृषीकेशः सर्वदेवतपूजितः ।

ब्रह्मा तस्योत्तरभवस्तथा चाहं त्रिगोभवः । त्रिराहहेभ्यो ज्योतीषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ।

अथयो देवसम्भूतास्तथा लोकाश्च भ्रातृताः । पितामहमृहं साक्षात् सर्वदेवमृहश्च सः ।

(८८०)

सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्वायाः सृष्टा त्रिभुवनेश्वरः । संवत्स्रां चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ।

स हि देववरः साक्षाद्देवनाथः परमपः । सर्वज्ञः स हि संश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ।

परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः । न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः । स सर्वान् पार्थिवान् सञ्ज्ञे ज्ञातयिष्यति मानदः ।

सुरकार्थार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्त्रितः । न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाश्रुताः ।

(८८१)

भुवने देवकार्थार्थिणं कर्तुं नायकवर्जिताः । नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवमस्मृतः ।

एतस्य देवनाथस्य देवकार्थरतस्य च । ब्रह्मभूतस्य सततं देवर्षिशरणस्य च ।

ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे मुखसंस्थितः । सर्वः मुखं संश्रितश्च शरीरे मुखसंस्थितः ।

सर्वाः मुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः । स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोदितः ।

शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गो सर्वनागरिपुध्वजः । उक्तमेन च श्रीलेन ग्रैत्वेन च दमेन च ।

(८८२)

पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च । आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्णवसम्पदा ।

आनृशस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः । अश्वैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरह्नुतदर्शनेः ।

योगमायः सहस्राक्षो निरवद्यो महामनाः । वीरो मित्रजनस्त्राक्षो ज्ञातिबन्धुजनप्रियः ।

समावांस्थानहंवादी ब्रह्मणो ब्रह्मनायकः । भयहर्त्ता भयार्त्तानां मित्राणां नन्दिवर्द्धनः ।

शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः । श्रुतवानर्यसम्पन्नः सर्वभूतमस्मृतः ।

(८८३)

समाश्रितानां बज्रहृच्छूणामपि धर्मवित् । नीतिज्ञो नीतिसम्पन्नो ब्रह्मावादी जितेन्द्रियः ।

भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया पुनः । प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंहिते ।

समुत्पत्यति गोविन्दो मनोर्विश्वे महात्मनः । अज्ञो नाम मनोः पुन्रश्नतर्द्धामा ततः परं ।

अन्तर्द्धाक्षो हविर्द्धामा प्रजापतिरनिन्दितः । प्राचीवर्द्धिर्भविता हविर्द्धाक्षः सुतो महान् ।

तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः । प्रचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ।

(८८४)

दावायश्मस्तथादित्यो मनुरादित्यतस्तथा । मनोश्च वंशज इत्या सुयुष्मश्च भविष्यति ।

बुधात्पुङ्गवश्चापि तस्मादाद्युर्भविष्यति । नञ्जबो भविता तस्माद्यथातिसास्य चात्मजः ।

यदुत्तमाः सहासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति । क्रोष्टुश्चैव महान् पुनो वृजिनोवान् भविष्यति ।

वृजिनीवतस्य भविता अथदुरपराजितः । अथद्वेर्भविता पुनस्ततश्चिचरयस्तथा ।

तस्य त्ववरजः पुनः शूरो नाम भविष्यति । तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्र्यमुपश्रितानां ।

(८८५)

यज्जनानां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणमन्यते । स शूरः कल्पियन्नेष्टो महावीर्यो महायशसः ।

स्ववंशविसारकरं जनयिष्यति मानदः । वमुदेव इतिस्मृतां पुन्रमानकदुग्धुभिः ।

तस्य पुत्रस्य तु रज्ज्वाज्ज्वासुदेवो भविष्यति । दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो दिजप्रियः ।
 राशो मागधसंरुद्धासौ चयिष्यति यादवः । जरामन्धश्च राजानं निर्मित्य गिरिगङ्गरे ।
 सर्वपार्थिवरत्नाशो भविष्यति स वीर्यवान् । पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
 विक्रमेण च सत्पन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः । शूरसेनेषु संरुद्धो दारकायां वसन् प्रभुः ।
 पालयिष्यति गां देवो विजित्य नयवित् सदा । तं भवन्तः समासाद्य वाङ्मात्रैरहर्हर्षैर्भरैः ।
 अर्धयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणभिव श्रावते । यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत् ब्रह्माणश्च पितामहं ।
 द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वामदेवः प्रतापवान् । दृष्टे तस्मिन्नेह दृष्टो न भेदजालि विचारणा ।
 पितामहो वा देवेश इति विन्न तपोधनाः । स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
 तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति । यस्य तं मानवो लोके संश्रयिष्यति केशवं ।
 तस्य कीर्त्तिर्जयस्यैव स्वर्गस्यैव भविष्यति । धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्ममाक् ।
 धर्मविद्धिः सदैवेशो नमस्कार्यः सदीयते । धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन् धर्मचिन्तिते ।
 स हि देवो महातेजः प्रजाहितचिकीर्षया । धर्मार्थं पुण्यव्याघ्रं च विकीटोः मसर्जं ह ।
 ताः सृष्टास्तेन विधिना पर्वते गन्धमादने । सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसाऽन्विताः ।
 तस्मात् स वाग्मो धर्मज्ञो नमस्यो दिजपुत्रवाः । दिविश्रेष्ठो हि भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयित च । अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ।
 दृष्टः पश्येद्दहरहः संश्रितः प्रतिषंशयेत् । अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो दिजपुत्रमाः ।
 एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वि परमं व्रतं । आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ।
 भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः । अभयेनानुरूपेण युज्यन्ते तमनुमताः ।
 कर्माणां मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा । यज्ञवद्विरूपस्याय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ।
 एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिवसन्तमाः । तं दृष्ट्वा सर्वेभ्यो देवा दृष्टाः स्युः सुरवसन्तमाः ।
 महावराहं ते देवं सर्वलोकपितामहं । अहश्चैव नमस्यानि नित्यमेव जगत्पतिं ।
 तत्र वस्त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः । समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वषामहे ।
 तस्य चैवाग्रजो भ्राता सितार्द्रिचक्षुःप्रभः । हृत्तो वज्र इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ।
 त्रिभिरास्तस्य देवस्य श्रातकुम्भमयी द्रुमः । ध्वजलृणेत्रा देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ।
 शिरो नगैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मभिः । भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य ह ।
 चिन्तितानि समेयन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह । अनन्तश्च स एवोक्तो भगवान् हरिरिव्ययः ।
 समादिष्टश्च विबुधैर्दृष्टश्च तमिति प्रभो । सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ।
 अन्तं नैवाश्रकृष्टं देवस्य परमात्मनः । अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुधरां ।
 स च प्रभो विचरते परया वै मुदा युतः । स एव विष्णुः सोऽनन्तो भगवान् वसुधाधरः ।
 यो रामः स ह्यशोकेभ्योऽन्युतः स धराधरः । तावुनैः पुण्यव्याघ्रौ द्विभौ दिव्यपराक्रमौ ।

१८४०

१८४५

१८४६

१८४७

१८४८

१८४९

द्रष्टव्यो मग्ननीचैश्च सकलाङ्गलधारिणौ । एव वोऽनुपहः प्रोक्तो मया पुष्कलपोधनाः ।

यद्भवन्नो यदुश्रेष्ठ पूजयेयुः प्रयत्नतः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि आनुशासनिके पर्वणि विष्णुमाहात्म्यकथने सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ नारद उवाच ॥ अथ व्योम्नि महान् शब्दः सविद्युत्तनयितुमान् । मेघैश्च गगनं नीलैः संवृद्धमभवद्भूम्नैः । १००

प्रादुर्धो व च पर्जन्या वष्टवे निर्मालं पयः । तमक्षैवाभवद्दोरं दिशश्च न चक्र शिरे ।

ततो देवगिरौ तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने । न सर्व्यं भूतसंघं वा ददृशुर्भूतयक्षांदा ।

व्यभश्च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत । तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतं ।

तदद्भुतमविन्यस्य दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् । शङ्करस्योमया सार्द्धं संवादं तत्कथाश्रवं ।

स भवन् पुरुषव्याघ्रं ब्रह्माभूतः सनातनः । यदर्थमनुगृष्टाः स्त्रो गिरिपृष्ठे महात्माना । १०१

द्वितीयं लङ्घतमिदं त्वत्तेजःकृतमद्य वै । दृष्ट्वा हि विस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ।

एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं विभो । कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जगद्भूत ।

इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः । मनयामास तान् सर्वानुपोन देवकिनन्दनः ।

अथर्पयः संप्रदृष्ट्वा पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् । पुनः पुनर्द्ध्ययास्मान् सदैव मधुसूदन ।

न हि नः सा रतिः स्वर्गे या च लङ्घ्यते विभो । तद्वृत्तं महःबाहो यदाह भगवान् भवः । १०२

एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिकर्षण । तमेव स्मर्यतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान् प्रश्नमे यदा ।

तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतं । न च तेऽविदितं किञ्चित्प्रिय लोकेषु विद्यते ।

जम्बु चैव प्रसूतिस्य यथान्यत् कारणं विभो । वयन्तु वज्रचापन्यादवका गुह्यधारणे ।

ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात् प्रलपामहे । न हि किञ्चित्तदास्यर्थं यन्न वेत्ति भवानिह ।

द्वित्रि वा भुवि वा देव सर्व्यं हि विदितं तव । साधयाम वयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि । १०३

पुनस्ते सदृशस्मात् विशिष्टो वा भविव्यति । मद्भाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिकरः प्रभुः ।

॥ श्रीम उवाच ॥ ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषवर्धन । प्रदक्षिणमुपाहृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ।

सोऽयं नारायणः श्रीमान् दीप्त्या परमया युतः । व्रतं यथावत्तत्तोला दारकां पुनरागमत् ।

पूर्णे च दशमे मासि पुन्रोऽस्य परमाहुतः । रुक्मिण्यो सक्तांती जज्ञे ब्रूरो वंशधरः प्रभो ।

स कामः सर्वभूतानां सर्वभागवतो नृप । सुराणामसुराणाञ्च चरत्यन्तगतः सदा । १०४

सोऽयं पुरुषशार्ङ्गलो मेघवर्णस्तुभूजः । संश्रितः पाण्डवान् प्रेम्णा भवन्त्येनमाश्रिताः ।

कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च । ययैव संस्मितस्तव देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ।

सेन्द्रादेवास्तयस्त्रिंशदेव नात्र विचारणा । आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ।

अनादिनिधनोऽय्यक्तो महात्मा मधुसूदनः । अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ।

सुदुस्कारार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्त्ता च माधवः । तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्त्तिसत्तायाऽतृप्ता । १०५

तवेयं पृथिवी कृत्स्ना नारायणसमाश्रयात् । अयं नायस्तवाचिन्यो यस्तु नारायणो गतिः ।

संगसि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च । अत्यक्रामन्महाराजो गिरिस्त्रायन्मपद्यत ।
 तस्मिन् देशे च राजेन्द्र यच्च तद्व्यमुत्तमं । चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।
 श्रिवे देशे समे चैव तदा भरतमत्तम । अयतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्यादमाम्बितान् ।
 पुरोहितस्य कौरव्य वेदवेदाङ्गपारंगं । आग्निवेश्यस्य राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
 कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन् । कृत्वा तु मध्ये राजानमनायांस्य यथाविधि ।
 षट्पदं नवमङ्गलानि निवेशं चक्रिरे दिजाः । मत्तानां वानरेन्द्राणां निवेशञ्च यथाविधि ।
 कारयित्वा स राजेन्द्रा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । अस्मिन् कार्ये द्विजश्रेष्ठा नचवे दिवसे शुभे ।
 यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्त्तुमर्हन्ति तत्तथा । न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बता ।
 इति निश्चित्य विभेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरं । अतैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
 इदमूचुर्वचो वृष्टा धर्म्मराजप्रियेषवः ।

१८०

१८१

अथैव नचक्रमहस्य पुष्पं यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु । अभोभिरद्येह वसाम राजन् उभो यताञ्चापि भवद्भिरद्य ।
 श्रुत्वा तु तेषां द्विजवत्तमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः । ऊतुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु यथाऽध्वरे, प्रज्वलिता ज्जताशाः ।
 ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः । ततः प्रभति विमले द्विजवर्माः वचोऽब्रुवन् धर्म्ममुतं नराधिपं ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णकोषसंप्राप्तौ चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ क्रियतामुपहाराऽस्य व्यनक्तस्य महात्मनः । दत्त्वेपहारं नृपते ततः स्वाथं यतामहे ।
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः । गिरोशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ।
 आज्येन तर्पयित्वाऽग्निं विधिवत् संस्मृतेन च । मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः स यथैा तदा ।
 स गृह्णीता सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप । मोदकैः पायसेनाय मंथैश्चेपाहरदलं ।
 सुमनोभिश्च चित्राभिराजैश्चावचैरपि । सर्वैः शिष्टतमं कृत्वा विधिवदेदपारगः ।
 किङ्कराणां ततः पञ्चाक्षकार बलिमुत्तमं । यजेन्नाय कुवेराय मणिभद्राय चैव हि ।
 तथाऽन्येषाञ्च यवाणां भूतानां पतयस्य ये । कशरेण च मंथेन निवापैल्लिलधंयुते ।
 आदत्तं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत् । ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः ।
 नक्तञ्चराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा । धूपगन्धं निरुद्धं तत् सुमनोभिश्च संवृतं ।
 शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्यिवं । कृत्वा पूजाञ्च रुद्रस्य गणानाञ्चैव सर्वशः ।
 यथैा वामं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति । पूजयित्वा धनाप्यत्वं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
 सुमनोभिर्विचित्राभिरपूः कशरेण च । शङ्खादींश्च निधीन् सर्वान् निधिपालांश्च सर्वशः ।
 अर्चयित्वा दिजाग्रान् स स्वस्तिवाच्यं च वीर्यवान् । तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।
 प्रीतिमान् स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तद्धनं । ततः पात्रीः सकरका बज्ररूपा मनोरमाः ।
 शृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्द्धमानकान् । बज्रानि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
 उद्धारयामास तदा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । तेषां रक्षणमप्यासोन्महान् करपुटस्तदा ।

१८२

१८३

१८४

१८५

नङ्गञ्च भाजनं राजन् तुलार्द्धमभवत्तृप । वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासौकुविश्रान्तते ।
 धष्टिरुद्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः । वारणाञ्च महाराज सहस्रशतवर्षिताः । १८२०
 शकटानि रथाश्चैव तावदेव कर्करवः । खराणां पुरुषाणाञ्च परिसङ्ख्या न विद्यते ।
 एतद्विन्तं तदभवद्यदुर्ध्वं युधिष्ठिरः । षोडशाष्टौ चतुर्विंशत् सहस्रं भारस्यस्य ।
 एतेष्वादाय तद्भूयं पुनरभ्यर्थ्य पाण्डवः । महादेवं प्रतिपद्यै पुरं नागाङ्गवं प्रति ।
 द्वैपायनाभ्यगुञ्जातः पुरस्त्रुत्य पुरोहितं । गोयुते गोयुते चैव न्यवसत् पुरुषवर्धभः ।
 सा पुराभिमुखो राजकुवाह महतो चमूः । कृष्णाद्भविषभारार्त्ता हर्षयन्तो कुक्कुदहान् । १८२१
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णक्रौवसंप्राप्तौ पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् । उपायादुष्णिभिः सार्द्धं पुरं वारणवाङ्मयं ।
 समर्थं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषवर्धभः । यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रव्रजन् स्वपुरीं प्रति ।
 रौक्मिण्येन सहितो युयुधानेन चैव हि । चारुदेश्येन ब्राम्हेन गदेन कृतवर्षणा ।
 सारणेन च वीरेण निशठेनोन्मुखेन च । बलदेवं पुरस्त्रुत्य सुभद्रासहितस्तदा ।
 द्रापदीमुत्तराश्चैव पृथाङ्गाप्यवलोककः । समाश्रास्यतुष्टापि क्षत्रिया निहतेश्वराः । १८२२
 तानागतान् समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महोपतिः । प्रत्यगृह्णाद्यथान्यार्थं विदुरस्य महामनाः ।
 तत्रैव न्यवसत् कृष्णः स्तब्धितः पुरुषोत्तमः । विदुरेण महतेजास्तथैव च युयुत्सुना ।
 वसन्तु दृष्टिबोरेषु तत्राय जनमेजय । जज्ञे तव पिता राजन् परिचित् परबोरहा ।
 स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीडितः । श्रवो बभूव निस्तेष्टो हर्षभोक्तविवर्द्धनः ।
 हृष्टानां सिंघनादेन जनानां तत्र निःस्वनः । प्रविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमन् । १८२३
 ततः सोऽतिलरः कृष्णो विवेकान्तःपुरं तदा । युयुधानक्षितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ।
 ततस्त्वारतमायान्तो ददर्श स्त्रां पितृव्यां । क्रौञ्चकोमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ।
 पृष्ठतो द्रौपदीश्चैव सुभद्राञ्च यज्ञस्त्रिनी । सर्विकोशं सकृदप्यंवाभ्यवानां स्त्रियो नृप ।
 ततः कृष्णं समासाद्य कुन्तो भाजमुता तदा । प्रोवाच राजाद्वाहून् वाभ्यगद्गदया गिरा ।
 वासुदेव महाबलिः सुप्रजा देवकी तया । स्वन्नो गतिः प्रतिष्ठा च तदाश्रममिदं कुलं । १८२४
 यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्वोयस्यात्मजः प्रभो । अश्वत्थामा हतो जातस्तमुज्जोऽयं केव ।
 तया क्षेतत् प्रतिज्ञातभौके यदुनन्दन । अहं संजीवयिष्यामि मृतजातमितं प्रभो ।
 सोऽयं जातो मृतस्तात पश्येनं पुरुषवर्धभ । उत्तराञ्च सुभद्राञ्च द्रौपदीं माञ्च माधव ।
 धर्मपुत्रञ्च भोमञ्च फाल्गुनं नकुलन्तथा । बह्वदेवञ्च दुर्द्वैपं सर्वास्त्रज्ञातुमर्हसि । १८२५
 अस्मिन् प्राणाः समायन्ताः पाण्डवानां मनैव च । पाण्डवाश्च पिण्डा दाहार्हतैव यश्चरस्य मे ।
 अभिमन्योश्च भद्रन्ते प्रियस्य सदुग्रस्य च । प्रियमुत्पाद्याश्च तं प्रेतस्त्रापि जनाह्वय ।
 उत्तरा हि प्रोक्तं वै कथयत्यरिस्तदन । अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियलासजं संव्रजः ।

अब्रवीत् किल दाशार्धवैराटीमार्जुनिस्तदा । मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ।

गत्वा वृष्यन्त्येककुलं धनुर्वेदं यदीशति । अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रस्य केवलं ।

इत्येतत् प्रणयान्तात् धैमदः परवीरहा । कथयामास दुर्द्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ।

१९९

तास्त्रां वयं प्रणयेह याचामो मधुसूदन । कुलस्यास्य धृतार्थस्य कुरु कल्याणमुत्तमं ।

एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं वृथा पृथुललोचना । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्ता तास्यान्याः प्रापतन् भुवि ।

अब्रुवंश्च महाराज सर्व्वाः सखाविलेखणाः । स्त्रलोया वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ।

एवमुक्ते ततः कुन्ती पर्यट्टञ्जानार्हणः । भूमौ निपतितां चैनां सान्वयामास भारत ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि परिकिञ्चनकथने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ उत्यितायां पृथायान्त्तु सुभद्रा भ्रातरं तदा । दृष्ट्वा चुकोश्च दुःखार्त्ता वचनद्वेदमब्रवीत् ।

१९०

पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वं पौत्रं पार्थस्य धीमतः । परिचीलेषु कुरुषु परिचोषं गतायुषं ।

दशोका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता । सोत्तरायां निपतिता विजयेऽर्थ्ये चैव ह ।

स्येयं विदोर्णं हृदये मयि तिष्ठति केन च । यन्न पश्यामि दुर्द्धर्षं सहपुत्रन्तु तं प्रभो ।

किन्तु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनाञ्जनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ।

श्रुत्वाऽभिमन्योस्तनयं जातञ्च मृतमेव च । मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ।

१९०

अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातृणां नात्र संशयः । ते श्रुत्वा किन्तु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्तनिर्जिताः ।

भवतोऽतः परं दुःखं किमन्यञ्जानार्हणः । अभिमन्योः सुतात् कृष्ण मृताञ्जनादारिन्दम ।

साऽहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसः नरा । पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पथ्य पुरुषोत्तम ।

यदा द्रोणमुनी गभीरं पाण्डूमां हन्ति माधव । तदा किल त्वया द्रौणिः कृङ्गेनोक्तोऽरिमहं ।

अक्रामं त्वां करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम । अहं सञ्जीवयिष्यामि किरोटितनयात्मजं ।

१९०

इत्येतदच्चेन श्रुत्वा आनानाऽहं बलन्तव । प्रसादये त्वां दुर्द्धर्षं जीवनाभिमन्युजः ।

दद्येतत्वं प्रतिश्रुत्य न करोमि वचः शुभं । सफलं वृष्णिर्ब्रह्म मृतां मामवधारय ।

अभिमन्योः सुतो वीर न सञ्जीवति यद्ययं । जीवति त्वयि दुर्द्धर्षं किं करिष्याम्यहं त्वया ।

सञ्जीवयैवं दुर्द्धर्षं मृतं त्वमभिमन्युजः । सदृशाच्चसुतं वीर शस्यं वर्जयिष्यामदः ।

त्वं हि केन च धर्मात्मा मत्पुत्रान् सत्यविक्रमः । सतीं वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिन्दम ।

१९०

इच्छेन्नपि हि लोकौक्तीन् जीवयेथा मृतानिमान् । किं पुनर्हयितं जातं सन्धोयस्यात्मनं मृतं ।

प्रभावञ्चाऽस्मि ते कृष्ण तस्मात्त्वां याचयाम्यहं । कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परममुपहं ।

स्वर्षेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः । प्रपञ्चां श्रामियसेति दयां कर्तुमिहाहं हि ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि परिकिञ्चनकथने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः । तथेति व्याजहारेऽर्षेहनादयन्निव तं जने ।

वाक्येनैतेन हि तदा तं जने पुरुषधमः । ह्लादयामास स विमुग्धैर्भातां कलिलैरिव ।

१९०

ततः स प्राविशत्तूष्णीं जन्मवेष्टा पितुस्तव । अस्मिन् पुरुषस्यात्र चित्तैर्वास्त्वैर्यथाविधि ।
 अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्यैः सर्व्वतो दिशं । घृतेन तिन्दुकाक्षतैः सर्पपेक्ष महाभुजः ।
 अस्त्रैश्च विमलेन्यलैः पापकैश्च समन्ततः । वृद्धाभिश्चाभिरामाभिः परिचारायमाहृतं ।
 दक्षैश्च परितो धीरभिर्वग्भिः कुशलैस्तथा । ददर्श च स तेजस्वी रत्नोन्नान्यपि सर्व्वशः ।
 ब्रह्माणि स्थापितानि स विधिवत् कुशलैर्ज्वनेः । तथा युक्तश्च तद्वृद्धा जन्मवेष्टा पितुस्तव । १८८
 हृष्टोऽभवत् हृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् । तथा ब्रुवति वार्ष्णेय प्रहृष्टवदने तथा ।
 द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटो वाक्यमब्रवीत् । अथमायाति ते भद्रे शङ्खुरो मधुसूदनः ।
 पुराणधरिर्वचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः । साऽपि बाष्पकलां वाचं निगदन्नाश्रूणि चैव च ।
 मुम्वोताऽभवद्देवी देववत् कृष्णमीयुषी । सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
 वृद्धा गोविन्दमायानां कृपणं पथ्यद्देवयत् । पुण्डरीकाच्च पश्यावां बालेन हि विनाकृतौ । १८९
 अभिमन्युश्च माञ्चैव हतौ तृणं जनाईन । वार्ष्णेय मधुहन् वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
 द्रोणपुत्रास्तनिर्दग्धं जीवथैनं ममात्मजं । यदि स धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 तया वा पुण्डरीकाच्च वाक्यमुक्तमिदं भवेत् । अज्ञानतोमिथोकेयं जनित्रां हन्तिषि प्रभो ।
 अहमेव विनष्टा स्थां नैतदेव गतं भवेत् । गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मस्त्रेण निपातनं ।
 कृत्वा नृशंसं दुर्भुङ्क्षिर्द्रोणिः किं फलमनुते । सा त्वां प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिग्रहणं । १९०
 प्राणांस्त्यज्यामि गोविन्द नाथं संजीवते यदि । अस्मिन् हि बहवः साधो ये ममात्मन् मनोरथाः ।
 ते द्रोणपुत्रेण हताः किञ्च जीवामि केशव । असौन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनाईन ।
 अभिवादयिष्ये त्वां कृष्ण तदिदं वितथोक्तं । उपलाभस्य दाय्यादे न्हतेऽस्मिन् पुरुषधम ।
 विफला मे कृता कृष्ण यदि सर्व्वे मनोरथाः । उपलावः किलातीव प्रियसो मधुसूदन ।
 सुतं पश्य त्वमस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण निपातितं । कृतघ्नोऽयं नृशंशोऽयं यथाऽस्य जनकस्तथा १९१
 यः पाण्डुर्यो श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनं । मया ज्ञैतत् प्रतिज्ञातं रणमूर्द्धनि केशव ।
 अभिमन्यो हते वीर त्वामेव्याम्यचिरादिव । तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंशो जीवितप्रिया ।
 इदानीं मां गतां तच्च किञ्च वक्ष्यति फाल्गुनिः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि परिच्छिन्नकथने अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सैवं विजय्य कर्तुं सोन्मादेव तपस्विनी । उत्तरा न्यपतङ्गुनो कृपणा पुनगदद्विनी ।
 तान्नु वृद्धा निपातितां हतपुत्रपरिच्छदां । चुक्रोश कुन्ती दुःखात्तां सर्व्वथा भरतस्त्रियः । १९२
 मूर्द्धर्त्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनं । अप्रलण्णीयमभवदार्त्तस्त्रविनाशितं ।
 मूर्द्धर्त्तमिव राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपूरिता । कम्पलाभिहता वीर वैराटो लभवन्तदा ।
 प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्गमारीय तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
 धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्म्मां नावमुध्यसे । यत्स्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनं ।

पुत्र गत्वा भगवतो ब्रूयात्स्व पितरन्विदं । दुर्भरं प्राणिनां वीर कालेऽपानि कथञ्चन ।
 याऽहं त्वया विनाऽद्यैव पथा पुत्रेण चैव ह । मर्त्येति सति जीवामि हतस्त्वस्तिरक्षिणम् ।
 अथवा धर्मराजाऽहमनुज्ञाता महाभुज । भवयिष्ये विषं घोरं देवेभ्यो वा क्रताग्रमं ।
 अथवा दुर्भरं तात यदिदं मे सहस्रधा । पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ।
 उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहो । आर्त्ताभ्युपगतां दीनां निमग्नां शोकहागरे ।
 आर्याश्च पश्य पाश्चातीं सालतीश्च तपस्विनीं । माश्च पश्य मुदुःखार्त्तां व्याधविह्वलां मृगोमिव ।
 उत्तिष्ठ पश्य वदन् लोकनाथस्य धीमताः । पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणं ।
 एवं विपन्नपत्नीन्तां दृष्ट्वा निपतितां पुनः । उत्तरां तां स्त्रियः सर्व्याः पुनरुत्थापयन्ततः ।
 उत्थाय च पुनर्देव्यान्तदा मत्स्यपतेः सुता । प्राञ्चलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभवाद्यत् ।
 मुक्ता च तस्य विपुलं विलापं पुरुषर्षभ । उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यमंहरत् ।
 प्रतिजज्ञे च दाशार्क्षस्य जीवितमच्युतः । अत्रवोच विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन् जगत् ।
 न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भवति । एष संजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनां ।
 नोक्तपूर्वमयमिथ्या सैरेष्यपि कदाचन । न च युद्धात् परावृत्तस्य संजीवनामयं ।
 यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः । अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्ययं तथा ।
 यथाऽहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन । विरोधस्तेन सत्येन मृतो जीवत्ययं विशुः ।
 यथा सत्यश्च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ।
 यथा कंसस्य केशी च धर्मेण निहतो मया । तेन सत्येन बालोऽद्य पुनः संजीवनामयं ।
 इत्युक्तो वामदेवेन स बालो भरतर्षभ । जनैः जनैर्बह्वाराज प्राप्यन्दत सचेतनः ।

१९८

१९९

१९९

१९९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि परिवितः कृष्णात् संजीवने ऊनप्रपतेऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मास्त्रमु तदा राजन् कृष्णेन प्रतिषेधतं । तदा तदेष तत्पि च तेजसाऽभिविदोपितं ।

ततो रक्षांसि सर्वानि नेष्टुस्त्वक्ता गृह्णन्तत् । अन्तरिक्षे च वागासोत् साधु केशव साध्विति ।

तदस्त्रं ज्वलितञ्चापि पितामहमगन्तदा । ततः प्राणान् पुनर्लभे पिता तव नरेश्वर ।

१९९

अचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलं । बभूवर्षुर्दिता राजंस्तत्सां भरतस्त्रियः ।

ब्राह्मणान् वाचयामासुर्गोविन्दस्यैव शसनात् । ततस्ता मुद्रिताः सर्व्याः प्रशन्नमुर्ज्जनाईनं ।

स्त्रियो भरतर्षिहाणां नावं सन्त्येव पारगाः । कुतो द्रुपदपुत्री च मुभद्रा चोत्तरा तथा ।

स्त्रियश्चान्या नृपिंहानां बभूवर्षुर्दिता नमाः । तत्र मत्ता नटास्यैव गन्धिकाः सौव्यवायिकाः ।

सूतमागधमंवाश्वाप्यस्तुवंसां जनाईनं । कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भर्भरतर्षभ ।

१९९

उत्थाय तु यथाकाशमुत्तरा यदुमन्दनं । अभवाद्यत प्रोता सह पुत्रेण भारत ।

तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बभूव रत्नं विशेषतः । तथाऽन्ये दृष्ट्वाश्चाईला नाम चास्याकरोत् प्रभुः ।

पितुस्तव महाराज सत्यधन्यो जनाईनः । परिशीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।

परिचिदिति नामास्य भवन्त्यनवीतदा । सोऽवर्द्धत यथाकार्षं पिता तत्र जनाधिप ।
मनःप्रकादनयासीत् सर्वलोकास्त भारत । मावजातस्त ते वीर पिता भवति भारत ।
अथाजग्मुः सप्तजलं रजमादाय पाण्डवाः । तान् समीपगतान् श्रुत्वा निर्धनुर्दृष्टिपुङ्गवाः ।
अलक्षकृश मात्थै चैः पुरुषा नागसाङ्ग्यं । पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
वैश्यानि समलक्षकृः पौराश्चापि जनेश्वराः । देवतायतनामास्त पूजाः सुविविधास्तथा ।
सन्दिदेशाय विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेष्टया । राजनार्गास्त तवाश्वन् मुमनोभिरलक्षकृताः ।
शुभ्रमे तत् पुरश्चापि समुद्रैश्चनिभस्तनं । नर्त्तकैश्चापि नृत्यङ्गिर्गायकाणाञ्च निःस्त्रैः ।
आमोदैश्रवणस्येव निवासस्तत् पुरादा । वन्दिभिर नरैराजन् स्त्रोमहायस्य सर्वत्रः ।
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितं । पताकाः धूयमानास्त समन्तान्मातरिभ्यः ।
अदर्शयन्निव तदा कुरुन् वै दक्षिणोत्तरान् । अधोऽयं तदा चापि पुरुषा राजधूर्गता ।
सर्वैरावृविहारेऽद्य रत्नाभरणलक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान् शत्रुकर्षणः । वामदेवः सहामात्यः प्रययौ ससुहृद्वयः ।

ते समेत्य ययान्यायं प्रत्युच्चाता दिदृक्षुः । ते समेत्य ययान्यायं पाण्डवा दृष्ट्विभिः सह ।
विविशुः सहिता राजन् पुरं वारणसाङ्ग्यं । महत्तस्य सैन्यस्य सुरनेमिस्त्रेण ह ।
द्यावापृथिव्यौ खड्गैव सर्वमासीत् समावृतं । ते कोटानपतः कृत्वा विविशुः क्षपुर्नदा ।
पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्वयः । ते समेत्य ययान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिप ।
कीर्त्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे । धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारो सुवल्गात्मजा ।
कुन्तीञ्च राजशार्ङ्गस्तदा भरतसत्तम । विदुरं पूजयित्वा च वैष्णोपसं समेत्य च ।
पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यरोचन्त विश्राम्यते । ततस्तत्परमासुख्यं विचित्रं महद्भुतं ।
शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जगत् भारत । तदुपश्रुत्वा तत् कर्मावासुदेवस्य धीमतः ।
पूजार्हं पूज्यमानः कृष्णं देवकिनन्दनं । ततः कतिपयाहस्य व्यामः सत्यवतीमुत ।
आजगाम महतिजा नगरं नामसाङ्ग्यं । तस्य सर्वे ययान्यायं पूजाञ्जकः कुरुदहः ।
सह दृष्ट्वात्मकव्यवैहपासाङ्गकिरे तदा । तत्र नानाविधाकाराः कथाः समभिकीर्त्तय वै ।
युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्याधं वचनमब्रवीत् । भवप्रसादाङ्गवन् यदिदं रत्नमावृतं ।

उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाकृतौ । तमनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।

खदधीना वयं सर्वे दृष्ट्वास्त्य च महात्मनः ।

॥ व्याम उवाच ॥ अनुजानामि राज्ञं कियतां यदनन्तरं । यजस्त वाजिमेधेन विधिवद्विधावता ।

अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपापघ्नः । तेनेष्टा तं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः । अश्वमेधस्य कौरव्य सकाराद्वरपे मति ।

समनुजाय तत् सर्वं कृष्णद्वैपायनं नृप । वासुदेवमयाभ्येत्य वाग्यो वचनमब्रवीत् ।
 देवकी मुप्रजा देवो त्वया पुरुषसत्तम । यद्गूढं त्वां महाबाहो तत्त्वयास्ममिहाप्नुत ।
 तत्प्रभावाग्निं तान् भोगानश्रीम यदुनन्दन । पराक्रमेण ब्रह्मा च त्वयेवं निर्व्विता मही ।
 दोचयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः । त्वयीष्टवति दाशार्धं विप्राणा भविता ह्यहं ।
 त्वं हि यशोऽक्षरः सर्वस्वं धर्मस्वं प्रजापतिः । त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम । त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ।
 त्वञ्चाद्य कुरुवोराणां धर्मैः हि विराजसे । गुणोभूताः स्म ते राजस्त्वयो राजा गुरुर्भूतः ।
 यजस्व मदनज्ञातः प्राप्य एव क्रतुस्त्वया । युनक्तु नो भवान् कार्यं यत्र वाङ्मसि भारत ।
 सत्यन्ते प्रतिजानः । सर्वं कर्त्ताऽस्मि तेऽनघ । भीमसेनाङ्कुनौ चैव तथा माद्रवतोषुनौ ।
 दृष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ।

१०४

१०५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि व्यासगमने स्कसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । व्यासमामन्त्र मेधावो ततो वचनमब्रवीत् ।
 यदा कालं भवान् वेत्ति हयमेयस्य तत्त्वतः । दोचयस्व तदी मां त्वं त्वय्यायन्नो हि मे क्रतुः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अहं पैलोऽय कैनेष याज्ञवल्क्यतथैव च । निधानं यद्ययाकालं तत् कर्त्तारो न संशयः ।
 चैव्यां हि पौर्णमास्यान्तु तव दोषा भविष्यति । सम्भाराः संभ्रियन्तः च यज्ञार्थं पुरुषधम ।
 अश्वविद्याविदस्यैव सूता विप्राश्च तद्दिदः । मेध्यमश्वं परोक्षन्तो तत्र यज्ञार्थं सिद्धये ।
 तन्मत्सृज्य यथाशास्त्रं प्रथिवीं सागरात्परां । स पर्य्येतु यज्ञो दोषं तव पार्थिव दर्शयन् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्ता पाण्डवः प्रथिवोपतिः । चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ।
 सम्भाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे सकल्पिताऽभवन् । स सम्भारान् समाह्वय नृपो धर्ममुत्सृजदा ।
 न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै । ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यसो धर्मात्मजं नृपं ।
 यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दोषणे । स्वयंश्च कूर्षश्च सौवर्णौ यज्ञान्यदपि कौरव ।
 तत्र योज्यं भवेत् किञ्चिद्भैक्ष्यं तत् क्रियतामिति । अश्वसोऽस्तृज्यतामश्च पृथ्यामय यथाक्रमे ।
 सुगुप्तं चरताश्चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ।

१०६

१०७

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयमश्वो यथा ब्रह्मस्तृप्तुष्टः प्रथिवोमिमं । चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधोयतां ।
 प्रथिवो पर्थ्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणं । कः पालयेदिति मुने तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । भीमसेनाद्वरजः श्रेष्ठः सर्व्वेभ्युन्नता ।
 जिष्णुः सहृषुर्दृष्टुश्च स एनं पालयिष्यति । शक्रः स हि महो जेतुं निवातकवचान्तकः ।
 तस्मिन् क्षात्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा । दिव्यं धनुस्तेषुधो च स एनमनुयास्यति ।
 स हि धर्मार्थकुशलः सर्व्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयं ।
 राजपुत्रो महाबाहुः श्लाघ्यो राजीवलोचनः । अभिमन्याः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति ।

१०८

भीमसेनाऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः । समर्थो रचितुं राट् नकुलश्च विश्रान्यते ।

सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्वमेव महायज्ञाः ।

तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुत्कुलोदहः । चकार फाल्गुनश्चापि सन्दिदेश हयान् प्रति

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एक्षुर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाख्यतां । त्वमेव रचितुं स्त्रेण नान्यः कश्चन मामवः । १०

ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः । तैर्विद्येहो यथा न स्थातथा कार्यं त्वयाऽनघ ।

आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः । पार्थिवेभ्यो महाबाहो सम्यगे गम्यतामिति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एकमुक्त्वा म धर्मात्मा भ्रातरं स्वयसाचिनं । भीमश्च नकुलश्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ।

कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पतिं । अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वरथार्यमर्जुननियोगे दिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दीक्षाकाले तु वस्त्राग्ने ततस्ते सुमहर्षिजः । विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवं । ११

हत्वा स पशुबन्धाश्च दीक्षितः पाशुनन्दनः । धर्मराजो महातेजाः सहर्षिर्बिभर्षोत्तत ।

हयश्च हयमेधार्थं स्वयश्च ब्रह्मवादिना । उल्लुष्टः शास्त्रविधिना व्यामेनामितेतेजसा ।

स राजा धर्मराट् राजन् दीक्षितो विबभौ तदा । हेममालो रत्नकण्ठः प्रदोष इव पावकः ।

हृष्णजिनो दण्डपाणिः कौमन्दासः स धर्मजः । विबभौ युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाधरे ।

तथैवास्त्रिजः सर्वे तुल्यवेशा विश्रान्यते । बभूवुरर्जुनश्चापि प्रदोष इव पावकः । ११

श्वेताश्वः हृष्णमारं तं ससारश्च धनञ्जयः । स्त्रिजो तेऽस्तु प्रजाविघ्नं पुनश्चैहीति भारत ।

तथाऽपरे मनुष्येऽप्युत्तमं पुत्रं वाक्यमब्रुवन् । नैनं पश्याम सप्तर्षे धनुरेतत् प्रदृश्यते ।

एतद्विभीमनिर्द्वादं विभुतं गाण्डिवं धनुः । ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।

विधिवत् प्रयिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् । विचिपन् गाण्डिवं राजन् बहुगोधाङ्गुलिकवान् ।

तमश्च प्रयिवीपाल मुदा युक्तः ससार च । आकुमारं तदा राजस्वाममत्तत्पुं विभो । ११

द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयं । तेषामन्वेन्यसंमर्द्दादुच्चैव समजायत ।

दिदृक्षुर्गाण्डिवं तच्चैव हयमारिणं । ततः शब्दे महाराज दिशः खं प्रतिपूरयन् ।

बभूव प्रेक्षां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । एष गच्छति कौन्तेय तुरगस्यैव दीप्तिमान् ।

यमन्वेति महाबाहुः संस्पृष्टः कुन्तुत्तमं । एवं शूराव वदतां गिरौ जिष्णुददारधीः ।

स्त्रिजो तेऽस्तु प्रजाविघ्नं पुनश्चैहीति भारत । अथापरे मनुष्येऽप्युत्तमं पुत्रं वाक्यमब्रुवन् । ११

नैनं पश्याम सप्तर्षे धनुरेतत् प्रदृश्यते । एतद्विभीमनिर्द्वादं विभुतं गाण्डिवं धनुः ।

स्त्रिजो गच्छन्तिरेहो वै पन्थः नमस्तुतेभ्यं । निवृत्तमेनं द्रष्टव्यमः पुनरेष्यति च भुवं ।

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणाञ्च भर्तृभ्यः । शूराव मधुरा वाचः पुनः पुनरुददारधीः ।

याश्च वल्क्यस्य शिष्यस्य कुशलो यश्च कर्मणि । प्रायात् पार्थिवं सन्तः शान्त्यर्थं वेदपारगाः ।

ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः । अनुजग्मुर्माहात्मानं कलिपाश विश्रान्यते । ११

विधिवत् पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् । पाण्डवैः पृथिवीमथो निर्जितामस्ततेजसा ।
चचार स महाराज यथादेशश्च सत्तम । तत्र युद्धानि वृत्तानि व्यायासन् पाण्डवस्य ह ।
तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महानि च । स हयः पृथिवीं राजन् प्रदक्षिणमवर्त्तत ।
सप्तारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महोपते । अवमृदून् स राज्ञाणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वस्य महारथः । तत्र संगणना नास्ति राज्ञामयुतशतदा ।
येऽयुद्धानि महाराज वक्ष्यातां हतबान्धवाः । किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्द्धराः ।
क्षेत्राश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं ये निवृत्ता रणे । आर्याश्च पृथिवीपालोः प्रहृष्टनवाचनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्म्भदाः । एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महोपते ।
अर्जुनस्य महोपालौर्गानां देशसमागतैः । यानि ह्यभयतो राजन् प्रतप्तानि महानि च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ।

२१२

२१०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे विषयतोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विगतैरभययुद्धं हतवैरैः किरोटिनः । महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुन्ननमृभिः ।
ते समाज्ञाय संप्राप्त यज्ञियं तुरगोत्तमं । विषयान्तं ततो वीरा दंशिताः पर्यशरयन् ।
रथिना बहुदृष्टीराः सदशैः समलङ्कृतैः । परिवार्य हयं राजन् यतोऽतुं संप्रचक्रमुः ।
ततः किरोटो मन्त्रियः तेषां तत्र चिकीर्षितं । वारयामास तान् वीरान् सान्त्वपूर्वमरिन्दम् ।
तदनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनन्तदा । तमोरजोभ्यां संच्छन्नास्मान् किरोटो न्यवारयत् ।
तानब्रवीत्ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत । निवर्त्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेया जीवितमेव च ।
स हि वीरः प्रयास्यन् वै धर्मराजिन वारितः । हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तयाः पार्थिव इति ।
स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । तान्निवर्त्तध्वमित्याह न न्यवर्त्तन्त चापि ते ।
ततस्त्रिगन्ताराजानं सूर्यवर्ष्माणमाहवे । विजित्य शरजाह्नेन प्रजहास धनञ्जयः ।
ततस्तै रथघोषेण रथनेमिस्त्रिनेन च । पूरयन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयमुपाद्रवन् ।
सूर्यवर्ष्मा ततः पार्थं शराणां नतपर्वणां । शतान्धमुच्चद्राजिन्द्र लङ्घ्यस्त्रमभिदशयन् ।
तथैवान्ये महेश्वासा ये च तस्यानुयायिनः । मुमुक्षुः शरवर्षाणि धनञ्जयबधैर्विणः ।
स तान् व्यामुखनिर्भुक्तैर्बभ्रुभिः सुबहून् शरान् । चिच्छेद पाण्डवो राज्ञे भूमा न्यपतन्तदा ।
केतुधर्म्मा तु तेजसो तस्यैवावरजो युः । युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विनां ।
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केतुधर्म्मा महाहवे । अभ्यग्नश्चित्तैर्बभ्रुभिः परवीरहा ।
केतुधर्म्माभिहते धृतवर्ष्मा महारथः । रथेनाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ।
तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातोव वीर्यवान् । गुडाकेशो महातेजः बालस्य धृतवर्ष्मणः ।
न सन्दधानं ददृशे नाददानञ्च तन्तदा । किरन्तमेव स शरान् ददृशे पावकाशनिः ।
स तु तं पूजयामास धृतवर्ष्माणमाहवे । मनसा समुत्कर्त्तुं वै रणे समभिहर्षयन् ।

२१३

२१०

२१४

त पञ्चगविव क्रुद्धं क्रुद्धवीरः सद्यस्त्रिव । प्रीतिपूर्वम् महाबाहुः प्राणिभ्यश्चपरोपयत् ।
 स तथा रक्षमाणो वै पार्थेनामिततेजसा । धृतवर्षा शरं दीप्तं मुनेषु विजये तदा ।
 स ते न विजयस्त्रुणमासोद्विद्धः करे भृशं । भुमेषु गाण्डिवं मोहात्तत्पपाताय भूतले ।
 धनुषः पततस्तस्य सव्यवाचिकरादिभ्यो । बभूव स दृशं रूपं शक्रपापस्य भारत ।
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुवि पार्थिव । जहास सस्त्रं हासं धृतवर्षा महाहवे ।
 ततो रोषादितां जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात् । धनुरादत्त तद्विष्यं शरैर्वैषैर्वैषं च ।
 ततो हलहलाशब्दे दिवस्युगभवत्तदा । नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि प्रशंसतां ।
 ततः संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं काशान्मकयमोपमं । जिष्णुं चैगर्जकायोधाः परीताः पर्यवारयन् ।
 अभिसृत्य परीषाद्यै ततले धृतवर्षेण । परिवर्जुङ्गाकेशं तत्राकुञ्चयन् नम्रयः ।
 ततो योधान् जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च । महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायस्यैर्बलभिः शरैः ।
 तान् संप्रभग्नान् संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनञ्जयः । शरैराशोविषाकारैर्जघान स्त्रगवद्भुजम् ।
 ते भग्नमनमः सर्वे चैगर्जकमहारथाः । दिभ्योऽसिबुद्रुवुराजन् धनञ्जयशरार्हिताः ।
 तमूचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकमिह दनं । तवास्म किङ्कराः सर्वे सर्वे वै वज्रगास्तव ।
 आश्चापस्य नः पार्थ प्रज्ञान् प्रेष्यान्ववस्थितान् । करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवमन्दन ।
 एतदाश्वाय वचनं सर्वोत्तान्नवीक्षदा । जीवितं रक्षत नृपाः शासनं प्रतिश्रद्धतां ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अस्मानुसारे षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रागज्योतिषमथाभ्येत्यश्चरत् स ह्योत्तमः । भगदन्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्त्तव्यः । ११०४
 स ह्यथ पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतं । युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदन्तो महोपतिः ।
 योऽभिनिधाय नगराङ्गदत्तसुतो नृपः । अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुञ्जा ययौ ।
 तथाष्टव्य महाबाहुः कुरूणामुषमक्षदा । गाण्डिवं विचिपंस्त्रुणं सहसा समुपाद्रवत् ।
 ततो गाण्डिवनिर्मुक्तैरिषुभिर्घोहितो नृपः । हयमुखश्च तं वीरक्षतः पार्थमुपाद्रवत् ।
 पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः । आरुह्य नागप्रभुरं निर्ययौ रणकर्त्तव्यः । ११०५
 पाण्डुरेणातपत्रेण त्रियमाणेन मूर्द्धनि । दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ।
 ततः पार्थ समावाद्य पाण्डवानां महारथं । आश्रयामास वीभक्षुं बाह्यान्वाहाच्च संयुगे ।
 स वारणं नगप्रख्यं प्रभिक्षकरटामुखं । प्रेषयामास संक्रुद्धः श्वेतार्थं प्रति पार्थिवः ।
 विचरन्तं महामेघं परवारणवारथं । शास्त्रवत्कल्पितं सङ्घे विषमं युद्धदुर्धदं ।
 प्रचोद्यमानः स गजैस्तनराश्या महाबलः । तदाऽङ्गुलेन विषभावुत्पतित्यस्त्रिचामरं । ११०६
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन् धनञ्जयः । भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ।
 वज्रदत्तक्षतः क्रुद्धो मुनेषांशु धनञ्जये । तेमरानग्निस्त्रिदशान् शस्त्रभानिव वेगितान् ।
 अर्जुनस्तान्प्रभग्नान् गाण्डिवप्रभवेः शरैः । दिधा त्रिधा च चिच्छेद स्त्र एव खगमैक्षदा ।

११०

१११

११०

११०

११०

स तान्दृष्ट्वा तथा ऋक्षांस्तोमराजं भगदत्तजः । दध्नुमसक्तांस्तरितः प्राहिषोत् पाण्डवं प्रति ।

ततोऽर्जुनस्यैतत् रक्ष्यपुङ्गवानभिप्रायान् । प्रेषयामास संकुट्ठो भगदत्तात्मजं प्रति ।

११८°

सैतैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महामृधो । भृश्राहतः पपातोऽर्ध्या न लेनमजहात् स्मृतिः ।

ततः स पुनस्तृण्य वारणप्रवरं रणे । अश्वयः प्रेषयामास जयार्थं विजयं प्रति ।

तस्यैवाणोस्ततो जिष्णुनिधुक्काशीविषीपमान् । प्रेषयामास संकुट्ठो ज्वलितज्वलनोपमान् ।

स तैर्विद्धो महानागो विश्वं नृधिरं भूभौ । गैरिकात्मिवाग्धोऽर्ध्वजप्रसवणं तदा ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वगोतापर्वणि अश्वानुसारे वज्रदत्तयुद्धे पञ्चमस्तोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ । अर्जुनस्य मरेऽत्रैव तृतेष्वेव व्रतक्रतोः ।

११९°

ततस्तृतेऽयं दिवसे वज्रदत्तो महाबलः । जहास सख्यं सख्यं वाक्येदमथाब्रवीत् ।

अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । त्वं निहत्य करिष्यामि पितृक्षोभं यथाविधि ।

त्वया दृष्टो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा । इतो दृष्ट्वापचायित्वात् शिशुं मामस्य बोधय ।

इत्येवमुक्त्वा संकुट्ठो वज्रदत्तो नराधिपः । प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ।

संप्रेष्यमाणो नागेऽत्रो वज्रदत्तेन धीमता । उत्पतित्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवं ।

१२०°

अपहस्तसुमुक्तेन वीकरेण स नागराट् । समैवत गुडाकेशं भ्रूलं गोलमिवाम्बुदः ।

स तेन प्रेषितो राजा मेघवहिनदभ्युक्षः । सुखान्ते वरसंज्ञादैरभ्यद्रवत फाल्गुनं ।

स नृत्यन्निव नागेऽत्रो वज्रदत्तप्रचोदितः । आससाद द्रुतं राजन् कौरवाणां महारथं ।

तमाद्यान्ममयास्तस्य वज्रदत्तस्य वारणं । गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ।

चुकोध बलवत्पापि पाण्डवस्तस्य भूपते । कार्यविघ्नमनुसृत्य पूर्णवैरस्य भारत ।

१२१°

ततस्तं वारणं कुटुः शरजालेन पाण्डवः । निवारयामास तदा बलेन मकरालंघ्यं ।

स नागप्रवरः श्रीमानार्जुनेन निवारितः । तस्यैव शरैर्विभिन्नाङ्गः शविष्कललितो यथा ।

निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तचुतो नृपः । उत्सवर्ज्यं श्रितान् वालानर्जुनं कोधमूर्च्छितः ।

अर्धुमस्तु महाबाहुः शरैरुरिनिवातिभिः । वारयामास तान् वाणोत्सदह्नुतमिवाभवत् ।

ततः पुनरभिकुट्ठो राजा प्राग्व्यातिवाधिपः । प्रेषयामास नागेऽत्र बलवत् पर्वतीपतं ।

१२२°

तन्नापतन्तं संप्रेष्य बलवत् पाकशासनिः । नाराचमग्निसङ्काशं प्राहिषोद्वारणं प्रति ।

स तेन वारणो राजन् मर्त्यस्त्रमिहतो भृशं । पपात सहसा भूभौ वज्रदत्त इवाबलः ।

स पतच्छुश्रुभे नागो धनञ्जयशराहतः । विश्वजिव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः ।

तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः । तत्र भेतथमित्याह ततो भूमिगतं नृप ।

अब्रवीद्धि महातेजाः प्रसिद्धं मां युधिष्ठिरः । राजानस्ये न हन्तव्या धनञ्जय कथञ्चन ।

१२३°

सर्वमेतच्छरव्याच भवत्येतावता कृतं । बोधाद्यापि न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ।

वक्तव्याद्यापि राजानः सर्वे सद्यः सुहृज्जनैः । युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयतां ।

इति भाववचः श्रुत्वा न हस्मि त्वां नराधिप । उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान् गच्छ पार्थिव ।

आगच्छेया महाराज परां चैवोपस्थितां । यदाऽश्वमेधा भविता धर्मराजस्य धीमतः ।

एवमुक्त्वा स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा । तथेत्येवाब्रवीद्वक्त्रं पाण्डवेनाभिनिर्जितं ।

१११*

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे वज्रदत्तपराजये षट्षप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः । हतश्रेष्ठैर्धर्मराज हतानाश्च तैरपि ।

तेऽवतोर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतावहनं । प्रत्युद्ययुरस्य ह्यनो राजानः पाण्डवर्षभ ।

अथ च तं परास्य विषयान्ते विषोपमाः । न भयं चक्रिरे पार्थाङ्गीममेनादनन्तरात् ।

ते विदूराद्भुनुष्पाणिं यज्ञियस्य ह्यस्य च । वोभक्तुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितं ।

ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । जिगीषन्तो नरव्याधं पूर्वं विनिकृता युधि ।

११२

ते नामान्यपि गोत्राणि कर्माणि विविधानि च । कीर्त्तयन्तस्तदा पार्थ श्रवणैर्वरवाकिरन् ।

ते किरन्तः शरव्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जयमभीक्ष्णन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ।

ते समीच्या च तं क्षणमुपकर्माणमाहवे । सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थान् पदातिनं ।

ते तमाजग्निरै वीरं निवातकवचान्तकं । संग्रप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ।

ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च । कोष्ठकोष्ठय वोभक्तुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।

११३

तं स्मरन्तो बधं वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे । जघद्रथस्य कौरव्य समरे सयसाचिना ।

ततः पर्जन्यवत् सर्वे शरवृष्टीरवासृजन् । तेः कीर्णः शुशुभे पार्था रविर्भेषान्तरे यया ।

स शरैः समवच्छन्नस्य काशे पाण्डवर्षभः । पञ्जरान्तरसञ्चारी शकुन्त इव भारत ।

ततो हाहाकृतं सर्वैः कौन्तेये शरपोडिते । त्रैलोक्यमभवद्भ्राजन् रविरासौ च निष्प्रभः ।

ततो बभौ महाराज मारुतो सोमहर्षणः । राज्ञरथसदादित्यं युगपत् सोममेव च ।

११४

उल्लास्य जग्निरै सूर्यं व्यकीर्यन्त समन्ततः । वेपथुस्याभवद्भ्राजन् कैलामस्य महागिरेः ।

मुमुचुः श्वासमत्युष्णं दुःखगोकसमन्विताः । सप्तर्षयो जातभयास्तया देवर्षयोऽपि च ।

ततः खान्तु विनिर्भयं मण्डलं शस्त्रिणं ऽपतत् । विपरीता दिशश्चापि सर्वा धूमाकुलास्तथा ।

रायभारुणसङ्काशा धनुश्चान्तः सविद्युतः । आदृत्य गगणं मेघा मुमुचुर्ध्वासग्रेणि ।

एवमासौस्तदा वीरैः श्रवणैश्च मन्दते । फाल्गुने भरतश्रेष्ठ तदह्नुतमिवाभवत् ।

११५

तस्य तेनावकीर्णस्य शरंजालेन सर्वतः । मोहात्पपात गाण्डोवमावापञ्च करादपि ।

तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा । सैन्धवा मुमुचुर्ध्वं गतसन्नि महारथे ।

ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थ द्विवीकसः । सर्वे वित्रलमनसस्तस्य शान्तिहृतोऽभवन् ।

ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च । ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ।

ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव । तस्यावचलवद्धीमान् संपामे परमाण्वित् ।

११६

विचक्रं धनुर्द्विभं ततः कौरवनन्दनः । यन्तस्त्रिवेद शब्दोऽभून्महांशस्य पुनः पुनः ।

ततः स श्रवर्धाणि प्रत्यमित्रान् प्रति प्रभुः । ववर्ध धनुवा पायौ वर्षाणीव पुरन्दरः ।

ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्वे एव शराजकाः । नाहुग्रन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पादपाः ।

तस्य ब्रह्मेण विनेसुर्मयानांश्च विदुद्रुवः । मुमुषुश्चाशु शोकार्त्ताः शुशुसुश्चापि सैन्धवाः ।

तांस्तु सर्वान्मरव्याघ्र सैन्धवान् व्यचरद्बली । अस्त्रातचक्रवर्त्तजान् शरजालैः समापद्यत् ।

२२०

तदिन्द्रजालप्रतिमं वाणजालममित्रहा । व्यसृजद्दिक्षु सर्वान् महेन्द्र इव वज्रमृतम् ।

मेघजालनिभं सैन्धं विदार्थ्य शरवृष्टिभिः । विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि आश्वानुमारे सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो गाण्डीवमृच्छूरो युद्धाय समुपस्थितः । विबभौ युधि दुर्द्ध्वैर्हिमवानचलो यथा ।

ततस्ते सैन्धवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः । व्यमुञ्चन्त सुसंख्याः श्रवर्धाणि भारत ।

तान् ग्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यवस्थितान् । ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमुर्धून् सत्तुण्या गिरा ।

२२१

युधध्वं परया श्रुत्वा यतस्त्वस्र जये मम । कुरुध्वं सर्वकार्याणि महदो मेयमागतं ।

एष योत्स्यामि सर्वान्स्त्व निवार्थ्य श्रवरागुरां । तिष्ठध्वं युद्धमनघो दपि शमयिताऽस्मि वः ।

एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गाण्डीवमृच्छदा । ततोऽय वचनं स्मृत्वा भ्रातृर्ज्यैष्ठ्य भारत ।

न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः । जेतव्याश्चेति यत् प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ।

चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नरा इति ।

२२२

कथं तन्न मृषेदं स्याद्धर्मराजवचः शुभं । न हन्येरंश्च राजानो राजशुश्रूषा कृता भवेत् ।

इति मस्मिन्ध्व स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान् युद्धदुर्महान् ।

श्रेयो वदामि युष्माकं न हिभेयमवस्थितान् । यस्य वक्ष्यति संग्रामे तवाप्नोति पराजितः ।

एतच्छ्रुत्वा वचोममं कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयाऽर्हिताः ।

एवमुक्त्वा तु तान् वीरान् युयुधे कुरुपुङ्गवः । अर्जुनोऽतीव संकुद्रः संकुट्टैर्विजिगीषुभिः ।

२२३

श्रुतं श्रुतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां । मुमुषुः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवधन्विन ।

शरानापततः कूरानाशोविषविषोपमान् । चिच्छेद निश्चितैर्वीरैरन्तरा स धनञ्जयः ।

क्षित्वा च तानाशु चैव कङ्कपत्रान् शिलाश्रितान् । एकैकमेवं समरं विभेद निश्चितैः शरैः ।

ततः प्राधांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनञ्जयं । जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिचिपुः सैन्धवा नृपाः ।

तेषां किरोटी सकृत्पुं मोघशुक्ले महाबलः । सर्वान्स्त्रानन्तरा क्षित्वा तदा चुकोश्च पाण्डवः ।

२२४

तथैवापततां तेषां योधानां जयमृद्धिमां । शिरांसि पातयामास भवैः सन्नतपर्वभिः ।

तेषां प्रह्वताश्चापि पुनरेवाभिधावतां । निवर्त्तताश्च शब्दोऽभूत् पूर्णस्यैव महोदधेः ।

ते बध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा । यथाप्राणं ययोत्साहं योधयामासुरर्जुन ।

ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः । कृता विषेक्षा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ।

तांस्तु सर्वान् परिम्लानान् विदित्वा धृतराष्ट्रजा । दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ।

२२५

सुरयस्य सुतं वीरं रथेनाथागमनदा । शान्दर्थं सर्व्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डव ।
 सा धनञ्जयमासाद्य हरोदात्तस्वरं तदा । धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विषमञ्जये प्रभुः ।
 समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिनो तदा । प्राह किं करवाणीति सा च तं प्रत्युवाच च
 एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्योयस्यात्मजः शिशुः । अभिवादयते पार्थ तं पश्य पुरुषवर्धन ।
 इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनसदा । कासाविति ततो राजन् दुःशला वाक्यमब्रवीत् ।
 पितृशोकाभिसन्तप्तो विषादार्त्तोऽस्य वै पिता । पञ्चलमगमदीरो यथा तस्मै निशामय ।
 स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे लथाऽनघ । त्वामागतञ्च संश्रुत्व युद्धाय ह्यस्मरिणं ।
 पितुश्च मृत्युदुःखार्त्तो जहात् प्राणान् धनञ्जय । प्राप्तो वीभक्षुरित्वेव नाम श्रुत्वाैव तेऽनघ ।
 विषादार्त्तः पपातोऽर्थ्यां ममार च ममात्मजः । तं दृष्ट्वा पतितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ।
 गृह्णीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी । इत्युक्त्वात्तस्वरं सा तु मुनींश्च धृतराष्ट्रजा ।
 दीना दीनं स्थितं पार्थमश्वीषाथधामुखं । स्वसारं समवेक्ष्य स्वस्योयात्मजमेव च ।
 कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां कुरुकुलोदह । विस्मृत्य कुरुराजानं तच्च मन्दं जयद्रथं ।
 अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षित् परवीरहा । तथाऽयं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुजः ।
 तमादाय नरव्याघ्र सम्प्राप्ताऽस्मि तवान्तिकं । शमार्थं सर्व्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ।
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः । प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ।
 एष प्रसाद्य शिरसा प्रक्षमार्थमग्निन्दम । याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनञ्जय ।
 बालस्य हतसन्ध्याश्च पार्थ किञ्चिदजानतः । प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ।
 तमनार्थं नृश्रेष्ठ विस्मृत्यास्य पितामहं । आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 एवं ब्रुवन्त्यां करुणं दुःशलायां धनञ्जयः । संसृत्य देव गान्धारीं धृतराष्ट्रश्च पार्थिवं ।
 उवाच दुःखशोकार्त्तः क्षलधर्मं व्यगर्हयन् । यत्कृते बान्धवाः सर्व्वे मया नीता यमलयं ।
 इत्युक्त्वा बह्ममात्वादि प्रसादमकरोऽज्जयः । पर्रिष्वज्य च तां प्रीतो विमसर्ज्य गृहान् प्रति ।
 दुःशला चापि तान् योधान् निवार्य्य महतो रणात् । संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहानेव शुभामना ।
 एवं निर्जित्य तान् वीरान् सैन्धवान् संधनञ्जयः । अन्वधावत धावन्तं तं हयं कामचारिणं ।
 ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाकधृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञिषं हयं ।
 स च वाजो यथेष्टेन तांस्तान्देवान् यथाक्रमं । विचचार यथाकामं कर्म्म पार्थस्य बह्मयन् ।
 क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन् पुरुषवर्धन । मणिपूरपतेर्देवमुपायात् सचपाण्डवः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे सैन्धवपराजये अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु भूपतिः प्राप्तं पितरं वभ्रुवाहनः । निर्य्यथौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ।
 मणिपूरेश्वरत्वेवमुपायात् धनञ्जयः । नाभ्यमन्दत् स मेधावी क्षत्रधर्ममनुसरन् ।
 उवाच च स धर्म्यात्मा समन्तुः फाल्गुनसदा । प्रक्रियेयं न ते युक्ता वक्षिस्व क्षत्रधर्मीतः ।

१२८०

१२८१

१२८२

१२८३

१२८४

संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतं । यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किन्तु पुत्रक ।
 धिकित्वा मस्तु सुदुर्बुद्धे चक्षधर्मवर्षिष्कृतं । यो मां युद्धाय सम्प्राप्तं सखैव प्रत्यगृह्यथाः ।
 न त्वया पुरुषार्थैः किं कसिदस्तो ह जीवता । यस्त्वं स्त्रोवद्यथा प्राप्तं मां सान्ना प्रत्यगृह्यथाः ।
 यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्भते । प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव नराधम ।
 तमेवमुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पञ्चगात्रात्मजा । अमृत्यमाणा भित्तिर्वीमलूपो समुपागमत् ।
 सा ददर्श ततः पुत्रं विमृश्यन्तमधोमुखं । सन्त्यमाणा मसक्तत् पित्रा युद्धार्थिना प्रभे ।
 ततः सा चारुसर्वाङ्गो समुपेत्यारगात्मजा । उल्लूपो प्राह वचनं धर्म्यं धर्म्यविशारदं ।
 उल्लूपां मां निबोध त्वं मातरं पञ्चगात्रात्मजा । कुरुष्व वचनं पुत्र धर्म्यस्ते भविता परः ।
 युद्धास्तेनं कुरुश्रेष्ठं पितरं युद्धदुर्भेदं । एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ।
 एवं दुर्भषितो राजा स मात्रा वभ्रुवाहनः । मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ।
 संनद्ध काश्वनं वर्षं शिरस्ताण्ड्य भानुमत् । तूष्णीरशतसम्बाधमारोह रथोत्तमं ।
 सर्वोपकरणोपेतं युक्तमधैर्मनोजैः । सचक्रोपस्करं श्रीमान् हेमभाण्डपरिष्कृतं ।
 परमार्थितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्मयं । प्रयथै पाथैर्मुद्दिश्य स राजा वभ्रुवाहनः ।
 ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरचितं । यादयामांस पुरुषैर्ययश्चित्ताविशारदैः ।
 गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जयः । पुत्रं रथस्त्रं भूमिष्ठः स न्यवारयदाहवे ।
 स तत्र राजा तं वीरं शरशङ्खैरनेकशः । अर्हयामास निशितैराश्रीविषविशोपमैः ।
 तथोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलं । देवासुररणप्रस्थमुभयोः प्रीयमाणयोः ।
 किरोटिनं प्रविष्याध श्रेष्ठानतपर्वणा । जनुदंशे नरव्याघ्रं प्रहसन् वभ्रुवाहनः ।
 सोऽभ्यगात् सह पुङ्गेन बल्लोकिमिव पन्नगः । विनिर्भस्य च कौन्तेयं प्रविवेश महोत्तलं ।
 स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुस्तमः । दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव सोऽभवत् ।
 स संक्रामुपलभ्याय प्रशस्य पुरुषर्षभः । पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महाद्युतिः ।
 साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज । सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ।
 विमुञ्चाम्येव ते बाणान् पुत्र युद्धे शिरो भव । इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमिवहा ।
 तान् स गाण्डोवनिर्मुक्तान् वज्राग्निममप्रभान् । नाराचान्क्लिन्नद्राजा भलैः सर्वैस्त्रिधा दिधा ।
 तस्य पार्थशरैर्हिंयैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतं । सुवर्णतालप्रतिमं चुरेणापाहरद्भयात् ।
 हृद्यांश्चास्य महाकायान् महाविगानरिन्दम । चकार राजभिर्ज्जावान् प्रहसन्निव पाण्डवः ।
 स रथादवतीर्याथ राजा परमकोपनः । पदातिः पितरं क्रुद्धो योधयामास पाण्डवं ।
 मम्योयमाणः पार्थानाम्बुधमः पुत्रविक्रमात् । अत्यर्थं पोडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ।
 स मन्यमानो विमुखं पितरं वभ्रुवाहनः । शरैराश्रीविषाकारैः पुनरेवार्हयद्वली ।
 ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पचिषा । निशितेन सपुङ्गेन बलवदभ्रुवाहनः ।

२९६

२९७

२९८

२९९

३००

३०१

विवेक पाण्डवं राजन् मर्षं भित्वाऽतिदुःखकृत् । स तेनातिभृशं विदूः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।

११२५

महीं जगाम मोहार्त्तस्ततो राजन् धनञ्जयः । तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरन्धरे ।

सोऽपि मोहं जगामाथ ततस्त्रिबाहुदासुतः । व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतं ।

पूर्वमेव स वाणौघैर्गाढविद्वेहाऽर्जुनेन च । पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्द्धनि ।

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुलस्त्य पतितं भुवि । चित्राङ्गदा परिचक्षा प्रविवेक रणाजिरे ।

शोकसन्तप्तश्च दया रुदन्तो वेपतो मूढः । मणिपूरपतेर्क्षाता ददृशे निहतं पतिं ।

११२६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे अर्जुनपराजये जनाग्रतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो बभूवुरभूरि विलस्य कमलेक्षणा । मुमोह दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ।

प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्द्वरा । उल्लूपीं पद्मगसुतां दृष्ट्वा वाक्यमब्रवीत् ।

उल्लूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे । तत्कृते मम पुत्रेण वाणेन ममितिञ्जय ।

ननु त्वमर्थधर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता । यत्तत्कृतेऽयं पतितः पतिले निहतो रणे ।

किन्तु सर्वपराधोऽयं यदि तेऽद्य धनञ्जयः । क्षमस्व चाचमाना वै जीवयस्व धनञ्जयं ।

११२७

ननु त्वमर्थे धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे । यद्वातयित्वा पुत्रेण भर्तारं नानुशोचसि ।

गार्हं शोचामि तनयं हतं पद्मगनन्दिनि । पतिमेव तु शोचामि यस्मात्तिथ्यमिदं कृतं ।

इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुल्लूपीं पद्मगात्रां । भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ।

उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियमुख्योऽसि मे प्रिय । अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोचितः ।

ननु त्वया नाम विभो धर्मराजस्य यज्ञियः । अयमश्वोऽनुसर्त्तव्यः स श्रेष्ठे किं महीतले ।

११२८

त्वयि प्राणा ममायत्ताः कुरुणां कुरुनन्दन । स कस्मात् प्राणदोऽन्येषां प्राणान् सन्ध्यामवाप्तसि ।

॥ चित्राङ्गदेवाच ॥ उल्लूपि साधु पश्येमं पतिं निपतितं भुवि । पुत्रक्षेमं समुत्साह्य घातयित्वा न शोचसि ॥

कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः । लोहिताक्षो गुडाकेशो विशयः साधु जीवतु ।

नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बह्मभार्यता । प्रमेदांशो भवत्येष मा ते भूदुष्टिरीदृशी ।

सख्यञ्चेतत् कृतं धात्रा शयदव्ययमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सत्यं सङ्गतमस्तु ते ।

११२९

पुत्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै । जीवन्तं दर्शयस्वद्य परित्यज्यामि जीवितं ।

साऽहं दुःखान्तिता देवि पतिपुत्रविनाकृता । इहैव प्रायमाब्रिये प्रेक्षन्धाले न संशयः ।

इत्युक्त्वा पद्मगसुतां सपत्नीञ्चैववाहनी । ततः प्रायमुपासीत तुष्णीमासीक्यनाधिप ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विलस्य विरता मर्षः पादौ प्रगृह्य सा । उपविष्टाऽभवद्दीना बोद्धासं पुत्रमिच्छतो ।

ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा वभ्रुवाहनः । मातरं तामद्यालोक्ष्य रणभूमावथाब्रवीत् ।

११३०

इतो दुःखतरं किञ्च यन्मे माता सुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुजैते मृतं पतिं ।

निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रमृतां वरं । मया विनिहतं सङ्को प्रेक्षते दुर्धरं वत ।

अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते । व्यूढोरस्त्वं महाबाहुं प्रेक्षन्धा निहतं पतिं ।

दुर्भरं पुरुषेणैह मन्त्रे धाम्न्यनागते । यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ।
 हा हा धिक् कुर्वतीरस्य सक्ताहं काङ्क्षन् भुवि । अपविद्धं हतस्त्रेह मया पुत्रेण पश्यता । १११५
 भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि । ब्रधानं वीरश्रयमे मया पुत्रेण पातितं ।
 ब्राह्मणाः कुरुमुखस्य मे मुक्ता हयवारिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे सोऽयं मया हतः ।
 व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिदं मे । शानुग्रहस्य पापस्य पितृहन्तूरणाजरे ।
 कुशरा द्वादश्रमा हला । पितरमद्य वै । ममेह सुनृग्रहस्य संवीतस्यास्य चर्मणा ।
 शिरःकपाले चार्धेय युञ्जतः पितुरद्य मे । प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्द्वालाऽद्य पितरं मम । १११६
 पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया । कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽङ्गुलं ।
 सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषेवितां । न शक्नोम्यात्मानात्मानमहं धारयितुं शूमे ।
 सा त्वं मयि मृते मातस्याया गाण्डीवधन्वनि । भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे ।
 इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखोऽक्रुसमाहतः । उपसृष्ट्य महाराज दुःखादस्त्रममवतीत् ।
 शृणुन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च । त्वाञ्च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुवःगोचरे । १११७
 यदि नेतिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः । अस्मिन्नेव रणेऽहं शोषयिष्ये कलेवरं ।
 न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते कचित् । नरकं प्रतिपत्स्यामि भुवं गुरुबन्धादितः ।
 वीरं हि चक्षियं हत्वा गोश्रतेन प्रमुच्यते । पितरन्तु निहयैः दुर्लभा निष्कृतिर्नैव ।
 एष एको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृपः । उपसृष्ट्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः । १११८
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा । पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परम्परे ।
 उल्लूपो चिन्तयामास तदा सञ्जीवनं मणिं । स चोपातिष्ठत तदा पद्मगानां परायणं ।
 तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता । मनःप्रवृद्धादिनीं वाचं सैनिकानामयाब्रवीत् ।
 उत्तिष्ठ मा शूचः पुत्र नैव जिष्णुस्तथा जितः । अजेयः सुरधरेरेष तथा देवैः सवासवैः ।
 मया तु मोहनी नाम मावैषा संप्रदर्शिता । प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुः तेऽद्य यशस्विनः । १११९
 जिह्नामुद्धर्षे पुत्रस्य बलस्य तव कौरव । संग्रामे युध्यते राजजागतः परवीरहा ।
 तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः । मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केया क्षणपि प्रभो ।
 अचिरेण महानप्रह्मां पुराणः शान्तोऽचरः । नैनं शक्नो हि संग्रामे जेतुं शक्नोऽपि पुत्रक ।
 अयन्तु मे मर्षिर्हित्यः समानोतो विशास्यते । मृतान् मृतान् पञ्चमेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ।
 स्वमस्तेरसि त्वस्य स्थापयस्य पितुः प्रभो । सञ्जीवितं तदा पार्थ स त्वं द्रष्टाऽसि पाण्डवं । ११२०
 इत्युक्तः स्थापयामास तस्तेरसि मणिं तदा । पार्थस्यामिततेजाः स पितृशोहादपापकृत् ।
 तस्मिन्नस्ते मणौ वीरो जिष्णुरङ्गो वितः प्रभुः । चिरमुप्तं हवोत्तमसौ मृष्टशोहितलोचनः ।
 तमुत्थितं महःत्मानं सन्धधंभं मनस्विनं । समोक्ष्य पितरं स्वस्य ववन्दे बहुबाह्वनः ।

उत्थिते पुरुषस्य च पुनर्लब्धीवति प्रेम्भा । दिव्याः सुमनसः पुण्या वदुषे पाकशसनः ।

अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्ध्वनिखनाः । साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान् खनः ।

११८६

उत्थाय च महाबाहुः प्रयासतो धनञ्जयः । वभुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत भूर्ध्वनि ।

ददर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षितां । उलूया सह तिष्ठन्तीं ततोऽष्टच्छूद्रमञ्जयः ।

किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविमयहर्षवत् । रणाजिरममिच्छन् यदि जानासि ग्रंथ मे ।

जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता । नागेन्द्रदुहिता चेद्यमुलूपी किमिहागता ।

जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मदचनात् कृतं । स्त्रीषामागमने चेत्तुमहमिच्छामि वेदितुं ।

१४००

तमुवाच तथा प्रष्टो मणिपूरपतिस्तदा । प्रसाद्य शिरसा विदामुलूपी वृक्ष्यातामिधं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अंगुगीतापर्वणि अश्वानुसारे अर्जुनप्रत्युज्जीवने अश्रीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ किमागमनकृत्यतो कौरव्यकुलनन्दिनि । मणिपूरपतेस्मात्तुल्यैव च रणाजिरे ।

कश्चित् कुशलकामाऽसि राक्षोऽस्य भुजगात्मजे । मम वा चपलापाङ्गि कश्चिन्नुद्भमिच्छसि ।

कश्चित्ते पृथुलश्रेणि नाप्रियं प्रियदर्शने । अकार्षमहमज्ञानादथं वा वभुवाहनः ।

कश्चिन्नु राजपुत्रो ते सपत्नी चैववाहनी । चित्राङ्गदा वरारोहा नापराधति किञ्चन ।

१४०४

तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्निव । न मे त्वमपराद्धोऽसि न हि मे वभुवाहनः ।

न जनित्री तथाऽस्येयं मम या प्रेक्षवत् स्थिता । श्रूयतां वयथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितं ।

न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये । त्वन्प्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ।

यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनञ्जय । महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवो नृपः ।

अधर्मेण हतः पार्थ तत्क्षेपा निष्कृतिः कृता । न हि भोऽस्त्वया वोर युध्यमानो हि पातितः ।

१४१०

शिखण्डिना तु संयुक्तस्माश्रित्य हतस्त्वया । तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितं ।

कर्षणा तेन पापेन पतेया निरये ध्रुवं । एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राणां प्राप्तवानसि ।

वसुभिर्वसुधापाल गङ्गाया च महामते । पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया ।

गङ्गायास्तोरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप । असुत्य देवा वसवः संमेत्य च महानदी ।

इदमचुर्व्येवा घोरं भागीरथ्या मते तदा । एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाधिना ।

१४१६

अयुध्यमानः संपाते संसक्तोऽन्येन भाविनि । तदनेनानुषङ्गेण वयमथ धनञ्जय ।

प्रापेन योजयामेति तथाऽस्त्विति च साऽब्रवीत् । तदहं पितुरावेध प्रविश्य व्यथितेन्द्रिया ।

अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत् परं । पिता तु मे वसून् गत्वा तदर्थं समयाचत ।

पुनः पुनः प्रसाद्येतांस्त एनमिदमब्रुवन् । पुत्रस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।

स एनं रणमध्यस्थः क्रूरैः पातयिता भुवि । एवं हते स नागेन्द्र मुक्तप्रापो भविष्यति ।

१४२०

गच्छेति वसुभिर्भोको मम चेदं ग्रंथं सः । तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्मात् प्रापादसि विमोक्षितः ।

न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् । आत्मा पुनः स्वतस्मात्तेनेहासि पराजितः ।

नहि दोषो मम मनः कथं वा मय्ये विभो । इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माऽनवीरिदं ।
 सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत् कृतवत्यसि । इत्युक्त्वा सोऽनवीत् पुनं मणिपूरपतिञ्चयः ।
 चित्राङ्गदायाः शृण्वत्याः कौरव्यदुहितुस्तदा । युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परं चैषीं भविष्यति ।
 तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप । इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा वभ्रुवाहनः ।
 उवाच पितरं धोमानिदमस्त्राविलेखणः । उपवास्यानि धर्मज्ञ भवतः शासनादहं ।
 अश्वमेधे महायज्ञे दिजातिपरिवेशकः । मम त्वनुग्रहायाय प्रविशस्व पुरं स्वकं ।
 भार्याभ्यां सह धर्मज्ञ मा भूत्सेऽत्र विचारणा । उविलेह निशामेकां सुखं स्वभवने प्रभो ।
 पुनरश्वानुगमनं कर्त्ताऽसि जयतां वर । इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतवः ।
 क्षयन् प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदानुतं । विदितं ते महाबाहो यथा दोषाश्चराम्यहं ।
 न स तावत् प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन । यथाकामं व्रजत्येष यज्ञियोऽश्वो नरवर्ध ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम । स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
 भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाङ्गरतस्तनम ।

२४५

२४६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे एकाङ्गीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तु वाजी समुद्रान्तां पथ्यत्य वसुधामिमां । निवृत्तोऽभिमुखो राजन् येन वारणसाङ्गये ।

२४७

अनुगच्छन् च तुरगं निवृत्तोऽय किरोटभृत् । यदुच्छ्रया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ।
 तमभ्यासगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो । चक्षधर्मं स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ।
 ततः पुरात् स निजस्य रथो धनो व्रतो तथो । मेघसन्धिः पदातिस्तं धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
 आसाद्य च महतेजा मेघसन्धिर्जनञ्जयं । बालभावात्सहाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ।
 किमयश्चार्यं ते वाजी स्त्रोमथ इव भारत । हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोचणे ।
 अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम । कर्त्तव्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः । विप्लकर्त्ता मया वांथ्य इति मे व्रतमाहितं ।
 आत्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं भुवं । प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्दुर्विद्यते मम ।
 इत्युक्तः प्राहरत् पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः । किरञ्करसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ।
 ततो गाण्डीवमृच्छूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः । चकार मोघाक्षान् वाणान् सयजान् भरतवर्म ।
 स मोघं तस्य वाणैर्धं क्षाला वानरकेतवः । शरान्मुमोच ज्वलितान् दीप्तास्त्रागिव पञ्चगान् ।
 ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रद्वयेषु च । अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ।
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यमाचिना । मान्यमानः स्ववीर्यमन्त्रागधः प्राहिणोत् शरान् ।
 ततो गाण्डीवधन्वा तु मागधेन भृशहतः । बभौ वसन्तसप्तये पलाशः पुष्पितो यथा ।
 श्रवण्यमाणः सोऽभ्यग्नन्त्रागधः पाण्डववर्धन । तेन तस्मै स कौरव्य लोकवीरस्य द्रवणे ।
 सव्यसाची तु संजुहो विरुध्य बलवद्भुजः । हयांसकार निर्वीवान् सारथेश्च शिरोऽहरत् ।

२४८

२४९

२५०

धनुस्त्रास्य महश्चिन्तं सुरेण प्रसकर्तं च । हस्तावापं पताकाञ्च ध्वजश्चास्य न्यपातयत् ।
 स राजा व्यथितो व्यथे विधनुर्हतसारथिः । गदामादाथ कौन्तेयमभिदुःखाय वेगवान् ।
 तस्मापतत एवाशु गदो हेमपरिष्कृता । शरैश्चकर्तं वज्रधा वज्रभिष्टप्रवाजितैः ।
 सा गदा शकलीभूता विशीर्षमणिबन्धना । ब्याली विमुच्यमानेव पपात धरणेतले । १४३६
 विरयं विधनुष्कञ्च गदया परिवर्जितं । नैष्कृताडयितुं धीमानर्जुनः समराणोः ।
 तत एनं विमनसं सत्तधर्मे समाख्यितं । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतवः ।
 पर्याप्तः सत्तधर्माऽयं द्रष्टव्यः पुत्रगम्यतां । वज्रतत् समरे कर्तुं तव बालस्य पार्थिव ।
 युधिष्ठिरस्य सन्देशेन हन्तव्या नृपा इति । तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ।
 इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स मागधः । तस्य मित्यभिगम्येनं प्राञ्चलिः प्रत्यपूजयत् । १४३७
 पराजितोऽस्मि भद्रन्ते नाहं योद्धुमिष्टोऽस्ये । यच्च क्षतं मया तेऽयं तद्गृहि क्षतमेव तु ।
 तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् । आगन्तव्यं परां चैवीमश्वमेधे नृपस्य नः ।
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयं । फाल्गुनञ्च युधिष्ठेष्ठं विधिवत् सहदेवजः ।
 ततो यथेष्टमगमत् पुनरेव स केशरी । ततः समुद्रतीरेण वज्रान् पुण्ड्रान् सकोशलाञ् ।
 तत्र तत्र स भूरीणि श्लेष्मैव्यान्येकशः । विजिग्ये धनुषा राजन् माण्डोवेन धनञ्जयः । १४३८
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणि अंगुगीतापर्वणि अश्वानुवारे मागधपराजये द्वाव्योतीऽध्यायः ॥ ८२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मागधेनाश्वितो राजन् पाण्डवः श्वेतवाहनः । दक्षिणं दिशमास्त्राय चारयामास तं हयं ।
 ततः स पुनरावर्त्तं हयः कामचरो बली । आससाद् पुरीं रम्यां चेदीनां शुकुषाङ्गयां ।
 शरभेणाश्वितस्त्र च शिशुपालमुनेन सः । युद्धपूर्वम् तदा तेन पूजया स महाबलः ।
 ततोऽश्वितो ययौ राजंस्सदा स तुरगोत्तमः । काशीनङ्गान् कोशलाञ्च किरातानथ तङ्गणात् ।
 पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिष्ठ्य धनञ्जयः । पुनरावृत्त्य कौन्तेयो दशार्णामगमन्सदा । १४३९
 तत्र सित्राङ्गदो नाम बलवानारिमर्दनः । तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्थानिभैरव ।
 तस्यापि वशमानोऽयं किरीटी पुरुषधर्मः । विषादराज्ञो विषयमेकलथस्य जम्बिवान् ।
 एकलथस्युतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा । तत्र चको निषादैः स संधामं क्षीमहर्षणं ।
 ततस्तमपि कौन्तेयः समरेऽपराजितः । जिगाथ युधि दुर्द्धवो यश्वविप्रार्थमागतं ।
 स तं जिला मत्ताराज नैषादिपाकजायनिः । अश्वितः प्रययौ भूयो दक्षिणं बलिलार्धव । १४४०
 तत्रापि त्रिविडैरभैरौद्रैर्भाह्विकैरपि । तथा कोल्हगिरेयेषु युद्धमासीत् किरीटिनः ।
 तांश्चापि विजयो जिला नातितीक्ष्ण कर्षणा । तुरङ्गमवशेनाय सुराङ्गानभितो ययौ ।
 गोकर्णमथ चासाद्य प्रभासमपि जम्बिवान् । ततो द्वारवतीं रम्यां दृष्ट्वीवरभिपासितो ।
 आससाद् हयः श्रीमान् कुबराजस्य यश्विथः । तमुग्रस्य हयमेष्टं जादवान् कुमारकाः ।
 प्रथयुस्तोऽसदा राजशुपथेनो न्यवारयत् । ततः पुरादिभिर्भक्त्य दृष्ट्यन्धकपतिसदा । १४४१

सहितो वमुदेवेन मातुषेन किरीटिनः । तौ समेद्य क्षुरभेष्टं विधिवत् प्रीतिपूर्वकं ।
 परया भारतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ । ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ।
 ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः । क्रमेण व्यचरत् स्त्रीतक्षतः पञ्चनदं ययौ ।
 तस्मादपि स कौरव्यं गान्धारविषयं हयः । विश्वार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ।
 ततो गान्धारराजेन युद्धमाधोत् किरीटिनः । वीरं ब्रह्मनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा । १४८
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे ऋषीतोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मनेस्त्रनयो वीरौ गान्धारायां महारथः । प्रत्युद्ययो गुडाकेशं सैन्येन महता दृतः ।
 हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्वजमालिना । अमृत्युमानः सो योधा नृपस्य ब्रह्मनेर्बन्ध ।
 अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रयच्छीतब्रह्मसनाः । स तानुवाच धर्मात्मा वीरभस्मुरपराजितः ।
 युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगदुद्धरितं । वार्यमाणायपि पार्थेन शान्त्यपूर्वमभिधाता ।
 परिवार्य हयं जम्बूद्वीपकोषं पाण्डवः । ततः शिरांसि दीप्तयौलेर्षां चिच्छिद पाण्डवः । १४९
 क्षुरैर्गाण्डोवनिर्मुक्तैर्नातिघ्नान्निवाक्युनः । ते बध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य संभ्रमन्तः ।
 न्यवर्त्तन्त महाराज शरवर्षाद्दिता भूयः । निरुध्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः ।
 आदिश्यादिश्य तेजस्वो शिरांस्तेषां व्यपातयत् । बध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारिषु समन्ततः ।
 स राजा ब्रह्मणे पुनः पाण्डवं प्रत्यवारयत् । तं युध्यमानं राजानं जलधर्मे व्यवस्थितं ।
 पार्थोऽब्रवीच्च मे बन्धा राजानो राजवासनात् । अन्नं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्वद्य पराजयः । १५०
 इत्युक्तस्तदा दृत्य वाक्प्रमत्तानभोहितः । स ब्रह्मसमकर्मणां समवाकिरदाशुगैः ।
 तस्य पार्थः शिरस्ताणमर्द्धं चक्रेण पत्रिणा । अपाह्वरदमेयात्मा जयद्रथविरो यया ।
 तं दृष्ट्वा विस्मयं जम्बुगान्धाराः बभूव एव ते । दृष्ट्वा तेन न हतो राजेयसि च तं विदुः ।
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनहतचणः । ययौ तैरेव सहितस्त्वस्रैः क्षुरमृगैरिव ।
 तेषाम्नु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावतां । प्रजहारोत्तमज्जालिं भक्षैः सज्जतपर्वभिः । १५१
 चिक्षिप्तास्तु भुजान् केचिन्नावुध्यन्त शरैर्हतान् । शरैर्गाण्डोवनिर्मुक्तैः प्रयुभिः पार्थैर्वाहितैः
 संभ्रान्तमरणाश्वमेधपतद्भिद्रुतं वलं । हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्ततं मुञ्चन्मृगैः ।
 नाभ्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदयेऽग्रकर्मणः । रिपवः पात्यमाना वै ये सहयुधनञ्जयं ।
 ततो गान्धारराजस्य मल्लितुङ्गपुरःसरा । जलनी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्चमुत्तमं ।
 सा न्यवारयदव्ययं तं पुनं युद्धदुर्गदं । प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्षिप्तकारिणं । १५२
 तौ पूजयित्वा वीरभस्मः प्रसादमकरोत् प्रभुः । ब्रह्मनेस्त्रापि तनयं शान्त्यपश्चिदमब्रवीत् ।
 न मे प्रियं महाबाहो यत्ने बुद्धिरिषं कृता । प्रतिथोऽहमस्मिन्नत्र भ्रात्रेव त्वं ममानस्य ॥
 गान्धारो मातरं कृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च । तेन जीवसि राजंस्त्वं विनितास्त्रनुगायस्य ।

मैवं भूः शान्त्या वैरं मा ते भूद्विरीदृषी । न खेचाक्षं पराक्षीवीमममेवे नृपक्ष नः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अमृगीतापर्वणि अश्वानुसारे चतुर्धरोत्तरेऽध्यायः ॥ ८४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वाऽनुषण्यौ पार्श्वौ चर्यं कामविहारिणं । न्यवर्तत ततो बाजी येन नागाङ्गवं पुरं । ११९
 तं निवृत्तम् शुश्राव चारुषैव युधिष्ठिरः । मुलाऽर्जुनं कुञ्जनिं च च वृष्टमनाऽभवत् ।
 विजयस्य च तत् कर्म गान्धारविषये तदा । मुला चान्येषु देशेषु च सुप्रोतेऽभवत्तदा ।
 एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशी माघपक्षिकी । इत्थं दृष्टीना नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 समानीय महातेजाः सर्वान् भ्रातृन्महीपतिः । भीमश्च नकुलश्चैव सहदेवश्च कौरव ।
 प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मव्यतां वरः । आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रवर्ततां वरं । १२०
 आयाति भीमसेनोऽथैव सहायेन तवानुजः । यथा मे पुरुषाः प्राङ्मुखे धनञ्जयसारिणः ।
 उपस्थितस्य कालोऽयमभितो वर्तते ह्ययः । माघी च पौर्णमासीयं मासः श्रेष्ठो वृकोदर ।
 तत् प्रस्थाप्यन्तु विदंशो ब्राह्मणा येदपारगाः । बाजिमेधार्थं विदुर्गृथं देशं पश्यन्तु यज्ञियं ।
 इत्युक्तः स तु तपक्वो भीमो नृपतिप्राशनं । वृष्टः मुला गुडाक्षेभ्यमायातं पुरुषवर्धनं ।
 ततो यथैव भीमसेनः प्राज्ञैः स्तूपतिभिः सह । ब्राह्मणानपतः कृत्वा कुञ्जलान् च यज्ञकर्मणि । १२१
 तं स ब्राह्मणचर्यं श्रीमतं संप्रतोऽस्तीसुचक्षितं । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ।
 प्रासादव्रतसम्पादं मणिप्रवरकुडिमं । कारयामास विधिवद्वैभरमविभूषितं ।
 सन्मानं कनकचिवांसु तोरणानि वृहन्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धस्य काष्ठिनं ।
 अन्नः गुग्गुणां राज्ञाश्च नानादेशसमीपुषां । कारयामास धर्म्यात्मा तत्र तत्र यथाविधि ।
 ब्राह्मणानाञ्च वेष्मनि नानादेशसमीपुषां । कारयामास कौन्तेयो विधिवन्तान्यनेकैः । १२२
 तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिप्रासनात् । भीमसेनो महाबाहो राज्ञामक्षिष्टकर्मणं ।
 ते प्रियार्थं कुरुपतेरावयुर्मृपयन्तमाः । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वाणाद्युषानि च ।
 तेषां निविशतान्तेषु त्रिविरेषु महात्मनां । नर्हतः सागरस्त्रेव दिवस्युगभवत् स्ननः ।
 तेषामभ्यागतानाञ्च स राजा कुर्व्वर्द्धनः । आदिदेशास्त्रपानानि श्रय्याश्चाप्यतिमानुषाः ।
 वाहनानाञ्च विविधाः प्राक्षाः प्राक्षीसुगौरवैः । उपेता भरतश्रेष्ठो आदिदेश स धर्मराट् । १२३
 तथा तस्मिन् महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः । समाजमुर्मुनिगणा वचनो ब्रह्मवादिनः ।
 ये च दिजातिप्रवराश्चक्रावन् इथिवीपते । समाजमुः सत्रियास्त्रान् प्रतिजपाद्य कौरवः ।
 सर्व्याश्च ताननुययौ यावदावसथान् प्रति । स्वयमेव महातेजा दक्षं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ।
 ततः कृत्वा स्तूपतपः त्रिभिर्नोऽग्निं च वे तदा । कर्त्तुं यज्ञविधिं राज्ञे धर्मराजे न्यवेदयन् ।
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य कृतं सर्वमन्तर्हितः । वृष्टस्त्वोऽभवद्भ्राजा सह ब्राह्मभिराकृतः । १२४
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु बाष्पिनो चेतुवादिनः । चेतुवादान् वङ्गनाडः परस्परजिगीववः ।

ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमं । देवेभ्यस्तेषु विहितं भीमसेनेन भारत ।
 ददृशुस्तोराण्यथ ब्रातकुर्वन्मयाणि ते । ब्रह्मासनविहारांश्च सवद्वन् जनवद्वयान् ।
 षटान् पात्रोः कटाशानि कलशान् बर्ह्यमानकान् । न हि किञ्चिदशौचैर्मपश्यन् वसुधाधिपाः ।
 द्यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान् हेमभूषितान् । उपकुत्रान् यथाकामं विधिवद्भूरिवर्षयः । १४०
 स्त्रलजा जलजा ये च पञ्चवः केचन प्रभो । सर्वानेव समानीतानपश्यंश्च ते नृपाः ।
 गाथैव मन्त्रिधीसैव तथा दृष्टुंस्त्रियोऽपि च । शौचकानि च सत्त्वानि श्रापदानि वयं हि च ।
 जरायुजास्तृजातानि क्षेदजान्मुद्गिदानि च । पर्वतानूपजातानि भूतानि ददृशुश्च ते ।
 एवं प्रमुदितं सर्वं पश्यगोधनधान्यतः । यज्ञवार्तं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ।
 ब्राह्मणानां विशाक्षैव वज्रस्यटाक्षमृद्भिमतम् । पूर्णं ब्रतवचसे तु विप्राणां तत्र भुञ्जतां । १४१
 कुन्दुभिर्धर्मैर्धर्मैषो मुकुम्भुञ्जरताक्षत । विनवादासकृत्वापि दिवसे दिवसे गते ।
 एवं स वदते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः । अग्नस्य सुवद्वन् राजकुलसंगं पर्वतोपमान् ।
 दधिक्षुत्वाश्च ददृशुः सर्पिवच्च दृष्ट्वा जनाः । जम्बुद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
 राजभद्रस्थैर्नैकैश्चो राज्ञसांश्च महामखैः । तत्र जातोयहस्थाणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
 मृधीला भाजनान् जम्बुद्वीपे भरतवर्षम् । स्मिन्निष्ठापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डराः । १४२
 पर्यवेष्टन् दिजातोस्तान् ब्रतब्रौह्मस्य सवस्त्रजः । विविधान्यस्त्रपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः
 ते वै नृपोपभोग्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च ह ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिरारम्भे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समागतान् वेदविदे राज्ञश्च श्रुतवीश्वराः । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ।
 उपायाता नरव्याघ्र य एते श्रुतवीश्वराः । एतेषां क्रियतां पूजा पूजाश्च हि नराधिपाः ।
 इत्युक्तः स तथा चके नरेन्द्रेण यज्ञस्त्रिणा । भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः । १४३
 आश्वभ्यगच्छद्भोविन्दो दृष्ट्वाभिः सह धर्मजं । बलदेवं पुरस्त्रय सर्वप्राणभृताम्बरः ।
 युयुधानेन सहितः प्रसुप्तेन गदेन च । निशठेनाथ ब्राम्हेन तथैव हतवर्षया ।
 तेवामपि परां पूजां चके भीमो महारथः । विविशुस्तो च वेश्यानि रत्नवन्ति च सर्वजः ।
 युधिष्ठिरसमोपै तु कथान्ते मधुसूदनः । अर्जुनं कथयामास वज्रसंयामकर्षितं ।
 स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिन्दमं । धर्मजः ब्रह्मजं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः । १४४
 आगमद्वारकावासी समाप्तः पुरुषो नृपः । सोऽङ्गाशीत् पाण्डवश्रेष्ठं वज्रसंयामकर्षितं ।
 समीपे च महाबाहुमचष्ट च मम प्रभो । कुरु कार्याणि कौन्तेय इयमेधार्षेयिदृश्ये ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । दिक्षा स कुशलो जिष्णुस्त्रयायाति च माधव ।
 यदिदं सन्दिदेशास्त्रिण पाण्डवानां बलाघणीः । तदाज्ञातुमिच्छेऽहमिह भवता यदुगन्दन ।
 इत्युक्तो धर्मराजेन दृष्ट्यान्वकपतिस्तदा । प्रोवाचैदं वेषा वाग्यो धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । १४५

इदमाह महाराज पार्थवाक्यं स्मरन्स्मरः । वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ।
 आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरववर्षम । प्राप्तानां महतां पूजा कार्या श्रेयतमं हि नः ।
 इत्येतद्वचनाद्वाजा विजयस्य मम मानद । यथा चात्ययिकं न स्यादद्वेषाद्वरणेऽभवत् ।
 कर्तुमर्हति तद्वाजा भवांस्त्रायुमन्यतां । राजद्वेषात् न श्लेथुरिमा राजन् पुनः प्रजाः ।
 इदमन्यस्य कौन्तेय वचः स पुरुषोऽश्र्वीत् । धनञ्जयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ।
 उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः । पुत्रो मम महातेजा दयितो वभ्रुवाहनः ।
 तं भवान् मदपेचार्यं विधिवत् प्रतिपूजयेत् । स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ।
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजा युधिष्ठिरः । अभिनन्दास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे षडश्रोतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुं । तन्मेऽमृततरुं पुष्पं मनो ह्लादयति प्रभो ।
 बह्विन् किल युष्टानि विजयस्य नराधिपैः । पुनरायन्ः ह्यवोकेष तत्र तत्र च मे श्रुतं ।
 किं निमित्तं स त्वित्यं हि पार्थः सुखविवर्जितः । शत्रोश्च विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ।
 सञ्चिन्तयामि कौन्तेयं रघो जिष्णुं जनार्दन । शत्रोश्च दुःखभागो स सततं पाण्डुमन्दनः ।
 किञ्च तस्य शरोरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते । अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्मुपाश्रुते ।
 शत्रोवासुखभोगो स सततं कुन्तिबन्धनः । न हि पश्यामि वोभक्षानिर्धनं गात्रेषु किञ्चन ।
 श्रोतव्यञ्चेन्मयेतद्दे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । इत्युक्तः स ह्यवोकेषो ध्यात्वा सुमहदुत्तरं ।
 राजानं भोजराजमन्यद्वैतो विष्णुरब्रवीत् । न ह्यस्य नृपते किञ्चित् संक्षिप्तमुपलक्ष्ये ।
 श्रुते पुरुषार्थस्य पिण्डकेऽस्त्राधिके यतः । स ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्तते ।
 न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाजनं । इत्युक्तः पुरुषश्रेष्ठसदा कृष्णेन धीमता ।
 प्रोवाच वृष्णिष्ठाङ्गलमेवमेतदिति प्रभो । कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक् साक्ष्यमैवत ।
 प्रतिजपाह तस्यासं प्रणयस्यापि केचिद्वा । सख्युः सखा ह्यवोकेषः साक्षादिव धनञ्जयः ।
 तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च ये । रेभ्यः श्रुत्वा विचिन्तान्तां धनञ्जयकथां शृणुमः ।
 तेषां कथयतामेव पुरुषोऽर्जुनसंकथां । उपायाद्वचनङ्कृतो विजयस्य महात्मनः ।
 सोऽभिमन्युः कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् । उपायातं नरव्याघ्रं फाल्गुनं प्रत्यवेदयत् ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षवाक्याकुलेक्षणः । प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ स ऊर्ध्वं तदा ।
 ततो द्वितीयदिवसे महान् बन्धो व्यवहृत । आगच्छति नरस्याग्रे कौरवाणां धुरन्धरे ।
 ततो रेणुः समुद्भूतो विवभौ तस्य वाजिनः । अभितो वर्त्तमानस्य ययोचैः श्रवणसखा ।
 तत्र हर्षकरीर्ष्येचो नराणां शृङ्गवेऽर्जुनः । दिव्याऽपि पार्थः कुशलो धन्यो राजा युधिष्ठिरः ।
 कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नां जिला हि युधि पार्यवान् । चारयित्वा ह्यवशेऽनुपागच्छेदुतोऽर्जुनान् ।
 ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः । तेषामपीदं कर्त्तव्यं न कदाचन शुभम् ।

११००

११०१

११०२

११०३

११०४

नैतदन्वे करिष्यन्मि भविष्या वसुधाधिपाः । यत्नं कुर्वन्कुलमेष्ट दुष्करं क्षतवानसि ।
इत्येवं वदन्तां तेषां दुःखां कर्णसुखा गिरः । इत्यस्य विवेकधर्मात्मा फाल्गुनो यज्ञसंस्तरं ।
ततो राजा सहामात्यः कृष्णस्य यदुनन्दनः । उत्तरार्द्धं पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तदा ।
सांभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः । भीमादींश्चापि संपूज्य पर्येष्यत केनचन ।
तैः समेत्यार्चित्वांश्च प्रत्यर्च्यैव यथाविधि । विश्राम महाबाहुस्तोरं सन्धु व पारगः ।
एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः । मातृभ्यां सहितो धीमान् कुर्वन्नेव जगाम ह ।
तत्र दृष्ट्वा न यथावत् स कुर्वन्त्यांश्च पार्थिवान् । अभिवाद्य महाबाहुस्तौश्चापि प्रतिनन्दितः ।
प्रविवेश पितामह्याः कृन्त्या भवनमुत्तमं ।

१६६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि बभ्रुवाहनागमने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनं । पितामहो मभ्यवन्दत् साक्षा परमवल्लुगा ।
ततस्त्रिवाङ्गदा देवो कौरव्यस्यात्मजाऽपि च । श्रुत्वा कृष्णाञ्च सहिते विनयेनोपजग्मतुः ।

सुभद्राञ्च यथान्यार्थं यास्यान्याः कुर्वथोषितः । ददौ कुन्तीसुतसाम्भो रत्नानि विविधानि च ।

१६७

द्रौपदी च सुभद्रा च चास्याप्यन्या यदुल्लिख्यः । ऊषतुस्तत्र ते देवौ महाहृदयनासने ।
सुपूजिते स्त्र्यं कुन्त्या पार्थस्य हितकाम्यया । स च राजा महातेजाः पूजितो बभ्रुवाहनः ।
उत्तरार्द्धं महीपालमपतस्ते यथाविधि । रुधिरिश्च राजानं भीमादींश्चापि पण्डवान् ।
उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् । स तैः प्रेरणा परित्यक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
धनञ्जये ददुर्भूरि प्रीयमाणो महारथाः । तथैव च महीराजाः कृष्णं चक्रगदाधरं ।
प्रसूय इव गोविन्दं विनयेनोपतस्त्रिवान् । तस्मै कृष्णे ददौ राज्ञे महार्हमितपूजितं ।
रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्चयुजमुत्तमं । धर्मराजश्च मोमश्च फाल्गुनश्च यमौ तथा ।

१६८

पृथक् पृथक् च ते सैनं मानार्थंभ्यामपोजयन् । ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो भुनिः ।
रुधिरिं समभ्येत्य वाग्मो वचनमब्रवीत् । अद्यप्रभृति कैन्तेय यत्रस्य समशो हि ते ।
मुक्तैर्ना यश्चियः प्राप्तसोदयन्तीह याजकाः । अहीनो नाम राजेन्द्र कृतलोऽयश्च कलयतां ।
वज्रत्वात् काञ्चनाख्यस्य ख्यातो वज्रसुवर्णकः । एवमत्र महाराज दक्षिणं त्रिगुणं कुह ।
चित्रं त्रजतु ते राजकुत्राष्टाष्टाश्च कार्थं । चीनश्चमेधानत्र त्वं सम्प्राप्य वज्रदक्षिणान् ।
ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप । पवित्रं परमज्ञैतत् पावनञ्चैतदुत्तमं ।

१६९

यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुर्वन्न्दन । इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यथेनामितवृद्धना ।
दीर्घां विवेकधर्मात्मा वाजिमेधाप्रथे ततः । ततो यज्ञं महाबाहुर्वाजिनेयं महाकृतं ।
वज्रदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितं । तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्षाणि याजकाः ।
परिक्रमन्तः सर्वज्ञा विधिवन् साधुव्रित्तितं । न तेषां स्त्रलिः किञ्चिदप्योपायकृतं तथा ।
कुसुमकुण्डं युक्तञ्च चक्रुस्तत्र दिजर्वभाः । कृत्वा प्रवर्ग्यै धर्माख्यं यथावद्विजयतमाः ।

१७०

चक्रुस्ते विधिवद्वाजंस्तथैवाभिषरं दिजाः । अभिस्त्रय ततो राजन् सोमं सोमपयसतमाः ।

सदनान्यानुपद्मैरेण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः । न तत्र छपणः कश्चिज्ज दरिद्रो भभूव ह ।

१११५

धुधिता दुःखितो वाऽपि प्राकृतो वाऽपि मानवः । भोजनं भोजनार्थैश्चो दापयामास ब्रह्महा ।

भोमयेनो महातेजाः सततं राज्ञाश्रयनात् । संसरे कुत्रचास्यापि सर्वकार्याणि याजकाः ।

दिवसे दिवसे चक्रुर्धथाशास्त्रानुदर्शनात् । नावडङ्गविदनाद्योत् सदस्यस्तस्य धीमतः ।

मात्रतो नानुपाधायो न च बादाविचक्षणः । ततो यूपोऽह्ये प्राप्ते षष्ठैस्त्वान् भरतर्षभ ।

खादिरान् विस्मयमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः । देवदादमयो दौ तु यूपौ कुक्षपतेर्ष्वे ।

१११६

श्रेष्ठातकमयश्चैकं याजकाः समकल्पयन् । शोभार्थंश्चापरान् यूपान् काश्चनान् भरतर्षभ ।

स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् । ते क्षराजन्त राजर्षे वासोभिर्यशोभिताः ।

महेन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षिर्भिर्दिवि । रष्टिकाः काश्चनीशान् चयनार्थं कृताऽभवन् ।

शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्यैव प्रजापतेः । चतुश्चित्यस्य तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।

स दक्षपतो निचितस्त्रिकोणो गच्छाकृतिः । ततो नियुक्ताः पञ्चवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।

१११७

तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि । श्रवभाः ब्राह्मणठितास्तथा जलचराश्च ये ।

सर्व्वीक्षः नभ्ययुञ्जंस्ते तथाग्रिचयकर्ण्यणि । यूपेषु निधत्ता चासीत् पशूनां चित्रती तथा ।

अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य मयात्मनः । स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवविषकुलः ।

गन्धर्व्वगणसङ्गीतः प्रनृत्योऽऽप्यसं गमैः । स किमुदयसंकीर्णः किन्नरैश्चापशोभितः ।

सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिर्युतः । तस्मिन् सदसि गत्यास्त व्यासश्रित्या दिग्वर्षभाः ।

१११८

सर्व्वशास्त्रप्रणेतारः कुत्रला संश्रंसंस्ते । नारदश्च बभूवाच तन्मुदस्य महाधुतिः ।

विश्रावसुश्चित्रसेनस्तथाऽन्ये गीतकोविदाः । रमयन्ति स्म तान् विप्रान् ब्रह्मकर्णान्तरेषु वै ।

गन्धर्व्वी गीतकुत्रला नृत्येषु च विश्वारदाः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधके पर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वमेधे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अपयित्वा पशून् रस्मान् विधिवद्विजसत्तमाः । तं तुरङ्गं यथाशास्त्रमालम्बन् दिजातयः ।

ततः संज्ञाय तुरगं विधिवद्याजकालदा । उपसंवेद्यन् राजसूतसां द्रुपदात्मज ।

१११९

कलाभिसिद्धभोराजन् यथाविधि मनस्विनी । उद्धृत्य तु वपान्तस्य यथाशास्त्रं दिजातयः ।

अपयामासुर्यथा विधिवद्भरतर्षभ । तं वपाधूमगन्धन् धर्मराजः सहानुजैः ।

उपाजिघ्रययाशास्त्रं सर्व्वपापापहन्तदा । त्रिष्टान्यङ्गानि यान्वासंस्तस्याश्च नराधिप ।

नान्यथैव जुहुवुर्द्वाराः समस्तः षोडशम्विजः । संस्थाप्यैवं तस्य राजसूतं यज्ञं ब्रह्मतेजसः ।

व्यासः सश्रित्यो भगवान् वर्द्धयामास तं नृप । ततो धुधिरिः प्रादाद्वाङ्मयेन यथाविधि ।

११२०

कोटीः स्रक्षं निष्काषां व्यासाय तु वसुन्धरा । प्रतिगृह्य धरां राजन् व्यासः सत्यवतीसुतः ।

अश्ववीङ्गरतश्रेष्ठं धर्मराजं धुधिरं । वसुधा भवतस्तेषां संन्यसा राजसत्तम ।

निष्कयो दीयतां मयं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः । युधिष्ठिरस्तु तान् विप्रान् प्रत्युवाच महामनाः ।

आर्द्रभिः सृष्टितो धीमान्मथे राज्ञा महात्मना । अश्वमथे महायन्त्रे शृङ्खिनी दक्षिणा स्रता ।

अर्जुनेन जिता चेयं चत्विर्गभ्यः प्रापिता मया । वनं प्रवेक्ष्ये विप्राग्या विभजध्वं महोमिमां ।

PGML

चतुर्द्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्द्धाप्रमाणतः । नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मक्षं दिजसन्तमाः ।

इदं नित्यं मनो विप्रा भावृणाञ्चैव मे सदा । इत्युत्तरति तस्मिंस्तु आतरो द्रौपदी च सा ।

एवमेतदिति प्राञ्जसदाभूतोमहर्षणं । ततोऽन्तरीक्षे वागासीत् साधु साध्विति भारत ।

तथैव दिजसङ्गानां ग्रंथतां विवर्धे स्तनः । देपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्ठिरं ।

प्रोवाच मध्ये विप्राणामिदं सम्यज्यन्मुनिः । दत्तैषा भवता मद्यां तान्ति प्रतिददाम्यहम् ।

२६०

हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धराऽस्य ते । ततोऽब्रवीदामुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

यथाह भगवान् व्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा आत्मभिः सह ।

कोटिकोटोक्षतां प्रादात्दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः । न करिष्यति तत्तत्कोकसिदन्यो नराधिपः ।

यत्कृतं कुरराजेन महत्तत्त्वानुबुध्यता । प्रतिगच्छा तु तद्राजं क्षण्यद्वैपायनो मुनिः ।

अलिङ्ग्यः प्रददौ विद्वान्मूर्ध्ना व्यभञ्जते । धरण्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्विरणं युधिष्ठिरः ।

११११

धूतपापो जितस्वर्गो मुमुदे आत्मभिः सह । अस्ति जस्य मर्त्ये न्तं सुवर्णनिचयं तदा ।

व्यभजन्त दिनातिथ्या यथोत्साहं यथामुखं । यज्ञवाटे च यत् किञ्चिद्भिरणं सविभूषणं ।

तारणानि च युपांश्च घटावाचीसयेष्टकाः । युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तद्भभजन् द्विजाः ।

अगन्तरं दिजाभिः क्षत्रिया जह्निरे वसु । तथा विट्पुट्टमहासु तथाऽप्येवैव ज्ञातवः ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् । तर्पिता वसुना तेन धर्म्मराजेन धीमता ।

२१३०

स्वमंत्रं भगवान् व्यासः कुन्त्यै प्रादाद्भिः मानतः । प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ।

अश्वत्थरात प्रीतिदायकं प्राप्य सा प्रीतमानसा । चकार पण्यकृत्तेन समदत् सङ्गमः पृथा ।

गत्वा त्वमभये राजा विपाशा भ्रातृभिः सह । संभाष्यमानः शुश्रूणे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ।

पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैरभिमहृताः । अग्नाभक्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ।

राजभ्याऽपि ततः प्रादाद्भूतानि विविधानि च । गजानम्वानसद्वारान स्त्रियो वासंश्च काञ्चन ।

2000

तद्वनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले । विस्मृजन् शूशुभे राजन् यथा वैश्रवणस्तथा ।

आनीय च तथा वीरं राजानं बभ्रवाह्नम् । प्रदाय विपलं वित्तं गृहान् प्रास्थापयत्तदा ।

दःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं भरतर्षभः । खराज्येऽथ पितुर्धिमानं स्वसुः प्रोत्था न्यवेदयत् ।

नपतोऽयं तान सर्वान् सुविभक्तान् सपजितान् । प्रस्थापयामास वशीं कुरु राजो यधिष्ठिरः ।

गोविन्दश्च महात्मानं बलदेवं महाबलं । तथाऽन्यान् वृष्णिवीरांश्च प्रहृन्नाद्यान् महत्तमः ।

१५८

पञ्चयत्या महाराज यथाविधि महाद्यतिः । आद्यभिः सहितो राजा प्रात्यापबद्धरिन्दमः ।

एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः । यज्ञमधनरदौघः सरामैरेषसागरः ।

सर्पिःपद्मा हृदा च च भूवृक्षाक्षपर्वताः । रत्नानां कर्मा नद्यो बभूवुर्भरतवधम् ।
 भक्ष्यं खाण्डवरागाणां क्रियतां भुञ्जतां तथा । पशूनां वधतामैव मानं ददुर्बिर जनाः ।
 मत्तं प्रमत्तमुदितं सुप्रीतयुवतीजनं । मृदङ्गबङ्गागादैश्च भोगरममभूत्तदा ।
 दीयतां भुञ्जताश्चेष्टं दिवाराचमवारितं । तं मरोत्सवसङ्काशं वृष्टपुष्टजनकं च ।
 कथयन्ति स्म पुरुषा मानादेशनिवासिनः । वर्षिणा धनधाराभिः कामैरजैरवैराद्य ।
 विपाशा भरतश्रेष्ठः क्षतार्थः प्राविशत् पुरं ।

१९८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अंगुगीतापर्वणि आश्वमेधसमाप्ते जननवतीऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ पितामहस्य मे यश्चै धर्मराजस्य धीमनः । यदास्वर्थ्यमभूत् किञ्चित्कृत्वान् वक्तुमर्हति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथतां राजशार्ङ्गं महदास्वर्थ्यमुत्तमं । अश्वमेधे महायज्ञे निष्ठसे यदभूत् प्रभो ।

१९९

तपितेषु दिजाग्रेषु ज्ञातिसम्बन्धिन्युषु । दीनान्धकपणे वाऽपि तदा भरतसत्तम ।

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्व्यासु भारत । पतत्सु पुण्यवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्ध्नि ।

क्षीनाक्षस्य नकुलो ह्यक्षपार्थसदानस्य । वज्राशनिधमं नादममुच्चदसुधाधिप ।

सकृदुत्सृज्य तं नादं चासवान्ते मृगद्विजान् । मानवं वचनं प्राह धृष्टो विश्वश्रयो महान् ।

सक्तुप्रखेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः । उज्ज्वलतेर्ज्यदान्यस्य कुक्षेचनिवासिनः ।

१९८

तस्य तदचनं श्रुत्वा नकुलस्य विश्रान्ते । विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ।

ततः समेत्य नकुलं पथ्यंष्टक्कन ते दिजाः । कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं बाधुसमागमं ।

किं वलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणं । कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हये ।

अविसृप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतं । यथागमं यथान्यायं कर्तव्यस्य तथा कृतं ।

पूजार्हाः पूजितास्तत्र विधिवत् शास्त्रदर्शनात् । मन्वाऽऽतिउत्तमः प्रिदं देयममत्सरं ।

२००

तुष्टा दिजातयस्तत्र दानैर्बन्धविधेरपि । क्षत्त्रियास्तु युवद्वेन आर्द्धैसापि पितामहाः ।

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः । अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानश्रेयैः प्रथ्यजनाः ।

ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः । देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रचयैः श्रवणागताः ।

यदत्र तथं तद्वहि सत्यं सत्यं दिजातिषु । यथाश्रुतं यथादृष्टं प्रष्टो ब्राह्मणकाव्यथा ।

अद्वेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं कथं विभर्षि च । समागतस्य विप्रैस्त्वं तद्वान् वक्तुमर्हति ।

२०१

इति प्रष्टो दिवैसैः स प्रहसन्नकुलोऽप्रवीत् । नैवा मृषा मया वाणी प्रोक्ता दीप्य वा दिजाः ।

यन्मथोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिस्त्रायुषुश्रुतं । सक्तुप्रखेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो दिनैर्षभाः ।

इत्यवशं मथैतदो वक्तव्यं दिजसत्तमाः । प्रणुताव्यधमनसः श्रवतो मे यथातथं ।

अनुभूतस्य दृष्टस्य यन्मथाऽऽश्रुतमुत्तमं । उज्ज्वलतेर्ज्यदान्यस्य कुक्षेचनिवासिनः ।

स्वर्गे येन दिजाः प्रातः समाव्यः समुत्सृजः । यथा चार्द्धं शरीरस्य ममेदं काष्ठनोक्तं ।

२०२

॥ नकुल उवाच ॥ हन्ता वो वर्णधियाभि दानस्य फलमुत्तमं । न्यायकस्य स्रक्का विप्रदत्तस्य तद्विजाः ।

धर्मवेत्ते कुर्वन्ते धर्मैश्वर्यमभिर्दृते । उच्छृङ्खलितदिजः कश्चित् कापेन्निरभवत्तदा ।

सभार्यः सह पुत्रेण सङ्गुप्तस्तपसि स्थितः । बभूव शुक्लवृत्तः स धर्म्यात्मा निचतेन्द्रियः ।

षष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः । षष्ठे काले कदाचित् तस्याहारो न विद्यते ।

भुङ्क्ते ऽन्यस्मिन् कदाचित् षष्ठे काले दिजोत्तमः । कदाचिद्वर्षिणस्तस्य दुर्मित्रे सति दाहणे ।

१९३

नाविद्यत तदा विप्राः सञ्चयस्तत्रिबोधत । क्षीणवधिसमावेष्टे द्रव्यहीनो ऽभवत्तदा ।

काले कालेऽस्य सम्प्रति नैव विद्येत भोजनं । कुधापरिगताः सर्वे प्रार्तिष्ठन्त तदा तु ते ।

उच्छृङ्खलाद शुक्लपत्रे मथ्यं तपन्ति भास्करे । उष्णार्त्तस्य कुधार्त्तस्य स विप्रस्तपसि स्थितः ।

उच्छ्रमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः कुष्मात्स्वितः । स तथैव कुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन ह ।

वपयामास तं कालं लङ्कृप्राणो दिजोत्तमः । अथ षष्ठे गते काले यवप्रत्यमपार्ज्जयत् ।

१९४

यवप्रत्यन्तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः । क्षतजप्याङ्गिकाले तु जला चाग्निं यथाविधि ।

कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः । अयागच्छद्भिजः कसिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।

ते तं दृष्ट्वाऽतिथिं प्रातः प्रवृष्टमनसो ऽभवन् । ते ऽभिवाद्य सुखप्रञ्चं दृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।

विशुद्धमनसो दान्ताः अह्नादमममन्विताः । अनसूयवो जितक्रोधाः साधवो व्रतमत्सरः ।

त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा दिजसत्तमाः । सन्नद्धाचर्यं गोत्रन्ते तस्याख्यात्वा परस्परं ।

१९५

कुटीं प्रवेशयामासुः कुधार्त्तमतिथिं तदा । इदमर्थं व पादस्य वृषो चैवं तवानघ ।

शुचयः सक्तवस्त्रेभ्यो नियमोपार्ज्जिताः प्रभो । प्रतिगृह्यन्ते भद्रं ते मया दत्ता दिजवर्धभ ।

इत्युक्तः प्रतिगृह्याय सक्तूनां कुडवं दिजः । भक्षयामास राजेन्द्र न च तृष्टं जगाम सः ।

स उच्छृङ्खलितं प्रेक्ष्य कुधापरिगतं दिजः । आहारस्त्विन्नयामास कथं तुष्टो भवेदिति ।

तस्य भार्याऽब्रवीदाक्यं मद्भागो दीयतामिति । गच्छत्वेष यथाकामं परितुष्टो दिजोत्तमः ।

१९६

इति ब्रुवन्तीं तां सार्धं भार्यां स दिजसत्तमः । कुधापरिगतां ज्ञात्वा तान् सक्तून्वाभ्यनन्दत ।

आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रवर्धभस्तदा । जानन् दृष्ट्वा कुधार्त्तस्य आन्तां स्नानां तपस्विनीं ।

त्वगस्त्रिभूतां वेपथ्वीं ततो भार्यामुवाच ह । अपि कीटपतङ्गानां मृगाणाञ्चैव शोभने ।

स्तित्यो रक्ष्यास्य पोष्यास्य न त्वेवं वक्तुमर्हसि । अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पृष्टो रचित एव सः ।

१९७

धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसन्ततिः । दारेवधोने धर्मस्य पितृणामात्मनस्तथा ।

न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽचमः पुमान् । अथगो महदाप्नोति नरकाञ्चैव गच्छति ।

प्रपतेद्यशसो दोषात् स च लोकात्त्र चाप्नुयात् । इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ दिजः ।

सक्तुप्रत्यक्षतुर्भागं गृह्णाणेनं प्रसीद मे । सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।

स्त्रीणां पतिसमाधानं काङ्क्षितञ्च दिजवर्धभ । अतुर्ध्यातुः पितुर्ध्यातुः देवतं परमं पतिः ।

भर्तुः प्रसादाद्वारीणां रतिपुत्ररत्नं तथा । पातनाद्वि पतिस्त्वं मे भर्ताऽवि भरणाय मे ।

१९८

पुत्रप्रदानाद्वरदत्तत्वात् सक्तून् प्रयच्छ मे । जरापरिगतो वृद्धः कुधार्त्तो दुर्बलो मयं ।

उपवासपरिग्रान्ता यदा त्वमपि कर्षितः । इत्युक्तः स तथा सकृन् प्रगृह्यैव वचोऽब्रवीत् ।

द्विज सकृन्निमान् भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम । स तान् प्रगृह्य भुक्ता च न तुष्टिमगमद्विजः ।

तमुञ्जदृष्टिगिरालक्ष्य तन्निष्क्रान्तापरोऽभवत् ।

॥ पुत्र उवाच ॥ सकृन्निमान् प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम । इत्येव सुव्रतं मन्ये तस्मादेतत् करोम्यहं ।

०१६

भवान् हि परिपाल्या मे सर्व्यदैव प्रयत्नतः । साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितुर्दृष्ट्य पावनम् ।

पुत्रार्यो विहितो श्लेष वाङ्मूके परिपालनं । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वतो ।

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्स्वया । प्रणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनां ।

॥ पितोवाच ॥ अपि वर्षसहस्रो त्वं बाल एव मनो मम । उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात् ।

बालानां लुहलवनी जानास्येतदहं प्रभो । दृष्ट्वाऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ।

१०५

जीर्णेन वयसा पुत्र न भो लुहाधतेऽपि च । दीर्घकालं तपस्त्राप्तं न मे मरणतो भयं ।

च उवाच ॥ अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्वाणां पुत्र इति श्रुतिः । आत्मा पुत्रः स्वतस्त्वस्मात्प्राप्त्वा आत्मनिहात्मना ।

॥ पितोवाच ॥ रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च । परीक्षितश्च वज्रधा सकृन्नादद्यि ते सुत ।

इत्युक्त्वादाय तान् सकृन् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ।

भुक्ता तानपि सकृन् स नैव तुष्टो बभूव ह । उञ्जदृष्टिस्तु धर्मात्मा श्रीडामनुजगाम ह ।

१०६

तं वै बधूः स्थिता साध्वो ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सकृन्नादाय संवृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ।

मन्तानां तत्तव मन्तानं मम त्रिषु भविष्यति । सकृन्निमान्तिथये गृहीत्वा मंप्रयच्छ मे ।

तव प्रसादाद्विदुता मम लोकाः किलाक्षयाः । पौत्रेण तान्नाप्नोति यच्च गत्वा न शोचति ।

धर्माद्यां हि यया जेता वङ्गस्तेता तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्तेता किलाक्षयः ।

पितृन् शृणोत्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम । पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधूलोकानुशान्ते ।

१०७

॥ श्वशुर उवाच ॥ वातातपविधीर्णाङ्गी त्वं विवर्णा निरोक्ष्य वै । कर्षितां सुव्रताचारे लुधाङ्गिलवेतसां ।

कथं सकृन् गृह्णीष्यामि भूत्वा धर्मापघातकः । कस्याणवृत्ते कस्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।

षष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपोऽन्वितां । कञ्चदृष्टिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ।

बाला लुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया । उपवासपरिग्रान्ता त्वं हि बान्धववन्दिनी ।

॥ सुपौवाच ॥ गुरोर्धर्मं गुरुस्त्वं वै यतो देवतदेवतं । देवातिदेवस्त्वस्मात्वं सकृन्नादत्स्व मे प्रभो ।

१०८

देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूगार्थमिदं गुरोः । तव त्रिषु प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ।

अवेक्ष्या इति श्रुत्वाऽहं दृढमङ्गेति वा द्विज । विनया मनेधमिति वा सकृन्नादातुमर्हसि ।

॥ श्वशुर उवाच ॥ अनेन नित्यं साध्वो त्वं शीलवृत्तेन शोभसे । यालं धर्म्यं व्रतोपेता गुरुदृष्टिमेवेक्षमे ।

तस्मात् सकृन् गृह्णीष्यामि बधू नार्हसि वञ्चनां । गच्छयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरे ।

इत्युक्त्वा तानुपादाय सकृन् प्रादाद्विजातये । ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य सधार्म्यहात्मनः ।

१०९

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजवर्धनं । वाप्सो तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ।

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः । यथाशक्ति विस्मृतेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
 अंशं दानं घृथ्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः । गगनात् पुण्यवर्षश्च पथिदं पतितं भुवि ।
 सुरविदेवगन्धर्वा ये च देवपुंरःसराः । सुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विमिताः ।
 ब्रह्मर्षयो विमानस्त्रा ब्रह्मलोकधराश्च ये । काङ्क्षन्तो दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजवर्धन ।
 पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया । अनागताश्च बहवः सुवह्नि युगान्तुत ।
 ब्रह्मचर्येण दानेन यत्नेन तपसा तया । असह्यरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ।
 अद्भुता परया यत्नं तपसरसि सुव्रत । तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ।
 सर्वमेतद्भि यस्माप्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा । छच्छ्र काले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ।
 क्षुधा निरुदति प्रज्ञां धर्ममुद्धि व्योहति । क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ।
 बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवं । यदा दानरुचिः स्यादै तदा धर्मो न सीदति ।
 अनेवेक्ष्य सुतस्त्रेहं कलत्रस्त्रिहमेव च । धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ।
 द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परं । कालः परतरो दानात् श्रद्धा चैव ततः परा ।
 स्वर्गद्वारं मुसृक्षं हि नरैर्षोहान्न दृश्यते । स्वर्गगलं लोभवीजं रागगुप्त्रं दुर्गमदं ।
 तन्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ।
 सहस्रशक्तिश्च शते शतशक्तिर्दशापि च । दद्यादपश्य यः शत्र्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ।
 रत्निदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः । शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ।
 न धर्मः प्रीयते तात दानैर्हैतैर्ब्रह्महाफलैः । न्यायलभ्यैर्यथा सूक्ष्मैः श्रूपापूतैः मनुष्यैः ।
 गोप्रदानसहस्राणि द्विजभ्यो ऽदास्तृणो नृपः । एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ।
 आत्मामेवमप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः । प्राप्य पुण्यक्षतान् लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ।
 विभवे न नृणां पुण्यं स्वशत्र्या स्पर्शितं सतां । न यज्ञैर्विधैर्विप्र यथा न्यायेन मच्चितैः ।
 क्रोधादानफलं हन्ति लोभात् स्वर्गं न गच्छति । न्यायेष्टुर्तिर्हि तपसा दानवित् स्वर्गमश्नुते ।
 न राजसूयैर्बलभिरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न चाश्वमेधैर्बलभिः फलं सममिदं तव ।
 सकृत्पुण्येन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽस्तयः । विजितो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखं ।
 सर्वेषां वै द्विजश्रेष्ठ स्त्रियं यानमुपस्थितं । आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पाश्य मां ।
 तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते । मभार्यः सहपुत्रश्च मसुः श्वं दिवं व्रज ।
 इत्युक्तवाक्ये धर्मो तु यानमारुह्य स द्विजः । सदारः समुत्तमैव मसुराश्वं दिवं गतः ।
 तस्मिन् विप्रे गते स्वर्गं मसुते मसुत्रे तदा । भार्याचतुर्थे धर्मश्रे ततोऽहं निःस्त्रतो विलात् ।
 ततस्तु सकृन्मित्रेन क्लेदेन सलिलस्य च । दिव्याप्यविमर्दांश्च माधोर्दं नलवैश्च नैः ।
 विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतं । तस्य सत्याभिमन्त्रस्य सकृददानेन चैव ह ।
 शरीराङ्गैश्च मे विप्राः ज्ञातकुशमर्थं कृतं । पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ।

१३६५

२३००

४३८६

४३८०

२३८५

१८०

कथमेवंविधं स्थादौ पार्श्वमन्यदिति द्विजाः । तपोवनानि यज्ञाश्च हृष्टा ऽध्वेमि पुनः पुनः ।

यज्ञं लहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः । आशया परयाप्राप्नो न चाहं काञ्चनोक्ततः ।

ततो मयोक्तं तदाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः । सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सस्मृतो नेति सर्वथा ।

सक्तुप्रस्थलवैशौहिं तदाऽहं काञ्चनोक्ततः । न हि यज्ञो महानिष सदृशस्तैर्वातो मम ।

२८५

इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान् यज्ञे द्विजवरांस्तदा । जगामार्द्धेन तेषां विप्रास्ते च ययुर्दृष्टान् ।

वैशम्पायन उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्चय । यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेध महाक्रतो ।

न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथञ्चन । अषिकोटिमहस्याणि तपोभिर्ये दिवं गताः ।

अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्क्यं । तपो दमश्च सत्यश्च प्रदानश्चेति सभितं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलाख्याने नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः । शान्तिव्यवस्थिता विधाः श्रमो दम इति प्रभो । २८६

तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह दृश्यते । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैतदपश्यं ।

यज्ञैरिष्टा तु बह्वैरा राजानो द्विजसत्तम । इह क्लीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ।

देवराजः स हस्ताचः क्रतुभिर्भूरिदविणैः । देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ।

यदा युधिष्ठिरो राजा भीमाञ्जुनपुरःसरः । सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ।

अथ कस्मात् स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुं । आश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

२८७

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यज्ञस्य विधिमग्न्यै वै फलञ्चापि नराधिप । गदतः शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ।

पुरा शकस्य यजतः सर्वे ऊचुर्ध्वर्षयः । अल्लिप्तु कर्मव्यपेषु वितते यज्ञकर्मणि ।

ह्वयमाने तया वज्रैः होत्रे गुणममन्विते । देवेष्वारुह्यमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ।

मुप्रतीतैस्तया विप्रैः स्वागमैः सुखरैर्नृप । अश्रानैश्चापि लघुभिरध्वर्युषभैस्तथा ।

आलम्ब्यप्रमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वय । महर्षयो महाराज बभूवुः कृपयाऽन्विताः ।

२८८

ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा अग्रयस्ते तपोधनाः । ऊचुः शक्रं समागत्य नायं यज्ञविधिः श्रुभः ।

अपग्निज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः । न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर ।

धर्मोपघातकत्वेन समारम्भस्तत्र प्रभो । नायं धर्मोक्तो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ।

आगमनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि । विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते मुमहान् भवेन् ।

यज वीजैः सहस्राच चित्रर्षपरमोषितैः । एव धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः ।

२८९

शतक्रतुस्तु तदाक्यमृषिभित्तत्त्वदर्शिभिः । उक्तं न प्रतिजग्राह मानाक्यो हव्यं गतः ।

तेषां विवादः मुमहान् शक्यज्ञे तपस्विनां । जङ्गमैः स्वावरैश्चापि यद्यथमिति भारत ।

ते तु खिन्ना विवादेन अथयस्तत्त्वदर्शिनः । तदा सन्ध्याय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वभुं ।

महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपसत्तम । यद्यप्यं पशुभिर्मुखैरथो वीजैरथैरिति ।

तच्छ्रुत्वा तु वसुसेवामविचार्य बलाबलं । यथोपनोतैर्यद्यथमिति प्रोवाच पार्थिवः ।

२९०

एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलं । उक्त्वाऽथ वितथं प्रथं चेदीनामोत्तरः प्रभुः ।
 तस्मान्न वाच्यं क्लेन वञ्छेनापि संशये । प्रजापतिमपाह्य स्वयमुवमृते प्रभुं ।
 तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना । तानि सर्व्वाण्यानादृत्य नश्यन्ति विपुलान्यपि
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः । दानेन कीर्त्तिर्भवति न प्रेत्यह च दुर्धमेतः ।
 अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्ष्ण्य धो ह्यपण्डितः । धर्माभिग्रहो यजने न स धर्मफलं लभेत् ।
 धर्मवैतसिको यस्तु पापात्मा पुरुषाधमः । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणं ।
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरङ्कुशः । रागमोहाग्निः सोऽन्ते कलुषां गतिमश्रुते ।
 अपि सस्ययवद्विर्हि लोभमोहवशजतः । उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ।
 एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्यो हि दद्याद्यजेत वा । न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ।
 उक्त्वं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः । दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धार्मिकाः ।
 एष धर्मा महायोगो दानं भूतदया तथा । ब्रह्मार्थं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः चना ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् सनातनं । श्रूयन्ते हि पुरावृत्ता विश्वानि त्रयो नृपाः ।
 विश्वानि त्रयोऽनित्यैव जनकस्य महोपतिः । कलमेनोर्दृष्टेभ्यो च मिथुदीपस्य पार्थिवः ।
 एते चान्ये च बहवः सिद्धिं पुरमिकां गताः । नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः । दानधर्माग्निना शुद्धस्ते स्वर्गं याति भारत ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि एकत्रयोऽध्यायः ॥ ८१ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्ति चेत् । एतन्मे सर्व्वमाचख कुशलो ह्यपि भावितुं ।
 तस्याऽऽकटत्तेर्यदृत्तं मनुदाने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मलथ्यमेतदभ्ययं ।
 कथं हि सर्व्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् । एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन श्रियमम ।
 ॥ वैशम्पादन उवाच ॥ अचापुदाहरन्तीममिति ह्यसं पुरातनं । अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिन्दम ।
 पुराऽगस्त्यो महतीना दीर्घा द्वादशवार्षिकी । प्रविवेश महाराज सर्व्वभूतहिने रतः ।
 अत्राग्निकल्पो होतार आसन् सचे महात्मनः । मूलाहाराः फलाहाराः मांसकुट्टा मर्गेचिपाः ।
 परिघृष्टिका वैद्यमिकास्तप्रख्यालान्त्यैव च । यतयो भिन्नवश्चात्र बभूवुः पर्य्यवस्थिताः ।
 सर्व्वे प्रत्यक्षधर्माणां जितक्रोधा जितेश्वर्याः । दमे स्थिताश्च सर्व्वे ते हिंसादम्भविवर्जिताः ।
 वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चायवाधिताः । उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते महर्षयः ।
 यथाशक्त्वा भगवता तदन्नं समुपार्ज्जितं । तस्मिन् सचे तु यदृतं यद्योग्यञ्च तदाऽभवत् ।
 तथा ह्यनेकैर्भुजिभिर्हान्तः क्रतवः कृताः । एवंविधे त्वगस्त्यस्य वर्त्तमाने तथाऽध्वरे ।
 न ववर्ष महत्सालदा भरतसत्तम । ततः कर्षात्तरे राजरुगत्यस्य महात्मनः ।
 कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनां । अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
 न च वर्पति पर्षान्यः कष्टमन्नं भविष्यति । सचक्षेदं महदिवा मुनेर्द्वादशवार्षिकं ।

२८३५

२८३५

२८३५

२८३५

२८३५

न वर्धयति देवस्य वर्षास्थेतां नि दादश । एतद्भवन्तः सञ्चिन्त्य मन्त्रैरेव धीमतः ।
 अगस्त्यः स्थातितपसः केतुमर्हन्त्यनुपहं । इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।
 भोवाच वाक्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा मुनीन् । यदि दादशवर्षाणि न वर्धयति वासवः ।
 चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेव सनातनः । यदि दादशवर्षाणि न वर्धयति वासवः ।
 स्पृशयज्ञं करिष्यामि विधिरेव सनातनः । यदि दादशवर्षाणि न वर्धयति वासवः ।
 व्यायामेनाहं करिष्यामि यज्ञानन्यान्तिव्रतान् । वीजयज्ञो मयाऽयं वै ब्रह्मवर्षसमाहितः ।
 वीजैर्हि तं करिष्यामि नाच विघ्नो भविष्यति । नेदं वक्ष्ये वृथा कर्तुं मम सर्वं कथञ्चन ।
 वर्धयतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति । अथवाऽभ्यर्थयामि न करिष्यति कामतः ।
 स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः । यो यदाहाराजतस्य स तथैव भविष्यति ।
 विशेषश्चैव कर्त्ताऽस्मि पुनः पुनरतीव हि । अद्यैव स्वर्णमभ्येतु यथान्यदसु किञ्चन ।
 त्रिषु लोकेषु यथास्ति तदिहागम्यतां स्वयं । दिव्यास्त्रासुराणां सङ्गा गन्धर्वाश्च सकिञ्चराः ।
 विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु मे मखं । उत्तरेभ्यः कुक्ष्यस्य यत्किञ्चिदसु विद्यते ।
 सर्व्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपतिष्ठतु । स्वर्गः स्वर्गसदस्यैव धर्म्यस्य स्वयमेव तु ।
 इत्युक्ते सर्व्वमेवैतदभवत्तपसा मुनेः । तस्य दीप्ताग्निमयसख्यस्य स्थातितेजसः ।
 ततस्तै मुनयो हृष्टा ददृशुस्तपसा बलं । विस्मिता वचनं प्राञ्जरिदं सर्व्वं महार्थवत् ।
 ॥ श्लेषय ऊचुः ॥ प्रीताः स्मृत्वा वाक्येन न लिच्छाम तपोष्यं । तैरेव यज्ञैस्तृष्टाः स्म न्यायेनैच्छामहे वयं ।
 यज्ञं दीप्तां तथा होमान् यथान्यमृगयामहे । न्यायेनोपार्ज्जिताहाराः स्सर्वाभिरता वयं ।
 वेदांश्च ब्रह्मचर्य्येण न्यायतः प्रार्थयामहे । न्यायेनोत्तरकालस्य गृहेभ्यो निःसृता वयं ।
 धर्म्यदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्यामहे वयं । भवतः सम्यग्गिता तु बुद्धिर्हि सा विवर्ज्जिता ।
 एतामर्हिसां यज्ञेषु ब्रूयास्व सततं प्रभो । प्रीतास्ततो भविष्यामो वयन्तु दिजसत्तम ।
 विवर्ज्जिताः समाप्तौ च सचादस्माद्भुजामहे । तथा कथयतां तेषां देवराजः पुरन्दरः ।
 ववर्यं सुमहतीना दृष्ट्वा तस्य तपोबलं । आसमाप्तेश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
 निकामवर्षा पर्जन्या बभूव जनमेजय । प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
 स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्तस्य दृष्टव्यं । ततो यज्ञसमाप्तौ तान् विसर्ज्ज्य महामुनीन् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कोऽसौ न कुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै । प्राह मानुषवदाचमेतत् पृष्टो वदस्व मे । १८८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत् पूर्व्वं न पृष्टाः । न चास्माभिः प्रभाषितं श्रूयतां न कुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषो ।

आहुं सङ्कल्पयामास जमदग्निः पुरा किल । होमधेनुस्तमागाश्च स्वयमेव दुदोह तां ।

तत्पयः स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ । तच्च क्रोधस्वरूपेण पिठरं धर्म्यं आविश्रुत् ।

जिज्ञासुस्तर्पितश्रेष्ठं किं कुर्यादिति धीमते । इति सञ्चिन्त्य धर्म्यः स धर्म्ययामास तत् पयः ।

तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्त्र स चुकोप च । स तु क्रोधस्ततो राजन् ब्राह्मणीं मूर्च्छिमाश्रितः ।
जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः । जितोऽस्मोति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।
लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयाऽस्मि विनिर्जितः । वञ्चे क्षितोऽहं त्वय्यद्य चमावनि महात्मनि ।
विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ।

२८०

॥ जम्बदग्निरुवाच ॥ साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः । न त्वयाऽपहृतं मेऽद्य न च मे मन्युरस्ति वै ।

यान् समुद्दिश्य सङ्कल्पः पश्यसोऽस्त्र हतो मया । पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यतां ।

२८१

इत्युक्तो जातसन्नासस्तत्रैवान्तरधीयत । पितृणामभिवज्राच्च नकुलत्वमुपागतः ।

स तान् प्रसादयामास ब्रापस्थान्तो भवेदिति । तैश्चाप्युक्तः क्षिपन् धर्मं ब्रापस्थान्तमवाप्स्यसि ।

तैश्चोक्तो यज्ञियान् देवान् धर्मांश्चैव तथैव च । जुगुप्सुमानो धावन् स तं यज्ञं समुपासदत् ।

धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः । मुक्तः ब्रापान्ततः क्रोधो धर्मो ह्यक्षोऽधिष्ठिरः ।

एवमेतत्तदा कृतं यज्ञे तस्य महात्मनः । पश्यताञ्चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ।

२८२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने द्विंशतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ समाप्तश्चेदमाश्वमेधिकपर्व ॥

॥ अत्र व्यासोक्ताष्टादशोक्तसंख्यानानुनाधिकश्लोक्तिपिकरप्रमादान्नाश्वमेधिक ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ आश्रमवासिकपर्वः ॥

—*—

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं नरस्त्रितीक्ष्णैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः । कथमासन्नहाराग्निं धृतराष्ट्रे महात्मनि ।
म तु राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः । कथमासीद्धृतेश्वर्य्यो गान्धारी च यशस्विनी ।
किञ्चिन्त्यैव कालान्ते मम पूर्वपितामहाः । स्थिता राज्ये महात्मानस्तस्य व्याख्यातुमर्हसि ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य श्रियीं पर्य्यपालयन् ।
धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः सञ्जयस्तथा । वैश्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः कुरुसत्तम ।
पाण्डवाः सर्वकार्याणि संप्रकुर्वन्ति स्म तं नृपं । चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ।
सदा हि गत्वा ते वीराः पर्य्यपासन्त तं नृपं । पादाभिवादनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ।
ते मूर्ध्नि समुपाघाताः सर्वकार्याणि चक्रिरे । कुन्तिभोजमुता चैव गान्धारीमन्ववर्त्तत ।
द्रौपदी च मुभद्रा च यास्यान्याः पाण्डवस्त्रियः । समां वृत्तिमवर्त्तन्त तयोः श्वश्रुर्धन्याविधिः ।
शयनानि महार्हाणि वासांस्त्याभरणानि च । राजार्हाणि च सर्वानि भक्ष्यभोज्यान्यनंकशः ।
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेभ्युपाहरत् । तथैव कुन्तो गान्धार्या गुरुवृत्तिमवर्त्तत ।
विदुरः सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्चैव कैारव । उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जगधिपं ।
श्यालो द्रोणस्य यश्चासीद्दधितो ब्राह्मणो महान् । स च तस्मिन् महेश्वरः रूपः समभयत्तदा ।
व्यासश्च भगवानित्यमामासुके नृपेण ह । कथाः कुर्वन् पुराणर्षिर्द्वैवर्षिपितृवत्समा ।
धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ।
सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबह्वन्यपि । प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः मुनयाद्विदुरस्य वै ।
अकरोद्धन्धभोचक्षु बन्धानां भोक्तृणं तथा । न च धर्मयुतो राजा कदाचित् किञ्चिद्व्रजवोत् ।
विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः । सर्वान् कामान् महातेजाः प्रददावन्विकामुते ।
आरातिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा । उपातिष्ठन् राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ।
वाभंसि च महार्हाणि मान्यानि विविधानि च । उपाजङ्गुर्धन्यान्वायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।

• मेरेयमस्यमांशानि पानकानि मधूनि च । चित्रान् भक्ष्यविकारांश्च चकुलस्य यथा पुरा ।
 ये चापि पृथिवीपाशाः समाजम्भुजतस्तथा । उपतिष्ठन्ते ते सर्वे कैरवेन्द्रं यथा पुरा ।
 कुन्तो च त्रैपदी चैव सान्त्वनी च यशस्विनी । उलूपी नागकन्या च देवो चित्राङ्गदा तथा ।
 धाक्येनोश्च भगिनी जरामन्धसुता तथा । एताद्यान्याश्च बभूवुः वेद्योऽपि पुनर्वधम् ।
 त्रिहाराः पर्युपातिष्ठन् सर्व्याः सुवल्जजान्तदा । यथा पुनर्विद्युक्तोऽयं न किञ्चिदुःखमाप्नुयात् ।
 इति तानन्वशाद्वाहन् गन्त्यमेव बुधिष्ठिरः । एवमेव धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।
 सविभेषमवर्तन्त भीममेकं तदा विना । न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपमर्षितम् ।
 धृतराष्ट्रस्य दुर्भुञ्जा यदुक्तं श्रुतकारितम् ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवं संभूजितो राजा पाण्डवैरग्निं हासुतः । विजहार यथा पूर्ववद्विभिः पर्युपासितः ।
 मञ्जुश्रेयायहारांश्च प्रददौ मकुलद्वहः । तच्च कुन्तोमुनी राजा सर्वत्रैवाभ्युपगच्छत् ।
 आनृण्यपरो राजा भोयमाणो बुधिष्ठिरः । उवाच स तदा भ्रातृणां त्वं स महीपतिः ।
 मया चैव भवद्भिश्च मान्य एव नराधिपः । निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ।
 विपरीतस्य मे शत्रुर्निग्रन्थस्य भवेन्नरः । पित्रष्टनेषु चाहम् पुत्राणां श्राद्धकर्षभिः ।
 सुहृदाश्चैव सर्वेऽपि यावत् स्थविकीर्षितं । ततः स राजा कैरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 ब्राह्मण्येभ्यो यथाहेम्बो ददौ वित्तान्यनेकशः । धर्मराजस्य भोक्तृस्य सव्यमाचो यमावपि ।
 तत्सर्वमन्ववर्तन्त तस्य नियचिकीर्षया । कथं न राजा वृद्धः स पुत्रगैलवधाहितः ।
 शोकममल्लतं प्राप्य न शिरोति चिन्त्यते । यावद्भिः कुरुवीरस्य जीवत्युत्तमं वै सुखं ।
 बभूव तदवाप्नोतु भागांश्चेति श्रवस्थिताः । ततस्तु सहिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः ।
 तथाश्रीलाः समतस्तुर्धाराश्च शासने । धृतराष्ट्रस्य तान् सर्वान् विनोतास्त्रियमे स्थितान् ।
 शिष्यवृत्तं समापन्नान् गुरुवत् प्रत्यपद्यत । गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्षभिः ।
 आनृण्यमगमत् कामान् विभेभ्यः प्रतिपाद्य सा । एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान् पूजयामास तं नृपम् ।
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ स राजा सुमहातेजः वृद्धः कुरुकुलोद्वहः । न ददर्श तदा किञ्चिदपि पाण्डुनन्दने ।
 धर्तमानेषु सदृशं पाण्डवेषु महात्मसु । प्रीतिमानभवद्वाजा धृतराष्ट्रोऽग्निं हासुतः ।
 धैर्यलोयो च गान्धारी पुनर्भोकमपास्य तं । मरैव प्रीतिमत्यागोत्तनयेषु निजेष्विव ।
 प्रियाण्येव तु कैरव्यो नाप्रियाणि कुरुद्वहः । वैचित्रवीर्ये नृपतौ सनाचरत वीर्यवान् ।
 यद्यद्वने च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो जनाधिपः । गुरुं वा लघुं वा कार्यं गान्धारी च तपस्विनी ।
 तं स राजा महाराज पाण्डुमानं धुरन्धरः । पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत् परवीरहा ।
 तेन तस्याभवत् प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः । अन्वतय्य च संस्रज्य पुनर्न तं मन्दचेतनम् ।

सदा च प्रातस्तथाय कृतजयः शुचिर्नृपः । आत्रासो पाण्डुपुत्राणां समरेभ्यः पराजयः ।
 ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्याय कृत्वा चैव कृतज्ञानं । आर्यैश्च पाण्डुपुत्राणामाश्रयत नराधिपः ।
 न तं प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स कुलदहः । यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः सदाऽवाप तदा नृपः ।
 ब्राह्मणानां यथा वृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधः । तथा विट्शूद्रसंघाणामभवत् स प्रियसह ।
 यच्च किञ्चित्तदा पापं धृतराष्ट्रसुतेः कृतं । अज्ञत्वा हृदि तत् पापं तं नृपं योऽन्ववर्त्तत ।
 यच्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियं चात्मिकासुते । कुहते देवतामेति स कैनेत्यस्य धोमनः ।
 न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै । उवाच दुष्कृतं कश्चिद्युधिष्ठिरमचारः ।
 धृत्वा तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा । शैलेन चाजातशर्चोर्न तु भीमस्य शत्रुघ्न ।
 अन्ववर्त्तत तज्ज्ञापि निश्चितो धर्मज्ञो नृपः । धृतराष्ट्रश्च संप्रेत्य सदा भवति दुर्मानाः ।
 राजानमनुवर्त्तन्तं धर्मपुत्रमभिचहा । अन्ववर्त्तत कौन्तेयो हृदयेन पराजितः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिन्ने पर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितृकृत्या । नान्नरं ददृशुराग्रे पुरुषाः प्रणवं प्रति ।
 यदा तु कौरवो राजा पुष्पं सस्मार दुर्धर्मा । तर्हा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ।
 तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपं । नामर्षयत राजेन्द्र सदैव दुष्टदुष्टदा ।
 अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः । आश्नां प्रत्यहरन्नापि क्षतकैः पुरुषैः सदा ।
 स्मरन्मुख्यं तस्य वृत्तान्त्यस्य कानिचित् । अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुभ्यां तदाऽकरोत् ।
 संश्रव्य धृतराष्ट्रस्य गान्धार्यास्याप्यमर्षणः । खल्वो दुर्योधनं शत्रुं कर्षेदुःशासनावपि ।
 प्रोवाचेद् सुमन्त्रो भीमः स पश्यं वचः । अन्वस्य नृपतेः पुत्रा मया परिचयाज्ज्ञा ।
 जीता लोकममुं सर्वे गानाग्रस्तस्त्रयेऽधिनः । इमौ तौ परिचयस्त्वौ भुञ्जे मम दुरासदौ ।
 ययोरन्मरमास्य धार्तराष्ट्राः सयं गताः । तावमौ चन्दनेनाकौ चन्दनादौ च मे भुञ्जे ।
 याभ्यां दुर्योधनो नीतः सयं समुतबान्धवः । रतः सान्द्रास्य विविधाः शस्त्रभूता नराधिपः ।
 वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वैदमागमत् । सा च बुद्धिमतो देवो कालपय्यायवेदिनो ।
 गान्धारी सर्वधर्माज्ञा तान्यलोकानि भुश्रुवे । ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।
 राजा निर्वैदमापेद् भीमवाग्वाणपीडितः । नावबुध्यत तद्राजा कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 श्वेताश्वो वाऽय कुन्तो वा द्रौपदो वा यश्चस्त्रिनो । माद्रोपुत्रौ च धर्मशौ चित्तं तस्यान्ववर्त्ततां ।
 राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियं । ततः सन्मानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनं ।
 वाप्यमन्दिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान् भृशं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ त्रिदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुलजयः । ममापराधास्तत् सर्वमनुज्ञातश्च कौरवैः ।
 योऽहं दुष्टमतिं मन्दो ज्ञातीनां भयवर्द्धनं । दुर्योधनं कौरवाणामाधिपतेऽग्रेष्वेषयं ।
 यथाहं वासुदेवस्य नाश्रयं वाक्यमर्थवत् । बन्धतां बाध्ययं पापः सामात्य इति दुर्धर्माः ।

पुत्रलोहानिभूतस्तु हितमुक्ता मनीषिभिः । विदुरेणाय भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
 पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना । सख्येनाथ गान्धार्या तदिदं तथ्यते च मां ।
 यथाहं पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु । न दत्तवान् अयं दीप्तां पिहपैतामहीमनां ।
 विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां मदापणः । एतत् श्रेयस्तु परममभन्यत जनाह्वनः ।
 सोऽहमेतान्यस्त्रीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा । चर्ये ब्रह्मभूतानि धारयामि यद्वत्ततः ।
 विशेषतस्तु पश्यामि वैषं पञ्चदशेऽद्य वै । अस्य पापस्य ब्रुव्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ।
 चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे । दृष्ट्वा विनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम ।
 करोत्याचारमिति मां सर्वैः परिजनः सदा । युधिष्ठिरभयादेत्ति भृशं तथ्यति पाण्डवः ।
 भूमौ शय्ये जयपरो दर्भेऽजिनसंवृतः । नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यन्नस्मिनी ।
 हतं व्रतन्तु पुष्पाणां चयोर्युद्धेऽपलायिनां । मानुतप्यामि तचाहं व्रतधर्ममिमं विदुः ।
 दत्युक्ता धर्मराजानमभ्यभाषत कैारवः । भद्रस्ते यादवीमातर्भव्यसेहं शिवो भ मे ।
 सुखमस्त्युचितः पुत्र लया सुपरिपालितः । महादानानि दत्तानि आङ्गानि च पुनः पुनः ।
 प्रकृष्टञ्च मया पुत्र पुष्पं शीर्षं यथाबलं । गान्धारी हतपुत्र्यं धैर्येषोदीकते च मां ।
 द्रौपद्या ह्यपकर्त्तरास्तव चैश्वर्यहारिणः । समतीता मृगंशस्ते स्तब्धैश्च हतां युधि ।
 न तेषु प्रतिकर्त्तव्यं पश्यामि कुहनन्दन । सर्वैश्च स्तुतान् लोकान् गतासौ विमुखं हताः ।
 आत्मनस्तु हितं पुष्पं प्रतिकर्त्तव्यमद्य वै । गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञा तुमर्हसि ।
 तन्तु धर्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः । राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादितद्ब्रवीत्स्वहं ।
 अनुज्ञातस्तथा वीर संश्रयेयं वनान्यहं । शीरवत्सलमृद्राजन् गान्धार्या सहितोऽमया ।
 तवाग्निषु प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः । उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।
 पुत्रेष्वेयमर्थमाधाय तथसाऽन्ते वनं नृप । तचाहं वायुभयो वा निराह्वारोऽपि वा वसन् ।
 पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परं । लज्जापि फलभाक् तात तपसः पार्यितो ह्यसि ।
 फलभाजो हि राजानः कञ्चाप्येतदस्व वा ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न मां प्रीणयते राज्यं तथैवं दुःखिते नृप । धिक्कामस्तु सुदुर्मूर्द्धिं राज्यसक्तं प्रमादितं ।
 योऽहं भवन्तं दुःखार्त्तमुपवासकं भृशं । जिताहारं कतित्रयं न विन्दे आद्विभिः सह ।
 अहोऽस्मि वदितो मूढो भवता गूढबुद्धिना । विशासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमनुयाः ।
 किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा । यस्य मे त्वं महीपास दुःखायेतान्यत्राप्तवान् ।
 पीडितश्चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च । अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्तज्जनेश्वर ।
 भवान् पिता भवान्माता भवास्वः परमो गुरुः । भवता विप्रहोना हि क म तु तिष्ठामहे वयं ।
 शिरसी भवतः पुत्रो युयुत्सुर्मृपसत्तम । अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान् ।
 अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रशासतु । न मामयन्नसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ।

नाहं राजा भवः राजा भवतः परवानहं । कथं गुरुं त्वां धर्मक्षममुच्चातुमिहेत्यहं ।
 न मन्युर्हृदि नः कसित् सुयोधनकृतेऽनघ । भवितव्यं तथा तद्धि वयस्त्वयि च मोहिताः । १३
 वयं पुत्रा हि भवतो यथा दुर्ध्याधनादयः । गान्धारी चैव कुन्ती च निर्बिम्बेषा मतिर्धमः ।
 स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि । पृष्ठतस्त्वाऽनुयास्यामि सत्यमात्मानमात्मने ।
 इयं हि वसुधैव कुटुम्बकम् । भवता विप्रहीनस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ।
 भवद्देयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसारये । तदधोनाः स्म राजेन्द्र येतु ते मानसो ज्वरः ।
 भवितव्यमनुप्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप । दिव्या शुश्रूषमाणस्त्वां मेऽपि मनसो ज्वरं । १४
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तापस्ये मे मनस्तात वर्त्तते कुरुनन्दन । उचितञ्च कुलेऽस्माकमरक्षणमनं प्रभो ।
 चिरमस्युपितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया । दृष्टुं मामप्यनुच्चातुमर्हसि त्वं नराधिप ।
 ॥ वैशम्पत्य उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेगमानः कृताञ्जलिः । उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽपि कास्युतः ।
 सञ्जयस्य महात्मानं क्षपञ्चापि महःरथं । अनुनेतुमिहे श्यामि भवद्भिर्बन्धुधाधिप ।
 स्थायते मे मनो ह्रीदं मुखञ्च परिशुष्यति । वयसा त्वप्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह । १५
 इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा दृष्ट्वा राजा कुरुद्वयः । गान्धारोऽपि त्रिपुरे धोमः सहैव गतः सुवत् ।
 तन्तु दृष्ट्वा समावीनं विषञ्जमिव कौरवं । आर्त्तिं राजाऽगमन्तीनां कैन्तेयः परवीरहा ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यस्य नागसहस्रेण व्रतधंख्येन वै बलं । सोऽयं नारी व्यपाश्रित्य भेते राजा गतासुवत् ।
 आर्यसो प्रतिमा येन भोमसेनस्य सा पुरा । चूर्णोद्धृता वल्लभता सोऽवज्ञामाश्रितः स्त्रियं ।
 धिगन्तु मामधर्मज्ञं धिगुद्धं धिक् च मे श्रुतं । यत्कृते पृथिवीपालः भेतेऽयमनयोचितः । १६
 अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्धमः । यदि राजान भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ।
 ॥ वैशम्पत्य उवाच ॥ ततोऽस्य पाणिना राजन् जलघोनेन पाण्डवः । उरो मुखञ्च शनकैः पर्यमार्ज्येन धर्मवत् ।
 तेन रक्षैषधिमताः पुण्येन च मुग्धभिना । पाणिर्यदैन रज्जः स राजा संज्ञामाप ह ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्पृश मां पाणिना भूयः परिव्रज्य च पाण्डव । जीव मोव तिरिष्यमानस्तव राजोवलोकन ।
 मूर्च्छानस्य तत्राघातुमिच्छामि मनुज धिर । पाणिभ्याञ्च परित्स्नृष्टं प्रोषणं हि महत्तम । १७
 अष्टभो ह्यत्र कालोऽयमाहःरस्य कृतोऽस्य मे । येनाहं कुरुगार्हपत्यं शक्नोमि न विवेष्टुं ।
 व्यायामशायमर्थं कृतस्त्वमभियाचता । ततो म्लानमनास्तात नष्टवशं दवाभवं ।
 तस्मात्स्मररुषप्रस्थं हस्तस्य ममिमं प्रभो । सन्ध्या सञ्जीविताऽप्रीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ।
 ॥ वैशम्पत्य उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कैन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत । पत्युर्धं सर्वगन्धेय भौषाहंतिं शनैस्तदा ।
 क्षपलस्य ततः प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपतिः । बाहुभ्यां संपरिव्रज्य मूर्च्छाजिह्वत पाण्डवं । १८
 विदुरादयस्त ते सर्वे हसदुदुःखिता भृशं । अतिदुःखान्तु राजानं नेपुः किं धन पाण्डवं ।
 गान्धारी त्वेव धर्माज्ञा मनसोद्वहती भृशं । दुःखान्यधारयद्वाजकीर्णमभियेव चात्रवीत ।
 इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह मुदुःखिताः । नेचैरागतविक्रोदैः परिवार्य स्त्रिताऽभवन् ।

अथाब्रवीत् पुनर्बोध्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं । आनुजानीहि मां राजंस्त्वयस्ते भरतर्षभ ।
स्वाधत्ते मे मनस्सात् भूयो भूयः प्रजस्वतः । न मामतः परं पुत्रं परिक्षेप्तुमिहार्हसि ।
तस्मिंस्तु कौरवेष्टे तं तथा ब्रुवति पाण्डवं । सर्वेषामेव यो धामामार्त्तनादोऽभयग्रहान् ।

१०

दृष्ट्वा ह्यत्र विवर्णं राजानमत्योचितं । उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्त्रिपरिवारणं ।
धर्मपुत्रः स्वपितरं परित्यज्य महाप्रभुं । शोकजं वाप्यमुत्सृज्य पुनर्बचनमब्रवीत् ।
न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं श्रियं तथा । यथा तव प्रियं राजंस्त्रिकीर्षामि परमप ।
यदि चाहमनुयासो भवतो दयितोऽपि वा । क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्याम्यहं परं ।
ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं । अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ।
इति ब्रुवति राजेष्ट्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरं । श्रविः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचाऽब्रवीत् ।
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१५

॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो यथाह कुरुनन्दन । धृतराष्ट्रो महातेजास्तु कुरुष्वविचारयन् ।

अयं हि दृष्ट्वा नृपतिर्हन्तुं पुत्रो विवर्णतः । नेदं ह्यहं विचरितुं सहेदिति मतिर्धम ।
गात्राहारी च महाभागा प्राज्ञा कर्णवेदिनो । पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोदहते भूय ।

१५

अहमप्येतदेव त्वं ब्रवीमि कुरु मे वचः । अनुज्ञां लभतां राजा मा दृयेह मरिच्यति ।
राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः । राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाहुतकर्मणा । प्रत्युवाच महतेजा धर्मराजो महामुनिं ।

भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः । भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणं ।
अहं ते पुत्रो भगवान् पिता राजा गुरुश्च मे । निदेशवर्त्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदाम्बरः । युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महाकविः ।

१५

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । राजाऽयं दृष्ट्वा तं प्रातः प्रमाणे परमे स्थितः ।
सोऽयं मयाऽभ्यनुज्ञातस्त्वया च श्रियवीपतिः । करोतु स्वमभिप्रायं माऽस्य विप्रकरो भव ।
एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर । समरे वा भवेन्मृत्युर्वेने वा विधिपूर्वकं ।

पित्रा तु तव राजेष्ट्रे पाण्डुना श्रियवीचिता । श्रियवृत्तेन राजाऽयं गुरुवत् पर्युपासितः ।
क्रतुभिर्दक्षिणावह्नोरत्नपर्वतशोभितैः । महङ्गिरिष्टं गौर्भुक्ता प्रजास्य परिपालिताः ।
पुत्रसंस्मर्य विपुलं राज्यं विप्रेषिते त्वयि । यथोद्ग्रहमा युक्तं दत्तञ्च विविधं वसु ।

१५

त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुश्रुत्पुत्राऽनघ । आराधितः सभ्यैर्न गात्राहारी च यशस्विनो ।
अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ । न मन्युर्विद्यते चास्य सुखस्योऽपि युधिष्ठिर ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता वचनमनुमान्य च पार्येदं । तथाऽस्त्विति च तेनात्मः कौन्तेयेन यथैव वनं ।

१५

गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्तदा । प्रोवाच पितरं दृष्ट्वा मन्दं मन्दमिवानतः ।
यदाह भगवान् व्यासो यथापि भवतो मतं । यथाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च ।

युयुतुः सञ्जयस्यैव तत् कर्त्ताऽहमस्मदा । सर्वे एव हि माया मे कुलसाधु चित्तैर्विभः ।

इदमु यथे नृपते त्वामहं शिरसा नतः । क्रियतां तावदाहारकृते मज्जाजनं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधपर्वोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । ययौ स्वभवनं राजा मात्स्यायाऽनुगतकदा । १०

मन्दप्राणगतिर्हीमान् कृष्णादिव समुद्वहन् । पदानि च महीपाशो व्योष्ये गजपतिर्धया ।

तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान् स्रुतश्च सञ्जयः । स चापि परमेष्वावः क्षपः शारदतक्षया ।

स प्रविश्य गृहं राजन् कृतपूर्वोऽपि कृत्स्नः । तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ।

गात्रादौ चैव धर्म्यं कुन्वा स ह मनसिनी । बधूभिश्चपचारेण पूजिताऽभुक् भारत ।

कृताहारं कृताशाराः सर्वे ते विदुरादयः । पाण्डवाश्च कुन्तिमुपातिष्ठन्त बं नृपं । १५

ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपकरे । निवर्षं पाणिना वृष्टे संसृजन्नमिकास्रुतः ।

अप्रमादस्तथा कार्यः सर्वथा कुर्वन्मदं । अष्टाङ्गे राजमार्गैस्तथा सर्वेभ्योऽप्युत्तरे ।

यन्नु प्रकथं महाराज रचितं पाण्डुनन्दन । राव्यं धर्म्यं कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ।

विद्यावृद्धान् सदैव त्वमुपासीष्य सुधिष्ठिर । श्रुत्युपास्यो च सद्गुरुः कुन्यासैवाविचारयन् ।

प्रातस्त्याय तावाजन् पूजयित्वा यथाविधि । कृत्स्नकाले समुत्पद्ये वृक्षेष्टाः कार्यमात्मनः । २०

ते तु सम्मानिता राजंस्तथा कार्यं चितार्थिना । प्रवक्ष्यामि हितं तात सर्वथा तव भारत ।

इन्द्रियाणि च सर्वानि वाञ्छितान् परिपाकयेः । हितायैव भविष्यन्ति रचितं इविषं यथा ।

अमात्यानुपधातीतान् पितृपितामहीनं शूचीन् । दानान् कर्त्तव्यं पुण्यां पुण्यान् सर्वेषु योजयेः ।

चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परैः । परीक्षितैर्ब्रह्मविधैः क्षराश्च प्रतिवाशिभिः ।

पुरश्च ते सुगुप्तं व्यावृत्तप्रकारतोऽरथं । अष्टाङ्गसकलं बाधे षट्पदे सर्वतोदिशं । २५

तस्य दाराणि सर्वानि पर्याप्तानि वृक्षानि च । सर्वतः सुविभक्तानि यज्ञैरारक्षितानि च ।

पुष्टैरक्षमर्थ्यै विदितैः कुलब्रौह्मणः । आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ।

विहाराहारकालेषु मायाव्यासनेषु च । क्षिपयेत् सुगुप्ताः सुदृष्टैरातैरधिष्ठिताः ।

श्रीलवङ्गिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च सुधिष्ठिर । मन्त्रिणश्चैव कुलीना द्विजान् विद्याविहारदान् ।

विनीतांश्च कुलीनैश्च धर्मार्थकुशलान् चञ्चून् । तैः शङ्कं मन्त्रयेथास्त्रं नात्यर्थं वज्रभिः सह । ३०

समक्षैरपि च व्यसैर्यपदेभ्यः केनचित् । सुसंयुक्तं मन्त्रगृहं स्वसं चादक्ष मन्त्रयैः ।

अरथे निःशस्त्रो वा न च रायौ कथञ्चन । वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुधारिणः ।

सर्वे मन्त्रगृहे वर्षा ये चापि अउपप्लवः । मन्त्रभेदे हि ये देवा भवन्ति वृथिवीक्षिताः ।

न ते व्रक्षाः समाधातुं कथञ्चिदिति मे मतिः । देवांश्च मन्त्रभेदेन ब्रूवास्त्रं नन्विमश्रुति ।

अभेदे च गुणा राजन् पुनः पुनरिन्दम । पौरजानपदानाञ्च त्रीणात्रैश्च सुधिष्ठिर । ३५

यथा व्यादिदितं राजंस्तथा कार्यं कुरुद्वह । व्यवहारश्च ते तात चित्तजातैरधिष्ठितः ।

योऽप्यस्यैहिंतेराजनिम्बं चारैरधिष्ठितः । परिमाणं विदित्वा च दृष्टं दृष्टोपु भारत ।
 प्रत्ययेयुष्यान्वायं पुत्रवासे बुधिष्ठिर । आदानवचनस्यैव परदारवचनिकः ।
 उपदृष्टप्रधानाश्च मिथ्यावाचारिकत्वात् । आकोटारश्च कुम्भाश्च रत्नारः वाच्यमिथाः ।
 सभाविहारभेत्तारो वर्णनाश्च प्रवृत्तकाः । चिरस्यदृष्टव्याश्च कर्त्तव्या देवकास्ततः । १००
 प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्मध्यकर्म्म ते । अक्षरारमयो भाव्यमत ऊर्द्धं समाचरेः ।
 पश्येथाश्च ततो योधांश्च दत्तं प्रतिपश्यन् । दूतानाश्च चराणांश्च प्रदेवसे चदा भवेत् ।
 यदा चापररात्रे भवेत् कार्यार्थनिर्णये । मध्यरात्रे विहारसे मध्यरात्रे च यदा भवेत् ।
 सर्वे लोपयिकाः काकाः काव्याणां भरतवर्ध । तथैवाकलूतः काले तिष्ठेथा भूरदक्षिण ।
 अक्षवत्तात कार्याणां पर्यायो दृश्यते तदा । कोषस्य निषेधे यत्नं कुर्वीथा न्यायतः यदा । १०१
 विविधस्य महाराम विपरीतं विवर्जयेः । चारैर्भिर्दिता ब्रह्मं ये राज्ञामनुरेविकः ।
 तानात्रैः पुत्रवैर्दूराद्वातयेथा नराधिप । कर्म्मं दृष्ट्वाऽप्य भव्यास्त्वं वरयेथाः कुलद्वय ।
 कारयेथाश्च कर्म्मणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः । सेनाप्रयेथा च भवेत्तव तात वृद्धमतः ।
 दूरः क्रोधस्यैव हितो भक्तश्च पूज्यः । सर्वे जनपदाश्चैव तव कर्म्मणि, पाण्डव । १०२
 गोवद्भासवचनैव कुर्युर्मध्यवाचरिणः । स्वरम्भं पररम्भश्च स्त्रेषु चैव परेषु च ।
 उपसक्तयतिथ्यन्ते मिथ्यमेव बुधिष्ठिर । देवजाश्चैव पुत्रवा विकान्ताः स्त्रेषु कर्म्मसु ।
 याचाभिरनुकृपाभिरनुपाद्या हितास्त्वया । गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषा वै जनाधिप ।
 अविचास्याश्च ते ते स्मरन्तस्मात् तव नित्यतः ।
 इति श्रीमहाभारते आत्मनस्य वास्तविकपदार्थेण आत्मनस्य वास्तविकपदार्थेण पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मण्डलानि च बुधेयाः परेषामात्मनस्तथा । उदासीनगणानाश्च मध्यस्थानाश्च भारत ।
 चतुर्थी शत्रुजातानां सर्वेषामात्मनस्तथा । मित्रश्च मित्रमित्रश्च वाङ्मन्योऽरिकर्षण । १०५
 तथा ऽमात्या जनपदा दुर्गोणि विविधानि च । बलानि च कुलमेव भवन्त्येषां यथेष्टकं ।
 ते च दादत्र कौन्तेय राज्ञो वै विवचात्मकाः । मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः पट्टिर्दादत्र च प्रभो ।
 रतमण्डलमिथाऽऽराचार्या नीतिकोविदाः । तथ वाङ्मन्यमायन्तं बुधिष्ठिर निबोध तत् ।
 दृष्ट्वैवैव च विज्ञेयौ ज्ञानश्च कुलवत्तम । विद्वत्तया महाबाहो ततः वाङ्मन्यमा गुणः ।
 यदा स्वपत्नीं वलवान् परपत्न्याऽवकाः । विद्वत्त ब्रह्म कौन्तेय जेयः क्षितिपतिस्तदा । १०६
 यदा परे तु बलिनः स्वपत्न्यैव दुर्मलः । बाह्यं विहांसदा क्षीणः परैः सर्वं समाचरेत् ।
 ब्रह्मणां वक्ष्यते कर्त्तव्यं क्षान्तिशङ्कया । यदा समर्थो यानाय न चिरेष्वेव भारत ।
 तदा सर्वं विधेयं क्षात् क्षान्तिं च विचारयेत् । भूमिरक्षयकला देया विपरीतस्य भारत ।
 चिरस्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमयो वक्षः । विपरीतानि यद्विद्योयात् स्वयं वन्धविचारदः ।
 बन्धयथं राजपुत्रं वा क्षिपेथा भरतवर्ध । विपरीतं न तत् श्रेयः पुत्र कस्याश्चिदापदि । १०७

तस्य प्रभोषे यत्नस्तु कुर्याः सोपाय मन्त्रवित् । प्रकृतोनाञ्च राजेन्द्र राजा दीनान् विभावयेत् ।

क्रमेण युगपत् सर्वं व्यवसायं महाबलः । पीडितं सन्धनञ्चैव क्रोशन्मृगस्तथैव च ।

कार्यं यत्नेन ब्रूयात् सारोष्वं रक्षता स्वयं । न च हिंसाऽभ्युपगतः सामनो दृढनिश्चया ।

कौन्तेय तं न हिंसेया यो मर्षी विजिगीषते । गणानां भेदने धेनवोऽपि नृपः स ह मन्त्रिभिः ।

साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणान्तया । दुर्भ्यसाद्यापि यतनं नान्धेष्टव्या बलोद्यया ।

११०

तिष्ठेया राजग्राहून् वैतर्क्यं दृष्टिमाश्रितः । यत्नेनमभियाद्याच्च बलवान्दुर्भ्यसं नृपः ।

सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण किञ्चिन्नयेः । अग्रक्रुशंश्च युद्धाय निष्पतेत् सह मन्त्रिभिः ।

कोषेण पौरैर्दृष्टेन ये चास्त्र प्रियकारिणः । अवश्यं तु सर्वेभ्यः यथामुखेन निष्पतेत्

क्रमेणानेन मुक्तिः स्यात् शरीरमिति केष्वलं ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधसप्तमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ सन्धिविपक्षमप्यवपश्येथा राजसन्तम । द्वियोगिं द्विविधोपायं बभूवुर्न युधिष्ठिर ।

११५

कौरव्य पर्युपासीथास्त्रिभ्यः द्वैविध्यमात्मनः । तुष्टपुष्टबलः बभूवुरात्मवानिति च स्मरेत् ।

पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधोषते । सामर्हकाले राजेन्द्र व्यसर्पेत्ततः परं ।

व्यसनं भेदनेनैव ब्रूयात् कारयेत्ततः । कर्षणं भोषणञ्चैव युद्धे चैव प्रसक्त्यर्थं ।

प्रयासमानो नृपतिस्त्रिविधां परिचिन्तयेत् । आत्मनश्चैव ब्रूयाच्च शक्तिं चास्त्रविशारदः ।

उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रवृत्त्या च भारत । उपपन्नो नृपो यावाद्दिपरीतश्च वर्ज्ययेत् ।

११६

आददीत बलं राजा भौलं मित्रबलं तथा । अटवीवलं मृतश्चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ।

तच्च मित्रबलं राजन् मौलश्चैव विप्रियते । श्रेणीबलं मृतश्चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ।

तथाचारबलश्चैव परस्परसमं नृप । विज्ञेयं बभूवुर्कालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ।

आपदस्यापि बोद्धव्या बभूवुर्नृपा नराधिप । भवन्ति राज्ञा कौरव्य यास्ताः प्रथमतः पृष्टुः ।

विकल्पा बभूवुः राजस्यापदां पाप्मुनन्दन । सामादिभिरुपायैश्च गणयेत्तानृपः सदा ।

११७

यात्रां गच्छेद्दलैर्युक्तो राजा सङ्घिः परमप । युक्तश्च कालदेशाभ्यां बलेरात्मगुणैश्च ।

हृष्टपुष्टबलो गच्छेद्भ्राता दृढद्वये रतः । अग्रब्रह्मार्पणे यायादनुतावपि पाप्मव ।

ज्वालाग्मानं वाजिरथप्रवाहं ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधकं । पदानिनागैर्बभूवुर्नृपः नदीं सपत्नमात्रे नृपतिः प्रयोजयेत् ।

अथोपपत्त्या प्रकटं पद्मवज्रञ्च भारत । उन्नता वेद यच्छास्त्रं तच्चैतद्विहितं विभो ।

चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबलदर्शनं । सन्धनौ योजयेद्युद्धं परमनो तथैव च ।

११८

बलं प्रसादयेद्भ्राता निशिपेद्दलिनो नराज् । ज्वाला स्त्रविषयं तच्च सामादिभिरुपायैश्च ।

सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेद्विह । प्रेत्य चेह च कर्त्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परं ।

एवमेतन्महाराज राजा सम्यक् समाचरन् । प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ।

एवं तया कुदशैश्च वर्त्तितयं प्रजाहितं । उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि ।

भीषेण सर्वमुक्ताऽसि ह्येतेन विदुरेण च । ममाप्यवश्यं वक्तव्यः प्रीत्या ते नृपसक्तम् ।

३४५

एतत् सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण । प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ।

अश्वमेधसहस्रेण योजयेत् प्रियव्रतपतिः । पालयेद्दाऽपि धर्मं प्रजास्तुल्यफलं भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथात्थं प्रियव्रतपते । भूयस्वैवानुशास्त्रोऽहं भवता पारिवर्षम् ।

भीषे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने । विदुरे वक्ष्ये चैव कोऽन्या मां वक्तुमर्हति ।

दनु मामनुशास्त्रोऽहं भवानस्य हिते स्थितः । कर्त्ताऽस्मि तन्महीपाल निर्दोषो भव पार्थिव ।

३५०

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजिन धीमता । कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ।

पुत्र संशान्त्या तावन्ममापि बलवान् श्रमः । इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्थ्या भवनं तदा ।

तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी । उवाच काले कालश्चा प्रजापतिवर्म पतिं ।

अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेन त्वं महर्षिणा । युधिष्ठिरस्यानुमते कदाऽरण्यं गमिष्यसि ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गान्धार्थ्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा मत्तात्मना । युधिष्ठिरस्यानुमते गन्ताऽस्मि न चिरादनं । ३५५

अहं हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्युतदेविनां । पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेतभावानुगं वसु ।

सर्वं कृत्स्नमस्त्रिधं कारयित्वा स्वदेश्यनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजस्य प्रेषयामास वै तदा । म च तदचनान्तं सर्वं समानित्वे महोपतेः ।

ततः प्रतीतमनसो ब्राह्मणः कुहजाङ्गलाः । चक्षुराश्चैव वैद्याश्च शूद्राश्चैव समाययुः ।

तो निष्कृत्य नृपतिलसादन्तःपुरास्तदा । ददुर्मे तं जने सर्वं सर्व्वाश्च प्रकृतौस्तथा ।

३५०

समवेतांश्च तान् सर्वान् पौरान् जानयदांस्तथा । अनागतानभिप्रेक्ष्य समस्तश्च सुहृज्जनं ।

ब्राह्मणान्श्च महोपाल नानादेशसनागतान् । उवाच मतिमायाजा धृतराष्ट्रो विभ्रास्यते ।

भवन्तः कुरवश्चैव चिरकालं सहेषिताः । परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ।

यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन् काल उपस्थिते । तथा भवद्भिः कर्त्तव्यमविचार्यं वचो मम ।

अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारोऽहितस्य मे । व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य मे ।

३५५

भवन्तोऽप्यनुज्ञानन्तु मां च वो भूदिचारणा । अस्माकं भवताश्चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ।

न च साऽन्येषु देशेषु राज्ञामिति मतिर्धर्म । आन्तोऽस्मि वयसाऽनेन तथा पुत्रविनाशतः ।

उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीषडितोऽनघाः । युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।

मन्ये दुर्योधनैश्चर्यादिशिष्टमिति सत्तनाः । मम चान्यस्य दृढस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।

प्लुते वनं महाभागास्तन्माऽनुज्ञातुमर्हय । तस्य तदचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुहजाङ्गलाः ।

३५०

वाष्पमन्दिग्धया वाचा रूढदुर्भरतर्षभ । तानविब्रुवतः किञ्चित् सर्वान् शोकपरायणान् ।

पुनरेव महतिजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शान्तनुः पालयामास यथावदसुधात्मिकां । तथा त्रिचिन्तोर्व्यस्य भीष्मेण परिपालितः ।

पालयामास वक्षत विदितार्थो न संशयः । यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवशामभूत् ।

स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्यहम् । मया च भवतां सत्यकृद्गुणैश्च या कृताऽनवाः ।

९५

असम्यग्वा महाभागास्तत्तन्मत्तमन्तितैः । यथा दुर्व्याधनेनेदं भुक्तं राज्यमकृष्टकं ।

अपि तच्च न वो मन्दो दुर्भुङ्क्षिरपराङ्मुखान् । तस्यापराधादुर्भुङ्क्षेरभिमानान्नदीवितां ।

विमर्दः सुमहानासीदनयात् खलतादयः । तन्मया साधु वाऽपीदं यदि वाऽमाधु वै कृतं ।

तदो हृदि न कर्त्तव्यं मया बद्धोऽयमञ्जलिः । दृष्ट्वाऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिपः ।

पूर्वराज्ञाश्च पुत्रोऽयमिति कृत्वा तु जानय । इयञ्च कृपणा दृष्ट्वा हतपुत्रा तपस्विना ।

९६

गान्धारी पुत्रशोकार्ता युष्मान् याचति वै मया । हतपुत्राग्रिमो दृष्ट्वा विदित्वा दुःखितो तथा ।

अनुजानीत भद्रं वो ब्रजामः शरणञ्च वः । अयञ्च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः सन्नेषु विषमेषु च । न जातु विषमज्ञेय गमिष्यति कदाचन ।

चत्वारः सचित्रा यस्य भ्रातरो विपुलैः जसः । लोकपालसमा स्ते सर्वधर्मार्थदर्शिनः ।

ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः । युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ।

९७

अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः । एष न्यायो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ।

भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूताः कृता मया । यदेव तैः कृतं क्रिच्छिन्नलोकं वः सुतैर्मम ।

यदभ्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हय । भवद्भिर्न हि मे मन्युः कृतपूर्वः कथञ्चन ।

अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं ममः । तेषामस्त्रिरबुद्धीर्नां लुब्धानां कामचारिणां ।

कृते याचे ऽय वः सर्वान् गान्धारीसहितोऽनघाः । इत्युक्त्वास्ते ततः सर्वे पौरजानपदा जनाः ।

९८

नोचुर्वाप्यकलाः किञ्चिदोवाञ्चकः परस्परं ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासधिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वास्ते तेन पौरजानपदा जनाः । दृष्ट्वेन राजा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ।

तृष्णीभूतास्ततस्त्रांसु वाप्यकृष्टान्महोपतिः । धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ।

दृष्ट्वा हतपुत्रस्य धर्मपत्न्या सहानया । विलपन्तं बद्धविधं कृपणञ्चैव सत्तमाः ।

पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णहैपायनेन वै । वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण ह ।

९९

सोऽहं पुनः पुनश्चैव शिरसाऽवनतोऽनघाः । गान्धार्त्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य वाक्यानि कर्तव्यानि ते । रुद्रदुः सर्वज्ञो राजन् समेतोः कुरुजाङ्गवाः ।

उत्तरोरथैः करैश्चापि संक्छाद्य वदनानि ते । रुद्रदुः शोकसन्तप्ता मुहुर्नैव पिष्टमादृत ।

हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजं । दुःखं संधारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवाभवन् ।

ते विनीय तमायाधं धृतराष्ट्रविद्योगजं । शनैः शनैस्तदाऽन्योन्यमब्रुवन्स्वमतन्युत ।

१००

ततः सन्धाय ते सर्वे वाक्यान्यथ प्रभाषतः । एकस्मिन् ब्राह्मणे राजन् निवेश्योचुर्नराधिप ।

ततः स्वाचरणो विप्रः सन्मार्गोऽयं विचारदः । श्रमाख्यो बह्वचो राजन् वक्तुं समुपचक्रमे ।
 अनुमान्य महाराज तत् सदः संप्रसाद्य च । विप्रः प्रगल्भा मेधावी च राजानमुवाच ह ।
 राजन् वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितं । वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ।
 यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो । नात्र निव्या वचः किञ्चित् सुहृन् नः परस्परं । ११५
 न जालस्य च वंशस्य राज्ञां कश्चित् कदाचन । राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियोऽभवत् ।
 पितृवद्भातवधैव भवन्तः पालयन्ति नः । न च दुर्व्याधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवानृप ।
 यथा भवतीति धर्मात्मा मुनिः सत्यवतीश्रुतः । तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ।
 त्यक्ता वयन्तु भवता दुःखशोकपरायणाः । भविष्यामश्चिरं राजन् भवद्गुणशतैर्युताः ।
 यथा शान्तनुवा गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च । भीमवैर्योऽपगूढेन पित्रा तव च पार्थिव । ११६
 भवदुदोक्षणाद्यैव पाण्डुना प्रथिवीचिता । तथा दुर्व्याधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ।
 न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलोकं कृतवानृप । पितरौव सुविश्रान्तास्त्रिष्वपि नराधिपे ।
 वयमास्म यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा । तथा वर्षसहस्रणि कुन्तीपुत्रेण धेमता ।
 पात्स्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप । राजर्षीणां पुराणानां भवतां पुण्यकर्माणां । ११७
 कुरुसम्बरणादीनां भरतस्य च धीमतः । कृतं समनुधात्येव धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ।
 नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते । उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।
 सुसूक्ष्मस्य व्यलोकनीं सपुत्रस्य न विद्यते । यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्य दुर्व्याधनं प्रति ।
 भवन् मनूनेयामि तत्रापि कुरुमन्दन ।
 ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ न तु दुर्व्याधनकृतं न तु तद्भवता कृतं । न कण्ठमौलभाभ्याश्च कुरवो यत् सद्यं गताः ।
 देवतन्तु विजानीमो यत्र शक्यं प्रसाधितुं । दैवं पुरुषकारेण न शक्यमपि बाधितुं । ११८
 श्रवौहिण्या महाराज दशाष्टौ च समागताः । श्रष्टादशाहेन हताः कुरुभिर्व्योधापुङ्गवैः ।
 भीमद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना । युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ।
 चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयुधैस्तथा । न च तयोऽयं नृपते स्मते दैवबलादभूत् ।
 श्रवश्चमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः । कर्त्तव्यं निधनं काले मर्त्तव्यं क्षत्रधनुना ।
 तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः । प्रथिवी निहता सख्या सहया सरथद्विपा । ११९
 न स राज्ञां बधे सूनूः कारणं ते महात्मना । न भवान्न च ते भृत्या न कर्णे न च सौबलः ।
 यद्विशलाः कुरुश्रेष्ठा राजानस्य सहस्रशः । सर्वं दैवकृतं विद्वि कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ।
 गुरुर्भ्यतो भवानस्य क्षत्रस्य जगतः प्रभुः । धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुते ।
 लभतां वारिष्ठाकान् स समहायो नराधिपः । दिजाग्नैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखं ।
 प्रःस्थते च भवान् पुण्यं धर्मं च परमां स्थितिं । वेदधर्माश्च छत्रेज्जन सम्यक् च भव सुजनः । १२०
 दृष्टिप्रदानमपि तं पाण्डवान् प्रति नो वृथा । समर्थास्त्रिदिवस्यापि पात्स्यन्ते किं पुनः क्षिणे ।

अनुवर्त्यन्ति वा धीमन् समेषु विषमेषु च । प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान् श्रीलभूषणान् ।
 मद्भद्रेयायहारोऽस्य पारिवर्तस्य पार्थिवः । पूर्व्वराजाभिपक्षोऽस्य पालयत्येव पाण्डवः ।
 दीर्घदर्शी मृदुर्दान्तः सदा वैश्रवणो यथा । अक्षुब्धसचिवस्यायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ।
 अथ मित्रो दयावंशश्च शुचिश्च भरतर्षभः । चक्षुः पश्यति मेधावो पुञ्जवत् पाति नः सदा । १४
 विप्रियञ्च जनस्यास्य संसर्गाद्भ्यजस्य वै । न करिष्यन्ति राजर्षे तया भीमार्जुनादयः ।
 मन्दा मृदुषु कौरव्य तोह्णेष्वामोविधोपमाः । वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणोऽस्य ह्नि रताः ।
 न कुन्तो तव पाञ्चालो न चोलूपी न साल्वतो । अस्मिन् ऋषे करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ।
 भवत्कृतमिमं खेदं युधिष्ठिरविवर्द्धितं । न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ।
 अर्धर्धंश्चानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारयाः । मानवान् पालयिष्यन्ति भूला धर्म्यरायणाः । १५
 स राजन्मानसं दुःखमपनोय युधिष्ठिरात् । कुरु कार्योऽपि धर्म्योऽपि नमस्ते पुण्ड्रपथम् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरं । साधु साध्विति सर्वैः स जनः प्रतिगृहीतवान् ।
 धृतराष्ट्रश्च तदाकथमभिपूज्य पुनः पुनः । विस्मर्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैः शनैः ।
 स तैः संपूजितो राजा श्रिवेनावलितस्तथा । प्राञ्जलिः पूजयामास तं जगन् भरतर्षभ ।
 ततो विवेश भवनं गान्धार्थ्या सहितो निजं । व्युष्टायाश्चैव शर्व्वेभ्यो यथकारि निबोध तत् । १६
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रजन्या व्युष्टायां धृतराष्ट्रोऽन्विकासुतः । विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनं ।
 स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरं । युधिष्ठिरं महतिजाः सर्व्वमुद्धिमतां वरं ।
 धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दोक्षितः । गमिष्यति वनं राजन्नागतं कार्त्तिकोमिमं ।
 स त्वां कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीषति । आह्वमिच्छति दातुं स गान्धार्थ्यस्य महात्मनः ।
 द्रोणस्य सोमदत्तस्य वाङ्मोकस्य च धीमतः । पुत्राणाञ्चैव सर्व्वेभ्यो ये चान्ये सुखदेा हताः । १७
 यदि वाऽयमजः नापे सैन्धवापसदस्य च । एतच्छ्रुत्वा च वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ।
 हृष्टः सम्पूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः । न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ।
 विदुरस्य महातेजा दुर्व्वैधनज्ञतं स्मरन् । अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनश्च फाल्गुनः ।
 किरीटो किञ्चिदानस्य तमुवाच नरर्षभ । भीम राजा पिता दृष्ट्वा वनवासाय दोक्षितः ।
 दातुमिच्छति सर्व्वेभ्यो सुखदामैर्ज्जदेहिहं । भवता निर्ज्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः । १८
 भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि । दिव्या त्वय महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ।
 याचिती यः पुराऽऽमाभिः पश्य कालस्य पर्व्वथं । शोऽपे प्रथियाः क्षत्राया भर्त्ता भूला नराधिपः ।
 परैर्बिनिहतामायो वनं गन्तुमभीषति । मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनं ।
 अयमग्र्यमतोऽन्यत् स्यादधर्म्मस्य महाभुज । राजानमुपनिषत्सु ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरं ।
 अर्धस्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ । एवं ब्रुवाणं धीमत्सुं धर्म्यराजोऽप्यपूजयत् । १९

भीमसेनस्तु स्वीकृतः प्रोवाचेदं वचसदा । वयं भीमस्य दास्यामः प्रेतकार्यस्य फाल्गुन ।
 सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवण एव च । बाह्योक्तस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अन्येषाञ्चैव सर्वेषां कुन्ती कर्षास्य दास्यति । आह्वानि पुरुषस्याथ मा प्रादात् कौरवो नृपः ।
 इति मे वर्तते बुद्धिर्षो भो गन्धर्व भवतः । कदातु कदातरं यान्त्तु सर्वे दुर्योधनादयः ।
 यैरियं प्रयिती कृत्वा घातिता कुलपांसवैः । कुतस्तमसि विस्तृत्य वैरं दादश्वार्थिकं ।
 अज्ञातवासं महानं द्रौपदी भोक्तवर्द्धनं । क तदा धृतराष्ट्रस्य खेरोऽस्थानभवत्तदा ।
 कृष्णाजिनोपसंवोता हताभरणभूषणः । सार्द्धं पाञ्चाङ्गपुष्पा लं राजानमुपजग्मिवान् ।
 क तदा द्रोणभोभो तौ सोमदत्तोऽपि वा भवेत् । यत्र चयोदशसमा वने वन्येन जीवथ ।
 न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पित्रत्वेनाभिवोच्यते । किन्नेतद्विस्तृतं पार्थ यदेव कुलपांसवः ।
 दुर्म्बुद्धिर्बिदुरं प्राह धृते किं जितमित्यत । तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वचनं धीमान् गोपमास्तेति भर्तृयन् ।

१५

१६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अञ्जुन उवाच ॥ भीम ज्येष्ठा गुरुर्भूतं त्वं माऽतोऽन्यदनुमुत्सहे । धृतराष्ट्रस्य राजर्षिः सर्व्वया मानमर्हति ।
 न स्मरन्त्यपराह्वानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि । अर्धभिक्षार्थमर्थ्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः । विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 इदं मदचनात् चतः कौरवं ब्रूहि पार्थिव । यावद्विच्छति पुत्राणां आह्वं तावद्दाम्यहे ।
 भीष्मादीनाञ्च सर्व्वेषां सुहृदामाप्तकारिणः । मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मेनाः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दत्युक्त्वा धर्मराजस्तमञ्जुनं प्रत्यपूजयत् । भीमसेनः कटाक्षेण वोचाञ्चक्रे धनञ्जयं ।
 ततः स विदुरं धीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेन न कोपं स नृपतिः कर्त्तुमर्हति ।
 परिक्रिष्टो हि भीमोऽयं हिमदृष्ट्यातपादिभिः । दुःखैर्बन्धविधेर्धोमानरण्ये विदितं तव ।
 किन्तु मदचनाद्बुद्धि राजानं भरतपुत्र । यद्यद्विच्छसि यावच्च गृह्यतां मज्जुर्हादिति ।
 यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः । न तस्मानसि कर्त्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ।
 यन्ममाम्नि धनं किञ्चिदञ्जुनस्य च भक्ष्यति । तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ।
 ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्यथं । पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छत्वानृणमद्य सः ।
 इदञ्चापि शरोः मे तवायत्तं जनाधिप । धनानि चेति विद्धि त्वं न मे तच्चास्ति धनञ्जय ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१७

१८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्वमुक्तस्य राजा स विदुरो बुद्धिमत्तमः । धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ।
 उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवदचनमादितः । स च संसृत्य वाक्येन प्रशंस्य महाश्रुतिः ।
 वोभसुस्य महातेजा निवेदयति ते गृहान् । वसु तस्य गृहे तस्य प्राणानपि च केवलान् ।

१९

धर्मराजस्य पुत्रस्य राज्यं प्राणान् धनानि च । अनुजानाति राजर्षे यथान्यदपि किञ्चन ।
 भीमस्तु सर्वदुःखानि संसृत्य नृपसाम्युत । कृष्णादिव महाबाहुरनुजस्य विनिश्चयम् ।
 स राजन् धर्मशैलेन राज्ञा बोधसुता तथा । अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च । १०
 न च मन्युस्त्वया कार्यं इति त्वां प्राह धर्मराट् । संसृत्य भीमसदैर्यदन्वयावशाचरत् ।
 एवंप्राथे हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप । युद्धे क्षत्रियधर्मं च निरतोऽयं वृकोदरः ।
 वृकोदरकृते चाहमर्जुनस्य पुनः पुनः । प्रयोद्वाचे नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ।
 तन्ददातु भवान् वित्तं यावद्विच्छति पार्थिव । तमोश्चरोऽस्य राज्यस्य प्राणानामपि भारत ।
 ब्रह्मदेयायपारांस्य पुष्पाणामौर्जदेहिकं । इतो रत्नानि गाक्षेव दासोदासमजाविकं । ११
 आनयित्वा कुक्ष्येष्टा ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु । दीनान्धकृपणेभ्यस्तत्र तत्र नृप त्वया ।
 सङ्गन्तरसपानाद्याः सभा विदुरकारय । गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुष्पकं कुक्ष ।
 इति मामब्रवीद्राजा पार्थस्यैव धनञ्जयः । यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 इत्युक्ते विदुरेणैव धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनश्चक्रे महादाने कार्त्तिक्यां जनमेजय ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधपर्वणि पर्वणि अश्वमेधपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः । प्रीतिमानभवद्भ्राजन् राज्ञो जिष्णोस्य कर्मणि । १०
 ततोऽभिरूपान् भीमाय ब्राह्मणानृषिभक्तमान् । पुत्रार्थं सुहृदस्यैव स समीक्ष्य सहस्रतः ।
 कारयित्वाऽन्नपानानि यानान्याच्छादनानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासोदासमजाविकं ।
 कनकानि च रत्नानि यामान् चोपाज्जवाविकं । सालङ्कारान् गजानश्चान् कन्यास्यैव वरस्त्रियः ।
 उद्दिश्याद्दिश्य सर्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः । द्रोणं संकीर्त्य भीमस्य सोमदत्तस्य वाक्त्रिकं ।
 दुष्योधनस्य राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक् । जयद्रथपुरोगांस्य सुहृदस्यापि सर्वशः । ११
 स आड्ययज्ञो वदते वज्रशो धनदक्षिणः । अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ।
 अग्निं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचनादपृच्छन् स तत्र नृप ।
 आश्वासय किमेतेभ्यः प्रदाय्य दियोतामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनानो ददुस्तदा ।
 शतदेयं दशशतं सहस्रे चायुतन्तया । दियोते वचनाद्वाहः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः । तर्पयामास विप्रांस्तान् वर्षेन शस्यमिवाम्बुदः । १२
 ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्षाग्निहामते । अन्नपानरसौघेन ज्ञावयामास पार्थिवः ।
 सवस्त्रधनरत्नौघो मृदङ्गनिगदो महान् । गजशयनकरावन्तो नानारत्नमहाकरः ।
 यामायहारदोपाद्यो मणिहेमजलार्णवः । जगत् संज्ञावयामास धृतराष्ट्रोऽनुपोद्धतः ।
 एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा । गान्धास्यांश्च महाराज प्रददावौर्जदेहिकं ।
 परिश्रान्तो यदासीत् स ददद्दानान्येकशः । निवर्त्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः । १३

एवं स राजा कौरवस्यके दानमहाकृतं । नटनर्त्तकलाख्यां बह्वन्नरसदृशिणं ।

दद्याद्भवेवं दानानि दत्त्वा राजाऽम्बिकासुतः । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । आहूय पाण्डवान् वीरान् वनवासे कृतचरणः ।

गान्धारीमहितो धीमानभ्यनन्दय विधि । कान्तिकथां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वैदपारगैः ।

अग्निदेवं पुरस्कृत्य वत्सलाजिनसंयुतः । बभूव नटुतो राजा निर्धयो भवनासतः ।

४१०

ततः स्त्रियः कौरवाण्डवानां यास्यापराः कौरवराजवंश्याः । तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्ये नृपते ।

ततो स्त्राजैः सुमनोभिश्च राजा विचित्राभिलङ्घ्यं पूजयित्वा । सम्यूज्यैर्धृत्यवगच्छ सर्व्वं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ।

ततो राजा प्राञ्चलिवेषमानो युधिष्ठिरः सखरं वाष्पकण्डः । त्रिमूर्त्योर्ध्वं हानां हि साधो क यास्यबोध्यपतन्तात भूतो ।

तथाऽर्जुनलोब्रदुःखाभितप्तो मुकुन्धुर्जनिष्वसन् भारताग्र्यः । युधिष्ठिरं नैवमित्येवमुक्त्वा निगृह्णाथो दानवत् सोदमानः ।

वृकोदरः फाल्गुनश्चैव वीरो माद्रोपुत्रौ विदुरः सञ्जयश्च । वैष्णोपुत्रः सहितो गौतमेन धौम्यो विप्राश्चान्ययुज्वां
व्यकण्डः ।

४१५

कुन्तो गान्धारी बह्वनेत्रा व्रजन्ती स्तन्ध्यामकं हस्तमयोदहतो । राजा गान्धार्याः स्तन्ध्वेष्ट्रे ऽवसज्य पाणिं ययौ ध्रुव
राष्ट्रः प्रतीतः ।

तथा कृष्णा द्रौपदी सान्त्वतो च बालावत्या चोत्तरा कौरवी च । चित्राङ्गदा यास्य काशित् स्त्रियोऽन्याः सार्द्धं राज्ञा
प्रक्षितास्ता बभूभिः ।

तासां नादो रुदतोनां तदानीत् राजकुःखात् कुररीणामिवोचैः । ततो निष्पुत्रोऽङ्गणवत्त्रियाणां विशो गूढ्राणाञ्चैव
भार्याः समन्तात् ।

तत्स्थित्याने दुःखितः कौरवर्षो गजाङ्गथे चैव बभूव राजन् । यथा पूर्व्वं गच्छतां पाण्डवानां सुते राजन् कौरवाणां सभाषाः ।
या नापश्यन्स्वप्नमभं न सूयैरामाः कदाविदपिताऽस्मिन् नरेन्द्र । महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे शोकनासां राजमार्गं प्रपेदुः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रासादहर्म्येऽपि वसुधायाश्च पार्थिव । मारीणाञ्च नराणाञ्च निःस्त्राजः सुमहानभूत् ।

स राजा राजमार्गेण नृनारीषकुलेन च । कप्रश्चिन्धियैः धीमान् वेषमानः कृताञ्जलिः ।

स वर्द्धमानदारेण निर्धयैः गजसाङ्गयात् । त्रिसर्ज्वयामास च तं जनैर्घं स मुकुन्धुर्भुजः ।

वनं गन्तुश्च विदुरो राजा सह कृतचरणः । सञ्जयश्च महामावः सूतो गावल्गणितया ।

कृपं निवर्त्तयामास युदुत्तश्च महारथं । धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाप्य युधिष्ठिरं ।

निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सान्तःपुरस्तदा । धृतराष्ट्राभ्यमुच्चातो निवर्त्तितुमिषेव ह ।

योऽब्रवीन्मातरं कुन्ती वनं तन्मुज्जम्बवी । अहं राजानमृषिष्ये भवन्तो विनिवर्त्ततां ।

बभूवपरिवृता राक्षि नगरं गन्तुमर्हसि । राजा बालिव धर्मात्मा तापस्ये कृतनिश्चयः ।

इत्युक्त्वा धर्मारजेन वाष्पव्याकुललोचना । जगामैव तदा कुन्तो गान्धारीं परिगृह्य ह ।

॥ कुन्तुवाच ॥ सद्यदेवे महाराज मा प्रसादं कृथाः कथित् । एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वास्मैव सर्वदा ।

१५०

कथं स्मरेथाः संततं सयामेवपलायिनं । श्वकीर्णो हि समरे वीरो दुष्टद्वया तदा ।

आयसं हृदयं नूनं मन्त्राया मम पुनः । यत् सूर्य्यजमपश्यन्तः प्रतप्येयं न दीयते ।

एवं गते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिन्दम । मम दोषोऽयमवयवं स्थापितो यस्य सूर्य्यजः ।

तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्वमुत्तमं । सदैव भ्रातृभिः सार्द्धं सूर्य्यजस्मारिमहम् ।

द्रौपद्याय प्रिये नित्यं स्नातव्यमरिक्वणं । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुन्तिवत् ।

१५१

समाधेयास्तथा राजस्त्वयश्च कुलधूर्गता । शत्रून्पश्यन्तो पादान् शूभ्रान्तो ब्रूतेऽप्यहम् ।

गात्रारोचयिता वत्से तापसो ममपरिहृनी ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स धर्मोत्सा भ्रातृभिः सहितो वज्रो । विवादमगमद्रोमाश्च च किञ्चिदुवाच च ।

मुहूर्त्तमिव तु ध्यात्वा धर्मोत्सा युधिष्ठिरः । उवाच मातरं दीनश्चिन्ताभोकपरायणः ।

किमिदमेव व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि । न त्वामभ्युज्जानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

१५२

पुरीषतान् पुरा ज्ञात्वागुत्साय प्रियदर्शने । विदुस्त्वाया वचोभिस्त्वं नास्मान् वक्तुमर्हसि ।

निहत्य श्विवीपास्त्रान् राव्यं प्राप्तमिदं मया । तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवाश्वरर्षभात् ।

कथा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया । चतुर्थेऽस्ति चोक्ता तस्य श्रुतितुमिच्छसि ।

अस्मानुत्सव्य राव्यश्च क्षुवा क्षेपा यश्चस्त्रिणि । कथं वत्समि दुर्गेषु वनेष्वथ प्रसीद मे ।

इति वाच्यकक्षा वाचः कृन्तो पुनश्च शृण्वतो । सा जगामाश्रुपूर्णावो भीमस्नामिदमब्रवीत् ।

१५३

यदा राव्यमिदं कुलि भोक्तव्यं पुनर्निर्जितं । प्राप्तव्या राजधर्म्याश्च तदेधने कुतो मतिः ।

किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या श्विवी चयं । कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभ्युषसि ।

वनाद्यापि किमानोता भवत्या वास्तका वयं । दुःखशोकमविष्टो माद्रोपुत्राविमो तथा ।

प्रसीद मातर्मागास्त्वं वनमद्य यश्चस्त्रिणि । त्रियं यैधिष्ठिरौ मातर्भुङ्क्तावहलाज्वितं ।

इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी । साक्ष्यतां वज्रविभ्रं पुत्राणां नाकरोदधः ।

१५४

द्रौपदी चान्वयात् शत्रूं विश्ववदना तदा । वनवासाय गच्छन्ती रुदती भद्रया सह ।

सा पुत्रान् रुदतः सर्वान् मुहूर्त्तपश्यन्ती । जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ।

अश्वतुः पाण्डवास्तांस्तु सभ्यैः पुरास्तथा । ततः प्रष्टव्यं साऽश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ कुन्तुवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । कृतमुद्धरणं पूर्वं मया वः सोदतां नृपाः ।

धृतापहतगान्धानां पतितानां सुखादपि । शान्तिभिः परिभूतानां कृतमुद्धरणं मया ।

१५५

कथं पाण्डवानं नश्येत् सन्ततिः पुनर्वर्षभाः । यश्च को न नश्येत् इति चोद्धरणं कृतं ।

यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः । सा परेषां मुखप्रेक्षाः क्षेत्येवं तत् कृतं मया ।

कथं वर्षभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः । पुनर्वर्षे न दुःखी स्यादिति चोद्धरणं कृतं ।

नागायुतसममाणः स्वातविकमपौरुषः । नाथं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतं ।
भीमघेनादवरजस्तथाऽयं वासरोपमः । विजयी नावसोदेत इति चोद्धर्षणं कृतं ।
नकुलः सचदेवस्य तथेभौ गुरुवर्त्तिनौ । बुधा कथं न सोदेतामिति चोद्धर्षणं कृतं ।
इयञ्च दृष्ट्वा श्यामा तथाऽत्यापतलोचना । दृष्ट्वा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत् कृतं ।
प्रेक्षतामेव वो भीम वेपथीं कदलीमिव । स्त्रीधर्म्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा द्यूतपराजितां ।
दुःशासनो यदा मौख्याद्वासोवत् पर्यर्कवत् । तदैव विदितं मच्चं परामृतमिदं कुलं ।
निज्जाः कुरवसैव तदा मे शशुरादयः । यदैव नाथमिच्छन्तो व्यलपन् कुररी यथा ।
केचपचे परास्मृष्टा पापेन हतबुद्धिना । यदा दुःशासनेनैवा तदा मुष्मास्यहं नृप ।
दुष्पत्नेजोविदुष्टार्थं मया द्यूद्धर्षणं कृतं । तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्विस्तृप्तकाः ।
कथं न राजवंशोऽयं नश्यत् प्राप्य सुता मम । पाण्डोरिति मया पुत्रालस्योद्धर्षणं कृतं ।
न तस्य पुत्राः पौत्रा वा कुरवसे च पार्थिवाः । सभन्ते मुक्तान् लोकान् यस्मादंशः प्रणश्यति ।
भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्त्तुर्भौ विपुलं पुरा । महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधिः ।
नाहमात्मफलाय वै वासुदेवमचूषुदं । विदुलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्थञ्च तत् कृतं ।
नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितं । पतिलोकानहं पुत्रान् कामये तपसा विभो ।
शश्रूयशुरयोः कृत्वा शश्रूयं वनवासिनोः । तपसा शोषयिष्यामि दृधिष्ठिरं कलेशरं ।
निवर्त्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमघेनादिभिः सह । धर्मो ते धीयतां बुद्धिर्मानसो महदस्तु च ।
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

४८०

४८१

४८०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुन्धास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम । त्रीडिताः संन्यवर्त्तन्त पाञ्चाल्या सहिताऽनघाः ।
ततः शब्दे मज्जानेव सर्व्वेयामभवत्तदा । अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथा गतां ।
प्रदक्षिणमथावृत्त्य राजानं पाण्डवास्तदा । अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथं तां निवर्त्य वै ।
ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । गान्धारीं विदुरश्चैव समाभाष्यवाग्युक्ता च ।
दुधिष्ठिरस्य जननी देवी माधु निवर्त्यतां । यथा दुधिष्ठिरः ग्राह तत् सर्व्वं सत्यमेव हि ।
पुत्रैर्यथैव महदिदमपास्य च महाफलं । का गु गच्छेदहं दुर्गं पुत्रानुसृत्य भूदवत् ।
राज्यस्यया तपस्तप्तुं दानव्रतकृतं महत् । अनया शक्यमेवाद्य श्रूयताञ्च बन्धे मम ।
गान्धारि परितुष्टोऽस्मि बध्वाः शश्रूषणेन वै । तस्मात्त्वमेनां धर्म्यं समनुज्ञातुमर्हसि ।
इत्युक्त्वा सौबल्यो ह्यु राजा कुन्तीमुवाच ह । तत् सर्व्वं राजवचनं स्नस्य वाक्यं विशेषवत् ।
न च सा वनवासाय देवी कृतमतिस्तदा । शक्नोत्युपावर्त्तयितुं कुन्तीं धर्म्यपरां सतीं ।
तस्यास्तान्नु स्थितं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः । निदृष्ट्वाञ्च कुरुश्रेष्ठान् दृष्ट्वा प्ररुदुस्तदा ।
उपावृत्तेषु पाथेषु सर्व्वस्त्रिव बधूषु च । ययौ राजा महाप्रज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ।
पाण्डवाञ्चातिदीनास्तैः दुःखत्रोक्तपरायणाः । यानैः स्त्रीर्बहिताः सर्व्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ।

४८५

४८०

४८१

तदृष्टमनामन्द् गतोऽस्यमिवाभवत् । नगरं हस्तिनपुरं सखीदृष्टकुमारकं ।

सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा घातमन्यवः । कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विना कृताः ।

धृतराष्ट्रस्तु तेनाङ्गा गत्वा सुमहदन्तरं । ततो भागोरथीनोरे निवासमकरोत् प्रभुः ।

५१०

प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नये वेदपारगैः । अराजन्त द्विजश्रेष्ठेस्तत्र तत्र तपोवने ।

प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च दृष्ट्वा नराधिपः । स राजाऽग्नीन् पथ्युपास्य ऊत्वा च विधिवत्तदा ।

सन्ध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत । विदुरः सञ्चयञ्चैव राज्ञः श्रव्यं कुशेस्ततः ।

चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्थ्याश्चाविदूरतः । गान्धार्थ्याः सन्निकर्षे तु निश्वादा कुशे सुखं ।

युधिष्ठिरस्य जननो कुन्तो साधुव्रते स्थिता । तेषां संश्रये चाऽऽ निवेदुर्विदुरादयः ।

५१५

याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः । प्राधीतद्विजमुत्था सा संप्रज्वलितपावका ।

बभूव तेषां रजनी ब्राह्मणे मोतिविबुद्धिनी । ततो रात्र्यां व्यतीतायां क्षन्तपूर्वैः सन्निक्रियाः ।

ऊत्वाऽग्निं विधिवत् सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमं । उदङ्मुखानिरोक्षन्त उवाच पराशराजः ।

स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमोऽहनि । श्रोतॄणां श्रोत्र्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भागोरथीनोरे मेध्ये पुण्ड्रजनेषिते । निवासप्रकरोद्वाजा विदुरस्य मने स्थितः ।

५१०

तत्रैनं पथ्युपातिष्ठन् ब्राह्मणा वनवासिनः । क्षत्रविट्पूहद्रुद्रसंघास्य बहवो भरतर्षभ ।

स तैः परितृप्तो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान् । अमजंश्च सन्निधायान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च ।

सायाह्ने स महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च । चकार विधिवत् श्रोतॄणां गान्धारी च यशस्विनी ।

ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तोर्येष्वाप्तुन्व भारत । चक्रुः सर्व्याः क्रियास्तत्र पुनरा विदुरादयः ।

कृतशौचं ततो दृष्ट्वं शङ्करं कुन्तिभोजजा । गान्धारीश्च पृथा राजन्गङ्गातीरमुपानयत् ।

५१५

राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः । जुहाव तत्र वर्जिष्ठं स नृपतिः सत्यसङ्गरः ।

ततो भागोरथीतीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम सः । सानुगोऽनूपतिर्दृष्ट्वा जिततः संयतोऽन्ध्रियः ।

तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः । आससादाथ राजर्षिं श्रतयूपं मनोविषं ।

स हि राजा महामाधीनं केकयेषु परन्तप । स पृथं मनुजैश्चर्यै निवेश्य वनमाविशत् ।

तेनाभौ सहितो राजा यद्यैव्यमश्रमं प्रति । तत्रैनं विधिवद्वाजा प्रत्यगृह्णात् कुरुद्वर्जं ।

५१०

स दीनां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः । श्रतयूपश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ।

तस्मै सर्व्यं विधिं राज्ञे राजा चत्वेना महामतिः । आरण्यकं महाराज व्यासस्थानमते तदा ।

एवं स तपसा राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । योजयामास चात्मानं तांश्राप्यनुचरांस्तदा ।

तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी । कुन्ता सह महाराज समानव्रतचारिणी ।

कर्षणा मनसा वाचा चतुषा चैव ते नृप । संनिधमेन्द्रियपाममास्थिते परमं तपः ।

५१५

लग्नस्त्रिभूतः परिग्रह्यमानोऽजटाजिनो वल्कलसंस्तृताङ्गा । स पार्थिवस्तत्र तपश्चकार महर्षिर्वक्तीव्रमपेतभोजः ।

कृता च धर्मायविदग्धवृद्धिः स सञ्चयतं नृपतिं सदारं । उपाचरद्देवराजो जितात्मा तदा कृशो वल्गुचोरवासाः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि जनविशेषोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः । नारदः पर्वतश्चैव देवस्य महातपाः ।

द्वैपायनः मणिथ्यश्च सिद्धास्त्रान्ये मनोविणः । श्रतयूपस्य राजर्षिर्दृष्टुः परमधार्मिकः ।

तेषां कुन्ती महाराज पूजाञ्चक्रे यथाविधि । ते चापि तुतुपुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ।

तत्र धर्म्याः कथास्तान् चकृते परमर्षयः । रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपं ।

कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्ततः । कथामिमामकथयत् सर्वप्रथमदर्शिवान् ।

॥ नारद उवाच ॥ केकयाधिरतिः श्रीमान् राजासीदकुतोभयः । सहस्रचित्त्य इत्युक्तः श्रतयूपपितामहः ।

स्वपुत्रे राज्यमासज्य श्रेष्ठे परमधार्मिके । सहस्रचित्त्या धर्मात्मा प्रविवेक वने नृपः ।

म गवा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः । पुरन्दरस्य संस्नानं प्रतिपेदे महाद्युतिः ।

दृष्टपूर्वः सुवज्रशो राजन्संपतता मया । महेन्द्रसदनं राजा तपसा दग्धकिंत्विषः ।

तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः । तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ।

तथा पृथ्वी राजासीद्भ्राजन् वज्रधरोपमः । स चापि तपसा यातो नाकपृष्ठमितो नृपः ।

अस्त्रिभरणी नृपते मान्धातुरपि चात्मजः । पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ।

भार्या समभवत्स्य नर्मदा सरिता वरा । सोऽस्त्रिभरणी नृपतिस्तपसा दत्तः ।

शशलोमा स राजासीद्भ्राजन् परमधार्मिकः । सम्यगस्त्रिभुवने तस्मा ततो दिवमवाप्तवान् ।

द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनं । राजश्रवाण्य दुष्पापां गतिमग्रां गमिष्यसि ।

त्वद्वापि राजशार्ङ्गं तपसोऽन्ते श्रिया वृतः । गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मानां ।

पाण्डुः स्मरति ते नित्यं बलवन्तः समोपगः । तं सदैव महाराज श्रेयसा स च योज्यति ।

तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनो । भर्तुः सलोकनामेशा गमिष्यति बधून्तव ।

युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्म्याः सनातनः । वयमेतत् प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्रपा ।

प्रवेत्यसि महात्मानं विदुरस्य युधिष्ठिरं । सञ्चयत्तदनुष्ठानादितः स्वर्गमवाप्स्यति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रे महात्मा सार्द्धं पत्न्या प्रीतिमानं संमभूव । विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य चक्रे पूजां चातुस्तं नारदस्य ।

ततः सर्वे नारदं विप्रसंघाः संपूजयामासुरतीव राजन् । राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै पुनः पुनः संप्रवृष्टास्तदानो ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य तु तदाक्यं शशंसुर्दिवसत्तमाः । श्रतयूपस्य राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ।

अहो भगवता श्रद्धा कुरराजस्य वर्द्धिता । सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ।

अस्मि काचिद्विवाह तु तां मे निगदतः शृणु । धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवं लोकपूजित ।

सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान् दिव्येन चक्रपा । युक्तः पश्यसि विप्रर्षं गतिर्या विविधा नृणां ।

उक्तवाङ्मपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकतां । न त्वस्य नृपतेर्लौकाः कथितास्ते महामुने ।

स्नानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो । तप्तः कोटुक्कदा चेति तन्माखाहिति तत्पतः ।

५.५

इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्व्वमनोऽनुगं । व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ।

॥ नारद उवाच ॥ यदुच्छ्रया शक्रसदे गत्वा शक्रं ब्रवीष्यति । दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपं ।

तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभ्यस्तुप । तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तथ्यते तपः ।

तत्राहमिदमश्रुपिं शक्रस्य वदतः स्वयं । वर्षाणि बीणि त्रिष्टानि राशोऽस्य परमावुषः ।

ततः कुवेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः । प्रयाता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसक्ततः ।

५.१०

कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः । अविपुक्षो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।

सञ्चरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्व्वरक्षसां । स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यस्मां त्वमनुवृच्छसि ।

देवगन्धर्व्वमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् । भवन्तो हि श्रुतधनास्त्राग्ना दग्धकिल्बिषाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्ष्यैर्धुरं वचः । सर्व्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पायिवः ।

एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रमनोषिणः । विप्रजम्बुर्धयाकामं ते सिद्धगतिमाश्रिताः ।

५.१५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वनं गते, कौरवेष्ट्रे दुःखशोकसमन्विताः । बभूवुः पाण्डवा राजन् मादृशोक्तिन चाश्रिताः ।

तथा पौरजनः सर्व्वे शोचन्नास्य जनाधिपं । कुर्वाणस्य कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ।

कथं नु राजा दृष्टुः स वने वसति निर्ज्जने । गान्धारी च महाभागा स च कुन्तो प्रया कथं ।

सुखार्हः स हि राजर्षिरसुखो तदनं महत् । किमवस्थः समासाद्य प्रश्नाच्चक्षुर्मृतात्मजः ।

सुदुष्करं हतवती कुन्तो पुत्तानपश्यती । राजश्रियं परित्यज्य वनवासमरोऽवतत् ।

५.२०

विदुरः किमवस्थस्य भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् । स च गावल्गणिर्धर्मान् भर्तृपिण्डानुपालकः ।

आकुमारश्च पौराक्षो चिन्ताशोकसमाहताः । तत्र तत्र कथाश्रुकुः समासाद्य परस्परं ।

पाण्डवाश्चैव ते सर्व्वे भृशं शोकपरायणाः शोचन्तो मातरं दृष्ट्वा मूषूर्नातिचिरं पुरे ।

तथैव दृष्टुं पितरं हतपुत्रं जनेश्वरं । गान्धारीश्च महाभागा विदुरश्च महामतिं ।

नैषां बभूव सम्प्रोत्तिस्तान् विचिन्तयतां तदा । न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च ।

५.२५

परं निर्व्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपं । तच्च ज्ञातिबधं धोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ।

अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्द्धनि । कर्णस्य च महाबाहोः संपानेष्वापलायिनः ।

तथैव द्वैपदेयानामन्येषां सुहृदामपि । बधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ।

हतप्रवीरां प्रयिक्षीं हतरत्नाश्च भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शर्मं चोपलेभिरे ।

द्वैपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतियुते दैव्यौ तदास्तामप्रष्टवत् ।

५.३०

दौराव्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते पतिञ्चितं । धारयन्ति स्म ते प्राणान्स्त्रव पूर्ण्वपितामहाः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ते पुन्रपव्याघ्राः पाण्डवा मादृगन्दनाः । कुरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ।

ये राण्यकार्येषु पुरा व्यासका नित्यशोऽभवन् । ते राजकार्याणि तदा नाकारुः सर्वतः पुरे ।
 आविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन् किञ्चन । सम्भाव्यमाणा अपि ते न किञ्चित् प्रत्यपूजयन् ।
 ते स्म वीरा दुराधर्षा गाभीर्ये सागरोपमाः । शोकोपहतविज्ञाना नष्टमज्ञा इवाभवन् ।
 अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते पाण्डुमन्दनाः । कथं नु दृष्टुमियुगं वहत्यतिशया पृथा ।
 कथं स च महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः । पत्न्या सह वसत्येको वने आपदभेदिने ।
 सा च देवी महाभागा गाभ्यारो हतबान्धवा । पतिमन्यं कथं दृष्टुमन्वेति विजने वने ।
 एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवन्तदा । गमने चाभवद्दुर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ।
 सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् । अहो मे भवतो दृष्टं सहदेवं गमनं प्रति ।
 न हि लं गौरवेणाहमशकं वक्तुमश्रमा । गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितं ।
 दिक्ष्वा द्रुप्यामि तां कुन्तीं वर्त्तयन्तीं तपस्विनीं । जटिलां तापसो दृष्ट्वा कुशकाग्रपरिचितां ।
 प्रासादहर्म्यमंदृष्ट्वा मत्यन्तसुखभागिनीं । कदा नु जननीं आत्मां द्रुप्यामि भृशदुःखितां ।
 अनित्या खलु मर्त्यानां गतेशो भरतर्षभ । कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने ।
 सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषिताम्बरा । उवाच देवो राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ।
 कदा द्रुप्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा । जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप ।
 एषा उन्मुत मतिर्निर्व्यं धर्म्ये ते रमतां मनः । योऽद्य तमस्मात्पाजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यामि ।
 अथपादस्थितश्चेमं विद्वि राजन् बधूजनं । काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गाभ्यार्याः श्वशुरस्य च ।
 इत्युक्तः स गृध्रो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ । सेनाध्यक्षान् समानात्य सर्वानिदमुवाच ह ।
 निर्धातयत मे सेनां प्रभूतरथकुक्षरां । द्रुप्यामि वनमंस्त्रस्य धृतराष्ट्रं महीपतिं ।
 स्वयन्धवांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे । सञ्जीक्रियन्तां मर्वाणि श्रिविकाश सहस्रशः ।
 शकटापणवंशाश्च कोषः शिल्पिन एव च । मिर्यान्तु कोषपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ।
 यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवं । अनादृतः सुविहितः स च यातु सुरलितः ।
 सूदाः पौरोगवाक्षैव सज्जैश्चैव महानघं । विविधं भक्ष्यभोज्यश्च शकटैरुद्धतां मम ।
 प्रयातं घुघ्रताक्षैव शोभूत इति मा चिरं । क्रियन्तां पथि चाप्यद्य विद्यानि विविधानि च ।
 एवमाज्ञापयामास भ्रातृभिः सह पाण्डवः । शोभूते निर्धयौ राजन् सख्योद्वहपुरःसरः ।
 स वहिर्द्विमानेव जनौघं परिपालयन् न्यवसन्नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छदन् प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वेण आश्रमवासपर्वेण द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तम । अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ।
 योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दे महानभूत् । कोशतां सादिनां तत्र युज्यतामिति भारत ।
 केचिदाभैर्नरा जम्बुः केचिदशैर्नराजैः । काश्वनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ।
 गजेभ्यश्च तथैवान्ये केचिदुद्वैर्नराधिप । पदातिमस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ।

पैरजानपदाश्चैव यानिर्ज्वलविधस्तथा । अन्वयः कुरुराजानं धृतराष्ट्रदिदृश्वतः ।
 स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः । सेनामादाय सेनानीः प्रययावाश्रमं प्रति ।
 ततो द्विजैः परिवृतः कुरुराजो युधिष्ठिरः । संस्त्रयमानो बह्वभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
 पाण्डुरेणातपचेण प्रियमायेन मूर्द्धनि । रयानोकेन महता निर्ज्मंगाम कुरुदहः । १२३
 गजैश्चालसङ्काशैर्मिमिक्र्मा वृकोदरः । सञ्जयन्नायुधोपेतैः प्रययौ पवनात्मजः ।
 माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहौ सुसंवृतौ । जम्भतुः शीघ्रगमनौ सप्तकूकवचध्वजौ ।
 अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्ववर्षसा । बभौ शैतैर्हैयुर्नैर्हिव्येनाम्वगमकृपे ।
 द्वैःपदोप्रमुखाश्चापि स्तोसंधाः शिबिकायुताः । स्थव्यचगुप्ताः प्रययुर्विद्वज्जन्तोऽमितं वसु ।
 समृद्धरथहस्तश्च वेणोवीणागुनादितं । शुश्रूभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ । १२४
 नदीतीरेषु रम्भेषु सरःसु च विश्रान्त्यते । वासान् कृत्वा क्रमेणाय जम्भते कुरुपुङ्गवाः ।
 युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः । युधिष्ठिरश्च वचनात् पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुत्वेवमवातरत् । क्रमेणोक्तोऽर्थं यमुनां नदीं परमपावनीं ।
 स ददर्शाश्रमं दूराद्वाजर्षेस्त्वधोमतः । त्रतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ।
 ततः प्रमुदितः सर्व्यो जलसङ्गमसञ्ज्ञया । विवेश मुमहानादेरापूर्व्यं भरतर्षभ । १२५
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि चयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्थं पदातयः । अभिजम्बुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ।
 स च योधजनः सर्व्यो ये च राज्ञिनाधिनः । स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्मिरेवाव्युत्तदा ।
 आश्रमन्ते ततो जग्मर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः । श्रूयन्त्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितं ।
 ततस्तत्र समाजम्भुस्तापसा नियतव्रताः । पाण्डवानागतान् द्रुपुं कौतूहलसमन्विताः ।
 तानपृच्छन्ततो राजा काशौ कौरववंशभृत् । पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति वाप्यपरिभुतः । १२६
 ते तमूचुस्ततो वाक्यं यमुनामवगाहितुं । पुष्याणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ।
 तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मुरञ्जया । दृढश्रुश्चापि दूरे तान् सर्व्यान् य पदातयः ।
 ततस्ते सत्तरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः । सहदेवस्तु वेगेन प्रभावयन् सा पृथा ।
 सखरं हरदे धीमान्मातुः पादावुपसृजन् । सा च वाप्याकुलमुखी ददर्श दयितं सुतं ।
 बाहुभ्यां सम्पृच्छञ्च समञ्जस्य च पुत्रकं । गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितं । १२७
 अनन्तरञ्च राजानं भीमसेनमयार्जुनं । नकुलश्च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ।
 सा ह्यपे गच्छति तयोर्दृष्ट्योर्धृतपुत्रयोः । कर्षन्ती तौ ततस्तेषां दृष्ट्वा संन्यतन् भुवि ।
 राजा तान् स्वरयोगेन स्थर्ध्वेन च महामनाः । प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्रययत् प्रभुः ।
 ततस्ते वाप्यमुत्सृज्य गान्धारोपहितं नृपं । उपतस्थुर्कृत्वात्मानो मातरश्च यथाविधि ।
 सर्वेषाम्नायकस्त्वान् जगृह्णते स्वयमदा । पाण्डवाः सख्यबंधास्तौ माता चाचार्यिताः पुनः । १२८

तथा भार्या नृसिंहानां सोऽवरीधजनस्तदा । पौरजानपदाश्चैव दृष्टुस्तं जनाधिपं ।
निवेदयामास तदा जनानं नामगोचतः । युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनं प्रत्यपूजयत् ।
स तैः परिवृतो मेने हर्षवाच्याविलेखणः । राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजमाङ्गये ।
अभिवादिता बधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्यिवः । गान्धार्या सहितो धीमान् कुन्धा च प्रत्यनन्दन ।
ततश्चाश्रममागच्छत् सिद्धचारणसेवितं । दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ।
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

(२५)

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतवर्षभ । राजा रुचिरपद्मानैरासाक्षके तदाश्रमे ।
तापसेश्च महाभागैर्गानादेशसमागतैः । द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् प्रयुवकम् ।
तेऽब्रुवन् द्वातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः । भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।
तानाचख्यौ तदा सूतः सर्व्यास्तानभिनामतः । सञ्जयो द्रौपदीश्चैव सर्व्यास्यान्या कुरुक्षेत्रियः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ य एष जाम्बूनदण्डगौरस्तनुर्बाहसिंह इव प्रष्टुः । प्रचण्डघोषः पृथुदीर्घनेत्रस्तासायताक्षः कुरुराज
एषः ।

(२६)

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामो प्रतप्तचामीकरगुह्यगौरः । पृथ्वीयतांसः पृथुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतेनं ।
यस्त्वेष पार्येऽस्य महाधनुश्चान् श्यामो युवा वारणयूयपामः । सिंहेऽस्मतांशे गजवेलंगामो पद्मायतालोऽर्जुन एषवीरः ।
कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमो तु यमाविमो विष्णुमन्त्रेन्द्रकन्यौ । मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्यं रूपे न बले न शीलै ।
इयं पुनः पद्मदलायताक्षो मध्यं वयः किञ्चिद्वि स्पृशन्ती । नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्मिता मूर्तिमतीव नन्द्योः ।
अस्मास्तु पार्यं कनकोत्तमाभा येषा प्रभा मूर्त्तिमतीव सौमी । मध्ये स्थिता सा भगिनी दिजाग्र्याश्चक्रायुधस्याप्र
तिमस्य तस्य ।

(२७)

इयञ्च जाम्बूनदण्डगौरी पार्यस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या । चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या यैवा सर्वार्णवमधूकपुष्पैः ।
इयं स्त्रिया राजचमूपतेश्च प्रष्टुर्नीलोत्पलदामवर्णा । पश्यद्भ्रू कृष्णेन सदा नृपो यो वृकोदरस्यैव परिग्रहेऽग्न्यः ।
इयञ्च राज्ञो मगधाधिपस्य सुता जरासन्ध इति श्रुतस्य । यद्वीर्यो माद्रवतीसुतस्य भार्या मता चण्डकदानगौरी ।
इन्द्रीवरश्यामतनूः स्थिता तु यैषा पुरासीञ्च महीतले च । भार्या मता माद्रवतीसुतस्य ज्येष्ठस्य मेधं कमलायताक्षो ।
इयन्तु निष्ठप्रसवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा । भार्याऽभिमान्योर्निहतो रणे यो द्रौणादिभिस्तैर्बिरयो
रयस्यैः ।

(२८)

एतास्तु मीनन्तशिरोरुहाः याः शुक्लान्तरोद्या नरराजपत्न्यः । राज्ञोऽस्य दृष्टस्य परःशताख्याः स्त्रिया नृवीरा हतपुत्रनाथाः ।
एता यथा मुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावाद्भुवद्विजसलाः । सर्व्या भवद्भिः परिपृच्छन्तो या नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धमत्वाः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स राजा कुपदृष्टवर्थः समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः । पप्रच्छ सर्व्यं कुशलं तदानीं गतेषु सर्व्येष्वप्य
तापसेषु ।

योधेषु चाप्याश्रममण्डलं तं मुक्ता निविष्टेषु विमुच्य पत्रं । स्त्रीदृष्टवः स च सुसंनिविष्टे यथाहृतस्तान् कुशलान्यष्टुञ्जत् ।
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित् कुशलो ह्यसि । सहिनो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदेक्षया । १०५
ये च त्वामनुजोवन्ति कश्चित्तेऽपि निरामयाः । सचिवा मृत्यवर्गस्य गुरवश्च ते नृप ।
कश्चित्तेऽपि निरातङ्गा वसन्ति विषये तव । कश्चिदर्त्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्विधिविंतां ।
कश्चिन्मृत्युः कश्चिन्मृत्युः कोऽश्लेषोऽभिप्रपूर्यते । अरिमध्यस्थानिषु वर्त्तये चानुरूपतः ।
ब्राह्मणानयहोरेव्वा यथावदनुपश्यसि । कश्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतघम ।
शत्रुवोऽपि कुतः पौरा मृत्या वा स्वनोऽपि वा । कश्चिद्यजसि राजेन्द्र अङ्गावान् पितृदेवताः । १०६
अतियोग्यपानेन कश्चिदर्त्तमि भारत । कश्चिन्नयपथे विप्राः स्वकर्म्मभिरतास्तव ।
क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वाऽपि कुटुम्बिनः । कश्चित् स्त्रीबालवृद्धन्ते न शोचन्ति न याचते ।
जामयः पूजिताः कश्चित्तव गेहे नरर्षभ । कश्चिद्भ्राजर्विवंशोऽयं त्वामासाद्य महोपतिं ।
यथोचितं महाराज यशमा गावमीदति ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवं वाक्षिन् तं स न्यायवित् प्रत्यभाषत । कुशलप्रश्रव्युक्तं कुशलो वाक्यकर्म्मणि । १०७
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चित्ते वर्द्धते राजंस्तपो दमश्चमस्य ते । अपि मे जननी चेयं शूद्रश्रुर्विगतक्लमा ।
अथास्याः सफलो राजन् वनवासो भविष्यति । इयञ्च माता ज्येष्ठा मे श्रोतवाताध्वकर्षिता ।
घोरेण तपसा युक्ता देवो कश्चिन्न शोचति । इतान् पुत्रान्महावीर्यान् चक्षधर्मपरायणान् ।
नापध्यायति वा कश्चिदस्मान् पापकृत् सदा । न चासौ विदुरो राजन्नेमं पश्यामहे वयं ।
सञ्जयः कुशलो चायं कश्चिन्नु तपसि स्थितः । १०८
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपं । कुशलो विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ।
वायुभवो निराहारः क्षत्रो धमनिसन्ततः । कदाचिद्वृत्त्यते विप्रैः शूद्रन्येऽस्मिन् कानने कश्चित् ।
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटो वीटामुखः क्षत्रः । दिग्भासा मलदिग्धात्रो वनरेणुसमुचितः ।
दूरादालङ्घितः क्षत्रा तत्राख्यातो महोपतेः । निवर्त्तमानः सद्यसा राजन् दृष्ट्वाश्रमं प्रति ।
तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः । प्रविशन्तं वनं घोरं सख्यालङ्घ्यं कश्चित् कश्चित् । १०९
भो भो विदुर राजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिरः । इति ब्रुवन्नरपतिसं यद्वाद्भ्यधाव ।
ततो विविक्त एकान्ते तस्यो बुद्धिमतां वरं । विदुरो वृक्षमाश्रित्य कश्चित्तव वनान्तरे ।
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतोमात्रसूचितं । अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाऽप्यतः स्थितः । विदुरस्य अवे राजा तच्च प्रत्यभिपूजयत् ।
ततः सोऽनिमयो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । मयाज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं दृष्ट्वा समाहितः । ११०
विवेक्ष विदुरो धीमान् गान्धर्वाणां चैव ह । प्राणान् प्राणेषु च दधदन्त्रियाणीन्त्रियेषु च ।
स योगबलमास्थाय विवेक्ष नृपतेस्तनुं । विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ।
विदुरस्य शरीरन्नु तथैव सञ्चल्योचनं । वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतपेतमं ।
बलवन्तं तथात्मानं मेने सञ्जगुणस्तदा । धर्मराजो महातेजास्तच्च सकार पाण्डवः ।

पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विशास्यते । योगधर्मा महातेजा व्यासेन कथितं यथा ।

७०५

धर्मा राजस्य तत्रैवं सञ्चिह्नकारयिषुस्तदा । दग्धु कामोऽभवद्विद्वानय वागभ्यभाषत ।

भो भो राजस्य दग्धयमेतद्दुरभञ्जकं । कलेवरमिहैव ते धर्मा एष सनातनः ।

लोकाः सन्तानिका नाम भविष्यत्यस्य भारत । यतिधर्मनवाप्तोऽभौ नैव श्रेष्ठः परन्तप ।

इत्युक्तो धर्मा राजः स त्रिनिवृत्य ततः पुनः । राज्ञो वैचित्रवोध्यस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

ततः स राजा द्युतिमान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयस्यैव परं विस्मयमागताः ।

७०६

तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्माजमब्रवीत् । आपो मूलं फलञ्चैव ममेदं प्रतिगृह्यतां ।

एदर्थो हि नरो राजंस्तदर्थोऽस्यातिथिः स्मृतः । इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह धर्मात्मजो नृप ।

फलं मूलञ्च बभुजे राज्ञा दत्तं महानुजः । ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ।

तां रात्रिमवसन् सर्वे फलमूलजलाशनाः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणां । शिवा नवत्रयसम्पन्ना सा व्यतीताऽय शर्वरी ।

७०७

ततस्तत्र कथाश्रमस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः । विविचपदसञ्चारा नानाश्रुतिभिरुत्थिताः ।

पाण्डवास्तुभितो मातुर्दुर्योधं सुपुणस्तदा । उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ।

यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसन्तां निशां तदा ।

व्यतीतायान्तु शर्वर्या कृतपूर्वैः कृत्तिक्रियः । भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलं ।

सान्तःपुरपरोवारः समृत्यः सपुरोहितः । ययः सुखं यथेद्देशं धृतराष्ट्रभ्यनुज्ञया ।

७०८

ददर्श तत्र वेदोऽस्य संप्रज्वलितपावकाः । कृताभिप्रेतैर्गुणैर्भिर्ज्ञेयैर्भिर्ज्ञेयैर्भिर्ज्ञेयैः ।

वानेयपुष्यनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि । ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणस्य ताः ।

मृगयूरेनुदिमैस्तत्र तत्र समाश्रितैः । अशङ्कितैः पत्निगणैः प्रगोतैरिव च प्रभो ।

केकाभिर्नीलकण्ठानां दातृहानाश्च कूजितैः । कोकिलानां कुङ्करवैः सुखैः शुभिनैः हरैः ।

प्राधीतदिग्घोषैश्च क्वचित् क्वचिदलङ्कृतं । फलमूलसमाहारैश्च हृद्विज्ञेयपभोभितं ।

७०९

ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान् । कलमान् काञ्चनान् राज्ञेस्तत्रैवोद्भवनानपि ।

अजिनानि प्रवेणीश्च मुक्कमुवञ्च महीपतिः । कनण्डन्युय स्थालोऽयि ठिराऽयि च भारत ।

भाजनानि च लौहानि पात्रोश्च विविधानृप । यद्यदिच्छति यावच्च यच्चान्यदपि भाजनं ।

एवं स राजा धर्मात्मा परोत्याश्रममण्डलं । वसु विश्राण्य तत् सर्वं पुनरायाज्यमहोपतिः ।

कृताङ्गिकश्च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिं । ददर्शासीनमव्यग्रं गाभ्यारीसहितं तदा ।

७१०

मातरश्चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतोऽस्थिता । कुन्तीर्द्धृदं धर्मात्मा शिष्टाचारसमन्विता ।

स तमभ्यर्थ्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः । निषोदेत्यभ्यनुज्ञातो वृथा मुपविशे ह ।

भीमसेनादयस्यैव पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्यापथंगद्वयं निषेदुः पार्थिवाज्ञया ।

स तेः परिहृतो राजा शुश्रूभेऽतो व कौरवः । विभ्रद्वाह्नीं श्रियं दीप्तां देवैरिव वृहस्पतिः ।

तथा तेषूपविष्टेषु समाजमुन्महर्षयः । शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ।

०६५

व्यासश्च भगवान् शिशो देवर्षिगणमेवितः । वृतः श्रियैर्षहातेषां दर्शयामास पाण्डवं ।

ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रस्य वीर्यवान् । भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यवादयन् ।

समागतस्ततो व्यासः शतयूपदिभिर्दृतः । धृतराष्ट्रं महापालमाख्यतामित्यभाषत ।

वरन्तु विष्टरं कौश्यं कृष्णजिनकुशोत्तरं । प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितं ।

ते च सर्वे दिजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः । दैपायनाभ्यनुज्ञाता निवेदुर्विपुलौजसः ।

०६६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । व्यासः सत्यवतोपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।

धृतराष्ट्र महाबाहो कश्चित्ते वक्तंते तपः । कश्चिन्मनसो प्रीणाति वनवासे नराधिप ।

कश्चिद्भुङ्क्ति न ते शोको राजन् पुत्त्रविनाशजः । कश्चिज्ज्ञानानि सर्व्वेऽपि मुमुक्षुमानि तेऽनघ ।

कश्चिद्भुङ्क्ति दृढं कृत्वा चरस्थारण्यकं विधिं । कश्चिदधूस्व गान्धारी न शोकैनाभिभूयते ।

महाप्राज्ञा बुद्धिमतो देवो धर्मार्थदर्शिनो । आगमापाद्यतत्त्वज्ञा कश्चिदेषा न शोचति ।

०६७

कश्चित् कुन्ती च राजस्तां शुश्रूषत्यनहङ्गता । या परित्यज्य स्वं पुत्रं गुरुशुश्रूषये रता ।

कश्चिद्भूमनो राजा महात्मा सुमहामनाः । भीमार्जुनयमाश्चैव कश्चिदेतेऽपि सान्विताः ।

कश्चिन्नन्दसि दृष्टैतान् कश्चित्ते निर्मलं मनः । कश्चिच्च शुद्धभावोऽसि ज तज्ञानो नराधिप ।

एतद्भिः त्रितयं श्रेष्ठं सर्व्वभूतेषु भारत । निर्व्वैरता महाराज सत्यमक्रोध एव च ।

कश्चित्ते न च मोहोऽस्ति वनवासेन भारत । स्वर्ग्वे वन्यमश्रं वा उपवासेऽपि वा भवेत् ।

०६८

विदितञ्चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः । गमनं विधिनाऽनेन धर्मस्य सुमहात्मनः ।

माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः । महाबुद्धिर्माहायोगी महात्मा सुमहामनाः ।

वृहस्पतिर्वा देवेषु शक्तो वाऽप्यसुरेषु च । न तथा बुद्धिगम्यो यथा स पुरुषर्षभः ।

तपोबलव्ययं कृत्वा मुचिरात् संभृतं तदा । माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ज्ञाभिभूतः सनातनः ।

नियोगात् ब्रह्मणः पूर्व्वं मया स्वेन बलेन च । वैचित्रवीर्य्यके चेवे जातः स सुमहामतिः ।

०६९

भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः । धारणात्मनसा ध्यानाद्यं धर्मं कथ्यो विदुः ।

सत्येन संवर्द्धयति यो दमेन शमेन च । अहिंसया च दानेन तथ्यमानः सनातनः ।

येन योगबलज्ज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः । धर्मं इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिमा ।

यथा वृद्धिर्यथा वार्य्ययापः पृथिवी यथा । यथाकाशं तथा धर्मं इह कामुच च स्थितः ।

सर्व्वगस्यैव राजेन्द्र सर्व्वं व्याप्य चराचरं । दृश्यते देवदेवैः स भिक्षुर्निर्मुक्तकल्मषैः ।

०७०

यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः । स एव राजन्दुश्चलो पाण्डवः प्रेष्यवत् स्थितः ।

प्रविष्टः सुमहात्मानं भ्राता ते बुद्धिमत्तमः । दृष्ट्वा महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ।

त्वाद्यापि श्रेयसा योऽस्ये न चिराद्भरतर्षभ । संशयच्छेदनाथाय प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ।

न कृतं येः पुरा कैश्चित् कर्म लोके महर्षिभिः । आश्चर्यभूतं तपसः फलं तद्दर्शयामि वः ।

किमिच्छामि महीपाल मन्तः प्राप्नुमभीक्षितं । द्रष्टुं प्रष्टुमथ आतुं तत् कर्त्ताऽस्मि तवानघ ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ समाप्तश्चेदमाश्रमवासपर्वः ॥

॥ २८ ॥

॥ अथ पुत्रदर्शनपर्वः ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महोपतौ । सभार्यं नृपशार्दूले बध्ना कुन्त्या समन्विते ।

विदुरे चापि संमिद्रे धर्मराजे व्यपाश्रिते । वसन्तु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाम्रमण्डले ।

यत्तदाश्चर्यमिति वैकरिष्यामीत्युवाच ह । व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तददत्त मे ।

वनवासं च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः । युधिष्ठिरो नरपतिर्व्यवसत् सजनस्तदा ।

किमाहाराश्च ते तत्र सधैर्या न्यवसन् प्रभो । सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ।

३००

॥ दैश्यायन उवाच ॥ तेऽनुज्ञातास्तदा राजन् कुरुराजेन पाण्डवाः । विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ।

मासमेकं विजृम्भे सधैर्यान्तःपुरा वने । अथ तत्रागमद्वासो यथोक्तं ते मयाऽनघ ।

तथा च तेषां सर्वेषां कथामिन्नृपसन्निधौ । व्यासमन्वासतां राज्ञाञ्जगन्मूर्धन्याऽपरे ।

नारदः पर्वतस्यैव देवलस्य महातपाः । विश्वावसुस्तन्महस्य विवर्धेनश्च भारत ।

तेषामपि यथान्यायं पूजासूक्ते महातपाः । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

३०१

निषेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् । आसनेष्वथ पुण्ड्रेषु वर्हिणेषु बरेषु च ।

तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः । पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरुद्वह ।

गाभ्भारो चैव कुन्ती च द्रौपदी सान्त्वनी तथा । स्त्रियस्यान्यास्तयाऽन्याभिः सहोपविविशस्ततः ।

तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्मृप । श्वषोणाश्च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ।

ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । प्रोवाच वृद्धतो अष्टः पुनरेव स तद्वचः ।

३०२

प्रीयमाणो महतेजाः सर्व्वेवेदविदाम्बरः । विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितं ।

दक्षामानस्य शाकेन तव पुत्रकृतेन वै । गाभ्भार्याश्चैव यदुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा ।

कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितं । यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुच्छविनाशजं ।

सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्व्वेषां वक्षतो नृप ।

संशयच्छेदनाथाय प्राप्तः कौरवनन्दन । इमे च देवगन्धर्वाः सर्व्वे चेने महर्षयः ।

३०३

पश्यन्तु तपसो वीर्य्यमद्य मे विरभंभृतं । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददामि ते ।

प्रवर्णाऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसः फलं । एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना ।

मुहूर्त्तमिव सस्मिन्व वचनायोपचक्रमे । धन्योऽस्यनुगृहीतश्च सफलं जीवितश्च मे ।

यन्मे समागमोऽद्यैव भवद्भिः सह साधुभिः । अथ चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ।

बह्मकन्यैर्भोजयितुं सन्तेऽहं तपोधनाः । दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ।
 विद्यते न भयश्चापि परलोकात्ममानघाः । किन्तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्भन्दस्यापनयैर्भृशं ।
 दूयते मे मनो नित्यं स्मृतः पुत्रमृद्धिनः । अपापाः पाण्डवा येन निजताः पापबुद्धिना ।
 घातिता पृथिवी येन सहया सगरदिपा । राजामस्य महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
 आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवन् गताः । ये ते पिहंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ।
 परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनं । का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन् मिथार्थं ये हता मृधे ।
 तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि । दूयते मे मनोऽभीष्टेण घातयित्वा महाबलं ।
 भोमं शान्तिनवं दृष्ट्वं द्रौणश्च द्विजमन्त्रमं । मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृददिषा ।
 चयं नीतं कुलं दोषं पृथिवीराज्यमिच्छता । एतत् सर्वममुस्म्यद्य दक्षमानो दिवानिशं ।
 न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयामस्य पितः शान्तिर्न विद्यते ।

२८०

२८१

२८२

२८३

२८४

२८५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितं । पुनर्नवोक्तः शोको गान्धार्थी जनमेजयः ।

कन्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च । तामाश्च नरनारीणां बधूनां कौरवस्य ह ।
 पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी विदमववोत् । अश्रुरं बद्धनयना देवो प्राञ्जलिरुत्थिता ।
 धोड्यमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो हतान् पुत्रान् शोचते न प्रभो विभो ।
 पुत्रशोकसमाविष्टो निश्चमन् श्वेभूभिपः । न श्येते वसतोः सर्वा धृतराष्ट्रो महाभुने ।
 लोकानन्यान् समर्थोऽसि संधुं सर्वं तपोबलात् । किमु लोकान्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सुगान् ।
 दयश्च द्रौपदी कृष्णा हतशान्तिमता भृशं । शोचत्यतीव सर्वथा कृशाणां दयिता कृशा ।
 तथा कृष्णस्य भगिनो सुभद्रा भद्रभाविणो । सौभद्रबधसन्तप्ता भृशं शोचति भाविनो ।
 दयश्च भूरिश्रवभो भार्या परमममता । भर्तृयमनशोकार्ता भृशं शोचति भाविनो ।
 यस्मान्मु अश्रुगे धीमान् वाह्निकः स कुहूदहः । निहतः सोमश्तस्य पित्रा सह महारणे ।
 श्रीमतेऽस्य महादुःखेः संशमेवपलायिनः । पुत्रस्य ते युवशतं निहतं यद्राजाजिरे ।
 तस्य भार्याशतमिदं दुःखशोकसमाहतं । यमः पुनर्बुद्धयान् शोकं राज्ञो ममेव च ।
 तेनारक्षेण महता मामुपास्ते महाभुने । ये च शूरा महात्मानः श्वरा मे महारथाः ।
 भोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो । तव प्रसादाद्भगवन्विशोकोऽयं महोपतिः ।
 यथा स्याद्भविता चाहं कुन्ती स्येयं बधूस्तव । इत्युक्तवत्यां गान्धार्थी कुन्ती प्रतप्तशानना ।
 प्रच्छन्नजातं पुत्रन् सस्मारादित्थमन्निभं । तामृधिरदो व्याभो दूरश्रवणदर्शनः ।
 अपश्यदुःखितां देवीं मातरं मय्युपाचिनः । तामुवाच ततो व्याभो यत्तु कार्यं विवक्षितं ।
 तद्ब्रूहि त्वं महाभागे यतो मनसि वर्तते । श्वरास्ततः कुन्ती प्रणम्य शिरसा तदा ।
 उवाच वाक्यं सत्रीडा विलम्बना पुनतनं ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवातिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि जनविशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ कुन्नुवाच ॥ भगवन् अश्वरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतं । स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु यत्वा गिरं मम ।
 तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्ध्वाश नाम मे पितुः । भिच्चामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोषयं ।
 त्रौचेन लागसस्त्रागैः शृङ्गेण मनसा तथा । कोपस्थानेष्वपि महत्सुकुप्यं न कदाचन ।
 सुप्रतीतो वरदो मेऽभूत् कृतकृत्यो महामुनिः । श्रवण्यन्ते यद्वीतव्यमिति मां सोऽनवीदयः ।
 ततः प्रापभयादिप्रमत्तोऽहं पुनरेव तं । एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मे द्विजः ।
 धर्मस्य जगती भद्रे भविती त्वं शृङ्गानने । वशे स्थास्यन्ति ते देवा यं स्थावाहयिष्यसि ।
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विक्षिताऽभवम् । न च सर्व्वास्त्रवत्स्यासु क्षतिर्मे विप्रस्यसि ।
 अथ हर्म्यतलस्याऽहं रविमुद्यन्तमीचनो । संसृत्य तद्दृष्ट्वा क्वं स्युह्यन्तो दिवाकरं ।
 स्त्रिताऽहं बालभावेन तत्र दोषमवृथ्यतो । अथ देवः स हस्त्राऽश्वत्थसमीपगतोऽभवत् ।
 दिधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च । तताप ज्ञाकानेकेन द्वितीयेनागमत् स मां ।
 स मामुवाच बेपनीं वरं मत्तो दृणीष्व च । गम्यतामिति तच्छ्रावं प्रणम्य शिरसाऽवदं ।
 स मामुवाच तिम्रांशुर्दृष्ट्याङ्गानं न मे क्षमं । ध्वज्यामि लाञ्छ विप्रश्च येन दत्तो वरस्तव ।
 तमहं रक्षती विप्रं प्रापादनपकारिणं । पुत्रो मे लक्ष्मभो देव भवेदिति ततोऽमुवं ।
 ततो मां तेजसाविश्रमोहविलासं भानुमान् । उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्विवं ।
 ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्दत्तान्तरविणो । गूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्षमवाश्रयं ।
 नूनं तस्मै देवस्य प्रसादात् पुनरेव तु । कन्याऽहमभवं विप्र यथा प्राह स माम्भविः ।
 स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः । तस्मां ददति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ।
 यदि पापमपायं वा तदेतद्विदितं मया । तं द्रष्टुमिच्छां भगवन् व्यपनेतुं त्वमहंसि ।
 यथास्य राज्ञो विदितं हृदिष्ठं भवतोऽनघ । तच्छ्रायं लभतां काममस्यैव मुनिषत्तम ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदां वरः । बाधु सर्वमिदं भाव्यमेवमेतद्यथात्य मां ।
 अपराधस्य ते नास्ति कन्याभावं गता क्षयि । देवाश्चैग्रथ्यैर्वन्ता वै शरीरास्त्राविशन्ति वै ।
 सन्ति देविकायाश्च सङ्कल्पाव्यनयन्ति वै । वाचा दृष्ट्या तथा स्मर्यतः संहर्षेणेति पञ्चधा ।
 मनुष्यधर्मैर्वर्तनयास्तव मोक्षो न विद्यते । इति कुन्ति विजानीहि श्रेतु ते मानसो ज्वरः ।
 सर्वे बलवतां पर्यं सर्वे बलवतां शृङ्गि । सर्वे बलवतां धर्मः सर्वे बलवतां स्वर्गः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ भद्रे द्रव्यसि गान्धारि पुत्रान् भ्रातृन् सखींस्तथा । बन्धून् पित्रभिः सार्द्धं निश्चि सुप्तात्यतानिव ।

कर्णं द्रव्यसि कुन्ती च यौभद्रश्चापि यादवो । द्रौपदी पञ्च पुत्राश्च पित्रन् भ्रातृंस्तथैव च ।

पूर्वमेवैव हृदये व्यवसायोऽभवत्तम । यदाऽस्मि चोद्धितो राज्ञा भवत्या प्रथयैव च ।

न ते शोच्या महात्मानः सर्वे एव नरर्वभाः । सतधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ।

भवितव्यमवश्यमात् सुरकार्यमनिन्दि । अवतेरुत्ततः सर्वे देवभागा महीतलं ।

गन्धर्वास्तरुणैश्च पिशाचा गुह्यराक्षसाः । तथा पुण्ड्रजनाश्चैव विह्वला देवर्षयोऽपि च ।
देवाश्च दानवाश्चैव तथा देवर्षयोऽमलाः । तत्र ते निधनं प्राप्ताः क्षुरक्षेत्रे रणाजिरे ।
गन्धर्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति सुतः । स एव मानुषो लोको धृतराष्ट्रः पतिस्तव ।
पाण्डुं मरुद्गणविद्धि विविद्वत्तममच्युतं । धर्मस्थांशोऽभवत् क्षता राजा चैव बुधधिरः ।
कक्षिं दुर्योधनं विद्धि ब्रह्मणि दापरमथा । दुःशासनादीन् विद्धि त्वं राक्षसान् इन्द्रदर्शने ।
मरुद्गणाङ्गोमघेनं बलवन्मरिन्दमं । विद्धि त्वन् नरस्तु विभिन्नं पार्थ धनञ्जय ।

८४०

भाराक्षं हृषीकेशमयिनौ यमनौ तथा । विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपताम्बरं ।
लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णश्च शोभने । यः स वै पार्थ उद्धूतः संवर्धजनस्तथा ।
यस्य पाण्डवदायादो हतः पङ्क्तिर्महारथैः । स सोम इव योभद्रे योगादेवाभवद्विधा ।
द्रौपद्या सह संभूतं धृतद्युम्नश्च पावकान् । अग्नेर्भागं इन्द्रं विद्धि राक्षसन् विषष्टिनं ।
द्रौप्यं दृष्टव्यतेर्भागं विद्धि द्रौणिश्च हेरजं । भीमश्च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतं ।
एवमेते महाप्राज्ञे ह्येवा मानुषमेव हि । ततः पुनर्गताः स्मर्यं कृते कर्णश्च शोभने ।
यच्च वै हृदि सर्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्मितं । तदस्य व्यपनेत्यामि परलोककृताङ्गयात् ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति । तत्र द्रक्ष्यथ तान् सर्वान् ये हताऽस्मिन् रणाजिरे ।

८४५

८४०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति व्यासस्तु वचनं सुता सर्व्यो जनसादा । महता चिन्तनादेन गङ्गानभिमुखो ययौ ।

धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः । सहितो मुनिशार्ङ्गलोमन्धर्वैश्च समागतैः ।
ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जगार्थवः । निवासमकरोत् सर्व्यो यथाप्रोति यथासुखं ।
राजा च पाण्डवैः सार्ङ्गमिष्टे देवे सहानुगः । निवासमकरोद्भोमान् सख्योदङ्गपुरःवरः ।
जगाम तदहस्यापि तेषां वर्षजनं यथा । निशां प्रतीक्षमाणां दिङ्मुखान् मृताक्षुपान् ।
अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः । ततः कृताभिषेकासि मेघं कर्ण्य समाचरन् ।
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्द्वयनद्वयेणि एकचिन्तोऽध्यायः ॥ ११ ॥

८४५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो निशायां प्राप्तायां कृतकामाङ्गिकक्रियाः । व्यासमभ्यगमन् सर्व्यं ये तत्रावन् समागताः ।

धृतराष्ट्रस्तु धर्मोत्सा पाण्डवैः सहितसादा । इष्टिरेकमनाः सार्ङ्गर्त्तवभिक्षैरुपाविशत् ।
गान्धार्था सह नार्यक्षु रक्षिताः समुपाविशन् । पौरजानपदाद्यापि जनः सर्व्यो यथावतः ।
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलं । अवगाह्यानुहावाय सर्वान् लोकान्महामुनिः ।
पाण्डवानाञ्च ये धोधाः कौरवाणाञ्च सर्व्यशः । राजानस्य महाभागा नानादेशनिवासिनः ।
ततः स तुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय । प्रादुरासीद्यथा पूज्यं सुहृत्पाण्डवैर्युधैः ।
ततस्तो पार्थिवाः सर्व्यं भीमद्रौणपुर्गोदमाः । समैर्याः कलिलान्तस्मात् समुत्पद्युः सहस्रशः ।
विराटद्रुपदौ चैव सहपुत्रौ सर्व्येनिकौ । द्रौपदेयाश्च योभद्रे राक्षसश्च षटोत्तमः ।
कर्णदुर्योधनौ चैव ब्रह्मणिस महारथः । दुःशासनादयश्चैव धार्तराज्ञा महाबलाः ।

८५०

८४५

जरासन्धिर्भगदत्तो जलधन्वश्च वीर्यवान् । भूरित्रवाः ब्रह्मः ब्रह्मो वृषसेनश्च सानुजः ।
 लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नश्च चात्मजः । ब्रिहस्पतिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ।
 अचलो वृषकक्षैव रावणस्याजलावधुः । बाह्लिकः सोमदत्तश्च वैजितानश्च पार्थिवः ।
 रते चान्ये च बहवो बभूवुर्वा न कीर्तिताः । सर्वे भामुरदेहास्तो समुत्सुर्जलान्ततः । ८६०
 यश्च वीरश्च यो वैभो यो ध्वजो यश्च वाहनं । तेन तेन व्यदृश्यन् समुपेता नराधिपाः ।
 दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुसुखलाः । निर्वैरा निरहङ्कारा विगतकोधमत्सराः ।
 गन्धर्वैरुपगीयन्त्ययमानाश्च बन्दिभिः । दिव्यमाख्याम्बरधरा वृताश्चास्त्ररक्षां गणैः ।
 धृतराष्ट्रश्च तदा दिव्यं चतुर्नराधिप । मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादानपिबन्नात् ।
 दिव्यज्ञानबलोपेता गाढाङ्गो च यज्ञस्त्रिणी । ददर्श पुत्रांस्तान् सर्वान् यै चान्येऽपि मृधे हताः । ८६१
 तदद्भुतमचिन्त्यश्च सुमहत्सोमहर्षणं । विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिवेषणः ।
 तदुत्सवमेषादयं वृष्टनारीनराकुलं । आश्चर्य्यभूतं ददृशे चित्रं पटगतं यथा ।
 धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा । मुमुदे भर्तश्रेष्ठ प्रसादान्तरश्च वै मुनेः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते भरतश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परं । विगतकोधमास्तथाः सर्वे विगतकल्मषाः ।
 विधि परमात्म्याश्च ब्रह्मर्षिविहितं श्रुत्वा । संवृष्टमनसः सर्वे देवलोकं रवामराः । ८६२
 पुत्रः पित्रा च माता च भार्याश्च पतिभिः सह । भ्रात्रा भ्राता मखा चैव सख्या राजान् समागताः ।
 पाण्डवानां महेश्वराणां कर्णं शोभन्मेव च । संप्रवृत्तात् समाजमुद्रौपदेयांश्च सर्वैश्च ।
 ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः । समेत्य पृथिवीपालं यौहथे च स्निताऽभवन् ।
 परस्परं समागत्य योधास्तो भरतर्षभ । मुनेः प्रसादान्ते ह्येवं कलिषा मष्टमन्त्रवः ।
 अधोऽहं वरित्यञ्च यौहथे पर्यवस्थिताः । एवं समागताः सर्वे कुरुभिर्मन्त्रयैः सह । ८६३
 पुत्रैश्च पुत्रवध्याघाः कुरवोऽन्ये च पार्थिवाः । तां रात्रिमखिलाभिवं विहृत्य प्रीतमानसाः ।
 भेजिरे परितोवेष्ट नृपाः क्लृप्तसदो यथा । नात्र शोको भयं चासौ नारतिर्नाथशोऽभवत् ।
 परस्परं समागत्य योधाणां भरतर्षभ । समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ।
 मुदं परमिकां प्राप्य कर्णो दुःखमयात्यजन् । एका रात्रिं विहृत्य ते वीरसाक्ष्यं योचितः ।
 आमन्यान्त्येन्यमार्गैश्च ततो जम्बुद्वीपगतं । ततो विषज्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः । ८६४
 क्षणेनान्तर्हितास्तैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् । अवगाह्य महात्मानः पुष्टां भागीरथीं नदीं ।
 सरथाः सध्वजाश्चैव स्नानवेष्टानि भेजिरे । देवलोकं ययुः केचित् केचिद्ब्रह्मवहस्रथा ।
 केचित् वाहनं लोकं केचित् कौवेरमाप्नुवन् । ततो वैवस्वतं लोकं केचित्पेवाप्नुवन् नृपाः ।
 राक्षसानां पिशाचानां कंचिद्यात्पुत्रान् कुक्कुन् । विचित्रगतयस्त्र्यसि दानवाष्वाभरैः सह ।
 आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः । गतेषु तेषु सर्वेषु कलिकल्पो महाभुनिः । ८६५

धर्मशीलो महतेजाः कुरुषां हितकृतया । ततः प्रोवाच तः सर्व्याः चक्षिया निहतेश्वराः ।

या याः पतिकृतास्तोका निष्कृतिपरमक्षियः । ता जाह्नवोजलं क्षिप्रमवगाहन्मन्त्रिताः ।

ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धावान् बराह्मणाः । शशुरं समनुज्ञाय विविशुजाह्नवोजलं ।

विमुक्ता मानुषैर्द्वैक्षतस्तथा भर्तृभिः सह । समाजमुद्धृत्वा बाध्यः सर्व्या एव विश्रान्तिः ।

एवं क्रमेण सर्व्यासाः शोचन्त्यः पतिव्रताः । प्रविश्य चक्षिया मुक्ता जम्भुभर्तृसंलोकतां ।

८९

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यमास्त्राभरणभरा यथासां पतयन्त्यथा ।

ताः शोचन्त्यसम्पन्ना विमानस्था गतकृमाः । सर्व्याः सर्व्यमुखोपेताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे ।

यस्य यस्य तु यः कामस्तस्मिन् काले बभूव ह । तं तं विस्मृतवान् व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ।

तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः । जह्युर्बुद्धितास्त्यासन्नानादेशगता अपि ।

प्रियैः समागमन्नेवां यः सम्यक् द्रष्टुमिच्छति । प्रियाणि सभते नित्यमिह च प्रेत्य येन ह ।

८९५

द्रष्टवान्धवसंयोगमनायासमनामर्षे । यश्चेतत् सावयेद्विद्वान् विदुषो धर्मवित्तमः ।

स यत्र प्राप्नुयात्तेके परच च द्रुभां गतिं । स्नात्वाद्युक्ता मनुजास्तपोयुक्ताश्च भारत ।

साध्याचारा दमोपेता दाननिर्धूतकल्पवाः । श्रजवः द्रुचयः श्रान्ता हिंसानृतविचर्जिताः ।

आस्तिकाः श्रद्धावानाश्च धृतिमन्त्रस्य मानवाः । श्रुत्वास्वर्ग्यमिदं पर्वं स्नावास्तस्मिन् परां गतिं ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि स्त्रीणां पतिव्रतागमे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ यैतिहवाच ॥ यतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान् दृष्टोऽभून्ममजयः । पितामहानां सर्वेषां ममनाममनं तदा ।

८९०

अब्रवीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति । कथं नु त्यक्तदेशानां पुनस्तद्रूपदर्शनं ।

इत्युक्तः स विजश्रेष्ठो व्यासस्त्रिभ्यः प्रतापवान् । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ।

महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिबंधनयात् । तेवाश्च नित्यं संवासे न विनाशे विद्युम्यतां ।

अनायासकृतं कर्म मत्यश्रेष्ठः फलामयः । आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ।

८९५

अविनाशस्तथा युक्तः सेवज्ञ इति निश्चयः । भूतानामात्मको भावो यथा ऽथै न विद्युम्यते ।

यावन्न जीयते कर्म तावत्तस्य स्वरूपता । जीणकर्मो नरो लोके रूपान्यत्वं नियच्छति ।

नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य बंधताः । भवन्ति ते तथा नित्याः प्रथम्यां विजायतां ।

अस्मभ्ये श्रुतिश्चेयमसंबन्धपनं प्रति । लोकात्तरगता नित्यं प्राणा नित्यं शरीरिणो ।

अहं हितं वदान्तेतत् प्रियश्चेन्नव पाथिव । देवदाना हि पन्थानः श्रुतास्तो यज्ञसंस्मरे ।

८९०

आहूतो यत्र यज्ञस्ते तत्र देवा हितस्तव । यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः ।

गतिमन्त्रस्य तेनेष्टा गान्धे नित्या भवन्त्युत । नित्येऽस्मिन् पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः ।

अस्य नानाधर्मायोगं यः पश्यति नृधामतिः । विद्योगे शोचते ऽत्यर्थं स बाह इति मे मतिः ।

विद्योगे दोषदर्शी यः संशोभं परिवर्णयेत् । असंज्ञे सङ्गमो नास्ति दुःखं भुवि विद्योगजं ।

परापरशस्त्रपरो नाभिमानादुदीरितः । अपरश्च परां बुद्धिं ज्ञात्वा मोहादिमुच्यते ।
अदर्शनादपि ततः पुनश्चादर्शनं गतः । नाहं तं वेद्मि नामै मां न च मेऽस्ति विरागता ।
येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः । तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ।
मानसं मनसाप्नोति शरीरश्च शरीरवान् ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अट्टुष्टा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिपन्नवान् । श्वशुरः प्रसादात् पुत्राणां स्वरूपाणां लुब्धकः ।
स राजा राजधर्मैश्च ब्रह्मोपनिषदन्तदा । अवाप्तवात्सरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ मित्रं तपोवलात् । धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासश्चैव तपस्विनं ।
॥ जनमेजय उवाच ॥ ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत् पितरं यदि । तद्रूपवेश्वरयसं अर्हं सर्वमेव ते ।

प्रियं मे स्नातृकृतार्थस्य स्वमहं कृतनिश्चयः । प्रसादाद्दृष्टिमुख्यस्य मम कामं सन्धयतां ।
॥ भौतिस्त्वाच ॥ इत्युक्तवचने तस्मिन्नुपे व्यासः प्रतापवान् । प्रसादमकरोद्भ्रीमानायय च परिवर्तिनं ।
तत्सद्रूपवयमगतं नृपतिं दिवः । श्रीमन्सं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ।

शमोक्तश्च महात्मानं पुत्रलक्षास्य शृङ्खलं । अमात्या ये बभूवुस्त्राक्षसांश्च ददर्श ह ।
ततः सोऽवस्थे राजा मुदितो जनमेजयः । पितरं स्नापयामास स्वयं सखौ च पार्ष्णिपः ।
स्नात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । याथावरकलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ।
आस्तीक विविधासुर्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः । यदस्यायं पिता प्राप्नो मम शोकप्रणाशनः ।

॥ आस्तीक उवाच ॥ अविर्देपायनो यत्र पुराणसंपन्नो निधिः । यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ ।
अतं विश्विन्माख्यानं लया पाण्डवनन्दन । सर्पाश्च भस्मभास्तीता गतश्च पदवो पितुः ।
कथञ्चित्तत्त्वको मुक्तः सत्यलान्तव पार्ष्णिप । श्वशुरः पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः ।

प्राप्तः स विपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनं । विमुक्तो हृदयगन्धिहृद्दारजनदर्शनात् ।
ये च पवधरा धर्मैः सद्गुणैश्च ययौ । यान् दृष्ट्वा ह्रीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रिया ।
॥ भौतिस्त्वाच ॥ एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठः स राजा जनमेजयः । पूजयामास तमृषिमुनमान्य पुनः पुनः ।

पप्रच्छ तमृषिश्चापि वैशम्पायनमच्युतं । कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि जनमेजयस्य पितृदर्शनं पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुबन्धान् अनाधिपः । धृतराष्ट्रः किमकरोद्भ्राजा श्वशुरश्च
युधिष्ठिरः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदृष्ट्वा महदासुर्यैः पुत्राणां दर्शनं नृपः । शीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागतम् ।

इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः । प्रतिजगमूर्ध्वयाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ।

पाण्डवास्तु महात्मानेः सागुभूयिष्ठसैनिकाः । पुनर्जगमूर्ध्वयाकामं सदारान् सहीपतिं ।

तमाश्रमपदो धीमान् ब्रह्मर्षिर्लोकगुजितः । मुनिः सत्यवतोपुनो धृतराष्ट्रमभाषत ।

हतराष्ट्रमहाबाहो द्रुपुः कौरवमन्दपः । कुत ते ज्ञानद्वन्द्वानाद्यपीषां पुण्यकर्षणं ।
 अह्नाभिनन्द्यानां वेदवेदाङ्गवेदिनां । धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ।
 मास्य भोक्ते मनः कार्पिर्दिष्टे न कथ्यते बुधः । कुत देवदत्तस्यैव नारदादिद्वन्द्वजतः ।
 गतास्तो वचनधर्मैश्च ब्रह्मपूतां गतिं द्रुमं । यथा दृष्टास्तथा पुत्रास्तथा कामविचारिणः । ८९९
 बुधिरिरस्तथं धीमान् भवन्तमनुब्रूयते । वदितो भ्रातृभिः धर्मैः वदतः वसुधैवकुतूहलः ।
 विस्मर्त्यैवैतं यत्किञ्च स्मराम्यनुशासतां । मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां उमे ।
 रतङ्गुः नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्य नराधिप । वज्रप्रत्यर्पिकं क्षेपद्राव्यं नाम कुकुरद्वय ।
 इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुल्यतेजसा । बुधिरिरमथाब्रूय वास्यो वचनमब्रवीत् ।
 अजातशत्रो भद्रो मे द्रुपु मे भ्रातृभिः सह । तत्प्रसादान्न होपास्य भोक्ता नास्मान् प्रबाधते । ९००
 रमे चाहं तथा पुत्र पुरेव गमयाङ्गये । नास्तेनानुगतो विद्वात् प्रियेषु परिवर्तिना ।
 प्राप्तं पुण्यफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमा त्वयि । न मे अन्यर्था महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरं ।
 भवन्तस्तेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते । तपोयुक्तं शरीरस्य तं दृष्ट्वा धारितं मनः ।
 मातृप्रेते तथैवेमे शीर्षपर्यङ्कतावने । मम तुल्यजने पुत्र न चिरं वर्त्तयिष्यतः ।
 दुर्व्याधनप्रभृतयो दृष्ट्वा लोकान्तरं गताः । व्यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् । ९०१
 प्रयोजनान् नृनिर्दुष्टं जीवितस्य ममानव । उद्यं तपः समाख्यासे त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 त्वय्यद्य पिष्टः कीर्तिस्त्र कुलक्षेत्रं प्रतिष्ठितं । त्वां वाऽद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र माचिरं ।
 राजनीतिः सुवज्रजः सुता ते भरतर्धभ । वन्देद्वयं न पश्यामि कृतं मे भवता प्रभो ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तवचनान्तु नृपो राजानमब्रवीत् । न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनामहं ।
 कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातराऽनुचरास्तथा । भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रतः । ९०२
 तनुवाचाद्य गात्राारी मेवं पुत्र द्रुणस्य च । त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिष्टस्य यश्चरस्य मे ।
 गम्यतां पुत्र पथ्यान्नेतावत् पूजिता वयं । राजा यदाह तत् कार्यं त्वया पुत्र पितृर्भवः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तः स तु गात्रांर्यां कुलीमिदमभाषत । खेदवाप्याकुले जने प्रमूढ्य ददतीं वचः ।
 विस्मर्त्यपि मां राजा गात्रास्ते च यश्चक्षिणी । भवत्या दृष्ट्वाचिन्तस्य कथं वास्यामि दुःखितः ।
 न चोत्सहे तपोविग्रं कर्तुं ते धर्मचारिणि । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् । ९०३
 समापि न तथा राक्षि राज्ञे बुद्धिर्यथा पुरा । तपस्तेवानुरक्तं मे मनः सर्व्यात्मना तथा ।
 द्रुप्येधस्य मयी कृत्वा न मे प्रीतिकरो द्रुमे । बान्धवा नः परिचीणा वसं नो न यथा पुरा ।
 पाश्चात्ताः सुखं चोषाः कथामात्रावभेविताः । न तेषां कुलकर्त्तारं कश्चित् पश्याम्यहं द्रुमे ।
 सर्वे हि भक्षसाक्षीतास्ते श्रेष्ठेन रक्षाजिरे । अवशिष्टाश्च निहता श्रेष्ठपुत्रेण वै निमि ।
 चेदयस्यैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्व्यास्तथैव तं । केवलं दृष्ट्वाचक्षुश्च वासुदेवपरिप्रातः । ९०४
 यदृष्ट्वा स्नातुमिच्छामि धर्मार्थं नार्थहेतुतः । त्रिवेण पश्य नः सर्वान् दुर्लभं तव दर्शनं ।

अविषञ्च राजा चित्तं चारुयते तपः । रतकुला महाबाहुः सहदेवो युधि पतिः ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं वाक्यं कुरुक्षेत्रे । मोक्षयेऽहं परित्यक्तुं मातरं भरतवर्मन ।
 प्रतिपाद्य भवान् क्षिप्रं तपस्तस्यान्वहं विभो । इहैव शोषयिष्यामि तपसेदं कलेवरं ।
 पादभूषणेषु रक्तो राज्ञो माणिक्याऽनघाः । तमुवाच ततः कुन्ती परित्यज्य महाभुजं ।
 गम्यतां पुत्र मेवं त्वं बोधः कुरु बोधो मम । आगमा वः श्रिताः वन्तु कक्षा भवत पुत्रकाः ।
 उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते । लब्धे ह्यपात्रवद्वा च होषेयं तपसः परतः ।
 तस्मात् पुत्रक गच्छ त्वं श्रितमन्वज नः प्रभो । एवं संकल्पितं वाक्यैः कुन्त्या बह्विधैर्बलैः ।
 सहदेवस्य राजेन्द्र राक्षसैव विभेवतः । ते माया समनुज्ञाता राज्ञा च मुनिपुङ्गवाः ।
 अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रवितुमारभन् ।

१८५

१९०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः । अनुज्ञातास्त्वायां राजन् गमिष्यामो विकल्पशः ।
 एवमुक्तः स राजर्षिर्दुर्धरराज्ञा महात्मना । अनुज्ञो स कौरव्यमभिनन्द्य युधिष्ठिरं ।
 भीमस्य बलिनां श्रेष्ठं सान्त्वयामास पार्थिवः । स चास्य सम्यग्नेधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ।
 अर्जुनस्य समास्त्रिय यमौ च पुरुषधर्मौ । अनुज्ञो स कौरव्यः परित्यज्याभिनन्द्य च ।
 गान्धार्थ्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादनाः । जनन्या समुपजाताः परिमुक्ताश्च ते नृप ।
 चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे बद्धा इव निवारये । पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणं ।
 द्रौपदीप्रमुखाश्चैव सर्व्याः कौरवयोषितः । न्यायतः शशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रयुज्यतः ।
 अश्रून्वा समनुज्ञाताः परित्यज्याभिनन्दिताः । सन्दिष्टास्तेतिकर्तव्यं प्रययुर्भद्रेभः सह ।
 ततः प्रजग्मे निनदः सूतानां युज्यतामिति । उज्जाणं क्रोशताश्चापि ह्यार्णा देवतामपि ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः । नगरं हस्तिनपुरं पुनरायात सवान्धवः ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनरग्रणपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यागमने षट्षिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
 समाप्तश्चेदं पुनरग्रणपर्वः ॥

१९५

१९०

॥ अथ नारदागमनपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्विर्वापनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया । देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरं ।
 तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः । आसीनं परिविश्य सं प्रोवाच वदतां वरः ।
 चिरान्न गानुपश्यामि भगवन्ममपस्वितं । कश्चित्ते कुत्रलं विप्र इह भं वा प्रत्युपस्वितं ।
 के देशाः परिदृष्टास्ते किञ्च कार्यं करोमि ते । तद्वृत्तिं विजमुख्यस्त्वं त्वं ज्ञात्वाकं परा गतिः ।
 ॥ नारद उवाच ॥ चिरदृष्टोऽसि मेत्येवमानतोऽहं तपोवनात् । परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वदन्मि पुत्रवा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः । हृतराष्ट्रं महात्मानमास्वितं परमं तपः ।
 परिदृष्टस्तथा तच्च कुशलो स कुशदहः । गान्धारी च श्या चैव सूतपुत्रश्च मन्त्रवः ।

१९५

कथञ्च वर्त्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः । श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृपः ।

॥ नारद उवाच ॥ सिंरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथं । यथाश्रुतञ्च दृष्टञ्च मया तस्मिन्सपोषणे ।

वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन । कुरुधेवात् पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ।

१०८

गान्धार्था सहितो धीमान् बध्ना कुन्धा समन्वितः । सञ्जयेन च सुतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ।

अतस्ते स तपस्वीत्रं पिता तव तपोधनः । वीटां मुखे समादाय वायुभण्डोऽभवन्मुनिः ।

वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः । लग्नस्त्रिमाचक्षेपः स वण्मासान्भवन्नृपः ।

गान्धारी तु जलाहारी कुन्ती मासोपवासिनी । सञ्जयः षष्ठभक्तेन वर्त्तयामास भारत ।

अग्नीस्तु याजकालान् जञ्जुर्विधिवत् प्रभो । दृश्यतो दृश्यतस्यैव वने तस्मिन्मृपक्ष वै ।

१०९

अनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचरः । ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयस्य तमन्वयुः ।

सञ्जयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च । गान्धार्थ्याश्च पृथा राजन् चक्षुरासोदनिन्दिता ।

ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः । गङ्गायामाश्रितो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ।

अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान् । ददाह तदनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ।

दहन्त्यसु मृगयूयेषु द्विजजिह्वेषु समन्ततः । वराहाणाञ्च यूयेषु संश्रयत्सु जलाश्रयान् ।

११०

समाविद्धे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसन उत्पन्ने । निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ।

असमर्थोऽपसरणे सुलगे म्रतरी च ते । ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वक्रिमायाम्ममन्त्रिकात् ।

इदमाह ततः सुतं सञ्जयं जयताम्बरं । गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित् ।

वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिं । तमुवाच किमोदितः सञ्जयो वदतां वरः ।

राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना । न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ।

१११

यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति । इत्युक्तः सञ्जयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ।

नैव मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात् स्वयं । जलमग्निस्तथा वायुरथ वाऽपि विकर्षणं ।

तापसानां प्रशस्तेन गच्छ सञ्जय मा चिरं । इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा ।

प्राङ्मुखः सह गान्धार्था कुन्धा चोपाविशन्तदा । सञ्जयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमयाकरोत् ।

उवाच चैनं मेधावो युक्त्वात्माकर्ममति प्रभो । अविपुलो मनोषी स राजा चक्रेऽस्य तदक्षः ।

११२

स निरुद्धेन्द्रियशामसातोत्काष्ठोपमस्तदा । गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव ।

दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव । सञ्जयस्तु महामाचक्षुस्मादावादमुच्यत ।

गङ्गाकूले मया दृष्टस्त्वापदैः परितारितः । स तानामन्त्रं तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वैश्च ।

प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिमवन्तं महोदरं । एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ।

गान्धानी च पृथा चैव जनयौ ते विशाख्यते । यदृक्क्याऽनुव्रजता मया राज्ञः कलेवरं ।

११३

तयोश्च देव्योश्चैवार्क्या दृष्टानि भारत । ततस्तपोवने तस्मिन् समाजन्मुत्तपोधनाः ।

श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठां न तत्रोचन् गतोऽस्य ते । तत्राश्रयमहं सर्वमेतत् पुरुषसत्तम ।

यथा च नृपतिर्दग्धा देव्या ते चेति पाण्डव । न शोचितव्यं राजेन्द्र क्षतः स प्रियवोपतिः ।
प्राप्तवानग्निबंधोऽगं गान्धारी जननी च ते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनां । निर्व्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् । १८५

अन्तःपुराणाञ्च तदा महानार्त्तलरोऽभवत् । पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा राजक्षत्वा गतिं ।
अथ धिगिति राजा तु विकुक्ष्य भृशदुःखितः । ऊर्द्धवाङ्मः स्मरन् मातुः प्ररोद युधिष्ठिरः ।
भोमसेनपुरोगाञ्च भ्रातरः सर्वे एव ते । अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान् रुदितस्त्रयः ।
प्रादुरासीन्महाराज प्रथां श्रुत्वा तथागतां । तच्च वृद्धं तथा दग्धं हतगुलं नराधिपं ।
अश्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीञ्च तपस्विनीं । तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव भारत ।
निगृह्य वाप्यं धैर्येण धर्मराजोऽग्नवीदिदं ।

१८५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि वनाग्निना धृतराष्ट्रादिदाहे सप्त त्रिंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तथा महात्मनस्तस्य तपस्ये च वर्त्ततः । अनाथस्ये च वने तिष्ठत्सक्तासु बन्धुषु ।
दुर्विज्ञेया गतिर्ब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम । यच्च वैचित्रवीर्योऽपि दग्ध एव वनाग्निना ।
यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्वा ऊर्जालिनः । नागायुतबलौ राजां स दग्धो हि वनाग्निना ।
यं पुरा पर्यवोजन्त तालवृक्षैर्भरस्त्रियः । तं गृध्राः पर्यवोजन्त दावाग्निपरिकलितं ।
सूतमागधसंधैश्च श्रयानो यः प्रनोष्यते । धरण्यां स नृपः श्रेते पापस्य मम कर्मभिः ।
न च शोचामि गान्धारीं हतगुलं यशस्विनीं । पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्त्रिणां ।
प्रथमेव च शोचामि या पुत्रैश्चर्य्यवृद्धिमत् । उत्सृज्य सुमहद्वीरं वनवासमरोचयत् ।
धिगज्यमिदमक्माकं धिग्वलं धिक् पराक्रमं । चक्षधर्माश्च धिग्यमान्मृगा जोशमहे वयं ।
सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्दिजबरोत्तम । यत् समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ।
युधिष्ठिरस्य जननी भोमस्य विजयस्य च । अनाथवत् कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ।
वृथा सन्तर्पितो वङ्गिः खाण्डवे सयसाचिनः । उपकारमज्ञानं स हतघ्न इति मे मतिः ।
दत्तादहत् स भगवान्मातरं सयसाचिनः । कृत्वा यो ब्राह्मणच्छब्दं भिचार्यं समुपागतः ।
धिगग्निं धिक् च पार्थस्य विश्रुता सत्यसत्यता । इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन् प्रतिभाति मे ।
वृथाग्निना समायोगो यदभूत् प्रियवोपते । तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ।
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य प्रियवोभिर्मां । तिष्ठत्सु मन्त्रपूतैः तस्याग्निषु मचावने ।
तथाऽग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम । मन्ये प्रया वेपमाना कृत्वा धमनिबन्तता ।
हा तात धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये । भोम पथ्याप्नुहि भयादिति चैवाभिवाञ्छनी ।
समन्ततः परिविन्ना माताऽभून्ने दवाग्निना । सधर्मेऽपि प्रियस्तस्यः पुच्छेभ्योऽधिक एव तु ।
न चेनां नो वयामास वोरो माद्रवतीसुतः । तच्छ्रुत्वा हृदुः सर्वे समासिञ्ज परस्परं ।

१८६

१८७

१८८

१८९

पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीव युगक्षये । तेषाम्पुनरुद्धारं रुदतां रुदितस्त्रजः ।

प्रासादाभोगसंछट्टो अन्वरोक्षीत् स रीदसौ ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि युधिष्ठिरविलापे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ नामौ वृथाग्निना दग्धौ यथा तत्र श्रुतं मया । वैचित्र्यवोर्व्यौ नृपतिस्त्रिंशे वक्ष्यामि भारत ।

वनं प्रविशताऽनेन वायुभक्षेण धीमता । अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतं ।

याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नोन्निर्जने वने । समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ।

१००

स विच्छिद्यस्तदा वज्रिर्वने तस्मिन्नभूत् किल । तेन तदनमादीप्तमिति ते तापसाऽब्रुवन् ।

स राजा जाह्नवीक्ष्वे यथा ते कथितं मया । तेनाग्निना समायुक्तः स्त्रेनैव भरतर्षभ ।

एवमावेदयामासुर्भुनयस्ते ममानघ । ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ।

एवं स्त्रेनाग्निना राजा समायुक्तो महोपते । सा शोचिष्यास्त्वं नृपतिं गतः स परमं गतिं ।

गृह्णन्स्त्रूयथा श्वेव जननी तेजनाधिप । प्राप्ता भुमहतौ विद्विमिति ते नात्र संशयः ।

१०५

कर्तुमर्हन् राजेन्द्र तेषां त्वमुदकक्रियां । भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयतां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरन्धरः । निर्ययौ सहस्रोदर्यः सदारस्य नरर्षभः ।

पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः । गङ्गां प्रजमुरभितो वासधैकेन संवृताः ।

ततोऽवगाह्य सलिलं सर्वे ते नरपुङ्गवाः । युयुत्सुमयतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ।

गान्धार्थास्य पृथायास्य विधिवन्नामगात्रतः । श्रौचं निर्वर्त्तयन्तस्ते तत्रोत्पुर्नगरादहिः ।

१०८

प्रेषयामास स नरान् विधिज्ञानाप्तकारिणः । गङ्गाद्वारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः ।

तत्रैव तेषां कृत्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा । कर्त्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेयान्महीपतिः ।

दादशोऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः । ददौ आह्वानि विधिवद्वलिणावन्ति पाण्डवः ।

धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः । सुवर्णं रजतं गास्य शय्यास्य मुमहाधनाः ।

गान्धार्थाश्चैव तेजस्वी पृथायास्य पृथक् पृथक् । भंकीर्त्तव्यं नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमं ।

१०५

यो यदिच्छति यावच्च तावत् स लभते नरः । शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमयोऽन्नं ।

यानमाच्छादनं भोगान् दासोश्च समस्तकृताः । ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्धर्मोपासीतः ।

ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा आह्वान्यनेकशः । प्रविवेश पुरं राजा नगरं वारणाङ्गयं ।

ते चापि राजवचनात् पुरुषा ये गताऽभवन् । सङ्कल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ।

मात्यैर्गन्धैश्च विविधैरर्चयित्वा यथाविधि । कुल्यानि तेषां संयोज्य तदा चत्सुर्महीपतेः ।

११०

समाश्रास्य तु राजानं धर्मोत्तमानं युधिष्ठिरं । नारदोऽप्यगमन् राजन् परमर्षिर्वर्षेष्णिनं ।

एवं वर्षाण्येतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः । वनवासं तथा कीणि नगरे दश पञ्च च ।

हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा । ज्ञातिसन्तान्मित्रिणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ।

दुधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रोतमनास्तदा । धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ।
तथाश्रमवासिके तु पर्वण्यपि समाहितः । गन्धमाख्यादियुक्तश्च हविष्यं भोजयेद्विजान् ।
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

११५

॥ समाप्तश्चेदं आश्रमवासिकं पर्वं ॥

अथ व्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्युनाधिक्यञ्चेत्तिपिकरप्रमादात्तदोष्यं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ मौसलपर्व ॥

१०३०

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवमन्दनः । ददर्श विपरोतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ।

ववुर्वाताश्च निर्घाता कृत्वाः शर्करवर्षिणः । अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचक्रिरे ।

प्रत्यगृह्णन्महानद्यो दिशो नोद्धारयन्तृताः । उल्काधातुवारवर्षिणः प्रापतम् गगनाद्बुवि ।

आदित्यो रजसा राजन् समवच्छन्मण्डलः । विरश्मिदये मित्यं कवन्धैः समदृश्यत ।

परिवेशाश्च दृश्यन्ते दारुणाश्चक्रसूर्ययोः । त्रिवर्णाः श्यामकृत्वात्मास्तथा भस्मारुणप्रभाः ।

एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः । दृश्यन्ते बहवो राजन् हृदयेदिगकारकाः ।

कस्यचित्तय कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः । शुश्राव दृष्ट्वाचकस्य भौसले कर्तुं कृतं ।

विमुक्तं वासुदेवञ्च श्रुत्वा रामञ्च पाण्डवः । समानोयात्रवीहतादृन् किं करिष्याम इत्युत ।

परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डवलात्कृतान् । दृष्ट्वा विनष्टांशे श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाऽभवन् ।

निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्यैव शोषणं । वीरा न श्रद्धुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ।

भौसलं ते समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः । विषम्नाहतसङ्कल्पाः पाण्डवाः समुपाविशन् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनष्टा भगवन्नभका दृष्टिभिः सह । पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ षट्त्रिंशेऽय ततो वर्षे दृष्ट्वीनामनयो महान् । अन्योन्यं मुमलैते तु निजघ्नः कालचोदिताः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ केनानुश्रप्तांशे वीराः चर्यं दृष्ट्यभका गताः । भोजाश्च द्विजवर्यं त्वं विस्तरेण वदस्व मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्रामितश्च कलस्य नारदश्च तपोधनं । सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् ।

ते तान् शान्तं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा । श्रुत्वा त्वत्पुत्रसङ्गस्य देवदण्डनिषेधिताः ।

इयं स्त्री पुत्रकामस्य वशेऽभिततेजसः । क्षयः साधु जानीत किमयं जनयिष्यति ।

इत्युक्तास्तो तदा राजन् विप्रलम्बप्रधर्षिताः । प्रत्यङ्मुखस्ताम्नुमयो यत्तच्छृणु नराधिप ।

दृष्ट्यभकविनाशाद्य मुमलं घोरमायधं । वासुदेवस्य दायादः शान्तेऽयं जनयिष्यति ।

येन ययं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दना ।

समुद्रं यावति श्रीमंस्तत्ता देवं हलायधुः । जरा कृष्णं महात्मानं त्रयानं भुवि भेत्सति ।
 इत्यमुवंक्षतो राजन् प्रलब्धास्त्रैर्दुरात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परं ।
 तथोक्ता मुनयस्तु ततः केशवमभ्युः । अथामवीत्तदा दृष्ट्वा न श्रुत्वा न मधुसूदनः ।
 अन्तश्चो मतिमंस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्ता हृषीकेशः प्रविशेत् पुरन्दरा ।
 कृतान्तमन्यथा नैऋतं कर्तुं स जगतः प्रभुः । शोभूनेऽथ ततः ब्रह्मा मुपलं तदस्त्रं वै ।
 येन दृष्ट्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः । दृष्ट्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् ।
 अस्त्रं प्रापजं घोरं तच्च राक्षे न्यवेदयन् । विषस्वरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ।
 तच्चूर्णं सागरे चापि प्राविशन् पुरुषा नृप । अघोषयंश्च नगरे वचनादाह्वयस्ते ।
 जनार्दनस्य रामस्य बभ्रासैव महात्मानः । अद्यप्रसूतिं सर्वेषु दृष्ट्यन्धककुलेष्विव ।
 सुरासो न कर्त्तव्यः सर्वैर्नगरवासिभिः । यस्य नोऽविदितं कुर्व्यात् पेयं कश्चिन्नरः कश्चित् ।
 जीवन् स शूलमारीहेत् स्त्रियं कृत्वा यवान्धवः । ततो राजभयात् सर्वे नियमश्चक्रे तदा ।
 नराः प्रासनमाश्राय रामस्यास्त्रिकर्षणः ।
 इति श्रीमहाभारते मैसलपर्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं प्रथमतः नानां दृष्टोनामन्धकैः सह । कालो गृह्णाणि सर्वेषां परिचक्राम नित्यश्रः ।

करालो विक्रोटो मृणः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । गृह्णाण्येष्ट्य दृष्टोनां नादृश्यत कश्चित् कश्चित् ।
 तमघ्नन् महेश्वासाः भ्रूः शतसहस्रशः । न चाशक्यत वेदुं स सर्वभूताययस्तदा ।
 उत्पेदिरे महावाता दाहणाश्च दिने दिने । दृष्ट्यन्धकविनाशाय बह्वेः लोमहर्षणाः ।
 विटट्टमूपिका रथा विभिन्नमणिकास्तथा । केशा नडाश्च सुप्तानामयन्ते भूषिकैर्निर्मि ।
 चोचोक्चोति वाग्निं सारिका दृष्टिवेद्यसु । नोपशाम्यति शब्दः स सदिवारान्धमेव हि ।
 अन्धकुर्वन्मूलकानां सारसा विहृतं तया । अजाः शिवानां विहृतमन्धकुर्वन् भारत ।
 पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः । दृष्ट्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरंस्तदा ।
 व्यजयन्त खरा गोषु करमाऽन्तरोषु च । शूनीष्यपि विडालाश्च मूषिका नकुलीषु च ।
 नापत्रपन्न पापानि कुर्वन्तो दृष्ट्ययस्तदा । प्रादिषन् ब्राह्मणांश्चापि पितृन् देवांस्तथैव च ।
 गुरुंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्दनौ । पत्न्यः पतीनुचरन्त पत्नीश्च पतयन्त्या ।
 विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्त्तते । नीललोहितमस्त्रिष्टा विस्त्रजन्नर्षिः प्रयक् ।
 उदयात्मने नित्यं पुण्या तस्यां दिवाकरः । व्यदृश्यतामकृतं पुंभिः कथन्ते परिवारितः ।
 महानधेषु भिद्वेषु संकृतेऽतीव भारत । आहार्यमाणे ह्रमयो व्यदृश्यन्त सहस्रशः ।
 पुष्पादि वाच्यमाने तु जयत्यु च महात्मासु । अभिधावन्तः श्रुयन्ते न चादृश्यत कश्चन ।
 परस्परश्च नचक्रं हन्यमानं पुनः पुनः । घहैरपश्यन् सर्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ।
 नदन्तं पाञ्चजन्यश्च दृष्ट्यन्धकनिवेशने । समस्तात् पथ्यैरासन्न राक्षसा दाहणखराः ।

एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्प्राप्तं कालपर्ययं । च्योदश्याममावास्यां तान्दृष्ट्वा प्राववीरिदं ।
 षट्दृष्टौ पञ्चदशौ कृत्यं राक्षसा पुनः । प्राप्तं वै भारते युद्धे प्राप्ता चास्य चथास नः ।
 विमृशन्नेव कालान् परिचिन्त्य जगद्गणैः । भजे प्राप्तं स षट्चिह्नं वयं वै केशिन्द्रजः ।
 पुत्रश्रीकाभिसन्तप्ता गान्धारी हतबान्धवा । यदनुव्याजहारार्त्ता तदिदं समुपागमत् ।
 ददस्व तदनुप्राप्तमब्रवीद्युधिष्ठिरः । पुरा व्यूढेभ्योकेषु दृष्ट्वात्पातान् सदाक्षणम् ।
 इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् । आश्वापयामास तदा तीर्थयात्रामरिन्दमः ।
 अधोपयन्त पुरुषास्तत्र केनवशासनात् । तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येति पुरुषर्षभाः ।
 इति श्रीमहाभारते मोक्षपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१०

११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कालौ स्त्री पाण्डुरैर्दलैः प्रविश्य हसन्ती निशि । स्त्रियः स्त्रिषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ।

अग्निहोचनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेमसु । वृष्ण्यन्धकानखादन्त स्त्रिषु मृधा भयानकाः ।
 अलङ्काराश्च श्वश्च ध्वजाश्च कवचाणि च । द्विजमाणान्यदृश्यन्त रवोभिः सुभयानकैः ।
 तच्चाम्रिदन्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयं । दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णोनां पश्यतां तदा ।
 युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्षं हया वरन् पश्यती दाहकस्य । ते सागरस्योपरिष्ठादवर्तन् मनेजवांस्रतुरो वाजि
 मुख्याः ।

१०

तालः सुपर्णस्य रुद्राध्वजो तौ सुपूजितौ रामजनाईनाभ्यां । उर्ध्वैर्जङ्घुरस्पर्शो दिवानिधं वाचसोऽर्चुर्गन्धतां तीर्थयात्रां ।

ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः । सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैरुत्तरर्षभाः ।
 ततो भोज्यस्य भक्ष्यस्य पेयस्यान्धकवृष्णयः । वज्रनानाविधं चक्रमर्थं मांसममेकैश्च ।
 ततः धनिकवर्गस्य निर्ययुर्नगरादहिः । यानैरश्वैर्गजैश्च श्रीमन्तस्त्रिगतेजसः ।
 ततः प्रभाषे न्यवसन् यथोद्दिष्टं यथागृहं । प्रभूतभक्ष्यपेयासौ सदारा यादवास्तदा ।
 निविष्टांस्तान्निगम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् । जगामामक्य तान् वीरानुद्धवैऽर्थविभारदः ।
 तं प्रस्मृतं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिः । जामन् विनामं वृष्णोनां मैरुद्वारयितुं हरिः ।
 ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः । अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसावृणु रोदसौ ।
 ब्रह्मणार्थं यु यं मिहमन्त्रं तेषां महात्मानां । तदानुरोधः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितं ।
 ततस्त्वय्यज्ञताकीर्णं नटनर्त्तकसङ्कुलं । आवर्त्तत महापातं प्रभाषे तिम्रतेजसां ।
 कृष्णस्य सन्निधौ रामः सहितः कृतवर्ष्मणः । अपिवद्युयुधानस्य गदो वभुस्तथैव च ।
 ततः परिसदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः । अन्नवोत् कृतवर्ष्माणमवहस्यवमन्य च ।
 कः क्षत्रियो हन्यमानः सुप्राण हन्यान्मृतानिव । तन्न मृत्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्प्रथा कृतं ।
 इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः । प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ।
 ततः परमशङ्कुः कृतवर्ष्मो तदब्रवीत् । निर्दिशस्मिन् शवशं तथा सव्येन पाणिना ।
 भूतिश्रवान्निष्प्रजाऊर्युद्धं प्रायगतस्त्वया । बध्नेन युनृशंसेन कथं वीरेण पातितः ।

११

१०

११

इति तस्य वपः श्रुत्वा केशवः परवीरहा । तिर्यक् सरोपया दृष्ट्वा वीरान्धके स मनुमान् ।
 मणिः स्वमन्तकधैव यः स सत्राजितोऽभवत् । तं कथं आचयात्वा सात्यकिर्धनुस्त्रदन् ।
 तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्गमगमद्रुदती तदा । सत्यभामा प्रकुपिता कोपवन्ती जगद्गन् ।
 तत उवाच सकोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् । पश्यान्तं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नश्चित्रविद्योः ।
 एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा श्रमे । सैनिके ये च निहताः सुप्ता येन दुरात्मना ।
 द्रोणपुत्रसहायेन पापेन क्षतवर्ष्मणा । समाप्तमायुरस्याद्य यशस्यैव सुमन्थमे ।
 इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः । अभिद्रुत्य शिरः कोपाविच्छेद क्षतवर्ष्मणः ।
 तथाऽन्यान्पि निग्नन्तं युयुधानं समन्ततः । अभ्यधावद्भुवोकेशो विनिशरयितुं तदा ।
 एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः । भोजान्धका महाराज श्रेनेयं पर्यवारयन् ।
 तान्द्रष्टुं पततस्त्वंमभिकुट्टो जगद्गन् । न युकोध महातेजा जानन कालस्य पर्ययं ।
 ने तु पानमदाविष्टाचोदिताः कालधर्म्माणां । युयुधानमयाभ्यग्नमुच्छिष्टैर्भोजनैस्तदा ।
 हन्यमाने तु श्रेनेये कुट्टो दृष्ट्वा क्षिणमन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोचयिष्यन् शिनेः सुतं ।
 स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह । व्याघ्रश्चमानैः तौ वीरौ बाङ्गद्विण्णशालिनौ ।
 बल्लवाग्निहतौ तत्र उभौ लक्ष्मणस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा तु श्रेनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः ।
 शरकाणान्तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः । तद्भूयुषलं घोरं वज्रकल्पमयोमयं ।
 जघान लक्ष्मणस्तोत्रेण ये ये प्रमुखतोऽभवन् । ततोऽन्धकाश्च भोजान्ध श्रेनेया वृण्यस्यया ।
 जग्नुरन्योन्यम क्रन्दे मुषसैः कालचोदिताः । यक्षोषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ।
 वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो । दृष्ट्वा मुषलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ।
 बल्लदण्डहतं सर्वमिति तदिदं पार्थिव । अविध्यानविध्यते राजन् प्रसिपति स्म यत्तृणं ।
 तदज्ज्ञभूतं मुषलं व्यदृश्यत तदा दृढं । अवधीत्पतरं पुत्रः पिता पुत्रश्च भारत ।
 मत्ताः परिपतन्ति स्म बोधयन्तः परस्परं । पतङ्गा इव पापौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः ।
 नाधीत्पलायने बुद्धिर्व्यथमानस कल्यचित् । तत्रापश्यन्महाशङ्कर्ज्जानन् कालस्य पर्ययं ।
 मुषलं समवष्टभ्य तस्यैव स मधुसूदनः । शम्भुश्च निहतं दृष्ट्वा चाहर्देषां माधवः ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च ततश्चुकोध माधवः । गर्दं वीर्यं शयानश्च शृङ्गं कोपममन्वितः ।
 स निःश्रेष्ठं तदा चर्कं शार्ङ्गचक्रगदाधरः । तं निग्नन्तं महातेजा वभ्रुः परपरस्परं ।
 दारुकाश्च दारुशार्ङ्गमूचतुर्धन्विनाध तत् । भगवन्निहताः सर्वे तया भूयिष्ठो नराः ।
 रामस्य पदमन्वि ॐ तत्र गच्छाम यत्र सः ।

इति श्रीमहाभारते मीमांसकपर्वणि दशोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो ययुर्दारुकः केशवश्च वभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः । अथापश्यन् राममनन्तरीत्य दृष्ट्वा स्मितं चि
 न्तयानं विविक्षे ।

ततः समायाय महानुभावं कृष्णसदा दारकमन्त्रशासत् । गत्वा कुरुन् सर्वमिदं महान् पाथीयं ब्रंशस्व बधं यदूनां ।
ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपधातु श्रुता मृतान् धादवान् ब्रह्मशापात् । इत्युमुक्तः स यथो रथेन कुण्डलदा दारको नष्ट
चेताः ।

ततो गते दारके केशवीऽथ दृष्ट्वाऽनिके बभ्रुमुवाच वाक्यं । स्त्रियो भवावसितुं यत्तु श्रीमं नैता हिंसुर्दृष्टवो विनलो
भात् ।

स प्रस्थितः केशवेनागुग्रिष्ठो मदातुरीयातिवधाहृतश्च । तं विमानं सञ्जिघा केशवस्य दुरन्तमेकं सखैश्च बभ्रुं ।

महानुग्रहप्रमवधोन्मदहै कूटे युक्तं मुषलं सुभक्त्यः । ततो दृष्ट्वा निहतं बभ्रुमाह कृष्णोऽपजं भ्रातरमुपेतजाः । ११

इदं त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि । ततः पुरीं दारवतीं प्रविश्य जगद्भूतः पितरं प्राह वाक्यं ।

स्त्रियो भवावसितुं नः समया धनञ्जयस्यागमनं प्रतीकम् । रानो वनान्ते प्रतिपालयन्मात्स्योऽद्याहं तेन समागमिये ।

दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां राज्ञाञ्च पूर्व्यं कुरुपुत्रवानां । नाहं विना स दुर्भिक्षोदघातां पुरीमिमामशकं ब्रह्ममय ।

तपस्वरय्यामि निबोध तस्यै रामेण साङ्गं वनमभ्युपेत्य । इतोऽमुक्ताः शिरसा च पादैः संपुण्य कृष्णस्वरितो जगाम ।

ततो महान् निनदः प्रादुरासीन् सख्योऽनुमारस्य पुरस्य तस्य । अत्रात्रोत्तं केशवः संनिवर्त्तं ब्रह्मश्रुतां योशितां कोऽननीनां । १२

पुरीमिमामेयति सत्यमासी स वो दुःस्त्रासोऽर्चयिता नराग्र्यः । ततो गत्वा केशवसं ददर्श रामं वने स्थितमेकं विविक्ते ।

अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य नागं मुखाक्षिरत्नं महान्तं । श्वेतं यथै स ततः प्रेक्ष्यमाषो महर्षिर्देवैः येन महानुभावः ।

सहस्रश्रीर्षः पर्वताभोगवर्मा रत्नामनः स्वां तर्जुनीं विमुच्य । सभ्यक् च तं सागरः प्रत्यष्टकः प्रागा दिव्याः सरितश्चैव
पुण्याः ।

कर्कोटके वासुकिस्तवकस्य दृष्टुमवा वरुणः कुञ्जरस्य । मिश्री ब्रह्मः कुमुदः पुण्डरीकस्य नागो धृतराष्ट्रो महात्मा ।

ह्रादः काथः श्रिनिकण्ठेऽपतेजाक्षया नागौ चक्रमन्दातिवह्यौ । नागश्रेष्ठो दुर्मुखस्याम्बरीषः स्वर्ग्यं राजा वरुणस्यापि
राजन् ।

प्रत्यङ्गस्य स्वागतेनाभ्यनन्दसोऽपूजयंश्चार्धपाद्यक्रियाभिः । ततो गते भ्रातरि वासुदेवो जानन् सर्वथा गतयो दिव्यदृष्टिः ।

वने प्रहृन्वे विचरंश्चिन्तयानो भूमेः साय संविशेनाग्र्यतेजाः । सर्व्यं तेन प्राक् तदा चिन्तयमासीत् गान्धार्या यदाक्यमुक्तः स
पूर्व्यं ।

दुर्वाससा पायसोऽच्छिष्टलिप्ते यथायुक्तं तच्च संस्कारं वाक्यं । सञ्जिगमयन्मकटस्त्रिणाभं कुण्डलपद्मेन महानुभावः ।

मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारेऽस्त्रियसंनिरोधं । तथा च लोकत्रयपालनार्थमावेद्यवाक्प्रतिपालनाय ।

देवोऽपि सन्देहविमोचनोर्निर्णतमैच्छत् सकलार्थतत्त्ववित् । स संनिदृष्ट्वैन्द्रियवाङ्मनास्तु त्रिभ्यो महायोगमुपेत्य कृष्णः । १३

जराऽयं तं देशमुपाजगाम सुभक्त्यादीं मृगमंलिपुरुषः । स केशवं योगयुक्तं प्रयानं मृगावह्नीं सुभक्त्यः प्रायक्रेन ।

जराविध्वन् पादतले त्वरावांस्तस्याभिः तज्जिघृक्षुर्जगाम । अथापश्यत् पदं योगयुक्तं पीताम्बरं सुभक्तोऽनेकबाह्वं ।

मलात्मानं त्वपराङ्मुखां स तस्य पादौ जराजट्टेह शङ्कितात्मा । आश्वासयत्सं महात्मा तदानीं गच्छतुर्द्वै रोदसी व्याप्य लवणा ।

दिवं प्राप्तं वासवोऽद्यान्विनौ च बह्मदित्या वसवश्चाय विभे । प्रत्यक्षयुक्तं वक्ष्यामि विद्वान् गन्धर्वमुखस्य वक्ष्यामि रोहिः ।

ततो राजन् भगवानुपेतो नारायणः प्रभवसाव्ययश्च । योगाचार्यो रोदसीव्याप्यलवणा स्नानं प्राप स्वं महात्मा प्रमेयं । १४

ततो देवैर्हविषापि कृष्णः समागतसारणैश्चैव राजन् । गन्धर्वैर्गैरसुरैर्मन्त्रराभिः सिद्धैः पथिष्वानतैः पूज्यमानः ।
तं वै देवाः प्रत्यनन्दन् राजन् मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिरानर्चुरोचं । त गन्धर्वाद्यापि तस्युः सुवन्तः प्रीत्या चैनं पुनरुत्तमोऽभव
नन्दत् ।

इति श्रीमहाभारते मैसलपर्वणि षट्पुर्वोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दारकोऽपि कुरुन् गत्वा दृष्ट्वा पार्थान् मदारयान् । आचष्ट मैसले दृष्ट्वीनन्योन्येनापसंहतान् ।
श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् समोज्ज्वलकनैकुरान् । पाण्डवाः शोकसमस्ता विवस्त्रमनसाऽभवन् ।
ततोऽर्जुनस्तानामस्य केशवस्य प्रियः सखा । प्रययौ मातुलं द्रुपुं नेदमस्मोति चाब्रवीत् । १५५
स दृष्ट्वानिलयं गत्वा दारकेण सह प्रभो । ददर्श दारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियं ।
याः स्म तां लोकनाथेन नायवत्यः पुराऽभवन् । तास्वनाथास्तदा नाथं पार्थ दृष्ट्वा विचक्रुः ।
पौत्रशत्रोः सहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः । तामामासीत्सहानादौ दृष्ट्वाऽर्जुनमागतं ।
तासु द्रुपेव कौरव्यो वाप्येनापिहितेक्षणः । हीनाः कृष्णेन पुल्लैश्च भाग्यकृत् सोऽभिधीक्षितुं ।
स तां दृष्ट्वथ्यकजलां हयमीनां रथोदुपां । तदिन्नरयथोपाधां वंशतोऽर्थमहाद्वरां । १५६
रक्षशैवलसङ्घातां वज्रशकारमालिनीं । रक्षसोतीजलावन्तां चत्वरत्नमिन्द्रां ।
रामकृष्णमहायुधं दारकां सरितं तदा । कालपाशग्रहं भीमां नदीं वैतरणीमिव ।
ददर्श वासविर्धीमान् विहोनां दृष्ट्विपुङ्गवैः । गतमियं निरानन्दां पद्मिनीं शिशिरं यथा ।
तां दृष्ट्वा दारकां पार्थस्तासु कृष्णस्य योवितः । सत्ननं वाप्यमुत्सृज्य निपपात महोत्तले ।
साचाजितो ततः सत्या हस्त्रिणी च विश्रान्यते । अभिपत्य प्ररुद्धः परिवार्य धनञ्जयं । १५७
ततस्तं काञ्चने पीठे समुत्थायोपवेश्य च । अश्रुवन्तो महात्मानं परिवार्योपतस्त्रिं ।
ततः संस्त्रय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः । आश्रास्य ताः स्त्रियस्यापि मातुलं द्रुपुमभ्यगात् ।
इति श्रीमहाभारते मैसलपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं ज्ञयानं महात्मानं वीरमानकदन्तुभिं । पुनश्चोकेन सन्तप्तं ददर्श कुरुपुङ्गवः ।
तस्याश्रुपरिपूर्णो व्यूहोरस्त्रो महाभुजः । आर्त्तस्यार्त्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ।
तस्य मूर्ध्निमात्रातुमिधेवानकदन्तुभिः । खलोयस्य महाबाहुर्जन शशाक च शत्रुहन् । १५८
समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः । रुदनं पुत्त्रान् स्मरन् सर्वान् विललाप मुविहङ्गः ।
भ्रातृन् पुत्त्रांश्च पीत्वांश्च दौहित्रान् ससखीनपि ।

॥ वसुदेव उवाच ॥ वैर्ज्यता भूमिपालास्य दैत्यास्य श्रतमोऽर्जुन । तान्द्रुष्ट्वा नेह पश्य मि जीवायर्जुन दुर्कारः ।
यौ तावर्जुन श्रियौ ते प्रियौ वज्रमतौ तदा । तयोरपनयात् पार्थ दृश्येते निधनं गताः ।
यौ तौ दृष्ट्विप्रवीराणां दैवोवातिरथौ मता । प्रसुप्तौ युयुधानस्य कथयन् कथमेव यौ । १५९
तौ तदा कुरुशार्ङ्गल कृष्णस्य प्रियभाजनौ । तावुभौ दृष्ट्विनाशस्य सुखमासां धनञ्जय ।
न तु गहमि ज्ञेयं चार्दिक्यश्चाहमर्जुन । अकूरं रौक्मिणेयं वा ज्ञापो स्त्रैश्चान् कारणं ।

केचिन् यस्तु कंसस्य विकृत्य जगतः प्रभुः । विदेहः वकरोत् पार्थ सैवस्य वल्लभित्वेन ।
 नैशदिमेकस्यस्य सत्ते कालिङ्गमागच्छन् । गान्धारान् काशिराजस्य मरुभूमौ च पार्थिवान् ।
 प्राच्यांस्य दक्षिणात्यां च पार्थ्वीयांस्तथा नृपान् । सोऽभ्युपेक्षितवानेतन्मनयाक्लृप्तद्वजः । ११०
 मं हितं नारदस्यैव मुनयस्य वनागतेन । गोविन्दमनघं देवमभिजानो ध्वमच्युत ।
 प्रत्यपश्यच्च स विभुर्मानिष्यमधोच्चजः । समुपेक्षितवानित्यं स्वयं स मम पुत्रद्वजः ।
 गान्धार्था वचनं यत्तद्वृषीणाञ्च परमम् । तन्मूनमन्यथा कर्तुं नैच्छत् स जगतः प्रभुः ।
 प्रत्यक्षं भवतस्त्रापि तव पौत्रः परमप । अश्वत्थाना जतस्त्रापि जीवितस्तस्य तेजसा ।
 इमांस्तु नैच्छत् स्नान् ज्ञातीन् रक्षितुं स यथा तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आदृत्य सस्त्रीमर्थः । ११५
 श्रयानः सिद्धतान्द्रुष्ट्वा ततो मामब्रवीद्विदं । संप्राप्तोऽद्यायमस्मान्नः कुलस्य भरतवर्धन ।
 आगमिष्यति वोभस्युरिमा दारवतीं पुत्री । आख्येयं तस्य यदृत्तं वृष्णीनां वैश्वं मज्जन् ।
 स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो । आगन्ता सिप्रमेवेह न मेऽचाक्षि विचारणा ।
 सोऽहं तमर्जुनं निद्रिं सोऽर्जुनः सोऽहमेव तु । यद्व्यापन्नतथा कार्यमिति बुधस्य भारत ।
 स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषु च । प्रतिपश्यति वोभसुर्भवतस्यौर्द्ध्वरेचिकं । १२०
 इमांश्च नगरीं सद्यः प्रतियति धनञ्जये । प्राकाराङ्गालकोपेतां समुद्रः श्रावयिष्यति ।
 अत्रं देशे तु कश्चिंश्चित् पुण्ये नियममाश्रितः । कालं कर्त्ता सत्य एव रामेण सह धीमता ।
 एवमुक्त्वा वृषीकेशो मामचिन्त्यपराक्रमः । हित्वा मां बालकैः साङ्गं दिवं कामयगात् प्रभुः ।
 सोऽहमौ च महात्माभौ चिन्त्ययन् आतरो तव । चोरं ज्ञातिवधश्चैव न भुञ्जे शोककर्षितः ।
 न भोक्ष्ये न च जीवित्ये दिक्षा प्राप्तोऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ कण्वेन तत् सर्वमखिलं कुरु । १२५
 एतत्तं पार्थ राज्यस्य स्त्रियो रत्नानि सैव हि । इष्टान् प्रापानघं शोभांस्त्वय्यान्वरिनिस्तदन ।
 इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स वोभसुर्मातुलेन परमपः । दुर्भाना दीनमनघं वसुदेवमुवाच ह ।
 नाहं वृष्णिप्रवीरेण बभ्रुमिष्येव मातुल । विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं ब्रह्माभीह कथञ्चन ।
 राजा च भीमसेनस्य सहदेवस्य पाण्डवः । नकुलो याज्ञसेनो च वसेकमनसो वयं ।
 राज्ञः संक्रमणे चापि कालोऽयं वर्त्तते भुवं । तमिमं विद्रि संप्राप्तं कालं कालविदाम् । १३०
 सर्व्वया वृष्णिदारांस्तु बालं दृष्ट्वं तथैव च । गमिष्ये परित्यज्याहनिष्प्रसन्नमरिन्दम ।
 इत्युक्त्वा दारकर्मदं वाक्यमाह धनञ्जयः । अमात्यान् वृष्णिवोराणां द्रष्टुमिच्छामि मा चिरं ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्म्मां यादवीं वभो । प्रविवेद्रार्जुनः दूरः शोचमानो महाशयान् ।
 तमः सनगतं तत्र सर्व्वान् प्रकृतयस्तथा । नाङ्गणा नैगमास्तत्र परिवार्योपतस्त्रिरे ।
 तान्दीनमनसः सर्व्वान् निहतान् गतचेतसः । उवाचेहं वचः काले पार्थो दीनतरसाया । १३५
 अक्रुशमहं नेत्ये वृष्ण्यन्मकमनं स्वयं । इदं नु नगरं सर्व्वं समुद्रः श्रावयिष्यति ।

सञ्जीकुवत यानानि रत्नानि विविधानि च । वस्त्रोऽयं भवतां राजा वक्रप्रखे भविष्यति ।
 सप्तमे दिवसे धैव रवौ विमल उद्गते । वह्निर्दक्षामहे सर्वे सञ्जीभवत मा चिरं ।
 इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पार्येणाक्षिष्टकर्मणा । सञ्जमाशु ततश्चक्रुः स्वसिद्ध्यर्थं समस्तुकाः ।
 तां रात्रिमवसत् पार्थः केशवस्य निवेशने । महता भोक्तृमोहेन सहसाऽभिपरिभुतः । १८०
 शोभतेऽथ ततः सौरिर्नृसुदेवः प्रतापवान् । युक्तात्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमां ।
 ततः शब्दे महानासीत् वसुदेवनिवेशने । दारुणः क्रोडतीनाञ्च रुदतीनाञ्च योषितां ।
 प्रकीर्णमूर्द्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणस्त्रजः । उरसि पाणिभिर्गन्धे व्यलपन् कण्ठं स्त्रियः ।
 तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा । अन्वरोहन् च तदा भर्तारं योषिताम्बराः ।
 ततः शौरिं नृयुक्तेन वज्रमौल्येन भारत । यानेन महता पार्थो वह्निर्निष्कामयत्तदा । १८५
 तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखभोक्तृसमाहताः । दारकावाचिनः सर्वे पौरजानपदा हि ताः ।
 तस्याश्वमेधिकं ह्वयं दीप्यमानाश्च पावकाः । पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः ।
 अनुजम्पुश्च तं वीरं देवस्ता वै खलङ्कृताः । स्त्रोसहस्रेः परितृता बहुभिश्च सहस्रजः ।
 यस्तु देशः प्रियस्तस्य जोत्रतोऽभूत्सहस्रतमः । तत्रैनमुपसङ्कृत्य पिष्टमेधं प्रचक्रिरे ।
 तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुच्छं बराङ्गनाः । ततोऽन्वारुह्यः पत्न्यवृत्तश्च पतिलोकगाः ।
 तं वै चतस्रभिः स्त्रीभिरन्वित्रं पाण्डुनन्दनः । अदाहयचन्दनैश्च गन्धैश्च वावचैरपि ।
 ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावयोः । सामगानाञ्च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ।
 ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्ण्यन्धकुमारकाः । सर्वे चैवोदकं चक्रुः स्त्रियस्यैव महात्मनः ।
 अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फाल्गुनः । जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतवर्षम् ।
 स तान्द्रष्टुं निपतितान् कदने भृशदुःखितः । समूवातोव कैः रव्यः प्र प्रकलं चकार ह । १९०
 यथाप्रधानतस्यैव चक्रे सर्वस्वतया क्रियाः । ते हता ब्रह्मज्ञानेन मुसलैरेककोद्धवैः ।
 ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य शोभयोः । अन्वय्य दाहयामास पुद्गैराप्रकारिभिः ।
 स तेषां विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः । सप्तमे दिवसे प्रायाद्रयमारुह्य सत्वरः ।
 अश्वयुक्तैरथैषाणि गोशरीरान्युतैरपि । त्विदस्ता वृष्णगोराणां रुदन्यः शोककर्षिताः ।
 अनुजम्पुर्ब्रह्मात्मानं पाण्डुपुच्छं धनञ्जयं । शय्यास्त्र्यन्धकटुष्णीनां सादिनो रयिनश्च ये । १९५
 वीरहोतं दृष्ट्वास्त्रं पौरजानपदास्तथा । ययुस्ते परिवार्थाय कलत्रं पार्थशासनात् ।
 कुञ्जरैश्च गजाराहा ययुः श्रैलनिनैस्तथा । स पादरथैः संयुक्ताः सान्तरायुधिका ययुः ।
 पुष्पास्त्र्यन्धकटुष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ।
 दश षट् च सहस्राणि वासुदेवावरोधनं । पुरस्कृत्य ययुर्दञ्जं पौलं कृष्णस्य धीमतः ।
 वज्रजि च सहस्राणि प्रयुतान्यवुदानि च । भोजवृष्ण्यन्धकलीलां हतनाया विनिर्ययुः । १९५
 तस्मात्गरसमप्रत्यं वृष्णचक्रं महर्द्धिमत् । उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरञ्चयः ।

निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकराख्यः । दारकां रजसम्पूषां जलेनाज्ञायमानदा ।
 यद्यद्वि पुरुषव्याघ्रो भूमिस्तस्या व्यमुञ्चत । तत्तत् संज्ञायामास सलिलेन स सागरः ।
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य दारकावाधिभो जनाः । तृष्णापूर्यन्तरं जम्बुरक्षो देवमिति ब्रुवन् ।
 काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च । निवसन्मानवामास वृष्णिदारान् धनञ्जयः । १२०
 स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिबलवृद्धिमत् । देहे गोपशुभान्मात्रे निवासमकरोत् प्रभुः ।
 ततो लोभः समभवद्द्यूनां निहतेश्वरः । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थिवैकेन भारत ।
 ततस्ते पापकर्षाणां लोभोपहतचेतसः । आभोरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शिनः ।
 अयमेको ऽर्जुनो धन्यो दृष्ट्वा सां हतेश्वरं । नयत्यस्मानतिक्रान्त्योधास्त्रेभ हतैजसः ।
 ततो यद्विप्रहरणा दस्त्रवशे सहस्रशः । अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोभप्रहारिणः । १२१
 महता सिंहनादेन चासद्यन्तः प्रयज्जनं । अभिपेतुं स्वधार्थ्येनो काक्षपत्याय सोदितः ।
 ततो निवृत्तः कौमेयः सहसा सपत्नानुनः । उवाच ताम्बाहवाङ्मरुजुनः प्रहसन्निव ।
 निवर्त्तध्वमधर्षेणा यदि जिवितुमिच्छस्य । इदानीं शरनिर्भिक्षाः शोषध्वं निहत मया ।
 तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तदशः । अभिपेतुं स्वधर्मेन मूढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
 ततो ऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् । आरोपयितुमारंभे यन्मादिव कथञ्चन । १२२
 चकार सख्यं क्षण्येन संभ्रमे तुमुले सति । चिन्तयामास चास्त्राणि न च समार तान्यपि ।
 वैद्यत्यन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्यं तथा युधि । दिव्यानां महदस्त्राणां विना ब्राह्मीकृतो ऽभवत् ।
 वृष्णियोधास्तु ते सर्वे गजाश्वरथयोधिनः । न ज्ञेकुरावर्त्तयितुं द्वियमाणस्तु तं जनं ।
 कलत्रस्य बज्रवाह्यं सम्यक्तत्पु ततस्ततः । प्रयत्नमकरोत् पार्थो जनस्य परिचये ।
 मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । समन्ततोऽवकृञ्चन्त कामाचान्याः प्रववजुः । १२३
 ततो गाण्डीविनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनञ्जयः । जघान दस्युन् सोदगो वृष्णिभूधैः सह प्रभुः ।
 क्षणेन तस्य ते राजन् सख्यं जम्बुरजिह्वागाः । सवया हि, पुरा भूला, क्षीणा, क्षतजमेजनाः ।
 स शरचयमासाद्य दुःखशोकप्रमाहतः । धनुष्कोत्या तदा दस्युनबधीत् पाकशाश्विनः ।
 प्रवतस्त्रेव पथस्थ वृष्ट्यन्धकबरस्त्रिषः । जम्बुरादाय ते चेच्छाः समन्ताञ्जनमेजय ।
 धनञ्जयस्तु दैवं तस्मिन्सा चिन्तयत् प्रभुः । दुःखशोकप्रमाविष्टो निश्वसपरमेाऽभवत् । १२४
 अस्त्राणाञ्च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य सङ्क्रयात् । धनुषस्त्राविधेयत्वाच्छराणां सङ्क्रयेण च ।
 बभूव विमगाः पार्थो देवनिश्वनुचिन्तयन् । न्यवर्त्तत ततो राजज्जिह्मस्त्रीति चाब्रवीत् ।
 ततः स श्रेयमादाय कलत्रस्य महामतिः । हतभूयिष्ठरत्नस्य कुक्षे वमवातरत् ।
 एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हतमेवितं । न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनञ्जयः ।
 हार्दिकतनयं पार्थो नगरं मार्त्तिकारतं । भाजराजकलत्रस्य हतमेव नरोत्तमः । १२५
 ततो बासास्तु दृष्ट्वा स्त्रियश्चादाय पाण्डवः । वीरैर्विहोमान् सर्व्यासाञ्चकप्रक्षे न्यवेशयत् ।

धौतुधानि सरस्वत्यां पुष्पं सात्यकिनः प्रियं । न्यवेद्यत धर्मात्मा दृष्ट्वा लपुत्रकृतं ।
इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा । वज्रेणाकूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवज्रजुः ।
रुक्मिणी त्वय गान्धारी शैत्या हैमवतीत्यपि । देवी जाम्बवती चैव विविशुर्ज्जातवेदसं ।
सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सन्मताः । वनं प्रविशिशूराजं स्नापस्ते धृतनिश्चयाः ।
फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापयाममाविशन् ।
दारकावाभिने ये तु पुरुषाः पार्थमभ्ययुः । यद्यार्हं संविभज्यमानं वञ्चे पर्यददृज्ययुः ।
स तत् कला प्राप्तकालं वाव्येणापि हि मोऽर्जुनः । कृष्णदैपायनं व्यासं ददर्शासीनमाश्रमे ।
इति श्रीमहाभारते मैसलपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविशन्वर्जुने राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः । ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतं ।
स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतं । अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदन्ततः ।
स्वागतन्तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः । आस्वतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ।
तमप्रतीतमनसं निश्चमन्तं पुनः पुनः । निर्विषमनसं दृष्ट्वा पार्थिव्यामोऽब्रवीद्विदं ।
नखकेगदशाकुम्भारिणा किं समुचितः । अवीरजानुगमनं ब्राह्मणा वा हतस्त्वया ।
युद्धे पराजितो वाऽमि गतश्रीरिव लक्ष्यसे । न त्वं प्रभिक्षं जानामि किमिदं भरतवर्षम् ।
श्रोतव्यश्चाया पार्थ चिप्रमाख्यातुमर्हसि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सः मे घेवपुः श्रीमान् दृढहृत्पृङ्गजलोचनः । स कृष्णः सह रामेण त्वत्का देहं शिवं गतः ।
मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः । बभूव वीरान्तकरः प्रभासे लोमहर्षणः ।
ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः । भोजवृष्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं ते हतं युधि ।
गदापरिघशक्तौनां सहाः परिघबाहवः । त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययं ।
हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनां । निधनं समनुप्राप्तं समामाद्येतेरतरं ।
पुनः पुनर्न सृष्ट्यामि विनाशमभितैजसां । चिन्तयानो यदूनाञ्च कृष्णस्य च यशस्विनः ।
शोषणं सागरस्थेव पर्वतस्थेव चालनं । नभसः पतनञ्चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ।
अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः । न चेह स्यातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाशतः ।
इतः कष्टतरञ्चान्यच्छृणु तदै तपोधन । मनो मे दीर्यते येन चिन्तयानस्य वै मुञ्चः ।
पश्ये वृष्णिदारास्य मम ब्रह्मन्महत्स्रगः । आभोरैरनुसृत्याजौ हताः पञ्चजालास्यैः ।
तत्रार्हं धनुरादाय नाशकं तस्य पूरणे । यथा पुरा च मे वीर्यं भुजयोर्न तथाऽभवत् ।
अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने । शरास्य चयमापन्नाः चणैव समन्ततः ।
पुरुषस्याऽभेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः । चतुर्भुजः पीतवासाः श्यामः पद्मदलेवणः ।
यस्य याति पुरस्ताम्भे रयस्य सुमहाद्युतिः । प्रदहन् रिपुभैर्यानि न पश्याम्यहमश्रुतं ।
येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुभैर्यानि तेजसा । शरैर्गण्डोर्वनिष्कुतैरहं पञ्चाङ्गनाशयं ।

तमपश्यन् विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम । परिनिर्विश्रयेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ।
 विना जनाईर्न वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे । अलैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुक्षुर्दिशः ।
 प्रमद्वृत्तातिवीर्यस्य गूढस्य परिधावतः । उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मशापविनिर्द्दग्धा वृष्यन्धकमहारथाः । विनष्टाः कुरुग्राहून् तान् शोचितुमर्हसि ।
 भवितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महात्मनां । उपेक्षितश्च कृष्णेन शक्तेनापि व्योपाहितुं । १०
 त्रैलोक्यमपि गोविन्दः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमं । प्रसूतेदम्यया कर्तुं कुतः शापं महात्मनां ।
 रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाधरः । तव स्नेहात् पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतुर्भुजः ।
 कृत्वा भारवतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः । मोक्षयित्वा तनुं प्राप्तः कृष्णः खल्वानमुत्तमं ।
 त्वयापीह महत् कर्म देवानां पुरुषर्षभ । कृतं भीमसहायेन यमाभ्याश्च महाभुज ।
 कृतकृत्याश्च वो मन्ये संसिद्धान् कुरुपुङ्गव । गमनं प्राप्तकालश्च इदं श्रेयस्करं विभो । १५
 एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत । भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ।
 कालमूलमिदं सर्वं जगदोजं धनञ्जय । काल एव समाधत्ते पुनरेव यदृच्छया ।
 स एव बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुष्कूलः । स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञायते पुनः ।
 कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्यथागतं । पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो भविष्यति ।
 कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत । एतत् श्रेयो हि वो मन्ये परं भरतसत्तम । २०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः । अनुज्ञातो यथै पाथै नगरं नागसाङ्गयं ।
 प्रविश्य च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरं । आचष्ट तद्यथा वृत्तं वृष्यन्धककुलं प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ समाप्तश्चेदं मौसल पर्वः ॥

अत्र व्यासोक्ताध्यायस्योक्तसंख्यान्याधिक्यक्षेत्रिपिकरप्रमादात्तदीर्घं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ मत्ताप्रस्थानिकं पर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरस्यैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं दृष्ट्वा न्यक्तकुले श्रुत्वा नैऋतमाहवं । पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवङ्गते ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कौरवो राजा वृष्णिनां कदनं महत् । प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ।
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामो । कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ।
इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् । अश्वपथत तदाकथं भ्रातुर्ज्यैष्ठस्य धीमतः ।
अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा । अश्वपथत तदाकथं यदुक्तं सव्यसाचिना ।
ततो युयुत्सुमानाय प्रमज्जन् धर्मकाव्यया । राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ।
अभिषिच्य स्वराज्ये च राजानस्य परिचितं । दुःखार्त्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवायजः ।
एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरु राजा भविष्यति । द्यूनां परिशेषस्य वज्रो राजा कृतस्य ह ।
परिविद्धास्त्रिनपुरे शक्रप्रस्थे च यादवः । वज्रो राजा तया रक्ष्यो मा चाधर्म्ये मनः कृथाः ।
इत्युक्त्वा धर्मराजः स वामदेवस्य धीमतः । मातुलस्य च दृढस्य रामादीनां तथैव च ।
भ्रातृभिः सह धर्मात्मा क्लोदकमनन्त्रितः । आह्वान्युद्दिष्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ।
द्वैपायनं नारदस्य मार्कण्डेयं तपोधनं । भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिष्य यज्ञवान् ।
अभोजयत् खादु भोज्यं कीर्त्तयित्वा च शार्ङ्गिणं । ददौ रत्नानि वासंसि यामानश्च योः क्षरा ।
स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यस्तदा शतसहस्रशः । कपमभ्यर्च्य च गुरुमय पौरपुरस्कृतं ।
शिशुं परिचितं तस्मै ददौ भरतसत्तम । ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय युधिष्ठिरः ।
सर्वमाचष्ट राजर्षिंश्चिकीर्षितमयात्मनः । ते श्रुत्वा वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ।
वृश्ममुद्दिग्मनसो नाभ्यनन्दन्त तदचः । नैऋं कर्त्तव्यमिति ते तदेतुलं नराधिपं ।
न च राजा तथाऽकार्षीत् कालपर्यायधर्मवित् । ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनं ।
गमनाय मतिश्चक्रे भ्रातरस्यास्य ते तदा । ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उत्सृज्याभरणान्यङ्गाञ्जयच्छे वल्कलान्युत । भीमार्जुनयमाद्यैव दैत्यदी च यशस्विनी ।

तथैव जगद्भ्यः सर्वैः वल्कलानि नराधिप । विधिवत् कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ।

समुत्सृज्यासु सर्वेऽग्नीन् प्रतस्युर्नरपुङ्गवाः । ततः प्ररुदुः सर्व्याः स्त्रियो दृष्ट्वा नरोत्तमान् ।

प्रस्थितान् द्रौपदीवष्टान् पुरा द्यूतजितान् यथा । हर्षोऽभवच्च सर्वेषां आहृष्टां गमनं प्रति ।

दुधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा दृष्ट्वात्ययमवेक्ष्य च । भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठो आ चैव सप्तमः ।

आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजघातयात् । पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ।

२१

न चैनमशक्तं कश्चिन्निवर्त्तस्वेति भाषितुं । न्यवर्त्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ।

रूपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्यरावयन् । विवेश गङ्गां कौरव्य उलूपी भुजगात्मजा ।

चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपूरं प्रति । शिष्टाः परिचिन्तन्त्या मातरः पथ्यवारयन् ।

पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी । कृतोपवासः कौरव्य प्रययुः प्रां सुखास्ततः ।

योगयुक्ता महात्मानस्त्यागधर्म्ममुपेयुः । अभिजग्मुर्बह्वन् देशान् सर्गितः सागरास्तथा ।

२२

दुधिष्ठिगे यथावप्रे भीमस्तु तदर्नन्तरं । अर्जुनस्तस्य चास्त्रेव ययौ चापि यथाक्रमं ।

वृष्टतस्तु बरारोहा श्यामा पद्महलेक्षणा । द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ भरतसत्तम ।

आ चैवः नुययावेकः प्रस्थितान् पाण्डवान् वनं क्रमेण ते ययुर्वीर । लैः द्विधं मलितार्णवं ।

गाण्जोवन्तु धनुर्द्विधं न मुनोऽप्य धनञ्जयः । रत्नलोभात्महाराज ते चावत्ये महेषुधी ।

अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैलमिवायतः । मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं साद्यत् पुरुषविपहं ।

२३

ततो देवः स मन्त्रार्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् । भो भोः पाण्डुसुता वीराः पावकं मां निबोधत ।

युधिष्ठिर महर्षिर्वा भीमसेन परमप । अर्जुनाश्चिसुनौ वीरौ निबोधत वचो मम ।

अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धश्च खाण्डवं । अर्जुनस्य प्रभागेण तथा नागराजस्य च ।

अथ वः फाल्गुनो भ्राता गाण्डोवं परमायुधं । परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ।

चक्रवन्तु यत् कृष्णे स्थितमासीन्महात्मानि । गतं तच्च पुनर्हस्ते काले नैर्यति तस्य ह ।

वरुणादाहृतं पूर्वं मथैतत् पार्यकारणात् । गाण्डोवं धनुषां श्रेष्ठं वरुणयैव दोषतां ।

ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनञ्जयमपोदयन् । स जले प्राविपचैतत्तथाऽवत्ये महेषुधोः ।

ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तवैवात्तरधीयत । ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ।

ततस्ते तूत्तरेणैव तोरेण सवणात्मनः । जग्मुर्भरतशार्दूलं दिशं दक्षिणपश्चिमां ।

ततः पुनः समारुत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते । ददृशुर्द्वारकाश्चापि सागरेण परिभृतां ।

उदोर्चो पुनरावृत्य ययुर्भरतसत्तमः । प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः प्रयिव्या योगधर्म्मिणः ।

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ दैशव्यायन उवाच ॥ ततस्ते निपतात्मान उदोर्चो दिशमास्थिताः । ददृशुर्द्वारकाश्च हिमवन्तं महागिरिं ।

तस्याप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्द्वारकात्पर्वं । अवैचल्य महाशैलं भेत्तुं शिखरिणा वरं ।

तेषां नृणां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्म्मिणां । याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महोत्तमे ।

ताम् प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेना महाबलः । उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ।

१०

नाधर्म्यश्चरितः कश्चिद्भ्राजयन् परन्तप । कारणं किमु तद्धूहि दत्कृष्ण पतिता भुवि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पक्षपाता महानस्या विशेषेण धनञ्जये । तस्यैतत् फलमद्येषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽनवेच्छेनां यथैा भरतसत्तमः । समाधाय मना धोमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभ ।

सहदेवस्ततो विद्वान् निपपात महीतजे । तच्चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ।

योऽयमस्मात् सर्वेषु शुश्रूवुरनहङ्गतः । सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्मिन्नपिततो भुवि ।

१५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कञ्चन । तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं समस्तृक्ष सहदेवं यथैा तदा । आढभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ।

कृष्णा निपतिता दृष्ट्वा सहदेवश्च पाण्डवं । आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ।

तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चान्दशने । पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ।

योऽयमन्तधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः । रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतिता भुवि ।

१५

इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः । नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्ववुद्धिमतां वरः ।

रूपेण मत्सो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनं । अधिकस्याहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितं ।

नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर । यस्य यदिहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्रुते ।

तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः । पपात शोकमन्तस्ततोऽनु परवीरहा ।

तस्मिन्सु पुरुषव्याघ्रे पतितं शक्रतेजसि । स्त्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ।

१५

अनृतं न स्मराम्यस्य स्त्रैरेर्ष्या महात्मनः । अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतिता भुवि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एकाक्ता निर्देह्यं वै शत्रूनि त्यज्जुनेऽब्रवीत् । न च तत् कृतवानेय शूरमानी ततोऽपतत् ।

अवमेने धनुर्याहनेय सर्वैश्च फाल्गुनः । तथा चैतन्न तु तथा कर्तव्यं भूमिमिच्छता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रस्थिता राजा भीमोऽय निपपात ह । पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

भो भो राजन्नेवैतन्न पतिताऽहं प्रियस्तव । किं निमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्स्य ह ।

१०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिभुक्तश्च भवता प्राज्ञेन च विकल्पेन । अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनावि पतितः चितौ ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् । शय्यकोऽनुययैः यत्ने बह्वंशः कीर्त्तिता मया ।

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि द्वौपद्यादिपतने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सनादयन् शक्रो दिवं भूमिञ्च सर्वशः । रयेनोपाययैः पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तं ।

स आढन् पतितां दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अब्रवीच्छोकमन्तः सहस्रावनिदं वचः ।

भ्रातरः पतिता मेऽवगच्छेयुस्ते मया सह । न शिवा आढभिः स्वर्गनिष्कं गन्तुं सुरेश्वर ।

१५

सुकुमारो मुखार्हा च राजपुत्री पुरन्दर । साऽस्माभिः सह गच्छेत्तद्भवाननुमन्यते ।

॥ शक्र उवाच ॥ आढन् द्रक्ष्यमि स्वर्गं लभयतस्त्रिदिवं गतान् । कृष्णया सहितान् सर्वान्सा शुचौ भरतर्षभ ।

निक्षिप्य मानुषं देहं गतासौ भरतर्षभ । अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथं श्वा भूतभयेश भक्तो मां नित्यमेव ह । स गच्छेत्त मया सार्द्धमानृशंखा हि मे मतिः ।

॥ शक्र उवाच ॥ अमर्त्यत्वं मत्समलक्ष्य राजन् त्रियञ्च कृत्वा भवतीत्येव सिद्धिं । संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं त्यज श्वानं नात्र नृशंसमति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनर्थमार्येण सहसनेन शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदर्थं । मा मे त्रिया सङ्गमनं तथाऽस्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ स्वर्गे लोके श्वतां नास्ति धिष्यमिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति । ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज त्यज श्वानं नात्र नृशंसमति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भक्त्यागं प्राप्तरनन्तयापं तुल्यं लोके ब्रह्मव्याकृतेन । तस्मात्प्राप्तं जातु कथञ्चनाद्य त्यज्याम्येनं स्वसु खार्थी महेन्द्र ।

भीमं भक्तं नान्यदस्तीति चार्त्तं प्राप्तं क्षीणं रत्नं प्राणलिप्तं । प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्षं यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्वत्तमिष्टं विवृतमथैव जतञ्च । तस्मात् शुनस्यागमिमं कुरुष्व शुनस्यागात् प्राप्यमे देवलोकं ।

त्यक्त्वा भ्रातृन् दयिताश्चापि कृष्णां प्राप्ता लोकः कर्ष्माण स्नेहवोर । श्वानश्चैनं न त्यजेय कथन्तु त्यागं कृत्वा चास्थितो मुञ्च सेऽद्य ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न विद्यते सन्धिरथापि विग्रहे मृतैर्भर्तैरिति लोकेषु निष्ठा । न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्तस्मात् गलेषु कृतो न जीवतां ।

भीतिप्रदानं शरणागतस्य स्त्रिया बधे ब्राह्मणस्वापहारः । मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र भक्त्यागश्चैव समो मतो मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तद्वर्त्मराजस्य वचो निशम्य धर्मस्वरूपो भगवानुवाच । युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं हृत्प्रेक्ष्यैर्वाक्यैः संस्रवसंप्रयुक्तैः ।

॥ धर्म उवाच ॥ अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्दत्तेन मेधया । अनुकीर्णेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ।

पुरा दैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः । पानीयार्थे प्रराक्रान्ता यव ते भ्रातरौ हताः ।

भीमार्जुनौ परित्यज्य यव त्वं भ्रातराबुभौ । माचोः साम्यमभीष्टान् वै नकुलं जीवमिच्छसि ।

अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया । तस्मात् स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ।

अतस्तवाचया लोकाः स्वशरीरेण भारत । प्राप्ताऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्या गतिमनुत्तमां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो धर्मस्य शक्रस्य मरुतश्चाग्निनावपि । देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवं ।

प्रथयुः स्त्रैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः । सर्वे विरजयः पुष्टाः पुष्ट्याम्बुद्विकर्षिणः ।

स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोदहः । ऊर्ध्वमाचक्रमे ग्रीवं तेजघाट्य रोदसी ।

ततो देवनिकायस्यो नारदः सर्वलोकावित् । उवाचैवैसादा वाक्यं वृद्धदादौ वृहत्तपाः ।

येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः । कीर्त्तिं प्रस्थाप्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ।

लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसम्पदा । स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् । देवामामश्च धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ।
 शूभं वा यदि वा पापं भ्रातृणां स्थानमद्य मे । तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यास्य कामये ।
 राक्षस्य वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरन्दरः । आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरं ।
 स्थानेऽस्मिन् वच राजेन्द्र कर्माभिर्निर्जितैः शूभैः । किं त्वं मानय्यकं खेदमद्यापि परिकर्षसि ।
 सिद्धिं प्राप्नोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान् कश्चित् । नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः क्षुहनन्दन ।
 अद्यापि मानुषो भावः स्मृशते त्वां नराधिप । स्वर्गेऽयं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ।
 युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरं । पुनरेवाब्रवीद्धीमनिदं वचनमर्यवत् ।
 तैर्विना मोक्षहे वस्तुमिह दैत्यनिवर्हण । गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ।
 यत्र सा वृक्षती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता । द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ।
 इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तश्चेदं महाप्रस्थानिकपर्व ॥

अत्र व्यासोक्ताध्यायसौकस्यन्यानाधिक्यस्येतिपिकरप्रमादात्तदोषः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ स्वर्गारोहणपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ।

एतदिन्द्राय हं श्रातुं सर्वविषासि मे मतः । मर्षिणाऽभ्यनुज्ञातो व्यासेनाहुतकर्षणा ।

॥ वशम्पायन उवाच ॥ स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः । युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । दुर्योधनं त्रिया जुष्टं ददर्शासौ नमासने ।

भ्राजमानमवादिष्य वीरलक्ष्म्याऽनिर्भटुतं । देवैर्भ्राजिष्णुभिः साथैः सहितं पुण्यकर्षभिः ।

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः । सहसा सन्निवृत्तोऽभूत् त्रिपं दृष्ट्वा सुयोधने ।

ब्रुवन्सुचैर्वचस्तान् वै नाहं दुर्योधनेन वै । सहितः कामये लोकान् सुमेनादोर्ध्वदर्शना ।

यत्कृते पृथिवी सर्व्वा मुद्गदो बान्धवास्तथा । हताऽस्माभिः प्रसङ्गाजौ क्लिष्टैः पूर्व्वं महावने ।

द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चालो धर्मचारिणो । पर्याकृष्टाऽनवद्याङ्गो पत्नो नो गुरुसन्निधौ ।

अस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुं । तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ।

नैवमित्यब्रवीत्तन्तु नारदः प्रहसन्निव । स्वर्गे निवासे राजेन्द्र विरुद्धश्चापि नश्यति ।

युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथञ्चन । दुर्योधनं प्रति नृपं वृष्टुं चेदं वचो मम ।

एष दुर्योधनो राजा पुण्यते त्रिदशैः सह । सङ्गिश्च राजप्रवरैर्ये इमे स्वर्गवासिनः ।

वीरलोकगतिं प्राप्नोत युद्धे क्लृप्तात्मनस्तनुं । यूयं सर्वे सुरसमाः सदैवानेनर्हसिताः ।

स एष चक्षधर्मैण स्थानमेतदवाप्तवान् । भये महति योऽभोतो बभूव पृथिवीपतिः ।

न तन्मनसि कर्त्तव्यं पुत्र यद्धूतकारितं । द्रौपद्याश्च परिक्षिप्तं न चिन्तयितुमर्हसि ।

ये चान्येऽपि परिक्षिप्ता युष्माकं ज्ञातिकारिताः । संयामेव्यथ वाऽन्यत्र न तान् संस्मर्त्तुमर्हसि ।

समागच्छ ययान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै । स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ।

नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुरजोयुधिष्ठिरः । भ्रातृन् पप्रच्छ मेधावो वाक्यमेतदुवाच ह ।

यदि दुर्योधनश्चेति वीरलोकाः सनातनाः । अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृद्बुधः ।

१

१०

११

१२

यत्कृते पृथिवी गृह्य सहया सगरदिपा । वयश्च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ।
ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरौ मे महाप्रताः । सत्यप्रतिष्ठा लोकस्य प्रहारा वै सत्यवादिन ।
तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहं । कर्णश्चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्यमङ्गरं ।
दृष्टुं चात्किञ्च दृष्टुं चात्किञ्च चात्मानान् । ये च शस्त्रैर्विधेयं प्राप्ताः चतुर्धर्मेण पार्थिवाः ।
न नु ते पार्थिवा ब्रह्मैतान् पश्यामि नारद । विराटद्रुपदौ चैव धृष्टकेतुमुखांश्च तान् ।
शिशुकिन्तु पाञ्चालं द्रौपदेयांश्च सर्वशः । अभिमन्युश्च दुर्द्वर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ।
इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नेह पश्यामि विबुधा राधेयमभितौजसं । भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूनभोजसौ ।
कुञ्जवृक्षे शरीराणि रणवक्त्रौ महारथाः । राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थं हता रणे ।
न ते महारथाः सर्वे शार्ङ्गलसमविक्रमाः । तैरप्यथं जितो लोकः कश्चित् पुरुषसत्तमैः ।
यदि लोकाणिमान् प्राप्तास्तु च सर्वे महारथाः । स्थितं विन्न हि मां देवाः सहितं तैर्ब्रह्मात्मभिः ।
कश्चिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽवयः शुभः । न तैरहं विना रंखे भ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ।
मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा मलिकर्षणि । कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ।
इदञ्च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः । यस्मात्तुः सदृशो पादौ तस्याहममितात्मनः ।
दृष्ट्वैव तौ नाद्गतः कर्णं परवलाईनं । न ह्यस्मान् कर्णमहितान् जयेच्छकोऽपि संयुगे ।
तमहं यत्र तत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि सूर्यजं । अभिज्ञातो मया योऽसौ घातितः सत्यसाचिना ।
भीमश्च भीमविक्रान्तं प्राणेशोऽपि प्रियं मम । अर्जुनश्चेन्द्रमङ्गांश्च यमो चैव यमोपमा ।
द्रष्टुमिच्छामि ताञ्चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीं । न चेह स्यादुमिच्छामि सत्यमेव ब्रवीमि वः ।
किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः । यत्र ते मम स स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ।
॥ देवा ऊचुः ॥ यदि वै तत्र ते अद्वा गम्यतां पुत्र मा चिरं । प्रिये हि तव वर्त्तामो देवराजस्य शासनात् ।

१०

१५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् । युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परन्तप ।
ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतस्य जम्भतुः । सहितौ राजशार्ङ्गल यत्र ते पुरुषवर्षभाः ।
अपतो देवदूतस्तु यथौ राजा च प्रष्ठतः । पन्थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्षभिः ।
तममा मर्दतं घोरं केशवैलशादलं । युक्तं पापहतां गन्धैर्भासशोणितकर्दूमं ।
दंष्ट्रात्पातकभक्षकमचिकामशकावृतं । इतश्चेतस्य कुणपैः समन्तात् परिवारितं ।
अस्थिकेशसमाकोणं कृमिकोटममाकुलं । ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात् परिवेष्टितं ।
अथोमुखैश्च काकाधैर्यैश्च समभिद्रुतं । सूचोमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्यशैलोपमैर्दृतं ।
मेदारुधिरयुक्तैश्च चित्रवाह्यरूपाणिभिः । निरुक्तोद्गूपादेषु तत्र नत्र प्रवेतितैः ।
स तत्क्षणपदुर्गन्धमश्विं लोमहर्षणं । जगाम राजा धर्मात्मा मथ्य वज्रं विचिन्त्यनृ ।
ददर्शोष्णोदकैः शोणैश्च नदीद्यापि सुदुर्गमां । अमिषत्रवनैश्च निश्चितसुरभंष्टतं ।

४०

४५

करभवास्तुकां तन्मासायसीञ्च शिलाः प्रयक् । खोदकुम्भाञ्च तैलस्य काव्यमानाः समन्ततः । ५०

कूटशाल्मलिकञ्चापि दुःस्पर्शं तोष्णकण्डकं । ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणां ।

स तं दुर्गं समालक्ष्य देवदूतमुवाच ह । कियदध्वागमन्नाभिर्गन्तव्यमिममोदृशं ।

क च ते भ्रातरो मम तन्माखातुमर्हसि । देशोऽयं कस्य देशनामेतदिच्छामि वेदितुं ।

स सन्निवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितं । देवदूतोऽप्रवोचैनमेतावद्गमनं तव ।

निवर्त्तितव्यो हि मया तथा ऽस्युक्तोऽद्वौकशैः । यदि आन्तोऽसि राजेन्द्र त्वमयामनुमर्हसि । ५१

युधिष्ठिरस्तु निर्विघ्नस्तेन गन्तेन मूर्च्छितः । निवर्त्तने धृतमना पर्यावर्त्तत भारत ।

स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाहतः । शूराव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ।

भो भो धर्मराजोऽपि पुण्याभिजन पाण्डव । अनुग्रहार्यमस्माकं तिष्ठ तावन्मूर्च्छितं ।

आयाति त्वयि दुर्द्धर्षो वाति पुण्यः समीरणः । तव गन्धानुगन्ता येनास्मान् सुखमागमत् ।

ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ । सुखमासादयिष्यामस्मां दृष्ट्वा राजसन्तम । ५२

सन्तिष्ठस्य महाबाहो मूर्च्छितमपि भारत । त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनाऽस्मान्न बाधते ।

एवं वज्रविधा वाचः कृपणा वेद्मनावतां । तस्मिन् देशे स शूराव समन्ताद्दतां नृप ।

तेषानुवचनं श्रुत्वा दद्यावान् दीनभाषिणा । अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्मै स च युधिष्ठिरः ।

स ता गिरः पुरस्ताद्भूतपृष्ठाः पुनः पुनः । ग्लानानां दुःखितानाञ्च नाभ्यजानत पाण्डव ।

अबुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच के भवन्तो वै किमर्थञ्चेह तिष्ठत । ५३

इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादावभाषिरे । कर्णेऽहं भोममेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ।

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत । द्रौपदो द्रौपदेयाश्च इत्येवमेव चिकुःशूः ।

ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशवदृष्टोर्नृप । ततो विममृषे राजा किं त्विदं देवकारितं ।

किञ्च तत्कलुषं कर्म क्षतमेभिर्माहात्मभिः । कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाख्या वा सुमथया ।

य इमे पापगन्धेऽस्मिन् देशे सन्ति सुदारुणे । नाहं जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणां । ५४

किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः । तथा श्रिया युतः पापैः सह सर्वैः पदानुगैः ।

महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः । कस्येदानीं विकारोऽयं य इमे नरकं गताः ।

सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः । शूलधर्मपराः सन्तो यज्जाना भूरिदक्षिणः ।

किञ्च सुतोऽस्मि जागर्षिं चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविकारोऽयं स्यादा मे चित्तविभ्रमः ।

एवं वज्रविधं राजा विममर्षे युधिष्ठिरः । दुःखशोकसमाविष्टस्त्रिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः । ५५

कोधमाहः रयश्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः । देवांश्च गर्हयामास धर्मज्ञैव युधिष्ठिरः ।

स तीव्रगन्धमन्तो देवदूतमुवाच ह । गन्धतां तत्र येषां तं दूतस्तेषामुपानिर्वाकं ।

न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यतां । मत्संश्रयादिमे दूताः सुखिना भ्रातरो हि मे ।

इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यवासी देवराजः शतक्रतुः ।

निवेद्यामाम च तद्वर्षराजचिकीर्षितं । ययोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ।
 इति श्रीमहाभारते स्वर्गरोचणिकपर्वणि युधिष्ठिरस्य नरकदर्शने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्थितिं मुहूर्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । आजगमुत्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 स च विप्रह्वान् धर्मो राजानं प्रसमोचितुं । तत्राजगाम यचाशौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 तेषु भासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्म्मसु । समागतेषु देवेषु व्यगमन्तत्तमो नृप ।
 नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणा । नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ।
 लोहकुम्भयः शिलास्रैव नादृश्यन्त मयानकाः । विवृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ।
 ददर्श राजा कौरव्यस्नानदृश्यानि चाभवन् । ततो वायुः सुखस्पर्शः पुष्पगन्धवहः शुचिः ।
 ववौ देवमभीपस्यः शीतलोऽतीव भारत । मरुतः सह शक्रेण वधवशासिभौ सह ।
 माथा रुद्रास्त्रयादित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः । सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 यत्र राजा मद्भतेजा धर्मपुत्रः स्थितो ऽभवत् । ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं मान्धवपूर्वमिदं वचः । युधिष्ठिरमहाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।
 एतद्देहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो । सिद्धिः प्राप्ता महाबाहो लोकाश्चाप्यवशास्तव ।
 न च मनुस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम । अत्रश्वं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वैराजभिः ।
 शुभानामशुभानाञ्च द्वौ राशौ पुरुषवर्षम । यः पूर्व्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चात्त्रिरयमेव सः ।
 पूर्व्वं नरकभाक् यस्तु पश्चात् स्वर्गमुपैति सः । भूयिष्ठं पापकर्म्म यः स पूर्व्वं स्वर्गमश्नुते ।
 तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोऽर्थिना नृप । व्याजेन हि त्वया द्रोणे उपाचोषः सुतं प्रति ।
 व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव । यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ।
 द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः । आगच्छ नरशार्दूल मुक्ताक्षे चैव कल्पजात ।
 स्वपचास्रैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे । सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान् पश्य भरतवर्षम ।
 कर्णस्यैव महेष्वासः सर्वशस्त्रमृता बरः । स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परित्यजे ।
 तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो । स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरवर्षम ।
 भ्रातृशत्रून्वांस्तथा पश्य स्वपचास्रैव पार्थिवान् । स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान् व्येतु ते मानसो ज्वरः ।
 कर्णं पूर्व्वं ह्यनुभूय दतः प्रभृतिं कौरव । विहरस्व मया सार्द्धं गतशोकौ निशामयः ।
 कर्म्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वं । दानानाञ्च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव ।
 अथ त्वां देवात्मन्वा दिव्याः साक्षरसो दिवि । उपधेवन्तु कन्याणं विरजोऽम्बरभूषणाः ।
 राजसूयजितान् लोकान् स्वयमेयासि च्छद्धितान् । आप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च महाफलं ।
 उपर्य्युपरि राशौ हि तव लोका युधिष्ठिर । हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ गेपु त्वं विहरिष्यसि ।
 मात्स्याता यत्र रार्जर्धयत्र राजा भगोरथः । दौमन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ।
 एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी । आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राश्रुत्य गमिष्यसि ।

८०

८५

८९

९४

९९

१०५

अत्र स्नातस्य भावसे मानुषो विगमिष्यति । गतशोको निराशासो मुक्तवैरो भविष्यति ।

एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्र युधिष्ठिरं । धर्मो विपद्यवान् साक्षादुवाच सुतमात्मनः ।

११०

भो भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक । मङ्गलया सत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ।

एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन् कृता मया । न शक्यसे चाल्पयितुं स्वभावात् पार्थहेतुतः ।

पूर्वमे परीक्षितो हि त्वं प्रप्राद्वैतवने मया । अरणीषद्वितस्त्रार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ।

सोदर्थेषु विनष्टेषु द्रौपद्यास्ताव भारव । स्वरूपधारिणा पुत्रपुनस्त्वं मे परीक्षितः ।

इदं तीर्थं भ्रातृणामर्थे यत् स्नातुमिच्छसि । विशुद्धोऽसि महाभाग सुखो विगतकलशः ।

१११

न च ते भ्रातरः पार्थ नरकाहं विज्ञान्यते । मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ।

अवश्यं नरकास्ताव द्रष्टव्याः सर्वराजभिः । ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुक्त्यै दुःखमुत्तमं ।

न स्वयसाची भीमो वा यथै वा पुरुषवभौ । कर्णे वा सत्यवाक् शूरो नरकाहंश्चिरं नृप ।

न कृष्णः राजपुत्रो च नरकाहं युधिष्ठिर । एकोहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोकगङ्गां ।

एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः । जगाम सह धर्मेण सर्वेभ्य इतिवाल्देवैः ।

११२

गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिर्वस्तुतां । अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषो ।

ततो द्रिष्यत्पुर्भूला धर्मराजो युधिष्ठिरः । निर्वैरो गतसन्तापो जले तस्मिन् समाप्नुतः ।

ततो ययौ तृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः । धर्मेण सहितो धीमोऽस्त्रपमानो महर्षिभिः ।

अत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च स्नानि स्नानानि भेजिरे ।

इति श्रीमहाभारते सर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्मितहृद्भ्यः । स्त्रयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुपुङ्गवाः ।

११५

ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मणं वपुषाऽन्वितं । तेनैव दृष्टपूर्वमेव सादृश्येनैव सूचितं ।

दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितं । चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविपक्षैः ।

उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा । तथा स्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनं ।

तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुदोत्स्य युधिष्ठिरं । यथावत् प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ।

अपरस्मिन्नयोर्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरं । द्वादशादित्यसदृशं ददर्श कुरुनन्दनः ।

११६

अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणद्वृतं विभुं । भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषाऽन्वितं ।

वायोर्ध्मर्त्तमनः पार्थे दिव्यमूर्त्तैश्चमन्वितं । श्रिया परमया युक्तं मिद्धि परमिकां गतं ।

अश्विनोस्तु तथा स्नाने दीप्यमानौ स्नेतेजसा । नकुलं सहदेवश्च ददर्श कुरुनन्दनः ।

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलशालिनीं । वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसं ।

अखिलं सद्यसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः । ततोऽस्त्र भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ।

११७

श्रीरेषा द्रौपदीरूपा लक्ष्यं मानुषं गता । अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ।

रत्यर्थं भवतां श्लेषा निर्मिता शूलपाणिना । द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिद्योपजीविता ।

एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः । द्रौपद्यास्तनया राजन् युष्माकममितौजसः ।
 पश्य गन्धर्वराजं न धृतराष्ट्रं मनीषिणं । एतच्च त्वं विजानीहि भ्रातरं त्वं ज्ञातुः ।
 अयन्ते पूर्वज्ञो भ्राता कौन्तेयः पावकच्युतिः । स्मर्यपुत्रोऽयजः श्रेष्ठो राधेय इति विभुतः ।
 आदित्यमदृशो याति पश्येनं पुरुषर्षभं । साध्यानामय देवानां वियेयां महतामपि ।
 गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्यन्धकमहारथान् । मात्यकिप्रमुखान् वीरान् भोजांश्चैव महाबलान् ।
 मोमेन महितं पश्य भौमद्रुमपराजितं । अभिमन्युं महेश्वरं निशाकरसमद्युतिं ।
 एष पाण्डुर्बर्हेश्वरः कुन्त्या माद्र्या च मङ्गतः । विमानेन सदाऽभ्येति पिता तव ममान्तिकं ।
 वसुभिः महितं पश्य भोजं शान्तनो नृपं । द्रौणं वृहस्पतेः पश्यै गुरुमेनं निशामय ।
 एते चान्ये महोपाला योधास्तव च पाण्डव । गन्धर्वमहिता यान्ति यत्पुण्यजनेस्तथा ।
 गुह्यकानां गतिश्चापि केचित् प्राप्ता नराधिपाः । त्वया देहं जितस्वर्गाः पुण्यवाग्बुद्धिकर्षभाः ।
 इति श्रीमहाभारते खर्गारोहणिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ भोग्द्रौणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः । विराटद्रुपदौ चोभौ शत्रुसैवोत्तरस्तथा ।

धृष्टकेतुर्जयस्मेनो राजा चैव समत्यजित् । दुर्योधनमताश्चैव शकुनिश्चैव भौवलः ।
 कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः । धृष्टोत्तकादथश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः ।
 ये चान्ये कीर्त्तिता वीरा राजानो दोषप्रसूतयः । स्वर्गे कालं कियन्ते ते तस्युत्तदपि श्रम मे ।
 आहोस्त्रिंशत् शत्रवं स्थानं तेषां तव द्विजोत्तम । अने वा कर्मणा कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं द्विजोत्तम । तपसा हि प्रदीप्तेन मय्ये त्वमनुपश्यसि ।

॥ मौनिरूवाच ॥ इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना । व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न शक्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप । प्रकृतिं किञ्च मम्यक्ते पृच्छेया संप्रयोजिता ।

ऋष्टणुगुह्यमिदं राजन् देवानां भरतर्षभ । यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् ।
 भुनिः पुराणः कौरव्यपाराशर्यो महाव्रतः । अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्षणः ।
 वस्त्रनेव महातेजा भोग्द्रौः प्राप महाद्युतिः । अष्टाविव हि दृश्यन्ते वसवो भरतर्षभ ।
 वृहस्पतिं विवेशाथ द्रौणो ह्यङ्गिरसां वरं । कृतवर्मा तु हार्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणान् ।
 सनत्कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतं । धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान् प्राप दुःशमदान् ।
 धृतराष्ट्रेण मञ्जिता गान्धारी च यशस्विनी । पद्मोभ्यां महितः पाण्डुर्बर्हन्मदनं ययौ ।
 विराटद्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः । निगठाः क्रूरशस्त्राश्च भानुः कपो विदूरथः ।
 भूरिश्रवाः शलश्चैव भूनिश्च प्रथिवी गतिः । कंसस्यैवोपसेनश्च वसुदेवस्तथैव च ।
 उत्तरश्च सह भ्रात्रा शङ्खेन नरपुङ्गवः । वियेयां देवतुष्टानाम् विविधैः नरपुङ्गवाः ।
 वर्ध्वा नाम महातेजा मोमसुतः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्नृमिहंस्य फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ।
 स युद्धा चतुर्धर्मेण यथा नान्यः पुमान् कश्चित् । विवेगमेतं धर्मात्मा कर्मणेऽस्मि महारथः ।

आविवेश रविं कर्णो निहतः पुरुषर्षभ । दापरं बकुनिः प्राप हृष्टशुचस्तु पातकं ।

धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः । अद्भिमनो महात्मानः शत्रुपूता दिवं गताः ।

धर्ममेवाविशत् क्षन्ता राजा चैव युधिष्ठिरः । अनन्तो भगवान् देव प्रविवेश रघातलं ।

पितामहनियोगाद् यो योगाङ्गमधारयत् । यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।

१००

तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्माणां जन्ते विवेश ह । पौण्ड्रं स्त्रोसदस्त्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।

अमञ्जस्ताः सरस्वत्यां कालेन जनमेजय । तत्र त्वक्ता शरीराणि दिवमारुह्यः पुनः ।

ताश्चैवाश्वरसे भूत्वा वासुदेवमुपागमन् । हतास्त्रस्त्रिंशहायुद्धे ये वीरास्तु मक्षारयाः ।

घटोत्कचादयश्चैव देवान् यक्षांस्तु भेजिरे । दुर्व्योधनसहायास्तु राक्षसाः परिकीर्त्तिताः ।

प्राप्तास्त्रो क्रमशो राजन् सर्वे लोकाननुत्तमान् । भवनञ्च मेहेन्द्रस्य कुवेरस्य च धीमतः ।

१०१

वरुणस्य तथा लोकान् विविशुः पुरुषर्षभाः । एतत्ते सर्वमाख्यातं विसारेण महाद्युते ।

कुरुणाञ्चरितं कृत्स्नं पाण्डवानाञ्च भारत ।

॥ यैः तिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः स राजा जनमेजयः । विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मन्तरेष्वथ ।

ततः समापयामासुः कर्ष्यं तत्तस्य याजकाः । आसीकश्चाभवत् प्रीतः परिमोक्ष्य भुजङ्गमान् ।

ततोऽद्विजातीन् सर्वान्स्नानं दक्षिणाभिरतोषयत् । पूजितास्यापि ते राज्ञा ततो जगमर्थयामतं ।

१०२

विसर्जयित्वा विभ्रास्तान् राजाऽपि जनमेजयः । ततस्तत्तद्विशलायाः स पुनराद्याङ्गाङ्गयं ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्त्तितं । व्यासाक्षया समाज्ज्ञातं सर्वसत्त्वे नृपस्य हि ।

पुण्योऽथमितिहासाख्यः पवित्रश्चेदमुत्तमं । कृष्णेन मुनिना विप्र निश्चितं सत्यवादिना ।

सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता । अतीन्द्रियेण हृदिना तपसा भावितात्मना ।

ऐश्वर्ये वर्त्तता चैव साक्ष्ययोगवता तथा । नैकतन्त्रविशुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

१०३

कीर्त्तिं प्रययता लोके पाण्डवानां महात्मनां । अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च भूरिद्रवितेजसां ।

यश्चेदं आवयेद्विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि । धृतपाश्र्वा जितस्त्रगो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

कार्णौ वेदमिमं सर्वं ब्रह्मण्यस्य समाहितः । ब्रह्महत्यादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ।

यश्चेदं आवयेत् आद्वै ब्राह्मणान् पादसंस्तुतः । अव्ययमन्नपानं वै पितृस्त्रोसोपतिष्ठते ।

अज्ज्ञा यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्भक्तसाऽपि वा । महाभारतमाख्याय पश्चात् सन्ध्यां प्रमुच्यते ।

१०४

यद्वात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्दृतः । महाभारतमाख्याय पूर्वा सन्ध्यां प्रमुच्यते ।

महत्पाप्मनस्तत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निहतमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

धर्मो सार्थं च कामे च मोक्षे च भगवत्सर्वभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुचक्षित् ।

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता । ब्राह्मणेन च राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता ।

स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जयकामो लभेज्जयं । गर्भिण्यो लभते पुत्रं कन्या वा बह्वभागिनी ।

१०५

अनागतस्य मोक्षस्य कृष्णदैपायनः प्रभुः । सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्मकाम्यया ।

षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिता । त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोकं प्रतिष्ठितं ।
 पित्र्ये पञ्चदश ज्ञेयं यत्तल्लोकं चतुर्दश । एकं शतसहस्रान् मानुषेषु प्रभाषितं ।
 नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवस्यः पितृन् । रघोयत्नाञ्जुको मर्त्यान् वैशम्पायन एव तु ।
 इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदमस्मिन् । आसीत् अयं येन कृत्वा ब्राह्मणमपतः ।
 स नरः सर्वकामांश्च कीर्त्तिं प्राप्येह ज्ञानक । गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ।
 भारताध्ययनात् पुष्पादपि पादमधीयतः । श्रद्धया परया भक्त्या आच्यते चापि येन तु ।
 य इमां संहितां पुष्पा पुष्पमध्यापयत शुक्रं । मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारं ल्वन्भूतानि यानि यास्यन्ति चापरे । हर्षस्नानमहस्राणि भयस्नानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं । ऊर्द्ध्वाङ्गविरागेषु न च कश्चिच्छृणोति मे ।
 धर्मः दयस्य कामस्य स किमर्थं न सेव्यते ।

९०

९५

न जातु कामात्र भयान्न लोभाद्भूर्ध्वं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवे नित्यो हेतुरस्य
 त्वनित्यः ।

इमां भारतमाविर्त्तिं प्रातस्तथाय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ।
 यथा समुद्रो भगवान् यथा च हिमवान् गिरिः । ख्यातावुभौ रत्ननिधौ तथा भारतमुच्यते ।
 इमं भारतमाख्यानं यः पठेत् सुसमाहितः । स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ।
 दैपायनौष्ठपुटनिःसृतममेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवञ्च । यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजले
 रमिषेचनेन ।

९१

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः । फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेश्विह ।

देवं समाप्ते भगवन् किञ्च पर्वणि पर्वणि । वाचकः कोदृशश्चात्र एतव्यस्तद्वदोहि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन् विधिमिमं फलं यदाऽपि भारतात् । श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्वं मामनुपृच्छसि ।

दिविदेवा महीपाला क्रीडार्थमवनिं गताः । आदित्यावश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ।

९१५

गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नानाविद्याधरास्तथा । सिद्धा धर्माः स्वेयंभूश्च मुनिभिः कार्योत्तरः ।

गिरयः सागरा नद्यस्तथैव सारसं गणाः । यक्षाः संवत्सराश्चैव श्रवणा चतुर्विंशत्या ।

स्वावरं जङ्गमश्चैव जगत् सर्वं सुरासुरं । भारते भरतश्रेष्ठ एकस्मिन् दृश्यते ।

तेषां श्रुता प्रतिष्ठानं नामकर्मानुकीर्त्तनात् । कृत्वाऽपि पातकं घोरं संघा मुच्येत मानवः ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्व्यम् । संघतात्मा मुचिर्भूला पारं गत्वा च भारते ।

९१०

तेषां ब्रह्मानिदेयानि श्रुत्वा भारतभारतं । ब्राह्मणैश्चैव यथाशक्त्वा भक्त्वा च भरतवर्षम् ।

महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च । गाः कांक्षोपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ।

सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च । भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काश्चन ।

वाहनानि च गेहानि यथा मत्तास्य वारणाः । शयनं श्रिविकाशैव खन्दनास्य खलङ्कुताः ।

यद्यदृष्टे वरं किञ्चिददत्ति महिमदसु । तत्तद्द्वयं द्विजातिभ्य आत्मा दारास्य सुनवः ।

१२१

अद्भुता परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः । शक्तिः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पकः ।

सत्याज्जवरतो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः । अद्धानो जितकोषा यथा सिद्ध्यति तच्छृणु ।

शुचिः श्रीलान्विताचारः शृङ्गवासा जितेन्द्रियः । संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अद्धानोऽनसूयकः ।

रूपवान् सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः । दानमानस्य हीतस्य कार्यो भवति वाचकः ।

अविलम्बमनायस्तमद्भुतं धीरसुर्वर्जितं । असंयक्तावरपदं स्वरभावसमन्वितं ।

१२२

त्रिषष्टिवर्णमयुक्तमष्टनसमीरितं । वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वाद्योः सुसमाहितः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

इदं दृष्ट्वा द्वाचकाद्राजन् श्रुत्वा भारतभारतं । नियमस्य शुचिः श्रोता शृण्वन् स फलमश्नुते ।

पारणं प्रथमं प्राप्य दिजान् कामैश्च तर्पयेत् । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः ।

अप्सरोगणसंकीर्णं विमानं लभते महत् । प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति समाहितः ।

१२३

द्वितीयं पारणं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत् । सर्वं रत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ।

दिव्यमग्न्याम्बरधरो दिव्यगन्धविभूषितः । दिव्यगन्धधरो नित्यं देवलोके महीयते ।

तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् । वसत्यमरसङ्काशा वर्षाण्युतगो दिवि ।

चतुर्थे वाजपेयस्य पञ्चमे दिगुणं फलं । उदितादित्यमङ्गाग्रं ज्वलन्तमनलोपमं ।

विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति । वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ।

१२४

षष्ठे दिगुणमसोति सप्तमे त्रिगुणं फलं । कैलासशिखराकारं वैदूर्यमणिवेदिकं ।

परिचित्रस्य बहुधा मणिविद्रुमभूषितं । विप्रमं समधिष्ठाय कामगं साप्सरोगणं ।

सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः । अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलं ।

चन्द्रादयनिभं रस्य विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रतीकाग्रैर्हृदयैर्धुक्तं मनोजवैः ।

मेघमानं वरस्त्रीणां चन्द्रात् कान्ततरैर्मुखैः । मेखलानां विनादेन नूपुराणाञ्च निखलैः ।

१२५

अङ्गे परमनारीणां सुखसुप्ता विबुध्यते । नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेघस्य भारत ।

काञ्चनकाम्बुनिर्धूतं वैदूर्यकृतवेदिकं । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो दृतं ।

मेवितञ्चाप्सरःमङ्गैर्गन्धर्वैर्दिव्यचारिभिः । विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ।

दिव्यमान्यः स्वर्गधरो दिव्यचन्दनभूषितः । मोदते देवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ।

दशमं पारणं प्राप्य दिजातो न भवस्य च । किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितं ।

१२६

रत्नवेदिकमम्बधं वैदूर्यमणितारणं । हेमजालपरिवृत्तं प्रवालजलभोमुखं ।

गन्धर्वगीतिकुशलैरप्सरोगभिश्च शोभितं । विमानं सुकृतावाधं मुखेनैवोपययौ ।

मुकुटेनाग्निवर्णेन जाम्बूनदविभूषिणा । दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गे दिव्यमान्यविभूषितः ।

दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यैर्भोगैः समन्वितः । विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ।
 अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते । अयं गन्धर्वसहितः सहस्राष्टौ कविर्भूतिः ।
 पुरन्दरपुरे रम्ये ब्रह्मेश्वरभोदते । दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
 दिव्यनारोगणाकीर्णौ निवसत्यमरो यथा । ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ।
 त्रिवस्य भवने राजस्य विष्णोर्व्याप्तिं सलोकांतां । एवमेतन्महाराज नात्र कार्यं विचारणा ।
 अर्द्धधनेन वै भाव्यमेवमाह गुह्यं नमः । वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छति ।
 हस्तशरथयानानि वाहनानि विग्रेषतः । ऋटकं कुण्डले चैव ब्रह्मसूत्रं तथा परं ।
 वस्त्रैश्च विचित्रैश्च गन्धैश्च विग्रेषतः । देववत् पूजयेत्तन्नु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देवानि भारते । वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्वणि पर्वणि ।
 जातिं देशस्य सत्यस्य माहात्म्यं भरतवर्भ । धर्मदृष्टिस्तु विज्ञाय ज्ञप्तियाणां नराधिप ।
 क्षत्रिवाच्य द्विजानादौ ततः कार्यं प्रवर्त्तिते । समाप्ते पर्वणि ततः स्वर्गं प्राप्नुयेद्विजान् ।
 आदौ तु वाचकस्यैव वक्ष्ये गन्धर्वसमन्वितं । विधिवद्भोजयेद्भोजनमधुपायसमुत्तमं ।
 ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा । आस्त्रोके भोजयेद्भोजनं दद्याच्चैव गुह्यैर्दानं ।
 अपूपैश्चैव पूषेभ्यो भोदकैश्च समन्वितं । सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्विजान् ।
 आरण्यके मूलफलैस्सर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् । अरणीपर्वे आवासाय जलकुम्भं प्रदापयेत् ।
 तर्पणानि च मुखानि धान्यमूलफलानि च । सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ।
 विराटपर्वणि तथा वांशसि विविधानि च । उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुणान्वितं ।
 भोजनं भोजयेद्विमानं गन्धमाख्यैरलङ्कृतान् । भीमपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा यानमनुत्तमं ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतं । त्रेणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्चितं ।
 ब्रह्मस्य देवा राजेन्द्र चापान्यसिविरासदा । कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकं ।
 विप्रेभ्यः संस्कृतं सव्यग्दद्यात् संयतमानसः । ब्रह्मपर्वणि राजेन्द्र भोदकैः सगुह्यैर्दानैः ।
 अपूपैस्सर्पैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् । गदापर्वण्यपि तथा मुहुर्मित्रं प्रदापयेत् ।
 स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्सर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् । घृतैर्दानं पुरस्ताच्च शेषीके दापयेत् पुनः ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतं । शान्तिपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्विजान् ।
 आश्वमेधिकं समावासाय भोजनं सर्वकामिकं । तयाश्वमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्विजान् ।
 मौससे चार्धगुणिकं गन्धमाख्यानुलेपनं । महाप्रस्थानिके तदन्नं सर्वकामगुणान्वितं ।
 स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्विजान् । हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्विजान् ।
 गानिकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदर्द्धैर्नमि दातव्या हरिद्रेष्वपि पार्थिव ।
 सर्वपर्वण्यसमाप्तौ तु पुष्कलं वै विचक्षणः । सुवर्णेन च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ।

हरिर्वै पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् । पारणे पारणे राजन् यथावद्व्रतवर्धन ।

समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः । शुभे देशे निवेश्याथ वामवस्त्राभिरुक्तः ।

शुक्लाम्बरधरः स्वामी शुचिर्भूत्वा खलहृतः । अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमाघैः पृथक् पृथक् ।

१८५

संहितापुस्तकाजान् प्रयतः सुवमाहितः । भक्ष्यैर्षीषैश्च पेषैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ।

हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामथ दापयेत् । देवताः कीर्त्तयेत् सर्वा नरनारायणौ तथा ।

ततो गन्धैश्च माल्यैश्च खलहृत्य विजोत्तमान् । तर्पयेद्विविधैः कानैर्हृन्नेषोर्वावपैस्तथा ।

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ।

वाचको भरतश्रेष्ठ यत्काचरपदस्वरः । भवित्यं आवयेद्विद्वान् भारतं भरतवर्धन ।

१८६

भुक्तवत्सु दिनेष्टेषु यथावत् संप्रदापयेत् । वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा खलहृत्य ।

वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा । ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।

ततेहि भरणं कार्यं दिजानां भरतवर्धन । सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ।

इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते दिपदाम्बर । अहधानेन वै भाव्यं यस्मां तं परिपृच्छवि ।

भारतश्रेष्ठे राजन् पारणे च नृपोत्तम । सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।

१८७

भारतं शृणुयाज्जित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत् । भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ।

भारतं पावनं पुण्यं भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदं ।

भारतं सर्वव्यास्ताणमुत्तमं भरतवर्धन । भारतात् प्राप्यते भोचक्षत्त्वमेतद्भवीमि ते ।

महाभारतमाख्यानं विर्तितं गाञ्च सरस्वती । ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावबोदति ।

वेदे रामायणे पुष्टे भारते भरतवर्धन । आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।

१८८

एव विष्णुकथा दिव्या श्रुतयश्च सनातनाः । तत् श्रोतव्यं मनुश्रेष्ठ परं पदमिच्छता ।

एतत् पवित्रं परममेतद्धर्मनिर्दर्शनं । एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।

काधिकं वाचिकञ्चैव मनसा समुपास्जितं । तत् सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ।

अष्टादशपुराणानां श्रवणायत् फलं लभेत् । तत् फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र शङ्कयः ।

स्त्रियश्च पुरुषश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः । स्त्रीभिश्च पुत्त्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः ।

१८९

दक्षिणा चात्र देया वै निष्कयश्च सुवर्णकं । वाचकाय यथाशक्त्वा यथोक्तं फलमिच्छता ।

स्वर्णशुक्लौ च कपिलां सवस्त्रां वस्त्रसंस्कृतां । वाचकाय च दद्याद्धि आत्मानः श्रेयमिच्छता ।

अलङ्कारं प्रदद्याच्च पण्यो वै भरतवर्धन । कर्णस्थभरणं दद्याद्दानञ्चैव विशेषतः ।

भूमिदानं सम्राट् दद्यादाचकाय नराधिप । भूमिदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ।

शृणोति आवयेदाऽपि सततञ्चैव यो नरः । सर्वपापप्रतिनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ।

१९०

पितृनुद्धरते सर्वानेकादश समुद्भवान् । आत्मानं ससुतञ्चैव स्त्रियश्च भरतवर्धन ।

दंभान्नस्यैव शोभोऽपि कर्त्तव्योऽत्र नराधिप । इदं मया तत्राप्येव प्रोक्तं सर्वं नरवर्ध ।
इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि सर्वगर्वानुकीर्त्तने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ समःप्रश्नेदं स्वर्गारोहणिकपर्व ॥

अत्र व्यासोक्ताध्यायसौकसंख्यान्यनाधिक्येऽपि कुरुप्रमादात्तदोष्य ॥

Library of the
ASIATIC SOCIETY
1 Park Street, Calcutta-16

Call No. ....

Accession No. ....